

УКРАЇНА ХХ СТ.: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ МОДЕЛІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

(ДЕРЖАВНИЦЬКА ІДЕОЛОГІЯ ТА ПРОГРАМНІ ЗАСАДИ
ПРОВІДНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ОБ'ЄДНАНЬ)

Науково-дослідний інститут українознавства

*Павло Гай-Нижник,
Сергій Губський, Андрій Іванець,
Ірина Краснодемська, Денис Толочко,
Тетяна Швидченко, Тетяна Шевченко*

УКРАЇНА ХХ СТ.: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ МОДЕЛІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

**(ДЕРЖАВНИЦЬКА ІДЕОЛОГІЯ
ТА ПРОГРАМНІ ЗАСАДИ
ПРОВІДНИХ УКРАЇНСЬКИХ
ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ
ОБ'ЄДНАНЬ)**

Київ – 2018

УДК 94(477) «1900–1990»

ББК 84.4УКР6

У 45

Україна ХХ ст.: суспільно-політичні моделі національної держави (державницька ідеологія та програмні засади провідних українських політичних партій і громадсько-політичних об'єднань) / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.: П. П. Гай-Нижник, С. І. Губський, А. В. Іванець, І. Й. Краснодемська, Д. В. Толочко, Т. М. Швидченко, Т. М. Шевченко. – К., 2018. – 705 с.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Науково-дослідного інституту українознавства МОН України
(протокол № 10 від 28 грудня 2017 р.)*

Рецензенти:

Баран Володимир Данилович – член-кореспондент НАН України, доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу української етнології Науково-дослідного інституту українознавства МОН України;

Телячий Юрій Васильович – доктор історичних наук, професор, начальник управління контролю у сфері вищої освіти Державної інспекції навчальних закладів України.

Автори наукової монографії «Україна ХХ ст.: суспільно-політичні моделі національної держави (державницька ідеологія та програмні засади провідних українських партій і громадсько-політичних об'єднань)» пропонують увазі читача аналіз ідеологічних концепцій та програмних засад національних політичних партій та об'єднань загальноукраїнської ваги та значення у спектрі їхнього бачення суспільно-політичного ладу та моделі Української державності. Хронологічно було охоплено ХХ ст. в контексті висвітлення позицій щодо бачення форми і змісту Української держави найвпливовішими політичними силами різного ідеологічного спрямування (окрім прокомуністичних і більшовицької партії) в різні періоди політичної історії України ХХ ст. Йдеться, зокрема, про періоди від початку Української революції й національного державотворення 1917–1921 рр., діяльності українських національних партій в часи польської окупації (за Речі Посполитої), за державності Карпатської України, в еміграції та в УРСР за дисидентського руху до часу перебудови й розпаду Радянського Союзу і відновлення Україною державної незалежності 1991 року.

Пропонується увазі державних органів влади, істориків, політологів, викладачів вищих навчальних закладів, студентів й усіх, хто цікавиться новітньою історією України і є небайдужим до долі соборної і самостійної Української держави.

ISBN 978-966-97763-2-7

© П. Гай-Нижник, С. Губський, А. Іванець,
І. Краснодемська, Д. Толочко, Т. Швидченко, Т. Шевченко

ЗМІСТ

Розділ 1

Тетяна Швидченко, Сергій Губський

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ 1917–1921 рр.:
СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (ПАРТІЙНО-
ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ СПЕКТР).....5

Розділ 2

Андрій Іванець

ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ І КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЙ НА
ВИНИКНЕННЯ КРИМСЬКОГО ПИТАННЯ У 1917 р.117

Розділ 3

Павло Гай-Нижник

ІДЕЯ СОБОРНOSTІ Й УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (1918–
1919 рр.)..... 182

Розділ 4

Павло Гай-Нижник

СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛ-КОНСЕРВАТИЗ-
МУ І ГЕТЬМАНСЬКОГО МОНАРХІЗМУ У ХХ СТ.: ВІЛЬНА УКРАЇНА,
УК-СВУ, УДХП, УНГ, УСХД, СГД (ГЕТЬМАНСЬКИЙ РУХ)..... 223

Розділ 5

Ірина Краснодарська

ДЕРЖАВНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1920–1930-ті рр.)..... 359

Розділ 6

Ірина Краснодарська

ФЕНОМЕН КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РОЛЬ У ДЕРЖАВОТВОРЧИХ
ПРОЦЕСАХ КІНЦЯ 30-х РОКІВ ХХ ст. 413

Розділ 7

Павло Гай-Нижник

КОНЦЕПЦІЯ І МОДЕЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ПРОГРАМОВИХ
ЗАСАДАХ ОУН (Р): ВІД ТЕОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ НАЦІОКРАТІЇ ДО
ПРАКТИКИ «ПАРАЛЕЛЬНОЇ» ДЕРЖАВНОСТІ (1941 р.)..... 446

Розділ 8

Павло Гай-Нижник

МОДЕЛЬ МАЙБУТНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ПРОГРАМОВИХ ТА ІДЕОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ОУН (Б): 1940-ві – пол. 1960-х рр. . . . 540

Розділ 9

Павло Гай-Нижник

УРДП: ПРОГРАМОВІ ЗАСАДИ ТА СВІТОГЛЯДНІ ІДЕЇ (др. пол. 1940-х – 1960-ті рр.) 592

Розділ 10

Тетяна Шевченко

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗАСАДИ МАЙБУТНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ 616

Розділ 11

Павло Гай-Нижник

ВИНИКНЕННЯ ПЕРШИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УРСР, УТВОРЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ПОЗИЦІЯ ЩОДО СОЮЗНОГО ДОГОВОРУ (1989–1991 рр.) 659

Розділ 12

Денис Голочко

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ТОТАЛІТАРНОЇ ДОБИ ТА ВПЛИВ ПОСТТОТАЛІТАРНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ НА СОЦІОКУЛЬТУРНУ АДАПТАЦІЮ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА. 685

РОЗДІЛ 1

Тетяна ШВИДЧЕНКО, Сергій ГУБСЬКИЙ

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ 1917–1921 рр.: СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (ПАРТІЙНО- ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ СПЕКТР)

Складний і суперечливий період розбудови української держави вимагає глибокого вивчення історико-політичного досвіду попередників, аналізу складних і суперечливих процесів доби Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

28 лютого 1917 р. у Петрограді, в наслідок державного перевороту, відбулося падіння самодержавного режиму. У Києві ця інформація розповсюдилася з березня і вже наступного дня була утворена Рада об'єднаних громадських організацій на чолі з М. Суковкіним, який став Головою комітету. Представники від губернської, міської та повітових управ, Земського союзу, Союзу міст, кооперативів та ін. зібралися у Київській міській Думі¹. Це був початок особливого періоду в історії України, час, коли відбулося фактичне становлення і функціонування багатьох українських політичних партій.

Революція стала сприятливим періодом, коли склалися реальні умови для створення багатопартійної політичної системи та практичної реалізації ідеї національної державності. Разом з тим це був період великого соціального протистояння,

¹ Історія державності України: Експерим. підруч. / За заг. ред. О. М. Бандурки, О. Н. Ярмиша. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. – С. 460.

коли різні прошарки суспільства вступили між собою в боротьбу, відстоюючи власні політичні та соціально-економічні інтереси, а виразником їх інтересів виступали різні політичні партії, союзи та об'єднання. В цей час українські партії вперше здобули політичні влади та отримали реальний шанс втілити в життя свої програмні цілі. Крім розв'язання гострих соціальних питань, було необхідно терміново вирішити проблему національно-державного статусу України.

До 1917 р. українським політичним партіям, на жаль, не вдалося розробити цілісної концепції національного державотворення, яка б визнавалася та підтримувалася різними партіями, незалежно від їхнього ідеологічного спрямування. Тому розробка цієї концепції та її втілення в життя йшли паралельно вже під час революції. Деструктивним наслідком цього стало те, що існуючі до того розбіжності не були подолані і в кінцевому результаті стали на заваді об'єднання всіх наявних українських політичних сил навколо ідеї власної незалежної державності.

Тому здатність партій очолити національно-визвольний рух, їхня зрілість, багато в чому визначили його злету та падіння, успіхи та невдачі. Перемога Лютневої революції 1917 р. в Росії зруйнувала стару політичну систему цієї імперії, відкрила реальні можливості для розвитку багатопартійності в усіх частинах країни, в тому числі і національних до яких належала і Україна. В перші післяреволюційні місяці відновили свою діяльність політичні партії, які були створені ще до революції та засновані нові.

Грунтовне визначення категорії «українські політичні партії» подала відома українська дослідниця політичних партій в Україні революційної доби 1917–1920 рр., доктор історичних наук О. Любовець. Вона зазначає, що до цієї категорії належали партії, «які на ідейно-теоретичному та практичному рівнях поряд із вирішенням соціально-економічних питань намагалися розв'язати проблему національно-державного статусу України, представляли інтереси українців як основної

етнічної групи і в організаційному відношенні за етнічним складом були переважно українськими»². На її думку, чіткого визначення понять «ліві» і «праві» партії не існує, їх сутнісний зміст може змінюватися згідно з конкретними історично-політичними умовами. На середину 1917 р. в основному завершується оформлення українського партійного спектру – на політичній арені з'явилися партії від лівих та правих, які намагалися репрезентувати інтереси всіх суспільних верств. Аналіз партійного лінійного спектру свідчить, що й на початку революції зберігалась дореволюційна тенденція, коли ліві сили мали і більшу кількість партій, і кількісну перевагу своїх членів.

До лівих, в цілому, відносять соціалістичні і комуністичні партії, які виступають за зміну існуючої політичної системи, радикальні соціальні реформи або повну економічну перебудову, за часткове або повне скасування приватної власності. Праві, навпаки, наголошують на збереженні існуючої політичної системи, обстоюють право приватної власності, заохочують свободу й ініціативу в економічній сфері. Між ними знаходяться центристи, які займають проміжне становище між лівими і правими силами³.

Протягом всієї революції найчисельнішим був лівий фланг, що зумовлювалося тогочасною популярністю соціалістичних ідей та гостротою соціальних протиріч. Після перемоги Лютневої революції першими організаційне оформлення завершили саме партії соціалістичної орієнтації – Українська соціал-демократична партія (УСДРП) та Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР). Перша мала дореволюційний досвід партійного життя, що дозволило їй швидко відродити погромлені царатом партійні осередки та закласти нові. Наявність в партії яскравих лідерів з досвідом теоретичної та пропагандистської роботи – В. Винниченка, М. Порша,

² Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи / О. М. Любовець; Ін-т політичних і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: Парламент. вид-во, 2012. – С. 4.

³ Там само.

Д. Антоновича, С. Петлюри та ін. – дало можливість партії з самого початку зайняти провідні позиції у владних структурах спочатку Центральної Ради, а згодом і Директорії УНР. УСДРП слід віднести до найвпливовіших партій революційної доби, на багатьох етапах саме вона визначала основні напрями суспільного розвитку, корегуючи їх відповідно до власної партійної програми.

Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) (В. Винниченко, М. Порш, М. Ткаченко, С. Петлюра, Б. Мартос, І. Мазепа та ін.), була найчисленнішою і однією з найвпливовіших політичних партій в період української революції 1917–1921 рр. Представники УСДРП мали прямий вплив на формування державної політики, адже вони займали найвищі посади в уряді.

Під час конференції 4–5 квітня 1917 р. вона підтримала ідею автономії України і поставила її першим завданням, яке мала виконати Центральна Рада. Вже у вересні 1917 р. УСДРП, під час проведення конгресу у Києві, взяла курс на федерацію українського державного питання⁴. На той момент УСДРП ставила на перше місце вирішення національної проблеми, не приділяючи належної уваги аграрному та робітничому питанням⁵.

У 1917 р. чисельність есдеків була близькою до 5 тис. членів⁶. Партія мала вплив на частину українських робітників та інтелігенції, їм не вдалося стати масовою партією українського пролетаріату, адже робітництво було зрусифікованим і надавало перевагу РСДРП. Хоча їхня чисельність та популярність була меншою ніж в Українській партії соціал-революціонерів (УПСР), однак саме вони мали великий вплив на формування української національної політики. В середині 1917 р. есдеки

⁴ Програма Украинской партии социалистов-федералистов. – К.: Час, 1917. – С. 9.

⁵ *Любовець О. М.* Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи / О. М. Любовець; Ін-т політичних і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: Парламент. вид-во, 2012. – С. 15.

⁶ *Шиловцев Ю.* Партійне будівництво на Україні (листопад 1917 – липень 1918 рр.) – Харків, 1972. – С. 65.

мали домінуюче положення в комітеті Центральної Ради і в перших трьох складах Генерального Секретаріату⁷. Проте на відміну від УПСР та УПСФ, які цілий рік проводили свої з'їзди та конференції, есдеки не були настільки ефективними в теоретичному конструюванні моделей державного устрою. УСДРП того періоду дотримувалися позиції скликання Українських установчих зборів, узгодження на них форм автономії та делегування остаточного рішення Всеросійським зборам. У жовтні 1917 р. IV Конгрес УСДРП підтвердив попереднє бачення членів партії – побудова української республіки в рамках російської федерації⁸. Після більшовицького перевороту у жовтні 1917 р. есдеки не визнали Раду Народних Комісарів (РНК) законним урядом, але підтримали ідею російських політичних партій – формування міжпартійного соціалістичного уряду (українські есери, есефи, трудовики підтримали цю пропозицію). III Універсал став свідченням того, що Центральна Рада не збиралася розривати федеративні зв'язки з Росією. Маючи всю повноту влади українські соціалісти займалися питаннями облаштування загального федеративного уряду, не виводячи Україну з російського державно-політичного поля, а свої державно-національні проблеми не були для них пріоритетними. Тимчасом, більшовицький переворот та активна агітація більшовиків вплинули на збільшення лівих настроїв всередині партії. Це призвело до утворення окремих фракцій, які поступово вийшли і організувалися в самостійні партії.

Ліва фракція відокремилася від УСДРП ще в грудні 1917 р. Через різні погляди на РНК та форми організації влади в Україні. Офіційна УСДРП через загрозу війни з більшовиками виступила за проголошення незалежності України, але просували цю ідею на державному рівні не вони, а есери.

До утворення Української Держави гетьмана П. Скоропадського УСДРП поставилася негативно, він також був

⁷ Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – С. 20.

⁸ IV Конгрес УСДРП. – Б.м., 1917. – С. 14–15.

проти того, щоб есдеки були в уряді. У травні 1918 р. відбувся нелегальний V конгрес УСДРП, на якому гетьманський переворот був оцінений негативно, але до збройної боротьби проти Гетьманату він не закликав. Цей конгрес став поворотним для подальшої державотворчої діяльності УСДРП, партія відмовилася від ідеї автономізму-федералізму та стала на позиції української самостійності, що було задекларовано в резолюції «В справі самостійності України»⁹. Цей етап засвідчив, що українські соціал-демократи зайняли нейтральну позицію щодо гетьманського уряду. У травні 1918 р. був утворений опозиційний Український національно-державний союз (УНДС), до якого УСДРП юридично не приєдналася. Увійшли вони у вже реорганізований у серпні 1918 р. Український Національний Союз (УНС), який згодом був очолений В. Винниченком. Це був період внутрішніх суперечок та розколів, кількість представників партії та її осередків різко скоротилася до півтори тисячі членів¹⁰. В. Винниченко виступив з ідеєю антигетьманського повстання, яку підтримав лідер УРПС М. Шаповал. Цю ідею планували винести на загальні збори УНС, проте УПСФ виступила проти повстання, тож підготовка до нього тривала у конспіративному ключі. 14 листопада вже існувала Директорія – органі підготовки та проведення збройного антигетьманського виступу. Після ліквідації Гетьманату почався новий етап української революції, відтак перед соціалістичними партіями, зокрема й перед УСДРП, постала проблема визначення нового кусу державотворення. Соціал-демократи не мали єдності щодо моделей побудови української державності: офіційна УСДРП пропонувала парламентську форму на основі загальних демократичних виборів, фракція незалежних пропонувала введення ради робітничих і солдатських депутатів, серед лідерів партії також точилися суперечки. В результаті есдеки дійшли до компромісного рішення, яке полягало у

⁹ Резолюції і постанови останніх конгресів Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії. – Львів; Київ, 1921. – С. 8.

¹⁰ Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – С. 32.

встановленні на місцях губернських та повітових трудових Рад, у центрі – Конгресу трудового народу. Але затвердження основних держорганів з їхніми повноваженнями та функціями відкладалося до Трудового Конгресу.

В цей час в середині партії поглиблюється ідеологічне протистояння двох таборів, це призвело до того, що 24 грудня 1918 р. ЦК УСДРП ухвалив резолюцію «В справі організації влади», в якій не було чітко зазначено які форми організації влади партія виступає. Резолюція лиш зазначала, що підтримувався ідея скликання Трудового Конгресу та проголошувалося право на вільне існування органів трудових мас включно з робітничими і селянськими радами як органами об'єднаної революційної демократії¹¹. Більша частина партії виступала за парламентську демократію, ліва фракція незалежних – за радянську владу.

Під час VI з'їзду 10–13 січня 1919 р. через розбіжності в баченні державотворення відбувся розкол у середині партії, утворилася Українська соціал-демократична робітничка партія (незалежних). УСДРП (незалежні) почала видавати власний друкований орган – «Червоний прапор», в якому був представлений їхній погляд на подальший курс: перехід від культурницької політичної роботи до підготовки повстання. З чим категорично не погодився ЦК УСДРП, головним внутрішньопартійним ідейним протиріччям стало питання – чи підтримувати єдиний національний фронт.

13 січня 1919 р. була прийнята Декларація фракції УСДРП (незалежних), в якій було зазначено, що самостійність і незалежність України є необхідною і кінцевою формою проведення соціалістичної революції (що сходилося з лінією ЦК УСДРП), проте погляд на форми влади кардинально відрізнявся – це мала бути рада робітничих і селянських депутатів. Тоді як ЦК УСДРП вбачав можливим різні форми влади: конгрес чи парламент в центрі та органи самоврядування, комісари, трудові

¹¹ Робітничка газета. – 1919. – 11 січня.

ради на місцях¹². УСДРП (незалежні) чітко відстоювала організацію радянської влади, спільно з іншими прорадянськими партіями (боротьбистами, частиною УПСР (ц.т.), Бунд) вони організували блок лівих фракцій. Блок зробив спробу зафіксувати свої ідеї на Трудовому Конгресі, що розпочав своє засідання 23 січня 1919 р. Проте ця спроба була невдалою і блок лівих партій залишив Конгрес. Неодноразово УСДРП (незалежні) намагалися об'єднуватися з лівими течіями, які стояли на позиціях радянської влади та були в опозиції щодо політики Директорії УНР. В той же час вони негативно ставилися до більшовиків, називаючи КП(б)У антиукраїнською партією, що виступила проти національно-політичних прав українського народу. Засуджували вони й методи ведення народного господарства більшовиками, вважаючи що ті зруйнували російську економіку, і це саме загрожувало Україні. Основною причиною засудження політики більшовиків було національне питання, в якому КП(б)У постійно порушувала власні принципи (наприклад, проголосивши принцип самовизначення народів виступала за окупацію українських земель, прагнучи повернути кордони Російської імперії під своїм прапором)¹³. УСДРП (незалежні) виступали за самостійну національну державу на класових засадах¹⁴ заперечуючи можливість федерації з Росією. Єдине, що вони припускали – це союз зі всіма соціалістичними республіками для боротьби з імперіалізмом та встановлення економічних зв'язків. Розуміли вони тоді й те, що мовне питання має вирішуватися на користь саме української мови, як протиставлення загрози русифікації. Соціалістичну революцію вони пов'язували з національним визволенням українського

¹² Червоний прапор. – 1919. – 29 травня; *Любовець О. М.* Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – С. 519.

¹³ Робітнича газета. – 1919. – 7 січня; *Любовець О. М.* Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – С. 523.

¹⁴ Червоний прапор. – 1919. – 29 травня; *Любовець О. М.* Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – С. 524.

народу, що в подальшому стало непереборною перешкодою між ними та більшовиками. Весною 1919 р. офіційна УСДРП, УПСР (ц.т.) та УСДРП (незалежні) підписали угоду про спільну боротьбу проти КП(б)У, після чого включилися в повстанську боротьбу, маючи на меті очолити антибільшовицькі селянські виступи¹⁵. Це призвело до внутрішньопартійних суперечок і 4 квітня 1919 р. від УСДРП (незалежних) відкололася найбільш ліва течія, яка створила свій Тимчасовий Комітет і назвалася УСДРП (незалежні-ліві). Представники цієї течії стояли на позиціях заперечення доцільності участі в антибільшовицьких повстаннях, на їхню думку це загрожувало єдиному революційному фронту та існуванню радянської влади в Україні. Незалежні-ліві вважали, що зможуть домовитися з представниками КП(б)У мирним шляхом. Також між УСДРП (незалежні) та УСДРП (незалежні-ліві) були розбіжності у програмних питаннях. Ліва фракція не визнавала положення про те, що революція має встановити національні кордони, у питанні організації рад вони стали на більшовицькі позиції, вважаючи селян реакційним елементом у соціалістичній революції. Самостійність соціалістичних держав вони заперечували, ставлячи за мету всевітнє об'єднання Соціалістичних Радянських Республік як єдиної пролетарської держави. Питання всебічної реалізації розвитку окремих націй обмежувалося в їхньому баченні, зокрема щодо України, використанням національної мови в усіх органах влади. Організація влади мала реалізуватися шляхом встановлення диктатури пролетаріату. У земельному питанні вони повністю підтримували більшовиків, на відміну від УСДРП (незалежні), які вважали практику утворення комун шкідливою в умовах українського села. Тож не дивно, що УСДРП (незалежні-ліві) прагнули співпрацювати з урядом Х. Раковського. Чисельно вони були невеликою партією, що діяла в Києві та околицях і в небагатьох інших регіонах. У серпні

¹⁵ *Любовець О. М.* Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – С. 526.

1919 р. вони об'єдналися з Українською комуністичною партією (боротьбистів).

Таким чином, на початку революції 1917 р. УСДРП стояла на автономістських позиціях щодо національно-державного статусу України, але механізмів реалізації свого плану партія не мала. Самостійно впроваджувати автономію України соціал-демократи не мали наміру, покладаючись на рішення Тимчасового уряду. Скликання Всеросійських та Українських Установчих зборів мало закласти фундамент парламентської форми влади, проте з часом зазнавши впливу більшовицької ідеології, частина партії – УСДРП (незалежні) виступили за радянську форму організації влади, що дало поштовх до подальшого розколу цієї політичної сили. До кінця 1919 р. офіційна УСДРП змінювала своє ставлення до цього питання від позицій парламентаризму до «трудового принципу», зрештою повернувшись до першого¹⁶. Директорія УНР восени 1919 р. вже не мала контролю над українською територією, тому ці плани не вдалося втілити в життя.

На хвилі суперечок всередині партії соціал-демократів щодо форм організації влади в Україні, в результаті внутрішньопартійного розколу утворилася УСДРП (незалежні), які заперечували можливість введення парламентаризму, наполягаючи на єдино правильній для них формі влади – радах. У національному питанні вони схилилися до відокремлення від більшовицької Росії, маючи на увазі побудову незалежної української соціалістичної держави. Тому зрештою дійшли висновку, що їм варто долучитися до антибільшовицького руху, а згодом очолити повстання проти більшовиків. Це все призвело до того, що в середині 1919 р. УСДРП (незалежні) припинили збройний опір більшовикам, а пізніше переформувалися в Українську комуністичну партію (УКП), яка функціонувала в умовах радянського режиму. Проіснувала УКП до

¹⁶ Трачук О. В. Концепції національно-державного будівництва українських політичних партій Наддніпрянщини (1917–1920 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук / О. В. Трачук; Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006. – С. 8.

1925 р., її було ліквідовано в наслідок відмови приєднатися до КП(б)У.

Друга соціалістична партія – УПСР, будучи найчисельнішою політичною партією, маючи найбільшу фракцію в Центральній Раді, разом із тим не була «основною діючою особою» при визначенні національно-державного курсу. Цьому заважала слабкість організаційної структури партії; постійна наявність всередині неї різних політичних течій та груп; часті коливання партійних лідерів щодо визначення провідних засад державотворення, їх невміння організувати партійний загаль при прийнятті відповідальних рішень. Все це зумовило те, що протягом майже всього періоду революції есери змушені були йти в фарватері політики УСДРП, вступаючи з нею в партійні союзи.

Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) у порівнянні з УСДРП була більш чисельною та впливовою політичною силою, яка приймала участь в українському державотворенні часів революції 1917–1921 рр. В одну організацію окремі есерівські гуртки, які були засновані ще в 1903–1904 рр. в найбільш крупних містах України, об'єдналися у квітні 1917 р. Під час Установчого з'їзду представники УПСР визначили основні вектори роботи своєї політичної сили: національний, земельний, військовий. Росія мала стати федеративно-демократичною республікою, національне питання вони мали намір вирішити шляхом широкої національно-територіальної автономії України, із забезпеченням прав нацменшин (форми автономії потрібно було визначити на окремій установчій раді, затвердити її мали Всеросійські установчі збори). Есери вирішили підтримати Тимчасовий уряд, якщо він виступить за підтримку пролетаріату. Ставлення до Центральної Ради не було висловлене, як і можливість входу до її складу представників УПСР.

Земельне питання есери серед усіх соціалістичних українських партій вирішували найбільш радикально – виступили за скасування приватної власності та передачу землі селянам

при умові її усупільнення (мав створитися Український земельний фонд, управління яким здійснювалося б трудовими громадами). Вони заявили себе виразниками інтересів українського селянства, з яким працювали за допомогою просвітницьких товариств «Селянська Спілка», кооперативів та професійною пропагандою. Також мали на меті заручитися підтримкою і робітників. Тому 8-годинний робочий день, заборона праці дітей до 16 років та жінок на шкідливих підприємствах, контроль заводів радами робітничих депутатів, страхування та інші полегшення умов праці лягли в основу їхньої політичної стратегії.

У воєнному питанні есери суттєво не відрізнялися від інших українських соціалістів – вирішення цієї проблеми бачили у підписанні мирного договору без анексій та контрибуцій.

Чисельність та соціальна база УПСР не має точних даних, науковці різних періодів наводять цифри від 75 тис. до 1,2 млн. у 1917 р.¹⁷ Фактом є те, що це була найбільша за кількістю партія того періоду. Відповідно в середині цієї політичної сили формувалися окремі течії, перші з яких оформилися у травні-червні 1917 р. Першою відокремилася так звана «лівобережна» течія (представники діяли на території Полтавщини та Харківщини). До її складу увійшли А. Заливчий, Л. Бочковський, Н. Калюжний та ін. Ця течія виступила за те, щоб критерій ставлення до Тимчасового уряду був не національним, а класовим (ТУ був не повністю соціалістичним за своїм складом, тому ставлення «лівобережці» мали до нього негативне).

Загальнопартійна конференція УПСР 3–6 червня 1917 р. у Києві поділила представників партії на кілька таборів у підході до національного питання, але більшість наполягла на федерації. Попри деякі принципові розходження, розколу партії не сталося, був узгоджений компроміс, який полягав у підтримці прагнення Центральної Ради реалізувати автономні

¹⁷ *Любовець О. М.* Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – С. 84.

права України.

Після того, як Тимчасовий уряд відмовив Україні у визнанні автономних прав, есери зайняли найбільш радикальну позицію під час прийняття I Універсалу і запропонували текст у якому українці самі мали привести в дію процес автономізації у утворити власний законодавчий орган. Ця пропозиція була відкинута і в результаті прийняли варіант тексту, який запропонували В. Винниченко та С. Єфремов. Їм вдалося провести лише кілька власних рішень, які зокрема стосувалися утворення Генерального Секретаріату та скликання територіальних Установчих зборів. Не зважаючи на чисельність представників УПСР в Центральній Раді, їм не вдалося повномірно втілювати своє бачення національно-державного будівництва.

II з'їзд УПСР, який проходив 17–19 липня 1917 р. мав бурхливий характер – суперечки та обговорення кількох різних напрямків в середині партії втім не позначився на попередніх засадах есерів – федералізація Росії. Проте партія зазнала певного полівіння поглядів, це проявилось в тезі про національне питання, яке могло вирішитися на їхню думку тільки за умов знищення соціального гніту та існування соціалістичного ладу. Великі надії есери покладали на скликання Українських Установчих зборів, які мали вирішити питання політичного ладу, проведення соціально-економічних реформ, проголошення суверенітету України та правил входження України до загальноросійської федерації. Тож мови про утворення власної держави не було.

Більшовицький переворот у Петрограді вплинув на розходження в середині партії, права течія («конфедералісти»), що виокремилася ще раніше, почала видавати свій друкований орган «Конфедераліст» (листопад 1917 р.), у якому були викладені основні засади нової фракції. Відкидаючи ідею федерації, вони обґрунтовували, що в умовах існування народів колишньої Російської імперії можлива лише конфедерація¹⁸. До III партійного з'їзду фракція підготувала основні бачення

¹⁸ Там само. – С. 95.

державного будівництва України: повний та необмежений суверенітет УНР, незалежне законодавство, зовнішня та військова політика, зв'язок, шляхи та власний митний кордон.

Щодо лівої течії («лівобережці»), то вона після більшовицького перевороту не стала на бік більшовиків, адже вся платформа УПСР вважала, що більшовики недоречно наклали умови російської революції на українську і одноставно засуджували їхні дії. Але й дії Центральної Ради ліві есери також критикували, звинувачуючи її у недооцінці соціально-економічних реформ. На бік лівої течії стала більшість делегатів III з'їзду УПСР, вони наполягали на проходженні соціально-економічних проєктів про скасування приватної власності на землю, встановлення державно-робітничого контролю над фабричним виробництвом, націоналізацією окремих галузей промисловості, за національно-персональну автономію для нацменшин тощо¹⁹.

Коли почався наступ більшовиків на Україну, права течія вийшла з УПСР, і суперечки що робити з російською збройною агресією тривали між центральною та лівою течіями есерів. Ліві не вважали збройний опір вірним рішенням, наполягаючи впливати на ситуацію шляхом політичних рішень, а центристи єдиний вихід вбачали в збройній обороні. У дні підступу більшовиків до Києва, під час повстання на заводі «Арсенал» центристи (які на той момент вважалися правим крилом партії) звинуватили представників лівого крила у державній зраді та арештували їх²⁰. Це поглибило внутрішню кризу політичної сили есерів. Коли більшовики захопили Київ, права течія вийшла з представниками Центральної Ради, лівих звільнили з під арешту, частина з них потім співпрацювала з радянською владою, до прикладу О. Шумський. Проте остаточного відокремлення лівого крила не відбулося, після звільнення Києва від більшовиків, УПСР знову діяла спільно, визнавши тактику співпраці лівого крила з більшовиками правильною у відпо-

¹⁹ Там само. – С. 98.

²⁰ Там само. – С. 99.

відних умовах. Після зазначених подій усі представники УПСР негативно ставилися до політики більшовиків. Одноставно вони підтримали ухвалення IV Універсалу та проголошення незалежності УНР. У січні 1918 р. головою нового кабінету міністрів став представник УПСР В. Голубович. Майже повністю уряд складався з есерів та тих, хто їх підтримував, а це означало перемогу земельної програми УПСР на основі соціалізації²¹. Проте політика есерівського уряду зазнала суцільної критики зокрема в аграрному питанні, перед приходом до влади гетьмана П. Скоропадського усі українські партії були в опозиції до нього.

Наступний, IV з'їзд УПСР пройшов під Києвом, нелегально. 13–16 травня 1918 р. на з'їзді точилися гострі суперечки між правим та лівим крилом партії, перші наполягали на співпраці з гетьманським урядом, другі були категорично проти, відстоюючи ідеали соціалістичної революції. Подальше формальне існування цілісної партії було під загрозою. У результаті Центральний комітет УПСР, в більшості якого були представники лівої течії оголосили про розпуск партії, а права течія утворила свою «Центральну фракцію Української Партії Соціалістів-Революціонерів». Таким чином відбувся розкол і поділ на дві партії, одна з них діяла на легальних засадах – УПСР (ц.т.) тобто «центральна течія», яка згодом увійшла до УНС. Інша УПСР(б) (боротьбисти, отримали таку назву через свій центральний орган «Боротьба») перейшла на нелегальне положення і готувала збройне повстання проти Гетьманату, а на початку листопада всі есери спільно вирішили його підтримати.

Зупиняючись детальніше на державотворчому баченні боротьбистів, варто зазначити, що на першому місці для них стояло вирішення земельного питання. Співпрацюючи з більшовицьким урядом Х. Раковського, вони були противниками запровадження колгоспів в умовах українського села.

²¹ Конфедераліст. – 1917. – 5 листопада.

Вирішення національного питання боротьбисти бачили в утворенні Всесвітньої федерації радянських республік, кожна з яких має бути рівноправним членом федерації з власними економічними центрами²². Велику увагу боротьбисти приділяли культурі та освіті, за їхнім баченням, навчання в українських навчальних закладах мало проводитися українською мовою. Це ж стосувалося й книгодрукування. Проте більшовики не збиралися йти на компроміси, скориставшись тим, що українські боротьбисти принесли їм власний електорат, КП(б)У блокувала будь-які законодавчі ініціативи боротьбистів.

Під час наради Директорії у Вінниці 12–14 грудня 1918 р., УПСР (ц.т.) підтримала загальне рішення створити республіку парламентського типу. Але висунула свою вимогу – республіка мала будуватися за «трудовим принципом» (коли влада на місцях належить робітникам, селянам і трудовій інтелігенції), яка була прийнята і мала затвердитися Трудовим Конгресом. На місцях владу мали тримати губернські та повітові трудові ради, а в центрі Конгрес трудового народу²³. Частина представників центральної течії виступала за радянську владу (ради робочих та селянських депутатів). Інша частина усвідомлювала, що загроза з боку більшовиків базується не на питанні форми влади, а на їхньому бажанні захопити Україну. Тож як зазначає у своєму дослідженні О. Любовець, центральним стало гасло «вся влада трудовому селянству і робітництву»²⁴. А висловлена Директорії підтримка щодо скликання Трудового Конгресу базувалася на підтримці ідеї що влада має належати селянам і робітникам, впровадженні соціальних реформ та на бажанні боротьби з буржуазією.

Під час Трудового Конгресу України, який був скликаний після повалення влади гетьмана П. Скоропадського для визначення форми державного правління та організації влади

²² Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – С. 427.

²³ Там само. – С. 104

²⁴ Там само. – С. 106.

в УНР і проходив 23–28 січня 1919 р. у Києві, представники УПСР (ц.т.) склали найчисельнішу фракцію. Однак в процесі голосування за єдине рішення есери розійшлися у баченні майбутніх форм організації влади і в результаті фракція УПСР (ц.т.) розкололася. Частина фракції своїми голосами допомогла провести декларацію УСДРП, в основі якої був «трудовий принцип». Згодом УПСР (ц.т.) повністю прийняла радянський «трудовий принцип» побудови влади, за яким трудове селянство мало стояти в основі розбудови майбутньої української держави на відміну від ідеології більшовиків, які виступали за диктатуру пролетаріату. Есери обґрунтовували свою позицію тим, що пролетаріат був зрусифікованим та частково неукраїнським, а селяни склали основу українського аграрного суспільства. Така позиція відповідала лінії Директорії УНР, яку вона ухвалила під час Трудового Конгресу та почала впроваджувати на практиці. Проте новий наступ Червоної армії змусив уряд УНР залишити Київ 2 лютого 1919 р., який перемістився у Вінницю. УПСР (ц.т.) висловила свій нейтралітет відносно діяльності Директорії, а в березні взяла участь у спільній нараді з ЦК УСДРП, на якій були сформувані вимоги до Директорії – припинення переговорів з представниками Антанти та визнання радянської влади, пошук компромісу з більшовицькою Росією. Директорія проігнорувала це звернення, зазначені представники соціалістичних партій зібрали у Кам'янці селянський з'їзд, на якому зробили спробу взяти владу в свої руки. 21 березня представники УПСР (ц.т.) спільно з есеками провели нараду за участю М. Грушевського, В. Чехівського, І. Мазепи, В. Голубовича, П. Феденка, С. Вікула та ін., на якій оформили свої вимоги до Директорії. Вони наголошували на розірванні стосунків з Антантою та проведенні переговорів з більшовиками за умов визнання України окремою радянською республікою з правом федерації з іншими соціалістичними державами. Окрім інших умов Директорія мала утворити новий уряд з представників УПСР та УСДРП²⁵. Це все

²⁵ Там само. – С. 114.

призвело до того, що у квітні 1919 р. Було сформовано новий уряд, в якому основу кабінету міністрів склали якраз есери та есдеки. Проваливши оборону УНР у середині травня вони виїхали за межі її території, які були захоплені більшовиками та очолені радянським урядом Х. Раковського. Більшовиків потиснули масові селянські повстання, а соціалістичні партії опинилися в епіцентрі опозиційної боротьби з союзом правих сил (УНДС).

Початок літа 1919 р. став для УПСР періодом нового розколу – від них відійшла Селянська соціалістична партія. ССД стала на бік ідеї парламентаризму, відмовившись від «трудового принципу». Вирішення аграрного питання вони вбачали шляхом грошової компенсації за вивласнення землі більше 15 десятин²⁶. Численні розколи послаблювали й так не дуже централізовану структуру партії, крім того це призводило до падіння авторитету УПСР серед селян. Ті, що були бідніші схилилися до боротьбистів, багатші до поміркованих центристів.

Протягом літа криза соціалістичного кабінету УНР наростала. В той час, коли есдеки змінювали своє бачення у розбудові держави на користь демократичних принципів, есери твердо лишалися на позиціях «трудового принципу». В результаті після успішного наступу Армії УНР 2 серпня 1919 р. на Київ есери були змушені піти на поступки представникам УСДРП, дозволивши ввести в уряд представників інших політичних сил. Але поступитися «трудовим принципом» на користь парламентаризму не погодилися. Такий варіант на їх погляд був можливим лише за умови скликання і отримання згоди від Трудового Робітничо-селянського з'їзду. Але соціал-демократам вдалося протиснути своє бачення і 12 серпня 1919 р. була ухвалена Декларація про новий напрямок політики УНР на основі європейської демократичної моделі²⁷.

Ідея парламентаризму розглядалася соціал-революціонерами як інструмент народного волевиявлення. Проте кон-

²⁶ Там само. – С. 115.

²⁷ Там само. – С. 118.

кретної позиції УПРС щодо форми організації влади не існувало. І доки вони розбиралися в тонкощах теоретичного обґрунтування найбільш доцільних форм парламентаризму, ситуація на фронті змінювалася, конкретно впливаючи на політичне становище. Після звільнення Києва українськими військами в кінці серпня та слідує за тим окупації денікінцями, уряд УНР опинився у вкрай скрутному становищі. 12 вересня 1919 р. І. Мазепа ініціював скликання передпарламенту²⁸. Цей крок підтримали есери з мотиву посилити вплив своєї партії на хід державних справ. Проте задуму не судилося втілитися, бурхливі події на воєнно-політичній арені кінця 1919 р. привели до кризи уряду УНР на початку 1920 р. І. Мазепа пішов у відставку, есери більше не мали практики урядової діяльності.

З середини 1919 р. у Парижі функціонувала Закордонна Делегація УПСР, яку очолив М. Грушевський, вона припускала що з більшовиками можливо домовитися, якщо ті визнають радянську Україну окремою державою. Або ж приймуть поєднання диктатури пролетаріату спільно з трудовим селянством. Окремі лідери есерів не поділяли таких настроїв. Представники УПСР, які не емігрували з території України, потрапили під більшовицький репресивний апарат. У 1920 р. діяльність партії соціал-революціонерів заборонили, через рік провели показові розправи над членами ЦК УПСР.

Отже УПРС, що була більшою та поширенішою політичною силою за УСДРП, поступалася їй у реальному впливі на формування українського державотворення під час революційних подій 1917–1921 рр. Соціал-революціонери разом з соціал-демократами входили в основу майже всіх урядів УНР і дотримувалися лівого ідеологічного курсу. Есдеки не мали цілісного бачення та чітких моделей державотворення. Чи не єдине у чому вони були впевнені та наполегливі – це «трудовий принцип» побудови влади та влада рад. Парламентаризм вони підтримували, проте у різних течій був різний підхід до його форм та дії. Численні розгалуження у трактуванні ідей та

²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3305. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 31 зв.

принципів УПСР призводили до частих розколів. На противагу досвіду УСДРП, есери довго трималися єдиною партією.

Українські боротьбисти спочатку вважали, що природа української революції полягає у глибоких соціальних реформах, не оцінюючи її як соціалістичну. Революція в їхньому баченні мала стати лише перехідним етапом до соціалізму. Поступово вони визнали комуністичний характер революції в Україні, потребу в диктатурі пролетаріату через Ради робітничих та селянських депутатів. Так вони прийшли від есерства до комунізму. Це все відбувалося під час існування Української Держави, в кінці 1918 – на початку 1919 рр. вони бачили українську революцію складовою частиною «Всесвітньої комуністичної революції». І відповідно до більшовицького курсу вбачали головними завданнями розробку плану загальної трудової повинності, земельну реформу, розподіл продуктів праці тощо. В цих уявленнях Україна мала брати приклад з Росії у проведенні революції з поправками на українські національні особливості. В поняття «диктатура пролетаріату» вони вкладали своє бачення: це перехідний період після якого поділ на класи зникне. Національне питання вони хотіли вирішити через встановлення соціалістичного устрою, мріючи про те, що гноблення будь-якого характеру можна викоринити з суспільства.

Державність вони бачили у формі утворення Всесвітньої Федерації Соціалістичних Республік на чолі з Комуністичним Інтернаціоналом, до складу якої мала увійти й Україна. Боротьбисти стали першою українською партією, яка визнала комуністичний характер революції в Україні й перейшла на радянську платформу²⁹. Це було однією з причин поразки Перших визвольних змагань та багаторічної окупації України більшовицькою Росією.

Соціал-революціонери у 1917 р. бачили українську державу автономною одиницею в складі федеративної демократичної Росії. Це бачення еволюціонувало до побудови самостійної,

²⁹ Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років: Монографія / О. М. Любовець. – К.: Основа, 2005. – С. 249.

соборної Української Республіки на засадах «трудового принципу» в її етнографічних межах³⁰. У 1920–21 рр. основна лінія есерів остаточно утвердилася на позиції української антибільшовицької національної та соціальної революції.

На початку революції нечисленною соціалістичною партійною групою була *Українська національно-революційна партія*. Вона мала свою фракцію в Центральній раді та представника в Малій Раді – партійного лідера М. Любинського (в майбутньому відомий есерівський діяч). Позиція партії під час розгляду деяких питань на засіданнях Центральної Ради відрізнялася більшою радикальністю в порівнянні з іншими партіями. Вона оформилася в липні 1917 р. і проіснувала всього 2–3 місяці, злившись згодом із УПСР, бо її програмні орієнтири відповідали позиції есерів.

На лівих позиціях стояла й *Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (УПЛСР)*. Ініціаторами її створення на початку 1918 р. виступила частина російських есерів, які прагнули врахувати в своїй діяльності особливості та специфіку українського села. Незважаючи на своє фактично російське коріння, партія вважала себе українською. Новостворена партія однією з перших в Україні стала на радянську платформу.

Своїми першочерговими завданнями партія вбачала встановлення суцільної влади рад в Україні, скликання II Всеукраїнського з'їзду Рад, злиття з російською федеративною республікою та впровадження соціалізації землі³¹. Так як і більшовики УПЛСР прагнула запровадити диктатуру пролетаріату і бідніших прошарків селянства.

Під час правління гетьмана П. Скоропадського у 1918 р. новостворений Центральний комітет УПЛСР виїхав до Москви, звідки постачав зброю та пропагандистську літературу для

³⁰ Губський С. Діяльність українських політичних партій (УПСР та УСДРП) по втіленню державотворчих проектів в період революції 1917–1920 рр. / С. Губський // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны: зборнік навуковых артыкулаў. – Выпуск 6. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2017. – С. 48.

³¹ Трудовая мысль. – 1918. – 20 лютого.

боротьби з Гетьманатом та німецькими союзниками, зокрема було організовано терористичні акти проти німецьких державних та військових діячів спільно з російськимилівими есерами. По всій території України партія розгорнула нелегальні осередки, по можливості намагаючись легалізуватися (в Одесі видавалася газета «Борьба»).

У підготовку до антигетьманського повстання українські ліві есери включилися спільно з більшовиками. За підтримки більшовицького гасла про диктатуру пролетаріату, представники УПЛСР виступали не тільки проти біржуазії, а й проти заможного селянства³². Партійні засади українських лівих есерів мали внутрішні протиріччя – вони визнавали потребу незалежності української держави і одночасно необхідність злиття в соціалістичний союз з Росією та іншими соціалістичними республіками. Позиціонуючи себе інтернаціоналістською організацією УПЛСР намагалася об'єднати усі українські ліві сили, але категорично заперечувала свою причетність до російських лівих есерів. Ставши в жорстку опозицію до Директорії УНР, вона прагнула співпрацювати з окупаційним більшовицьким урядом Х. Раковського. Втім лідери лівих есерів виступали з критикою позиції більшовиків, яка не включала роз'яснення проблеми російсько-українських відносин³³. Більше того, в Росії тривали переслідування більшовиками лівих есерів, що поширилося й на УПЛСР. Члени партії намагалися прояснити ситуацію невпинно декларуючи свою позицію – утворення спільного фронту всіх партій з радянсько-соціалістичним політичним курсом³⁴. Під час київського підпільного II з'їзду УПЛСР у березні 1919 р. від партії відкололася частина представників, які утворили УПЛСР (меншість) та лишили собі видання «Борьба», тоді коли офіційні ліві есери почали видавати газету «Револуціонная боротьба». Обидві партії були однастайні у потребі співпраці з КП(б)У. В результаті офіційна партія лівих

³² Борьба. – 1919. – 8 лютого.

³³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. В 4-х т. / П. Христюк. – Прага, 1922. – Т. III. – С. 95.

³⁴ Борьба. – 1919. – 30 березня.

есерів стала досить впливовою політичною силою та влилася в розбудову радянської системи на території України, а меншість була ліквідована більшовиками як частина російських лівих есерів.

Таким чином, перебуваючи на радянських позиціях і виступаючи за диктатуру пролетаріату, УПЛСР намагався поєднати приципи народництва з більшовизмом³⁵. З огляду на практичні наслідки політики більшовиків партія зазнала розколу та сформувала ідейні засади боротьбистів.

З поглибленням революційних процесів в Україні поступово став оформлюватися ліворадикальний політичний спектр, який був представлений націонал-комуністичними партіями. На націонал-комуністичні позиції перейшов ряд українських партій – *Українська комуністична партія (боротьбистів) (УКП(б))*, *УСДРП (незалежні)*, *УСДРП (незалежні-ліві)*, *УПЛСР (боротьбистів)*, *Українська комуністична партія (УКП)*. Названі партії утворилися в результаті розколів провідних соціалістичних партій – УПСР, УСДРП, УПЛСР. Визнавши в загальних рисах платформу більшовизму, ці партії вбачали своїм завданням захист національних інтересів українського народу шляхом відстоювання ідеї необхідності побудови самостійної соціалістичної Української республіки або входження її на рівноправних засадах до Всесвітньої Соціалістичної Федерації.

Напередодні ухвалення IV Універсалу, в умовах війни та політичної непевності, серед українських політичних партій точилися суперечки щодо оголошення незалежності УНР. З трьох варіантів Універсалу (УСДРП (В. Винниченко), УПСР (М. Шаповал, М. Салтан) та М. Грушевський – прийняли на обговорення третій. Проти нього виступили представники меншовиків, єврейських партій, польського Централу, УПСФ, частина українських есдеків. І лиш коли прийняли закон про

³⁵ *Любовець О. М.* Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – С. 367.

національно-персональну автономію, лиш тоді проголосували за незалежність.

Підсумовуючи, партії лівого політичного спектру в Україні були найчисельнішими, наймасовішими й найвпливовішими партіями Української революції. Саме вони на різних її етапах формували напрями державної політики. Такий стан речей пояснювався, насамперед, об'єктивними причинами – гостротою соціальних протиріч в країні, радикалізацією настроїв значної частини населення та потребою негайного розв'язання економічних проблем. Не останню роль в цьому відіграв й так званий «більшовицький чинник».

До українських центристських партій, на нашу думку, можна віднести декілька організованих політичних структур. Слід назвати *Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ)*, яка виникла внаслідок організаційної еволюції Товариства українських поступовців (ТУП). До червня 1917 р. УПСФ називалася Українською демократично-радикальною партією (УДРП), також до неї влилися колишні члени ТУП. До складу УПСФ входили Сергій Єфремов, Андрій Ніковський, Макар Кушнір (Якименко), Ілля Шраг, Олександр Лотоцький, Петро Стебницький та ін. Зміну назви партії та оновлення програми ініціювали революційні події, що принесли популярні тоді політичні віяння лівої ідеології.

Есефи знаходилися в опозиції до соціалістичних партій, проте в їх складі було багато людей, які мали потрібну практику для державної роботи. Соціальну базу партії в більшості, особливо на початку існування, складала міська інтелігенція, яка гуртувалася в громадах. Також складовою частиною партії були середні землевласники, представники буржуазних кіл, селяни та робітники. УПСФ мала суттєвий вплив на політичний курс Генерального секретаріату та Центральної Ради. З серпня по листопад 1917 р. вони разом з УСДРП створили урядову коаліцію, хоча поза урядових структур ці дві партії лишалися затятими політичними опонентами.

Нова програма УПСФ, затверджена на партійній конференції у вересні 1917 р. включала пункт про скасування приватної власності на землю. Есефи виступали за автономію України та федералізацію Росії, стаючи на бік соціалістичних партій у протистоянні з самостійниками, хоча в інших питаннях вони опонували соціалістам.

Зі зміною політичних обставин, есефи змінювали свої погляди та курс партії. У квітні 1918 р., коли до влади прийшов гетьман П. Скоропадський, вони орієнтуючись на його політику зробили спробу прийти до влади, проте безрезультатно. На політичному з'їзді партії у травні 1918 р. УПСФ відмовилася від ідеї федерації з Росією та змінила підхід до питання земельної власності. Відбулася й ревізія питання автономії України – самостійність тепер почала сприйматися як необхідна умова майбутньої федерації, а Українська Держава на їхню думку, мала стати вагомим фактором для перебудови післявоєнної Європи³⁶. На конференції у вересні 1918 р. есефи затвердили нові зміни в програмі: незалежність України у формі республіки, поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову, політичні свободи, для національних меншин мав бути інститут національно-персональної автономії, автокефалія православної церкви, проведення демократичної земельної реформи, зміцнення земського та міського самоврядування, розвиток кооперації, скликання парламенту та забезпечення умов для розвитку української культури³⁷.

Антигетьманське повстання УПСФ не підтримала, проте коли до влади прийшла Директорія УНР члени партії не виступили проти, маючи намір впливати на політику соціалістів. Попри напружене становище, есефи змогли увійти в дипломатичну службу УНР та зробили ставку на Антанту. На початку 1919 р. УПСФ намагалася об'єднати українські демократичні

³⁶ *Стрілець В. В.* Українська радикально-демократична партія: витоки, еволюція, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік): автореф. дис... д-ра іст. наук / В. В. Стрілець; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – С. 24.

³⁷ Там само. – С.26.

сили, прагнучи стати урядовою партією, проте ці зусилля не мали успіху.

Зміна політичного курсу з відновленням Української Народної Республіки вплинула на політичну програму УПСФ, хоча представники цієї партії суттєво не змінили бачення шляхів українського державотворення. Вони не відійшли від ідеї самостійності України, але й не відкинули можливості федерації з іншими державними утвореннями. Хоча УПСФ взяла участь у виборах до Трудового конгресу України, її члени не відмовилися від демократичних принципів та ідеї залучення до будівництва держави усіх націй та верств населення. Певне полівишання поглядів все ж відбулося коли до влади прийшла Директорія, есефи виступили за часткову тимчасову націоналізацію промисловості та відмову від повного відшкодування поміщикам за землю. Проте в основному вони лишалися в опозиції до соціалістів, яких закликали не проводити «більшовицькі експерименти», співпрацювати зі всіма українськими політичними силами та не застосовувати у внутрішньополітичній боротьбі насильницьких дій³⁸. Щодо земельного питання, тут вони категорично виступали проти соціалізації землі, вважаючи її зовсім неприйнятною для українських умов.

Коли урядові структури УНР після військових поразок мусили евакуюватися з Києва, більша частина членів УПСФ разом з М. Корчинським прийняла рішення також виїхати. С. Єфремов та А. Ніковський з невеликою частиною однопартійників лишилися. Ідеологічні позиції партії в умовах окупації українських територій більшовиками та денікінцями не дозволяли діяти легально, відбувалися переслідування есефів.

31 серпня 1919 р. члени УПСФ на чолі з С. Єфремовим та А. Ніковським ініціювали створення Комітету об'єднаних українських громадських організацій (Громадський комітет). ГК був антибільшовицьким утворенням, що базувався на ідеях демократії, виступав за громадські та національні права всіх українських громадян та аграрну реформу. Діяльність есефів

³⁸ Там само.

мала мінімальний вплив на зміну курсу урядової політики УНР цього період. Ідею формування коаліційного уряду реалізувати не вдалося.

З осені 1919 р. основна діяльність УПСФ відбувалася в еміграції, малі осередки есефів діяли лише в Києві та Кам'янці-Подільському. Саме під час еміграції відбувся поступ партії в ідеологічному плані – есефи стали виразниками ідеї беззаперечного відстоювання ідеї української незалежності. Цю думку вони задекларували під час травневої конференції у Відні 1920 р. Новий уряд УНР на чолі з В. Прокоповичем було сформовано переважно з представників УПСФ, загалом партійні діячі були організаторами та учасниками великої кількості громадсько-політичних об'єднань в українській еміграції.

У 1923 р. УПСФ повернули собі стару назву часів 1917 року – *УРДП* та стають провідною політичною силою української еміграції. В цей період радикал-демократи бачили УНР незалежною ліберально-демократичною республікою європейського типу, покладаючись на допомогу впливових країн Європи у відновленні української державності³⁹.

У 1925 р. УРДП видавала журнал «Український вісник», що був неофіційним органом партії і виходив у Празі. В. Прокопович став редактором тижневика «Тризуб», що видавався в Парижі і став друкованим органом уряду УНР в екзилі. Партія була змушена самоліквідуватися в 1939 р. через окупацією нацистською Німеччиною Чехословаччини та Польщі.

Таким чином, протягом всього періоду української революції УПСФ була однією з провідних політичних сил, її представники допомагали формувати уряди періоду Центральної Ради та Директорії Української Народної Республіки (УНР), були в складі коаліційного уряду (жовтень 1918 р.) в час правління гетьмана П. Скоропадського.

Під час своєї діяльності есефи відстоювали ідею національно-територіальної автономії. В їхньому баченні реалізація цієї ідеї мала розширити права місцевого самоврядування, а

³⁹ Там само. – С. 27.

також розширити його форми до рівня національних територій. Недооцінивши значення державності для розвитку українського народу, вони не бачили українського майбутнього без російського чинника в державотворенні.

У середині партії відбувалися протистояння ліберального крила з радикальним, проте поєднані ідеєю демократичного розвитку України вони не дійшли до реального розколу. Ця ідея відрізняла їх від українських соціалістичних партій та самостійників. У період переформування з УРДП в УПСФ партія не зазнала суттєвих членських втрат. Українська федеративно-демократична партія, яка утворилася з колишніх радикал-демократів, які не захотіли входити в УПСФ була малочисельною та не впливовою.

У період Центральної Ради партія більш тяжіла до лівих ідей, поділяючи тогочасне захоплення соціалізмом, тому на цьому етапі її можна віднести до лівоцентристських. УПСФ під час існування Української Держави сприйняла політику гетьмана П. Скоропадського, її представники були наближені до міністерських кабінетів. У добу Директорії УНР есефи виступили об'єднуючим фактором для українських правих сил, організувавши та взявши участь у діяльності Українського національно-державного союзу. Не зважаючи на ліберально-демократичний курс, УПСФ протягом 1918–1919 рр. пройшла шлях від протистояння з УСДРП до налагодження з ними співпраці. Їхні бачення на державотворення розійшлися у 1920 р. Тож хоча УПСФ-УРДП й були ліберально-демократичною силою, проте у своїх програмних засадах вони мали лівий ухил, що зумовлюється загальною модою на соціалізм в ті часи. У період національно-визвольної революції 1917–1921 рр. партія біла близькою до західноєвропейських соціал-демократичних ідей.

До лівого центру можна віднести *Українську трудову партію (УТП)*, яка утворилася навесні 1917 р. з ініціативи групи колишніх членів ТУП. Серед її лідерів були Ф. Крижанівський, М. Грушевський, В. Коваль, які відіграли значну роль в діяльності Центральної Ради. Політична платформа партії в ціло-

му була близькою до УПСФ, а в питанні вирішення аграрної програми – до Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Своєю соціальною базою ця політична сила заявила селянство, робітників та трудову інтелігенцію – на таку базу орієнтувалися майже всі тогочасні українські партії. Проте ці соціальні верстви надавали перевагу більш яскравим і крупним виразникам їхніх інтересів – УСДРП, УПСР, УДХП, УПСФ. Тож Українська трудова партія була малочисельною, її підтримувало вузьке коло української інтелігенції⁴⁰. В основі політичної ідеології УТП лягли принципи демократії та соціалізму, а головним завданням була заміна капіталістичного ладу на соціалістичний⁴¹. Національне питання в їхній програмі мало вирішитися шляхом перетворення Росії на федеративну республіку, а Україна мала отримати своє місце у вигляді національно-територіальної автономії. Загалом державотворча ідеологія УТП нагадувала збірку основних поглядів провідних українських партій того часу. Виступала за демократичні свободи (вільні збори, спілки, свобода слова та віри, рівні права усіх громадян тощо), скасування приватної власності на землю та створення Земельного фонду, грошова компенсація за землю від держави, визнання індивідуальної та колективної форми володіння землею без права на власність, відокремлення церкви від держави, скасування регулярної армії та заміну її на народну міліцію (проте на їхню думку це варто було робити лише після виконання автономістсько-федеративного плану по держустрою), загальна безкоштовна освіта та інші загальнопоширені на той час програмні пункти. Програма в УТП була широкою, проте як вже зазначалося, сама партія була дуже малочисельною. Осередки функціонували лише у крупних містах і в загальному дослідники наводять цифру не більшу 100 осіб⁴². Не заважаючи на це, представники УТП мали місця

⁴⁰ Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – С. 249.

⁴¹ Нарис програми Української Трудової Партії. – К., 1917. – 14 с.

⁴² Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – С. 250.

в Центральній Раді, вони мали невеликий вплив на загальний політичний курс, адже їх було зовсім небагато. У Малій Раді трудова партія була представлена Ф. Крижанівським, К. Вротновським-Сивошапкою, В. Ковалем та І. Сніжним⁴³.

УТП виступила з критикою серпневої ухвали Тимчасового уряду в 1917 р. щодо «Статуту Вищого управління України», яка не відповідала інтересам України. Вона виступила проти Ради Народних Комісарів, проводила голосування за III та IV Універсали. Не підтримала трудова партія і уряд гетьмана П. Скоропадського, підписавши разом з УПСС, УДХП та УПСФ «Меморандум українських політичних партій» 21 травня 1918 р., який виводив її в легальну опозицію до Гетьманату. Разом із зазначеними політичними силами УТП вбачала вихід зі складної суспільно-політичної ситуації могли лише соціал-демократи. Згодом ця партія увійшла до УНДС і пізніше до УНС.

У період Гетьманату УТП не мала чіткої програми соціально-політичних та економічних змін держави, її лідери планували об'єднання з УПСФ. Проте склалося так, що трудова партія у листопаді 1918 р. припинила своє існування.

Тож УТП належала до центрального крила українських партій лівого спрямування. Маючи соціалістичну орієнтацію в ідеологічному плані вона знаходилася між УПСФ та УПСР. Не ставши впливовою політичною силою, УТП стала виразником політичних прагнень невеликої частини української інтелігенції.

У період Центральної Ради до центристських партій можна віднести й *Українську федеративно-демократичну партію (УФДП)*. Восени 1917 р. її заснувала частина членів УРДП, що не погодилася зі зміною назви партії. Керівником партії був В. Науменко (майбутній міністр освіти в уряді П. Скоропадського). Вона вважала себе наступницею та про-

⁴³ Список членів Української Центральної Ради, затверджений мандатною комісією шостих загальних зборів 8 серпня 1917 р. // Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. – К., 1998. – С. 231–234.

довжувачем ідей М. Драгоманова (зокрема організації «Стара Громада»), Української радикальної партії (УРП), послідовно відстоювала федералістську позицію. Проте помітного впливу на державне будівництво та політичне життя України ця партія не мала, проіснувавши до 1918 р.

Окремо варто зупинитись на приналежності до партійного спектру *Української народної партії*, створеної у 1902 р. за ініціативою М. Міхновського після розколу Революційної української партії (РУП). Значна частина дослідників відносить УНП до правого флангу з огляду на її самостійницькі позиції. Проте частина науковців, зокрема, сучасна відома дослідниця українських партій періоду революції 1917–1921 рр. О. Любовець, відносить її до лівих партій, оскільки УНП (М. Міхновського) визнавала необхідність перебудови суспільства на соціалістичних засадах, про що наголошувалося в програмі партії. О. Любовець при цьому зазначає, що визнання соціалістичних постулатів є одним із основних критеріїв поділу на лівих і правих⁴⁴. На нашу думку, це питання дискусійне, оскільки в діяльності УНП присутні і праві, і ліві критерії поділу на партійний спектр.

В грудні 1917 р., об'єднавшись з іншими групами самостійницького спрямування, УНП стала основою формування нової партії – *Української партії самостійників-соціалістів (УПСС (УНП))*. До складу нової партії УНП увійшла на федеративних засадах, що й було зафіксовано у повній назві партії. Лідери УНП М. Міхновський та В. Липинський не поділяючи соціалістичну орієнтацію УПСС, відмовились стати її членами. Пізніше вони увійшли до *Української демократично-хліборобської партії (УДХП)* і активно там працювали. Частина членів УНП також увійшла до УДХП.

До центристських партій слід віднести й УПСС. В програмі соціалістів-самостійників присутня наявність соціалістичних вимог, вони перебували в опозиції до режиму гетьмана

⁴⁴ Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – С. 5–6.

П. Скоропадського, брали активну участь в антигетьманському повстанні. В часи Директорії УНР партія стояла в опозиції щодо політики деяких її урядів, виступала проти різних модифікацій радянської форми влади. УПСС, як і соціалісти-федералісти фактично виконували роль правої опозиції. З самого початку свого існування партія завжди відстоювала ідею незалежної української держави. Особливістю її національно-державної програми було те, що вона виступала за запровадження в Україні інституту президентства⁴⁵.

Також до центристського табору в період Директорії УНР можна віднести *Українську народно-республіканську партію (УНРП)* та *Селянську соціалістичну партію (ССП)*.

Український правий фланг оформився найпізніше. Однією з причин цього була особливість соціальної структури України напередодні революції, коли поміщицькі, підприємницькі, фінансові прошарки (як основа правих консервативних партій) переважно були інонаціональними за своїм складом. Наслідком стала відсутність національних правих партій та активна діяльність загальноросійських (кадетів, октябристів, чорносотенців та ін.), через які представники українського капіталу та поміщицтва репрезентували власні політичні та соціальні інтереси. Тому, на відміну від лівих українських партій, які в більшості формувалися на основі дореволюційних партійних груп та гуртків, українські праві партії виникали або на базі осередків загальноросійських партій або в результаті ініціативних заходів українських поміщиків і підприємців.

Оформившись пізніше лівого та центристського, правий український фланг був найменшим у кількісному відношенні. Однією з найвпливовіших правих партій був *Всеукраїнський союз земельних власників* (назва прийнята на II партійному з'їзді у жовтні 1918 р.), що створився на основі регіональних осередків Всеросійського союзу землевласників. У період правління Центральної Ради Союз стояв в опозиції, не поділяючи

⁴⁵ Трачук О. В. Концепції національно-державного будівництва українських політичних партій Наддніпрянщини (1917–1920 рр.). – С. 14.

соціалістичної орієнтації її тогочасних керівників. З приходом в Україну австро-угорських та німецьких військ, він активізував свою діяльність, підтримуючи невдоволення частини селянства скасуванням приватної власності на землю. Його представники ввійшли до складу створеної П. Скоропадським *Української народної громади (УНГ)*, метою якої було усунення від влади Центральної Ради. Союз підтримав державний переворот П. Скоропадського і на партійному з'їзді 29 квітня 1918 р. його делегати голосували за обрання генерала гетьманом України. В добу Гетьманату члени партії займали міністерські посади у всіх урядах, крім коаліційного (жовтень 1918 р.). З падінням Гетьманату в період Директорії УНР партія припиняє своє існування.

Іншою впливовою правою організацією був *Протофіс (Союз представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства)*, який оформився навесні 1918 р. Як і Союз землевласників, новостворена політична структура підтримала гетьмана П. Скоропадського, її члени входили до складу всіх гетьманських урядів. Разом із тим багато членів цих політичних організацій мали спільний погляд на гетьманську Українську Державу. Вони сприймали її як тимчасовий історичний етап, розцінюючи лише як найменше зло в порівнянні з більшовицькою Росією. Часом сприятливих можливостей для функціонування Протофісу був період Гетьманату, після його повалення, партія була змушена припинити своє існування. З огляду на національний партійний склад та політику Союз землевласників і Протофіс лише умовно можна вважати українськими політичними партіями, хоча вони діяли на території України і на певному етапі визначали основний державний курс країни.

Суто українською правою політичною партією була *Українська демократично-хліборобська партія (УДХП)*. За весь час існування партія ніколи не була урядовою, при всіх режимах вона стояла в опозиції, яка зумовлювалася різними

причинами⁴⁶. В періоди Центральної Ради та Директорії УНР партія не поділяла радикального соціалістичного курсу правлячих партій, в добу Гетьманату – проросійську орієнтацію урядових партій. Але у всі часи УДХП незмінно відстоювала позицію підтримки української влади незалежно від її соціальної основи. Діяльність партії в Україні припиняється з поразкою визвольних змагань за незалежність.

Ще однією правою українською партією був *Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян)*, який з'явився внаслідок розколу на II партійному з'їзді Всеукраїнського союзу земельних власників. Новостворений союз виступав за суверенну українську державу, скликання сейму та проведення аграрної реформи в інтересах селян. Згодом союз перейменувався на *Українську народну партію (УНП)*, створену у травні 1919 р. Програмні постулати цього політичного утворення були близькі до УДХП.

В цілому, як свідчить аналіз, праві партії не відігравали суттєвої ролі (за винятком доби Гетьманату) в політичному житті України. На фоні постійного загострення соціальних проблем та ліворадикальної пропаганди націонал-комуністичних українських партій, і, найбільше більшовиків, їхні програми не мали сприятливих можливостей знайти широку підтримку серед народних мас. Водночас, саме в період Української революції 1917–1920 рр. були закладені основи українського консервативного руху.

Найсприятливішим періодом для діяльності українських політичних партій був період Центральної Ради – саме тоді спостерігався активний процес розширення партійних рядів, активна пропагандистська та агітаційна робота партій серед населення. Партії на той момент мали найбільший авторитет та підтримку народних мас, найбільшу кількість членів. У подальші періоди революції партійні лідери більш

⁴⁶ Гай-Нижник П. П. В. Лишинський та УДХП в теорії і практиці українського державотворення і політичного націонал-консерватизму (1900–1920 рр.) // Гілея. – 2018. – Вип. 129 (№ 2). – С. 305–322.

захопилися боротьбою за владу, зосередивши основну увагу не на розбудові власних партійних організацій та залученні на свій бік широких верств населення, а на намаганнях «творити високу політику». Майже повне зосередження уваги виключно на питаннях державотворення спричинило відрив керівних партійних структур від первинних організацій, втрату зв'язків із місцями, внаслідок чого значно скоротилася як кількість партійних осередків, так і загальна чисельність партій. Реалії політичного життя примусили партійних лідерів пожертвувати перспективами організаційної розбудови власних партій для реалізації невідкладних державних інтересів.

Після повалення самодержавства, лідери українських політичних партій спостерігаючи за революційними перетвореннями в Росії, щиро вірили в те, що національні проблеми можна вирішити в межах єдиного загальноросійського революційно-демократичного фронту. Вони вважали, що перемога Лютневої революції відкриє всі наявні можливості для здійснення першочергових прагнень українського народу і стимулює об'єднання з усіма демократичними силами колишньої Російської імперії для проведення таких кардинальних перетворень, які б забезпечили реформування всіх сфер життя за прогресивними на той час світовими зразками. З огляду на це автономістсько-федералістські тенденції в українському національно-визвольному русі сильно зміцніли, а гасло широкої національно-територіальної автономії України у складі Російської демократичної федеративної республіки у значній частині українського політикуму було визнано першочерговим і зрештою набуло широкої підтримки серед українського загалу.

Слід зазначити, що навіть *Українська народна партія*, яка до революції відстоювала ідею самостійної незалежної Української держави, також спочатку була змушена піддатися загальному настрою. У постанові партійного з'їзду, що відбувся наприкінці березня 1917 р. в Харкові, з цього приводу зазначалося: «Російська держава мусить бути перебудована на фе-

деративних основах»⁴⁷. Проте підтримка цієї вимоги свідчила про розуміння лідерами партії поточної політичної ситуації і не означала відмову від ідеалу самостійної української держави. Автономія та федерація не вважалися УНП кінцевою метою українського національно-визвольного руху, а розглядалися лише як перший крок на шляху побудови незалежної держави.

До самостійницького політичного напрямку, крім УНП, належали такі політичні організації, як «Союз української державності», «Братство самостійників», Український військовий клуб ім. П. Полуботка та інші невеликі організації. Прихильники незалежності виступали за створення власної держави на всіх етнічних українських землях (від Карпат до Кавказу) із забезпеченням прав національних меншин. Для справедливого вирішення українського питання на міжнародному рівні висувалася вимога обов'язкової присутності представників українського народу на майбутніх мирних переговорах після закінчення Першої світової війни⁴⁸.

На відміну від більшості тогочасних українських партій, УНП виступала за створення сильної регулярної української армії. Тому значна увага партії була зосереджена на роботі серед військових, її лідери активно працювали в напрямку українізації військових частин російської армії. Український військовий клуб ім. П. Полуботка, який займався організацією українських національних військових частин, знаходився під впливом УНП. Тільки в Києві клуб нараховував близько 500 членів⁴⁹. У статуті клубу зазначалося, що його головною метою є «згуртування і стоваришування в одній сім'ї усіх вояків, лікарів і військових урядовців української народності під прапором: Федеральної Росії – Автономної України»⁵⁰.

Наявність двох альтернативних позицій в українському національному русі зумовила всередині нього протистояння. Очільники політичних партій федералістського спрямування

⁴⁷ Робітнича газета. – 1917. – 11 квітня.

⁴⁸ Там само. – 4 червня.

⁴⁹ Киевская мысль. – 1917. – 4 апреля.

⁵⁰ Нова Рада. – 1917. – 28 березня.

прагнули не дати можливості прихильникам незалежності України пропагувати свої погляди. Так на Національному Конгресі не були допущені до оголошення доповіді, в яких не підтримувались ідеї автономії та федерації. Рада *Союзу українських автономістів-федералістів (СУАФ)* визнала книгу «Катехізіс Українця» шовіністичною та порадила своїй книгарні не брати її для продажу⁵¹.

М. Грушевський 4 квітня 1917 р. на спільному засіданні Президії Центральної Ради, Виконавчого Комітету громадських організацій, Ради робітничих депутатів, воєнної Ради Київського гарнізону, коаліційної Ради студентства і представників соціалістичних партій заявив, відповідаючи на звинувачення в самостійництві: «Така течія існує, але дуже слабка. Вона зустрічає опозицію з боку організованої більшості свідомих українців. Проти такої течії ми будемо виступати найкатегоричнішим чином»⁵².

У вересні 1917 р. у Києві з ініціативи керівництва Центральної Ради був проведений З'їзд народів Росії, на якому обговорювалися питання утворення федеративної Російської республіки. Виступаючи перед делегатами з'їзду М. Грушевський назвав федералізм конструктивним явищем, за допомогою якого всім народам можна забезпечити рівні права і задовольнити їх національні прагнення. Він зазначив, що «для всієї великої маси народу України – федералізм не являється перехідним ступенем до державної незалежності. Навпаки, для нас, українців, державна незалежність лежить не перед нами, а поза нами... Ми розглядаємо федерацію не як шлях до самостійності, але як шлях до нових перспектив, які вже давно відкрилися провідним розумам людства, як шлях до федерації Європи і в майбутньому – до федерації всього світу»⁵³.

⁵¹ Там само. – 1 червня.

⁵² Киевская мысль. – 1917. – 6 апреля.

⁵³ Нова Рада. – 1917. – 4 жовтня.

Прагнучи перешкодити діяльності самостійників, партії федералістського спрямування намагалися переконати українські маси у тому, що прагнення незалежності є домаганням поміщиків і капіталістів, яке відповідає їхнім класовим інтересам і не має нічого спільного з інтересами працюючого люду і означає збереження буржуазно-поміщицького ладу.

Так, на Всеукраїнському селянському з'їзді в червні 1917 р. один з лідерів УСДРП Б. Мартос заявив, що «самостійники це люди, які хочуть самодержавства, хочуть щоб було так, як до старого ладу, лише, щоб вони самі панували над бідним народом, ... самостійники як не самі поміщики – то поміщицькі сини...»⁵⁴. Коментуючи роботу II-го Всеукраїнського військового з'їзду, «Робітнича газета» писала: «У нас тепер як раз справа з цим склалась так, що «самостійність», обороняють люди недемократичного складу, шовіністи, людоджерні націоналісти, а почати й монархісти... І через те ми гадаємо, що перемога була не за автономістами, а за демократами, не за гетьманами, а за народоправством»⁵⁵. Фактично це були прямі наклепи, тому що УНП послідовно підтримувала ідею глибоких соціальних перетворень для блага трудових верств української нації. Подібні звинувачення з боку провідних партій Центральної Ради, призвели до того, що УНП не могла повноцінно проводити свою роботу. Але незважаючи на протидію опонентів і свою відносну нечисленність, представники самостійницького табору невтомно виступали на різних представницьких форумах, доводячи правомірність своїх ідей. Гасла незалежності України неодноразово викликали значний резонанс і прихильність багатьох делегатів цих зібрань. Очікувальна позиція провідних українських політичних партій, які визначали політику Центральної ради на переговорах з Тимчасовим урядом і відмова останнього офіційно визнати і юридично оформити автономію України стали причиною того, що вже восени

⁵⁴ Нова Рада. – 1917. – 11 квітня.

⁵⁵ Робітнича газета. – 1917. – 16 червня.

1917 р. ідея самостійності України почала все більше набувати популярності в українському суспільстві.

У питаннях культурно-освітнього життя України, відстоюючи національні права українського народу після століть русифікації його царатом, всі основні українські політичні партії виступили з широкою програмою українізації суспільно-державного і освітньо-культурного життя на територіях, де компактно проживали українці. Ця програма передбачала обов'язкове введення української мови у державних і громадських установах, суді, учбових закладах різного рівня.

Одним із головних факторів, що спричинив до створення Української демократично-хліборобської партії (УДХП), слід вважати ідейно-політичну спрямованість провідних (соціалістичних) сил Центральної Ради і зумовлені нею практичні дії. Українська соціалістична демократія у підході до соціальних питань стояла на фактично марксистських позиціях, наполягаючи на необхідності скасування приватної власності, у першу чергу, – на землю.

Як вже зазначалося, на кінець весни 1917 р. партії соціалістичного спрямування (українські, проросійські, чисто російські) заповнили переважну частину політичного простору України. Могло здатись, що сили несоціалістичної власницької орієнтації в Україні майже відсутні, і соціалістичні партії представляють волю переважної більшості українського населення. Насправді так не було і не могло бути. Українське суспільство цього періоду відзначилося розшаруванням, і власницькі елементи тут були представлені великими і середніми промисловцями, фінансистами, дрібними товарними виробниками, великими і середніми землевласниками, різними категоріями торгівельного підприємництва і, особливо важливо, великою армією землевласників, селян. Сюди ж належали офіцерство, чиновництво, працівники судівництва, більшість науково-викладацької та інженерно-технічної інтелігенції. Одна, усі ці власницькі елементи не зуміли політично організуватись і висунути власні політичні, економічні й культурницькі про-

грами. Усі названі соціальні групи були проти соціалізації, передусім, проти скасування приватної власності, і майже всі, за винятком більшості селян, – проти національної української держави, навіть у формі автономії.

На кінець березня – початок квітня 1917 р. найчисельніша частина хліборобської верстви в Україні – селянство – залишалася розрізненою, неорганізованою масою. Прагнучи зміцнити власну соціальну базу, за селянина вели вперту боротьбу практично всі політичні партії, передусім, – соціалістичного спрямування. Підтримуючи соціалістів у питанні націоналізації і передачі землі в безоплатне користування тим, хто її обробляє, селяни аж ніяк не підтримували їхньої програмної засади щодо скасування приватної власності на землю.

Такою, в загальних рисах, була суспільно-політична ситуація в Україні на початок літа 1917 р., коли в її переважно соціалістичний політичний спектр вписується партія несоціалістичної, власницької ліберально-консервативної орієнтації – *Українська демократично-хліборобська партія* – з ідеями самостійної соборної Української держави, міцної власної армії, незалежної міжнародної політики, автокефальної української церкви тощо.

Природно, що практичні дії групи українських інтелігентів і козаків-хліборобів щодо згуртування хліборобської маси в єдину політичну силу і намагання створити, за словами С. Шемета, «свою окрему українську організацію на платформі суверенності українського народу», зустріли шалений супротив різнополярних сил. Уже перше організаційне засідання з питання створення нової партії, що відбувалося в м. Лубнах Полтавської губернії, було зірване силовим втручанням місцевої проросійської Ради солдатських депутатів. Відверто ворожу позицію щодо новоствореної партії зайняли як російські, так і українські соціалісти. За свідченням засновників УДХП, постійні перешкоди розгортанню масової діяльності партії виникли з вини офіційних чинників Центральної Ради. Отже, з

перших кроків своєї діяльності УДХП була поставлена у невідне становище порівняно із соціалістичними партіями.

Установчий з'їзд нової партії відбувся 29 червня 1917 р. в м. Лубнах, на який із різних повітів Полтавщини прибуло біля 1000 делегатів. За своєю соціальною належністю це були поміщики, представники заможних і середніх верств селянства, інтелігенції. До складу Ради (керівного органу партії) було обрано М. Боярського, Л. Климова, В. Шкляра, В. Чигрина, І. Корнієнка, М. Макаренка і С. Шемета. У липні 1917 р. до лав партії вступив В. Липинський. Взимку 1918 р. під час першої більшовицької російської окупації С. Шемету вдається залучити до на той час підпільної партійної роботи М. Міхновського. Ознайомившись із політичною програмою УДХП, він знайшов її відповідною власним політичним переконанням і погодився працювати в партії.

Розроблений В. Липинським «Нарис програми УДХП» надзвичайно важливий і як оригінальний теоретичний документ партії, в якому сформульовано її національну державницьку ідеологію, і як певна етапна віха у науково-теоретичній спадщині самого В. Липинського. Перша спроба представити окремі засади української державницької ідеології зроблена ним у неопублікованому «Меморіалі до Українського комітету про наше становище супроти напруженої ситуації в Європі» (1912). У «Нарисі програми УДХП» ці думки поглиблюються і виносяться на широке публічне обговорення і після того отримують всебічне обґрунтування в «Листах до братів-хліборобів»⁵⁶.

У «Нарисі програми УДХП» головна увага зверталася на принцип суверенності українського народу, гарантовану законом приватну власність, передачу за викуп великих земельних маєтків для задоволення потреб малоземельних. Її своєрідним стрижнем є ідея державності України.

⁵⁶ Гай-Нижник П. П. В. Липинський та УДХП в теорії і практиці українського державотворення і політичного націонал-консерватизму (1900–1920 рр.) // Гілея. – 2018. – Вип. 129 (№ 2). – С. 305–322.

Незважаючи на те, що організаційним засадам УДХП бракувало структурної стрункості, що нею не були достатньо глибоко розроблені окремі організаційно-технічні елементи, вони, разом з тим, несли в собі і те нове, неординарне, що було відсутнє у «старих» політичних партій. Передусім тут виділяються пов'язаність організаційної сторони справ з головним ідеологічним завданням – побудовою незалежної Української держави, виділення національних пріоритетів, звернення до історичних традицій державотворення, введення оптимального вікового цензу (після 20-ти років) для вступаючих у партію та права дорадчого голосу для кожного члена партії на Всеукраїнському з'їзді УДХП. Усе це дає підстави стверджувати, що організаційні засади створювали умови для оформлення УДХП в недалекій перспективі в життєздатну партійну структуру, забезпечували її стале функціонування.

У питаннях державно-політичного устрою України УДХП, як і більшість Демократичної Республіки. Законодавча влада в республіці мала належати Українському Сейму в Києві з терміном дії чотири роки, а виконавча – Генеральному Секретаріатові (Раді Міністрів), підзвітному Сеймові. На відміну від інших партій хлібороби-демократи пропонували ввести в країні посаду президента з терміном дії, як і Сейму, чотири роки. Повноваження президента у програмі конкретно не окреслювалися – компетенція розподілу функцій між Сеймом і президентом віддавалася Установчим Зборам. І Сейм, і президент мали обиратися шляхом демократичних виборів на основі рівного, всенародного, таємного, прямого, пропорційного права без будь-яких обмежень за соціальною, національною, релігійною ознаками.

Державні закони повинні були базуватися на демократичних засадах і забезпечувати кожному громадянину держави загальнолюдські права (незайманість особи, волі друку, слова, спілок, страйків і т.п.), бути обов'язковими та рівними для всіх. У разі прийняття доленосних для держави рішень

припускалася можливість проведення референдуму, визнавалася законотворча ініціатива⁵⁷.

Особлива увага у програмі партії зверталася на необхідність забезпечення національних прав народів, які мешкали на території України. За всіма національними меншинами визнавалися – закріплення права пропорційного представництва у всіх державних установах, широке місцеве самоврядування і культурно-національна автономія. Крім того, висувалася пропозиція створити державні фонди, гроші з яких ішли б на задоволення культурних потреб кожної національності, пропорційно її чисельності. Вважалося, що тільки виконання цих умов давало шанси повернути на свій бік національні політичні партії та нейтралізувати їхнє можливе бажання виступити проти Української Держави. У цьому позиція УДХП повністю збігалася з позицією провідних партій Центральної Ради, які намагалися спрямувати національну політику державного органу саме у такому напрямі.

У програмі знайшла відображення особлива позиція УДХП у релігійному питанні. На противагу більшості партій, вона не підтримала гасла «Відокремлення церкви від держави», зазначивши, що православна церква «повинна мати соборний устрій і повинна бути автокефальна, незалежна від всяких чужесторонніх політичних впливів і від держави в своїм внутрішнім ладу»⁵⁸. Тобто визнавалося відокремлення церкви від держави тільки у питаннях внутрішнього канонічного життя. Держава ж, у свою чергу, мала дбати про матеріальний стан духовенства та всіма засобами сприяти підвищенню загальнокультурного рівня священників. Аналогічну автономію мали отримати також греко-католицька і римо-католицька церкви, оскільки вони мали значний вплив на певних українських територіях. Визнаючи рівні права за всіма віросповіданнями, програма водночас відводила провідне місце у державі право-

⁵⁷ Нарис програми Української Демократичної Хліборобської партії // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали. – К.: Консалтинг-Фенікс, 1993. – С. 135–136.

⁵⁸ Там само. – С. 136.

славній церкві, що відповідало віковим традиціям українського народу. Таке ставлення до церкви не було популярним на той час. Більшість українських державних діячів, поділяючи соціалістичні погляди, дивилася на церкву як на реакційну установу і відкидала будь-яку можливість порозуміння та співпраці з нею.

Партійна програма закріплювала й відмінну позицію УДХП у питанні створення збройних сил України. На початковому етапі революції на фоні загальної втоми від Першої світової війни, а також під впливом соціалістичних і пацифістських ідей, лідери урядових партій вважали достатнім створення народної міліції замість регулярного війська. Хлібороби-демократи виступили на захист ідеї національних збройних сил і домагалися утворення сильної армії та флоту. В їхньому розумінні це було однією з основних підвалин держави та гарантом існування незалежної Української Республіки.

У питаннях культури й освіти передбачалося, насамперед, звернути увагу на їхнє поширення серед сільського населення шляхом відкриття нижчих і середніх шкіл, а також спеціально створених для селян університетів (за зразком скандинавських країн). Стосовно проблеми українізації освіти, то її проведення передбачалося швидкими темпами в селах, а в містах, з огляду на попередню русифікацію, пропонувалося проводити її більш помірковано і поступово, допускаючи ще певний час паралельне вживання російської мови. Такий погляд свідчив про реалістичну оцінку лідерами партії мовної ситуації у країні.

Блок соціально-економічних вимог у програмі УДХП починався із твердження, що партія виступає за якнайширший контроль над національним господарством. Це свідчить, що й хлібороби-демократи, певною мірою зазнали впливу популярної на той час соціалістичної ідеології, бо саме гасло державного контролю над виробництвом висувалося всіма соціалістичними партіями. З програми видно, що партія визнавала можливість часткової націоналізації. Так, у власність держави мали перейти всі залізниці і водні шляхи, а також такі

природні багатства, як вугільні копальні, залізорудні та нафтові промисли, ліси і т.п. без права надання їхньої приватної розробки. У промисловості передбачалася націоналізація, передусім, цукрової та винокурної галузі. Однак, запропоновані програмою методи проведення націоналізації відрізнялися від тих методів, які відстоювали провідні соціалістичні партії – націоналізацію треба було здійснювати не шляхом експропріації, а шляхом примусового викупу⁵⁹.

Політика щодо робітництва в програмі визначалася коротко – підтримка в цьому плані українських робітничих партій.

Земельна програма ґрунтувалася на визнанні двох форм землеволодіння – приватної й орендної. Партією були запропоновані власні шляхи проведення земельної реформи в Україні. Основоположним принципом вважалося те, що вирішувати цю проблему має право тільки законно обраний на Українських установчих зборах Сейм, а ні в якому разі, не Російські Установчі збори. Це впливало з розуміння того, що Україна мала свої особливості у розвитку сільського господарства, а також власні національні традиції землекористування, відмінні від російських. Наслідком такої реформи мало стати перетворення України в край високорозвиненого, інтенсивного фермерського господарства.

Базовим осередком новоствореної партії став Лубенський повіт Полтавської губернії. Це пояснюється тим, що тут серед хліборобів переважали нащадки осілих колись козаків, зберегалися давні традиції в побуті і місцевому самоврядуванні, панував вільнолюбний український дух.

За свідченням С. Шемета, Лубенський повіт був єдиним, де вдалося поставити організаційно-політичну роботу на рівень вимог програми УДХП, залучивши до політичного життя максимум активного хліборобського елементу⁶⁰. Щодо інших пові-

⁵⁹ Там само. – С. 137.

⁶⁰ Піскорський О. В. Українська демократично-хліборобська партія: ідеологія, досвід, уроки: автореф. дис... канд. політ. наук / О. В. Піскорський; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2001. – С. 11.

тів Полтавщини й самої Полтави, де пропагандистську роботу ще від імені попередниці УДХП Української демократичної партії проводив В. Липинський, то тут вдалося створити лише невеликі гуртки з числа інтелігенції, які діяли напівлегально. Частково організаційно-партійну роботу (у формі таких самих напівлегальних інтелігентських гуртків) вдалось винести за межі Полтавщини – в Олександрійський і Єлисаветградський повіти Херсонщини та в такі губернські центри, як Київ, Катеринослав і Харків. Більшого в організаційно-партійному плані ні в 1917, ні в 1918 р. зробити не вдалося. Досягнути всеукраїнського масштабу УДХП не змогла. «З початком першої більшовицької окупації, – як стверджує С. Шемет, – діяльність партії цілком замирає і починає оживати після очищення України від російсько-більшовицької влади».

У своїй тактиці УДХП визначала такі вузлові питання, як вироблення власної позиції і ставлення до: 1) Центральної Ради і її уряду (компромісне порозуміння); 2) російської революції і Тимчасового уряду (визнання, що вся влада по всій Україні належить Центральній Раді та її урядові); 3) інших народів (категоричне заперечення права інших народів і держав панувати над українським народом); 4) інших політичних партій (вступати в співпрацю лише з тими, які визнають «повну суверенність і власновільність українського народу»); 5) до питання війни і миру (негайне припинення війни, за мир без анексій і контрибуцій, відбудова воюючими сторонами зруйнованого господарства України); 6) до участі УДХП в загальнонаціональних державних і громадських установах, організаціях і об'єднаннях (вважала необхідною таку участь, крім армії, яка повинна бути повністю деполітизованою).

Характерним прорахунком УДХП було те, що на місцях багато її організацій складались з інтелігенції, хоч і національно свідомої, відданої національній ідеї, але все ж не хліборобської, котра не могла залучити до партії справжнього хлібороба і на ділі являла собою типову українську інтелігентську організацію. Цим значною мірою пояснюється те, що УДХП не

здобула ні належної масовості, ні великого впливу в хліборобському середовищі.

І все ж, незважаючи на недостатню масовість і територіальне поширення, УДХП – це помітне явище на політичному небосхилі України 1917–1918 рр. Крім слабких, вона мала й дуже сильні сторони.

Найсильнішою стороною була її керівна еліта: брати В. і С. Шемети, В. Липинський, М. Міхновський, В. Андрієвський та інші, які своєю особистістю справляли істотний вплив не лише на окремі події, а на весь суспільно-політичний процес. Завдячуючи цим та багатьом іншим яскравим особистостям, партія жила наповненим життям, особливо в царині думки і духу.

Звинувачення політичних опонентів і частини істориків на адресу УДХП у співпраці з німцями і участі в гетьманському перевороті – безпідставні. З самого початку і до перевороту партія визнавала Центральну Раду і її уряд цілком легітимною владою українського народу і прагнула компромісного порозуміння з нею. Безпосередньої участі в перевороті партія не брала (деякі дослідники і публіцисти помилково ототожнюють її з причетним до перевороту Союзом земельних власників)⁶¹.

Спадкоємцем Української демократично-хліборобської партії став Український союз хліборобів-державників, заснований у 1920 р. Сергієм Шеметом і В'ячеславом Липинським в еміграції, у Відні.

Діяльність УДХП, при всіх її недоліках і прорахунках, була органічною часткою селянського руху в Українській революції і, в першу чергу, була пов'язана з оптимальним розв'язанням аграрного питання.

Організаційне оформлення *Союзу представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства (Протофісу)* як політичної організації розпочалося в 1917 р. До революції буржуазні верстви Росії не мали власної партії,

⁶¹ Піскорський О. В. Українська демократично-хліборобська партія: ідеологія, досвід, уроки. – С. 13.

об'єднуючись за регіональним і галузевим принципами. Після перемоги Лютневої революції продовжували свою діяльність Губернські союзи заводчиків і фабрикантів, Союз вуглепромисловців, Союз цукрозаводчиків, Союз представників металургійної і залізообробної промисловості та ін. Поступово почали об'єднуватися у представницькі організації й середні та дрібні підприємці. До складу цих союзів входили як власники підприємств, банків, так і представники вищого управлінського апарату. Саме ці організації і стали першими представницькими органами, які репрезентували інтереси підприємців на початку революції⁶².

Своєю метою ці союзи вбачали захист фінансових і галузевих інтересів та врегулювання взаємостосунків із робітниками. Аналіз ухвалених резолюцій на зборах Губернських союзів заводчиків і фабрикантів, конференціях промисловців свідчить, що спочатку на першому місці для членів цих організацій стояли питання, пов'язані з організацією виробництва. Зокрема, вони виступали проти втручання робітників у виробничі процеси, відстоювали права підприємців щодо звільнення робітників, призначення рівня заробітної платні та встановлення терміну робочого дня. Суто політичні проблеми займали другорядне місце і розглядалися не в площині національно-державного будівництва, а з позиції протидії запровадженню в країні соціалістичного ладу⁶³. Причина таких підходів, безумовно, крилася у національному складі союзів, який був досить строкатий і в переважній більшості українці становили лише мінімальну частку.

⁶² Любовець О. М. Програмні засади та діяльність Протофісу як репрезентанта інтересів промислових і фінансових кіл України (1917–1918 рр.). / О. М. Любовець // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні: (До 70-річчя академіка НАН України І. Ф. Кураса); НАН України, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса; редкол.: Б. Є. Патон (голова) та ін. – К.: Парламент. вид-во, 2009. – С. 241–242.

⁶³ Приднепровський край. – 1917. – 18 березня; Робітнича газета. – 1917. – 3 жовтня.

Спочатку ці союзи діяли фактично розрізнено, не існувало ніякого координуючого центру, який би узгоджував спільні виступи та дії. Для їхнього згуртування й організації потрібен був певний час. Чіткої тенденції ці координуючі процеси набули лише восени 1917 р., коли спочатку почали утворюватися союзи, які мали на меті об'єднати всі існуючі губернські союзи заводчиків і промисловців певного регіону. Наприклад, подібний союз утворився на початку листопада у Харкові. Його організатори планували об'єднати всі представницькі організації промисловців Сходу й Півдня України⁶⁴.

На місцевому рівні зростало усвідомлення необхідності створення єдиної організації, а тому така діяльність зустрічала розуміння та підтримку з боку регіональних союзів. Так, на засіданні Катеринославського союзу заводчиків і промисловців підкреслювалося, що «единение промышленников необходимо для того, чтобы противная сторона не встретила с неорганизованной массой промышленников и не привела ее к смятению и катастрофе»⁶⁵.

Наступним кроком на шляху створення єдиної представницької організації підприємницьких кіл України стало створення навесні 1918 р. тимчасового комітету Союзу торгівлі, фінансів і сільського господарства. 6 березня 1918 р. у Києві відбулося зібрання представників різних промислових, торговельних, банківських, ощадних, кооперативних і сільськогосподарських об'єднань. Його учасники постановили створити український Союз представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства – Протофіс. З цією метою був обраний тимчасовий комітет, до президії якого ввійшли – голова І. Щеніовський, товариші голови О. Вольський, В. Демченко, О. Кістяківський⁶⁶.

Учасники цього засідання підготували «Записку про положення промисловості, торгівлі та сільського господарства в

⁶⁴ Приднепровский край. – 1917. – 7 листопада.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ *Любовець О. М.* Програмні засади та діяльність Протофісу як репрезентанта інтересів промислових і фінансових кіл України (1917–1918 рр.). – С. 242.

Україні», яка була представлена 9 березня Раді народних міністрів УНР. Записка починалася з твердження, що члени чинного уряду не розуміють необхідності докорінних політичних і економічних змін, зумовлених підписанням мирного договору (мався на увазі Брестський мирний договір) та перетворенням України на самостійну державу. З огляду на це, представники різноманітних сфер господарської діяльності країни вважали за свій обов'язок висловити міркування щодо тих умов, які мали бути створені для виходу з катастрофічного положення, в якому опинилася Україна.

Насамперед, автори документа викладали своє розуміння причин падіння промисловості та сільського господарства – різке зниження продуктивності праці з підвищенням його оплати; грубе втручання робітничих організацій у всі сфери господарського і адміністративного життя підприємств; скасування приватної власності та політика соціалізації землі. Далі висловлювалося бажання промислових і фінансових кіл України взяти участь у проведенні широких соціальних і економічних реформ, але лише таких, які вже були апробовані в інших державах. Особливо наголошувалося, що ці реформи не повинні мати соціалістичного характеру, і що: «Необхідно відмовитися від тих ілюзій та утопій, які хочуть побудувати майбутнє України на соціалістичних началах у найголовнішій галузі її економічного життя – в сільському господарстві. До тих пір, поки не буде відновлено право власності, ніякі зусилля до ствердження нормальних умов державного життя в усіх сферах – правовій, економічній, військовій і соціальній не дадуть ніяких результатів»⁶⁷.

Підготовка записки стала першим організаційним виступом підприємців проти політики Центральної Ради і свідчила про те, що в середовищі цих соціальних верств зростає протест проти їх усунення від формування політичного та господарського курсу держави. Безумовно, що жодної відповідної реакції на записку з боку керівних структур не сталося,

⁶⁷ Киевская мысль. – 1918. – 10 марта.

це питання навіть не розглядалося на засіданнях Малої Ради та Генерального Секретаріату.

Неприйняття політики Центральної Ради зумовила опозиційність щодо неї підприємницьких кіл країни. Тому прихід до влади П. Скоропадського вони зустріли позитивно і готові були надати всебічну підтримку гетьманському уряду, розглядаючи його як «свою» владу, політика якої буде відповідати їхнім інтересам. Практично зразу після повалення Центральної Ради вони запропонували власне бачення розв'язання нагальних економічних проблем. На початку травня, перед установчим з'їздом Протофісу, президія його тимчасового комітету подала уряду декларацію, в якій піднімалися основні питання правового та економічного життя країни. У вступній частині декларації підкреслювалося, що соціалістичні експерименти попереднього уряду не відповідали реальним економічним відносинам, результатом чого стали руїна та спустошення краю. На першому місці в декларації обґрунтовувалася думка, що промисловість, торгівля, сільське господарство і вся фінансова та економічна діяльність загалом може розвиватися лише за умов існування правової держави при наявності твердих правових норм, які є основоположними як для населення, так і для державних органів.

Далі у документі викладалося бачення основ і форм організації центральної та місцевої державної влади. На думку укладачів, практика Тимчасового уряду, яка була перейнята й в Україні, передачі управління органам самоврядування засвідчила свою непридатність. На їхнє переконання, ані за своїм складом, ані за рівнем підготовки міські думи та земства не були придатні для здійснення функцій суто адміністративного характеру. Звідси робився висновок, що центральна влада, якщо вона хоче бути сильною та незалежною, здатною домагатися виконання своїх розпоряджень, повинна створити чітко організовану систему підпорядкованих їй органів, незалежних від місцевих впливів, які можуть суперечити загальнодержавним інтересам і залежати від партійних угру-

пувань та програм. Особливо підкреслювалося, що ці органи мають бути знайомі з сучасною складною технікою державного управління і проводити надкласову політику. Тобто, з цієї частини видно, що Протофіс виступав за створення сильної централізованої влади з максимальним обмеженням самоврядування, уособленням якого в його розумінні були земства та міські думи. Декларування надкласової політики місцевих органів, як покаже пізніше практика, так і залишиться декларацією, бо в реальному житті новосформовані місцеві органи влади будуть, насамперед, захищати інтереси промисловців і землевласників.

Викладаючи першочергові економічні завдання, декларація висловлювала побажання збереження економічних зв'язків із Росією, що відповідало, на думку укладачів, інтересам вітчизняних промисловості, сільського господарства та торгівлі. Висунення на перше місце такого побажання свідчить про те, що для основної маси членів Протофісу актуальною залишалася економічна орієнтація на Росію, яка не відповідала тогочасним політичним реаліям⁶⁸.

Установчий з'їзд Протофісу відбувся у Києві 15–18 травня 1918 р. На нього з'їхалося біля 1000 осіб. Головою з'їзду був обраний фон Дітмар, до президії ввійшли А. Бобринський, О. Голіцин, В. Кочубей, В. Демченко, А. Добрий та інші. Делегати з'їзду привітали нову владу в Україні в особі гетьмана П. Скоропадського і висловили йому повну підтримку та довіру⁶⁹. Характерною в цьому відношенні була доповідь делегата Дюца. Доповідач гаряче закликав уряд стати на шлях рішучих заходів. У виступі підкреслювалося, що «до утворення в краю порядку не можливо мислити про яке б то не було культурне життя», а тому уряд «повинен утворити порядок не спиняючись ні перед якими заходами, навіть перед озброєною силою»⁷⁰.

⁶⁸ Любовець О. М. Програмні засади та діяльність Протофісу як репрезентанта інтересів промислових і фінансових кіл України (1917–1918 рр.). – С. 244.

⁶⁹ Там само. – С. 244–245.

⁷⁰ Вільне життя. – 1918. – 18 травня.

З'їзд обговорив поточні політичні події і виніс низку постанов з нагальних проблем. Насамперед, значна увага була приділена аграрному питанню. Окремо працювала спеціальна сільськогосподарська секція, де розглядалися доповіді з цього питання. Загалом доповідачі на основі значного статистичного матеріалу обґрунтовували шкідливість примусового поділу великих земельних володінь і відстоювали ідею їхнього природного зменшення за рахунок вільного продажу та купівлі землі.

На основі цього робилися ряд висновків-настанов щодо урядової політики в земельному питанні. Зокрема, на думку доповідачів, розв'язання земельної проблеми лежало не в аграрному законодавстві, а в аграрній політиці, яка повинна була полегшувати природну земельну еволюцію шляхом підтримки життєздатних дрібних володінь. Рішуче підкреслювалося, що не можна робити ніяких заходів щодо різкого порушення існуючого взаємовідношення різних типів володінь (дрібних і великих), а особливо – ніяких заходів, спрямованих на руйнацію та скорочення великих господарств. Перехід землі до рук дрібних господарів мав відбуватися лише в порядку вільної мобілізації земельної власності. Водночас визнавалася необхідність певного втручання держави в поземельні відносини, але лише в напрямі врегулювання мобілізації землі шляхом скупівлі її державою і створення державного земельного запасу для облаштування життєздатних дрібних господарств; сприяння землеробському населенню у придбанні земель; запобігання земельній спекуляції. Основною і кінцевою метою урядової земельної політики визнавалося створення міцних дрібних господарств, які були б здатні забезпечити продуктами не лише себе, а й неземлеробське населення⁷¹.

У резолюції зазначалося, що з'їзд вітає проголошене грамотою гетьмана відновлення приватної власності на землю як основи розвитку сільського господарства і вважає головною

⁷¹ Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. – 1918. – № 3. – С. 7–9; № 4. – С. 5–6.

метою земельної політики уряду досягнення найвищої продуктивності сільського господарства. Серед можливих шляхів досягнення цього називалися: необхідність надання сільським господарствам державних кредитів, агрономічної допомоги, забезпечення збуту продукції тощо. Вирішення проблеми малоземельності пропонувалося через розвиток «промислу й іншого нехліборобського зайняття, щоб дати працю і малоземельному населенню»⁷². Жодного слова у резолюції не говорилося про необхідність проведення широкої аграрної реформи, метою якої було б врегулювання проблеми норм земельної власності та землекористування.

Крім цієї резолюції, на з'їзді була прийнята додаткова постанова, в якій перед гетьманським урядом ставилася вимога повернення відібраних у поміщиків землі та майна з виплатою селянами відшкодувань. З цього видно, що з'їзд став на захист інтересів тільки великих землевласників, ігноруючи таким чином реально існуючу соціальну напруженість на селі.

Особливим предметом обговорення делегатів з'їзду стали взаємостосунки підприємців із робітниками. В ухваленій резолюції делегати висловилися за розробку чіткого регламентування прав робітників, але без права їхнього втручання у справи підприємства та діяльність адміністрації; необхідність перегляду прийнятого Тимчасовим урядом закону про свободу страйків; унормування тривалості робочого дня⁷³.

Окрема резолюція була ухвалена з питань фінансової політики, де зазначалася необхідність налагодження кредитної системи, за допомогою якої розпочалося б відродження економіки країни.

У питаннях місцевого самоврядування з'їзд запропонував гетьманському уряду внести зміни в міський статут у напрямі збільшення відсотка ценових елементів у міських думках, збільшення вікового і прожиткового цензу та введення

⁷² Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції: В4-х т. / П. Христюк; Український соціолог. ін-т. – Б.м. (Відень), 1921. – Т. 3. – С. 30.

⁷³ Там само. – С. 31.

3-х куріальної системи виборів⁷⁴. Тобто Протофіс виступив за створення сильної централізованої влади з максимальним обмеженням самоврядування, уособленням якого були земства та міські думи.

У заключному слові голова з'їзду фон Дітмар закликав усіх делегатів взяти активну участь в державному будівництві, як економічному – наполегливо працювати над відновленням економіки України, так і політичному – через роботу в центральних і місцевих органах влади. Після цього було вирішено по закінченні з'їзду надіслати спеціальну делегацію до гетьмана як голови держави з заявою про свою готовність і бажання співпрацювати з новим урядом⁷⁵.

Делегація форуму в складі голови фон Дітмара та членів президії була прийнята гетьманом. Фон Дітмар від імені з'їзду привітав гетьмана і заявив про щире бажання всіх представників економічних сил України «віддатися служінню справі устроєння нового державного, суспільного та економічного життя»⁷⁶. Серед перших завдань уряду голова з'їзду назвав необхідність утвердження законності та влади для захисту прав громадян, а в галузі економічної політики – утвердження інституту приватної власності та сприяння розвитку приватної ініціативи. Гетьман подякував членів делегації за привітання і сказав, що і він, і уряд потребують підтримки «сил, які працюють над створенням благоустрою України». На закінчення П. Скоропадський висловив впевненість у тому, що представники «економічних сил України розвитком своєї самодіяльності створять міцні основи державного життя України, і на цю самодіяльність буде спиратися уряд»⁷⁷.

Аналіз документів установчого з'їзду Протофісу свідчить, що його члени готові були співпрацювати з гетьманом у

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ *Дорошенко Д.* Історія України (1917–1923 рр.): В 2-х т. / Д. І. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – С. 47.

⁷⁶ *Любовець О. М.* Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – С. 390.

⁷⁷ Там само.

напрямі зміни попередньої державної політики. У свою чергу й гетьман розглядав ці сили як державну основу й планував, заручившись підтримкою фінансових, підприємницьких і землевласницьких кіл, які представляли Протофіс, Союз земельних власників і цілий ряд регіональних та галузевих промислово-фінансових організацій, спиратися саме на них при формуванні урядового курсу⁷⁸.

Гетьманський уряд таку підтримку отримав. Завдяки цій підтримці стало можливим певною мірою стабілізувати економічне життя в країні, відновити роботу підприємств ряду галузей і залізниці, встановити грошову систему, засновувати банки та ін. Юридичне повернення до приватної власності, захоплення підприємницької ініціативи сприяло й відродженню та створенню галузевих промислово-фінансових організацій, які розгорнули активну діяльність. Протягом травня–липня 1918 р. відбулися їхні загальноукраїнські з'їзди, зокрема, Всеукраїнський з'їзд цукрозаводчиків, з'їзд шкіряної промисловості, Всеукраїнський з'їзд миловарів, Всеукраїнський з'їзд домовласників, з'їзд представників електричних підприємств, з'їзд представників залізних доріг, з'їзд мануфактуристів та ін.

У серпні 1918 р. відбувся делегатський з'їзд представників всіх організацій, що входили до складу Протофісу, на якому були обрані президія й комітет. Після обміну думками, було вирішено внести зміни до статуту Союзу, відповідно до яких президія очолювала й комітет. Головою Союзу вибрали князя О. Голіцина, товаришем голови – М. фон Дітмара. Членами президії стали граф А. Бобринський, О. Оцуп, П. Сергєєв, М. Антонов, А. Добрий⁷⁹. Обрання керівництва сприяло консолідації зусиль організацій-членів Союзу. Цей з'їзд, так само як й попередній, черговий раз висловив свою готовність підтримувати гетьмана та його уряд.

Загалом, аналіз ухвалених на з'їздах Протофісу та галузевих зібраннях документів свідчить, що у більшості принци-

⁷⁸ Там само. – С. 390.

⁷⁹ Там само. – С. 391.

пових положень представники фінансово-промислових кіл поділяли запропоновану гетьманом програму суспільно-політичних перетворень у країні (насамперед, запровадження «ладу і порядку», відмову від «соціалістичних експериментів», відновлення інституту приватної власності, заохочення приватної ініціативи та ін.). Водночас, з деяких питань їхні позиції суттєво відрізнялися від гетьманської (насамперед, державний суверенітет України, політика українізації всіх сфер життя, земельна реформи, робітниче питання та ін.), тому на гетьмана особисто та його уряд чинився тиск з метою корегування державної політики відповідно власних інтересів.

Проголошуючи свою підтримку гетьманської влади, групи промисловців і землевласників, сприймали її не тільки як можливість реалізації своїх соціально-економічних інтересів, а й як можливість реставрації основ політичної системи колишньої Російської імперії. Одним із основних політичних вимог промислової та землевласницької еліти була вимога реформування системи органів місцевої влади. Така вимога означала повернення до дореволюційного цензового виборчого законодавства, що безумовно, було значним кроком назад порівняно з демократичним виборчим законодавством Центральної Ради. Позиція Протофісу з цього питання повністю поділялася й Союзом земельних власників.

Практика організації адміністративної влади на місцях дуже скоро показала, що гетьман і його уряд майже повністю почали реалізовувати настанови Протофісу й Союзу земельних власників – у більшості місцевостей усі земські установи розпускалися, або їхня діяльність повністю контролювалася старостами. Саме під тиском цих політичних сил уряд ухвалив закон про вибори до місцевих органів влади на основі цензового права і 3-х куріальної системи⁸⁰.

Іншим напрямом гетьманської політики, який негативно сприймався Протофісом, був взятий гетьманом курс на укра-

⁸⁰ Українська революція і державність: Наукове видання / І. Л. Гошуляк (кер. авт. кол.) та ін.; ІПіЕНД НАН України. – К.: Парламентське вид-во, 1998. – С. 91.

їнізацію державного апарату. Для прикладу можна навести думку товариша міністра промисловості і торгу В. О. Ауерхаба: «Багато уваги відомство приділяє питанню обов'язкового оволодіння всіма служачими українською мовою, яка з причин своєї непостійної термінології, ще не може служити єдиним знаряддям складного залізничного діловодства, що вносить плутанину у справи, затримує виконання термінових розпоряджень на українській мові, а також постійно нервує служачих. Така політика українізації викликає у служачих роздратування»⁸¹. Безумовно, такий підхід був зумовлений не турботою про службовців, а принциповим неприйняттям ідеї запровадження української мови в діловодстві.

Під час відсутності П. Скоропадського у вересні 1918 р., який перебував у Німеччині, а замість нього країною управляла Верховна Колегія Правителів, Протофіс направив до останньої «Записку о русском языке». Записка загалом визнавала право української мови на існування та розвиток, але разом із тим доводила, що вона ще не ствердилася і не розробила свого словника. Спираючись на це пропонувалося залишити в урядових структурах державною мовою російську до того часу, поки завершиться процес розробки української⁸².

Антиукраїнські настрої фінансово-промислових кіл ще більше посилювалися восени 1918 р. Близьке закінчення Першої світової війни значно активізувало російськоналаштовані елементи, які дедалі активніше стали проголошувати ідею повернення до єдиної російської держави. Відкрите просування цієї ідеї на урядовому рівні спричинило урядову кризу в середині жовтня 1918 р.

Причиною кризи Кабінету Міністрів стала так звана «Записка десяти». Десять міністрів – Г. Афанасьєв, Ю. Вагнер, М. Василенко, С. Гербель, С. Гутник, С. Завадський, В. Зінківський, В. Колокольцев, О. Романов, А. Ржепецький,

⁸¹ Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. – 1918. – 7 октября.

⁸² Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. 3. – С. 72.

більшість з яких були членами Протофісу, подали Голові Ради Міністрів Ф. Лизогубові «Записку в справі зовнішньої політики України». Тут висловлювалася думка щодо необхідності чіткого визначення міжнародної позиції України у зв'язку з близьким підписанням миру. Розглядалося два можливі варіанти. Перший – подальша розбудова української держави, цілком незалежної від Росії. Такий варіант визнавався шкідливим для України. Другий – повернення України до Великої Росії – називався єдино вірним. Тому, на думку міністрів, Україна повинна була негайно узгоджувати свою зовнішню політику з інтересами Росії і на майбутній мировій конференції виступити разом з нею за «укріплення державності на всьому просторі колишньої Російської імперії»⁸³.

17 жовтня 1918 р. цей документ офіційно зачитали на засіданні Ради Міністрів, що викликало гострі дебати з цього приводу. Названі десять міністрів пропонували припинити мирні переговори з Радянською Росією, оголосити їй війну і офіційно висунути гасло відтворення єдиної Росії. Інша частина складу уряду різко виступила проти цього (Ф. Лизогуб, І. Кістяківський, Д. Дорошенко, Б. Бутенко, Ю. Любінський). Ця група відстоювала точку зору, що на мирових переговорах Україна повинна виступати тільки від свого імені і захищати власні державницькі інтереси. Внаслідок дискусії обидві групи не знайшли між собою порозуміння. 18 жовтня 1918 р. Кабінет Міністрів подав у відставку.

У процесі формування нового уряду керівництво Протофісу висловило рішучий протест проти залучення до уряду представників соціалістів-федералістів. П. Скоропадський з цього приводу згадував: «Скільки до мене приходило депутатів, особливо від Протофісу і Союзу земельних власників, просили стояти на тому ж, як до цих пір, і не міняти кабінет»⁸⁴. У зв'язку з цим Протофіс направив меморандум генералові В. Гренеру, в

⁸³ Там само. – С. 113.

⁸⁴ *Скоропадський П.* Спогади / П. Скоропадський. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 295.

якому наголошувалося, що серед так званих українців людей, мислячих буржуазно, немає, а соціалісти, що претендують на міністерські портфелі, «беспочвенные идеологи», які можуть соціалістичні експерименти перенести на промисловість і торгівлю⁸⁵. Але під час жовтневої урядової кризи Протофісу не вдалося досягти своїх вимог – до складу новоствореного уряду ввійшли представники УПСФ.

У цей час чітку позицію Протофісу щодо поточних політичних проблем розробив його черговий з'їзд, який відбувся 27–29 жовтня 1918 р. Загальний настрій партійного форуму відбивала промова новопризначеного міністра промисловості і торгу С. Меринга, в якій він наголошував: «Навіть об'єднані зусилля всіх відомств, всього правительства не створять квітучої промисловості на Україні, якщо остання в економічному відношенні обособлена і відмежована від інших областей колишньої Російської імперії. Тільки при тісному економічному зв'язку всіх цих областей між собою, при дружній єдиній і планомірній їх роботі, промисловість нашої України розквітне пишним цвітом і поведе до її багатства та міці»⁸⁶.

У такому руслі був підготовлений і одностайно ухвалений підсумковий документ з'їзду. Тут підкреслювалося, що політична і економічна ізоляція України від Росії не тільки не послужить на її благо, а навпаки, потягне за собою повну загибель всіх багатств народного господарства і призведе до її повного поневолення в економічному та політичному відношенні більш сильнішими державами. Звідси робився категоричний висновок, що майбутній національний розвиток України можливий тільки в разі федеративного об'єднання тих частин Росії, які розпалися. Для цього всі окремі частини колишньої Російської імперії мали скласти між собою негайну угоду щодо їх спільного представництва на майбутній конференції. Фактично рішення з'їзду підтримали подану раніше «записку

⁸⁵ Пиріг Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією / Р. Я. Пиріг. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 106.

⁸⁶ Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – С. 393.

десяти».

Черговим антиукраїнським заходом міністрів – членів Протофісу стала їхня заява в середині листопада на Раді Міністрів про необхідність підпорядкування українських збройних сил А. Денікіну, якого було проголошено головнокомандувачем усіх військових сил на території колишньої Російської імперії. Незважаючи на протести міністрів-есефів, які розцінювали цей крок як порушення суверенітету Української держави, уряд розіслав по всіх корпусах української армії наказ про можливість утворення «єдиного протибільшовицького фронту»⁸⁷.

Протофіс і ті сили, які він репрезентував, зайняли досить жорстку позицію й в питанні робітничої політики, яка не збігалася з початковою позицією гетьмана. Перші заяви про напрями робітничої політики П. Скоропадський зробив у «Грамоті до всього українського народу» від 29 квітня 1918 р. Тут містилася обіцянка забезпечити права робітничого класу: «Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці»⁸⁸. В руслі таких заяв почало діяти й міністерство праці.

Звичайно така позиція гетьмана й уряду щодо робітничого питання не могла задовольнити промислові та підприємницькі кола країни. Їхня реакція на такі урядові заяви була миттєвою. Різку позицію Протофісу зазначила «Декларація з робітничого питання». Тут підкреслювалося абсолютно заперечне ставлення до робітничого контролю і до будь-яких спроб соціалізації та націоналізації підприємств (що дозволялося законодавством Центральної Ради). Як крайній засіб, допускався державний контроль, та й то за умови державної необхідності, оскільки навіть він, на думку підприємців, перешкоджав розвиткові особистої ініціативи і приватногосподарського почину.

⁸⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. 3. – С. 119.

⁸⁸ Конституційні акти України. К., 1990. – С. 83.

Про класовий контроль не могло бути й мови. В декларації наголошувалося, що націоналізація та соціалізація підприємств довела їх та все державне господарство до руїни, а народні кошти – до розкрадання.

Тому в документі ставилася вимога у повному обсязі відновити право власників на розпорядження своїми підприємствами як єдиної умови правильного їхнього функціонування. Від уряду вимагалось твердого проведення цілковитого усунення втручання робітничих організацій (профспілок, завкомів і т.д.) в комерційну й адміністративну технічну діяльність керівників підприємств. Завдання профспілок мали суворо обмежуватися і переслідувати суто профспілкові та культурно-освітні цілі, і в жодному разі у них не могли залишатися функції законодавчих чи виконавчих органів влади. З цією метою Протофіс вимагав перегляду законодавчих положень про професійні спілки, фабрично-заводські і рудникові комітети і про право коаліцій, які б дозволялися лише для осіб, зайнятих на суспільно необхідних підприємствах (водопроводи, електростанції, залізниці тощо). Вимагалось переглянути в законодавчому порядку положення про примирюючі камери, третейські і промислові суди й біржі праці, які належало організувати на паритетних засадах.

Щодо тривалості робочого часу, то Протофіс вважав, що обмежувати його треба повільно і поступово, зважаючи на досвід Заходу. Вирішальними вбачалися міркування про здатність вітчизняної промисловості до конкуренції з іноземними державами, які в технічному відношенні значно випереджали її. Члени Протофісу були категорично переконані, що в умовах «потрясеної до основ промисловості» неухильне впровадження 8-годинного робочого дня мало б негативний вплив не лише на діяльність підприємств, а й призвело б до спаду їхньої продуктивності і значного подорожчання продуктів виробництва, які б не витримали закордонної конкуренції, для якої відновленням торгового договору від 1904 р. забезпечувався фактично безмитний ввіз. Крім цього, як аргумент проти 8-годинного робочого дня, доводилося, що в деяких промислових галузях

його запровадження наштовхувалося на нездоланні технічні труднощі (особливо в сезонних індустріях і в сільському господарстві), що ставило під сумнів саме існування цих галузей⁸⁹.

Протофіс різко виступив і проти спроб законодавчого нормування зарплати, вважаючи, що це неминуче призвело б до спаду продуктивності праці, і висловився за всебічне впровадження відрядної і преміальної оплати праці. В декларації також висловлювалася вимога звернути серйозну увагу на полегшення припливу робітників з-поза меж України, інакше, підкреслювалося, що для окремих галузей промисловості, особливо гірничої, гірничо-заводської промисловості Донецького басейну, яка підживлювалася майже повністю прибулими російськими робітниками, такі утруднення могли стати катастрофічними⁹⁰.

Маючи своїх представників в уряді, Протофіс розпочав цілеспрямований тиск на гетьмана в напрямі корегування робітничої політики відповідно інтересам підприємців і заводчиків. Саме під цим тиском гетьман вдався до таких жорстких і, звичайно, непопулярних заходів, як відступ від Закону про 8-годинний робочий день, поновлення дії «Тимчасових правил про покарання за участь у страйках» від 2 грудня 1905 р. тощо. 28 червня 1918 р. гетьман підписав об'їзник № 1 «Про межі компетенції професійних робітничих організацій і власників підприємств»⁹¹.

Ухвала таких документів свідчила про те, завдяки тиску зсередини на уряд і гетьмана Протофісу і підприємницьким колам, які він репрезентував, вдалося домогтися своїх суто класових вимог. У цілому така жорстка робітнича політика не сприяла внутрішньої стабілізації в країні, вона лише дратувала робітництво і штовхало його на радикальніші засоби протисто-

⁸⁹ Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – С. 395.

⁹⁰ Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. – 1918. – № 3.

⁹¹ Державний вістник. – 1918. – 16 жовтня.

яння та боротьби. Однак підприємницькі кола відмовлялися від розуміння цього.

Не збігалася з програмою П. Скоропадського й позиція Протофісу в аграрному питанні. Як свідчать наведені вище документи, він не виступив з пропозицією конструктивної земельної реформи, яка б сприяла налагодженню економічного життя на селі. Головними формами розв'язання аграрних суперечностей члени Протофісу вважали застосування силових методів, що, навпаки, призводило до розколу та посилення протистояння між різними верствами хліборобського населення. Загалом, неконструктивна позиція союзу щодо розв'язання нагальних соціально-економічних проблем послаблювала авторитет гетьманської держави та певною мірою прискорила процес її падіння.

Варто ще раз зазначити, що Протофіс оформився як репрезентант інтересів фінансово-промислових кіл України і за доби Української Держави П. Скоропадського був однією з трьох політичних партій – поряд із Союзом земельних власників і кадетами – (Партією народної свободи – *Авт.*), члени якої в усіх гетьманських урядах займали відповідальні міністерські посади. Ця обставина давала змогу через своїх членів максимально реалізовувати партійні настанови, здійснювати тиск на уряд і гетьмана особисто з метою відстоювання власних станових політичних і економічних інтересів. Період Гетьманату був одним із найсприятливіших періодів діяльності партії. З його поваленням вона фактично припинила свою діяльність. Навіть під час існування військово-політичних режимів А. Денікіна та П. Врангеля реального відродження Протофісу не відбулося.

Українська народна громада (УНГ) оформилася наприкінці березня 1918 р. у Києві з ініціативи П. Скоропадського. На думку її організатора вона мала стати осередком і центром опозиції та об'єднати всіх незадоволених політикою Центральної Ради. З самого початку Громада своєю метою поставила підготовку повалення Центральної Ради та запровадження в країні сильної влади.

Насамперед, до Громади ввійшла значна кількість старшин та військових I-го Українського корпусу та членів Вільного козацтва, особисто зв'язаних із П. Скоропадським – полковники Бенецький, Зеленевський, Каракупа, капітан Богданович, осавул Василь Кочубей, підпоручик Яворський-Кулібаб, прапорщики Григорій Лук'яненко-Лук'янов, Віктор Павелко та ін. Поряд із цим у Громаді активно починають працювати члени Союзу землевласників – М. Устимович, М. Воронович, В. Любинський, В. Кочубей, Гижицький, Пашевський, Мацько та ін.⁹² У контакті з Громадою перебували також і члени Української демократично-хліборобської партії. Як свідчить П. Скоропадський, на деяких засіданнях Громади були присутні лідери партії – брати Шемети, В. Липинський, але з огляду на їхнє «крайнє українство», вони не були утаємничені щодо справжніх цілей організації⁹³. Склад Громади свідчить, що прагнення скинути Центральну Раду об'єднало досить різних за політичними та національними вподобаннями людей.

За спогадами П. Скоропадського, він разом зі своїм одноподумцем Лупаковим написали програму УНГ, пізніше вона була суттєво перероблена і тільки потім автор зупинився на її кінцевій редакції⁹⁴.

Аналіз програми УНГ даного документу дає певні уявлення щодо політичної платформи організації. Зокрема, програма піднімає такі проблеми, як права і свободи громадян, форми державного правління, шляхи розв'язання аграрного і робітничого питань, державна мова, фінансова та податкова політика, розвиток транспорту та шляхів сполучення, освіта, суд, охорона здоров'я. Цікаво, що деякі пункти програми Громади повністю співпадають із пунктами партійної програми Партії народної свободи (колишня загальноросійська Конституційно-демократична партія, яка у квітні 1906 р. була перейменована на Партію народної свободи. – *Авт.*). Наприклад, положен-

⁹² Смирнов А. С. Проект «Украина», или Звездный год гетьмана Скоропадского / А. С. Смирнов. – М.: Алгоритм, 2008. – С. 135–141.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само. – С. 123, 135.

ня щодо прав і свобод громадян⁹⁵. Усі громадяни України без різниці статі, національності, віросповідання визнавалися рівними перед законом, мали право висловлювати вільно свої думки, входити до складу різних союзів і громадських організацій, користуватися свободою переміщення та виїзду за кордон. Особистість, її житло і майно проголошувалися недоторканими.

Особливістю програми є те, що вона, на противагу від програм інших політичних партій, чітко не визначала форму державного правління. Тут містилося лише неясне зауваження, що державний устрій України має бути вироблений на основах політичного і національного історичного минулого вільно висловленої волі народу. З цього можна зробити припущення, що під терміном «політичного і національного історичного минулого» малося на увазі встановлення гетьманату. Але у самій програмі це не зазначено. Автори документу лише окреслили ті форми державного правління, які вважали непридатними для України – самодержавний лад «и отвлеченные теории максималистов»⁹⁶. З вищезазначеного випливає висновок, що чіткої програми щодо організації форм державного управління члени Громади або не мали, або свідомо оминали конкретизацію цієї проблеми з метою залучити до себе якомога більше людей.

Стосовно атрибутів державності, то програма визначала державною мовою українську мову, на яку в державних установах мало бути переведено все діловодство (хоча сама програма, мабуть для зручності в роботі для її авторів, була написана російською мовою). Громада виступила за створення сильної,

⁹⁵ Програма Конституционно-демократической партии, выработанная учредительным Съездом партии 12–18 октября 1905 года // Программные документы политических партий и организаций. Хрестоматия для изучающих политическую историю XX века. – М.: ИНИОН СССР, 1990. – С. 123–125.

⁹⁶ *Геращенко Т. С.* Українська народна громада. Додаток. Програма Української народної громади / Т. С. Геращенко // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. – Вісник Київського державного лінгвістичного університету. – К.: КДЛУ, 2000. – Вип. 4. – С. 196–213.

дисциплінованої регулярної армії. Щодо зовнішньої політики, то вона мала ґрунтуватися на дружніх стосунках із іншими країнами та пошуку шляхів до більш активного духовного і матеріального спілкування з ними.

Значний обсяг займають у програмі економічні проблеми. Основою економічного життя визнавалася приватна власність на землю, знаряддя праці і засоби виробництва. У кількох пунктах програми наголошувалося на необхідності підвищення «частной підприємливости» як основи економічного розвитку, при цьому державі відводилася роль лише «заохочувача» та покровителя, а не ініціатора. Громада стояла на позиції необхідності проведення економічних реформ, і насамперед, у сфері аграрній та землекористування. В основі цих реформ, на переконання лідерів організації, мало лежати «незыблемое право собственности, отвечающее исконным и неизменным убеждениям украинца-хлебороба»⁹⁷. Як і інші політичні партії Громада не запропонувала чіткого механізму вирішення аграрної проблеми. В документі зазначалися лише такі заходи щодо її розв'язання як видача парламентом закону, який би регламентував умови купівлі-продажу землі, виключаючи можливість спекуляції, та надання уряду широких повноважень щодо відчуження земель у великих землевласників для наділення селян ділянками землі, які були б здатні забезпечити безбідне існування їх сімей. Водночас, документ підкреслював, що в першу чергу землю мало отримати козацтво. Пояснення стосовно того, кого слід було вважати козаками, у програмі відсутнє.

Серед заходів реформування промисловості пропонувалися: удосконалення податкової системи; запровадження державних монополій – цукрової, тютюнової, ошадної та інших; підтримка кооперативів, товариств взаємного кредитування; сприяння розвитку транспорту. Для поліпшення матеріального становища робітників програма передбачала запровадження широкого робітничого законодавства, яке б гарантувало

⁹⁷ Там само. – С. 210.

державне страхування робітників, охорону праці жінок і дітей. Планувалося провести ряд заходів щодо поліпшення системи охорони здоров'я народу, насамперед, на селі.

Незважаючи на те, що з ряду принципових питань програма Громади містила не зовсім чіткі положення, зрозуміло, що організація не сприймала існуючу форму державного управління як остаточну, а також те, що її уяви щодо принципів організації економічного життя базувалися не на соціалістичних ідеалах і не співпадали з політикою діючого уряду.

Із спогадів П. Скоропадського видно, що починаючи з середини квітня 1918 р. він особисто та інші члени Громади входять у зносини з німцями. Спочатку Скоропадський двічі зустрічався з начальником розвідувального управління «Оберкомандо» майором Гассе⁹⁸. Метою цих зустрічей було з'ясування позиції німців в питанні можливого усунення Центральної Ради від влади. Ці зустрічі показали, що в німецьких колах росте незадоволення Центральною Радою з приводу її нездатності забезпечити виконання умов Брестського мирного договору щодо постачання хліба. П. Скоропадському та його однодумцям дали зрозуміти, що німецька окупаційна влада не стане на захист Центральної Ради.

Паралельно із переговорами члени Громади, насамперед, військові, робили конкретні заходи щодо підготовки державного перевороту. Як зазначає П. Скоропадський у своїх спогадах, наближені до нього особи виконували конкретні доручення в цьому напрямі. Так, Гижицькому було доручено набрати побільше офіцерів і дістати список всіх міністрів, особливо відомих тодішніх діячів. Парчевський повинен був переговорити з офіцерською школою прапорщиків, Полтавець – з представниками Вільного козацтва. Голові Союзу земельних власників О. Вишневіському було доручено з'ясувати питання стосовно з'їзду, призначеного на 29 квітня 1918 р. Керувати

⁹⁸ Смирнов А. С. Проект «Украина», или Звездный год гетьмана Скоропадского. – С. 142–143.

повстанням мав генерал В. Дашкевич-Горбацький, добре відомий Скоропадському по 1-му Українському корпусу.

З приходом до влади П. Скоропадського Українська народна громада припиняє своє існування. Гетьман у своїх спогадах визначав УНГ як політичну партію, хоча такою вона так і не стала. Також, до складу Громади, як вже зазначалося, входили представники інших політичних партій, які не припиняли свого членства в цих партіях і поділяли далеко не всі положення її програми (зокрема, частина членів Союзу землевласників не погоджувалася з пунктами програми в аграрному та національному питаннях). Можна зробити припущення, що П. Скоропадський прагнув створити партію, яка б була політичною опорою його режиму після взяття влади. Проте, цього не сталося. Підготувавши і допомігши здійснити державний переворот, Громада водночас заклала ідейно-теоретичні підвалини внутрішньополітичного курсу майбутньої Української Держави. Її найбільш активні члени брали участь у гетьманських урядах, формуючи основні напрями їх діяльності.

Українська народно-республіканська партія (УНРП) виникла наприкінці 1918 р. Ідея організації нової партії належала київській інтелігенції, яка не поділяла соціалістичних поглядів. Ініціативна група розробила проект програми, який поширювався на провінції (загалом у Київщині). Наприкінці грудня 1918 р. члени ініціативної групи та кілька представників із провінції провели перше засідання і вирішили назвою партії взяти «Українська народно-республіканська партія»⁹⁹.

Організаційне оформлення УНРП проходило в січні–лютому 1919 р. Було обрано ЦК партії, до складу якого ввійшли відомі на той час діячі. Зокрема, П. Пилипчук (міністр шляхів в уряді В. Чехівського), Є. Архипенко (товариш міністра земельних справ в уряді В. Чехівського), В. Корольов (аташе при гетьманському посольстві), О. Ковалевський (відомий критик і публіцист), К. Вротновський-Сивошапка (начальник Головного Військово-Ветеринарного Управління, один із колишніх ліде-

⁹⁹ Нова Рада. – 1919. – 11 січня.

рів УТП), Флоринський (директор Департаменту Державної Скарбниці), Петрушівський (директор товариства «Час»), О. Стешенко, Галушка (інженер), Калюжний (селянин)¹⁰⁰.

ЦК розгорнув активну діяльність щодо закладання партійних осередків на місцях. У губернські міста були направлені уповноважені від ЦК, у завдання яких входило провести організацію губернських комітетів партії¹⁰¹. З огляду на постійну воєнну ситуацію навряд чи УНРП мала розгалужену мережу партійних осередків. Точно відомо, що була Київська організація. Згодом, під час переїздів Директорії УНР керівництво партії переїжджало разом із нею. Тому, скоріш за все, у Вінниці, Рівному, Кам'янці-Подільському працювали нечисельні партійні групи. Загальна чисельність УНРП не перевищувала кілька десятків осіб¹⁰².

Щодо соціальної бази УНРП, то відповідь на це питання дав у своєму інтерв'ю один із членів ЦК К. Вротновський-Сивошاپка, зазначивши, що «партія гуртує навколо себе і спірається головним чином на інтелігентний пролетаріат (залізничники, поштовики, середній клас, урядовці і др.) та на дрібнобуржуазне селянство, яке цілком обстоює земельну реформу в розумінні знищення великих латифундій, але ж в той же час не погоджується з тими експериментами соціалізації, які проводились»¹⁰³.

У січні 1919 р. вийшла з друку програма партії. У пердньому слові від імені ЦК пояснювалася причина організації партії. Лідери новоствореної УНРП вважали, що всі існуючі на той момент партії належали або до лівого, або до правого політичного спектра, а центристської партії бракувало. На їхню думку саме УНРП й мала зайняти місце «центру» у політично-

¹⁰⁰ Вістник УНР. – 1919. – 15 лютого.

¹⁰¹ Нова Рада. – 1919. – 26 січня.

¹⁰² Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – С. 497.

¹⁰³ Програма Української Народної Республіканської Партії. – К., 1919. – С. 3.

му спектрі УНР. Священними основами партії проголошувалися дві ідеї – ідея нації та ідея демократії¹⁰⁴.

Програма УНРП розпочиналася з розділу про державний лад. Україна мала бути незалежною народною республікою. Законодавча влада повинна була належати однопалатному парламенту, обраному на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування без різниці статі, віри та національності. Парламент обирався на три роки. Виконавча влада мала належати президенту, який обирався на чотири роки Національним Конгресом, скликаним спеціально для цієї мети на вищезазначених демократичних засадах. Президент керував державою за допомогою ради міністрів, яка була відповідальна перед парламентом.

Повноваження всіх гілок влади мали бути визначені Основним законом держави (конституцією). Ухвалення конституції мало відбутися на Національному Зібранні, скликаному спеціально для цієї мети на демократичних засадах. Водночас програма УНРП окреслювала основні повноваження президента та парламенту, які мала зафіксувати конституція. Зокрема, президент повинен був користуватися правом вето; закон, відхилений президентом, міг розглядатися тільки у наступну сесію парламенту; президент призначав раду міністрів на основі парламентської більшості; раді міністрів і членам парламенту мало належати право законодавчої ініціативи; президент був верховним головнокомандувачем збройних сил України; члени парламенту повинні були мати імунітет. Усі податки та державні позички, а також напрями зовнішньої політики мав обов'язково затверджувати парламент. Державною мовою проголошувалася українська мова¹⁰⁵.

Таким чином, з програми видно, що УНРП виступала за парламентсько-президентську республіку. На той час програми правлячих партій УНР (УСДРП, УПСР, УПСФ) не передба-

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Там само. – С. 7–8.

чали посади президента. За посаду президента висловлювалися УПСС та УДХП.

Програма декларувала всі громадянські права і свободи та відстоювала права широкого місцевого самоврядування. Органи місцевого самоврядування повинні були обиратися на основі загального, рівного і таємного голосування, без обмежень за статевою, релігійною та національною ознаками. Вони мали користуватися повним правом щодо вирішення питань місцевого характеру. Розподіл повноважень між центральними та місцевими органами влади мав чітко регламентуватися спеціальним законом. Будь-які непорозуміння між ними повинен був вирішувати суд¹⁰⁶.

Окремо програма розглядала проблеми армії, виступаючи за необхідність існування регулярного війська. Чисельність армії та термін служби встановлювали парламентом. Це відрізняло УНРП від інших українських партій, які вважали, що армія має бути замінена на народну міліцію. Така позиція партії відповідала тогочасним військовим реаліям, бо УНР фактично перебувала у колі фронтів¹⁰⁷.

УНРП у програмі визначила й своє ставлення до церкви, вважаючи, що провідною церквою в Україні має бути православна автокефальна церква. Відстоюючи демократичні права, партія задекларувала й необмежену свободу віри.

Значна увага у програмі приділялася питанню організації освіти. УНРП виступала за українізацію всіх рівнів освіти, заведення обов'язкової безкоштовної освіти, автономію вищої школи, свободу приватної ініціативи у справі організації шкіл усіх типів з обов'язковим викладанням українознавства, а також за організацію народних університетів для дорослого населення та поширення професійної освіти. Окремо виділялася проблема охорони праці інтелігенції. На переконання партійних лідерів, необхідно було розробити спеціальне законодавство про охорону праці інтелігенції, службовців і

¹⁰⁶ Там само. – С. 9.

¹⁰⁷ Там само. – С. 10.

представників вільних професій, а також гарантувати їм соціальне страхування на випадок втрати працездатності. Держава зобов'язувалася надавати допомогу всім, хто бажав отримати вищу загальну й професійну освіту¹⁰⁸.

Партійна програма містила й рекомендації щодо регулювання фінансової системи держави, введення оподаткування. Окремим пунктом виділялася вимога запровадження власної української валюти.

Майже третину обсягу програми займало земельне питання. У загальних рисах аграрна програма УНРП збігалася з програмами інших українських політичних партій. Так, партія виступала за створення державного земельного фонду, до якого мав входити весь існуючий запас державних, церковних, монастирських земель, земель, які належали дворянському та селянському банкам, а також земель, вилучених у приватних власників. За програмою, все малоземельне та безземельне селянство потрібно було наділити землею за трудовою нормою (розмір конкретно не вказувався). Розподілу не підлягали землі, призначені для науково-дослідної та інших «громадсько-корисних цілей». Порядок наділення землею та право вирішувати, які землі підпадали під роздачу, а які ні, належало місцевим органам за згодою центральної влади.

Від правлячих соціалістичних партій УНРП відрізняло те, що вона виступала за викуп державою вилучених приватних земель за оцінкою їхньої прибутковості. Викупна сума мала виплачуватися власникам так званими викупними свідоцтвами, тобто цінними паперами. Погашення цієї суми та частини відсотків повинна була взяти на себе держава, а інша частина відсотків компенсувалася за рахунок особливого податку із земель, наділених трудовому селянству. Програма у загальних рисах розписувала механізм наділення селянства землею, окреслюючи ті категорії, які мали право на отримання землі від держави. На переконання укладачів, земля повинна була наділятися на підставі довічного користування і передаватися

¹⁰⁸ Там само. – С. 11–12.

у спадщину працюючим на ній членам родини. Ліси та надра землі проголошувалися власністю держави¹⁰⁹.

Позицію партії з аграрного питання уточнив у своєму інтерв'ю К. Вротновський-Сивошапка. Він наголосив, що УНРП обстоює потребу проведення земельної реформи на підставі наукових, історичних та економічних даних, з одного боку, а з другого – задоволення справедливих вимог землевласників, тобто викуп землі за певного оцінкою і роздача трудовому селянству в обмеженій кількості. Він підкреслив, що зважаючи на слабкий розвиток технічних сил країни, розв'язання аграрної реформи у пропонованому партією варіанті надало б можливість використати приватний капітал як для держави, так і для народу¹¹⁰.

Загалом аналіз партійної програми УНРП свідчить, що її лідери намагалися сформувати партію, спираючись на європейські демократичні засади. Програма була складена стисло, чітко й пропонувала власні підходи щодо розв'язання всіх нагальних тогочасних проблем. Водночас, як і програми більшості політичних партій, вона носила дещо декларативний характер.

Спочатку УНРП підтримала Директорію УНР. На початку січня 1919 р. на своєму засіданні ЦК УНРП зазначив, що одним із завдань партії є всебічна підтримка Директорії¹¹¹. Один із членів ЦК П. Пилипчук став міністром шляхів в уряді В. Чехівського, інший член ЦК Є. Архипенко зайняв посаду товариша міністра земельних справ. Водночас, партія вирішила не брати участі у виборах до Трудового Конгресу. Це пояснювалося тим, що УНРП негативно поставилася до виборчого закону, який передбачав обмеження участі у виборах до Трудового Конгресу так звані «буржуазні елементи», а також тому, що не сприймала «трудоий принцип» організації влади, відстоюючи позиції парламентської демократії. З другого боку, ке-

¹⁰⁹ Там само. – С. 12–15.

¹¹⁰ Вістник УНР. – 1919. – 15 лютого.

¹¹¹ Нова Рада. – 1919. – 11 січня.

рівництво УНРП розуміло, що шансів набрати певну кількість голосів у партії практично немає, бо вона щойно утворилася й була невідома широкому загалу селянства та робітництва, на яких і був розрахований виборчий закон.

Резолюції ЦК УНРП періоду січня 1919 р. свідчать, що лідерів партії надзвичайно турбувало зовнішнє становище УНР і особливо відновлення війни з Росією. Як і інші центристські партії, УНРП вважала, що в умовах розгортання війни на два фронти УНР мусить укласти союз із Антантою проти більшовиків. На початку січня 1919 р. ЦК ухвалив, що необхідно через посередництво своїх членів ужити негайних заходів щодо організації широкої інформації європейської громадської думки про цілі національно-державних змагань українців. При обговоренні члени ЦК особливо підкреслювали необхідність зав'язати якнайтісніші відносини з Англією, бо, на їх погляд, ставлення до українського питання саме цієї країни мало найбільший вплив на інших союзників Антанти, а також із Чехією, яка відіграла провідну роль у перебудові Австро-Угорщини¹¹². А резолюція ЦК від 20 січня 1919 р. «По біжучому моменту» вимагала від уряду негайно вжити рішучих заходів у напрямі визнання України з боку Антанти воюючою з більшовиками стороною «з усіма наслідками, які з цього випливають»¹¹³.

Основним завданням Директорії УНР лідери народних республіканців вважали організацію боротьби проти більшовицьких військ. У резолюції ЦК наголошувалося: «Щоб війна з більшовиками, яка є війною національною, проводилася рішуче й непохитно до повного забезпечення недоторканости території УНР»¹¹⁴. Для цього необхідно було вжити низку заходів, щоб об'єднати найширші кола для організації фронту й тилу. Зокрема, реорганізувати Раду народних міністрів у Кабінет національної оборони, побудований на персональному, а не партійному принципі; утворити міцну та тверду владу

¹¹² Нова Рада. – 1919. – 11 січня.

¹¹³ Там само. – 26 січня.

¹¹⁴ Там само.

на місцях; забезпечити порядок і дисципліну в армії; боротися проти анархо-більшовицької агітації тощо¹¹⁵.

У внутрішній політиці УНРП на той момент найбільш турбувало становище в економіці країни. У своїх документах ЦК партії звертав увагу на становище добувної, паливної, металургійної галузей та транспорту як основи української промисловості. Загалом партія не поділяла «соціалістичних експериментів» у промисловості, виступаючи за необхідність забезпечення підприємствам нормальних умов фінансово-комерційної діяльності, сприяння підприємницькій ініціативі. На переконання партійних лідерів, це дало б можливість широко залучати підприємницькі кола до відновлення роботи заводів і фабрик у повному обсязі. При проведенні земельної реформи, УНРП звертала увагу на те, щоб методи її реалізації ні в якому разі не зашкодили становищу цукрової, тютюнової та броварної промисловості¹¹⁶.

Нездатність Директорії організувати злагоджену роботу владних установ і безлад, який поширювався країною, зумовили поступовий перехід УНРП в опозицію щодо неї. Насамперед, партію не влаштувала соціалістична орієнтація провідних урядових партій – УСДРП і УПСР, а також взятий Трудовим Конгресом курс на організацію влади на основі «трудового принципу». Тому разом із іншими центристськими партіями, зокрема УПСФ і УПСС, народні республіканці після закінчення роботи Трудового Конгресу розгорнули агітацію за усунення правлячого кабінету В. Чехівського і формування більш поміркованого уряду.

9 лютого 1919 р. уже у Вінниці, куди під тиском більшовицьких військ змушені були евакуюватися державні установи УНР, УНРП разом із УПСФ видали спільний «Меморандум по сучасному моменту». У документі окреслювалися основні підходи партій щодо розв'язання нагальних політичних і соці-

¹¹⁵ Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – С. 501.

¹¹⁶ Нова Рада. – 1919. – 26 січня.

ально-економічних проблем в Україні. Цікаво, що однією з головних причин невизнання УНР країнами Антанти називалася внутрішня політика українського уряду – «крайности в сфері соціальної політики» та недемократичний підхід до організації державної влади, що позбавило можливості взяти участь у державному будівництві «всім живим творчим силам». Далі проводилася думка, що рішуча зміна політичного курсу могла би знову повернути Україні «давні міжнародні симпатії». А оскільки, на переконання цих партій, у тодішніх умовах реалізувати всі законні прагнення українського народу можливо було лише за допомогою країн Антанти, то така зміна мала відбутися в найближчому часі. Необхідними в цьому напрямі заходами вважалися – забезпечення демократичного волевиявлення всього народу через найшвидше скликання парламенту на підставі загального, рівного, прямого, таємного і пропорційного виборчого права; проведення аграрної реформи за принципом примусової ліквідації великої земельної власності та збереження дрібної земельної власності з обмеженими правами щодо купівлі-продажу землі; державного регулювання промисловості без перешкод для приватної ініціативи і забезпечення прав робітників.

У меморандумі висловлювалася впевненість, що держави Антанти, які висунули гасла демократизації політичного ладу європейських держав, забезпечення національних прав поневолених народів, «поширять свої визвольні тенденції також на український народ» і активно підтримають його національно-державні змагання як на його етнічній території, так і на світовому конгресі. Вважалося, що світовий конгрес повинен остаточно закріпити міжнародне становище самостійної соборної УНР у складі всіх земель, які були заселені українцями¹¹⁷. Незважаючи на те, що цей меморандум не підписали соціалісти-самостійники, вони офіційно повідомили керівні

¹¹⁷ Робітнича газета. – 1919. – 21 лютого.

органи УПСФ і УНРП про те, що погоджуються із всіма положеннями документа¹¹⁸.

Під тиском поміркованих партій та зовнішніх обставин Директорія змушена була піти на демісію кабінету В. Чехівського. 13 лютого 1919 р. своїм наказом вона затвердила новий склад Ради народних міністрів на чолі з С. Остапенком. Основу нового уряду становили представники УПСФ та УПСС, хоча за персональним принципом туди входили й еседеки та есери центральної течії. Два портфелі отримали народні республіканці – міністром земельних справ став Є. Архипенко, міністром шляхів – П. Пилипчук. Українські соціалістичні партії – УСДРП і УПСР – відмовились на офіційному рівні від участі в уряді. Тому новопризначений кабінет вони розглядали як буржуазний. Однак правлячі партії, так звані «буржуазні», його таким не вважали. Про це було заявлено у листі до редакції «Робітничої газети», який підписали Головний комітет УПСФ і ЦК УНРП. У листі зазначалося, що їхню позицію підтримують і соціалісти-самостійники. Зазначені партії підкреслювали, що новостворений уряд не є «ні урядом соціалістів-федералістів, ні «урядом буржуазної демократії»¹¹⁹.

Кабінет С. Остапенка намагався втілити в життя програми тих партій, які його склали. Зокрема, він практично відмовився від «трудового принципу». Але складність зовнішніх і внутрішніх обставин не дала змогу налагодити чітку урядову роботу. Зрив переговорів з Антантою та загострення соціального напруження всередині країни призвели до його демісії.

9 квітня 1919 р. було затверджено склад нового кабінету міністрів на чолі з Б. Мартосом, основою якого стали УСДРП і УПСР. 12 квітня уряд оприлюднив свою Декларацію. У документі наголошувалося на соціалістичному характері уряду й підкреслювалося, що у внутрішній політиці він буде прагнути до запровадження «трудового принципу».

¹¹⁸ Там само. – 1 березня.

¹¹⁹ Там само.

Формування соціалістичного уряду викликало незадоволення правих сил, які зробили спробу через військовий переворот змінити політичний курс УНР. Заколот розпочався 29 квітня 1919 р., на чолі став командувач Південно-Західного фронту В. Оскілко. У літературі відзначається причетність до заколоту керівництва УНРП. Але спроба перевороту не вдалася.

До кабінету Б. Мартоса УНРП поставилася негативно і стала частиною опозиційного блоку так званих правих політичних сил, до якого також входили соціалісти-самостійники, соціалісти-федералісти, хлібороби-демократи та галицький політичний провід. Основні відмінності між правою опозицією та соціалістичним кабінетом полягали в різному розумінні соціально-політичних засад державотворення. Праві партії не визнавали «трудоий принцип» формування влади, вважаючи його проявом більшовизму, і пропонували відмовитися від нього та перейти на парламентські принципи західного зразка. На їхню думку, це дозволило б утворити єдиний фронт демократичних сил України для розбудови державності. Названі партії були переконані в тому, що така трансформація урядової політики УНР сприяла б визнанню її з боку великих країн Заходу. Це зумовило підтримку цими партіями заходів членів комісії Трудового Конгресу щодо відновлення їхньої роботи.

УНРП стала членом опозиційного органу – Українського національно-державного союзу (УНДС), який утворився 15 липня 1919 р. До його складу ввійшли УПСФ, УПСС, УНП, ССП. УНДС виступав за скликання парламенту і вимагав від Директорії відмови від «трудоого принципу». Партії-члени союзу розгорнули кампанію за усунення соціалістичного уряду від влади і скликання нового кабінету з залученням до його роботи «всіх здорових сил». Саме під тиском критики цього органу УСДРП поступово схилилася до ідеї парламентаризму.

Восени 1919 р. УНРП підтримувала всі заходи уряду І. Мазепи щодо скликання передпарламенту, її представники брали участь у Державній нараді 25 жовтня 1919 р. Коли війська Директорії змушені були залишити територію України

у листопаді 1919 р., члени партії також емігрували. У березні 1920 р. УНРП стала членом новоствореного УНДС у Відні, який проголошувався наступником попереднього. Але згодом діяльність партії фактично припинилася.

У травні 1919 р. в м. Станіславові пройшли наради представників Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян) та УДХП, де обговорювалася можливість об'єднання цих, дуже близьких за програмними засадами партій під назвою *Українська народна партія*, проте спільного об'єднання не відбулося, тому членами новоствореної УНП стали тільки члени Союзу. У програмі партії підкреслювалося, що ця партія немає нічого спільного з колишньою УНП М. Міхновського. В свою чергу соціалісти-самостійники різко негативно ставилася до назви нової партії, вважаючи це присвоєнням їхньої власної назви, бо як вже зазначалося, при створенні УПСС УНП ввійшла до її складу на федеративних підставах, тому повна офіційна назва партії була *Українська партія соціалістів-самостійників (УНП) – (УПСС(УНП))*.

Новостворена УНП виступала за створення та зміцнення української незалежної держави. У партійній програмі підкреслювалося, що будувати українську державу можна тільки за допомогою «всіх економічно здорових і творчих елементів народу, опираючись головно на широкі маси дрібного й середнього селянства». З огляду на це партія зобов'язувалася захищати інтереси селянства, дрібного міщанства, робітництва й трудової інтелігенції¹²⁰. Тобто, УНП своєю соціальною базою бачила ті ж самі прошарки українського суспільства, що й інші українські політичні партії соціалістичного та ліберального спрямування. Безумовно, це утруднювало її організаційне поширення, бо на момент її створення в Україні діяло вже кілька партій, які орієнтувалися на інтереси вищезазначених верст.

У питаннях національно-державного будівництва УНП стояла на позиції об'єднання всіх етнографічних земель в

¹²⁰ Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. – С. 470.

єдину державу та забезпечення автономії тим частинам, які перебували в інших історичних умовах і мали економічні особливості.

Партія висувала вимогу скликання Українських Установчих зборів на основі загального, рівного, прямого й таємного голосування за пропорційною системою. Установчі збори повинні були визначити державний устрій УНР і ухвалити основний закон країни, за яким законодавча влада належала б парламенту, а виконавча – Раді Міністрів. У партійній програмі закріплювалися загальнодемократичні права громадян – рівність перед законом незалежно від національності, статі, релігії, майнового становища та скасування всіх станових привілеїв.

Українська мова проголошувалася державною мовою, вважалось обов'язковим отримання нею освіти. Водночас, декларувалося забезпечення прав інших мов у школах. У справах релігії партія підтримувала ідею самостійності та незалежності (автокефальності) православної церкви та забезпечення свободи інших віросповідань¹²¹.

У галузі економічної політики, УНП головним вважала проведення земельної реформи. Партія виступала за збереження дрібної та середньої земельної власності та скасування великої земельної власності шляхом примусового викупу понаднормових земель. Вилучені землі повинні були роздаватися малоземельним і безземельним селянам. Нормою наділення землею визначалося 25 десятин. Усі удільні, казенні, монастирські землі мали перейти у власність держави. Партійна програма містила блок вимог у робітничому питанні, зокрема, 8-годинний робочий день, заходи щодо забезпечення соціальних прав на випадок каліцтва, а також жінок, дітей і підлітків¹²². Фактично економічна програма партії збігалася із вимогами основних соціалістичних українських партій, єди-

¹²¹ Там само.– С. 471.

¹²² Там само.

ною відмінністю була наявність вимоги викупу за вилучену у землевласників землю.

З основних програмних засад впливала й тактика партії – допомагати утвердженню законності й порядку і сприяти найшвидшому скликанню парламенту. Партійна програма наголошувала на тому, що українська державність могла будуватися лише на підставі вироблених всесвітньою демократією принципах демократизму та парламентаризму. Тому УНП визнавала лише еволюційний розвиток і правові, парламентські засоби боротьби, засуджуючи «авантюрицькі переворотницькі способи»¹²³.

Активну діяльність УНП розгорнула з червня 1919 р., її керівні органи перебували у Кам'янець-Подільському, який до листопада 1919 р. фактично був столицею УНР. Лідерами партії крім програми був розроблений статут партії, який докладно регламентував принципи організаційної побудови УНП, повноваження керівних органів, права та обов'язки членів партії. Зараз важко визначити чисельність партії та її регіональну розгалуженість. За статутом партія поділялася на губернські, волосні, повітові та міські організації. За наявними документами можна стверджувати, що в партії існувала Подільська губернська організація¹²⁴. Враховуючи ту обставину, що Директорія УНР влітку–восени 1919 р. контролювала незначну частину території України, швидше за все інших регіональних осередків УНП створити не вдалося. На думку О. Любовець, членами партії могло бути кілька десятків осіб¹²⁵.

З огляду на те, що партія відстоювала потребу найшвидшого скликання парламенту і мала відмінну позицію щодо методів проведення земельної реформи, вона стала в опозицію до уряду Б. Мартоса. У розділі програми «Тимчасові основи тактики Української Народної Партії» зазначалося, що тимчасово, поки уряд не стане твердо на принципах демократизму

¹²³ Там само.

¹²⁴ Там само. – С. 471.

¹²⁵ Там само.

й парламентаризму і не перестане бути вузькопартійним, слід ухилитися від участі в ньому на вищих керуючих посадах, як в центрі, так і на місцях¹²⁶.

УНП, як і інші партії так званого «блоку правих партій», підтримала заходи членів Президії та комісій Трудового Конгресу щодо необхідності організації їхньої регулярної роботи та засудила дії правлячих соціалістичних партій, які перешкоджали налагодженню такої роботи: 13 липня 1919 р. представники партії взяли участь у міжпартійній нараді українських політичних партій, що відстоювали загальнодемократичні принципи державного будівництва. Нарада визнала за необхідне відновлення діяльності комісій Трудового Конгресу та всебічну підтримку їх у справі контролю за діяльністю уряду. Учасники зборів також висловилися за частіше проведення нарад членів Трудового Конгресу, обраних свого часу¹²⁷.

УНП стала членом Українського національно-державного союзу (УНДС), установчі збори якого пройшли 15 липня 1919 р. Керівництво партії підтримало звернення до губернських і повітових комітетів партій-членів Союзу та до губернських і повітових народних управ, підготовлене Президією УНДС. У зверненні обґрунтовувалася необхідність взяти в тверді й певні руки справу державного будівництва, забезпечити УНР вільний державний розвиток у напрямі, вказаному культурними країнами Європи та Америки, захистити державу від всяких «більшовицьких чи напівбільшовицьких експериментів»¹²⁸. Партійні лідери підписали й «Записку Головної Ради УНДС», яка була передана Директорії. Записка піддала гострій критиці політику Директорії, особисто С. Петлюри та уряду, трактуючи її як «більшовицьку», що прагне «диктатури центральних комітетів есерів та соціал-демократів, по шляху орієнтації на міжнародну революцію»¹²⁹.

¹²⁶ Там само. – С. 472.

¹²⁷ Там само. – С. 472.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Там само.

Правлячі партії негативно сприйняли появу та діяльність УНП. Партійний орган есерів присвятив цій партії статтю «Кроти», в якій абсолютно необ'єктивно, навіть, лайливо, охарактеризував склад партії, програму та її прагнення (критикувалася навіть спроба членів партії допомогти пораненим козакам через звернення до Румунії та міжнародної організації Червоного Хреста). Автор статті дав таку оцінку діяльності партії: «Вся фактична праця У.Н.П. цілком проти народня і тому людяці, які будують партію, не мають морального права називати свою партію і Українською і народньою особливо, правдиво вони можуть називати свою партію проти Українською, або протинародньою, або гетьманською, чи панською Українською, але ж найкращою назвою яка відповідала змісту діяльності цієї партії була б «єдина неділімая Росія»¹³⁰. Останнє твердження було цілком безпідставне, бо партія відстоювала ідею необхідності забезпечення українському народу незалежного національно-державного життя, про що чітко зазначала її програма.

УНП позитивно оцінила Декларацію Ради Міністрів від 12 серпня 1919 р., сподіваючись на швидке скликання парламенту. З огляду на неможливість проведення виборів до парламенту, восени 1919 р. партія підтримувала ідею скликання передпарламенту. Коли ж й це виявилось нездійсненим, її члени взяли участь у роботі Державної наради 25 жовтня 1919 р. На засіданні наради представник партії М. Байєр піддав критиці політику уряду та висловив позицію партії щодо необхідності притягнення до урядової роботи «всіх слоїв партійних відтінків українського громадянства»¹³¹.

У листопаді 1919 р. Директорія УНР змушена була залишити територію України. Керівництво і значна частина членів УНП іммігрувала за кордон. Після підписання С. Петлюрою з керівником Польської держави Ю. Пілсудським Варшавського

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Там само. – С. 473.

договору і відновлення УНР на частині території України лідери партії повертаються в Україну.

УНП позитивно сприйняла сформування нового уряду в травні 1920 р., на чолі якого став есеф В. Прокопович. Партійний орган «Голос» напередодні цього зазначав: «Демократичні партії, що на умовах моменту мусять на себе прийняти оплату векселів, підписаних їх соціалістичними попередниками, мусять поставити державне будівництво на реальний ґрунт і використовувати міжнародні умови для внутрішнього забезпечення Української Державности»¹³². Після втрати під натиском більшовиків у листопаді 1920 р. урядом і армією УНР власної території, переважна більшість керівництва і членів партії була змушена виїхати за кордон.

Таким чином, в Україні УНП проіснувала трохи більше року. У політичному спектрі УНР вона займала центристські позиції, але правлячі соціалістичні партії вважали її «правою». З огляду на свої програмні настанови УНП знаходилася в опозиції щодо політики Директорії УНР і разом із іншими партіями так званого «правого блоку» намагалася скоординувати її курс у бік загальнодемократичних європейських засад державотворення.

Селянська соціалістична партія утворилася на початку літа 1919 р. внаслідок чергового розколу УПСР. Причиною розколу стало те, що частина членів партії, які знаходилися у Кам'янець-Подільському, не поділяла радикально соціалістичної політики офіційної правлячої УПСР. Вони виступили з критикою державного курсу на закріплення «трудового принципу» управління та методів проведення земельної реформи. Ця так звана права частина відстоювала принцип парламентаризму. Щодо методів проведення аграрної реформи, то праві визнавали потребу грошового відшкодування за конфіскацію лишків землі більше 15 десятин¹³³. Не дійшовши згоди всере-

¹³² Там само.

¹³³ Там само.

дині партії, праві проголосили про створення окремої партії – Селянської соціалістичної партії (ССП).

Погляди партії були близькі до позиції блоку так званої правої опозиції. Тому з моменту свого оформлення ССП взяла активну участь у спільних заходах. Зокрема, вона підтримала членів комісій Трудового Конгресу щодо їхнього прагнення відновити діяльність цих державних структур¹³⁴. В середині липня ССП стала членом УНДС, який об'єднав опозиційні Директорії сили.

Протягом літа–осені 1919 р. лідери ССП виступали з критикою політики уряду Б. Мартоса. Так, на Державній нараді 25 жовтня 1919 р. у Кам'янці-Подільському від ССП виступив Чайківський, який піддав критиці політику уряду та наполягав на необхідності притягнення до урядової роботи «всіх слоїв партійних відтінків українського громадянства»¹³⁵. Після еміграції урядових структур УНР у листопаді 1919 р. партія припиняє своє існування.

За час своєї діяльності партія, на думку О. Любовець, не перейшла стадію розвитку «політичного клубу», а на території України діяла в Кам'янці-Подільському та його повіті, де нараховувалося кілька десятків членів та прихильників цієї політичної структури¹³⁶.

Під час революції 1917–1920 рр., українці вперше за багато століть заявили про себе як про окрему націю і збройно виступили за *відродження власної держави на всіх етнічних українських територіях, гасло соборної України поступово стає гаслом усіх тодішніх українських політичних партій, незалежно від їх ідеології, тобто від консервативних до соціалістичних*. Принцип соборності (збирання етнічних українських земель в межах національної держави) став основоположним незалежно від того, за яку національно-державницьку

¹³⁴ Там само. – С. 579.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Там само.

модель виступали партії – автономну Україну в складі федеративної Російської республіки чи незалежну Україну.

Спочатку вимога соборності українських земель була загальним гаслом, без детальної конкретизації, які саме землі мають увійти до складу національно-державного організму. Так, у програмі Української партії соціалістів-революціонерів, прийнятій II з'їздом партії в липні 1917 р., зазначалося, що «Партія буде боротися за те, щоб Україна приступала до федерації з іншими народами як демократична республіка в своїх етнографічних межах, незалежно від сучасної державної приналежності українських земель»¹³⁷.

У програмі Української партії соціалістів-федералістів, ухвалена на початку вересня 1917 р. з пафосом наголошувалося: «Думка про відрізані частки національного тіла ніколи не може покинути живу націю – не покине вона й нас і виявлятиметься в наших вимоганнях, у нашій тактиці й політичній боротьбі. Полишаючи в останній інстанції порішення справ спільного життя нашим закордонним братам, партія йтиме до якнайтіснішого єднання всіх частин української землі і залучення їх до одної цілості»¹³⁸. Інша партія, що стояла на автономістсько-федералістичних позиціях – Українська трудова партія, – зазначала у своїй програмі: «Утворення національно-територіальної автономії України в етнографічних межах»¹³⁹.

Партії, що перебували на самостійницьких позиціях, розглядали соборність українських земель, як одне з першочергових завдань, адже ця вимога конкретизувалася в їхніх партійних документах. Зокрема, у програмі Української демократично-хліборобської партії наголошувалося: «Метою нашою єсть об'єднання в однім українським державнім організмі всіх

¹³⁷ Багатопартійна Українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій / В. С. Журавський (упоряд.). – К.: Наук.-інформ. підприємство «Пошук», 1992. – С. 18.

¹³⁸ Там само. – С. 30.

¹³⁹ Нарис програми Української трудової партії. – К., 1917. – С. 2.

тих земель, де тепер, в межах російської і австрійської держав, живе суцільною масою народ український»¹⁴⁰.

Науково обґрунтував принцип соборності українських земель відомий український історик, голова Центральної Ради М. Грушевський. Розробляючи концепцію національно-державного будівництва, вчений і політик компетентно висвітлював і проблему етнічної території Української республіки, в якій мали об'єднатися усі землі, де переважало українське населення. На підставі науково-етнографічних даних він уважав, що територія України мала включати такі губернії: Київську, Волинську, Подільську, Херсонську, Катеринославську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Таврійську і Кубанську. Від них належало відокремити неукраїнські повіти, зокрема північні Чернігівської і східні Кубанської губерній. А натомість долучити українські повіти сусідніх губерній – Хотинський і частину Акерманського Бессарабської губернії; східні частини Холмської; південні окраїни Городенської та Мінської; західні частини Вороніжчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губерній¹⁴¹.

Повалення Тимчасового уряду створило сприятливі умови для поширення влади Центральної Ради на всі українські губернії, а також декларування своїх прав на ті повіти сусідніх губерній, де українці становили більшість населення. Вже у відозві, створеного під її керівництвом «Крайового Комітету для охорони революції на Україні», вперше в урядовому документі конкретно визначалися територіальні межі України. Влада комітету поширювалася «на всю Україну, на всі дев'ять губерній: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Катеринославську й Таврійську»¹⁴².

¹⁴⁰ Нарис програми Української Демократичної Хліборобської партії // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали. – К.: Консалтинг-Фенікс, 1993. – С. 134.

¹⁴¹ Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації / М. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 125.

¹⁴² Народна воля. – 1917. – 27 жовтня.

Після проголошення цього документа Центральна Рада і Генеральний секретаріат почали на практиці реалізувати проголошені ним положення. Проблемі об'єднання українських земель були присвячені засідання Центральної Ради 30 і 31 жовтня 1917 р. У перший день з позачерговою заявою про долучення Слобожанщини до автономної України виступив представник Української ради цього краю О. Сіверо-Одаєвський. Він повідомив, що в Харкові та на території Слобожанщини загалом уся влада перейшла до українців¹⁴³. Фактично це означало, що влада Центральної Ради поширилася на територію Слобожанщини.

На засіданні 31 жовтня з доповіддю про долучення «поза-автономних» частин України від імені фракції соціалістів-федералістів виступив В. Бойко. Посилаючись на постанови різних повітових установ занексованої України про долучення до неї своїх повітів, він доводив необхідність об'єднання під владою Генерального секретаріату всіх українських земель. Доповнив доповідь В. Бойка священник А. Матеюк, який порушив питання приєднання до України Холмщини. По цьому питанню було внесено дві резолюції – одну доповідачем, а другу – фракцією есерів, однак за порадою фракції українських соціал-демократів було вирішено взяти за основу обидві резолюції і доручити окремій комісії виробити спільну¹⁴⁴.

Результатом роботи комісії та обговорення стало прийняття постанови про з'єднання українських земель (майже одностайно, крім кількох голосів представників національних меншин, які утримались). У постанові зазначалося, що, розглянувши питання про становище тих українських земель, які згідно з Інструкцією російського уряду від 4 серпня 1917 р. залишилися поза межами автономної України, Центральна Рада, виконуючи волю трудового народу, висловлену в численних постановах селянських, національних і загальнотери-

¹⁴³ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1. – С. 376.

¹⁴⁴ Там само – С. 378.

торіальних губернських та повітових з'їздів, а також різних політичних і громадських організацій, ухвалила: «Поширити в повній мірі владу Генерального Секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме – Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини»¹⁴⁵.

Спираючись на це рішення Центральної Ради, 3 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат оповістив усіх громадян, усі урядові, політичні, громадські установи в Україні, що його компетенція поширюється на всі губернії, де українське населення становить більшість: «Через те Херсонщина, Харківщина, Катеринославщина і Таврія (без Криму) включаються в територію єдиної України»¹⁴⁶. Показово, що в цьому документі не згадувалися Холмщина, частина Курщини та Вороніжчини, які зазначалися у постанові Центральної Ради. Таким чином, лідери українського національного руху продовжували виявляти непослідовність і непевність у цьому важливому питанні.

З проголошенням Української Народної Республіки, прийняттям III та IV Універсалів ЦР в процесі розбудови незалежної держави принцип соборності українських земель, визначення її території та чітких кордонів набуває статусу державної політики, перетворюючись з теорії на практику. Саме в цьому напрямі провадила свою зовнішню політику Центральна Рада. Однак непослідовна, а подеколи відверто нерішуча політика її провідних партій не дала позитивних результатів. Так, не вдалося реально приєднати до УНР території, передані їй за умовами Брестської угоди між УНР та Четверним союзом – Підляшшя та Холмщину.

Поразкою соборницьких змагань доби Центральної Ради слід також вважати й перехід Бессарабії під владу Румунії. Цей факт негативно сприйняли представники українських політичних партій, і тому 13 квітня 1918 р. Мала рада ухвалює «Заяву Румунському урядові», в якій рішуче засуджує анексію

¹⁴⁵ Там само. – С. 379.

¹⁴⁶ Там само. – С. 391.

Бессарабії Румунським королівством¹⁴⁷. Проте ця заява жодним чином не змінила ситуацію.

Загалом слід зазначити, що доба Центральної Ради стала першою реальною спробою українських політичних партій реалізувати на практиці свої національно-державницькі ідеї, зокрема й соборницьку. Попри певні прорахунки й незначні досягнення в цьому напрямі, все ж таки перші кроки було зроблено. Українська Народна Республіка об'єднала більшість національних територій, її створення стало важливим етапом консолідації української нації.

Незважаючи на те, що внаслідок державного перевороту УНР припинила своє існування в квітні 1918 р., розв'язання проблеми соборності українських земель стало одним із основних напрямів політики гетьмана П. Скоропадського та його уряду, які намагалися приєднати до України якомога більше її етнічних територій. Цей напрям політики гетьмана завжди перебував у центрі уваги всіх українських політичних партій і став для них одним із критеріїв оцінювання «рівня українства» гетьмана та його уряду.

Приєднання до Української Держави таких повітів колишньої Російської імперії, як Гомельський Могилівської, Путивльський і Рильський Курської губерній, де українці становили більшість населення, одноставно підтримали український загаль і українські політичні партії. Знаходили розуміння й заходи уряду щодо можливого долучення Криму, Східної Галичини та Кубані.

Позитивно оцінюючи діяльність гетьманського уряду щодо приєднання Криму, «Нова Рада» писала в вересні 1918 р.: «Питання про приєднання Криму до України майже вирішено, і ми певні, що це рішення дістане однодушне почуття людности як України, так і Криму»¹⁴⁸. Стосунки між Україною та Кримом, на думку більшості українських партійних лідерів, мали носити федеративний характер, тобто Крим повинен отримати права

¹⁴⁷ Там само. – С. 195–196.

¹⁴⁸ Нова Рада. – 1918. – 7 вересня.

широкої місцевої автономії з власним законодавчим органом. У компетенції загальнодержавних органів мали залишитися фінансова й торгово-промислова сфери, залізниця, пошта, телеграф, військові справи, суд, зовнішня політика, рештою ж мали відати крайові органи влади. Водночас українські політичні партії виступали проти домагань певних урядових кіл Криму перетворити ці стосунки на конфедеративні чи союзні зі сподіванням на те, що остаточне вирішення цього питання відбудеться на світовому конгресі і Крим відійде до Росії¹⁴⁹.

Принципово незмінною залишалася позиція партій і щодо Холмщини та Бессарабії – тільки волевиявлення населення цих територій могло вирішити питання про їх державну приналежність. У травні 1918 р. на шпальтах «Нової Ради» висловлювалася надія, що «і нинішній уряд буде вживати всіх заходів, щоб повіти Хотинський, Акерманський та частина інших, де живе українське населення, були приєднані на основі самовизначення населення до української держави¹⁵⁰.

Водночас українські політичні партії вкрай негативно поставилися до підписання 7 серпня 1918 р. представниками уряду Української Держави й уряду Всевеликого Війська Донського угоди, за якою Ростов-на-Дону, Таганрог і вся Донецька округа, без попереднього узгодження з місцевим населенням, більшість якого становили українці, закріплювалися за Всевеликим Військом Донським. З цього приводу 30 серпня відбулося засідання Українського національного союзу (УНС) на якому було ухвалено резолюцію з вимогою перегляду підписаних умов угоди. У резолюції, зокрема, наголошувалося на тому, що «Українське громадянство та народ ніколи не примиряться з фактом відокремлення та поневолення українського народу на Донщині»¹⁵¹.

Це свідчить про те, що усунуті від влади провідні українські партії Центральної Ради зберегли вірність соборниць-

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Там само. – 24 травня.

¹⁵¹ Робітнича газета. – 1918. – 6 вересня.

ким ідеалам. Ще одним підтвердженням цього є «Заява про внутрішнє і міжнародне становище України» Українського національного союзу, проголошена в середині жовтня 1918 р. У документі зазначалося: «Спираючись на історичне та природне право кожного народу гуртувати в одне ціле всі відірвані від його часті, Український Національний Союз вважав цілком природним і необхідним злучення в один державний український організм всіх заселених українцями земель, які до цього часу через історичні та міжнародні обставини не ввійшли в склад Української держави, цебто: Східної Галичини, Буковини, Угорської України, Холмщини, Підляшшя, частини Бессарабії з українським населенням, частини етнографічно-української Донщини, Чорноморії і Кубані»¹⁵².

Проголосивши скликання в листопаді 1918 р. Національного конгресу з метою волевиявлення українського народу щодо можливого державного ладу України, УНС запропонував направити своїх представників від таких регіонів, як Донщина, Холмщина, Бессарабія, Чорноморщина, Кубань, Галичина та Крим¹⁵³.

Після розпаду Австро-Угорської імперії після поразки в Першій світовій війні й створення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) в Галичині¹⁵⁴, гетьман 5 листопада 1918 р. направив до Львова свою дипломатичну місію на чолі з О. Саліковським. Того ж дня до Києва виїхала й урядова делегація ЗУНР у складі О. Назарука та В. Шухевича задля отримання військової допомоги від Української Держави, а головне – домагання найшвидшого відправлення під Львів Січових стрільців.

П. Скоропадський загалом підтримав новоутворену ЗУНР, однак зважаючи на зміну політичної ситуації в Європі не мав змоги відкрито надати їй військову допомогу. Тому, щоб не посваритися з Антантою, гетьман запропонував делегації

¹⁵² Там само. – 27 жовтня.

¹⁵³ Там само. – 9 листопада.

¹⁵⁴ *Гай-Нижник П.* ЗУНР – ЗО УНР: становлення органів влади і державного управління (1918–1919 рр.) / П. Гай-Нижник. – Київ, 2018. – 146 с.

такий варіант – направити Січових стрільців в район Збруча, а звідти вони мали, так би мовити, «самочинно» вирушити до Галичини на допомогу військам ЗУНР в боротьбі проти Польщі.

Однак ці наміри гетьмана не збігалися з інтересами УНС, який в цей час уже розпочав підготовку до загального антигетьманського повстання. За задумом лідерів УНС Січові стрільці мали стати ядром повстання, тому вони переконали Стрілецьку раду залишитися у Білій Церкві, внаслідок чого війська ЗУНР лишилися без реальної допомоги. Проте, з іншого боку, члени Директорії розуміли, що об'єднання обох частин України має неабияке значення, що від реалізації цього залежали політичний престиж Директорії та її подальша доля.

Прагнення до об'єднання виявляли й західні українці, хоча попервах у позиціях різних політичних партій Галичини існували суттєві розбіжності з цього питання. За негайне об'єднання з Наддніпрянською Україною виступали галицькі соціал-демократи, більшість же західноукраїнських партій, зокрема націонал-демократи й радикали, зважаючи на позицію Антанти, орієнтувалися спочатку на утворення української держави в межах австрійської федерації.

18 жовтня 1918 р. Рада УНР заслухала спеціальну доповідь націонал-демократа С. Барана на тему: «Чи нова держава має змагатися до злуки з Українською Державою над Дніпром негайно?». Після запеклої дискусії було прийнято рішення не проголошувати державної єдності з гетьманською Українською Державою. Одним із ключових аргументів на користь такого рішення стали 14 пунктів повоєнного мирного врегулювання, оголошених президентом США В. Вілсоном, за якими народам Австро-Угорщини гарантувалося право самовизначення, а Росія трактувалася як єдиний народ і єдина держава. Отже, після злуки з Великою Україною ЗУНР також могла опинитися під владою «єдиної Росії». Також не останню роль зіграло й негативне ставлення керівництва УНР до німецької окупації. До того ж УНС, який готував повстання проти гетьмана, звернув-

ся до Львова з проханням не приєднуватися до гетьманської Української Держави, аби не зміцнювати становища гетьмана.

Водночас Рада УНР не відмовилася від ідеї єдиної соборної України як такої, бо вона набувала дедалі більшої популярності серед західноукраїнського населення. Тому 10 листопада перед складанням Державним секретаріатом – першим урядом ЗУНР – присяги, Рада доручила йому здійснити потрібні заходи для об'єднання всіх українських земель в одній державі. Хоча про негайне об'єднання двох українських держав, з огляду на непевне становище гетьманського уряду, мова не йшла¹⁵⁵.

Проголошення гетьманом П. Скоропадським 14 листопада 1918 р. Грамоти про федерацію України із небільшовицькою Росією¹⁵⁶, успішне розгортання повстання під проводом Директорії й відновлення УНР¹⁵⁷, з одного боку, а також українсько-польська війна за західноукраїнські землі з другого, прискорили об'єднання двох республік¹⁵⁸. Кожна зі сторін розраховувалася на допомогу іншої у розв'язанні власних військово-політичних і державних проблем. Тому 1 грудня 1918 р. (за два тижні до падіння Гетьманату) у Фастові було укладено попередній (прелімінарний) договір між повстанською Директорією та представниками ЗУНР про наступне об'єднання обох частин України в єдину державу.

Більшість українських політичних партій позитивно поставилася до таких заходів Директорії, що й було зафіксовано в їхніх програмних документах. Так, у резолюції щодо сучасного моменту VI Конгресу УСДРП, який пройшов 10–12 січня

¹⁵⁵ *Дорошенко В.* Західно-українська Народна Республіка / В. Дорошенко // Літературно-науковий вістник. – 1919. – 16 січня.

¹⁵⁶ *Гай-Нижник П. П.* Грамота про федерацію 1918 р.: вимушений тактичний крок задля порятунку Української Держави чи завбачлива стратегія на відновлення єдиної Росії / П. Гай-Нижник // Гілея. – 2018. – Вип.138 (№11). – Ч.3. Політичні науки. – С. 40–57.

¹⁵⁷ *Гай-Нижник П. П.* Повалення Гетьманату П.Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.) / П. Гай-Нижник // Гілея. – 2011. – Вип. 47 (№ 5). – С. 18–29; – Вип. 48 (№ 6). – С. 88–99; – Вип. 52 (Спецвипуск). – С. 5–15.

¹⁵⁸ *Гай-Нижник П.* ЗУНР – ЗО УНР: становлення органів влади і державного управління (1918–1919 рр.) / П. Гай-Нижник. – Київ, 2018. – 146 с.

1919 р., зазначалося: «Український народ, розірваний на частини між ріжними країнами (в Галичині, Буковині, Угорщині, Бессарабщині, Кубані та Дану), простує серед найтяжчих фінансово-економічних і міжнародних обставин, оточений імперіалістичними і контрреволюційними ворогами (польські, румунські, донські, добровольчі, антантські і світські наступи на Україну), – простує до об'єднання в національно-суверенних формах державного життя»¹⁵⁹. В постанові Української партії соціалістів-самостійників, схваленій на зборах 1 січня 1919 р. у Києві, наголошувалося, що необхідно негайно надати допомогу Галичині й Буковині грішми, харчами та збройною силою¹⁶⁰. Подібні резолюції та постанови були ухвалені й іншими українськими політичними партіями.

Урочисте проголошення Акту Злуки Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою відбулося 22 січня 1919 р. на Софійському майдані в Києві. У зачитаному на зборах «Універсалі соборності», зокрема, проголошувалося: «Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка»¹⁶¹. Так на практиці була реалізована мета, яку ставили перед собою українські політичні партії, тому їхні представники одноставно підтримали Акт соборності на Трудовому конгресі.

Це об'єднання мало велике морально-політичне значення, хоча через низку причин залишилося більше теоретично-юридичним, аніж фактичним. Опинившись у колі фронтів, Директорія поступово втрачала територію, а з нею й реальну можливість розбудови соборної української держави. Ситуація

¹⁵⁹ *Дорошенко В.* Західно-українська Народна Республіка / В. Дорошенко // Літературно-науковий вістник. – 1919. – 21 січня.

¹⁶⁰ Нова Рада. – 1919. – 4 січня.

¹⁶¹ Конституційні Акти України: 1917 – 1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософ. і соціолог. думка, 1992. – С. 107.

погіршувалася й відсутністю внутрішньої єдності – Директорії не вдалося об'єднати навколо себе всі українські політичні сили.

З остаточним встановленням радянської влади Директорія втрачає всю українську територію і перебирається за кордон, де С. Петлюра намагається, однак безрезультатно, заручитися підтримкою інших країн, зокрема Польщі. Всі політичні партії, котрі не визнали радянську владу, припиняють свою діяльність на теренах України і переносять її за кордон. Саме за кордоном триває розроблення концепції української державності та соборності всіх етнічних українських земель.

Можна констатувати, що принцип соборності українських земель був єдиним спільним принципом політичних доктрин усіх українських політичних партій періоду національно-демократичної революції 1917–1920 рр., незалежно від їх ідейно-політичної орієнтації. Маючи різні погляди щодо форми організації української держави (монархія, парламентська республіка, республіка Рад тощо), всі вони поділяли думку про те, що ця держава має розбудовуватися на всіх етнічних українських землях.

Позиція українських політичних партій щодо військового будівництва в умовах державного самовизначення України базувалася на різних політичних підходах. Основне розходження між українськими політичними партіями в питаннях військового будівництва зумовлювалося метою їх політичної боротьби за державний статус України. Як вже зазначалося політичні партії (УПСР, УСДРП, УПСФ) перебували в полоні федералістських ілюзій і передбачали існування України в складі Російської федеративної демократичної республіки. А ряд партій головний напрямок політичної боротьби зосереджували на забезпеченні національно-державної самостійності Української держави (УНП (М. Міхновського), УДХП).

Падіння самодержавства, демократизація суспільства, піднесення національно-визвольного руху вплинули на національну розмежованість в лавах російської армії, стали під-

ґрунтам для створення національних збройних сил в Україні. Особливість цього процесу полягала в тому, що підвалини української національної армії закладали не найвпливовіші українські політичні сили. Товариство «Український військовий клуб імені гетьмана П. Полуботка», створеного самостійниками на чолі з М. Міхновським вважали українізацію армії одним з етапів на шляху до створення національних Збройних Сил. В числі першочергових вимог Української народної партії, прийнятих на з'їзді в березні 1917 р. був заклик негайно організувати по всій Україні українські легіони. Самостійники за допомогою організованого виступу українізованих військових формувань намагалися влітку 1917 р. змінити автономістську політику УЦР і спрямувати її на створення самостійної незалежної України.

Лідери соціалістичних партій, які входили до керівного складу УЦР, вважали неможливим реформування армії у воєнних умовах, в умовах існування фронту. Вони не підтримали пропозиції самостійників і щодо створення при Українській Центральній Раді керівного органу з військових справ, намагалися не допустити до керівництва військовими справами представників самостійницьких партій, тим самим обмежити їх вплив на військовий рух.

Відстоюючи автономію України, лідери провідних українських партій великі сподівання покладали на рух вільного козацтва і розглядали його як основу майбутньої військової сили України. Загони вільного козацтва вписувалися у військову концепцію українських партій – УСДРП, УПСР, УПСФ, які виступали за територіально-міліційну систему формування українського війська.

Реальним проявом військового руху, зіставленням поглядів політичних сил на військове будівництво стали Всеукраїнські військові з'їзди. Аналіз їх роботи показує, що військові з'їзди використовувалися УЦР головним чином для підтримки вимог автономії України та українізації військових частин. З цією метою було створено Український генеральний

військовий комітет (УГВК) – провідний орган українського військового руху.

З проголошенням УНР активізувався вплив партій в армії. Серед інших виділялися українські есери, які створювали партійні організації у військових формуваннях. Представництво українських соціал-демократів у Всеукраїнській військовій раді сприяло формуванню окремої фракції при цьому органі.

Військова політика УЦР, що пересувала під впливом лідерів українських політичних партій (УСДРП, УПСР, УПСФ), призвела до того, що наприкінці 1917 р. відбулася руйнація українізованих військових частин. У січні 1918 р. Законом УЦР при Генеральному Секретаріаті військових справ було утворено Комітет по демобілізації армії. Негативно впливала на розбудову армії і часта зміна військового керівництва.

Запрошення Центральною Радою в УНР військ Німеччини і Австро-Угорщини свідчило про військове безсилля політичного проводу України. Орієнтація лідерів політичних партій на міліційну систему комплектування армії, недооцінка регулярних збройних сил стала однією з причин іноземної окупації України. І лише у квітні 1918 р. нові політичні реальності змусили керівництво УЦР змінити своє ставлення до будівництва національних Збройних Сил. Військове міністерство та Генеральний Штаб опрацювали план організації армії на основі територіального набору. Регулярна армія повинна була замінити народну міліцію. Однак розроблені плани, в зв'язку із зміною політичної ситуації, не були реалізовані.

Гетьман П. Скоропадський добре розумів значення збройних сил для держави. Військова політика в його державотвірчій програмі займала одне з пріоритетних місць. Законопроект «Про політично-правове становище військових» передбачав певні обмеження в правах для громадян, що знаходилися на військовій службі. Зокрема, заборонялося військовослужбовцям входити до складу спілок, товариств, партій, рад, комітетів та інших організацій, які мали політичний характер. Весь тягар військової повинності мав лягти на заможне сільське

населення України, вважаючи його найбільш консервативним і стабільним класом¹⁶².

Першим військовим формуванням такого типу мала стати окрема Сердюцька дивізія. Формування патріотично налаштованого війська мав вирішити наказ військового міністра О. Рогози від 29 червня 1918 р., який серед іншого передбачав, що до війська мали прийматися юнаки за рекомендацією партії хліборобів-землевласників. П. Скоропадський намагався відновити українське козацтво й досягти дві мети: створити заможну, з сильними історичними традиціями верству суспільства, а також мати надійне, не розкладене більшовицькою пропагандою українське військо. Проте, недооцінка широкої соціальної бази при формуванні війська, зволікання з призовом і укомплектуванням Збройних Сил та створення військових частин з вираженою проросійською орієнтацією були основними помилками Гетьманату у військовому будівництві.

Утворений в середині травня 1918 р. Український національно-державний союз (УНДС) став суттєвим кроком в об'єднанні опозиційних Гетьманату українських політичних сил. Основними формами боротьби проти влади П. Скоропадського УНДС найпершому етапі визнавав легальні методи. Більш широкий спектр національних сил об'єднував Український національний союз (УНС), керівництво якого прагнуло не зміцнення державної влади в Україні, а соціально-економічних змін в суспільстві.

Реалізувати завдання військового будівництва українські політичні партії намагалися різними шляхами та засобами. При УНС була сформована військова комісія, яка претендувала на функції військового відомства. Есери намагалися засновувати партійні організації у військових частинах. Тактичний напрям цієї партії передбачав боротьбу невеликими, свідомими бойовими загонами проти офіційної гетьманської влади.

¹⁶² *Мацагор О. А.* Програмові засади та діяльність українських політичних партій у сфері військового будівництва (березень 1917–1920 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук / О. А. Мацагор; Нац. академія оборони України. – К., 2002. – С. 9.

Партія соціалістів-федералістів виступала за організацію національної армії та флоту. В числі умов, за яких представники цієї партії могли увійти до складу гетьманського Кабінету міністрів, висувалася вимога організації постійної і аполітичної армії. Хлібороби-власники вважали за можливе відродити в Україні козацький військово-державний устрій та сформувати з козацтва кінні частини і закликали служити в них українських військових старшин. На погляд хліборобів-демократів, в мирний час військо формувалося б за міліційним принципом, а на період військової загрози – перетворювалося б на регулярну армію. Водночас лідери УДХП обстоювали принцип повної безпартійності українського війська, яке мало обороняти незалежність українського народу. Лідери УСДРП зазначали, що партія не може ігнорувати таких соціальних явищ як війна, мілітаризм, військо. Соціал-демократи вважали необхідним створення регулярної української армії. Соціалісти-самостійники визнавали потребу для України мати добре організовану і дисципліновану армію і проводили в цьому напрямку агітацію серед населення свідомих українських офіцерів і вояків, зосереджуючись на національному характері війська. Однак, реального внеску в справу військового будівництва українські політичні партії в роки Гетьманату не внесли.

Керівники українського національного руху виявилися неспроможними об'єднати свідомі українські сили різних політичних таборів, зосередитись на розбудові незалежної України та її Збройних Сил. Водночас, брак часу, зволікання у проведенні військової реформи, нехтування національним характером збройних сил не дозволили П. Скоропадському сформувати регулярне військо, здатне забезпечити безпеку Української Держави.

Використавши силові методи, до державного керівництва в Україні в грудні 1918 р. прийшла Директорія – колегіальний орган, створений блоком лівих політичних партій. Українські соціал-демократи, соціалісти-самостійники, соціалісти-федералісти та інші політичні партії, що перебували на позиції

розбудови парламентської республіки, висловили політичну довіру Директорії. Центральні течії українських есерів та соціал-демократів пропонували сформувати владу на трудовому принципі і висловилися за порозуміння з Антантою. Ліві соціал-демократи (незалежники), ліві українські есери (боротьбисти) вимагали від Директорії прийняти радянську платформу і замиритися з більшовиками на принципі державної незалежності й суверенності України.

Військо УНР формувалося в ході антигетьманського повстання, а його основою були повстанські загони. У першій половині грудня 1918 р. чисельність повстанських формувань, за різними оцінками, становила від 150 до 300 тис. осіб¹⁶³. З перемогою антигетьманського повстання більшість армії Директорії розійшлася по домівках. Зорганізувати необхідні сили для подальшої боротьби з ворогами УНР Директорія була не в змозі – не існувало законодавчої бази, соціально-економічних та політичних умов для створення і утримання армії. Аналіз показує, що Директорія у військовому будівництві повторювала ті ж помилки, що їх допускала Центральна Рада. Зокрема, не залучала до розбудови збройних сил військових фахівців «старої школи», спостерігалася політизація та ідеологізація військових формувань.

Серед військового керівництва УНР мало місце невдоволення некомпетентним втручанням провідників Директорії у військове будівництво. Фактичні матеріали свідчать про відсутність у державного керівництва єдності в оцінках подій на фронті та боездатності української армії. При призначенні на командні посади не завжди враховувалася військова освіта людей.

¹⁶³ Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії / Б. Якимович. – Львів, 1996. – С. 106.

Отаманщина періоду Директорії стала синонімом політичної нестабільності в Україні¹⁶⁴. Вона була одним з основних чинників, які перешкождали Директорії стабілізувати політичне становище в країні, налагодити діяльність збройних сил УНР. До того ж отаманський рух підігрівався і окремими українськими політичними партіями.

Партія лівих українських есерів (боротьбисти) виступила за збройну боротьбу проти Директорії, в питаннях влади змикаючись з більшовиками. У січні 1919 р. українські соціал-демократи розкололися на дві частини: ліві перебували на позиціях націонал-комунізму; прагнули створити незалежну самостійну Українську Соціалістичну Республіку, інше крило продовжувало захищати засади парламентаризму.

Мали місце суперечності в законодавстві щодо правового становища військовослужбовців. 7 січня 1919 р. Директорія прийняла Закон, який визначав, що всі особи, які знаходяться на службі в Дієвій армії не повинні залежати від політичних партій і організацій, 2 лютого 1919 р., було видано наказ, який передбачав відмову від партійної приналежності військовослужбовців, хоча і не забороняв військовослужбовцям вступати до політичних партій¹⁶⁵.

Дестабілізували внутрішньополітичне життя УНР спроби військових переворотів, які були наслідком змови керівництва опозиційних Директорії політичних сил та окремих амбіційних воєначальників. Отаман М. Волоха за підтримки провладу УПСР мав намір захопити командування над Запорозьким корпусом Армії УНР. В квітні 1919 р. у Рівному здійснено спробу державного перевороту отаманом В. Оскілком разом з провладом Української партії соціалістів-самостійників. У червні

¹⁶⁴ Гай-Нижник П. Отаманщина в період Директорії УНР: соціальна база, роль і місце в національно-визвольній боротьбі / П. Гай-Нижник // Література та культура Полісся. – Вип. 58: Проблеми філології, історії та культури ХХ століття у сучасних дослідженнях. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2010. – С. 105–114.

¹⁶⁵ Мацагор О. А. Програмові засади та діяльність українських політичних партій у сфері військового будівництва (березень 1917–1920 рр.). – С. 11.

1919 р. провід УПСС, УХДП і УПСФ та радикальні елементи політичних сил Галичини підштовхнули отамана П. Болбочана захопити командування Запорозьким корпусом та виступити проти Директорії. У політичному житті України простежувалася тенденція до формування блоку радикальних політичних сил, невдоволених політикою Директорії, з представниками військових формувань.

Провідні українські політичні партії доби Директорії в своїх програмних документах декларували створення регулярної національної армії. УПСР (центральна течія) вважала необхідним утворення дисциплінованої армії, позбавленої впливу з боку будь-яких політичних партій. Українські есери проголошували класовий принцип розбудови українського війська, передбачаючи загальний призов працюючих. УПСР (боротьбисти) виступала за створення Української Червоної армії, із залученням до обов'язкового військового навчання представників всіх трудящих, які не експлуатували чужої праці. Вищим органом військової влади, з точки зору керівництва партії, в Україні передбачався колегіальний орган – Революційна військова рада (РВР) УСРР. Позиція українських есерів (боротьбистів) щодо проблем військового будівництва в Україні відображала загальнодержавницькі уподобання – більше автономії і самостійності, але тільки в рамках, що встановлені найвищою союзною владою.

Українська Комуністична партія (боротьбистів) розробила власну програму військової діяльності, що передбачала утворення бойових організацій партії, які в перспективі мали стати основою Української армії. При ЦК УПК(б) утворювався військовий відділ, метою якого була підготовчо-організаційна робота по створенню війська. Комуністи-боротьбисти прагнули встановити гегемонію в українських збройних силах, застосовуючи методи роботи, якими користувалися російські більшовики. Військові гуртки УПК(б) висували кандидатів на посаду представників козацтва, які мали підтримувати військову дисципліну та законність в армії, а також проводити партійну,

агітаційно-просвітницьку роботу.

Протистояння українських політичних сил, орієнтованих на різні форми української державності, і які прагнули підпорядкувати своєму впливові як регулярні, так і повстанські військові сили. УСДРП (незалежних) вела активну роботу в середовищі повстанських військ з метою використання їх для захоплення влади і встановлення радянського ладу в Україні. «Незалежники» не допускали навіть думки про об'єднання з українськими національними силами для боротьби за суверенну Українську державу. Уряд Директорії, створений з українських соціал-демократів, схилився до використання повстанських сил в інтересах керівництва УНР. Для координації дій повстанців представниками УПСР та УСДРП у вересні 1919 р. було створено Центральний Повстанський Комітет, до складу якого входили члени ЦК цих партій, а безпосереднє керівництво організацією повстанського руху здійснювали офіцери штабу армії УНР¹⁶⁶.

Прагнення Української комуністичної партії до одноосібного державного керівництва в Україні знайшло відбиток і у військовому будівництві. Укапісти не погоджувалися на спільну російсько-українську військову організацію, вбачаючи в існуванні єдиної армії небезпеку загострення протистояння на національному фунті в лавах самої армії і, врешті-решт, розпаду такої армії. Основою партійного впливу в армії мали стати командири-комуністи, а формування класового світогляду у командного складу передбачаюся здійснювати у військових школах. Еволюція українських політичних партій лівого крила у бік комунізму, перевага класових пріоритетів над національними, трагічно позначилася на їх здатності відстоювати державницькі прагнення українського народу, впливати на створення українських військових формувань на широкій соціальній основі.

Перебіг зовнішніх подій та критичне становище УНР змусило керівництво Директорії вдатися до конкретних захо-

¹⁶⁶ Там само. – С. 12.

дів щодо створення регулярної армії. Лише наприкінці квітня 1920 р. було видано наказ Головної Управи Війська УНР, яким визначалися шляхи створення Української Армії на регулярних і суто національно-демократичних засадах, враховуючи професійний рівень військовослужбовців. Однак, зовнішні та внутрішні фактори не дали можливості реалізувати ці наміри Директорії¹⁶⁷.

Протистояння різних політичних таборів в добу Директорії відсунуло головне завдання українського національного руху – утвердження самостійної Української держави. Керівники українських політичних партій різного спрямування не змогли за часів Директорії об'єднати потенціал українського народу для здійснення його прагнення – захисту і розбудови суверенної Української держави. Воєнне протистояння між представниками різних державотворчих концепцій поглиблювало розкол українського суспільства і обумовлювані цим людські втрати української нації.

Програмові засади та практична діяльність українських політичних партій щодо реалізації військової політики та розбудови збройних сил впливали з їх поглядів на шляхи і засоби забезпечення державного статусу України. На основі світоглядних засад керівного ядра політичних партій визначалися шляхи формування армії, її роль і місце, як державотворчого чинника. Встановлено, що в ході революційних подій, під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів, погляди українських політичних партій на зміст і характер військового будівництва змінювалися.

УСДРП – одна з провідних політичних партій – з початком української революції відстоювала автономність України в складі демократичної федеративної Росії і відповідно формування військової політики делегувала федеральній владі. Зміна суспільно-політичних факторів, як всередині країни, так і ззовні повернула українських соціал-демократів на другому етапі діяльності УЦР на шлях державної самостійності

¹⁶⁷ Там само. – С. 13.

України, обумовила і зміну їх військової політики – вони визнали необхідність формування регулярної національної армії. Розбіжності у поглядах українських соціал-демократів, що проявилися в добу Гетьманату, призвели до розколу УСДРП на прибічників незалежної Української соціалістичної республіки і тих, хто продовжував відстоювати парламентську республіку. Однак, обидві партії передбачали формування війська за трудовим принципом.

УПСР з початком революційних подій виступала за автономію України в складі федеративної демократичної республіки, погляди на військове будівництво зводилися до скасування постійної армії і заміни її народною міліцією. З розколом партії есерів утворилися три течії: ліві – УПСР(б) – виступали за суверенну соціалістичну Українську державу з диктатурою пролетаріату і створення української Червоної армії; праві – залишалися прибічниками демократичного соціалізму і регулярної національної армії; центральна течія виступала за суверенну Українську державу і утворення регулярної армії за принципом загального призову працюючих.

УПСФ після повалення самодержавства висувала вимоги автономії України і перебудови Росії на засадах федералізму; військова політика, відповідно програмних засад есефів, мала стати прерогативою вседержавного парламенту. Під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, УПСФ змінила свої погляди на форму державного устрою країни, заявивши про незалежність України і необхідність формування для її захисту регулярної національної армії.

УНП з перших днів української революції відстоювала принципи створення суверенної Української держави і домагалася формування регулярної української армії. Згодом стала основою об'єднання самостійних сил в УПСС, яка протягом всього державотворчого процесу в умовах національно-демократичної революції стояла на принципах незалежності України і необхідності розбудови регулярних національних збройних сил.

Помітним етапом еволюції в поглядах українського суспільства стала поява українських націонал-комуністичних партій – УКП(б) та УКП. УКП(б) відстоювала незалежну Українську радянську державу, втім, збройні сили передбачалися як російсько-українська Червона армія. УКП виступала за утворення самостійної комуністичної Української держави і формування української Червоної армії за класовим принципом, допускаючи різні форми організації армії, залежно від національних, соціальних і політичних умов, що складаються в країні.

На першому етапі діяльності Української Центральної Ради, політичні вимоги українських партій (УСДРП, УПСР, УПСФ) зосереджувалася на українізації військових частин, розглядаючи цей процес, як складову частину українського державотворення. Військова політика УЦР здійснювалася в руслі програмових засад провідних українських політичних партій і була спрямована на перетворення українізованих військових частин у військові формування, побудовані за територіально-міліційним принципом.

Політичні партії самостійницького спрямування (УНД, УПСС, УДХП) з перших днів революційних подій виступили за державну незалежність України та формування регулярної армії. Однак, українські політичні партії самостійницького напрямку не мали необхідного політичного впливу та значної соціальної бази для перетворення в життя своїх намірів.

Запрошення лідерами УЦР військ Німеччини та Австро-Угорщини в Україну свідчило про військове безсилля політичного керівництва вирішити нагальні проблеми розбудови Української державності та забезпечити її незалежність.

В часи Гетьманату проявилися три групи політичних партій в їх ставленні до влади та формування збройних сил.

Перша: партії, які допомогли П. Скоропадському прийти до влади і підтримували його в процесі розбудови держави. Це зокрема: Українська народна громада, Союз земельних власників, УДХП. Ці партії підтримували військову політику

Гетьмана і виступали за формування регулярної армії. Однак, вони не мали значного впливу в суспільстві, а відтак, і не могли впливати належним чином на реалізацію військової політики.

Друга: партії, які після 29 квітня 1918 р. стали в легальну опозицію до гетьманського уряду. До цієї групи належали: соціал-демократи, есери, соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники. Вони вважали за можливе реалізувати свої програмні положення щодо державотворення та в сфері військового будівництва демократичним парламентським шляхом.

Третя: політичні партії, що з самого початку оголосили революційну боротьбу гетьманському режиму – ліві українські есери, ліві соціал-демократи, більшовики та анархісти. Ліве крило українських соціалістичних партій саму вимогу державної самостійності України розглядали лише як зброю в руках реакційної буржуазії. Ліві течії були занадто слабкими, щоб повести за собою українське суспільство.

Українські політичні партії легальної опозиції, відмовившись увійти до державних структур влади, втратили реальну можливість впливати на здійснення державних програм гетьманської влади. Обидві сторони не знайшли компромісних рішень. А втім, такою основою для налагодження взаємодій між Гетьманом та українськими політичними партіями мала стати незалежність України.

Період Директорії виділяється динамічними процесами створення і протистояння широкого спектру українських політичних сил, які були виразниками різних державотворчих концепцій і, відповідно, принципів формування армії. Українські соціалістичні партії (УСДРП, УПСР), представники яких склали керівне ядро Директорії, відстоювали Українську соціалістичну республіку, владні структури якої формувалися б за трудовим принципом. Перебуваючи при владі, ці партії прагнули створити регулярну армію на національній основі.

Партії націонал-комуністичного спрямування (УСДРП(н), УПСР(б), УКП) виступали за створення Української радянської держави. Націонал-комуністи ставили завданням

формувати регулярну Червону армію за класовим принципом. Характерною рисою діяльності українських націонал-комуністичних партій було прагнення забезпечити свою гегемонію в збройних силах через приналежність командного складу до цих партій. Українські політичні партії правого крила (УПСС, УНП, УДХП) перебували на позиціях утворення самостійної Української демократичної держави, яка б мала регулярну національну армію, однак незначна соціальна база правих сил не давала їм змоги реалізувати свої програмові засади.

Характерна особливість керівників українських політичних партій всіх напрямків полягала в тому, що вони намагалися використати військові формування для досягнення влади, що призводило до дестабілізації політичної ситуації в країні. Аналіз подій, що розвивалися в Україні в 1917–1920 рр. свідчить, що лише консолідація всіх політичних сил навколо ідеї державності, створення та функціонування регулярних боєздатних збройних сил є запорукою безпеки незалежної держави.

Українська революція 1917–1920 рр. стала періодом, коли вперше склалися реальні умови для формування багатопартійності в Україні. Опинившись у сприятливих політичних умовах після скинення самодержавства, українські партії розгорнули активну діяльність і дуже швидко перетворилися на найвпливовіший чинник національно-демократичних процесів в Україні. Водночас, це ставило перед партіями завдання величезної ваги – запропонувати суспільству цілісну програму розвитку. Крім розв'язання гострих соціальних проблем необхідно було вирішити проблему національно-державного статусу України.

Напередодні революції українські партії не розробили цілісної концепції українського державотворення, яка б визнавалася та підтримувалася всіма партіями, незалежно від їхнього ідеологічного спрямування. Тому розробка цієї концепції і втілення її в життя йшли фактично паралельно вже під час революційної доби. Наслідком цього стало те, що існуючі до того

розбіжності були успадковані і стали на заваді об'єднання всіх наявних політичних сил навколо ідеї української державності.

Політичні альтернативи, які висувала революція, ставали причиною постійної перманентної міжпартійної та внутріпартійної боротьби щодо визначення моделі національно-державного будівництва України. Автономна Україна в складі демократичної федеративної Російської республіки чи самостійна незалежна Українська Держава; парламент західноєвропейського зразка, Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів чи «трудоий принцип» організації влади; військово-політичний союз з Радянською Росією чи альянс із країнами Антанти; створення єдиного національного, соціалістичного чи комуністичного фронту. Пошуки шляхів розв'язання цих проблем і приводили до міжпартійного протистояння та внутріпартійних поділів і розколів. Кожна партія намагалася дати відповідь на ці питання з позиції власної політичної доктрини, дуже часто вважаючи своє розуміння самим вірним і відмовляючи своїм опонентам в праві на власну думку. Відсутність досвіду попередньої державотворчої діяльності, легального існування партій, міжпартійної взаємодії в різних владних структурах стали на заваді конструктивній роботі представників різних партій у державних інституціях Української Народної Республіки. Саме напружена внутріпартійна боротьба, яка роз'їдала зсередини український національний рух, і стала однією з основних причин поразки національно-визвольної боротьби під час революції 1917–1920 рр.

Безумовно, сьогодні, з позиції історичного досвіду, можна знайти багато недоліків і помилок у діяльності українських політичних партій, поставити їм в провину і відсутність чіткої програми державотворення, і невміння зосередити увагу на вирішенні головних проблем; звинуватити у непослідовності, нерішучості, поступливості і т.п. Однак, мабуть, варто пам'ятати, що вони були перші, хто закладав підвалини української державності і взяти до уваги ті надзвичайно складні зовнішні та внутрішні умови, в яких їм довелося діяти. Тому, незважа-

ючи на все, треба віддати належне і керівництву українських партій, і рядовому членству, які працювали на благо України, на благо її народу і визнати, що без цієї діяльності була б неможлива сучасна українська держава.

Основним уроком, який мають винести сучасні політики з тієї доби, є той, що попри всі ідеологічні, партійні, тактичні розбіжності, які цілком природно завжди існували і будуть існувати в суспільстві, має бути один спільний об'єднуючий чинник – інтереси національної державності. Тому і сьогодні надзвичайно актуальними є слова з постанови ЦК УПСС від 1 січня 1920 р.: «Власна Національна Держава в етнографічних межах є найвище благо для всіх українських партій, отже поки українська держава не буде відновлена і забезпечена, мусять усі українські партії і групи, всі течії народні чинити згідно: мусять бути деклароване повне примирення українських партій, мусять бути відкинуті на бік всі амбіції, як особисті, так і партійні»¹⁶⁸.

¹⁶⁸ Любовець О. М. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. – С. 303.

РОЗДІЛ 2

Андрій ІВАНЕЦЬ

ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ І КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЙ НА ВИНИКНЕННЯ КРИМСЬКОГО ПИТАННЯ У 1917 р.

Початком збройної агресії Росії проти України стала анексія державою-агресором невід'ємної частини української державної території – АР Крим і м. Севастополь. Таким чином Російська Федерація грубо порушила міжнародне право, свої двосторонні зобов'язання перед Україною і спричинилася до розхитування фундаменту міжнародного правопорядку, створеного після II-ої Світової війни для запобігання найбільш руйнівним конфліктам. Захоплення Криму в результаті російської спецоперації стало першою у післявоєнний період анексією в Європі – на континенті, де почалися дві світові війни. У результаті кримське питання опинилося в центрі уваги міжнародної спільноти, Росії та України.

Для Української держави відновлення суверенітету та територіальної цілісності є надзвичайно важливим завданням з точки зору гарантування власної безпеки, захисту прав громадян України та національних інтересів загалом. Сьогодні українські державні структури, політичний істеблїшмент, інтелектуальна еліта та суспїльство в цілому, фактично, проходять у кримському питанні іспит на державницьку зрілість та спроможність.

Успїшне вирїшення завдання деокупації та реїнтеграції тимчасово окупованих територій України залежить від багатьох факторів. Певну роль для його здїйснення має вивчення історичного досвіду. Вага цього аспекту зростає в умовах

гібридної війни, коли Росія використовує історію та історичну пам'ять як інструменти здійснення агресії.

Протягом новітнього часу кримське питання у міжнародній політиці поставало кілька разів. Наприклад, у другій половині XVIII ст., коли Російська імперія в порушення своїх міжнародних зобов'язань анексувала Кримське ханство, у середині XIX ст. в ході Східної або Кримської війни, коли на території Криму розгорталися бойові дії між військами франко-британо-турецько-сардинської коаліції держав та Росії.

Наступного разу воно актуалізувалося як питання міжнаціональної та міжнародної політики вже в період війн та революцій у 1917–1921 рр.

Під кримським питанням для цілей цього дослідження ми пропонуємо розуміти комплекс проблем, який виник і вирішувався у період революцій і війн 1917–1921 рр., щодо тодішнього становища й майбутнього Кримського півострова і його поліетнічного населення. Це перш за все проблеми: 1) державної належності Кримського півострова (основні альтернативи: Україна, Росія, Туреччина, Німеччина, Польща); 2) статусу Криму (варіанти: частина Таврійської губернії, окрема адміністративно-територіальна одиниця без автономії, автономія, колонія, протекторат, тимчасове державне утворення, незалежне державне утворення); 3) самоорганізації, самовизначення та орієнтації кримськотатарського народу, найбільших етнічних груп кримчан, кримського населення загалом; 4) ставлення режимів, які виникли або закріпилися в Криму, до держав Європи й Туреччини.

У такому вигляді кримське питання поставало в 1917–1921 рр. передусім державними утвореннями України, більшовицькою Росією, російськими білими режимами, Німецькою та Османською імперіями, до певної міри Польщею.

Сучасна Українська держава є однією з найбільших країн у Європі й найбільшою країною, чия територія (603,8 тис. кв. км) розташована виключно на цьому континенті. На початку XX ст. український народ заселяв набагато більшу територію.

За тогочасними оцінками, вона доходила до 850 тис. кв. км¹⁶⁹. Цілком природно, що цей великий простір поділявся на окремі історико-географічні регіони або землі. Вони стали базою, на якій виникали й розвивалися в 1917–1923 рр. різні форми української національної державності. Формування державної території України було складним і суперечливим процесом, який відбувався в умовах конкуренції та часто жорсткого протистояння з іншими національними чи великодержавними проектами. У ході українського державного будівництва в його орбіту були втягнені окремі регіони, де українці були етнічною меншістю. З іншого боку – окремі українські етнографічні землі так і не були включені до складу українських державних утворень.

Умовно регіони, які входили до складу модерних українських держав/державних утворень 1917–1920 рр. чи які, на думку тогочасної української державно-політичної та наукової еліти, мали бути їх складовими, можна поділити на базові та прикордонні. Критеріями поділу виступає комплекс таких ознак, як їх розмір, чисельність населення, розташування, суспільно-політична та економічна роль, яку вони відігравали чи мали б відігравати в українському національному проекті. До базових земель можна віднести – Наддніпрянщину, Галичину й Кубань. Окраїнні або прикордонні землі можна поділити на ті, де українці становили етнічну більшість, і ті, де вони були меншиною. До перших відносились – Буковина, Покуття, Закарпаття, Надсяння, Холмщина, Лемківщина, Берестейщина, частини Вороніжчини, Курщини, Донської області та Ставропілля. До других – Бесарабія, Білгородщина, Гомельщина, Чорноморщина та Крим.

Попри відносно всієї України, площу якої дослідники на початку ХХ ст. оцінювали в діапазоні 650–850 тис. кв. кілометрів, невеликі розміри (26,6 тис. кв. кілометрів) та кількість населення (808,9 тис. осіб) Криму, незначну заселеність

¹⁶⁹ Украинский народ в его прошлом и настоящем: [в 2 т.] / под ред. Ф. К. Волкова и др. – Т. 2. – Спб: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1916. – С. 361.

українцями (до 100 тис. осіб) його значення для українського державотворення серед прикордонних територій було чи не найбільшим. Воно визначалося насамперед вигідним географічним розташуванням Кримського півострова майже в центрі Чорноморського регіону, наявністю зручних для базування кораблів бухт та відповідно розміщенням на його території головної бази військового Чорноморського флоту. Севастополь лишався єдиним у Північному Причорномор'ї зручним портом для базування протягом всього року значної кількості військових кораблів. Отже, володіння ним несло державі потенційно великі військово-стратегічні переваги.

Геополітична цінність Криму робила його привабливим об'єктом для політики міжнародних гравців. А поліетнічний склад населення був передумовою формування різних візій його майбутнього та спроб включити його територію до різних національних проєктів.

Територія Криму в XV–XVIII ст. була ядром Кримського ханства, а після анексії цієї держави Російською імперією протягом кінця XVIII – поч. XX ст. вона піддавалася досить інтенсивній колонізації. Одним із її результатів була кардинальна зміна етнонаціонального складу кримського населення. Етнічна належність населення Криму станом на 1917 р. лишається до певної міри дискусійним питанням, зокрема, й щодо кількості українців. За даними голови статистичного бюро Таврійського губернського земства М. Бененсона, у 1917 р. у Криму проживало 808,9 тис. осіб 35 національностей¹⁷⁰. Із них росіяни й українці становили – 399,8 тис. осіб або 49,4% від загальної кількості населення, кримські татари – 217 тис. осіб (26,8%), євреї – 68,2 тис. осіб (8,4%), німці – 41,4 тис. осіб (5,1%), греки – 20,1 тис. осіб (2,5%), вірмени – 16,9 тис. осіб (2,1%), болгари – 13,2 тис. осіб (1,6%), поляки – 11,8 тис. осіб

¹⁷⁰ В історичній літературі про Крим у 1917 р. традиційно вказується 34 національності, проте дані М. Бененсона спростовують це (статистик писав, що в сільській місцевості проживають представники 34 національностей плюс євреї, які мешкали лише в містах). Деякі історики вважають, що в Криму проживали представники понад 35 народів та етнічних груп.

(1,5%), караїми – 9 тис. осіб (1,1%)¹⁷¹. Як бачимо статистик не виділив окремо українців. Сучасний дослідник Б. Грушецький вважає, що вони склали на той момент від 8,5 до 12,4% кримського населення¹⁷², тобто від 68,8 тис. осіб до 100,3 тис. осіб. За даними Всеросійського перепису 1897 р., у Криму проживало 77,5 тис. українців¹⁷³. Отже, враховуючи високу народжуваність в українців на поч. ХХ ст. і продовження міграції в Крим, ймовірно, їх чисельність мала бути вищою за цю цифру.

Крим станом на 1917 р. був аграрно-промисловим регіоном з наявністю рекреаційної галузі, транспортної інфраструктури (залізниць, портів тощо) та низки важливих військових об'єктів, високим для того часу рівнем урбанізації (орієнтовно 45% кримчан проживало у містах, що суттєво перевищувало середньоімперський показник). При цьому варто зазначити: Кримський півострів не був самодостатнім економічно, був тісно інтегрованим з материком і, перш за все, землями, що прилягали до нього. Зокрема, у передреволюційний період із заселених переважно українцями губерній та частин Таврійської губернії він отримував продовольство й вугілля, сезонних робітників у сільське господарство, через кримські порти вивозилося з цих земель зерно та інші товари.

Адміністративно Крим входив до складу переважно заселеної українцями Таврійської губернії, вона складалася з більшої за розмірами та чисельністю населення материкової частини (Дніпровський, Мелітопольський і Бердянський повіти; загалом 33,8 тис. кв. км або 55,5% від площі губернії), де більшість склали українці (понад 60%), та поліетнічного Кримського півострова (Сімферопольський, Євпаторійський,

¹⁷¹ Бененсон М. Е. Экономические очерки Крыма / М. Бененсон. – Симферополь: Южное кооперативное издательство, 1919. – С. 6.

¹⁷² История Крыма с древнейших времен до наших дней (в очерках) / Авторская группа: Г.М.Буров, С.Б.Колтухов, Э.Б.Петрова и др. – Симферополь: Атлас-компакт, 2006. – С. 285.

¹⁷³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. – Спб, 1904. – Т. ХLI: Таврическая губерния. – С. 94.

Перекопський, Феодосійський, Ялтинський повіти, Севастопольське та Керч-Єнікальське градоначальства).

Важливу роль у виникненні кримського питання у 1917 р. відіграли Українська та Кримськотатарська національно-визвольні та національно-демократичні революції. Як це сталося та до яких результатів призвело розглянемо у цьому розділі.

Кримське питання на початковому етапі Української революції (квітень–серпень 1917 р.)

Концепція Української революції 1917–1921 рр. (вважаємо більш точним датувати її завершення 1923 р., коли було вирішено на міжнародному рівні не на користь України статус Галичини і органи влади ЗУНР припинили свою діяльність) досить добре розроблена і здобула практично загальне визнання в українській історіографії, тому немає потреби детально зупинятися на її характеристиці. Зазначимо лише найголовніше – Українська революція у 1917 р. розгорталася як частина більш широких революційних процесів на просторі колишньої імперії Романових, носила національно-демократичний та національно-визвольний характер, спиралася передовсім на автономістсько-федералістську концепцію державного будівництва (прихильники самостійності України були в меншості), призвела до переходу націотворення на Наддніпрянщині у фазу масового політичного руху та створення модерної української державності у формі УНР. Русійними силами Української революції були інтелігенція та військові, а основною опорою селянські маси.

Одночасно продуктом і провідною організуючою структурою Української революції у 1917 р. була Українська Центральна Рада (далі УЦР), яка виникла як координуючий та керівний орган українського національного руху і у процесі розвитку перетворилася на революційний парламент або передпарламент України. УЦР виконувала представницькі, а з часом установчі та законодавчі функції. У червні 1917 р. вона утворила Генеральний Секретаріат, який став вищим виконавчим органом автономної України та згодом УНР. УЦР була де-

факто провідним центром процесів створення демократичної федерації на просторі колишньої імперії Романових.

Вищим проявом Української революції можна вважати процес національного державотворення. Його необхідною складовою є визначення та формування державної території та юридичне оформлення державних кордонів.

У цьому контексті український національний рух і УЦР могли теоретично відстоювати різні підходи до державної належності та статусу Криму. Дещо спрощено їх можна звести до наступних альтернатив: 1) підтримувати поділ Таврійської губернії на материкову частину, переважно заселену українцями та яку необхідно було включити до складу України, та кримську півострівну частину з поліетнічним населенням; 2) розглядати Крим як частину заселеної переважно українцями Таврійської губернії, яка вся мала б стати частиною автономної України; 3) сприяти територіальному поділу Криму за етнічною ознакою та включенню його частини до складу України; 4) сприяти включенню Криму до складу України як окремої адміністративно-територіальної одиниці із автономним статусом.

На межі ХІХ–ХХ століть були окремі українські інтелектуали, які розглядали Крим як частину України. Але в цілому серед українських інтелектуальної еліти та політикуму не було одностайної думки ані щодо державної належності, ані щодо статусу Криму. Загалом кримське питання не привертало великої їх уваги, а тому не було навіть на теоретичному рівні розроблені стратегія і тактика українського національного руху щодо його вирішення.

Це призвело до того, що як і чимало інших проблем підходи до кримського питання український політикум і пізніше державні структури України виробляли у 1917 р. ad hoc. На першому етапі, протягом березня–листопада 1917 р., спостерігалися певні розбіжності у підходах українських політиків, УЦР та Генерального Секретаріату до визначення бажаної державної належності Криму. Проте головним принципом, яким керувалися українські діячі при визначенні

кордонів автономної України у 1917 р. був етнографічний. Тобто наявність більшості етнічно українського населення у тій або іншій адміністративно-територіальній одиниці була підставою для її включення у склад українського державного утворення. Ще в квітні 1917 р. у своїй першій в революційний час та програмовій за змістом брошурі «Якої ми хочемо автономії та федерації» голова УЦР М. Грушевський пояснював: «Українці хочуть, щоб з українських земель російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи іншого питання об'єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії в цілком або в переважній частині українські... од них (губерній – *А.І.*) треба відрізати неукраїнські повіти та волості»¹⁷⁴.

Тому у перший революційний рік стосовно Криму у політиці УЦР можна говорити про боротьбу двох тенденцій. Суть першої полягала у спробах розглядати його поза кордонами автономної України, але в межах федеративного об'єднання на просторі колишньої імперії Романових. Друга тенденція спиралася на пропозицію включити Крим разом із всією Таврійською губернією до складу України.

Показовим в цьому сенсі є обговорення питання про кордони на Першому Українському національному з'їзді (Всеукраїнському національному конгресі) 6–8 (19–21) квітня 1917 р. Так, у перший день його роботи член Ради УРДП (майбутньої УПСФ) Ф. Матушевський під час зачитування реферату «Права національних меншостей» заявив: «Україною ми називаємо край, заселений поспіль нашим українським народом; край, в склад якого входить вісім губернь» та низка заселених переважно українцями повітів. Серед останніх доповідей назвав і «3 повіти (Бердянський, Дніпровський і Мелітопольський) Тавричеської губ.»¹⁷⁵.

¹⁷⁴ Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. А.П.Демиденко. – К.: «Веселка», 1992. – С. 121.

¹⁷⁵ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – С. 151–152.

7 (20) квітня 1917 р. юрист і член УСДРП В. Садовський у рефераті «Про територію і населення автономної України» наголошував, спираючись на етнографічну та статистичну інформацію, що південним кордоном України є Азовське і Чорне море (без південного берега Криму)¹⁷⁶. Делегат з Одеси, тоді член Ради щойно відродженої УРДП, але близький за поглядами до самостійників І. Луценко виступив проти виключення із складу автономної України Південного берега Криму, аргументуючи проживанням там значного відсотка українців¹⁷⁷.

Український національний з'їзд (конгрес) трансформувалася в УЦР із формально київської організації на всеукраїнську, фактично надав їй права керівного органу українського національно-визвольного руху. 8 (21) квітня 1917 р. делегати цього форуму затвердили норми територіального представництва у губернському розрізі, які досить прозоро відображали бажані кордони автономної України. Губернії були поділені на чотири категорії в залежності від частки українців у них (за основу бралися результати першого перепису у Російській імперії 1897 р.). В сімох губерніях, «що в цілості залюднені українською більшістю», мали обирати по 4 представники, «по губерніях Чернігівській, Кубанській, Таврії та Холмщині», «де є частини неукраїнські», – по 3, де українці займають меншу частину губернії – по 2, а де невелику частину – по 1. Тобто в залежності від чисельності українців визначалася як норма представництва губернії в УЦР, так і, ймовірно, частка її території, яка мала б увійти до складу автономної України.

У квітні 1917 р. вже після Українського національного з'їзду склад УЦР поповнився першим представником Таврії 26-річним Ю. Дежур-Журовим¹⁷⁸, який тоді проживав

¹⁷⁶ Хміль І. В. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6–8 квітня 1917 р.) / І.В.Хміль. – К.: Інститут історії Академії наук України, 1994. – С. 31.

¹⁷⁷ Там само. – С. 39.

¹⁷⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 66.

у Севастополі та був моряком бригади тралення¹⁷⁹. Версія Я. Дашкевича, що він репрезентував кримських татар¹⁸⁰ не знайшла підтвердження. У 1917 р. він вступив до УПСС.

Український національний з'їзд у квітні 1917 р. виступив за національно-територіальну автономію у складі демократичної федеративної Російської республіки та «йдучи на зустріч бажанням Тимчасового правительства» визнав «негайною потребою організацію Крайової ради (Обласного совета) з представників українських країв і міст, народностей і громадських верств, до чого ініціативу повинна взяти» УЦР¹⁸¹.

Питання про Крайову раду України неминуче ставило на порядок денний проблему визначення межі території, на якій вона мала здійснювати свою діяльність. 14 (27) квітня 1917 р. Комітет Української Національної Ради в Петрограді на доручення до УЦР звернувся до Тимчасового уряду з пропозицією створити «обласну раду для управління губерніями, в яких переважає українське населення, з особливим обласним Урядовим Комісаром на чолі цього управління»¹⁸². В цьому ж документі роз'яснювалося, що у межі області з таким порядком управління бажано включити 9 наддніпрянських губерній, в тому числі Таврійську, та Кубанську область. Тобто пропонувалося практично все Північне Причорномор'я та більшу частину Приазов'я включити до складу планованого Українського територіально-адміністративного утворення. Перебування Криму поза його межами ставало б як мінімум дуже проблематичним.

Уточнене бачення територіальних меж України 26 квітня (9 травня) 1917 р. запропонував Тимчасовому уряду Комітет УНРади в Петрограді у пам'ятній записці «Про обласне управління в українських губерніях». У розділі

¹⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 2186. – Оп. 1. – Спр. 24.

¹⁸⁰ Дашкевич Я. Українці в Криму (15-початок 20 ст.) / Дашкевич Я. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С. 112.

¹⁸¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 56.

¹⁸² Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали. – С. 200.

«Кордони області», зокрема, говорилося: «Район дії обласної Української Ради складають губернії: Київська, Подільська, Волинська, Полтавська, Чернігівська, Харківська, Херсонська, Катеринославська, прилеглі частини Таврійської, Воронізької, Курської та Бесарабської губерній. Факультативно Київський З'їзд намічав і Кубанську область, у зв'язку із заявленими в цьому сенсі на З'їзді побажаннями місцевими представниками». У цьому ж розділі пояснювалося, що точні кордони Української області відповідно до переважання українського населення мають бути визначені обласним комісаром за угодою з УЦР¹⁸³.

9 (22) травня 1917 р. на хвилі підйому національного руху треті загальні збори УЦР вирішили надіслати в Петроград до Тимчасового уряду делегацію в справі видання декларації з принциповим признанням прав українського народу на національно-територіальну автономію¹⁸⁴. Комітет УЦР 10 травня 1917 р. намітив персональний склад делегації, а наступного дня ухвалив складені М. Грушевським проекти декларації Тимчасового уряду в справі автономії України та в справі утворення Крайової ради і Крайового комісарства. У останньому документі конкретизувалося розуміння української території: губернії Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська та Таврійська з уточненням «(виділення неукраїнських частин із цих губерній і, навпаки, включення у склад української області українських частин із суміжних губерній... надається Крайовій раді, за угодою з Тимчасовим урядом і населенням цих територій)»¹⁸⁵.

Суттєва деталь – у документі Таврійська губернія зараховується до 9 основних губерній України, хоч і відзначається, що це не остаточне розв'язання територіального питання.

¹⁸³ Там само. – С. 256.

¹⁸⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 56.

¹⁸⁵ Там же. – С. 86.

Проте переговори української делегації в Петрограді у травні 1917 р. як з представниками Тимчасового уряду, так і Петроградської ради робочих і солдатських депутатів щодо визнання автономії України йшли важко та завершилися безрезультатно. Одним із головних каменів спотикання було територіальне питання. А 3 (16) червня 1917 р. Тимчасовий уряд телеграмою повідомив УЦР про відхилення всіх її вимог. В документі, зокрема, йшлося про плани УЦР включити в територію майбутньої автономної України нібито 12 губерній, на жаль, без вказівки які саме¹⁸⁶.

Відповіддю на ігнорування Петроградом пропозицій керівного центру українського руху, який спирався на підтримку широких народних мас, щодо визнання принципу автономії України призвело до ухвалення УЦР 10 (23) червня 1917 р. І Універсалу. Суттю цього важливого правового акту було проголошення автономії України. Його недоліком було відсутність визначення її територіальних меж. 15 (28) червня УЦР утворила Генеральний секретаріат як вищий виконавчий орган краю.

Для пошуку компромісу з лідерами українського національного руху в Київ прибула представницька делегація Тимчасового уряду – військовий та морський міністр О. Керенський, міністр фінансів М. Терещенко та міністр пошт і телеграфу І. Церетелі. 28–30 червня (11–13 липня) 1917 р. вони провели переговори з представниками УЦР.

В результаті непростих переговорів було досягнуто компромісу. Обидві сторони йшли на суттєві поступки. Так, зокрема, УЦР мала відмовитися від «самочинного» проголошення автономії до Всеросійських Установчих зборів, поповнити свій склад представниками національних меншин, натомість санкціонувався її право розробити статут автономної України для подання його на затвердження до російської конституанти, а Тимчасовий уряд мав визнати Генеральний

¹⁸⁶ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали. – С. 377–378.

Секретаріат як крайовий орган влади в Україні, відповідальний перед українським революційним парламентом.

30 червня 1917 р. відбулась нарада представників громадських організацій та політичних партій Києва за участю голови Генерального Секретаріату В. Винниченка та російських міністрів І. Церетелі, М. Терещенка. В ході її роботи серед іншого обговорювалися етнографічні межі України. Оскільки існувало 9 губерній, де українське населення переважало, та низка заселених українцями повітів в інших губерніях, то для їх об'єднання необхідно було вносити суттєві зміни в адміністративно-територіальний поділ держави. На думку міністрів, це неможливо було реалізувати в той момент. Українська сторона, щоб не затягувати переговори, погодилась не вказувати в угоді межі української території. І. Церетелі вважав, що йшлося про визнання де-факто територією українського крайового управління 9-ти основних губерній, в яких була більшість українського населення та де зосереджувалися головні українські національні організації¹⁸⁷.

Цікаво, що В. Винниченко, доповідаючи 1 (14) липня 1917 р. на п'ятій сесії УЦР «по гарячих слідах» про хід наради об'єднаних київських організацій за участі міністрів Тимчасового уряду, розповів, що наполягав на «безспірній» належності України 10 губерній (9 «українських» і Бесарабська), а «решта – як частина інших губерній – повинні бути обслідувані»¹⁸⁸.

Отже Таврійська губернія, за свідченнями учасників переговорів В. Винниченка та І. Церетелі, розглядалась у липні 1917 р. як складова України. Проте цей факт не було відображено у жодному правовому акті. Зокрема, й в ухваленому УЦР 3 (16) липня 1917 р. II Універсалі, який став результатом переговорів у Києві між російськими міністрами з одного боку та УЦР і Генерального Секретаріату з іншого.

¹⁸⁷ Кудлай О. Б. Переговори Центральної Ради і представників Тимчасового уряду (28–30 червня 1917 р.) / О.Б. Кудлай // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 50.

¹⁸⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 152.

Загалом у цьому документі УЦР стверджувала єдність дій з Тимчасовим урядом, брала зобов'язання поповнити свій склад представниками національних меншин, щоб стати «єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю». Центральна Рада декларувала намір у згоді з національними меншинами готувати проекти законів про автономний устрій України, які мають бути внесені на розгляд Всеросійських Установчих зборів. УЦР також попереджала про негативне ставлення до «замірів самовільного здійснення автономної України» до скликання російської конституанти¹⁸⁹.

Синхронно, 3 (16) липня 1917 р., було оприлюднено постанову Тимчасового уряду про затвердження Генерального Секретаріату. Цим документом останній визнано «вищим органом для керування крайовими справами на Україні». Його склад мав затверджувати Тимчасовий уряд «в згоді з Центральною Українською радою», поповненою представниками інших народів України¹⁹⁰.

Тобто російський уряд, не проголошуючи автономію України, де-факто визнавав українські представницькі та виконавчі структури, які виникли в процесі революції, як крайові органи влади.

Відсутність визначення меж автономної України у II-му Універсалі була поступкою українських лідерів Тимчасовому уряду, яка, як швидко з'ясувалося, могла дуже дорого коштувати УЦР.

Умови компромісу між українським Києвом та офіційним Петроградом невдовзі порушила центральна влада Росії. Київська угода між російськими міністрами та УЦР і Генеральним Секретаріатом викликала кризу Тимчасового уряду, зі складу якого на знак протесту вийшли кадети. До нового коаліційного уряду на чолі з О. Керенським не потрапив один з головних прихильників російсько-українського ком-

¹⁸⁹ Там само. – С. 164–165.

¹⁹⁰ Там само. – С. 163.

промісу І. Церетелі. Це швидко позначилося на відносинах з Україною.

Тимчасовий уряд відмовився затверджувати «Статут Генерального Секретаріату», ухвалений Малою Радою 16 (29) липня 1917 р. А 4 (17) серпня 1917 р. видав «Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріату», якою різко обмежив компетенцію вищого виконавчого органу влади України та підконтрольну йому територію. Згідно з цією інструкцією, повноваження Генерального Секретаріату розповсюджувались на губернії Київську, Волинську, Подільську, Полтавську та Чернігівську за винятком повітів Мглинського, Суразького, Стародубського та Новозибківського. Тобто чотири губернії, в тому числі й Таврійська, із дев'яти українських мали б лишитися поза українським національним проектом.

В УЦР та багато хто в українському суспільстві загалом небезпідставно сприйняли територію, на якій мав діяти згідно з інструкцією Генеральний Секретаріат, як уявлення офіційного Петрограду про межі України. Це викликало обурення та призвело до протестів. Відбувалися вони й в Криму та Таврійській губернії загалом. Так 9 (22) серпня 1917 р. на шостій сесії УЦР її член від Таврії Я. Христин виступив з протестом проти «анексії таврійських земель Тимчасовим урядом»¹⁹¹. Публічно висловлювали категоричну незгоду з такими підходами дислоковані в різних містах Криму українці-військові. Учасники Губерніяльної наради українських організацій на Таврії, яка відбувалася 27–29 серпня (9–11 вересня) 1917 р. в Мелітополі, постановили протестувати «проти розділу України, який зробив Тимчасовий Уряд» і вимагати, «щоб Таврійська губ. увійшла до складу Автономної України»¹⁹². Цікаво, що таврійські українці у цьому документі не відокремлювали Крим від Північної Таврії. Більше того, учасники наради, де-факто українського губернського з'їзду, постановили, що УЦР повинна скликати «в межах етнографічної України» суверенні

¹⁹¹ Там само. – С. 247.

¹⁹² Южные ведомости. – 1917. – 14 сентября.

Українські Установчі збори раніше за Всеросійські. Причому рішення других мають для України «значення постанов дорадчих» і не повинні порушувати постанов перших.

Кримськотатарська революція та виникнення кримського питання у 1917 році

Проголошення автономії України у I-му Універсалі, створення УЦРадою Генерального Секретаріату як крайового органу влади Наддніпрянської України, визнання його у такій якості в липні 1917 р. Тимчасовим урядом Росії, поповнення УЦР представниками національних меншин мали безпосередній відгук серед етнополітичних сил та владних структур Криму і Таврійській губернії загалом. Адже початок утворення загальноукраїнських структур влади засвідчив, що на всьому просторі колишньої імперії Романових і на Кримському півострові зокрема виникла нова політична ситуація.

Причому для кримчан ці зміни були особливо важливі, оскільки стосувалися безпосередньо їх життєвих інтересів, та потребували реагування.

Російські політичні сили Таврійської губернії зустріли ці події частково прохолодно, частково вороже. Показова в цьому сенсі реакція Таврійського губернського комісара, кадета М. Богданова на запрошення від голови Генерального Секретаріату та генерального секретаря внутрішніх справ В. Винниченка прибути на 14 (27) липня 1917 р. в Київ на попередню крайову нараду губернських комісарів.

Планувалося, що комісари від губерній з переважаючим українським населенням обговорять найбільш актуальні для населення України питання перед виїздом на нараду в Петроград, яку скликали представники Тимчасового уряду. В. Винниченко розповів влітку 1917 р. російському журналісту: «Нещодавно в Києві відбулася нарада комісарів українських губерній Київської, Харківської, Полтавської, Катеринославської, Чернігівської, Херсонської та Таврійської. З огляду на виникнення тяжкого прифронтового положення України та віддаленості її від центру, всі одноголосно визнали

безвідкладним створення на місцях твердої урядової влади. Комісари Чернігівської та Катеринославської губерній, які належать до великоросів, також відстоювали ідею крайового органу влади. На нараді був відсутнім чомусь лише представник Таврійської губернії. Комісари Подільської і Волинської губерній... ще раніше визнали необхідним повне підкорення раді (УЦР – А. І.)»¹⁹³. Тобто М. Богданов став єдиним серед губернських комісарів 9-ти заселених переважно українцями губерній, який зайняв відверто фрондерську позицію стосовно Генерального Секретаріату.

Вона спиралася, як на його особистих переконаннях, так і на думку бюро губернського громадського комітету при Таврійському комісарі, в якому домінували представники російських соціалістичних партій. Цей орган вирішив не посылати на крайову нараду в Київ представників від Таврійської губернії. Бюро аргументувало свою позицію тим, що губернський комісар не отримував від Тимчасового уряду «жодних вказівок на включення Таврійської губ. у склад майбутньої України». А також тим, що «по суті питання включення Таврійської губернії, вельми строкатої за національним складом, з меншістю українського населення, є небажаним, що навіть у північних повітах, де можна припускати чисельну перевагу українців, питання це не виникало або було вирішено негативно»¹⁹⁴. Звертає на себе увагу, що під політичну кон'юнктуру члени бюро губернського громадського комітету при комісарі навіть наважилися дати неправдиві відомості про вагу українців серед населення Таврійської губернії. Адже результати Всеросійського перепису 1897 р. і Всеросійського сільськогосподарського перепису 1916–1917 рр., які напевно мали бути відомими членам цього органу, переконливо свідчили, що українці були відносно більшістю цього регіону.

В тому ж дусі ігнорування українських крайових органів влади було витримано рішення наради громадських органі-

¹⁹³ Киевская мысль. – 1917. – 2 августа.

¹⁹⁴ ДА АРК. – Ф. Р-1694. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 6 зв.

зацій Таврійської губернії, яка проходила 31 липня – 1 серпня (13–14 серпня) 1917 р. під головуванням М. Богданова і серед учасників якої, ймовірно, домінували представники російської революційної демократії. У документі говорилося: «Признати неможливим включення тої чи іншої місцевості в склад якої б то не було автономної територіальної одиниці без чітко вираженого бажання населення даної місцевості; звернути увагу Тимчасового уряду на те, що питання про включення Таврійської губернії в склад автономної України не вирішене жодною із громадських організацій губернії і що в зв'язку з цим і вирішення його Тимчасовим урядом є також передчасним»¹⁹⁵. Народа визнала бажаним, щоб національним меншинам кожної даної місцевості була забезпечена можливість звертатися в місцеві державні установи рідною мовою.

Тобто у Таврійській губернії, як і в інших заселених переважно українцями губерніях, спостерігалася у 1917 р. тенденція до нігілістичного або конфронтаційного ставлення російських соціалістів та лібералів до політичних вимог українського національного руху. По іншому складалася українсько-кримськотатарська взаємодія.

Загалом між активістами українського національного руху в Криму та кримськотатарськими революціонерами вже у перші пореволюційні місяці виникли партнерські відносини. Обидві сторони здійснювали морально-політичну підтримку одна одній. Наприкінці травня – початку червня 1917 р. воїни-українці сімферопольської залоги проголосили створення українізованого полку ім. П. Дорошенка. Мусульманський військовий комітет, який організувався при Тимчасовому Кримсько-мусульманському комітеті, зробив спробу домовитися з російськими властями про виділення в окреме формування солдат-татар, посилаючись при цьому на досвід українців. Зустрівши нерозуміння, комітет у ніч із 18 на 19 червня (1 на 2 липня) 1917 р. прийняв рішення про виділення солдат-му-

¹⁹⁵ Цит. за: *Гвоздик В.С.* Боротьба за владу на півдні України (листопад 1917 – лютий 1918 р.) / Режим доступу: web.znu.edu.ua/pu/articles/289.pdf.

сультман Сімферополя в окрему частину і тоді ж повідомив про це українців. Наступного ранку на мусульманському цвинтарі відбувся мітинг (1300 воїнів), на якому були присутні офіцери-українці, після чого учасники під кримськотатарськими прапорами вирушили в місто. Біля жіночої гімназії процесію зустріли «військовий оркестр українців і крики «ура» солдат-українців»¹⁹⁶. Близькість політичних платформ національних рухів зумовила партнерство і на муніципальних виборах влітку 1917 р. Так, у Сімферополі на виборах у Думу в липні 1917 р. був утворений блок українців і кримських татар, за списком якого пройшли К. Кримтаєв, Т. Бурнашев, С. Ідрисов, Сеїт Мемет Ефенді, М. Абдураманчикова та члени української громади міста М. Волошенко та Г. Моцак¹⁹⁷. Всього за мусульмансько-український список віддали голоси 9% сімферопольців, які взяли участь у виборах.

Член Сімферопольської Української громади у 1917 р., воїн Армії УНР та сестра милосердя, організатор медичинської допомоги сослуживцям у 1918–1920 рр., учасниця Першого Зимового походу Харитина Пекарчук згадувала: «співпраця з татарами була якнайкраща»¹⁹⁸. А більшовик-учасник революційних подій в Євпаторії В. Єлагін не надто перебільшуючи стан справ пізніше писав: «в Криму жоден виступ татар не обходився без їх (українців – А.І.) хоча б моральної підтримки»¹⁹⁹.

Початок фази українського державотворення на автономістсько-федералістських засадах викликав потребу у керівників кримськотатарського національного руху налагодити відносини з керівними структурами українців

¹⁹⁶ Южные ведомости. –1917. – 21 июня.

¹⁹⁷ Там само. – 19 июля.

¹⁹⁸ Пекарчук Х. Моя служба Україні, як вояка / Х. Пекарчук // Дороговказ. Орган вояцької думки і чину. – 1964. – Ч. 1-2 (19–20). – С. 11.

¹⁹⁹ Єлагін В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы / В. Єлагін // Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). – К.: Татарское книжное издательство, 1992. – С. 89.

–УЦР і Генеральним Секретаріатом. Де-факто друга особа у Тимчасовому Кримсько-мусульманському виконавчому комітеті (скорочено – ТимКМВК або Мусвиконком) в 1917 р. Д. Сейдамет пізніше згадував про цей період: «Ми уважно відстежували структурування національного руху України, заснування Центральної Ради, дії українців з реалізації територіальної автономії і, нарешті, створення національного уряду – Генерального Секретаріату. Анархія, що підступала звідусіль, із всією очевидністю доводила неспроможність наших намірів зберегти свою країну на договірній основі з росіянами, з російськими органами влади, – це поставило нас перед необхідністю більш ретельного вивчення руху українців»²⁰⁰.

На початку третьої декади липня (початку серпня) 1917 р. в Києві комісар Вакуфної комісії, член Мусвиконкому Д. Сейдамет та член Мусвиконкому А. Озенбашли провели переговори з головою УЦР М. Грушевським, головою Генерального Секретаріату В. Винниченком та генеральним секретарем міжнаціональних відносин О. Шульгиним.

Є суперечливі дані про предмет і результати переговорів лідерів Української та Кримськотатарської революцій. Газети повідомляли про пропозиції мусульман приєднати автономний Крим до автономної України та їх прохання сприяти утворенню мусульманського війська. Так, наприклад, провідна газета кадетів писала: «Українську раду відвідала особлива депутація мусульман, які звернулися з проханням підтримати їхнє прагнення до встановлення автономії у Криму. Мусульмани висловлюють побажання, щоб Крим у територіальному відношенні був приєднаний до України»²⁰¹.

Мусвиконком у своїй російськомовній газеті «Голос татар» заявив, що «з подібним дорученням жодна депутація відряджена до Української ради не була»²⁰². Проте публічне відмежування від цих вимог могло бути викликано відсутністю

²⁰⁰ Сейдамет Крымэр Д. Некоторые воспоминания // Полуостров. – 2009. – 30 октября–5 ноября. – № 43.

²⁰¹ Речь. – 1917. – 26 июля.

²⁰² Голос татар. – 1917. – 29 июля.

згоди на їх реалізацію, ймовірно, з боку В. Винниченка. За повідомленнями газет, Генеральний Секретаріат визнав передчасним робити заходи перед Тимчасовим урядом у цій справі до вирішення питання про територію України.

У мемуарах Д. Сейдамет характеризує В. Винниченка як фігуру, яка попри заслуги на полі українського красного письменства та здатності використати всі засоби в інтересах власного народу, все ж не вельми надається для здійснення високих владних повноважень та яка не виявила зацікавлення кримськотатарським рухом. У сприйнятті кримськотатарського лідера М. Грушевський постає дієвим політиком і стратегом, який досить вправно кермує та організовує національну стихію. Позитивне враження склалося у Д. Сейдамета і про генерального секретаря міжнаціональних справ О. Шульгина. Останні два українських лідера, згідно з тим же джерелом, проявили живий інтерес до кримськотатарської проблематики.

У своїх спогадах Д. Сейдамет писав, що без дозволу, непомітно зняв у приймальні В. Винниченка карту України, на якій північна частина Криму була показана як етнографічно українська. Подивившись на неї в Сімферополі муфтії нібито сказав, що кримським татарами загрожує ще один імперіалізм. Один з лідерів кримських татар А. Озенбашли у 1917 р. публічно говорив дещо по іншому: «...в дни борьбы Украины за свою автономию... КМИК (Кримсько-Мусульманський виконком – А.І.) счел своим долгом делегировать в Раду своих представителей и сообщить Раде, что под гордо поднятым ею знаменем федерализма тесными рядами сплочено 30 миллионное мусульманство России и Крымских татар в частности».

Як би там не було, у наступні місяці налагодилася тісна співпраця між обома національними рухами на базі спільних прагнень до автономії та перебудови постімперського простору у демократичну федеративну Російську республіку. Важливу роль у цьому, а також у визначенні тактики і стратегії кримськотатарського руху на майбутнє відіграв З'їзд народів та областей Росії, які підтримували утворення федеративної

республіки (скорочено З'їзд народів-федералістів або З'їзд народів). УЦР ініціювала проведення цього форуму з метою координації зусиль національних та обласницьких рухів у справі перетворення постімперського простору на демократичну федеративну республіку національно-територіальних та національно-персональних автономій.

Але перш ніж перейти до розгляду його ходу та підготовки необхідно зупинитися на терміні «Кримськотатарська революція», адже він є дискусійним, у академічних працях з історії його майже не використовують, а його зміст потребує розкриття.

Період після початку революції 1917 р. на просторі колишньої імперії Романових іноді називають східно-європейською «весною народів» за аналогією з подіями 1848–1849 рр. в Центральній та Західній Європі. Глибока системна криза охопила Російську державу в результаті її участі у Першій Світовій війні. Політичні, соціальні, економічні та інші суперечності призвели до падіння царського режиму та створення в Росії Тимчасового уряду, який мав довести її до Установчих зборів, і виникнення системи рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. Одночасно Російська революція поставила народи постімперського простору перед новими викликами у сфері самовизначення та створила організаційно-правові передумови для розгортання масових національних рухів і здійснення національних революцій. Активність процесів національного та державного будівництва зробила їх дуже вагомим фактором революційних перетворень. Це було закономірно, адже за першим Всеросійським переписом 1897 р. більшість підданих царської імперії були представниками неросійських етносів, а етнічні росіяни складали лише відносну більшість (45% від загальної кількості населення). Причому права практично всіх неросійських народів у тій або іншій мірі були обмежені.

Після початку Російської революції 1917 р. в Криму відбувалися процеси характерні для національних окраїн

– одночасно з утворенням органів Тимчасового уряду та рад розгортався та структуризувався національний рух корінного кримськотатарського народу. Масова мобілізація кримськотатарського населення для участі у суспільно-політичному житті, утворення органів національного самоврядування загальнонаціонального масштабу, висування програми автономізації Криму дають певні підстави говорити про здійснення Кримськотатарської національно-визвольної та національно-демократичної революції.

Метою кримськотатарського національного руху чи Кримськотатарської національної революції у 1917 р. було національне та соціальне визволення кримськотатарського народу, який в результаті колоніальної політики Росії перетворився на меншину на території свого формування (менше 26% від загальної кількості кримчан), зазнавав соціального гноблення (показово, наприклад, що, за різними оцінками, 55–65% кримськотатарських селян були безземельними при середньокримському показникові 40%), утисків у гуманітарній сфері (наприклад, за переписом 1897 р. займав 14–15 місце серед етнічних спільнот Криму за рівнем письменності²⁰³), не мав політичних прав. Ускладнювала розгортання національного руху і відносно слабка представленість кримських татар у містах високоурбанізованого для того часу Криму.

Публічна активність кримськотатарського руху у 1917 р. відбувалась, умовно кажучи, у чотирьох площинах: 1) серед населення Криму і Таврійської губернії загалом; 2) відносин з російськими органами влади та загальноросійськими політичними силами; 3) взаємодії мусульманських і тюркських народів колишньої імперії Романових; 4) участі в русі за

²⁰³ Статистический справочник Таврической губернии. Ч. 1. Статистический очерк Таврической губернии. Ч. II-я. Список населенных пунктов по уездам: Бердянскому, Днепровскому, Мелитопольскому, Перекопскому, Евпаторийскому, Симферопольскому, Феодосийскому и Ялтинскому. – Сост. статистик Таврического Губернского Земства Ф.Н.Андриевский под ред. М.Е.Бененсона. – Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства, 1915. – С. 47.

федералізацію Росії, лідером якого де-факто була Українська Центральна Рада.

Невід'ємною складовою революційних процесів у 1917 р. в кримськотатарському середовищі була організація активістами національного руху масових заходів та участь їх представників у форумах різного рівня. Достатньо сказати, що важливим поштовхом до самоорганізації кримських татар стала телеграма бюро Мусульманської фракції Державної думи з пропозицією надіслати двох представників кримських мусульман на засідання цього бюро з питання скликання Всеросійського мусульманського з'їзду²⁰⁴. Щойно утворений у Сімферополі Тимчасовий Кримсько-мусульманський революційний комітет направив таких делегатів у Петроград. А 25 березня (7 квітня за новим стилем) 1917 р. у Сімферополі за участі двох тисяч осіб відбувся Всекримській з'їзд мусульман, який вирішив утворити Тимчасовий Кримсько-мусульманський виконавчий комітет та обрав Таврійського муфтія. Першим в Криму демократично обраним муфтієм став 32-річний юрист та богослов, громадсько-політичний діяч і поет Номан Челебіджіхан (Челебі Челебієв). Тимчасовий уряд вже навесні 1917 р. офіційно визнав Мусвиконком. Останній у релігійних справах підпорядковувся МВС. Але невдовзі Мусвиконком взяв у свої руки не тільки релігійну сферу кримських татар, а й здійснював політику в питаннях освіти, культури, економіки, політики та війська. По суті він став керівним органом структур кримськотатарського національного самоврядування і на практиці здійснював протягом квітня–грудня 1917 р. національно-культурну автономію свого народу.

На вироблення стратегії та тактики Мусвиконкому та всього національного руху у 1917 р. справили найбільший вплив два форуми поза межами Криму – I-ий Всеросійський з'їзд

²⁰⁴ Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. – Т. 1. / Под общ. ред. В.В.Пшеничного, Р.Н.Лесюка, С.В.Лунина, И.И.Полякова. Составители А.В.Валякин, Р.И.Хаяли. – Симферополь: издательство «ДОЛЯ», 2009. – С. 41.

мусульман у Москві 1–11 (14–24) травня та З'їзд представників народів та областей, які прагнули до федеративного перевлаштування Російської Республіки, у Києві 8–15 (21–28) вересня. Скорочено останній форум називали у документах і ЗМІ в 1917 р. «З'їзд народів Росії» або «З'їзд народів». У сучасних наукових і публіцистичних публікаціях його іноді кваліфікують як «З'їзд народів-федералістів» та «З'їзд поневолених народів».

Представницька делегація мусульман Криму із 25 членів взяла участь у I-му Всеросійському з'їзді мусульман. Одним із найважливіших його рішень стало визнання того, що інтересам мусульман Росії найбільше відповідає форма державного устрою у вигляді федеративної республіки, заснованої на територіальних автономіях; народи, які не мають певної території, повинні користуватися правами національно-культурної автономії. Тобто після дебатів перемогла ідея не єдиної нації мусульман Росії, до обґрунтування якої багато сил доклав І. Гаспринський, а концепція створення окремих націй із основних етнічних груп²⁰⁵. Серед інших новаторських рішень з'їзду відзначимо проголошення рівноправності мусульманок з чоловіками у всіх сферах.

Хоча вже на II-му Всеросійському з'їзді мусульман у Казані в липні–серпні (серпні) 1917 р. деякі рішення попереднього форуму було піддано частковій ревізії. Зокрема, були обмежені права жінок в питаннях спадкового права (мірас) і можливості давати свідчення (шахадат). 22 липня (5 серпня) 1917 р. на об'єднаному засіданні II-го Всеросійського з'їзду мусульман, I-го Всеросійського мусульманського військового з'їзду і I-го Всеросійського з'їзду духовенства була ухвалена Декларація про національно-культурну автономію мусульман тюрко-

²⁰⁵ Хабутдинов А., Сенюткина О. Всероссийские мусульманские съезды / Айдар Хабутдинов, Ольга Сенюткина / Ислам на Нижегородчине. Энциклопедический словарь / Отв. ред. Д.В.Мухетдинов. – Нижний Новгород: ИД «Медина», 2007 // Режим доступу: <http://tatarlarneftekama.blogspot.com/2012/12/blog-post.html>.

татар Внутрішньої Росії та Сибіру і оголошено про негайне її втілення в життя.

Цікаво, що 22 липня (5 серпня) 1917 р. у газеті Мусвиконкому «Голос татар» з'являється документ «Політична програма татарської демократії», в якому наголошувалося: «Татарський народ вимагає для себе національно-культурну автономію, як необхідний фактор вільного розвитку національної самосвідомості». В цьому ж тексті наголошувалося, що кримськотатарський народ «не вимагає для себе політичної автономії, але не дозволить встановлення в Криму політичної гегемонії будь-якого народу, який не має ні культурних, ні історичних, ні етнографічних прав на таку»²⁰⁶, і буде відстоювати у Всеросійських Установчих зборах встановлення федеративної демократичної республіки.

Тобто хоча є свідчення у мемуарах Д. Сейдамета і А. Айвазова, які були членами ТимКМВК, про наявність у 1917 р. у вузького кола лідерів національного руху неафішованих планів проголосити державність в Криму, все ж таки у публічному просторі мова йшла, перш за все, про національно-культурну автономію кримських татар. Ймовірно, саме так влітку 1917 р. цілі кримськотатарського руху сприймала більшість його активістів та пересічних представників корінного народу.

Ситуація почала змінюватися із розвитком відносин між Мусвиконкомом та УЦР, яка була утворена представниками другого за розмірами в Росії народу та де-факто очолила рух за федералізацію постімперського простору. Перші переговори між керівництвом кримськотатарського національного руху, УЦР і Генеральним Секретаріатом відбулися у липні (серпні) 1917 р.

Наступним важливим кроком у налогодженні відносин між керівними центрами українського і кримськотатарського національних рухів стало запрошення представників

²⁰⁶ Документ № 1. Программа левой группы Мусисполкома / Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. // Вопросы развития Крыма / Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник/. – Вып. 3. – Симферополь: Таврия, 1996. – С. 2.

кримських татар взяти участь у З'їзді народів в Києві. Щодо кількості членів та складу делегації Мусвиконкому в науковій, науково-популярній, історико-публіцистичній та мемуарній літературі існують різні думки. Так, наприклад, радянський автор В. Єлагін писав про 4-ох членів делегації²⁰⁷, сучасний український історик С. Громенко – про 6-х²⁰⁸, сучасний російський фахівець з історії мусульманських народів Росії у революційний період С. Ісхаков – 8²⁰⁹, деякі дослідники про 10²¹⁰. Є науковці, які говорять про участь у ній Таврійського муфтія Ч. Челебієва²¹¹, а один з лідерів кримськртатарського національного руху Д. Сейдамет писав у спогадах про делегування у Київ ще й І. Тохтар²¹². Отже є потреба уточнити чисельний і персональний склад кримськотатарського представництва на цьому з'їзді.

У 1917 р. в складі УЦР абсолютно домінували політичні сили федералістського спрямування. В той період з одного боку, самостійники були маловпливовими, а з іншого частина українських політиків, промовляючи термін «федерація», говорила про такий обсяг необхідних Україні повноважень,

²⁰⁷ *Елагин В.* Националистические иллюзии крымских татар / В. Елагин / Забвению не подлежит ... (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). Научно-популярные очерки. – Казань: Татарское кн. изд., 1992. – С. 89.

²⁰⁸ *Громенко С.* Ant Etkenmen (Я Поклявся): Роман Челебіджіхан / Наш Крим: неросійські історії українського півострова : зб. ст. / упоряд. та вступ С.В.Громенко. – К.: К.І.С., 2016. – С. 108.

²⁰⁹ *Исхаков С. М.* Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. – лето 1918 г.). 2-е изд., испр. и доп / С.М.Исхаков. – М.: Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2004. – С. 343.

²¹⁰ *Реент О. П., Андрусихин Б. І.* З'їзд поневоленних народів (8–15 вересня/21–28 вересня н. ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – С. 70.

²¹¹ *Зарубин А.* Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. / А. Зарубин // Вопросы развития Крыма / Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник/. – Вып. 3. – Симферополь: Таврия, 1996. – С. 19; *Скальський В.* З'їзд народів. Як Грушевський головним федералістом став // Режим доступу: http://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/z-yizd-narodiv-rosiyi-yak-grushevskiy-golovnim-rosiyskim-21092017200000 та ін.

²¹² *Сейдамет Крымэр Д.* Некоторые воспоминания / Д. Сейдамет Крымэр // Полуостров. – 2009. – 20–26 ноября. – № 46.

який більше нагадував конфедеративні відносини з Росією. УСДРП, УПСР, СУАФ-УПСФ підтримували ідею надання Україні широкої національно-територіальної автономії у складі федеративної демократичної Росії. Очевидно, що реалізувати такий такий амбітний проект можна було лише за участі інших народів колишньої імперії Романових.

Тому 8 (21) квітня Український національний з'їзд (конгрес) доручив щойно переобраній Центральній Раді «взяти якомога скоріше ініціативу союзу тих народів Росії, які домагаються, як і українці, національно-територіальної автономії на демократичних підставах в Федеративній Російській Республіці»²¹³. (М. Грушевський на відкритті З'їзду народів говорив про це рішення Українського національного з'їзду). Делегати квітневого з'їзду заявили про визнання права всіх народів на самовизначення і права Всеросійських Установчих зборів санкціонувати новий державний лад. Крайовий виконавчий орган (уряд) Генеральний Секретаріат у своїй першій декларації, затвердженій УЦР 27 червня (10 липня) 1917 р., проголошував завданням Секретаріату в міжнаціональних справах об'єднання роботи «всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад російської республіки та для порозуміння українців на тих основах з іншими національностями». «На першому плані стоїть скликання З'їзду представників народів та областей Росії і підготовка матеріалів до цього З'їзду»²¹⁴, наголошувалося у декларації. УЦР утворювала влітку декілька складів комісії «по скликанню з'їзду народів автономістів-федералістів». Остання вважала, що кожному народу незалежно від території та чисельності потрібно надавати по 10 місць²¹⁵. Планувалося, що з'їзд почне працювати наприкінці

²¹³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 61.

²¹⁴ Там само. – С. 159.

²¹⁵ *Мироненко О.* З'їзд народів-федералістів 1917 / Українське державотворення: невитребуваний потенціал. Словник-довідник. – К.: Либідь, 1997. – С. 220.

липня 1917 р. Але через організаційно-політичні труднощі це сталося пізніше.

27 серпня (9 вересня) 1917 р. в Сімферополі у приміщенні Мусвиконкому відбулася нарада голів мусульманських комітетів, участь в якій взяли 15 осіб. Присутнім доповіли про пропозицію УЦР, за визначенням газети Таврійського губернського земства, «відрядити від мусульманського населення Криму десять представників на об'єднану з Радою нараду з питань поточного моменту»²¹⁶ (це мас-медіа прохолодно ставилося до українського та кримськотатарського національних рухів і, ймовірно, тому проігнорувало термін «З'їзд народів»). Комісія по скликанню з'їзду направила за-прошення представникам народів, які підтримували федералістську платформу, прибути в Київ «в однаковому числі (не більше десяти) від всіх народів і областей незалежно від величини території, кількості і національно-культурного розвитку даного народу». Учасники наради в Сімферополі вирішили делегувати на З'їзд народів по одному представнику від кожного із п'яти повітових мусульманських комітетів, двох від центрального комітету (ТимКМВК – А.І.), військової організації і жіночого комітету. Щоправда, реальний склад кримськотатарської делегації, яка працювала в Києві, дещо відрізнявся від передбаченого цим планом.

Мусвиконком відповів УЦР «як заступник кримськотатарського Курултаю, вважаючи очевидним, що подібний титул надасть більшу авторитетність його представникам, відправленим на з'їзд».²¹⁷ Цікаво, що в повідомленнях про з'їзд і не вельми прихильна до кримськотатарського національного руху кримська преса, і українські газети в Києві неодноразово використовували термін «Центральний кримський мусульманський/кримськомусульманський комітет» замість офіційного «Тимчасовий Кримсько-Мусульманський виконавчий комітет». Так назва

²¹⁶ Южные ведомости. – 1917. – 29 серпня.

²¹⁷ *Елагин В.* Националистические иллюзии крымских татар. – С. 91

керівного органу самоврядування кримських татар звучала більш авторитетно і ставала в один лексичний ряд з «УЦР», «Центральною радою білоруських організацій». Хоча у виданні Ради народів, утвореній на з'їзді, «Свободный Союз» використовується офіційна назва Мусвиконкому.

Це видання оприлюднило цінні дані про персональний склад татарської делегації, про партійну та організаційну належність більшості з них. Отже до її складу входили:

- Гамзаєв Джагангір (інформація про нього в тексті відсутня, але є відомості, що він представляв горців Північного Кавказу²¹⁸);
- Джіаншаєв Бек Мухаммед від Повітового Перекопського Мусульманського комітету (соціаліст-революціонер), голова повітово-вакуфного комітету, 30 років, Джанкой;
- Ісхакова Айше від Союзу кримськотатарських вчителів (мусульманська партія), народна вчителька, Сімферополь;
- Ідрісов Сулейман від Сімферопольського мусульманського військового комітету (соціаліст-революціонер), член цього комітету, 40 років;
- Музафаров²¹⁹ Юсуф від Всеросійського мусульманського воєнного шуро, член Всеросійського шуро, голова Київського комітету Всеросійського мусульманського військового шуро, начальник інородчеських робітничих дружин, 29 років, із Казані;
- Озенбашли Ахмет від ТимКМВК (татарська соціалістична партія), редактор газети «Терджиман», студент, 24 роки, Сімферополь;
- Сейдамет Джафер від ТимКМВК (татарська

²¹⁸ *Исхаков С. М.* Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. – лето 1918 г.). – С. 344.

²¹⁹ С. Ісхаков пише його прізвище як Музафаров, оскільки знайшов документ власноручно підписаний цим діячем саме у такій формі. Див. наприклад: *Исхаков С.* Там само. – С. 344.

- соціалістична партія), голова управління вакуфів в Криму, член ТимКМВК;
- Сеттаров Алі від Сімферопольського повітового Мусульманського комітету (мусульманська партія), студент, 22 роки;
 - Челебієв Осман-Мурза від Євпаторійського Тимчасового Мусульманського повітового комітету (безпартійний), народний вчитель, 37 років, м. Євпаторія;
 - Шабарова Еміне Ханім від Жіночого Кримського обласного комітету (Мусульманська партія), заступник голови Сімферопольського жіночого мусульманського комітету, 29 років²²⁰.

Звертає на себе увагу той факт, що у списку окрім кримських татар присутні північнокавказець Д. Гамзаєв і казанський татарин Ю. Музафаров. Чи надали ці місця із своєї квоти кримські татари, чи делегатів трьох народів об'єднали механічно, ще необхідно з'ясувати. Але як робочу гіпотезу ми пропонуємо розглядати цю делегацію як кримськотатарську, адже в кримських джерелах йшлося про плани відправити на з'їзд в Київ понад 8 делегатів.

Можна припустити, що біографічна інформація, оприлюднена у виданні «Союз народів», отримана безпосередньо від членів татарської делегації. Вона цікава, зокрема, з точки зору їх партійної належності, політичних переконань кримськотатарських представників і додає нові грані в дискусію про кримськотатарське партійне будівництво. Отже із 8 делегатів-кримських татар троє належали до Мусульманської партії, по двоє було членів Татарської соціалістичної партії і соціалістів-революціонерів, один був безпартійним. У татарську делегацію також входили делегати з Казані та Північного Кавказу, партійність яких не вказана.

²²⁰ Свободный Союз. Орган «Совета народов», учрежденного Съездом ндов в Киеве. – Октябрь 1917. – № 1. – С. 18.

Аналіз списку делегатів демонструє і звідки «ростуть ноги» у версії про очолення кримськотатарського представництва на З'їзді народів Н. Челебіджіханом (Ч. Челебієвим). Ймовірно, плутанина, вийшла через його однофамільця (чи родича?) з Євпаторії О. Челебієва. Насправді ж, керував делегацією Д. Сейдамет²²¹.

Він так згадував про причини формування «доволі представницької за складом делегації»: «Єдино правильний вихід із ситуації, коли позиція російських партій стосовно пригноблених народів різко негативна, – у згуртуванні цих народів, в пошуках шляхів захисту своїх прав. Тому ми проявили величезний інтерес до Конгресу федералістів, який мав відбутися в Україні»²²². Кримськотатарський лідер констатував, що більша частина російської інтелігенції «дружно об'єднається» в несприйнятті наших (кримських татар – А.І.) прав на територіальну автономію». «В той час не тільки праві партії Росії, а й революціонери не були здатні зрозуміти важливість цього питання», – наголошував він у мемуарах.

Д. Сейдамет писав, що делегація 6 (19) вересня 1917 р. виїхала з Криму, наступного дня ввечері була в Києві. Вранці 8 (21) вересня (робота З'їзду народів починалася у другій половині дня) він і деякі інші кримськотатарські політики²²³ нанесли візити голові УЦР М. Грушевському, генеральному секретареві міжнаціональних відносин О. Шульгину «та іншим державним діячам України»²²⁴.

З'їзд народів працював 8–15 (21–28) вересня у Педагогічному музеї в Києві. В його роботі взяли участь 93 (за іншими даними 92) представники не менш ніж 15 народів. Кримськотатарська делегація була однією

²²¹ Сейдамет Крымэр Д. Некоторые воспоминания / Д. Сейдамет Крымэр // Полуостров. – 2009. – 20-26 ноября. – № 46.

²²² Там само.

²²³ Д. Сейдамет пише про А. Озенбашлі і Х. Чапчакчі, але останній в інших джерелах в якості учасника З'їзду народів не фігурує.

²²⁴ Там само.

з найбільших на цьому форумі: 8-ма уповноваженими особами були представлені українці, 9-ма литовці, козаки (визнані постановою з'їзду де-факто окремою національною спільнотою), 10-ма латиші, 11-ма євреї. Грузини, росіяни, естонці, тюрки (представництво закавказьких і закаспійських мусульман, фактично азербайджанці), білоруси, поляки, молдавани мали від 2 до 7 представників²²⁵. У зв'язку з тим, що поляки виступали за незалежність Польщі, вони в роботі З'їзду народів-федералістів брали пасивну участь і користувались лише дорадчим голосом.

8 (21) вересня 1917 р. було обрано Президію і почесного голову цього форуму. Ним став М. Грушевський, хоч він і не був делегатом. Делегати також віддали свої голоси, щоб член кримськотатарської делегації 22-річний А. Сеттаров став одним з двох секретарів з'їзду²²⁶.

У Д. Сейдамета склалося враження, щоправда записане ним набагато пізніше, що М. Грушевський та інші українські учасники з'їзду мали своєю справжньою метою утвердження незалежності України²²⁷. Видається, що це все ж проекція майбутнього досвіду на попередні події. Українських самостійників організатори на з'їзд принципово не запрошували. А у вітальному слові від УЦР М. Грушевський висловив, на нашу думку, абсолютно щиро утопічну надію на те, що «з'їзд дасть початок перебудови на федеративних основах не тільки Росії, але й цілої Європи»²²⁸.

Уряд Росії представляв кадет, зросійщений українець М. Славинський, який очолював Особливу нараду з обласної реформи Тимчасового уряду. У своїй вітальній промові він зазначив: «Перший З'їзд народів, який має дати основи до

²²⁵ Реєнт О. П., Андрусишин Б. І. З'їзд поневолених народів (8–15 вересня/21–28 вересня н. ст.). – С. 68–70.

²²⁶ Там само. – С. 17.

²²⁷ Сейдамет Крымэр Д. Некоторые воспоминания / Д. Сейдамет Крымэр // Полуостров. – 2009. – 20–26 ноября. – № 46.

²²⁸ Реєнт О. П., Андрусишин Б. І. З'їзд поневолених народів (8–15 вересня/21–28 вересня н. ст.). – С. 18

нового устрою Російської республіки, повинен бути зібраний в столиці держави, але різні труднощі не дозволили Тимчасовому урядові скликати його. Однак те, що з'їзд скликано в Києві не важно, бо тепер вже немає в Росії державних і недержавних народів, а всі рівні...»²²⁹.

У спогадах Д. Сейдамета міститься згадка, що й він виступив з коротким вітальним словом перед цим поважним зібранням на початку його роботи. Проте мемуарист не наводить його змісту у спогадах. В інших джерелах поки не вдалося знайти підтвердження цьому факту.

А ось те, що говорили представники кримськотатарського народу в своїх виступах на другий і третій день роботи З'їзду народів назагал відомо. Серед промовців-мусульман виступив, ймовірно, 9 (22) вересня представник Мусвиконкому А. Озенбашли²³⁰. Він привітав з'їзд «від пригінчених Романовими нащадків великого Тамерлана». Одна з українських газет так виклала зміст його промови: «Кримські татари зазнали багато лиха від царського уряду. Не тільки наложено на них ярмо політичної неволі, але всіма способами намагалися знищити їх культуру та економічне життя. Землю роздано різним царським сатрапам і дворянам. Темний народ шукає оборони у духовенства, яке держить руку з буржуазією. Доведений до розпачу, кидає народ рідну землю і переселяється на чужину. В 1905 р. учительство мусульманське кримське творить союз для оборони народних інтересів, але союз підпадає під терор уряду і справа знову завмирає. Аж тепер, з революцією, народ татарський взявся до сильної організації всіх верств і свідомість національна надзвичайно поширилася. Татари обстоюватимуть свободу всіх народів, але не дозволять теж, щоб хто-небудь другий верховодив у Криму. Всі свободні народи Росії повинні внести свою частину в загальнолюдську культуру».²³¹ А ось ще цитата із слів А. Озенбашли: «із

²²⁹ Там само. – С. 18.

²³⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 292.

²³¹ *Реент О.П., Андрушишин Б.І.* З'їзд поневолених народів (8–15 вересня/21–28 вересня н. ст.). – С. 28.

спокійним серцем можна сказати, що в теперішній час кримські татари цілком організовані і цілою мережею пов'язані з Центральним комітетом (Мусвиконкомом. – А.І.) і за помахом руки останнього все татарське населення Криму не забариться виступити як одна людина протягом якоїсь години...»²³². Він наголосив, що навколо Мусвиконкому згуртувалася молода татарська інтелігенція, яка, зокрема, проголосила необхідність соціалізації землі та емансипації жінки, а також «в числі перших проголосила принцип федералізму і з нетерпінням чекала оголошення цього принципу іншими народностями Росії». «Ось чому ми були якими захисниками федералізму на першому Всеросійському мусульманському з'їзді»²³³, – відзначив А. Озенбашли. Д. Сейдамет у спогадах назвав цю промову «ґрунтовною» та такою, що відображає «нашу», тобто керівництва національного руху, позицію.

Окремим блоком були виступи одразу трьох представників кримських татар вже 10 (23) вересня 1917 р.²³⁴. Першим серед них виголосив промову представник Сімферопольського мусульманського військового комітету С. Ідрісов. Одна із тогочасних газет так виклала його слова: «...після революції вільніше зітхнули всі народи в надії, що тепер сповняться всіх надії. Але надії ці не справдилися, бо і тепер зустрічаються перешкоди на дорозі до вільного розвою національності. А між тим Росія може стати могутньою тільки тоді, як всі її народи добровільно заключать союз. Промовець дякує представникам українського народу за те, що вони дали початок могутньому визвольному рухові всіх народів Росії. Виправдовуючи своє неприхильне ставлення до визвольних стремлень народів тим, що вони нібито ще замало культурні, не можна, бо народи – український, польський, литовський та інші – ще раніш були культурними, ніж руський (російський –

²³² Цит. за: Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: АнтикВА, 2008. – С. 158.

²³³ Свободный Союз. – 1917. – № 2. – С. 28.

²³⁴ Реент О.П., Андрусшин Б.І. З'їзд поневолених народів (8–15 вересня/21–28 вересня н. ст.). – С. 28–29.

А. І.), а козаки та народи мусульманські і багато других раніше від руських (росіян – А. І.) любили свободу і боролися за неї»²³⁵. Газета «Нова рада» писала, що С. Ідрісов говорив: «між іншим, про те, як росіяни відмовляють недержавним народам в праві на самоуправління через те, що вони, мовляв, ще некультурні, каже що коли стати на такий погляд, то може на всьому світі знайдеться 2–3 народи, котрі мають право жити незалежним державним життям. Кожний малокультурний народ може скоро стати висококультурним, коли він житиме вільно і незалежно. Не треба забувати хоч би того факту, що малокультурна Болгарія, ставши самостійною державою, досягла високого рівня культури»²³⁶.

Особливо запам'яталися багатьом учасникам З'їзду народів поява на трибуні кримськотатарських делегаток. Вони були наочним свідченням поступу емансипації жінок у мусульманській уммі Криму. Тим більш яскравим, що у складі більшості делегацій жінок не було зовсім. Російськомовна газета Мусвиконкому писала з цього приводу: «На з'їзді виступили серед інших дві рідкісні фігури суспільних зібрань – дві жінки татарки пані Еміне Шабарова та Айше Ханім Ісхакова»²³⁷. І якщо чоловіки з кримської делегації були вдягнені у європейські костюми, то, як мінімум, одна з делегаток була у колоритному національному одязі.

Представниця Жіночого Кримського обласного мусульманського комітету Е. Шабарова привітала з'їзд «від колишньої рабині, тепер вільної кримської жінки, яку розкріпачила революція»²³⁸. «Вперше, після довгих років неволі татарка виступила з відкритим лицем і стала такою ж, як усі, вільною. З великим завзяттям вона взялася за громадську роботу для вселюдського, загального добробуту»²³⁹. Бурними

²³⁵ Там само. – С. 24.

²³⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 293.

²³⁷ Голос татар. – 1917. – 23 вересня.

²³⁸ Там само.

²³⁹ Реєнт О. П., Андрусичин Б. І. З'їзд поневолених народів (8–15 вересня/21–28 вересня н. ст.). – С. 32.

аплодисментами зустріли учасники заходу завершальні слова її промови, в яких вона проголосила славу всім тим, хто проклав 27 лютого 1917 р. шлях до свободи.

Неодноразово переривався аплодисментами виступ народної вчительки А. Ісхакової. Д. Сейдамет назвав його таким, що найбільше запам'ятався та схвилював всіх учасників з'їзду²⁴⁰. Представниця Союзу кримських татарських вчителів, згідно з повідомленням газети «Голос татар» завилала, що настав момент, коли всі народи мають взяти в свої руки управління власною долею, власною країною. Вона заперечила проти того, що вміння розбиратися у політичних питаннях – це привілей культурних народів. А хіба ті народи, казала вона, не привели до кривавої бойни, ці народи культурні? Чи культурні ті, хто кликав то на Балкани воювати, то хрест на Святій Софії встановити? Вона також говорила про жахи тодішньої війни, яка виникла, за її словами, через суперечку Англії та Німеччини за ринки, та жахи пригноблення, яких зазнавали татари від царського режиму. Але ж якщо розкладається і гине одна нація, то ж починається розклад і загибель всієї Росії, переконувала А. Ісхакова. А завершила вона свою промову заявою, що Росія повинна бути перебудована на основі самовизначення народів, тоді «в кожному куті буде своя краса, своє обличчя, а не одна спільна для всіх маска»²⁴¹.

Газета «Нова рада» дещо по іншому виклала зміст слів А. Ісхакової: «...досить уже народам покладатися на те, що хтось їх доведе до пуття. Ті привідці досить добре показали, що вони ні до чого не здатні. Треба народам самим шукати собі дороги. Ті народи, котрі вважали себе культурними і казали іншим народам іти, куди вони скажуть, призвели всіх до всесвітньої бійки. Недержавні народи багато уже голів поклали то за визволення Сербії, то ще за якісь ідеали, а що ж вони за це мають? Їм тільки показують кулак. Татари довго вірили, що вони справді некультурний народ, і придивлялись до інших

²⁴⁰ Голос татар. – 1917. – 23 вересня.

²⁴¹ Там само.

народів – де між ними самий культурний. Але поводження цих «культурних» народів ясно показало, що вони нічим не кращі від татар. Вони ведуть на фронтах мільйони людей і гублять їх там не знати за що. Треба надалі життя народів упорядковувати так, щоб всі жили вільно і щоб один не душив другого»²⁴².

Д. Сейдамет написав, що «такий чіткий аналіз політичних питань, викладений з переконливою логікою та тонкою інтуїцією, до того ж жінкою-мусульманкою, яка досконало володіє російською, вразив та надихнув учасників конгресу (з'їзду. – *А.І.*)». Цікаво, що делегат цього форуму, який дописував в українську газету, по гарячих слідах зафіксував у вересні 1917 р.: «І такою вірою в це добро звучать ці слова татарок, що мимоволі здається, що воно не за горами. І це всім здається, всім тим, хто переповнює залу засідань і хори, бо нічим іншим не можна пояснити цих гучнів оплесків, якими зустрічають слова промовниць»²⁴³.

Загалом Д. Сейдамет так оцінив емоційний настрій кримськотатарської делегації: «Враження, яке справила наша кримська делегація, як на загальне зібрання Конгресу (З'їзду народів. – *А.І.*), так і в роботі його комісії, було настільки позитивним, що потішило і нас самих». Окремо він наголосив на взаємній підтримці та співпраці з азербайджанцями М. Векіловим і Ю. Везіровим.

Почесний голова з'їзду М. Грушевський теж дуже тепло згадував кримськотатарських представників: «З Криму прибула особливо велика їх делегація, незвичайно горнулаась до українського руху і викликала спочуття українців»²⁴⁴. А засідання 10 (23) вересня 1917 р., яке почалося з виступів мусульман, М. Грушевський вважав кульмінаційним пунктом з'їзду. Голова УЦР розцінив виступи кримськотатарських делегаток як «дуже симптоматичні»²⁴⁵.

²⁴² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 293.

²⁴³ *Резент О. П., Андрусишин Б. І.* З'їзд поневолених народів (8–15 вересня/21–28 вересня н. ст.). – С. 32.

²⁴⁴ *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – № 11. – С. 140.

²⁴⁵ Там само. – С. 140.

11–12 (24–25) вересня 1917 р. на З'їзді проголошували доповіді щодо найбільш актуальних питань побудови національних автономій та федеративного ладу. 13–15 (26–27) вересня 1917 р. відбувалась праця делегатів в секціях та комісіях. Серед присутніх на форумі лише поляки та литовці були орієнтовані на якнайшвидше здобуття незалежності. Також серед частини єврейської делегації була поширена ідея створення єврейської держави в Палестині. Абсолютна ж більшість делегацій З'їзду народів поділяла федералістсько-автономістську концепцію перетворення постімперського простору, а тому 28 (15) вересня підтримка резолюцій цього форуму була одностайною.

Всього було ухвалено 12 постанов. Третина з них стосувалася окремих народів і країн – козаків, білорусів, Латвії, Литви. Учасники з'їзду вимагали запобігти насильницькому поділу земель Білорусії, прибалтійських народів у результаті війни, надати автономію Білорусії та Латвії, визнати право на самовизначення козаків, які мають «всі права на незалежне існування», та право литовців утворити суверенну Литовську державу з частин російської та пруської Литви, а також литовської частини Сувалкської губернії.

8 постанов носили загальний характер: 1. Про федеративний устрій Російської держави; 2. Про національно-персональну автономію; 3. Про загальнодержавну і крайові мови; 4. Про Установчі Збори; 5. Про мирову конференцію; 6. Про Раду народів у Києві; 7. Про Раду національностей; 8. Про сучасний момент.

Очевидно, перша з них була в той момент ключовою, в тому числі для кримськотатарського народу. В ній піддавався гострій критиці за централізм державний устрій Росії, нездатність державної машини задовольнити навіть «самі необхідні життєві потреби» і обґрунтовувалася потреба запровадження федеративного устрою, зокрема, зазначалося:

«7) Для рятунку держави від тої руїни, яка на неї чигає, – конче треба зараз же перебудувати державу на зовсім

нових підвалинах, які не залишали б жодної можливості централізації; ...

12) Через те, що Росія складається з багатьох народів, які мають більшу чи меншу національну самосвідомість, різноманітну національну культуру, історичне минуле і в економічному відношенні вони складають окремі своєрідні кола, то єдино придатною формою федерації є така, котра оснований на національній підставі».

Для аналізу подальшого розвитку подій в Криму також варто зупинитися на змісті постанови «Про національно-персональну автономію». В ній йшлося, зокрема, про те, що з огляду на неможливість цілковитого територіального розмежування заселяючих Росію народів, на існування народів, «котрі не складають більшості ні в однім краю», а також на те, «що національно-територіальна автономія не вирішує остаточно питання національних меншостей та малих націй» З'їзд народів постановив:

«1) Кожен з населяючих Росію народів має право на національно-персональну автономію, тобто на організування нації в публічно-правову спілку, до якої можуть входити всі члени даного народу на всім просторі держави.

2) Обсяг правування, а також і певні форми внутрішньої організації національно-автономної установи визначаються Національними Установчими Зборами певного народу, скликаними на основі вселюдного, рівного, безпосереднього, таємного, пропорціонального і безрізницького полаголосування»²⁴⁶.

Окремою постановою визначалася «незалежно від скликання Всеросійських Установчих Зборів» потреба скликати «на демократичних підвалинах крайові Установчі Збори, котрі мають установити як норми відношень країв до центральних органів федерації, так і певні форми внутрішньої організації автономних установ даного народу чи краю»²⁴⁷. З'їзд

²⁴⁶ Реєнт О. П., Андрусичин Б. І. З'їзд поневолевих народів (8–15 вересня/21–28 вересня н. ст.). – С. 51.

²⁴⁷ Там само. – С. 52.

народів постановив, що «в представництво Росії на мировій конференції повинні входити і представники заінтересованих недержавних народів».

Учасники форуму постановили утворити Раду народів для здійснення «завдань національного та крайового автономно-федеративного будівництва і для організування Спілки народів». Місцем перебування цього органу мав бути Київ.

З'їзд також постановив «вказати Тимчасовому правительству на потребу перетворення «особого совещания по областной реформе» в особливий «Совет национальностей» при Тимчасовому правительстві, який має бути органом для оборони інтересів народностей».

У постанові «Про сучасний момент» йшлося про конечну потребу проголосити принцип повного самовизначення народів, а Російську республіку федеративною та демократичною. «Тільки націоналізація російського війська під керівництвом революційно-демократичних національних організацій та відповідне упорядкування тилу при участі тих самих організацій може піднести здатність держави до самооборони та наблизити досягнення почесного миру», – підкреслювалося у постанові.

Представники З'їзду народів виїхали в Петроград, де довели до відома учасників Демократичної наради ухвалені в Києві рішення. Представники російської революційної демократії поставилися до них прохолодно. Серед делегатів у столицю Росії кримських татар не було.

У виступі на делегатському з'їзді кримських татар, який відбувся в Сімферополі 1–2 (14–15) жовтня 1917 р., Таврійський муфтії та лідер Мусвиконкому Н. Челебіджіхан говорив, що на З'їзді народів «між іншим, була винесена резолюція про те, що Крим належить кримцям. На це я дивлюсь як на наш тактичний успіх, з чим вони нас і привітали, заявив: «можете керувати Кримом так, як вам заманеться»²⁴⁸. Газета «Южные ведомости» так виклала зміст цієї частини промови та реакцію

²⁴⁸ Голос Крыма. – 1917. – 14 октября.

на неї аудиторії: «Торкнувшись участі представників кримських мусульман в українській раді, п. Челебієв зазначив співчутливе ставлення українців до прагнень татар. У відповідь на вітання мусульман представники ради привітали кримських татар з автономією Криму. В залі лунає грім оплесків. Таврійський муфтії вважає знаменним це вітання. Але політичні питання, – вказує він далі – не вирішуються вітаннями. Необхідно, щоб мусульманський народ сам себе міг вітати... Народ має самостійно і сміливо приступити до вирішення своєї національної проблеми»²⁴⁹.

Окремої постанови про Крим та кримськотатарський народ З'їзд народів не ухвалював, проте, ймовірно, у його кулуарах кримськотатарські делегати з лідерами українського національного руху досягли попередніх домовленостей про проголошення автономії Криму поза межами автономії України. Д. Сейдамет так написав про це: «Під час прощання з Грушевським напередодні від'їзду з Києва, я сказав: йому в очі: «Боюсь, що Установчим зборам не бути». Він розсміявся у відповідь: «Цього не боятись треба, а радіти треба. Тоді пута, що пов'язують нас з центром самі по собі розв'язуться». Під час цієї останньої зустрічі М. Грушевський підтвердив, що у ... державному маніфесті – Універсалі, буде стаття, яка визнає принцип «Крим – для кримців!» і яка встановить кордони України без Криму. Залишившись задоволеними роботою конгресу (з'їзду. – А. І.) та київськими зустрічами, ми повернулися до Криму»²⁵⁰.

Члени Мусвиконкому Д. Сейдамет та А. Озенбашли на засіданнях 25 вересня (8 жовтня) і 28 вересня (11 жовтня)²⁵¹ цього органу національного самоврядування зробили докладний звіт про перебування в Києві. Одразу ж почалася

²⁴⁹ Южные ведомости. – 1917. – 4 октября.

²⁵⁰ Сейдамет Крымэр Д. Некоторые воспоминания / Д. Сейдамет Крымэр // Полуостров. – 2009. – 20–26 ноября. – № 46.

²⁵¹ Голос татар. – 1917. – 30 сентября.

і реалізація рішень з'їзду – 26 вересня (9 жовтня) 1917 р. Мусвиконком приймає постанову про скликання Курултая²⁵².

Наступний крок на цьому шляху було здійснено 1–2 (14–15) жовтня 1917 р. на делегатському з'їзді кримських татар. Його учасники визначили кандидатів на вибори у Всеросійські Установчі збори, ухвалили рішення провести Курултай, створили комісію по його виборам. Ч. Челебїєв так пояснив делегатам функцію кримськотатарського установчого з'їзду та причини його скликання: «після того як протягом шести місяців комітету вдалося здійснити культурно-національні ідеали народу, тепер перед комітетом, у зв'язку з новими політичними обставинами, постає питання подальшої долі Криму, який, на думку комітету, повинен вирішити Курултай (сейм), термінове скликання якого гостро відчувається комітетом. Завдання Курултая визначені: обговорення питання про територіальну автономію для Криму і, у разі його ухвалення, видання відповідних основних законів»²⁵³.

Після З'їзду народів здійснювалася досить тісна взаємодія між органами національного самоврядування кримських татар та УЦР. У спогадах Д. Сейдамет так описував українсько-кримськотатарські відносини восени 1917 р.: «Якими б дружніми ні здавалися в той час наші відносини з українцями Криму, але й на них ми не могли покладатися повністю. Вони були зацікавлені у нашому послабленні у протистоянні з Росією. Тому ми розуміли, що вони будуть намагатися оволодіти Кримом, визнаючи за ним право лише на територіальну автономію. Ми обидва (з Н. Челебїджіханом – А. І.) розуміли, що незалежність необхідна нам не тільки для звільнення Криму від панування Росії, але й України. Але ми обидва, звичайно ж, усвідомлювали й неможливість абсолютної незалежності Криму. І, все ж, ми обидва думали про можливе заступництво Туреччини, розраховували на це»²⁵⁴.

²⁵² Южные ведомости. – 1917. – 4 октября.

²⁵³ Голос татар. – 1917. – 14 октября.

²⁵⁴ Сейдамет Крымэр Д. Некоторые воспоминания / Д. Сейдамет Крымэр // Полуостров. – 2009. – 4–10 декабря. – № 49

Сьогодні важко судити наскільки точно такі оцінки відповідають умонастроям самого Д. Сейдамета, а тим більше Н. Челебіджіхана наприкінці 1917 р., а наскільки вони відбивають досвід автора мемуарів у 1918 р., коли він був одним з авторів проекту створення Кримського ханства під протекторатом Німецької та Османської імперій. Але напевно у 1917 р. робилися спроби встановити відносини із Стамбулом. «Було ясно, – писав у спогадах Д. Сейдамет, – що без допомоги Туреччини ми можемо розраховувати лише на територіальну автономію. Проте, для досягнення наших цілей ми повинні прагнути до незалежності». За його мемуарами, Д. Сейдамет і Н. Челебіджіхан дійшли до висновку про необхідність перенести питання про незалежність на майбутнє, а «у питанні ж територіальної автономії ми вимушені керуватися гаслом «Крим – для кримців!»²⁵⁵.

24–27 жовтня (6–9 листопада) в Києві відбулась єдина сесія Ради народів, органу створеного З'їздом народів для координації національно-федералістського будівництва. Серед питань порядку денного були: про Всеросійські Установчі збори; про крайові та національні установчі збори; про Центральний Національно-військовий комітет; про скликання конгресу народів, про мир. В роботі сесії взяли участь представники: башкирів, білорусів, грузинів, латишів, литовців, козаків, кавказьких тюрків, українців і Смоленської ради національностей. Кримських татар представляли Д. Сейдамет і С. Ідрісов.

Були прийняті рішення про участь у Всеросійських Установчих зборах, про об'єднання роботи всіх депутатів-прихильників федералізму, про необхідність поквалитись із скликанням краєвих та національних установчих рад тощо. Була приділена увага і військовим питанням – вважаючи потрібним об'єднання організацій народів Росії, Рада народів постановила утворити початковий гурт з Українського військового комітету та місцевих військових організацій

²⁵⁵ Там само.

для скликання конференції представників національних військових частин²⁵⁶.

Під час перебування в Києві Д. Сейдамет провів також зустрічі з М. Грушевським, О. Шульгиним, генеральним секретарем військових справ С. Петлюрою. Останній підтримав пропозиції кримських татар про військове співробітництво і пообіцяв полегшити перехід мусульманської дивізії з Румунського фронту до Криму, допомогу українців-моряків Чорноморського флоту, поставку припасів із складів в Одесі. М. Грушевський, на прохання Д. Сейдамета, підтвердив, що під час майбутнього проголошення в Універсалі УНР її кордони пройдуть поза Кримом²⁵⁷.

УЦР і Мусвиконком сприйняли більшовицький переворот у Петрограді негативно. 25 жовтня (6 листопада) Комітет УЦР створив відповідальний перед нею Крайовий комітет охорони революції на Україні для боротьби з анархією, контрреволюцією та охорони спокою в краї. Реагуючи на різку зміну політичної ситуації цей комітет у відозві до громадян України від 27 жовтня (8 листопада) 1917 р. повідомляв, що його влада поширюється «на всю Україну, на всі дев'ять губерній», серед яких була і Таврійська²⁵⁸.

Проте вже 31 жовтня (13 листопада) 1917 р. УЦР прийняла Постанову про з'єднання українських земель, згідно з якою влада Генерального Секретаріату поширювалась «на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською», в тому числі на «материкову Таврію»²⁵⁹. Ймовірно, на ухвалення цього рішення впливали і домовленості українських та кримськотатарських лідерів.

Цей курс було продовжено УЦР у ще більш важливому політико-правовому документі. Революційний парламент України проголосив у III-му Універсалі 7 (20) листопада

²⁵⁶ Вістник Генерального секретаріату УНР. – 1917. – 23 листопада.

²⁵⁷ Сейдамет Крымэр Д. Некоторые воспоминания / Д. Сейдамет Крымэр // Полуостров. – 2010. – 22–28 января. – № 2.

²⁵⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 365.

²⁵⁹ Там само. – С.379.

1917 р. Українську Народну Республіку, яка мала стати одним із суб'єктів майбутньої федеративної Росії та до якої входила «Таврія (без Криму)», тобто материкова частина Таврійської губернії.

У листопаді 1917 р. українські суспільно-політичні сили Таврійської губернії підтримали домагання кримськотатарських лідерів про усунення з посади губернського комісара М. Богданова, який перебував у гострому конфлікті з мусульманами Криму. 6 (19) листопада 1917 р. його фактично замінив на цій посаді представник соціал-демократичної групи «Єдність» П. Біанкі. У той же день кандидат у члени Українського губернського виконавчого комітету, комісар Сімферопольської повітової міліції П. Близнюк разом з офіцером, як представники Кримського штабу, прибули у Таврійське губернське правління та запропонували передати діловодство штабу і туди ж направляти телеграми, адресовані губернському комісару. Ймовірно, українські політичні активісти розглядали такі дії як ще один крок до включення частини Таврійської губернії в адміністративно-територіальне утворення на чолі з УЦР, реалізації її політичної лінії у територіальному питанні. П. Біанкі відмовився виконати згадані вимоги і заявив, що підкориться лише насильству²⁶⁰. Проте представники Кримського революційного штабу не стали його застосовувати, що, мабуть, було викликано небажанням поглиблювати хаос і протистояння, а також установками Генерального Секретаріату на співпрацю «місцевої демократії» з органами самоврядування, значна частина яких могла підтримати П. Біанкі в разі конфлікту.

Вечері того ж 6 (19) листопада 1917 р. в Сімферополі було проведено засідання Комітету спасіння батьківщини та революції, на якому домінуючі в ньому представники російської революційної демократії піддали гострій критиці дії Кримського революційного штабу як спробу «захопити владу», «нав'язати владу двох національностей багатоплемінній

²⁶⁰ Южные ведомости. – 1917. – 8 ноября.

Тавриді». А. Боданінський поінформував про рішення штабу замінити губернський комісаріат новою колегією тимчасових комісарів із трьох чоловік, двох з яких (українця і кримського татарина) мав делегувати штаб, а третього – інші революційні організації²⁶¹. За даними В. і О. Зарубіних, у губернський комісаріат ввійшли П. Біанкі, П. Близнюк і А. Озенбашли²⁶².

Мусвиконком планував визначити долю кримськотатарського народу і статус Криму загалом в два етапи: проведенням установчих зборів на першому етапі – у грудні (24 листопада) національних (Курултаю), а на другому – у лютому 1918 р. крайових/регіональних (всекримських). Згідно з рішенням З'їзду народів Курултай мав зібратися до Всеросійських Установчих зборів. До речі, на виборах до останніх кримськотатарський список отримав у Таврійській губернії друге місце (11,9%) і Д. Сейдамета було обрано делегатом російської конституанти. На третьому місці був список УПСР (10,7%), за яким обрали члена УЦР М. Салтана. Найбільше ж голосів отримав список ПСР (57,2%). На четвертому і п'ятому місцях були кадети (6,8%) і більшовики (5,5%), яким вже не вистачило голосів для обрання делегата на Всеросійські установчі збори²⁶³.

Мусвиконком ще 3–4 (16–17) листопада «не бажаючи допустити гегемонії якоїсь народності над іншою» і «не допускаючи думки про розповсюдження влади будь-якої держави над Кримом» проголосив у спеціальній відозві програмове гасло «Крим для кримців», тобто в розумінні того часу для кримчан будь-якого етнічного походження (сьогодні під терміном «кримець» розуміють, як правило, кримського татарина). На думку керівного органу національного самоврядування «надзвичайні обставини диктують потребу

²⁶¹ Там само.

²⁶² Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму / А.Г.Зарубин, В.Г.Зарубин. – Симферополь: АнтикВА, 2008. – С. 216.

²⁶³ Королев В.И. Избирательные кампании 1917 года в Таврической губернии / В.И.Королев // Крымский музей. – 1996. – С. 79–80.

народам Криму взяти на себе піклування про улаштування долі свого Краю», а вирішити це завдання може «тільки колективна думка і воля всіх народностей, які живуть в Криму».

15 (28) листопада Д. Сейдамет у публічному виступі в Сімферополі пояснював: «Ми проти татаризації Криму, але ми проти суверенної влади будь-якої іншої національності над Кримом. Якщо ми скликаємо татарські національні установчі збори «Курултай», то тільки для того, щоб з'ясувати для себе і виявити перед іншими волю татарської національності, але й голос татар не є голосом всього Криму. Для цього необхідні всекримські установчі збори, в яких мають взяти участь всі народності, що населяють Крим»²⁶⁴. Подібні пояснення дав 21 жовтня (3 листопада) 1917 р. у Сімферополі член Мусвиконкому Х. Чапчакчі на нараді, скликаній виконкомом Сімферопольської ради робочих і солдатських депутатів для обговорення питання про підготовку Курултая. Представник кримських татар заявив, що Мусвиконком виступає за федеративну республіку та скликає Курултай для вирішення питання «про політичну автономію». Якщо Курултай підтримає ідею автономії Криму, то, пояснював Х. Чапчакчі, то «й тоді це питання не може бути вирішено остаточно, Мусульманський комітет скличе на Наряду всі нації Криму після чого і буде вирішено питання про державне будівництво Криму та відділення його по перешийок»²⁶⁵.

20–23 листопада (3–6 грудня) 1917 р. в Сімферополі на з'їзді представників органів самоврядування, рад, політичних, профспілкових і національних організацій Таврійської губернії був утворений тимчасовий вищий орган управління краєм – Рада народних представників із 48 членів (далі –

²⁶⁴ Документ № 16. Об общекрымском учредительном собрании. 15 ноября (Из выступления Дж. Сейдамета на объединенном заседании Крымского революционного штаба с общественными организациями) / Зарубин А. Крымско-татарское национальное движение в 1917–1921 гг. // Вопросы развития Крыма / Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник/. – Вып. 3. – Симферополь: Таврия, 1996. – С. 21–22.

²⁶⁵ ДА в АРК. – Ф. 150. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 29.

РНП). Кримськотатарські представники і на цьому форумі виступали єдиним блоком з українцями. Національні рухи були представлені відносно слабко у складі РНП – по 3 представника від українців і кримських татар (за національною квотою), ще кілька кримських татар пройшло до складу тимчасового вищого органу влади Таврійської губернії від земств і Штабу кримських військ. Хоча у президії РНП із 11 осіб вони вже мали по 2 представники, а серед чотирьох членів нового складу губернського комісаріату, який мав би бути головною виконавчою структурою Таврійської губернії, був А. Озенбашли. До складу РНП не входили ані більшовики, ані ліберальні чи праві партії. Тобто у цьому органі об'єдналися представники двох блоків: поміркованих соціалістів переважно орієнтованих на збереження унітарної Росії (хоча у програмі російських есерів формально був пункт про федерацію) та представників українців і кримських татар, які відстоювали перетворення Російської республіки на федерацію УНР, Криму та інших національно-територіальних та обласних утворень. На цьому з'їзді була підтримана ідея проведення Кримських Установчих зборів. До речі, 20–23 листопада (3–6 грудня) 1917 р. представники українців і кримських татар в полеміці з представниками російської революційної демократії виступали єдиним блоком за включення до складу УНР Північної Таврії.

У грудні 1917 р. РНП висловила бажання взяти участь у нараді крайових урядів з питань утворення центрального російського уряду, яку скликала влада УНР в Києві. Проте у керівництва УНР, схоже, не було повної інформації про діяльність цього тимчасового коаліційного органу управління Таврійською губернією і ставлення до нього було неоднозначним. Зовсім по іншому оцінювались перспективи співпраці з кримськотатарськими органами національного самоврядування. Показовим в цьому сенсі було обговорення 22 грудня 1917 р. (2 січня 1918 р.) на засіданні Генерального Секретаріату повідомлення О. Шульгина про утворення та цілі РНП Таврійської губернії. Генеральний секретар судових справ

М. Ткаченко заявив, що «це невідома губернська організація, яка не має державного характеру», тому з нею уряд УНР «не може входити в офіціальні зносини». А генеральний морський секретар Д. Антонович запропонував звернутися до татарського уряду щодо РНП, оскільки до неї «входять люди, які на з'їзді «Румчероду» виступали проти Української Республіки, вони противники татарської автономії». В результаті уряд УНР доручив генеральному секретарю О. Шульгину «в'яснити характер організації «Совіта народних представників» в Таврії, запитавши про це татарське правительство»²⁶⁶.

На Курултаї, який офіційно відкрився 9 грудня (26 листопада) 1917 р., були присутніми, серед інших гостей, представники від українізованих військових частин та член Центральної Ради Й. Г. Переверзев-Розсуда. За даними В. і О. Зарубіних кримськотатарські установчі збори відвідали три члени УЦР. Серед тих, хто їх привітав телеграмами, були генеральний секретар військових справ УНР С. Петлюра та Український комітет (ймовірно, Чорноморський Український військовий комітет) в Севастополі²⁶⁷.

18 днів на національних установчих зборах продовжувалось бурхливе обговорення головних питань національного будівництва та майбутнього Криму.

13 (26) грудня 1917 р., в останній день роботи Курултай ухвалив ключовий документ, витриманий у загальнодемократичному дусі, – Кримсько-Татарські основні закони, які іноді в літературі, на нашу думку, невірно називають «Конституцією Кримської Народної Республіки»²⁶⁸. Документ містив 18 статей. В них визнавалося «за всіма народностями»

²⁶⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 58–59.

²⁶⁷ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – С. 230.

²⁶⁸ Документ № 18. Конституция Крымской Народной Республики / Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. // Вопросы развития Крыма / Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник/. – Вып. 3. – Симферополь: Таврия, 1996. – С. 24.

право на повне самовизначення, йшлося про необхідність існування демократично обраного кримськотатарського парламенту та національного уряду, визначалися порядок роботи і структуруючих органів, принцип розподілу законодавчої, виконавчої та судової влад (судячи з усього, у системі органів національного самоврядування). У документі говорилося й про потребу скликати Кримські Установчі збори для вирішення питання про форму правління в краї. Курултай також визнавав необхідною участь кримського парламенту (в тексті йдеться саме про кримський, а не кримськотатарський національний) «для вираження думки і волі кримських Установчих Зборів» «всюди, де буде обговорюватися і вирішуватися питання про політичне положення Криму», вимагав участі у мировій «та всіляких інших конференціях» представників зацікавлених країв та народностей.

Кримськотатарські основні закони скасовували «серед кримських татар» звання: мурза, бей, челебі, князь, духовний, дворянин, міщанин, поселянин та пов'язані з ними станові привілеї; визнавали та затверджували повну рівноправність жінок з чоловіками та доручали національному парламенту видання відповідного закону.

У ст. 16 йшлося між іншим й про проголошення Кримської Демократичної Республіки.

У Основних кримськотатарських законах Курултай через складність проведення нових виборів у «тривожний в країні час» оголосив себе парламентом терміном на один рік. Членами його президії обрали А. С. Айвазова, А. Ільмі, Д. Аблаєва, а секретарями – С. О. Таракчі та А. Боданінського.

Після чого було обрано Раду директорів Кримськотатарського національного уряду (скорочено – Кримськотатарський національний уряд, Директорію) у складі: голови уряду і директора юстиції Н. Челебіджіхана, директора зовнішніх і військових справ Д. Сейдамета, директора фінансів і вакуфів С.-Дж. Хаттатова, директора у справах релігії – А. Шукрі та директора народної освіти І. Озенбашли.

Найбільше дискусій серед дослідників викликає питання проголошення у Кримськотатарських основних законах Кримської Демократичної (Народної) Республіки та, зокрема, зміст ст. 16. Ось її текст: «Курултай вважає, що як існування необхідних у суспільному житті свободи особистості, слова, друку, зібрань, житла, союзів, страйків, страхування житла робочих, так і здійснення принципу самовизначення народів і прав меншин і тих законів, які прийняті Курултаєм, можуть бути гарантованими тільки за демократичної республіки, визнає й оголошує кримську Демократичну республіку».

Частина дослідників вбачає значні суперечності між внутрішньокримськотатарським призначенням основних законів і вирішенням у їх тексті загальнокримських чи навіть загальнодержавних питань. При цьому, зокрема, посилаються на скасування станових привілеїв і обов'язкової військової служби делегатів Курултаю, проголошення республіки.

Так доктор історичних наук О. Копиленко (Київ) в результаті аналізу цього документу зробив висновок: «суперечність між внутрішньо-татарським призначенням Конституції та її претензією на те, щоб стати нормативною основою для життя усього півострова, й становить основну проблему цього документу»²⁶⁹. Кримські історики О. та В. Зарубіни так сформулювали проблему: конституція містить протиріччя, оскільки, з одного боку, вона фактично декретувала створення нової держави, а з іншого – у ст. 12 проголошено, що «форма правління Кримом може бути визначена Кримськими Установчими зборами»²⁷⁰.

Російський історик С. Ісхаков не бачить у цьому суперечності, якщо аналізувати текст Кримськотатарських основних законів. Він звертає увагу, що у ст. 12 йшлося: «виходячи з того, що питання про форму правління в країні може бути вирішене лише через загальні (тобто Всеросійські)

²⁶⁹ Копиленко О. Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу АР Крим / О.Л.Копиленко. – К.: Таксон, 2002. – С. 12.

²⁷⁰ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – С. 232.

Установчі збори... форма правління в Криму може бути визначена тільки загальнокримськими Установчими зборами». У зв'язку з цим, дослідник відзначає, що на Державній нараді в Москві загальна установка була визначена мусульманськими лідерами країни таким чином: питання про майбутній державний устрій повинні вирішити Всеросійські Установчі збори, прерогативою яких була легітимація тих чи інших проголошених, але не затверджених новоутворень²⁷¹.

Проте, на нашу думку, пояснення С. Ісхакова є лише частковим, оскільки не розкриває повністю внутрішню логіку процесу формування регіональної форми державності в Криму, ініційованого представницькими структурами кримських татар. З цього тлумачення не до кінця ясно: чому Курултай «визнає і проголошує» Кримську Демократичну Республіку, але не створює її.

Вважаємо, що залучення рішень київського З'їзду народів, серед творців яких були представники кримських татар, допомагає краще зрозуміти запропонований делегатами Курултаю проект державного будівництва в Криму. Зокрема, в цьому контексті варто звернути увагу на зміст постанови № 2 «Про національно-персональну автономію».

У день відкриття Курултаю, 9 грудня 1917 р., муфтії Н. Челебіджіхан говорив, що відновлюється «знищена російським абсолютизмом татарська національна державність». Проте аналіз активності кримських татар наприкінці 1917 р., процесів формування інститутів Курултаю кримськотатарського народу та Кримськотатарського національного уряду показує, що вони мали риси наближені до моделі національно-персональної автономії.

Тобто кримськотатарський народ, якщо скористатися термінологією постанов № 2 «Про національно-персональну автономію» і № 4 «Про Установчі Збори» З'їзду народів, як «мала нація» провів національні установчі збори, утворив

²⁷¹ *Исхаков С. М.* Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. – лето 1918 г.). – С. 411.

«публічно правову-спілку» і сформував «автономні установи народу»: національні парламент і уряд.

На нашу думку, на Курултаї було проголошено, але не утворено Кримську Демократичну (Народну) Республіку і відповідно не було, як припускали деякі дослідники, проголошено її незалежність. Для того, щоб можна було говорити про функціонування державного утворення (навіть не держави) необхідною, хоч і недостатньою умовою, є початок функціонування органів влади, які претендують на суверенітет в межах визначеної території та щодо переважної більшості населяючих її громадян. Аналіз Кримськотатарських основних законів показує, що до компетенції Курултаю та національного уряду мали входити справи, які стосувалися насамперед кримськотатарського народу. Ціла низка питань функціонування кримського регіонального співтовариства залишалася поза сферою його уваги та регулювання.

Наприклад ось як виглядав у національній Конституції розділ, в якому визначалася сфера компетенції національного фінансового відомства: «В. Дирекція фінансів і вакуфів відає національними податками; складає розпис доходів і витрат національного уряду, яку представляє на затвердження парламенту.

При дирекції фінансів засновується відділ, який піклується про покращення положення вакуфів і про підняття культурно-економічного рівня татар, які живуть на вакуфних землях.

Примітка: Курултай, з метою забезпечення витрат національного управління, визнає збір національних податків згідно з основами, які прийняті національним парламентом».

Як бачимо, Дирекція фінансів і вакуфів не мала займатися збиранням податків та інших зборів з всього населення Криму чи розпоряджатися бюджетом всього краю. Тобто вона мала характер етнонаціонального, а не крайового органу.

Подібна до фінансової сфери була ситуація з іншими сферами суспільних відносин. Не випадково у ст. 6 Конституції

говорилося: «Татарський парламент зобов'язаний виробляти закони **для татар** (виділено нами. – А. І.) з питань: 1) народної просвіти; 2) релігії; 3) юридичних; 4) військових; 5) фінансових; 6) політичних і у випадку необхідності торгово-промисловим і землеробства»²⁷².

Тобто, якщо виходити з назви і суті положень Кримськотатарських основних законів, то в цілому цей документ призначався для врегулювання діяльності кримськотатарського народу як «публічно-правової спілки» або як етнонації. Окремі положення національної конституції передбачали регулювання сфер, які як правило відносяться до компетенції загальнодержавних органів влади. Наприклад, військові. Але такі підходи впливали із ст. 1 Кримськотатарських основних законів, яка говорила про визнання Курултаєм «за всіма народностями права на повне самовизначення», прагнення максимально реалізувати національний суверенітет і потреби реагувати на вакуум влади в центрі та в регіоні.

«Визнання і проголошення» ж у цій конституції Кримської Демократичної Республіки слугувало цілям офіційного висунання напередодні Кримських (крайових) Установчих зборів і закріплення цієї ідеї як програмової мети кримськотатарського народу, а також, за сприятливих обставин, мало б стати початком процесу її утворення. Представники кримських татар, якщо б відбулися вибори до кримської конституанти, були б зобов'язані підняти це питання і домогались його реалізації.

Звісно, складні та змінні умови суспільно-політичного життя Криму і постімперського простору в період після Жовтневого перевороту 1917 р. не давали впевненості у можливості реалізувати сценарій Кримських Установчих зборів. Тоді лідери кримськотатарського національного руху

²⁷² Документ № 18. Конституция Крымской Народной Республики / *Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. // Вопросы развития Крыма / Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник. – Вып. 3. – Симферополь: Таврия, 1996. – С. 25.*

могли б спробувати реалізувати ідею Кримської Демократичної Республіки відповідно до політичної кон'юнктури іншим шляхом. Але без санкції Кримських Установчих зборів вона мала б дефіцит легітимності в очах некримськотатарських політичних акторів Криму та зовнішніх щодо нього політичних гравців.

У першому оголошенні Кримськотатарського національного уряду 13 (26) грудня 1917 р. надто оптимістично твердилося, що кримськотатарський народ, який серед пожежі анархії в Росії, зумів створити «парламентарний національний уряд», «вважає себе та інші народи Криму такими, що досягли спокою та встановлення ...благоденства в краї». Як показали подальші події вир насильства тільки починав розкручуватись. Уряд підкреслював, що «підкується про щастя та спасіння не одного тільки татарського народу; він вважає священним своїм обов'язком захист особистої, майнової безпеки і честі своїх співвітчизників (кримчан або кримців. – А.І.) і захист високих гасел великої революції». Уряд вирішив категорично та неухильно підтримувати порядок в Криму, покласти край в ньому голоду, фінансовій розрусі, «всіляким захопленням» та анархії.

У документі також центральний виконавчий орган кримських татар оголошував до загального відома кримськотатарські основні закони, «виконання і підкорення яким є обов'язковим для кожного кримського татарина і повага до яких вимагається від кожного співвітчизника»²⁷³. Схоже, і в урядовому оголошенні кримчан поділено на тих на кого повністю розповсюджується суверенітет кримськотатарських

²⁷³ Цит. за текстом, оприлюдненим вперше у газеті «Голос татар». – 1917. – 20 грудня, а також у Документі № 18. Конституція Крымской Народной Республики / Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. // Вопросы развития Крыма / Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник/. – Вып. 3. – Симферополь: Таврия, 1996. – С. 24. Є дещо інший за змістом варіант оголошення. Тема його автентичності потребує подальшого аналізу.

органів влади і тих, на яких лише частково (вимога поважати закони кримських татар).

Курултай і Кримськотатарський національний уряд стали одним із трьох основних центрів влади в Криму наприкінці 1917 р. Їх діяльність була досить тісно пов'язана з РНП Таврійської губернії організаційно, кадрово та ідейно. Хоч цей зв'язок і мав суперечливий характер. Обидва владних центри поділяли прагнення до проведення Кримських Установчих зборів, декларували відданість демократичному шляху розвитку та несприйняття ліворадикального режиму на чолі з більшовиками і мали фактично спільні збройні сили, підпорядковані Штабу кримських військ.

На чолі його стояв Д. Сейдамет. Наприкінці грудня 1917 р. (початку січня 1918 р.) він характеризував цей штаб як вищий крайовий військовий орган влади, який з допомогою організації національних частин народів Криму має встановити правопорядок в краї, забезпечити спокій населення та довести його до Кримських Установчих зборів. Кістяком цих військ були кримськотатарські військові частини (кінна бригада і піхотний полк), російські офіцери. До їх складу також входили окремі українізовані формування та частини, сформовані з представників етнічних груп Криму.

Такий принцип формування збройних сил відповідав положенню постанови З'їзду народів № 8 «Про сучасний момент», яке проголошувало «націоналізацію російського війська під керівництвом революційно-демократичних національних організацій» важливою умовою піднесення обороноздатності та досягнення почесного миру²⁷⁴. Тобто у військовому будівництві кримськотатарські лідери також спиралися на принципи, напрацьовані за їх участі на З'їзді народів.

Центральна Рада визнала рішення Курултаю. Ще до їх ухвалення вона відповідно до III Універсалу прийняла рішення

²⁷⁴ Реєнт О. П., Андрусичин Б. І. З'їзд поневолених народів (8–15 вересня/21–28 вересня н. ст.). – С. 54.

утворити Таврійську виборчу округу на виборах до Установчих зборів УНР у складі трьох материкових повітів Таврії, а у проєкті Конституції УНР від 10 грудня 1917 р. йшлося, що до складу території УНР входить Таврійська губернія «за виключенням частей неукраїнських (як Крим)»²⁷⁵.

Проте кримськотатарський рух не міг через структурні слабкоці (головна – мала відносна вага кримських татар серед кримського населення) самостійно утримувати ситуацію під контролем на півострові. У грудні ліворадикали на чолі з більшовиками, які стали третім центром влади в Криму, розпочинають активні політичні та бойові дії для захоплення влади в регіоні. Місяць їм протистоять об'єднані сили кримськотатарських органів національного самоврядування та РНП Таврійської губернії. Проте у січні 1918 р. ліворадикали досягли вагомій переваги у озброєнні та чисельності військ з допомогою Чорноморського флоту, перемогли збройні сили демократичної коаліції і встановили свій контроль над Кримом. Важливо відзначити, що під час виборів до Всеросійських Установчих зборів у листопаді 1917 р. більшовики отримали підтримку лише 5,5% виборців Таврійської губернії, що було у 4 рази менше загальноросійського показника. Відповідно монополізувати владу в Криму та у Північній Таврії демократичним шляхом у них не було шансів, а тому їх претензії на це неминуче вели до розв'язання насильства.

Вже в ході протистояння з ліворадикалами стався інцидент, який проливає світло на стратегію і тактику органів самоврядування кримських татар у нових умовах. 3 (16) січня 1918 р. голова Ради директорів Кримськотатарського національного уряду Н. Челебіджіхан без погодження з іншими членами Директорії та національним парламентом та всупереч рішенню Сімферопольської міської управи віддав наказ кримськотатарським військовим зайняти Народний дім у губернському центрі для розташування урядових структур.

²⁷⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 5.

Такі дії викликали бурхливу негативну реакцію російських революційно-демократичних організацій Криму.

До революції будівля, навколо якої розгорілися пристрасі, була резиденцією Таврійського губернатора. Наприкінці 1917 р. в ній, зокрема, розташовувалися громадські організації робочих та профспілки. Контроль за колишнім будинком губернатора мав символічне значення. Тому свідок подій на початку 1918 р. писав, що «конфлікт через захоплення Народного дома з першого ж моменту зробився питанням про крайову владу взагалі»²⁷⁶. Д. Сейдамет повернувся з Південного берега Криму і віддав наказ ескадронцям звільнити Народний дім. 4 (17) січня 1918 р. через цей конфлікт Ч. Челебієв подав у відставку, а головою Директорії став Д. Сейдамет.

Свої дії Н. Челебіджіхан пояснив так: «Краї буде поставлено на шлях прогресу, якщо татари будуть володіти всією повнотою влади». Тобто його дії були спробою перебрати владу в Криму в руки Курултаю та національного уряду. Критики дій кримськотатарського лідера вказували, що спроба захопити цей будинок «незакономірна і загрожує самими жахливими наслідками: розривом з революційною демократією та крайовою громадянською війною»²⁷⁷.

Трохи пізніше група прихильників Ч. Челебієва без погодження з іншими групами національного парламенту висунула РНП в ультимативній формі пропозицію утворити орган крайової влади, до складу якого мали увійти по 10 представників від більшовиків, кримських татар і РНП.

Проте позачергова сесія Курултаю ухвалила резолюцію із засудженням «челебіївської авантюри»²⁷⁸ та вирішила організувати крайову владу на паритетних началах з РНП без більшовиків²⁷⁹. Отже більшість національного парламенту та Директорії виступила за продовження курсу на скликання

²⁷⁶ Вольный Юг. – 1918. – 25 января.

²⁷⁷ Там само.

²⁷⁸ Там само.

²⁷⁹ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – С. 258.

Кримських Установчих зборів для вирішення питання про форму влади в регіоні.

Але через перевагу у збройних силах ліворадикали захопили 13 (26) січня 1918 р. Сімферополь, наступного дня розпустили РНП, а 16–17 (29–30) січня Курултай. Кримськотатарські національні лідери пішли у підпілля, виїхали з підконтрольних більшовикам територій або змушені були припинити займатися політичною діяльністю. Д. Сейдамет через Київ, де мав зустрічі з керівництвом УНР, та Кавказ дістався до Османської імперії. Н. Челебіджіхан у січні 1918 р. був заарештований ліворадикалами в Сімферополі, вивезений у Севастополь і у лютому вбитий під час масових безсудних страт.

* * *

Поліетнічний Кримський півострів на початку XX століття опинився на перетині кримськотатарського, українського, російського національних та більшовицького проектів. Останній у 1917 р. спирався передовсім на прихильників серед росіян, проте декларував інтернаціональні гасла та мав важливі специфічні особливості.

У історіографії прийнято розглядати суперечку за приналежність Криму у період війн і революцій 1917–1921 рр. як головну та найскладнішу територіальну проблему у відносинах України та Росії. Проте кримське питання, складовою якого є й проблема державної чи адміністративно-територіальної належності Кримського півострова, виникає перш за все під впливом українського і кримськотатарського проектів. Адже для російського чи більшовицького проектів зміна належності чи статусу спірного регіону не були б важливими проблемами без впливу інших конкуруючих національно-політичних проектів. Власне значною мірою вони були вимушені реагувати на ті візії державної належності та територіально-адміністративного устрою Криму і Таврійської губернії загалом, які вироблялися учасниками Української і Кримськотатарської революцій.

Українська національно-демократична та національно-

визвольна революція, яка виражала інтереси та була результатом діяльності другого за розмірами народу в Росії, стала вагомим фактором перебудови простору колишньої імперії Романових у федерацію. УЦР, як керівна структура українського національного руху, а потім українського державного утворення, виступала прихильницею перетворення Росії на демократичну федеративну республіку, прагнула об'єднати прихильників цієї ідеї з інших регіонів держави.

В процесі визначення кордонів автономної України серед українського політикуму спостерігалися протягом весни–листопада 1917 р. дві тенденції щодо кримського питання: виразники першої розглядали всю Таврійську губернію разом з Кримом як складову частину України, виразники другої прагнули включити до її складу лише материкову частину Таврійської губернії, яка була заселена переважно українцями. УЦР визнала основним критерієм визначення кордонів автономної України етнографічний принцип, тобто переважання українського населення у адміністративно-територіальній одиниці. Вирішальний вплив на перемогу другої тенденції – ідеї поділу Таврійської губернії на материкову українську та півострівну – в революційному парламенті України відіграла взаємодія лідерів Української та Кримськотатарської революцій, базована на автономістсько-федералістській платформі. Відданість їй публічно декларували українські та кримськотатарські політичні сили. Для УЦР включення, згідно з III-м Універсалом, «Таврії (без Криму)» означало в рамках автономістсько-федералістської концепції, що зв'язок з Кримським півостровом зберігається через структури федерації.

Кримськотатарські революціонери, які очолили кримськотатарський національний рух та процес переходу кримськотатарського народу у стан етнонації загалом, вже навесні 1917 р. взяли курс на перетворення Росії на федеративно-автономних началах. Про що свідчать рішення I-го Всеросійського мусульманського з'їзду у травні 1917 р., дії

та програмні заяви органів національного самоврядування влітку того року.

Проте важливу роль у переході від ідеї національно-культурної автономії до національно-персональної (одні дослідники розглядають її як найбільш широку і з політичними правами національно-культурну автономію, інші – як окремий тип вже політичної автономії етносу), та ініціюванні утворення автономної форми кримської державності відіграв З'їзд народів у Києві. Участь в його роботі кримськотатарської делегації допомогла національному руху корінного народу уточнити ідейно-теоретичні орієнтири, виробити стратегію та тактику їх досягнення, узгодити плани з партнерами для реалізації власного проекту майбутнього Криму.

Саме після форуму в Києві почалась публічна робота із скликання національних установчих зборів – Курултаю кримськотатарського народу: у жовтні 1917 р. ТимКМВК офіційно ухвалив рішення про це, а делегатський з'їзд кримських татар надав йому фактично загальнонаціональної підтримки та легітимації.

Контакти встановлені представниками кримськотатарських органів національного самоврядування на З'їзді народів допомогли знайти порозуміння з лідерами УЦР і Генерального Секретаріату, їх підтримку у ключових для кримськотатарського народу політичних, військових і територіальних питаннях. Органи революційної демократії України, а потім УНР визнали основним суб'єктом самовизначення в Криму кримськотатарський народ та на прохання його лідерів відмовилися включати Крим до складу автономної України. Партнерство з УЦР та УНР, які були лідерами руху перетворення Росії у демократичну федерацію народів та регіонів, посилювало позиції кримськотатарського національного руху у Таврійській губернії та на постімперському просторі загалом. Після З'їзду народів українсько-кримськотатарська взаємодія вийшла на

новий рівень і продовжувалась у Раді народів, яка прагнула вирішувати питання автономізації та федералізації Росії.

У дусі рішень I-го Всеросійського з'їзду мусульман та З'їзду народів в Києві для захисту національних інтересів, формулювання та реалізації власного проекту політичного облаштування Криму кримськотатарський національний рух прагнув провести національні та крайові/загальнокримські установчі збори. Перші мали сформулювати основні національні завдання, пропозиції щодо статусу корінного народу та Криму, закласти нормативні основи національного самоврядування, а також створити вищі його органи. Іншими словами, реалізувати право на національне самовизначення у формах, які були можливі в ситуації 1917 р. Другі мали обговорити пропозиції уповноважених представників корінного кримськотатарського народу та інших спільнот Криму щодо майбутнього регіону та ухвалити рішення з цього питання.

У грудні 1917 р. було проведено національні установчі збори кримськотатарського народу – Курултай, який ухвалив Кримськотатарські основні закони, утворив національний парламент та Кримськотатарський національний уряд, ініціював у ХХ ст. процеси створення автономної державності в Криму – проголосив Кримську Демократичну (Народну) Республіку. Подальші кроки щодо визначення статусу Криму, створення загальнокримських структур державного управління, які б відображали інтереси кримських татар та інших кримців-жителів півострова іншого етнічного походження, мали бути зроблені, на думку кримськотатарської конституанти, на Кримських установчих зборах. Курултай доручив Кримськотатарському національному уряду домагатися їх скликання на початку 1918 р. Рада народних представників Таврійської губернії, як вища тимчасова влада губернії, підтримувала ініціативу органів самоврядування корінного народу щодо проведення всекримської конституанти. Кримськотатарські представники не виключали, що рішення

національних та крайових установчих зборів можуть бути винесені на обговорення Всеросійських Установчих зборів.

Частина кримськотатарських політичних сил підтримувала ідею щодо концентрування регіональної влади в руках органів національного самоврядування. Спробу її реалізувати здійснив глава Директорії Н. Челебіджіхан, коли без погодження з національним парламентом та, ймовірно, з іншими членами національного уряду, віддав у січні 1918 р. наказ лояльним військам зайняти Народний дім (колишній дім Таврійського губернатора). Проте такі кроки були зустрінуті вороже представниками російських політичних сил регіону та не були підтримані Директорією та Курултаєм, оскільки загрожували руйнуванням коаліції демократичних політичних сил та владних центрів Криму. Адже демографічний потенціал кримськотатарського народу, який перетворився на меншину не території свого формування в Криму, та інші фактори не давали підстав для монополізації влади в Криму в руках органів національного самоврядування кримських татар.

Реалізувати сценарій визначення статусу Криму та створення державних структур КДР (КНР) на Кримських Установчих зборах не вдалося через збройне захоплення влади ліворадикалами на чолі з більшовиками, які спираючись на силу перекреслили демократичний шлях розвитку регіону та з допомогою насильства розпочали свій антигуманний соціальний експеримент. До того ж вони перетворили Крим на плацдарм для розповсюдження ліворадикального режиму в Україні та на півдні Росії.

У другій половині 1917 р. склалися тісні партнерські взаємини між лідерами Української і Кримськотатарської революції, які базувалися на автономістсько-федералістській концепції перебудови постімперського простору. Маємо численні факти взаємної політичної та військової підтримки в той період. Проте російсько-українська війна кінця 1917 – початку 1918 рр. оголила й слабкі сторони тієї моделі партнерства, яка склалася у 1917 р.

Розпочата Радянською Росією війна проти УНР у грудні 1917 р., зокрема, продемонструвала УЦР та українському уряду важливість Криму для захисту національних інтересів України у сфері безпеки та економіки. А перехід під впливом агресії Росії керівництва УНР до самостійницької концепції державотворення обумовлював необхідність зміни їх ставлення до кримського питання, в тому числі й до державної належності Криму.

РОЗДІЛ 3

Павло ГАЙ-НИЖНИК

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ Й УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (1918–1919 рр.)

Ідея Соборності генетично закладена в українцях з давніх давен. Від часів феодального дроблення Русі вона стала однією з запорук збереження нашої державності та національного самоусвідомлення. У найважчі часи національної історії кращі сини України-Русі озброювалися нею для боротьби з зовнішніми ворогами та внутрішніми розкольникими. Сама ж ідея соборності немислима без ідеї державності, без національного поступу й поза самоусвідомлення народом своєї єдинокровної історичної спадщини та спільного національно-державного майбуття. Кращі провідники України – Володимир Великий і Ярослав Мудрий, Володимир Мономах і Ярослав Осмомисл, Роман Мстиславич і Данило Галицький, Богдан Хмельницький і Іван Виговський, Петро Дорошенко і Іван Мазепа в різні часи й за різних історичних обставин намагалися втілювати її у життя. Після втрат державної самостійності та в часи відродження національно-державної організації Україною, в нашому народі ніколи не згасала ватра надії на відновлення державотворчого життя і відчуття належності до великої соборницької та єдинокровної нації.

Навіть будучи поділеними між кількома чужинними державами, українці завжди вірили і сподівалися на національне об'єднання. Кращі з нас боролися й жертвували життям за здійснення цих мрій та сподівань. Після більш як століття по ліквідації Гетьманщини український народ

був поділений між двома імперіями – Австро-Угорською та Російською.

Революційний 1917-й рік в Росії змів царат і українці, поряд з іншими народами, отримали історичний шанс відновити власну державність. На теренах Наддніпрянщини постала Українська Народна Республіка, яка вже наступного (1918-го) року IV Універсалом Центральної Ради і на мирових переговорах у Бересті з країнами Почвірного блоку твердо заявила про соборницьку перспективу своєї державної політики. Українська Держава, що наприкінці квітня 1918 р. змінила УНР, у формі Гетьманату оголосила соборність історично-етнографічних земель офіційним курсом державотворчого поступу. Соборницька концепція гетьмана П. Скоропадського ставила за мету і була спрямова на об'єднання в єдиній Українській Державі Бессарабії, Придністров'я, Берестейщини, Гомельщини, Стародубщини, Курщини, Білгородщини, Рильщини, Донщини, Кубані, Криму, Холмщини, Карпатської України, Буковини, Підляшшя, Східної Галичини.

Національно-визвольний рух набирив потуги і на західноукраїнських землях. Революція 1918 р. в Австро-Угорщині посилила надії українців Наддністров'я на здобуття права власного самовизначення, а факт існування державності у Великій Україні надавав їм впевненості у неминучості об'єднання нації в єдиній Українській Соборній Самостійній Державі.

Закарпаття і Буковина та соборницько-державотворчі процеси в Україні у 1918–1919 рр.

Новітнє національне пробудження закарпатських українців відбулося у 1918 р., що було пов'язано з загальним революційним процесом, який охопив Східну Європу, включаючи й Австро-Угорщину. Значимі державотворчі здобутки в Наддніпрянській Україні, значна активізація в напрямі національного самовизначення політичних сил українства, передусім у Галичині та Буковині, широко відомі «14 пунктів» В. Вільсона (т. зв. Програми миру) з їх

визначальною тезою «права націй на самовизначення», де український народ на теренах Австрійської імперії хоча згадувався і опосередковано, спонукав поодинокі українські згуртовані Закарпаття до активізації своїх дій. Однак, якщо в Австрії її уряд виявився безпорадним перед натиском національних сил, головним чином чехів та поляків (щодо українців, то до кінця 1918 р. все не виходило за рамки пустопорожніх обіцянок), то в Угорщині шовіністичні угорські сили і надалі намагалися відмежуватися від них²⁸⁰. Зокрема, з боку угорського уряду та парламенту згадуваний принцип «самовизначення націй» небезпідставно розцінювався як небезпечний для існування Угорської держави.

Так, наприклад, у 1915 р. під час австро-німецьких переговорів щодо польського та українського питання й імовірності утворення у складі Австрії української галицько-буковинської автономії, ця ідея знайшла підтримку з боку Угорщини, яка розглядала згадану проблему у відриві від закарпатських українців, розцінюючи її позитивно в руслі боротьби з місцевим москвофільством²⁸¹. У подальші роки Угорщина намагалася триматися осторонь від початку перетворення Австрії на федеративну державу, захищаючи свій статус унітарної угорської країни. Найменші вияви національних рухів викликали негативну реакцію та відповідні протидії урядових структур. Траплялися випадки і прямих провокацій. Зокрема, у листопаді 1917 р. було інспіровано маніфестацію українців-мадяронів, які від імені муніципальних зборів марморощського комітату Угорщини ініціювали хвилю протесту проти «української пропаганди», яка підривала цілісність Угорської держави. Маніфестанти

²⁸⁰ Гай-Нижник П. П., Яремчук В. Д. На шляху до Української державності в Закарпатті (реконструкція визвольних змагань у XIX – початку XX ст.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. XXII. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2008. – С. 300–319.

²⁸¹ Попик С. Д. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – Київ-Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 110–111.

вимагали від уряду рішучих дій, аби відгородити «угорських русинів» від впливу «австрійських русинів»²⁸².

У цьому контексті буде доречним нагадати, що галицьке політичне представництво українців вже наприкінці 1917 р., зустрічаючи перепони з боку польських сил та імперського центру, ультимативно заявляло у віденському парламенті про нагальну потребу побудови українського державного організму на основі традицій давнього українського Галицько-Волинського князівства. Причому вказувалося, що ця територія, як частина неподільної спадщини всього українського народу, може як залишитися у складі Австрії, так і за волею українців бути влучена до УНР²⁸³. Поступово до їхніх вимог залучався й український закарпатський регіон. Однак справа суттєво ускладнювалася існуючим австро-угорським кордоном, бойовими діями Першої світової війни, а також слабкістю місцевого національного руху.

Невдовзі рішучий супротив Угорщини, незважаючи на наполягання УНР²⁸⁴ та галицько-буковинських національних політичних структур, став головним важелем, коли під час мирових переговорів у Бересті на початку 1918 р. українське Закарпаття було вилучене з обговорюваної проблеми утворення західноукраїнської національної автономії, яка обмежилася лише півавстрійськими землями – Галичиною та Буковиною²⁸⁵. Коли ж згодом стався розголос «Таємного договору між Австро-Угорщиною й Українською Народною Республікою в справі Східної Галичини та Буковини», що призвело до урядової кризи, в угорському парламенті було

²⁸² *Левіцький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. – Ч. 3. – Ль.: Накладом власним, друк-я оо. Василян у Жовкві, 1930. – С. 616–617.

²⁸³ *Лозинський М.* Українська революція: Розвідки і матеріали. Галичина в прр. 1918–1920. – С. 23.

²⁸⁴ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. – Т. 1. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – С. 653.

²⁸⁵ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. – Bd. 2. – Philadelphia: Ferdinand Berger, Printing house Horn, 1966–1968. – S. 136.

внесено протест проти створення української провінції, а втілення подібного проекту – прямою загрозою інтересам Угорщини.

Саме за цих складних обставин відбувається пожвавлення національно-визвольного руху українців Закарпаття, які прагли долучитися до національно-визвольного руху українців інших теренів й отримати від них будь-яку допомогу. З метою розриву ізоляції та налагодження узгоджених дій, до Віденського парламентського представництва українців Галичини та Буковини (УПР) у вересні 1918 р. вирушив професор А. Штефан. Як відомо, на той час якихось конкретних шляхів у напрямі вирішення українських державницьких спрямувань не було вироблено. Тому А. Штефан привіз до Ужгорода лише щире вітання від галичан, літературу та декілька тризубів як символів Української держави. 9 жовтня 1918 р. після українського всенародного віча в Ужгороді було утворено український представницький орган – Руську Народну Раду. У прийнятій нею програмі головним завданням висувалося домагання створення автономії для української меншини Закарпаття. Однак ця інституція, зрештою як і інші, не спромоглася розгорнути свою роботу й налагодити ефективні зв'язки зі Східною Галичиною та Великою Україною.

Саме в цей час, на початку жовтня 1918 р., коли офіційний Відень у переддень мирових переговорів з Антантою був вимушений визнати «14 пунктів» президента США В. Вільсона, з боку УПР (Є. Петрушевич, К. Левицький) було виголошено низку заяв із вимогою негайного утворення української автономії в Австрії. У цих заявах було категорично зазначено, що у випадку невиконання таких вимог, українці, виходячи з права на самовизначення, домагатимуться прилучення усіх українських земель Австро-Угорщини, включаючи й угорське Закарпаття, до гетьманської Української Держави²⁸⁶.

²⁸⁶ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1917 und 1918. – XXII Session. – Bd. 1. – Wien, 1918. – S. 4554; Лозинський М. Українська революція: Розвідки і матеріали. Галичина в рр. 1918–1920. – С. 26.

Водночас здійснюється національний рух і в Буковині. 13 жовтня 1918 р. у Чернівцях на конференції усіх українських партій Буковини було декламовано право на самоозначення для українського народу, який «разом з прочими Українцями Австро-Угорщини хочемо самі рішити про свою долю»²⁸⁷. Буковинці заявили також і про те, що бажають в мирі і згоді «розійтися» з сусіднім румунським народом, й закликали румунський народ «не давати своєї руки для знасилування українського народу, так як і ми з свого боку свято прирікаємо поборювати всяке несправедливе рішення в нашу користь, яке звертало б проти Румунів»²⁸⁸.

Українські політики краю твердо заявили: «Ми проголошуємо своє право на українські області Буковини, з їхнім одиноким осередком торгівлі і руху містом Чернівцями, яке з трьох сторін окружене чисто українськими областями, а тільки з четвертої припирає до мішаної, в якій сходяться всі торговельні шляхи з українських областей і в якій по Жидах ми творимо взглядну більшість.

Ми завзиваємо всі інші народи Буковини Жидів, Німців, Поляків помогти нам перевести і також для меншостей корисний національний розділ краю»²⁸⁹.

Буковинські українці виявили сподівання, що польсько-українське питання можна рішити тільки в порозумінні зацікавлених народів, а не насильством. Водночас було висунуто вимогу, аби уся австро-угорська Україна поладнала свої відносини до усіх народів загалом й до державної України вповні самостійно.

За кілька днів провідна українська газета «Буковина» у статті «Самоозначення народів і українці в Австрії» оприлюднила прагнення краян: «Наше жадане це своя власна держава Східної Галичини, українських областей Буковини та Угорщини. Від цього жадання ми не відступимо, це заявили

²⁸⁷ Буковина. – 1918. – 13 жовтня.

²⁸⁸ Там само.

²⁸⁹ Там само.

недвозначно також наші делегати на недавній авдієнції у цісаря.

На 19 с[его] м[ісяця] зберуться до Львова українські установчі збори, збори мужів довіря всіх українських областей австро-угорської монархії, які мають покликати до життя “Українську Національну Раду”, яка буде виконувати право самоозначення народу»²⁹⁰. Українці Буковини також твердо і прямо заявили, що «за нашу землю положимо ми душу й тіло, ні п’яди своєї землі не відступимо, але й чужої не хочемо», й що «за наші справедливі домагання положимо ми майно і кров»²⁹¹.

Важливе значення для розгортання державотворчого процесу українців Західної України мало створення національної конституанти – *Української Національної Ради (УНРади)* у Львові, яка 19 жовтня 1918 р. проголосила утворення Української Держави. «Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, – говорилося в заяві, – зокрема, Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західної Буковини з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини – творить одноцілу українську територію»²⁹². Розпочалися заходи мирного перебрання влади від імперських властей для чого УНРадою були утворені ряд комісій – окрім Віденської, також і для Галичини й Закарпаття, а також Буковини. Під час роботи УНРади 19 жовтня 1918 р. до неї надійшла відозва від угорських українців, що засвідчувала про усвідомлення Закарпаттям своєї національної належності і зв’язку з усім українським народом. Ця відозва, зачитана привселюдно, закінчувалася такими словами: «Ви, наші рідні браття, повинні стати за нами і з’єднати з собою. Наш народ дожидає того спасенія, щоби раз вже висвободитися від ярма другого народу»²⁹³.

²⁹⁰ Там само. – 18 жовтня.

²⁹¹ Там само.

²⁹² *Левцицький К.* Великий зрив. (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – С. 115–116.

²⁹³ Там само. – С. 118.

Виходячи з напруженої ситуації, пов'язаної з гострим національним суперництвом у самій Австро-Угорщині, з непевного становища української державності в Наддніпрянській Україні, УНРада прийняла рішення утворити самостійну державу, котра, виходячи з розвитку подій, увійшла би до Соборної України або певний час знаходилася б у федеративному союзі з Австрією.

Від Буковини до складу УНРади увійшли відомі в крайовій політики, депутати парламенту та Буковинського сейму, зокрема: О. Бурачинський, М. Василько, Т. Драчинський, Т. Іваницький, Т. Левицький, Ю. Лисан, А. Лукашевич, О. Попович, І. Семака, С. Смаль-Стоцький, М. Спинул. Повернувшись до Чернівців, буковинські делегати скликали 25 жовтня 1918 р. нараду членів УНРади, які брали участь у львівських зборах, і представників українських партій та товариств. На цьому зібранні було створено *Український Крайовий Комітет Буковини* – Буковинську делегатуру УНРади. Головою цього Комітету, який розмістився в міському Українському Народному Домі, було обрано *Омеяна Поповича*, його заступниками – Агенора Артимовича і Володимира Залозецького, секретарями – Михайла Литвиновича та Юрія Сербинюка.

Крайовий Комітет збільшив свою чисельність на десять членів (при цьому, два місця було зарезервовано для представників чернівецького міщанства й одне для представниці українського жіноцтва. Також було започатковано й низку комісій, що мали підготувати всі ділянки майбутнього державного життя в Буковині. Було створено комісії:

- 1) редакційну (голова – д-р М. Кордуба), яка мала виготовити маніфест до народу і скликати українське всенародне віче до Чернівців, підготувавши план його організації;

- 2) народньої оборони (голова – О.Безпалко), що мусила зайнятися організацією міліції в Чернівцях і на провінції;

- 3) фінансову (голова – д-р Р. Цегельський), яка мала

виготовити план національного оподаткування і впровадити його в життя;

4) міжнародну (голова – О. Попович), що повинна була б провести переговори з представниками інших національностей Буковини у справі мирного співжиття;

5) адміністративну (голова – Г. Лисинецький), яка мала виготувити список кандидатів на важливіші урядові становища, в зв'язку з перебранням влади на Буковині, та загальний список усіх урядовців-українців Буковини²⁹⁴.

Утім сусідні народи й чути не бажали про самовизначення українців. Так, наприклад, представники румунської імперської амбіції в Буковині не квапилися рахуватися з українцями. 27 жовтня 1918 р. румунська конституанта (Румунський національний комітет) у Чернівцях оголосила про приналежність цілої Буковини до Румунії. Українці краю висловили протест. Вже наступного дня (28 жовтня) одним з найпотужніших був *протест студентів Чернівецького університету*, які зібралися у залі Народного Дому в Чернівцях. Українська академічна молодь Чернівецького університету заявила, що стоїть за безумовне визнання права самовизначення усіх народів і «вітає заснування Української держави із земель Австро-Угорщини, заселених у переважаючій більшості українським народом, включно із столицею Буковини та містами Сторожинцем і Серетом, і домагається негайного з'єднання всіх українських земель в єдиній суверенній українській державі»²⁹⁵. Студентство виявило обурення рішенням румунської конституанти як «нічим неоправданий замах певного круга румунської інтелігенції, щоби безправно віддати більшість українського населення на поталу самовільній владі румунського боярства і висказує свій подив, що румунський нарід не виступає проти такої імперіялістичної політики своїх провідників, коли з української

²⁹⁴ Новосівський І. М. Українська державна влада на Буковині в 1918 р. – Нью Йорк, 1964. – С. 10, 11.

²⁹⁵ Volkspresse. – 1918. – 29 жовтня.

сторони не піднімаєся ніяких претензій на чужі землі»²⁹⁶. Молодь звернулася до Української Народної Ради «з жаданем, щоби ся поробили як найрішучійші заходи в справі перенесення всіх кадр українських полків на територію української держави і відкликання всіх офіцерів та мужви української народности з неукраїнських до українських полків»²⁹⁷.

Досить скоро постала реальна загроза й з боку польських політичних сил, яка призвела до революційного виступу українців у Львові – Листопадового зриву, внаслідок чого 1 листопада 1918 р. виникла новітня українська державність – Західно-Українська Народна Республіка. Згідно її тимчасової Конституції (*Тимчасового Основного Закону «Про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії»*), ухваленого Українською Національною Радою 13 листопада 1918 р.) були визначені її територіальні межі, а саме: «Простір Західно-Української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії – то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплін, Уг, Берез, Угоча і Марморош – як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга, *Ethnographische Karte der oesterreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von K. K. Direktion der administrativen Statistik. Wien 1855. Masstab 1:864.0*»²⁹⁸.

У проголошених кордонах ЗУНР охоплювала територію у 70 тис. кв км з 6-мільйонним населенням, з яких українці складали понад 70% населення. Однак, як виявилось, ЗУНР де-факто отримала визнання лише з боку Української Держави. Починаючи з 1 листопада розпочалася збройна інтервенція

²⁹⁶ Там само.

²⁹⁷ Там само.

²⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 35–35 зв.

Польщі, що дало початок затяжній польсько-українській війні в Галичині.

У Буковині ситуація також загострилася до краю. З огляду на становище, що склалося, буковинська делегація Української Національної Ради звернулася із закликом до українського населення краю взяти участь у Всенародному вічу 3 листопада у Чернівцях. Депутати апелювали постановлянням національних держав на теренах колишньої Австро-Угорщини й, врешті, утворенням української державності з центром у Львові. У заклику йшлося до підготовки заміни колишньої австро-угорської адміністрації українською й про те, що необхідно усюди закладати організації «Самооборони» («В кожному селі і місті повинен наш нарід бути згуртований коло «Самооборони», щоби міцною злукою вершив свою волю на свій землі») ²⁹⁹.

У закличному зверненні буковинські депутати УНРади, висловивши протест проти зазіхань румунських бояр, звернулися до народу краю: «Неділі 27-го жовтня зажадали вони для своєї румунської держави цілу Буковину по Дністер, нехтуючи тим самим право українського народу на самоозначення, признаним цілим світом і цісарським маніфестом, і бажають прилучити її до Семигороду. Ніякого Семигороду ми не знаємо і не хочемо знати. Нам наша Україна мати! Своїх сіл і міст та столиці Чернівці ми не дамо нікому відібрати. Ми вистоїм їх для себе. Чужого не бажаємо й свого не дамо. Тут на нашій землі, під нашою управою не будуть вже бояри панувати. Українська земля для українського мужика! Ми твердо постоїмо, щоби в нашій українській державі наступив також справедливий лад для мужика й робітника. Щоби наша держава давала багатство в культурних доробках нашому народови. Щоби заспокоїла потребу на землю нашого мужицтва. Щоби пошанувала робочу силу робітника, давши йому всяку охорону! А це все осягнемо, бо наша влада буде народна, збудована на основі загального, пропорціонального, рівного і

²⁹⁹ Буковина. – 1918. – 2 листопада.

тайного права голосовання муштин і жінок. Це ж ми досягнемо на своїй землі, а не чужій, своїми голосами, а не чужими. Тому ж до праці, твердої, незламної, гарячої, невтомної! Мужчини і жінки, хлопці і дівчата! Інтелігенція, духовенство, учительство, шляхта, селянство, робітництво! Уряди громадські із своїми начальниками! Всі ви діти нашої землі, станьте своїми грудьми за собою, кучіться до самооборони!»³⁰⁰.

Людей було закликано зійтися усім з цілого краю, з кожного села, аби вони довели свою готовність служити Вітчизні, в неділю 3 листопада до Чернівців на всенародне віче в Народний Дім, «щоби там повселюдно об'явити свою волю цілому світові»³⁰¹.

Тим часом 1–2 листопада 1918 р., за наказом Буковинської делегації УНРади заходами поручника *Іллі Поповича* повстали 3 українські сотні Легіону УСС. З допомогою сотні з полку УСС та озброєних груп залізничників вони роззброїли австрійську залого міста.

Наступного дня (3 листопада) у Чернівцях відбулося велике народне віче за участі близько 40 тисяч українців, переважаюча більшість з яких проголосувала за возз'єднання з Українською Державою, проголошеною у Львові, хоча й частина підтримала більшовицькі гасла І. Клевчука і С. Канюка про союз із радянським Харковом. Віче одностайно висловило рішучий протест проти злочинних посягань на Буковину з боку румунських Установчих зборів, засудило підступну діяльність Румунської Національної Ради й обрало головою Українського Крайового Комітету Буковини Омеляна Поповича.

Як реакція на активізацію українського політичного руху – розпочалася румунська інтервенція, чому сприяла й позиція представників Антанти. 5 листопада румунським урядом було віддано наказ про напад на українську Буковину. У відповідь 6 листопада 1918 р. українці перебрали владу в Чернівцях (бургомістром міста було призначено *О. Безпалка*). Того ж дня

³⁰⁰ Там само.

³⁰¹ Там само.

президент краю граф Йосиф Ецдорф передав владу в Буковині представникам румунської та української нації *Аурелу Ончулу* та *Омеляну Поповичу*, що й було засвідчено відповідним протоколом³⁰². Територіальна приналежність окремих міст та громад до української чи румунської частин краю визначалася за результатами австрійського перепису населення 1910 р. Чернівці мали залишатися «нейтральним міжнародним містом» до остаточного рішення мирної конференції³⁰³.

На той час українці-русини становили 26% населення «Великих Чернівців», румуни – 13%, євреї – 32%, німці – 16%, поляки – 13%. Проте українці не були озброєними й масово не самообілізувалися у добровольчі збройні сили. Фактично в оборону української Буковини стали лише нечисленні добровольці та одна сотня УСС-ів, більшість яких, дізнавшись про Листопадовий чин у Львові, подалася у Галичину. Тож за такого співвідношення сил, українці не змогли протистояти румунській армії. 9 листопада дивізія ген. Задіка зайняла станцію Глибока. Крім того, аби заручитися підтримкою Антанти, Румунія тоді ж оголосила війну Німеччині. Омелян Попович виїхав за допомогою до Галичини, залишивши своїм заступником Володимира Залозецького. Проте вже 11 листопада переважаюче румунське військо окупувало Чернівці, а 28 листопада 1918 р. румунський Генеральний конгрес Буковини проголосив «безумовне й на всі часи» приєднання Буковини і Чернівців до Румунії. 18 грудня король Румунії Фердинанд I затвердив приєднання Буковини до Румунії, а румунський парламент ратифікував цей акт³⁰⁴.

Справа утвердження української державності в Закарпатті також перебувала у критичному становищі, адже окрім досить

³⁰² Kriegs-Ausgabe. – 1918. – № 384. – 7, November.

³⁰³ За рішенням цієї конференції такими «вільними містами» стали Данціг (Гданськ) і Фіуме (Рієка).

³⁰⁴ Разом із Буковиною Румунія анексувала протягом 1918–1919 рр. Трансильванію, Банат і Бесарабію. Спроби опору проти окупації – Хотинське повстання (січень 1919 р.) і повстання солдатів-українців 113-го полку в Чернівцях (листопад 1919 р.) були жорстоко придушені окупантами.

слабкого і непотужного місцевого українського суспільно-політичного руху, який у 1918 р. практично робив свої перші кроки у політичному житті, на перепоні національного самовизначення закарпатських українців постали досить істотні бар'єри. Серед таких і ставлення до цієї проблеми різних мадярських урядів у Будапешті, які в ім'я збереження цілісності Угорщини, мали намір у кращому випадку нав'язати українцям автономію. Окрім цього Чехо-Словаччина та Румунія, не переймаючись існуючою ЗУНР та правом українців на самовизначення, за підтримки Антанти також прагнули округлити власні терени за рахунок Закарпаття.

Під впливом революційних подій в Угорщині та державотворчих процесів в Галичині у жовтні–листопаді 1918 р. активізувалися й українці Закарпаття, які подібно до галичан почали започатковувати на місцях свої Національні Ради. Тоді ж розпочалися перші спроби налагодження зв'язку та координації дій з Галичиною, згодом – ЗУНР. Утім, реалізації таких намірів значно перешкоджала польсько-українська війна. На початку листопада 1918 р. Національні Ради, що були створені у Пряшеві, Хусті, Любовні, Сваляві, Сиготі, Ясіні та інших місцевостях, задекларували про прагнення українців-закарпатців увійти до складу ЗУНР, а також до Української Держави в Наддніпрянщині. Зокрема, Свалявська Рада, апелюючи у своєму меморандумі до «14 пунктів» В. Вільсона, заявила прохання до паризької Мирної конференції надіслати війська Антанти, щоби «руський народ міг освободитися з 1000-літнього ярма й прилучитися до Великої України»³⁰⁵.

Протягом 1918 – першої половини 1919 рр. суспільно-політичні події в закарпатському українському середовищі точилися навколо трьох основних центрів – Старої Любовні (згодом – Пряшева) на заході краю, Ужгорода – в центрі та Хуста – на сході. Так, у Старій Любовні 8 листопада 1918 р. відбулося багатотисячне віче представників багатьох українських сільських громад, яке перетворилося на могутню

³⁰⁵ Оршан Я. Закарпаття. – С. 7.

маніфестацію з гаслами возз'єднання всього Закарпаття з Україною. На вічі було утворено впливову *Руську Народну Раду (РНРада)*, яку очолив *М. Якуб'як*, ухвалено *Маніфест «До русинів Угорщини»* з основними гаслами відриву від Угорщини та об'єднання з Україною.

У середині листопада РНРада перенесла свій центр до Пряшева, де 19 листопада 1918 р. скликала чергове масове віче. На ньому були схвалені резолюції про вільне самовизначення українського народу на своїх етнічних землях, повну національну свободу поряд з іншими народами Угорщини. РНРада винесла протест проти можливості розриву національної території і прилучення Закарпаття проти волі його населення до якоїсь іншої держави, окрім української. Подібно до вимог галицької УНРади закарпатська РНРада домогалася окремого національного представництва на Мирній конференції в Парижі³⁰⁶.

Створення Любовинської РНРади, її Маніфест про намір злуки з Україною з ентузіазмом були підхоплені українськими громадами Закарпаття. Тоді ж на сході Закарпаття в містечку *Ясіні* поблизу Рахова на багатотисячному вічі українських гуцулів, яке також проголосило українську владу та приналежність до соборної України, була утворена *Українська Народна Рада* на чолі з *Степаном Клочураком*. Згодом він очолив проголошену тут *Гуцульську Республіку*.

8 січня 1919 р. на засіданні Української Народної Ради Гуцульської Республіки в Ясіні Іван Марусяк-Кузьмич у своєму надхненному виступі підсумував: «Ми від Мадярщини відійшли, до України покищо нас не приєднали, хоч наша делегація домогалась цього на засіданні Національної Ради в Станіславові не тільки за нас гуцулів, але за увесь наш народ, що живе під мадярами. Від нинішнього дня за усе, що в нашому Ясіні буде творитися, буде нести відповідальність тільки наша Українська Народна Рада. Нас, членів Ради, за наші діла будуть судити або хвалити не тільки чужі, але й свої рідні. Хочемо, чи

³⁰⁶ *Верига В.* Визвольна боротьба в Україні. 1914–1923 рр. – С. 400–403.

не хочемо, ми залишилися самі, тому або здаймося мадярській владі, або діймо самостійно і то так, щоб більше не дістатись до чужої неволі. Тепер такий час, що події швидко міняються, навколо нас ще нема впорядкованих ні держав, ні їхніх границь, тому боронім свою свободу, не віддаймося нікому крім України, боронім наше визволене Ясіня, коли доля так судила»³⁰⁷.

Делегації від Ясінської Ради неодноразово перебували в Галичині, де мали зустрічі з президентом ЗУНР Є. Петрушевичем та прем'єр-міністром С. Голубовичем. У січні 1919 р., на історичному засіданні УНРади ЗУНР, коли приймалося рішення про об'єднання з УНР, С. Ключураком було висловлене прагнення українців Закарпаття про об'єднання з соборною Україною. Він також висловлював прохання допомогти місцевим українцям оволодіти владою в Закарпатті, чого ЗУНР в умовах польсько-української війни була не в змозі зробити (зокрема офіційно визнати українську владу Гуцульської Республіки та включити її до своєї території). Через певний час С. Ключурак став уповноваженим представником УНРади ЗУНР–ЗО УНР в Ясіні та *Русько-Української Центральної Народної Ради* в Хусті. У лютому 1919 р. він зустрічався з головним отаманом С. Петлюрою й, вочевидь, вони також обговорювали принаймні два питання: допомогу у встановленні української адміністративної влади в Закарпатті та його злуку з УНР.

Згадані події політичної самоорганізації українців викликали велике занепокоєння уряду Угорщини, який окрім певного адміністративного тиску, не міг протидіяти новітньому національно-визвольному рухові, а також з боку найбільш шовіністичних кіл угорського суспільства, москвофільського табору тощо. Проти українських домагань виступало також і угорське духовенство, яке, зокрема, трактувало активізацію русинів-українців не інакше як «русинський бунт». На противагу українському соборницькому рухові, спрямованому

³⁰⁷ Ключурак С. До волі (Спомини). – New-York: Carpathian Alliance, 1978. – С. 134–135.

на об'єднання з Великою Україною, мадяронами з ініціативи нового угорського уряду в листопаді 1918 р. в Ужгороді було утворено Угро-руську народну Раду (Рада рутенів Мадярії), яка заявила, що угро-руський народ приєднується до своєї батьківщини – Угорщини й виступає за недоторканість її території. Аби не втратити українське Закарпаття, угорський уряд схвалив закон про автономію Руського Краю, до складу якого входили комітати: Мараморош, Угоча, Берег, Унг. Приналежність же інших українських місцин мала вирішити Мирна конференція у Парижі. При угорському уряді було створено посаду міністра для справ Руського Краю, яку обійняв відомий політичний діяч А. Штефан. Водночас у Пряшеві під егідою москвофілів було утворено Карпато-руську Народну Раду, лідери якої поширювали в українському середовищі ідею приєднання до Чехо-Словаччини.

Значний вплив на розгортання подій в регіоні справили наступні політичні акції. Серед них – з'їзд представників усього Закарпаття, скликаний 10 грудня 1918 р. за ініціативи щойно сформованого угорського уряду у Будапешті. Як і слід було очікувати, більшість з 500 делегатів були налаштовані лояльно до нової угорської влади і підтримали мадярську владу на шляху схвалення урядового маніфесту про перебування Закарпаття у складі Угорщини, якому передбачалося надати статус автономії (Руської Крайни). Однак, патріотично налаштована українська громада, на противагу будапештському з'їзду, скликала 18 грудня 1918 р. у Сиготі з'їзд представників Мараморощини, який обрав *Сигідську (Марамороську) Народну Раду*, яка розпочала підготовку до скликання всенародного конгресу українців у Хусті, призначеного на 21 січня 1919 р.

Незважаючи на намагання угорського уряду запровадити для заспокоєння ситуації ідею автономії українського Закарпаття (X окремих закон від 24 грудня 1918 р.), за яким до складу «Руської Крайни» передбачалося влучити 4 комітати – Ужгородський, Бережанський, Угочанський та Мараморошський, а інші – Земплинський, Шарішський,

Спишський передати словакам, її підтримувало незначне коло української громади. Серед них відверто мадяронська будапештська «Руська Народна Рада» та ужгородська «Рада Угороруського Народу», які намагалися мати бодай «синицю в руці».

Посильну участь у вирішенні долі українського Закарпаття намагалася брати й ЗУНР. Так, у грудні 1918 р., базуючись на соборницьких позиціях, проголошених УНРадою 19 жовтня 1918 р., Є. Петрушевич вів нелегкі переговори з урядом Угорщини, який намагався примусити Українську державу зректися Закарпаття. Намагаючись не порушити приязних відносин з Угорщиною, українська сторона все ж наполягала на своєму – приналежність Закарпаття мав визначити всенародний плебісцит і Паризька Мирна конференція³⁰⁸. Однак переговори виявилися безрезультатними. Більше того, угорська влада ввела війська до Ясіні, намагаючись таким чином припинити політичний рух українців-закарпатців. Виходячи з цих обставин ЗУНР, на початку 1919 р. вдалася до рішучих кроків, які мали захистити національні інтереси та кардинальним чином вирішити державницьку проблему в Закарпатті.

Поштовхом до її реалізації стало рішення УНРади у Станіславові 3 січня 1919 р. про об'єднання ЗУНР з УНР. На згаданому історичному засіданні УНРади були гаряче зустрінуті присутні представники від закарпатців (Ясінська Народна Рада), які склали заяву про прагнення прилучитися до Соборної України і висловили прохання у наданні допомоги з боку ЗУНР та УНР у звільненні від угорської влади. Ці побажання були озвучені закарпатською делегацією й на нараді з президентом Є. Петрушевичем. 4 січня 1919 р. народне віче українців у Сиготі ухвалило заяви своїх представників в Станіславові³⁰⁹.

³⁰⁸ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Льв.: ОЛІП, 1995. – С. 72.

³⁰⁹ Дорошенко Д. Угорська Україна. – Прага: Вид-во «Всесвіт», 1919. – С. 28.

Виходячи з загально визнаного на той час принципу права націй на самовизначення, компактного розселення на власних етнічних теренах Закарпаття, українці «де-юре» мали беззаперечне право на власну державність. Мали вони й право на отримання допомоги від суміжної ЗУНР. Однак справа ускладнювалася тим, що західноукраїнська держава в протиположності своїм супротивникам, які претендували на ці терени (Румунія, Чехо-Словаччина), не мала ні міжнародно-дипломатичних важелів впливу, ані могутньої армії на випадок «збирання земель» силою. Тому на той час українське Закарпаття могло розраховувати на допомогу з боку ЗУНР лише у «приватній формі». Відповідні доручення про координацію дій з закарпатськими повстанцями, надання допомоги військовими кадрами (переважно інструкторами) та озброєнням були доручені державному секретареві військових справ ЗУНР Д. Вітовському. Ці наміри, про що вказує низка спогадів (зокрема відомого політичного діяча Л. Цегельського), були оповиті таємницею і про них знали далеко не всі члени уряду³¹⁰.

В результаті, на початку січня 1919 р., намагаючись вирішити справу до заключного акту об'єднання з Великою Україною, майже одночасно з Коломиї до Ясіні, в напрямі Сигіт–Хуст та з Станіслава на Мукачеве залізничними шляхами вийшли дві експедиції українських військ. Коломийська група 8 січня 1919 р. взяла участь в українському повстанні в Ясіні та відновленні там *Гуцульської Республіки*, від імені якої відозвою від 10 січня було задекларовано її приєднання до ЗУНР та Соборної України. Намагаючись не довести справи до міжнародного конфлікту, уряд ЗУНР терміново направив до Будапешта ноту, в якій повідомлялося, що вищевказане просування українських військ не спрямоване проти Угорщини, а є превентивною акцією з метою випередити румунську та чеську окупацію, а з Угорщиною ЗУНР і надалі

³¹⁰ Цегельський Л. Від легенд до правди: Споми́ни про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – С. 241–243.

прагне мати дружні відносини й долю українського Закарпаття прагне вирішувати спільно. Тим часом було вирішено продовжити просування українських військ, намагаючись витіснити військові підрозділи угорців та не призводити до сутичок. Одночасно з цим було прийнято рішення повідомити уряди Чехо-Словаччини та Румунії, що українські війська на терені Закарпаття не мають намірів вийти за межі етнічних українських земель³¹¹.

Кількатисячне українське формування з буковинських добровольців, міліціонерів та близько 500 військовиків Галицької Армії зайняли адміністративний центр Мараморошу – Сигіт, внаслідок чого фактично було відкрито шлях і до Хуста, де незабаром мав відкритися Всеукраїнський конгрес (Собор) закарпатських українців. Пресові агенції ЗУНР у цей час з великою ейфорією повідомляли, що українські війська у відповідь на звернення народних рад Угорщини зайняли етнічні українські терени Закарпаття³¹² з метою завершити його злуку з соборною УНР. Вважалося, що справа приєднання до Української держави Закарпаття є вже доконаним фактом. Однак 17 січня 1919 р. румунські війська перейшли кордон і зненацька заволоділи Сиготом, примусивши українців з великими втратами відступити³¹³. Намагаючись уникнути військового конфлікту з Румунією, військові підрозділи ГА були терміново відкликані на територію ЗУНР, що, безперечно, значно знизило активність державотворчих процесів на Мароморощині. Станіславська група після звільнення низки населених пунктів та роззброєння угорських частин, теж зазнала поразки під Мукачевим і через тиждень була вимушена повернутися у Галичину.

Дещо пізніше, 19 січня 1919 р. з Самбора для зайняття комітату та міста Ужгород була відправлена третя група.

³¹¹ Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 57–58.

³¹² Нове життя (Станіславів). – 1919. – 17 січня.

³¹³ Куциньський А. Закарпаття в боротьбі (Спогад). – Буенос-Айрес: Вид-во Ю. Середяка, 1981. – С. 26–27.

Залога ГА, якій було доведено командуванням, що ця територія вільна від іноземних військових формувань, мала зайняти адміністративний центр і проголосити українську владу згідно з Конституцією ЗУНР та постановою УНРади від 3 січня 1919 р. про об'єднання усіх українських земель у Суверенну Соборну Державу. Отримавши терміновий наказ про виступ у Самборі, де розміщувався Запасний Кош, вдалося сформувати «окупаційний загін» в неповну сотню вояків з одним кулеметом. До речі, помічником командира загону був четар М. Яворський, відомий згодом марксистський історик Радянської України. Однак загін, наштотхнувшись на чеські частини, які за мандатом Антанти окупували частину Закарпаття по демаркаційному кордону Ужок–Ужгород та р. Уж, після безуспішних переговорів був також вимушений повернутися на територію Галичини.

Саме в цей час в Ужгороді велику активність проявили місцеві громадсько-політичні угруповання українців та представники американської еміграції, які розпочали практичні кроки по зближенню з Прагою. На випадок наступу реакції в Угорщині, *Ужгородська Рада*, бажаючи захистити свої мінімальні права на автономію міжнародними гарантіями, які передбачалося отримати від паризької Мирної конференції, звернулася на початку січня 1919 р. до уряду Чехо-Словаччини про зайняття Закарпаття своїми військами.

Таким чином, січнева спроба ЗУНР блискавичним рейдом допомогти закарпатським українцям у національному звільненні й захистити кордони української державності зазнала поразки. Її причина полягала не лише у нечисленності експедиційних військ (в умовах пасивних дій Угорщини та досить компактного розселення українців це, можливо, було не головним), але й у відсутності на тлі антиукраїнської пропаганди зв'язку та координації дій з місцевими громадсько-політичними силами, селянством, зокрема, на Мукачівському та Ужгородському напрямках, які не підтримали

підрозділи Галицької Армії³¹⁴. Однак, головною причиною невдачі зазначених зусиль уряду ЗУНР, окрім відомого фактора перебування угорських військ, стала окупація краю регулярними військами Румунії та Чехо-Словаччини, що супроводжувалася політичною підтримкою й тиском держав Антанти, які виявилися непереборним заборолом українському державницькому поступу у цьому регіоні.

Тим не менш, незважаючи на військові дії та окупацію іноземними військами на *Загальному Соборі всіх русинів, живучих в Угорщині* (Хуст, 21 січня 1919 р.) 420 делегатів, що представляли 429 тис. українців (з комітетів Мараморош, Угоча, Берег, Шариш, Земплин, Спиш, Абауй, Торна), було прийнято рішення, відповідно до «14 пунктів» В. Вільсона, про скасування закону угорського уряду щодо Руського Краю та про приєднання Закарпаття до Соборної України без жодних застережень. Зокрема в *Ухвалі Всенародних зборів угорських українців* від 21 січня 1919 р. зазначалося, що «Всенародні Збори угорських українців з дня 21 січня 1919 р. ухвалюють з'єдинення комітетів: Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шаріш, Спіж і Абауйторпа з Соборною Україною, просячи, щоби нова держава при виконанню сеї злуки узглядила окреміше положення угорських Українців»³¹⁵.

На цих Зборах українці Закарпаття заявили також, що вони не визнають «десятого закону» про «Руську Країну», даного в Будапешті у 1918 р., бо ухвалено його без волі народа і без його заступництва»³¹⁶. Відтак Збори постановили, що український народ не вишле своїх послів до угорського парламенту. Було також оголошення загального прохання, аби українське військо (Галицька Армія) обсадило комітати, заселені українцями, і щоби захистило населення Закарпаття. При цьому Всенародні Збори привітали усі визволені народи Австро-Угорщини: чехо-словаків, балканських слов'ян («Юго-

³¹⁴ Ключурак С. До волі (Спомини). – С. 151.

³¹⁵ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С. 59–60.

³¹⁶ Там само.

Славян»), румунів, поляків і німців, а також мадярський народний уряд, який, «стоячи на демократичних основах», визнав право самовизначення народів і не вживав «ніяких насильств проти політичного організування українського народу і проти висловлення його правдивої волі»³¹⁷. Було висловлено подяку й усім державам Антанти та їх союзникам, «що боронили демократичний дух і вибороли пригнобленим народам свободу», та прохання допомогти втілити у життя прагнення і ухвалене рішення закарпатських українців.

Всенародні Збори обрали «для ведення справ українського народу» *Центральну Народну Раду* зі 100 членів і надали їй повноважень заступати угорських українців усе і всюди, де цього буде потрібно перед усіма народами, і зробити усе, «що кожного часу в інтересі українського народу уважає за потрібне»³¹⁸. Окрім обрання Центральної Української Народної Ради в Угорщині на чолі з *Михайлом Брацайком*, Собором була також сформована делегація до Києва у справі об'єднання. При цьому було висловлене прохання до лідерів Української держави у Києві про надання термінової допомоги. Але, як відомо, ні УНР, ані ЗУНР – ЗО УНР на військовому та дипломатичному рівні, крім деякої допомоги продовольством Гуцульській Республіці, дієвого сприяння державотворчим процесам у Закарпатті надати не могли.

Відтак іноземні (чеські та румунські) війська окупували територію Закарпаття (принагідно нагадаю, що румунами було окуповано й анексовано українські Буковину та Бессарабію). Приводом до інтервенції послуговували окремі статті Версальської та Сен-Жерменської мирних угод між Антантою та Центральними державами, відповідно до яких західноукраїнські землі передавалися на автономних засадах тим національним державами, які утворилися на терені колишньої Австро-Угорської імперії.

³¹⁷ Там само.

³¹⁸ Там само.

При цьому слід зауважити, що єдина незалежна українська територія в Закарпатті – *Гуцульська Республіка з центром у Ясіні на Мароморощині*, проіснувала ще до середини 1919 р. Це було національне адміністративно-політичне утворення з відповідними державними ознаками – своєю законодавчою та виконавчою владою, народною «армією» (400 міліціонерів), самодостатнім господарським та культурним життям. Прапор республіки був синьо-жовтий.

До законодавчого органу – *Гуцульської Народної Ради* – входили українці, німці та євреї. У Республіці, яка поширювалася на терени навколо Ясіня з 20-тисячним населенням, вільно вживалися угорські крони та українські гривні, у школах було запроваджено українську мову навчання. Після окупації Гуцульської Республіки військами Румунії частина гуцулів перейшла до Галичини, утворивши у складі ГА бойову Гуцульську сотню. У подальшому гуцульський курінь приймав участь в охороні урядів УНР та ЗО УНР у Кам'янці-Подільському, воював у складі Дієвої армії УНР³¹⁹.

У зв'язку з вибухом угорської соціалістичної революції та утворенням Угорської Радянської Республіки державотворчий процес в Закарпатті протягом березня–квітня 1919 р. розвивався за цілком новим сценарієм. Радянський уряд Республіки, виходячи з гасла самовизначення всіх народів Угорщини, проголосив державну автономію Руського Краю. У краї розпочався процес соціалістичних перетворень, до яких широко залучилося і місцеве українське населення. Зокрема, було сформовано Закарпатську червону гвардію, яка нараховувала понад 6 тис. бійців й відзначилася в боях проти іноземної інтервенції. Однак вже на початку травня 1919 р. Закарпаття було цілковито окуповане військами Чехо-Словаччини та Румунії.

У цей час визначальну роль у втіленні державотворчих прагнень українців Закарпаття все більше починає відігравати чисельна українська еміграція в США. Ще у липні 1918 р. на

³¹⁹ Верига В. Визвольна боротьба в Україні. 1914–1923 рр. – С. 407.

з'їзді представницького органу – Ради Американських Русинів (Народна рада Русинів Злучених Держав, Гомстед, 23 липня 1918 р.) була висловлена думка, що у разі неможливості здобуття політичної незалежності (або автономії) Закарпаттю, слід прагнути до об'єднання з Галичиною та Буковиною в одній державі. Однак, коли ці вимоги у жовтні 1918 р. були доведені до президента США В. Вільсона, то з його боку вони були розцінені як непрактичні. Він же підштовхнув українське представництво в США до вступу до Середньоєвропейського демократичного союзу, головою якого був Т. Масарик³²⁰. Під безпосереднім впливом чесько-словацького політичного союзу, політика українсько-чеського зближення, що була проголошена на з'їзді американської Ради в Скрантоні (12 листопада 1918 р.), призвела до листопадового плебісциту української громади США, який пройшов під гаслом: «Угроська країна буде незалежною державою в етнографічних кордонах у федерації з Чеською Республікою». По питанню ж щодо державності Угорської Русі голоси плебісциту (про що було без промедління повідомлено телеграфом чеським дипломатам у Париж) поділилися наступним чином: з загальної кількості в 1 тис. 113 осіб – 732 (66%) висловилися за прилучення Закарпаття до Чехо-Словаччини, 310 (28%) – за злуку з Україною, 12 (1%) – за злуку з ЗУНР, 10 (до 1%) – за об'єднання з Росією³²¹.

Такий несподіваний вибір пояснювався не лише браком інформації про державне будівництво в ЗУНР, що надходили скупими і далеко не завжди об'єктивними телеграфними повідомленнями, але й впливами Т. Масарика серед карпато-українців США, який запевняв про можливість забезпечити національно-державні права українців у складі Чехо-Словаччини. Українська еміграція в США й надалі намагалася впливати на події в Закарпатті у відповідному напрямі.

³²⁰ Оршан Я. Закарпаття. – С. 2.

³²¹ Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. – Нью-Йорк, 1984. – С. 18.

В умовах безнадії на об'єднання з Великою Україною та перспективи бути розчленованими між різними державами у травні 1919 р. Ужгородська, Пряшівська та Хустська Народні Ради об'єдналися у *Центральну Руську Раду* в Ужгороді, яка 8 травня 1919 р. проголосила злуку з Чехо-Словаччиною на правах національної, культурної та господарської автономії. Одночасно з цією широко відомою подією, 7 травня у Станіславові, до якого наближалися польські війська, відбувся з'їзд представників 62 громад Закарпаття. Зібрання винесло резолюцію домагатися на Мирній конференції в Парижі приєднання русинів-українців до України, виведення з її території угорських, а також чеських та румунських окупаційних військ.

Проте, Антанта на той час переймалася іншою проблемою – збройною інтервенцією проти Угорської Радянської Республіки. Виходячи з власних геополітичних інтересів, без участі українців згодом була вирішена й доля усього Закарпаття. Рішенням Паризької мирної конференції основна частина краю була приєднана до Чехо-Словаччини, інша – до Румунії. Таким чином, за збігом обумовлених обставин як внутрішнього характеру, так і несприятливих зовнішніх чинників, встановлення української державності в Закарпатті протягом 1918–1919 рр. зазнало поразки, відтермінувавши питання про національне звільнення українців у цьому регіоні ще на декілька десятиліть.

Акт Злуки УНР і ЗУНР: втілення і крах ідеалу Соборної України

Як вже зазначалося вище, 18 жовтня 1918 р. у Львові сформувалася Українська Національна Рада (УНРада) на чолі з Є. Петрушевичем³²², яка взяла у свої руки провід національно-визвольним рухом у західноукраїнських землях. Наступного дня (19 жовтня) вона проголосила, що Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття, які «творять цілісну

³²² Нова Рада. – 1918. – 1 листопада (19 жовтня).

українську територію, уконститууюються... як Українська Держава».

Слід зауважити, що назву «Українська Держава» для молодого державного утворення в Західній Україні було обрано не випадково, а з огляду на вже існуючу Українську Державу в Наддніпрянській Україні на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Таким чином західні українці ототожнювали себе як єдиний організм з усім українством зі столицею у Києві та з перспективою, в разі зміцнення гетьманської Української Держави, об'єднання з нею. В іншому ж випадкові, мали б існувати два окремих українських державних організми³²³.

6 жовтня 1918 р. на урочистому відкритті Державного Українського університету у Києві велике враження на присутніх справила коротка промова представника західноукраїнських земель, члена австрійського парламенту д-ра Л. Цегельського, який зокрема виголосив: «Переповнене моє серце почуттям радості і тріумфу! Сьогодні положено найкращий камінець під будучину українського народу. Українська нація прилучилася до європейської культури, і це прилучення є найкращою запорукою, що Україна не загине. Я вірю, я певен в тому, що ви, браття, пригорнете й нас, галичан, до себе...»³²⁴. Злука двох частин одного народу закономірно мусила настати, її передчуття вже віяло у повітрі.

1 листопада 1918 р. у Львові перемогло збройне повстання, внаслідок якого заступник урядового намісника Галичини та делегація УНРади підписали акт про передачу останній всієї повноти влади. 3 листопада 1918 р. на 10-тисячній українській маніфестації в Чернівцях УНРаді було передано всю повноту влади у Буковині³²⁵. Листопадовий чин, цей державотворчий переворот на наших західних землях, змобілізував, об'єднав та згармонізував галицьких українців, тобто всі їхні партії, в

³²³ Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – С. 29–31.

³²⁴ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. II. – К.: Темпора, 2002. – С. 246.

³²⁵ Нова Рада. – 1918. – 28 (15) листопада.

одну українську державницьку громаду, чого не можна було ніяк довершити у Великій Україні. Українці Галичини одразу ж заявили про намір творити національну державність та інкорпоруватися у єдину соборну структуру з Гетьманатом, який існував тоді в Наддніпрянській Україні. Перші листівки учасників листопадового чину заявляли про проголошення на західних землях Української Держави, адже саме таку офіційну назву мала гетьманська держава по обидва береги Дніпра зі столицею у Києві. Проте перебіг зовнішніх військово-політичних обставин і внутрішньої соціально-політичної ситуації кардинально змінили шлях об'єднавчих тенденцій і намірів усіх суб'єктів тогочасного українського політикуму.

Тим часом у Наддніпрянщині радикальна соціалістична опозиція готувалася до повалення Гетьманату П. Скоропадського. 5 листопада УНРада вислала до Києва двох представників (О. Назарука і М. Шухевича) із завданням встановити контакт з гетьманським урядом, отримати від нього допомогу (перш за все військову) і визначитися щодо якнайшвидшого об'єднання західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною. 6 листопада 1918 р. О. Назарук та М. Шухевич були прийняті гетьманом П. Скоропадським. Делегати просили у керівника Української Держави допомоги у протидії полякам.

Уряд гетьмана, згідно бюджетного зведення, виділив з державної скарбниці графою надзвичайних видатків в допомогу Західній Українській Республіці 6 млн. крб, кілька вагонів одягу, взуття, зброї, цукру, 10 млн. австрійських крон³²⁶. Крім того, нелегально в розпорядження Галицької армії було надано летунську сотню³²⁷. Також перейти кордон на допомогу західним українцям було запропоновано й Окремому загонові Січових стрільців з бронеавтомобілями та важкою

³²⁶ Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – С. 194; Солуха П. Договір з Москвою проти Гетьмана Павла Скоропадського. – Хутір діда Петра (США), 1973. – С. 233.

³²⁷ Гай-Нижник П. Перша летунська сотня Української Галицької армії // Батьківщина (Київ). – 1998. – № 1778. – вересень. – С. 4.

артилерією³²⁸. Проте самі Січові стрільці, готуючись у той час до повстання проти гетьмана, відмовилися їхати в Галичину³²⁹.

У наддніпрянських газетах з'явилися оголошення із закликами творити добровольчі загони й подаватися на захід у допомогу братам-українцям, створювалися збірні пункти тощо. «Ми мусимо негайно взяти в руки зброю і з зброєю в руках або померти, або добути волю нашому народу, – виголошувалося в одному з них. – Ви знаєте що робиться в Галичині. Нема чого чекати, ні допомоги, ні поради нам не буде ні від кого. Згадайте, милі браття, як недавно, тут над Дніпром в тяжку годину всі галичане-вояки і просто горожане брати й сестри разом до зброї стали і спасли від смрти не тільки тисячі людей але й саму державу... Згадайте поміч їх весь час в будові України. Прийшла черга до нас. Ми мусимо віддячити їм не словом, не хвалбою; а виступом фактичним зі зброєю в похід. Отож, брати, не гайте часу, записуйтеся найшвидше в охочі полки, а Ви землі козачої краса, найкращі сестри, записуйтеся в сестри “Червоного Хреста”»³³⁰.

Утім на той час, зважаючи на зміну зовнішньополітичної ситуації навколо України взагалі й Гетьманату зокрема, а також з огляду на загострення соціально-політичної боротьби всередині країни, офіційний Київ за тих умов не міг дозволити собі легально прийняти Західну Україну в лоно єдиної державності. До того ж провідникам української національної революції в Західній Україні стало відомо, що у Великій Україні незабаром вибухне повстання під проводом Директорії й з Січовими стрільцями в авангарді. Тож ставало зрозумілим, що гетьманську владу, яка без підтримки німецьких військ була практично беззахисною, найімовірніше буде повалено. Відтак

³²⁸ Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – С. 15–22.

³²⁹ Назарук О. Рік на Великій Україні. – Відень, 1921. – С. 6–7; Костицький М. В., Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923 рр.). – Льв., 1992. – С. 49

³³⁰ Нова Рада. – 1918. – 9 листопада.

наддніпрянської Української Держави не стане, а має знов відродитися Українська Народна Республіка (УНР).

За таких умов, 9 листопада 1918 р. на засіданні Української Національної Ради було вирішено дати державі іншу назву – Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). Того ж дня УНРадою було сформовано вищий виконавчий і розпорядчий орган – тимчасовий Державний секретаріат (Рада державних секретарів) на чолі з К. Левицьким. Наступного дня, 10 листопада, він склав урочисту присягу на вірність українському народові і державі. Українська Національна Рада визначила йому чітку лінію дальшого державного будівництва: вжити усіх необхідних заходів «для з'єднання всіх українських земель в одну державу», не ізолюватися від вже існуючої на сході Української держави, шукати шляхів для утворення єдиної соборної Української держави й до об'єднання усіх українських земель, усього українського народу. Про негайне об'єднання не йшлося з огляду на невизначеність політичного становища в Наддніпрянській Україні.

Тим часом 13 листопада 1918 р. в Наддніпрянській Україні було утворено Директорію, яка очолила протигетьманський виступ Січових стрільців, а згодом й повносяжне народне повстання³³¹. У цей час становище ЗУНР почало погіршуватися. Під тиском поляків УНРада (законодавчий орган) і Державний секретаріат (уряд) ЗУНР переїхали зі Львова до Тернополя, а потім – до Станіславова. Незважаючи на складне становище обох нових національних державних утворень, їхнє керівництво продовжувало справу об'єднання України. Провідна роль у цій історичній справі належала діячам Наддністріянської України. Розуміючи, що воз'єднання могло реалізовуватися тільки на ґрунтовних правових засадах, Державний секретаріат ЗУНР виробив проект попереднього договору і спрямував до Директорії, яка перебувала на той час у Фастові, свою

³³¹ *Гай-Нижник П. П.* Повалення Гетьманату П. Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.) // *Гілея*. – 2011. – Вип. 47 (№ 5). – С. 18–29; – Вип. 48 (№ 6). – С. 88–99; – Вип. 52 (Спецвипуск). – С. 5–15.

уповноважену делегацію (Д. Левицького і Л. Цегельського). У той же час, 30 листопада 1918 р. у Києві О. Колесса від імені УНРади зробив офіційну заяву гетьманові П. Скоропадському про утворення самостійної Української Держави на західних українських землях.

Після докладного обговорення проекту, Директорія і делегація ЗУНР 1 грудня 1918 р. на станції Фастів (Київщина) у залізничному вагоні підписали *Передвступний договір між Українською Народною Республікою й Західно-Українською Народною Республікою про злуку обох українських держав в одну державну одиницю*, в якому, зокрема, зазначалося:

«1. Західно-Українська Народня Республіка заявляє цим непохитний намір злитись у найкоротшім часі в одну велику державу з Українською Народньою Республікою – значить заявляє свій намір перестати існувати як окрема держава, а натомісьць увійти з усією територією й населенням, як складова частина державної цілости, в Українську Народню Республіку.

2. Українська Народня Республіка заявляє цим рівнож свій непохитний намір злитись у найкоротшім часі в одну державу з Західно-Українською Народньою Республікою – значить заявляє свій намір прийняти всю територію й населення Західно-Української Народньої Республіки, як складову частину державної цілости, в Українську Народню Республіку»³³².

Представники обох сторін заявили, що цим передвступним договором вважають себе взаємозобов'язаними у найкоротшому часі укласти державну злуку аби щонайшвидше утворити справді одну неподільну державну одиницю. «Західно-Українська Народня Республіка, – говорилося далі у передвступному договорі, – з огляду на витворені історичними обставинами, окремими правовими інституціями та культурними й соціальними ріжницями окремішності життя на своїй території й її населення, як будучій частині неподільної

³³² Винниченко В. Відродження нації. – Ч. III. – Київ; – Відень, 1920. – С. 254–256.

Української Народної Республіки, дістає територіальну автономію, котрої межі означить у хвилі реалізації злуки обох Республік в одну державну цілість окрема спільна комісія за ратифікацію її рішень компетентними законодавчими й правительственими державними органами обох Республік. Тоді також установлені будуть детальні умовини злуки обох держав»³³³.

Цей договір було списано у двох примірниках (у двох окремих оригіналах), призначених по одному для урядів кожної з обох держав. Він міг бути опублікований за згодою обох урядів, тобто – Директорії УНР й Ради державних секретарів ЗУНР. Від імені Директорії договір підписали її члени В. Винниченко (як голова), О. Андрієвський, Ф. Швець, С. Петлюра (як головний отаман), а від імені уряду ЗУНР – повновласники Ради державних секретарів Л. Цегельський та Д. Левицький. При цьому належить зауважити, що ЗУНР зберігала за собою права «територіальної автономії, котрої межі означить в хвилі реалізації злуки обох республік в одну державну цілість окрема спільна комісія за ратифікацією її рішень компетентними правительственими державними органами обох Республік. Тоді, – як акцентував В. Винниченко, – також установлені будуть умовини злуки обох Держав»³³⁴.

14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський зрікся влади, а вже 19 грудня 1918 р. до Києва урочисто вїхала Директорія. На історичній арені знову була відновлена Українська Народна Республіка. По той же бік Збруча, 3 січня 1919 р. на сесії УНРади у Станіславі було прийнято *Ухвалу «Про злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою»* в «одну, одноцілну, суверенну Народню Республіку», тобто було ратифіковано фахівську угоду від 1 грудня 1918 р.³³⁵

³³³ Там само.

³³⁴ Відродження. – 1918. – 28 (15) грудня.

³³⁵ Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – 1919. – № 1. – 31 січня. – С. 1.

Про цей факт державний секретар військових справ ЗУНР Д. Вітовський негайно повідомив керівництво УНР: «До Головного Отамана Українського Республіканського війська С. Петлюри. Київ. Із Станіславова. 3/1. Українська Національна Рада Західно-Української Народньої Республіки на засіданні дня 3-го січня одногосно ухвалила й торжественно проголосила прилучення своєї території до Укр[аїнської] Народньої Республіки в одну одноцільну Українську Народню Республіку. Хай злука, спаяна спільною пролітою кров'ю обох бувших Республік, довершить мрію і щастя робочого українського народу»³³⁶. На тому ж таки засіданні УНРади було також обрано делегацію з представників Галичини, Буковини і Закарпаття у кількості 36 осіб на чолі з Л. Бачинським (Л. Бачинський, Л. Цегельський, Р. Перфецький, С. Вітик, письменник В. Стефаник та інші), яка прибула до Києва 16 січня і взяла участь у спільних засіданнях Директорії та Ради народних міністрів УНР³³⁷.

11 січня 1919 р. газети опублікували офіційне звернення голів усіх гілок влади ЗУНР до Директорії УНР з повідомленням про ратифікацію Західною Україною фастівських домовленостей³³⁸. 16 січня 1919 р. до столиці України було надіслано офіційне звернення голів усіх гілок влади ЗУНР до Директорії УНР з повідомленням про ратифікацію Західною Україною фастівських домовленостей. У цьому зверненні під назвою «*До Світлої Директорії Української Народньої Республіки у Києві*», підписаному в Станіславові представниками усіх гілок влади ЗУНР (за президію Української Національної Ради звернення підписали Л. Бачинський та С. Левицький, а за Раду державних секретарів – її президент С. Голубович та державний секретар і управитель закордонних справ Л. Цегельський). У зверненні верховна влада ЗУНР повідомляла Директорію УНР:

³³⁶ Нова Рада. – 1919. – 5 січня (23 грудня).

³³⁷ Матейко Р. Галицькі лицарі волі. Українські визвольні змагання на Тернопільщині 1900–1920 років у контексті історії України. – С. 89.

³³⁸ Нова Рада. – 1919. – 11 (24) січня.

«Президія Національної Ради і Рада Державних Секретарів Західно-Української Народної Республіки мають честь подати отсим до відома Світлої Директорії і Правительства Української Народної Республіки, що Українська Національна Рада, яко найвищий законодавчий орган Західно-Української Народної Республіки, на торжественнім засіданню в Станиславові, дня 3 січня 1919 року, одногосно рішила, що слідує:

“Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення Українського Народу, проголошує торжественно з’єднання з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну одноцілну, суверенну Народню Республіку.

Зміряючи до найскоршого переведення цієї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір між Західно-Українською Народною Республікою і Українською Народною Республікою дня 1 грудня 1918 року у Хвастові та поручає Державному Секретарятові негайно розпочати переговори з Київським правительством для офіназлізованя договора про злуку.

До часу, коли зберуться Установчі Збори об’єднаної Республіки, законодавчу владу на території бувшої Західно-Української Народної Республіки виконує Українська Національна Рада.

До того самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретарят, установлений Українською Національною Радою як її виконавчий орган. Підписані Президія Української Національної Ради та Рада Державних Секретарів подають се до відома Верховної Української Народної Республіки через окрему торжественну депутацію, зложеноу з представників усіх державних чинників і усіх кругів населення Західно-Української Народної Республіки, а заразом висилають окрему комісію, що має з правительством Української Народної Республіки увійти в

близчі переговори що до способу зреалізованя вище наведеної ухвали»³³⁹.

22–24 січня 1919 р. за сценарієм І. Огієнка у Києві відбулися *всенародні свята з нагоди річниці ІV Універсалу УНР і народження Соборної України*. З цього приводу Директорія видала Універсал, у якому говорилося: «Від нині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Надніпрянська Велика Україна...». Представниками від ЗУНР на святі були: Л. Бачинський, Л. Цегельський та С. Вітвицький³⁴⁰. Ідея соборності українських земель ставала дійсністю³⁴¹.

22 січня 1919 р. з самого ранку у столиці тривали приготування до свята. День був морозний, дерева вкрито інеєм. Будинки, надто на прилеглих до Софіївського майдану вулицях, декорувалися українськими прапорами, килимами і полотнищами з яскравими українськими візерунками. Особливо гарно задекоровано Софійську площу та сусідні вулиці. З-поміж них вирізнявся будинок, де містилася центральна контора телеграфу, та дім Київського губерніального земства. Тут на балконах були вивішені портрети і погруддя Тараса Шевченка, прибрані національними стрічками, а також прапори. На Триумфальній арці при вході з Володимирської вулиці до Софійської площі красувалися старовинні герби Наддніпрянської України й Галичини. По всьому майдані на стовпах височіли герби чи не усіх українських губерній і святотчні плакати.

³³⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп 1. – Спр. 5. – Арк. 5; Нова Рада. – 1919. – 11 (24) січня.

³⁴⁰ Андрієвський В. З минулого. – Т. II. – Берлін, 1921. – С. 102–112.

³⁴¹ Гай-Нижник П. Акт Злуки УНР і ЗУНР: втілення і крах ідеалу Соборної України // Регіональні проблеми української історії: Збірник наукових праць. – Вип. 1. – Умань, 2008. – С. 44–58; *Haj-Nizsnyk P. A ket orszagresz egyesulese: az egyseges Ukrajna eszmejenek megalosulasa es csodje // Hromada. – 2009. – № 1 (99). – januar-februar; – № 2 (100). – marcius-aprilis.*

Об одинадцятій ранку під звуки музики почали маршувати на майдан українські піхотні частини, артилерія та самострільні команди, котрі стали шпалерами з усіх чотирьох боків площі. За військом рушили люди, зібралася велика кількість народу, що заповнила всю площу й сусідні вулиці. Чимало з присутніх забралися на дерева, щоб звідти краще побачити дійство. Розміщенням делегацій по місцях та всім церемоніалом свята завідував артист М. Садовський. Незабаром поперед війська стали нові шерехи з учнів, котрі в супроводі вчителів прийшли з національними прапорами і плакатами. З численних делегацій, що прибули на урочистості, першими з'явилися службовці залізниць з великим транспарантом, на якому було написано: «Слава українським Героям!» Опісля надійшли делегації від міністерств та інших установ, були хресні ходи з усіх київських церков. Духовенство зібралось у Софійському соборі на Службу Божу. Її правив єпископ черкаський Назарій. На майдані ставало дедалі тісніше³⁴².

О 12-й годині у Києві на Софіївському майдані у святковій обстановці (день був оголошений вихідним) відбулася урочиста церемонія Злуки. З Софіївського собору під звуки дзвонів з Мазеписької дзвінниці та гук гармат з Печерська вийшло численне духовенство з іконами та хоругвами на чолі з архієпископом Агапітом й зайняло місця навколо зведеного на майдані аналоя. У церковній процесії архієпископ катеринославський Агапіт і єпископи: мінський Георгій, вінницький Амвросій, черкаський Назарій, канівський Василь, уманський Дмитрій.

О 12 год. 25 хв. дня загравав оркестр й залунали захоплені вигуки «Слава!». На майдан прибули члени Директорії у повному складі й делегація від ЗУНР (з представників Галичини, Буковини і Закарпаття), які зайняли відведені для них задалегідь місця. В. Винниченко та С. Петлюра приїхали разом в одному автомобілі. Поряд з ними розташувалися члени Ради народних міністрів УНР на чолі з В. Чехівським,

³⁴² ЦДАВО України. – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 1–1 зв.

увесь склад дипломатичного корпусу, що перебував у Києві, представники Українського національного союзу, найвищі цивільні та військові достойники, делегати Всеукраїнського Трудового конгресу та інші присутні гості та мешканці столиці.

Військовий оркестр заграв Національний Гімн «Ще не вмерла Україна!». *Акт Соборності* розпочав своїм привітанням представник Української Національної Ради, голова делегації ЗУНР Лев Бачинський. Коли вгамувалися вітальні крики й вигуки, представник ЗУНР д-р Лонгин Цегельський у присутності багатьох тисяч людей зачитав Ухвалу Президії Української Національної Ради і Державного секретаріату від 3 січня про волю ЗУНР об'єднатися в одну Українську соборну державу. Цю заяву всі учасники сприйняли довготривалими оплесками й вкрили вигуками «Слава!». За цим д-р Олесницький зачитав цей же текст французькою мовою. Далі запальну промову виголосив голова Директорії УНР Володимир Винниченко.

Коли вгамувалися вигуки «Слава!», член Директорії проф. Федір Швець зачитав Універсал Директорії до народу українського, підписаний усіма її членами 22 січня:

«Іменем Української Народньої Республіки Директорія оповіщає народ Український про велику подію в історії землі нашої української.

3-го січня 1919 року в м. Станиславові Українська Національна Рада Західної Української Народньої Республіки, як виразник волі всіх українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народньої Республіки з Наддніпрянською Народньою Республікою – в одноцілну, суверенну Народню Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народньої Республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народньої Республіки від 3-го січня 1919 року.

Од нині во-єдино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина; Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Од нині є єдина незалежна Українська Народня Республіка.

Од нині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду»³⁴³.

Після цього архієпископ Агапіт відслужив з духовенством молебень у намірах українського народу й Української держави. Відбувся військовий парад Січових стрільців, якими командував полковник Євген Коновалець. Після урочистої військової маршової ходи, у своєму виступі Симон Петлюра, зокрема, виголосив до людності: «Громадяне! Тільки тоді ми будемо кричати “Слава!” вільними грудьми, коли зміцнимо нашу владу, коли настане спокій нашій землі. Всі, як один чоловік, станьте плечем до плеча на оборону рідного краю від ворогів наших. Я як Отаман всього війська Українського кажу вам, що зо всіх боків оточені ворогами. Не слів, а діла чекає від вас Українська Народня Республіка. Доведіть своєю чесною роботою свою любов до неї, доведіть, що ви гідні сьогодняшнього свята. Я сам буду кричати з вами “Слава!”, коли ні одного ворога не буде на нашій території. Перед вами пройшло Українське Республіканське Військо, котре не щадить свого життя й сил у боротьбі з ворогами. Допоможіть же і ви йому одержавою, харчами. Підтримайте ж Республіку, котрій ви кричите “Слава!”, не словом, а ділом».

Наступного дня, 23 січня, у столиці розпочав свою роботу Конгрес Трудового народу України, який відкрився

³⁴³ Там само. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 5; Нова Рада. – 1919. – 11 (24) січня

з оголошення тих самих документів. Конгрес односторонньо ратифікував Універсал Злуки³⁴⁴. На знак цілковитої згоди депутати повставали з місць, аплодуючи.

Відлуння прийняття Акту Злуки святочною хвилею прокотилося містами, містечками і селами усієї України, в яких громадяни об'єднаної Української Держави відзначали День відновлення її Соборності.

28 січня 1919 р. в Універсалі Трудового Конгресу України до українського народу з цього приводу, зокрема, зазначалося: «Вся вища влада на Україні, на час перерви засідань Трудового Конгресу, має належати Директорії, котра доповнюється представником од Наддністрянської України (Галичини, Буковини і Угорської України), акт з'єднання з якою затверджено на першому засіданні Конгресу 24 сього січня»³⁴⁵. Членів УНРади було обрано до Президії Трудового конгресу (Т. Старуха – від галицьких партій, С. Вітика – від українських соціал-демократів) та введено до його комісій (Т. Старуха, І. Калиновича, П. Шекерика-Дониківа). До складу Директорії було введено голову УНРади Євгена Петрушевича, а членів УНРади – А. Крушельницького, О. Назарука, Л. Цегельського, О. Безпалка та В. Темницького було призначено міністрами Української Народної Республіки. Після Акту соборності ЗУНР ставала Західною областю УНР (ЗО УНР).

Золотий лев на блакитному тлі, як герб ЗУНР, поступився тризубові. Утім 21 січня 1919 р., у переддень ухвалення Акту Злуки, на своєму першому засіданні Комісія у справах вироблення проекту герба Української Народної Республіки³⁴⁶ дійшла висновку, що в гербі Соборної України необхідно зафіксувати емблеми обох республік – УНР і ЗУНР, а також знак Київської Русі й голуба з оливковою гілкою як символом

³⁴⁴ Мазена І. Україна в огні і бурі революції. – Т. 3. – Прага, 1942. – С. 168–169.

³⁴⁵ Вістник Української Народної Республіки. – 1919. – Ч. 4. – 7 лютого.

³⁴⁶ Голова Комісії – головноуправляючий справами мистецтва та національної культури П. Дорошенко, члени: представник УАН, академік О. Левицький, ректор Української Академії мистецтва проф. Г. Нарбут, проф. Г. Павлуцький, П. Зайцев, М. Біляшівський та В. Модзалевський (в. о. секретаря комісії).

замирення. Герб мав би виглядати так: щит розтятий, у золотому полі козак з рушницею в синій одежі, у синьому полі золотий лев, посередині синій щиток із золотим знаком князя Володимира, у нашоломнику – летить голуб з галузкою оливки, а замість намету – картуш у стилі українського бароко. Пропонувалося також додати герби Буковини, Слобожанщини та інших земель³⁴⁷.

Тим часом Трудовим конгресом було вирішено, що Декларацію про Злуку у майбутньому мають затвердити Всеукраїнські Установчі збори, які передбачалося скликати найближчим часом з території всієї України. До того часу ЗО УНР залишалася при власних законодавчих та адміністративно-виконавчих органах влади – УНРаді й Державному секретаріаті. Було погоджено військове командування на фронтах, введено спільну валюту, створено окреме Міністерство для справ ЗО УНР, а також обрано спільну делегацію на Паризьку мирну конференцію. Навесні, 30 березня 1919 р. відбулася нотифікація об'єднання офіційною делегацією Соборної УНР послам усіх держав, що були акредитовані у Відні.

Однак об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу через низку обставин тоді не було доведено до логічного завершення. Юридичний і правосильний Акт Злуки по факту dokonано не означав реального злиття двох суб'єктів угоди в єдину державну структуру. Не стала Соборна УНР після злуки ні унітарним державним утворенням, ані федеративним. ЗО УНР зберегла за собою власні органи законодавчої та виконавчої влади з чітко окресленими обсягом і напрямками їхніх повноважень. Влада Директорії УНР й надалі обмежувалася територією на схід від річки Збруч. Кожне з державних утворень продовжувало розпоряджатися власними військами, дії яких, щоправда, певним чином співкоординувалися обома командуваннями та урядами. Крім того, де-юре остаточне рішення про зазначене державне злиття мали прийняти загальноукраїнські Установчі збори. Отже, *ці дві національні*

³⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 4.

українські формації (УНР та ЗО УНР) складали, швидше, конфедеративне державне об'єднання, що було обумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Головна з них – скрутне військово-політичне становище, в якому незабаром опинилися Директорія, уряд та Дієва Армія УНР, що під натиском більшовицьких і білогвардійських військ змушені були невдовзі залишити майже всю територію України.

На початку ХХ ст. Соборна Україна припинила своє існування. Проте Акт Злуки залишився тією знаменною подією, що мала величезне й непересічне історичне значення для українського народу та для плину його національно-державного майбуття. Соборне єднання УНР і ЗУНР дало змогу заманіфестувати перед усім світом про неподільність українських земель, єдність і солідарність українського народу, стало прологом і дороговказом для сучасної соборної суверенної держави Україна.

22 січня 1990 р. між Києвом і Львовом з нагоди 71-ої річниці проголошення Акту Злуки УНР та ЗУНР було створено живий ланцюг єднання – «Українську хвилю». Відтоді День 22 січня відзначається не лише як Свято проголошення державної самостійності УНР (встановлене 24 січня 1919 р. відповідним Законом³⁴⁸), а й як День Соборності України.

Сьогодні, в епоху глобалізації та формування нового світового порядку, ідея Соборності повинна набути нового змісту, вона мусить поглибитися і розширитися у нашому розумінні далеко поза межі вузького панцира державно-територіальної єдності сполученої Великої України до усвідомлення кожним українцем планетарної Соборності Українського Духу, загальної Соборності Української Нації як абсолюту.

³⁴⁸ Там само. – Ф. 1065. – Оп. 4. – Спр. 5. – Арк. 57.

РОЗДІЛ 4

Павло ГАЙ-НИЖНИК

СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛ-КОНСЕРВАТИЗМУ І ГЕТЬМАНСЬКОГО МОНАРХІЗМУ У ХХ СТ.: ВІЛЬНА УКРАЇНА, УІК-СВУ, УДХП, УНГ, УСХД, СГД (ГЕТЬМАНСЬКИЙ РУХ)

Український націонал-консерватизм (теорія українського монархізму) – політична та ідеологічна теорія і доктрина, специфічний український варіант націонал-консерватизму, розроблений у 20-х рр. ХХ ст. В'ячеславом Липинським³⁴⁹ (сам

³⁴⁹ В. Липинський народився 5 (18) квітня 1882 р. у с. Затурці на Волині, у родинному маєтку польського шляхетського роду Ліпінських. Зростав у католицькому, хліборобсько-шляхетському, культурно польському середовищі. Рід Ліпінських гербу Бродзич, який походив з Мазовії, дав цілу низку діячів, що займали визначні становища серед тогочасної шляхти (серед них молодший брат Станіслав (н. 1884 р.) – доктор філософії, агроном-селекціонер). Родинне походження Липинського мало вирішальний вплив на формування його поглядів та ставлення до життя. Навчався у Житомирській, Луцькій та Київській гімназіях. Перебування у Києві, де він був учнем І-ої Київської гімназії, безперечно, мало вплив на подальший розвиток його поглядів. Тут він потрапив до українського середовища, брав участь у зустрічах, які відбувалися у домі Марії Требінської. Про так званій «гурток Требінської» відомий український історик Н. Полонська-Василенко казала, що «там зустрічалися люди різного віку, різних політичних переконань, різних фахів, але об'єднані одним почуттям – любов'ю до України». В. Липинський приєднався до цього гуртка наприкінці 1890-х рр., а також долучився до так званих «хлопоманів».

В. Липинський називав цю теорію «українським гетьманським націоналізмом»). Пізніше ця політична течія набула виразних організаційно-практичних рис у формі *Гетьманського руху* – громадсько-політичного націонал-консервативного напрямку прихильників відновлення соборної Української Держави у формі дідовичного гетьманату родини Скоропадських, що діяв у ХХ ст. в Україні та за її межами й ідеологічно ґрунтувалася на монархічній теорії В. Липинського³⁵⁰.

Якщо ідеологічно український Гетьманський рух ґрунтувався на політичній теорії В. Липинського, то організаційно він бере витоки певною мірою від групи «Вільна Україна», Українського інформаційного комітету (УІК) Союзу визволення України (СВУ), з теоретичних засад й політичної практики Української демократично-хліборобської партії (УДХП) й історичного факту існування Української Держави (Гетьманату) 1918 р.

Згодом, в еміграції, монархічно-консервативну ідеологію у своїй фундаментальній теоретичній концепції розробив В. Липинський, який разом із однодумцями (С. Шеметом, О. Скорописом-Йолтуховським, Д. Дорошенком, М. Кочубеєм, А. Монтрезором, Л. Сідлецьким (С. Крилачем), М. Тимофіївим та ін.) дав поштовх до практичного відродження українського монархічно-гетьманського руху як рушійної сили новітнього українського політичного націонал-консерватизму. Його піонерами стали, зокрема, політичні організації утворені й керовані В. Липинським (Український союз хліборобів-державників; Братство українських класократів-монархістів,

³⁵⁰ Дивіться: Гай-Нижник П. П. Монархічна Україна: яку державну модель передбачали побудувати в Україні гетьманці у другій половині ХХ століття / П. П. Гай-Нижник // Гілея. – 2012. – Вип. 61 (№ 6). – С. 63–71.

гетьманців³⁵¹) та гетьманом П. Скоропадським (Союз гетьманців-державників³⁵², Українська гетьманська організація Америки та ін.)³⁵³.

Загалом, питома вага теоретично-ідеологічної та історично-політичної спадщини в історії українського націонал-консерватизму та Гетьманського руху нерозривно і тісно пов'язані з постатями В. Липинського та

³⁵¹ *Братство українських класократів-монархістів, гетьманців* – українська політична організація. Створена 18 серпня 1931 р. В. Липинським та його однодумцями В. Залозецьким-Сасом, В. Кучабським, М. Кочубеєм, Р. Метельським, М. Савур-Ципріяновичем після розколу та виходу їх з Українського союзу хліборобів-державників (УСХД). Ідеологія базувалася на тих самих програмних засадах, що й УСХД, з тією різницею, що питання вибору династії вносилося на розсуд парламенту, який мав бути скликаний після відродження Української Держави. Згідно з політичним заповітом В. Липинського, члени організації виступали проти визнання П. Скоропадського лідером Гетьманського руху. Друкований орган – «Збірник хліборобської України» (Прага, 1931–1932). Близькою до Братства за політичними поглядами була група галицьких монархістів (І. Кривецький, І. Крип'якевич, Т. Коструба). Діяльність організації не мала значного впливу на політичне життя української еміграції.

³⁵² *Союз гетьманців-державників (СГД)* – монархічна організація українців, що діяла у Канаді та США. СГД підтримував ідею гетьманської Української Держави з П. Скоропадським на чолі. У США постав 1922 р. на основі атлетичного молодіжного товариства «Січ», головним отаманом обрано С.-К. Гриневецького. Друкований орган – «Січові вісті» (ред. О. Назарук). Задля підвищення військової підготовки 1930 р. члени СГД приєдналися до американської міліції. 1940 р. організацію перевіряло Федеральне бюро розслідувань США (ФБР), виявивши деяких її радикально налаштованих учасників. 1942 р. СГД було розформовано. У Канаді організація сформувалася на основі просвітницько-спортивних товариств, що 1924 р. об'єдналися під проводом О. Босого в Січову організацію (у м. Йорктон, провінція Саскачеван). Від 1928 р. – Канадська Січова організація, від 1934 р. – СГД; пресові органи – «Пробій», «Канадійська Січ», 1930–1958 рр. – «Український робітник». Центральні осідки – у Торонто й Вінніпезі. Серед членів – І. Ісаїв, В. Дикий, В. Дужий, Д. Льчишин, М. Лапка, І. Скалецький, С. Можевський, І. Корчинський, А. Арабська, О. Малофій, М. Гетьман, Т. Дацків, Т. Михайлівський, В. Стира, Г. Байрак, П. Барницький, П. Олійницький. 1940 р. організація сприяла утворенню КУК. У часи 2-ї світової війни діяльність СГД ослабла, 1952 р. стався розкол. Згодом нетривалий час виходили друковані органи «Наша держава» та «Батьківщина».

³⁵³ Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Український консерватизм і Гетьманський рух у ХХ ст.: нариси історії становлення та розвитку / П. П. Гай-Нижник // Гілея. – 2011. – Вип. 43 (№ 1). – С. 15–38.

П. Скоропадського. Власне, якщо П. Скоропадський долучився до українського національно-політичного життя від кінця 1917 р. й у 1918 р., коли став гетьманом Української Держави, то В. Липинський став його активним адептом ще з початку ХХ ст. Сам він визначав початок своєї української політичної діяльності від 1900 р., наголошуючи, що за «переконанням своїм був завжди самостійником, але не належав до РУП (Революційної Української Партії), натомість брав участь в аспіраціях державницьких, що формувались тоді в Галичині»³⁵⁴. В. Липинський був одним з небагатьох тогочасних «божевільних» українських громадсько-політичних діячів, що прагли здобуття Україною не автономії у складі федеративної Росії, а державної незалежності.

Іще в шкільничо-гімназійні роки В. Липинський долучився до українського національно-визвольного руху (до його однодумців тоді належали Р. Войцехівський, Б. Рильський, брати Милорадовичи та Матюшенки, Л. Юркевич, К. Михальчук, В. Удовенко³⁵⁵). У 1901 р. під час великодніх канікул у Києві проходив крайовий з'їзд делегатів середньошкільних учнівських корпорацій Правобережжя, на якому В. Липинський був одним із делегатів польської корпорації від І-ї Київської гімназії. Там семикласник В. Липинський виступив з ідеєю політичного українства усіх етнічних поляків (запропонував створити одну спільну корпорацію для римокатоликів та православних на базі української територіальної приналежності). Коли ж ця пропозиція не пройшла, він

³⁵⁴ *Липинський В.* Повне зібрання творів архів, студії: Архів. Листування / В. Липинський. – Т. І. – Київ; Філадельфія, 2003. – С. 290.

³⁵⁵ *Wierzeński W. K.* Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1831–1920 / W. K. Wierzeński. – Warszawa, 1936. – S. 85; *Nowicki J.* Wspomnienia starego działacza / J. Nowicki. – Warszawa, 1936. – S. 19; *Gancarz B.* “My, szlachta uktainska...” Zarys zycie i dzialalnosci Wacława Lipinskego. 1882–1914 / B. Gancarz. – Krakow, 2006. – S. 46–49.

залишив з'їзд і зрікся членства корпорації римо-католиків, а натомість став членом православної учнівської «Громади»³⁵⁶.

Вже у 1908 р. молодий В. Липинський говорить про необхідність поширення національної самосвідомості серед народу та формування у ньому гордості за власну минувшину. Так, він констатує, що «народився на Україні рух національного відродження, шириться серед українського народу національна свідомість, а з нею росте національна самоповага»³⁵⁷. Проте із відродженням, автор нарікає на брязчанні внутрішніх пут – спадщині довгого лихоліття, сліпій карі за неповинні історичні гріхи, що яко темні сили, які мовчки дивилися на занепад власного народу, накидаються на нього коли він встає зі сну рабства. В. Липинський дає свій рецепт проти «малоросіяництва» чи «малопольства» українців, проти ворожої принизливої пропаганди тощо: «Найкращим способом боротьби було б поширення національної свідомості серед всіх класів і всіх верств українського народу; тоді неминучі партійні

³⁵⁶ Після закінчення гімназії у 1902 р. відбував військову службу у Ризькому драгунському полку, що стояв у Кременці на Волині. Однак пізніше військова комісія визнала його «нездатним до війська через легені та серце» (Липинський, фактично, все своє життя хворів на туберкульоз). Весною 1903 р. вступив до Ягеллонського університету в Кракові, де вивчав агрономію та слухав лекції з інших предметів, зокрема, історії, а також відвідував лекції з української літератури Б. Лепкого. У 1906 р., закінчивши навчання, одружився у Кракові з Казимирою Шумінською та виїхав з нею до Женеви аби вивчати соціологію у тамтешньому університеті. Проте пробув у Женеві лише рік, позаяк швейцарський клімат погано впливав на здоров'я й лікарі порадили йому виїхати. Від 1909 р. перебував частково у Кракові, почасти у своєму маєтку Русалівські Чагари Уманського повіту (нині Черкаська обл.). Тут він господарював на хуторі, який подарував йому його дядько А. Рокицький. Уже тоді В. Липинський усвідомлював необхідність повернення українському народові, який «живе, хоче жити і буде жити як народ незалежний», його еліти; ополяченій і польській шляхті в Україні треба визначитись: буде вона з народом, зійде з позиції колонізаторів чи опиратиметься ходові історії. Цю альтернативу він сформулював у брошурі «Шляхта в Україні: її участь в житті українського народу на тлі його історії» (Краків, 1909), а також у статтях до журналу «Przegląd Krajowy» (Київ, 1909), до редакції якого він входив.

³⁵⁷ *Правобережець В.* «Братья малороссы» / В. Правобережець // Рада. – 1908. – № 221. – 27 вересня (10 жовтня). – С. 1.

ріжниці не сходилися б, так як частенько тепер, з ріжницями в переконаннях національних, і коли відродження українського народу має стати ділом всенароднім, а не ділом партійним, то, раніше чи пізніше, прийдеться коло цього заходитися»³⁵⁸. Крім того, В. Липинський нагадує також і про необхідність боротьби з т. зв. «союзницькими» ідеями серед мас, коли вороги спотворюють і перекручують наші національні спогади та традиції для власних цілей. І боротьба ця, перш за все, мусить полягати у книзі, у правдивій історії та трактуванні вірному традицій, у поширенні популярної літератури серед народу, а не лише на книгарських полицях та в інтелігентських бібліотеках тощо.

Оцінюючи наслідки і впливи російської революції 1905 р. В. Липинський у 1911 р. не лише намагається розвіяти туман песимізму щодо українських перспектив попри тимчасову кволість національно-визвольного руху, а й виявити коріння та причини його слабкого розвитку. «Лежать вони в сучасному життю України, яко цілости, і в життю цілого нашого народу. Щоб їх зрозуміти, – розмірковує В. Липинський, – ми мусимо покинути переповнені зневірою, затроєні гнилою атмосферою дрібної гурткової гризні, слабі і немічні осередки сучасного українства, а глянути, що діється на широкій нашій живій, неомертвілій Україні.

Кожний, хто зблизька знає наші народні маси, відає, що вони переживають тепер глибоку кризу, – кризу, сказати б, не тільки фізичну (еміграція, безробіття, наслідки столипінської аграрної реформи і т. инш., – про це ми наразі не говоримо), а й духову, моральну»³⁵⁹.

Йшлося про тектонічний злам давнього світогляду старої кріпацької України й народження поволі нового світогляду молодій Україні як про засадничу рису тієї духовної кризи. І значення її було величезним, позаяк зі старим народним

³⁵⁸ Там само.

³⁵⁹ *Безрідний В.* Другий акт / В. Безрідний // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1985. – Vol. 9. – № 3/4. *The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj* (December 1985). – P. 370–381.

світоглядом гинув давній національний зміст життя українських народних мас, гинуло усе те, чим досі жили ці маси, гинули навіть дотогочасні форми боротьби за своє існування тощо. Увесь той величезний капітал національної енергії, що витворював український народ ще з часів Хмельниччини, ставав поступово мертвим капіталом, непродуктивною енергією за нових часів. Зникли старі кайдани, але з'явилися нові ознаки ярма, що спонукали виникненню цієї кризи, яка створювала переломний момент української історії. З іншого боку, революція втягнула народні маси у вир політичної боротьби і розпочала тим нову стадію в процесі зростання і поширення російської державності в Україні – розпочався процес загальноросійської громадянизації, процес державної асиміляції українства.

Проте В. Липинський бачить в цьому зламі й обнадійливі ознаки становлення нової української нації. Бо дійшовши краю, плакати вже не годиться й український народ «тільки тяжкою невпинною і завзятою боротьбою здобуде своє право». І автор закликає до цієї боротьби. Він вказує, що «з відлученням від Польщі Холмщини кінчиться перший акт великої епопеї визволення України, розпочатої Богданом Хмельницьким. <...> Оцим повним знищенням ворожої польської держави на землях наших кінчиться нині перший акт боротьби українського народу за свою волю, за своє повне національне визволення»³⁶⁰.

Але В. Липинський нагадує і про іншу загрозу – Москву! Він пояснює: «Страшний нам і досі – скажемо ми – не російський народ, а страшна держава російська тому, що насильством, підступом, деморалізуючою акцією вона в наш національний організм вілася; тому, що внесла вона в наше життя таке роздвоєння, яке життя наше нівечить, на внутрішню боротьбу найкращі сили наші повертає»³⁶¹. Тож В. Липинський пророкує, що настає час порухунок з Росією

³⁶⁰ Там само. – Р. 374.

³⁶¹ Там само. – Р. 376.

розпочати, наближається поволі другий акт боротьби за визволення України – зниження Московії.

4–6 березня 1911 р. у Львові відбулася таємна нарада гуртка українських емігрантів і галицьких діячів, на яку В. Липинський як «завершений самостійник й націоналіст» прибув з Кракова на запрошення автора цієї характеристики – Л. Юркевича, що знав його ще з часів спільного навчання у І-й київській гімназії³⁶². На нараді було продемонстровано два погляди: самостійницький – без орієнтації на чужі сили, який і представляв В. Липинський, та «сепаратистичний» – з виразною орієнтацією на Австрію, якого дотримувалися В. Кушнір та В. Степанківський.

Суть стратегії В. Липинського полягала у двох концепціях: «1) цілковита самостійність України і 2) прилучення України до Австро-Угорщини, обстоюючи першу». У своїх спогадах А. Жук, який був учасником тієї наради, пояснював з приводу прихованого підтексту другої концепції, що В. Липинський «брав у рахубу лише як етап до державної самостійності України і то оскільки, остільки Австро-Угорщина зможе дати товчок до нашої самостійності своєю політикою в Галичині»³⁶³. Він застерігав українських революціонерів від влиття у загальноросійський революційний рух, а натомість вважав, що головною метою українського революційного руху має бути боротьба за власну самостійну державу, позаяк був глибоко переконаним, що «без держави нема нації і що українці так довго не стануть нацією, як довго не здобудуть власної держави»³⁶⁴. Тоді ж В. Липинський вже став визнаним головним ідеологом створеної у 1911 р. *групи «Вільна Україна»*, у складі якої перебували, зокрема, політичні емігранти з Росії

³⁶² Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001.

³⁶³ Визволення (Відень–Прага). – 1923. – № 2. – С. 34.

³⁶⁴ Там само. – С. 35.

– А. Жук, Л. Юркевич, В. Степанківський, С. Томашівський, Л. Залізняк та ін.³⁶⁵

В. Липинський міркував, що «коли Австрія сьогодні для нас більше прихильна, ніж Росія, то ми можемо се лише реєструвати, але не витягати з того ніяких консеквенцій доти, доки не прийде якийсь факт великої ваги, наприклад війна... В противному разі ми поставимо себе на становище емісарів австрійських, котрими ми не є і ними бути не можемо. Нашою реальною політикою мусить бути зміцнення нашої національної сили, пропагандою революційної ідеї Вільної України, її повного національного визволення»³⁶⁶. Ці слова з 1911 р. свідчать про політичну далекоглядність та чуття реалізму В. Липинського. Більше того, він вже тоді не вірив в успіх соціалістичної демократії в Україні, вважаючи її шкідливою, позаяк вона гратиме на користь Великої Росії. Відтак В. Липинський рішуче виступав проти участі українців у демократичному русі в Росії, аргументуючи: «Сили при сім ми тратимо, а нічого не зискуємо. Російська революція годується головним чином нашими соками, нам же приносить тільки дальшу русифікацію»³⁶⁷. Його курс – здобуття українцями власної самостійної держави, з можливим монархічним устроєм й певними претендентами, що обговорювалися на вищевказаній нараді (на український престол пропонувалися, наприклад: син Вільгельма II – Іоакім, Франца-Йосифа – Фердинанд; висловлювалася також можливість секундогенітури Романових).

У тому ж таки 1911 р. за ініціативи В. Липинського створюється *Український інформаційний комітет* (голова – проф. Р. Залозецький, секретар – А. Жук). Комітет підготував низку інформаційних видань про Україну іноземними мовами. Зі свого боку, В. Липинський написав брошуру «600-літня боротьба українського народу за політичне визволення». У

³⁶⁵ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – Т. 2. – К., 1994. – С. 133.

³⁶⁶ Визволення (Відень–Прага). – 1923. – № 2. – С. 39.

³⁶⁷ Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни / Д. Дорошенко. – Прага, 1936. – С. 34.

1912 р. В. Липинський виробив проект заснування *Союзу визволення України* для Українського інформаційного комітету, який мав за мету організацію боротьби за незалежну Українську Державу.

У грудні 1912 р. у Кракові В. Липинський пише свій знаковий «Меморіал до Українського [Інформаційного] Комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі». Перш за все у «Меморіалі» заявлялося:

«І. Українська Нація має право на вільне і незалежне національне та політичне життя на власній території.

ІІ. Розвиток Української Нації, позбавленої сильною маючої верстви, тісно зв'язаний з розвитком політичної демократизації і проведенням соціальних реформ, економічно корисних для широких народних мас»³⁶⁸.

Виходячи з цих основних підстав константувалося, що централізаторська, однаково, ліберальна і чорносотенно-націоналістична Росія є непримиримим і головним ворогом українців. При цьому зауважувалося, що й консервативно-клерикальна, католицька і ліберально-буржуазна жидівська Австрія не є союзником українців. Опитаючись на приклад становища українців в Галичині, зазначалося, що поляки також є для українців елементом не менше ворожим від росіян, а однаково небезпечним через свою денационалістичну політику.

Відтак, у разі виникнення великої війни між Росією та Австро-Угорщиною, завданням всіх свідомих українців повинно було б стати: «підняти на цій, не зайнятій воюючими арміями українській території масовий рух за повним визволенням України з під ярма чужих держав»³⁶⁹. Україна мала бути незалежною державою в межах своїх етнографічних кордо-

³⁶⁸ Липинський В. Меморіал до Українського [Інформаційного] Комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі (Грудень 1912 р.) / В. Липинський // Особистий сайт П. Гай-Нижника [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-pyzhnyk.in.ua/doc2/1912\(12\).lyunsky.php](http://hai-pyzhnyk.in.ua/doc2/1912(12).lyunsky.php).

³⁶⁹ Там само.

нів. Форма правління – конституційна монархія (евентуальна справа династії – німецької, австрійської чи можливо навіть російської – мала залежати від української конституанти і становища Європи). Ця українська конституційна монархія могла перебувати й під протекторатом Росії або Австрії й обов'язувалася зберігати повний нейтралітет супроти цих двох держав.

У соціально-економічній сфері (робітнича мінімальна програма) передбачалося встановлення 8 годинного робочого дня, державного страхування тощо. У «Меморандумі» виразно вказувалося й таке гасло як: «Українська земля для української нації». Під ним розумілося, що в майбутній Українській Державі мали бути визнані:

а) приватна власність на землю, котра належала би українцям без різниці віри і походження (православних, греко-католиків, римо-католиків, протестантів, «штундистів» і т. д.), котрі визнають себе українцями;

в) уся земля, що належала усім не-українцям і все, що перевищувало б 500 десятин української посілості, мали бути викуплені за «справедливою» ціною;

с) у ворогів України, що виступали би проти українського визволення, земля мусила б конфіскуватися;

д) конфіскуванню також підлягали б усі казенні, удільні і т. д. землі колишніх метрополій;

е) з викупленої та конфіскованої землі мав бути створений національний земельний фонд, з котрого наділяли би ділянками в приватне і дідичне володіння по трудовій формі усіх, хто зі зброєю у руках брав участь в боротьбі за визволення України;

ф) мали бути видані закони, що обмежували б приватну земельну власність до 500 десятин і забороняли б в межах Української Держави володіти землею неукраїнцям.

У майбутній Українській Державі передбачалася «повна свобода всіх українських віросповідань з українськими ієрархами (правосл[авний] патріарх, греко- і римо-католицькі

єпископи Українці) на чолі, при захованню для правосл[авної] церкви першого і начального місця»³⁷⁰.

У геополітичній перспективі вважалося, що:

– для Європи, котра не бажатиме скріплення Австрії коштом Росії – отже перш за все для Англії і Франції – українська державна незалежність буде так само бажаною, як незалежність Албанії для супротивників зміцнення Сербії коштом Туреччини;

– для послаблення Росії, перш за все для Пруссії і Швеції, нейтральна українська держава дасть найкращий вихід при ліквідації австро-російської війни;

– на боці відновлення української державності (у випадкові поразки у великій війні Туреччини) стоятиме Балканський союз, а також Сербія (що не бажатиме зміцнення Австрії) та Болгарія (через константинопольське питання, в котрому Україна, включаючи переїзд через Дарданелли, не мала би таких державних амбіцій, як Росія);

– не противилася б українській незалежності й Румунія, що здобула би як компенсацію підросійську Бесарабію і румунську частину Буковини.

Передбачалося, що соціальний і національний бік українського повстання викличе подібні соціальні та національні рухи в сусідніх державах – Австрії та Росії, послаблюючи тим самим обидві небезпечні для України сусідки. У разі ж неповної перемоги української боротьби за незалежність, з українцями все-ж мали б більше рахуватися ті держави, в межах котрих вони б опинилися. У випадку ж повного розгрому українського національно-визвольного зриву в українських масах і в Європі лишилася б ясна і виразна українська політична ідея, не засмічена ні русофільством, ані австрофільським намулом. І ідея ся зможе за першої ж нагоди знов відродитися, як відновлювалися раз по разі козацькі повстання в XVII ст.

³⁷⁰ Там само.

Підняти й очолити національно-визвольну війну мав «Союз українських державників (імперіалістів)», закладений з членів Союзу визволення України, котрий планувався до заснування й мав вже розпочати літературну агітацію в напрямі вищенаведеної програми. У разі ж вибуху австро-російської війни він увійшов би в блок з тими українськими партіями, що на підставі спільної мінімально соціальної програми, згодилися б підняти масовий рух за політичну незалежність України. Якщо б втілити той план не вдалося б і масове національно-визвольне повстання здійснити не вдалося б, то у разі вибуху війни між Австро-Угорщиною та Росією, члени УІКу та політично активне українство мусили би «заховуватись зовсім пасивно, ведучи далі по той і по сей бік кордону політичну і культурну організаційну роботу»³⁷¹.

У 1912–1913 рр. В. Липинський намагався усіма силами активізувати діяльність «Вільної України» та УІКу, проте невдовзі діяльність самостійників у Галичині було дискредитовано галицькими «автономістами», які через львівську газету «Діло» та часопис «Нова Буковина» проводили свою політичну кампанію. Подібний перебіг справ змушує В. Липинського відмовитися від спільної політичної акції з галичанами. У підросійській Україні самостійницькі ідеї також не були сприйняті українськими політичними колами, що сповідували соціалістично-демократичні та автономістські ідеї, а такі самостійники-«диваки» як М. Міхновський та В. Липинський, аби не опинитися поза політичними процесами, змушені були певним чином тимчасово кооптуватися до українського громадсько-політичного руху Наддніпрянської України.

Світову війну В. Липинський зустрів у лавах російської імператорської армії (мобілізований як резервний офіцер до 4-го драгунського Новотроїцько-Катеринославського полку й армії ген. Самсонова брав участь у східнопруській кампанії). Згодом В. Липинського було переведено до резервних частин

³⁷¹ Там само.

спочатку в Дубно, потім в Острозі й, нарешті, у Полтаві. Після російської Лютневої революції він брав участь в українізації військових частин на Полтавщині.

У цей час, протягом 1917–1918 рр. В. Липинський разом із С. Шеметом, як він сам згадував, «політично організовував хліборобські консервативні елементи на Полтавщині»³⁷². З лубенськими братами Шеметами В. Липинський познайомився наприкінці весни 1917 р. під час другого з'їзду організованих хліборобів (земельних власників) Полтавщини³⁷³ й долучився до їхніх планів створення консервативної партії, що невдовзі постала на Полтавщині під назвою *Українська демократично-хліборобська партія (УДХП)*.

Формування партії почалося без В. Липинського. Як свідчив один зі співорганізаторів партії С. Шемет, у травні 1917 р. з губерніального з'їзду «Союзу земельних власників», що відбувався у Полтаві, повернулися до Лубенського повіту кілька місцевих козаків-хліборобів. Двоє з них (І. Корнієнко та М. Макаренко) звернулися до нього з пропозицією утворити подібну організацію на Лубенщині. С. Шемет схвально сприйняв таку думку, але погодився на співпрацю за умови, що варто створити «не відділ «Всеросійського Союзу Земельних Собственников», а свою окрему українську хліборобську організацію на платформі суверенності українського народу»³⁷⁴. Згодом, у своїй «Заяві Загальним Зборам Української Демократично-Хліборобської Партії, пересланій на руки Закордонного Комітету цієї Партії в Тарнові» С. Шемет і В. Липинський зазначатимуть, що УДХП, у заснуванні якої вони обидвоє примали участь, постала на весні 1917 р. «Незадоволені політикою Центральної Ради національно свідомі хліборобські елементи, – писали вони, – бажаючи брати активну участь

³⁷² Липинський В. З епістолярної спадщини / В. Липинський. – К., 1996. – С. 160.

³⁷³ Шемет С. В. К. Липинський при громадській роботі / С. Шемет // В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 1. – К., 2010. – С. 259.

³⁷⁴ Шемет С. До історії Української Демократично-хліборобської партії / С. Шемет // Хліборобська Україна. – Зб. 1. – Відень, 1920. – С. 63.

в тодішнім політичному життю і впливати на діяльність законодавчих державних органів, мусіли: 1) об'єднатись в політичну партію...»³⁷⁵. Ще одну зі спонук до творення подібної політичної структури вказують самі організатори партії у преамбулі до нарисів її програми. «За останні часи в різних містах України почали організовуватись політичні групи, котрі мають між собою те спільне, що з одного боку вони не можуть ні свого світогляду, ні своєї тактики цілком укласти в рамки вже існуючих соціалістичних партій. З другого боку, – наголошував Оргкомітет партії 15 жовтня 1917 р., – бажаючи йти в політичній боротьбі з одверто зазначеними цілями, вони не можуть об'єднуватися з тими по суті діла несоціалістичними партійними організаціями, які спокусилися й собі приліпити назву соціалістів»³⁷⁶. Тобто, фактично лубенці вказують на вимушене позиціонування окремими несоціалістичними силами себе як «соціалістичних» через неможливість інакше провадити свою діяльність в українському тогочасному політичному просторі, а практично – відверто оголошують себе об'єднавчим ядром для подібних угруповань та партійних організацій.

Відтак, було створено Організаційну комісію, що зголосилася на утворення крайової хліборобської організації, яка включала до свого складу: С. Шемета, голову Лубенської повітової земської управи М. Боярського, члена цієї управи Л. Климів, агронома В. Шкляра та козаків-хліборобів В. Чигрина, І. Корнієнка, М. Макаренка. Ця комісія оголосила про утворення нової політичної організації, назвавши її

³⁷⁵ Хліборобська Україна. – Зб. 1. – Відень, 1920. – С. 273.

³⁷⁶ Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програми і досвід. Матеріали. – К.: Колсантинг, Фенікс, 1993. – С. 129.

*Українською демократичною партією (УДП)*³⁷⁷.

Установчі збори партії відбулися 29 червня 1917 р. у Лубнах, на який з різних повітів Полтавщини прибуло понад півтори тисячі делегатів, що представляли як інтелігентні кола консерваторів-самостійників й національно свідоме поміщицтво (20 дідичів), так і заможні й середні верстви хліборобства (1500 селян). Керівний орган партії (Раду) склали: М. Боярський, Л. Климів, В. Шкляр, В. Чигрин, І. Корнієнко, М. Макаренко та С. Шемет. На зборах (під головуванням Л. Климів) було ухвалено основні програмові засади партії: досягнення суверенності українського народу, збереження приватної власності, вирішення земельного питання Українським Соймом на основі парцеляції поміщицьких земель за викуп. У своїй доповіді перед делегатами С. Шемет поняття «суверенність» пояснив у стилі популярної тоді революційної риторики – як прагнення партії до здобуття такого становища, коли відбудеться «вільна спілка усіх народів як гарантія вічного миру, широка автономія України в Федеративній Російській республіці»³⁷⁸. На основі цих принципів В. Андрієвський, С. Шемет та В. Липинський мали розробили проекти програми партії.

При цьому слід зауважити, що делегати не змогли належним чином завершити партійні збори, позаяк їм завадила це зробити непрошена група солдатів. Увечері ж нашвикоруч обрана Рада партії (також через втручання солдатів) не змогла нормально провести збори. Перемовини ж з місцевим Советом солдатських депутатів ні до чого не призвели, позаяк

³⁷⁷ У 1904–1905 рр. вже існувала партія з такою ж назвою й одним з її співзасновників якраз і був С. Шемет. Тож вибір назви – Українська демократична партія – для нової партії у 1917 р. вочевидь був не випадковим. Більше того, від «старої» УДП до І Державної Думи свого часу балотувався Володимир Шемет – старший брат С. Шемета. Наприкінці 1905 р. УДП на автономних засадах об'єдналася з УРП й було створено спільну Українську радикально-демократичну партію (УРДП).

³⁷⁸ Вісник Лубенського громадського комітету. – 1917. – 6 липня.

в українців була «програмка не так написана»³⁷⁹.

Власне В. Липинський дізнався про створення УДП у червні 1917 р. від того ж таки С. Шемета у Полтаві при знайомстві з ним на хліборобському з'їзді. У серпні 1917 р. В. Липинський, на той час вже активний діяч й член Ради партії та очільник (з липня) її полтавського осередку, почав розробку свого проекту її програми³⁸⁰.

Саме В. Липинський запропонував й нову назву – *Українська демократично-хліборобська партія (УДХП)*. Як вказував С. Шемет, додаток «хліборобська» мав підкреслювати чи не одну з найголовніших відмінностей нової політичної сили від інших модних тогочасних партій соціалістичного спрямування³⁸¹ – вимогу збереження приватної власності на землю і тим самим уникнути недовір'я з боку селян – земельних власників. Крім того, «в перші часи партійної роботи виявилась цікава подробиця, що селяни цілком ще не звикли до партійних організацій, про партію судили, дивлячись на її назву»³⁸².

Зрештою В. Липинський й став автором нарисів політичної програми УДХП, що була ухвалена 15 жовтня 1917 р. Згідно з її програмовими нарисами, члени партії

³⁷⁹ Шемет С. До історії Української Демократично-хліборобської партії / С. Шемет // Хліборобська Україна. – Зб. 1. – Відень, 1920. – С. 63–64.

³⁸⁰ Турченко Ф., Заліська Н. В'ячеслав Липинський – ідеолог Української демократичної хліборобської партії / Ф. Турченко, Н. Заліська // В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; – Філадельфія, 1994. – С. 171–181.

³⁸¹ Самостійництво, як політична перспектива для України, на той час хоч і мало своїх провісників, проте поглиналося й висміювалося популярними діячами соціалістично-демократичного напрямку. Так, наприклад, 19 березня 1917 р. у Києві відбулася грандіозна маніфестація, що переросла у віче на Софіївському майдані. І хоча серед вимог демонстрантів було близько 10 транспарантів з гаслами «Хай живе самостійна Україна з гетьманом на чолі», вони все ж розчинялися посеред 300 гасел із вимогами автономії України. На військовому з'їзді ж у Києві самостійників (зокрема М. Міхновського було звинувачено у провокаторстві й буржуазності). Своєю чергою групи самостійників на чолі з М. Міхновським об'єдналися у військовий клуб імені П. Полуботка.

³⁸² Шемет С. До історії Української демократично-хліборобської партії / С. Шемет // Хліборобська Україна. – Зб. 1.– Відень, 1920. – С. 64.

мали об'єднуватися по селах і містах в місцеві організаційні осередки – вільні громади УДХП. Такі партійні громади потрібно було розгалужити по усій Україні. Проте за перший рік свого існування партія спромоглася приєднати до себе усі активні хліборобські елементи лише у Лубнівському повіті на Полтавщині. У решті Полтавської губернії, зокрема й у Полтаві, організовувалися тільки невеличкі гуртки з інтелігенції, що провадили свою роботу напівконспіративно. Такий же стан справ був в Олександрійському та Єлисаветградському повітах на Херсонщині, в Катеринославі, Харкові та Києві. З початком же першої більшовицької окупації діяльність партійних осередків взагалі завмирає й починає оживати лише після вигнання «червоних» з тієї чи іншої місцевості³⁸³.

«Українська національна ідея тільки тоді в силі оживити собою українську етнографічну масу, коли вона йде поруч з ідеєю суверенітету українського народу, коли вона кличе до повного національного визволення і на місто рабської служби чужим державним організаціям ставить змагання до створення власної держави», – наголошував В. Липинський³⁸⁴. На шляху ж від етнографічної маси до нації народ мала вести його провідна верства. Ця провідна верства мала поєднати в собі молоду енергію українського селянства з державницькою мудрістю нащадків гетьманських і старшинських родів. При цьому вона аж ніяк не мала би бути кастово-замкненою, а натомість мусила б поповнюватися кращими представниками усіх класів, в тому числі й робітничого, але при цьому «город не повинен диктувати свою волю українському селу»³⁸⁵.

Що ж стосується моделі майбутнього суспільно-політичного ладу та моделі розвитку України, вироблених В. Липинським у «Нарисі програми» партії, то згідно з ними: УДХП виступала за встановлення в самостійній

³⁸³ Там само. – С. 67.

³⁸⁴ Липинський В. К. Нарис Української демократичної хліборобської партії / В. К. Липинський // Матеріали до програми. Видання Української демократичної партії – Лубни, 1917. – С. 6, 7.

³⁸⁵ Там само. – С. 7.

Українській Державі демократичного республіканізму, за якого законодавча влада належала б демократично обраному Українському Союму в Києві (з терміном обрання делегатів на 4 роки), а виконавча – Генеральному Секретаріатові (урядові), що був би підзвітним Союму. Крім того, передбачалася й посада президента Республіки з чотирирічною виборною каденцією, повноваження якого (як і розподіл функцій та повноважень Союму) мали бути визначені Установчими Зборами. Вибори мусили б здійснюватися через забезпечення демократичного, рівного, всенародного, таємного, прямого й пропорційного права голосу, без будь-яких обмежень за соціальною, національною чи релігійною ознаками³⁸⁶.

Однією з основних підвалин держави та гарантом існування незалежної Української Республіки мали стати сильні національні армія та флот. Система і форма функціонування армії мала би бути комбінованою. За нормальних умов планувалося створення українських збройних сил, «своєю організацією наближених... до типу всенародної міліції»³⁸⁷. При цьому таке військо мусило б мати гнучку організацію і змінюватися відповідно до міжнародної ситуації: в мирний час армія функціонувала б у вигляді міліційних формувань, а на період військової загрози або перебування держави у стані війни – збройні сили трансформувалися б у чисельну регулярну армію. Окремо в програмі УДХП наголошувалося, що «всі члени нашої партії мають обов'язок приймати якнайбільше діяльну участь у всіх загальнонаціональних військових установах»³⁸⁸. Загалом же Збройні сили Української Держави, головним завданням яких було боронити волю українського народу, мали формуватися за принципом абсолютної безпартійності, позаяк «армія єсть організація обов'язкова для всіх національно

³⁸⁶ Нарис програми Української Демократичної Хліборобської партії // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали. – К.: Консалтинг-Фенікс, 1993. – С. 135–136.

³⁸⁷ Там само. – С. 136.

³⁸⁸ Там само. – С. 140.

свідомих вояків-українців, без різниці поглядів та партій»³⁸⁹.

У майбутній державі, згідно з програмними нарисами УДХП, виготовленими В. Липинським, визнавалася законотворча ініціатива. Законодавство базувалося б на демократичних засадах й мало гарантувати кожному громадянину загальнолюдські, рівні й обов'язкові права (незайманість особи, свободи друку, слова, спілок, страйків тощо). При цьому передбачалася й можливість проведення референдуму (у разі прийняття доленосних для держави рішень). Національним меншинам, з метою здобуття їх лояльності до Української Держави, забезпечувалося закріплення права пропорційного представництва у всіх державних установах, широке місцеве самоврядування і культурно-національна автономія (не виключалася й практика створення державних фондів задля акумуляції коштів на задоволення культурних потреб кожної національності, пропорційно її чисельності)³⁹⁰.

Партія виступала за встановлення якнайширшого контролю держави над національним господарством, визнаючи можливість проведення націоналізації усіх залізниць і водних шляхів сполучення, а також таких природних багатств як вугільні копальні, залізородні та нафтові промисли, ліси тощо (без права надання їхньої приватної розробки). Передбачалася часткова націоналізація й у деяких галузях промисловості, передусім – цукрової та винокуреної. При цьому будь-які процеси націоналізації мусили переводитися не шляхом державного примусу сили (експропріації), а шляхом примусу викупу. Крім того, українська держава повинна була б стати утворювачем тих галузей господарства, у яких найбільше зацікавлена вся нація, а «шкідливий для нації хаос приватного капіталістичного хазяйства [...] мусить бути обмежений не тільки зверху – якнайширшим державним контролем над національним хозяйством, а і знизу», тобто – профспілками

³⁸⁹ Там само.

³⁹⁰ Там само. – С. 135–136.

продукуючих мас і демократичним кооперативним рухом³⁹¹.

Аграрне питання пропонувалося розв'язати через визнання й забезпечення двох форм землеволодіння – приватної й орендної. Крім того, держава повинна б була створити національний земельний фонд, який би поповнювався шляхом вивласнення за викуп поміщицької землі понад певну, визначену законом норму. Земельний фонд мав ділитися на хутори, величина яких відповідала би оптимальній для певної місцевості господарчій нормі (ці хутори передавались би селянам у довічну і спадкову оренду без права поділу). Що ж до селянської надільної землі, то вона переходила у повну власність хліборобів. При цьому, попри гарантування недоторканості приватної власності на землю, держава мала би застерігати проти надмірної концентрації землі в одних руках, а також не допускати земельної спекуляції. Конфіскація ж великих земельних наділів могла викликати спротив, в той час як їхній викуп селянами надав би їм відчуття господаря й виключив би загрозу соціально-класового протистояння³⁹².

Українська Держава мала би за мету прискорити об'єктивний процес переходу поміщицьких маєтків до рук селянства й, водночас, виробити під цей процес організаційно-правничі засади. У земельній реформі УДХП остаточне рішення мав би право приймати Сойм, законно обраний винятково Українськими Установчими Зборами (а не Російські Установчі Збори). Очікувалося, що наслідком такої земельної реформи мало стати перетворення України на край високорозвиненого, інтенсивного фермерського господарства. «Ми будемо йти до того, – зазначалося в програмі, – щоб зникли якнайшвидше пережитки нашої національної неволі: величезні поміщицькі латифундії, котрі могли існувати при дешевих робочих руках, темноті народній та піддержці пануючих держав, і витворені

³⁹¹ *Липинський В. К.* Нарис Української демократичної хліборобської партії / В. К. Липинський // Матеріали до програми. Видання Української демократичної партії – Лубни, 1917. – С. 19.

³⁹² *Andrijewskij W.* Jeszcze kilka uwag i wspomnien o s.p. Wacławie Lipinskim / W. Andrijewskij // Biuletyn Polsko-Ukrainski. – Warszawa, 1934. – № 10. – С. 3.

панщиною великі, скупчені та бідні українські села»³⁹³.

В освітньо-культурній сфері першочерговим мусило б стати відкриття та поширення серед сільського населення початкових і середніх шкіл. При цьому прискореними темпами мала відбутися українізація освіти по селах. У містах же, з огляду на попередню глибинну русифікацію, українізацію пропонувалося здійснювати поміркованіше, допускаючи ще певний час тимчасове паралельне вживання російської мови.

У релігійній сфері держава оголосила би про свободу віросповідання, а також опікувалася подбати про матеріальний стан духовенства, усіма засобами сприяючи підвищенню загальнокультурного рівня священників. Православна Церква «повинна мати соборний устрій і повинна бути автокефальна, незалежна від всяких чужесторонніх політичних впливів і від держави в своїм внутрішнім ладу»³⁹⁴. Таку ж соборноправну автономію здобували б Греко-Католицька і Римо-Католицька церкви, оскільки вони мали значний вплив на певних українських територіях. Провідна ж роль у державі відводилася віковій і традиційній для українців Православній Церкві.

Таким чином, у новій програмі УДХП В. Липинський значно розширив політичні та економічні програмові засади партії, її бачення суспільно-політичної, соціально-економічної й культурно-релігійної моделі майбутньої Української Держави, прийняті при заснуванні УДП у травні 1917 р. Новими стали положення: про потребу відновлення Української державності, суверенність українського народу, потреба у створенні потужної армії та флоту, необхідність формування провідної верстви суспільства з державницькою свідомістю, співіснування орендної та приватновласницької форм землеволодіння, передача за викуп великих земельних маєтків

³⁹³ Липинський В. Нарис програми Української Демократичної Хліборобської партії / В. Липинський // В'ячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ; – Філадельфія, 1994. – С. 137.

³⁹⁴ Нарис програми Української Демократичної Хліборобської партії // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали. – К.: Консалтинг-Фенікс, 1993. – С. 136.

для задоволення потреб малоземельних селян, встановлення державного контролю за національним господарством та інше. Відзначним також є те, що в партії вводився оптимальний віковий ценз (після 20-ти років) для тих, хто прагнув вступити до її лав, а також надання права дорадчого голосу для кожного члена УДХП на Всеукраїнському з'їзді партії.

Необхідно також відзначити й той факт, що під час написання програми УДХП В. Липинський, в ім'я занотування ідеї самостійності та згуртування навколо неї широких суспільно-політичних кіл та свідомого громадянства, змусив себе на певний час поступитися своїй ідеєю українського державного монархізму. Сам В. Липинський з цього приводу зауважував, що «ми – віддаючи “дань духові часу” – на превеликий жаль прийняли були “республіканську форму правління з Президентом на чолі»³⁹⁵. Чому? Аби мати змогу перебувати у тогочасному українському суспільно-політичному житті й поширювати свої погляди. Цю відповідь він обґрунтував пізніше у своїх «Листах до братів-хліборобів», констатуючи реалії наддніпрянського політикуму передреволюційних і революційних часів: «Членом “української” нації міг бути тільки той, хто поступову й демократичну програму української інтелігенції визнавав і мандат на представництво народних інтересів в її руки складав. “Лівіші кадетів і правіші більшовиків”, – ось були ті рамки, в яких могла існувати “українська нація”. Все, що було поза ними – це були не українці, це були в найкращім разі тільки “культурники”, “українофіли”, або смішні оригінали-самостійники, а то просто “малороси”, “поляки”, і взагалі всі разом люде з національного боку непевні»³⁹⁶.

Восени 1917 р. УДХП взяла участь у виборах до Всеросійських Установчих Зборів у складі міжпартійного несоціалістичного самостійницького списку під № 11 від блоку «Українських національно-республіканських

³⁹⁵ В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 1. – К., 2010. – С. 28.

³⁹⁶ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Нью-Йорк, 1954. – С. 6.

груп і організацій»³⁹⁷ (серед його членів, зокрема, були також: В. Андрієвський, М. Злобинцев, І. Кулик, В. Шемет, П. Макаренко та М. Міхновський, що дав заочну згоду на участь у виборчому списку й на членство в УДХП, позаяк на той час іще перебував на фронті³⁹⁸. В. Липинський став офіційним представником блоку у Полтавській окружній виборчій комісії³⁹⁹. Прикметно, що 17 жовтня 1917 р. він звернувся до цієї комісії з заявою, де висловлювалося бажання отримати дозвіл на друк виборчого списку УДХП у пресі та у виборчих бюлетенях українською мовою⁴⁰⁰ й отримав його⁴⁰¹. У виборчій програмі під назвою «Чого добивається для українського народу блок Українських національно-республіканських партій і організацій» виразно було означено самостійницьку й державницьку позицію націонал-консерваторів, яку відображало формулювання однієї з вимог блоку: «Негайний мир при участі українських представників на міжнародному мировому конгресі і сильна народна українська власть, місцева українська озброєна сила»⁴⁰².

Вибори блок № 11 програв. Загалом УДХП здобула 1070 голосів⁴⁰³ (менш, ніж 0,1% виборців), причому з них понад 50% голосів було отримано у двох «своїх» повітах – Лубенському (274 голоси) та Золотоноському (228 голосів), а також у м. Полтава (214 голосів)⁴⁰⁴. Причин було кілька: програма партії ще навіть не була остаточно готовою, а отже й невідомою широкій громадськості, та й сама партія перебувала лише у стані самоорганізації, проте, як небезпідставно вважав один з її провідників В. Андрієвський, за таких революційних часів їхній самостійницький та ще й несоціалістичний список № 11

³⁹⁷ ДАПО. – Ф. 1066. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 1.

³⁹⁸ Андрієвський В. Микола Міхновський: (Нарис суспільно-політичної біографії) // Визвольний шлях. – 1974. – № 4. – С. 608.

³⁹⁹ ДАПО. – Ф. 1066. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 15.

⁴⁰⁰ Там само. – Арк. 16.

⁴⁰¹ Там само. – Арк. 20.

⁴⁰² Вісник Полтавського губернського комітету. – 1917. – 31 жовтня.

⁴⁰³ ДАПО. – Ф. 1066. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1–22 зв.

⁴⁰⁴ Там само. – Арк. 6 зв., 9 зв., 13 зв.

був на той час «найбільш єретичним»⁴⁰⁵.

Варто також зауважити й на тому, що хоча УДХП у 1917 р. й не поділяла соціально-політичної політики Української Центральної Ради, проте не перейшла до неї у радикальну опозицію, а натомість вважала її постанови законним й, відтак, намагалася вплинути на її соціально-політичний та економічний курс легальними методами. У березні 1918 р. керівництво УДХП навіть вело переговори з Центральною Радою про входження членів партії до її складу. Тим не менш В. Липинський не плекав до тогочасних провідників революційно-демократичної України сентиментів й вважав, що «весь перший період Центральної Ради в унутрішній політиці пройшов <...> під гаслом боротьби з самостійниками взагалі і з самостійниками несоціалістами зокрема»⁴⁰⁶. То ж і подальші поразки УНР, на його думку, полягали також і у тому, що «соціалістичні українські партії порішили в певний момент ідею самостійности змонополізувати винятково для себе, викинувши як «реакціонерів та гетьманців» всіх давніх самостійників за межі української нації, котра від дня проголошення четвертого універсалу мала стати вільною й незалежною нацією – промінявши автономію на самостійність – соціал-революціонерів»⁴⁰⁷.

При цьому УДХП не обмежувалася виключно ідеологічною роботою, а й час від часу заявляла про себе антиурядовими акціями. Цьому сприяло й посилення позицій у керівництві партії М. Міхновського (секретаря київського губерніального партосередку), а також вступ до її лав Д. Донцова, який у 1918 р. повернувся в Україну з еміграції. Д. Донцов, зокрема, характеризував УДХП «партією консервативною, а крім того, ворожою до соціалізму і політики Ц[ентральної] Р[ади]», а її самостійницький характер забезпечувала особа автора

⁴⁰⁵ Андрієвський В. З минулого: 1917-ий рік на Полтавщині / В. Андрієвський. – Ч. I. – Берлін, 1921. – С. 152.

⁴⁰⁶ В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 1. – К., 2010. – С. 157.

⁴⁰⁷ Там само. – С. 151.

«Самостійної України» (М. Міхновського)⁴⁰⁸.

З середини весни 1918 р. опозиційні кола, в тому числі й УДХП, посилили тиск на есерівський уряд УНР та на Центральну Раду. У квітні вони кардинально вплинули на подальший розвиток України, хоч і не були визначальними й рушійними силами у зміні історичної долі УНР і Центральної Ради. Коли ж партія 8 квітня (25 березня за ст. ст.) спробувала зібрати з'їзд шести північних повітів Полтавщини у Лубнах, на який з'їхалося 2 тис. делегатів, то уряд УНР відмовився забезпечити безпеку його проведення і УДХП мусила зорганізувати зібранню власну озброєну охорону з синів хліборобів, позаяк просити допомоги у німецького війська проти українців-соціалістів не хотіла⁴⁰⁹. З'їзд ухвалив низку постанов до Центральної Ради, які визначалися наступними основними вимогами:

- визнання принципу приватної власності як основи народного господарства;

- негайне повернення господарям права власності на землю та майно;

- залишення певного мінімуму землі в руках власників і передачі решти землі на орендних умовах малоземельним селянам;

- правове забезпечення рівних умов політичної діяльності для соціалістів і несоціалістів;

- поповнення Центральної Ради представниками УДХП⁴¹⁰.

Для передачі цих вимог Центральній Раді з'їзд обрав делегацію на чолі з С. Шеметом, до складу якої ввійшло 200 селян і 5 членів керівництва партії. Наступного дня, 9 квітня (26 березня 1918 р.), посланці прибули до Києва. Делегати рішуче вимагали скасування основних засад III Універсалу, зокрема щодо соціалізації землі й прагли зачитати постанови

⁴⁰⁸ Донцов Д. Рік 1918 / Д. Донцов. – К., 2002. – С. 6.

⁴⁰⁹ Шемет С. До історії Української демократично-хліборобської партії / С. Шемет // Хліборобська Україна. – Зб. 1.– Відень, 1920. – С. 67.

⁴¹⁰ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т. 2. Українська Гетьманська Держава. – Ужгород, 1932. – С. 16–17.

свого з'їзду на загальних зборах Центральної Ради, проте не отримала на це дозволу від М. Грушевського. Натомість відбулася зустріч частини делегатів з представниками радівських фракцій. На ній й було озвучено вимоги УДХП:

– кооптувати до складу Центральної Ради представників партії;

– переглянути земельний закон;

– скасувати результати виборів до Українських установчих зборів і

– призначити нові демократичні вибори⁴¹¹.

Утім усі ці вимоги, окрім обіцянки внести незначні правки до земельного закону, були відкинуті. Натомість голова Ради народних міністрів, есер В. Голубович і міністр земельних справ М. Ковалевський на окремі зустрічі заявили, що ухвалений Центральною Радою земельний закон не може бути скасованим (щоправда М. Ковалевський запевнив членів делегації, що дрібні селянські господарства не зачіпатимуть і що уряд гарантує селянам земельний мінімум для повного відокремлення від поміщиків).

Стан справ у державі зрештою резюмувала партійна преса хліборобів-демократів, у якій констатувалося: «Техніки, інженери, промисловці, дідичи, управителі культурних маєтків, всі інтелігентські сили, цілий вихований літами апарат новочасної суспільности, що міг би одиноко вирвати край з руїни, загнано в кут»⁴¹². Відтак полтавці взялися організувати Всеукраїнський з'їзд хліборобів, який мав відбутися 28 квітня 1918 р. і на ньому рішучіше й більш жорстко і представницько знову висунути свої вимоги.

На той час столицею ширилися чутки про намір ген. П. Скоропадського та його Української народної громади (УНГ) здійснити державний переворот, повалити Центральну

⁴¹¹ Вісті Всеукраїнського з'їзду Демократів-Хліборобів (Київ). – 1918. – 29 квітня.

⁴¹² Там само.

Раду й проголосити в Україні гетьманат⁴¹³. Легітимізувати цей акт мав також з'їзд хліборобів. Коли ж до Києва прибували делегати з'їзду хліборобів-землевласників, В. Липинський від імені проводу УДХП поставив перед П. Скоропадським вимогу по приході до влади сформувати Кабінет міністрів з «консерваторів, українських патріотів», а В. Андрієвський згадував, що пізно увечері 28 квітня В. Шемет під час зустрічі із ген. П. Скоропадським у своїй київській квартирі (де зупинився й М. Міхновський) обіцяв тому, що «проти гетьмана і гетьманства ніхто з хліборобів виступати не буде», а М. Міхновський мав би нібито стати новим прем'єром⁴¹⁴. М. Єремійв натомість згадував, що у день перевороту М. Міхновський заявив йому особисто, що не має наміру йти у владу («такі речі мені не до смаку і я повертаюся до Харкова до свого адвокатського кабінету»)⁴¹⁵. Тож УДХП погодилася лояльно поставитися до перевороту, а після заборони їхнього з'їзду велика частина її членів (в тому числі В. Липинський і брати Шемети) приєдналася до з'їзду, скликаного УНГ та Союзом землевласників й долучилася до обрання гетьманом П. Скоропадського⁴¹⁶.

Своєю чергою, власні амбіції на чільне місце в українських громадсько-політичних колах право-центристського спектру П. Скоропадський намагався утвердити шляхом створення

⁴¹³ М. Міхновський, до речі, пропонував керівництву УПСР звернутися до урядової УПСР із вимогами, задоволення яких надало би мізерну можливість розв'язати кризу. Суть вимог полягала у наступному: розпуск Центральної Ради, передача влади спеціальному комітетові з 30 осіб (соціалісти у ньому мали складати не більше 20%), скасування закону про соціалізацію землі, формування нового уряду та обрання диктатора, за пів року – парламента, що й мав перебрати до своїх рук владу в Республіці. Утім, така комбінація була аж надто запізнілою й апріорі нежиттєздатною.

⁴¹⁴ Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) / В. Андрієвський // Визвольний шлях. – 1974. – № 4. – С. 609.

⁴¹⁵ Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради / М. Єремійв // Український історик. – 1961. – № 1–4. – С. 161.

⁴¹⁶ Гай-Нижник П. П. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перепічки захоплення влади П. Скоропадським / П. П. Гай-Нижник // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 132–164.

своєї партії, яка б ідейно й організаційно консолідувала певні сили суспільства право-консервативного спрямування. Відтак щойно створена ним організація (*Українська народна громада*) мала би перетворитися на політичну партію.

Таємну організацію «*Українська громада*» (згодом вона почала називатися «*Українська народна громада*») було створено генералом П. Скоропадським у Києві в березні–квітні 1918 р., тобто – в останні місяці існування Центральної Ради та УНР. Планувалося, що з часом її буде переформатовано у політичну партію.

Програма УНГ складалася з 39 пунктів. Серед основних програмових засад організації були: створення твердих підвалин для досягнення самобутності, процвітання, єдності та самостійності наново відродженої України, національної єдності усіх українців, проголошення української мови державною. Щодо прав громадян України, зокрема, наголошувалося на праві власності як основі людської культури. Земельне питання мало б базуватися також на принципі гарантування права приватної власності. Водночас держава мала право відчуження землі у великих власників та забезпечення нею хліборобів, насамперед козаків і тих, хто захищав Україну від зовнішніх та внутрішніх ворогів, у таких обсягах, що забезпечували б заможне існування хліборобських родин.

Найбільш ґрунтовно і широко був представлений економічний блок програми, в якому, крім загальних тез щодо піднесення приватного підприємництва, ролі держави як його покровителя і заохочувача, відновлення народного господарства, було чітко виписано реформу оподаткування та необхідність створення обмеженої кількості державних монополій. Разом з тим, передбачалася ліквідація як зовнішньої, так внутрішньої торговельної монополії держави. Ретельно було розроблено заходи у сфері налагодження транспорту, у тому числі автомобільного загального користування з доступними тарифами.

У соціальній сфері пропонувалося законодавство, засноване на державному страхуванні праці, її охороні, особливо на шкідливих для здоров'я виробництвах, та вирішенні всіх спірних між працею та капіталом питань через примірювальні камери. У галузі судочинства було задекларовано прагнення до повної незалежності суду, перегляду цивільного та кримінального кодексів, реформування слідства, цивільного та виконавчого процесів тощо. Окремим розділом програми був культурно-освітній та охорони здоров'я, яким декларувалася турбота партії (УНГ) про «всебічний розвиток освіти», її доступність для всього населення. Мовами викладання мали бути: у нижчій школі – українська; у середній і вищій – за вибором учнів, але з обов'язковим вивченням державної (української) мови. Зазначу, що у приватному житті громадяни мали б право використовувати також і російську (у східних губерніях) та польську (у західних) мови поряд з державною (українською).

Програма УНГ не передбачала зміни назви держави – Української Народної Республіки, проте закликала зважати на досвід «національно-історичного минулого», а відтак – запобігти крайнощам як самодержавного способу правління, так і «відсторонених теорій максималістів» (тобто, як легко зрозуміти, більшовиків та лівих українських соціалістичних партій). Форми ж державного устрою та правління в країні мали бути встановлені відповідно до «вільно висловленої волі народу»⁴¹⁷.

Як видно з програми, «Українська народна громада» не мала наміру встановлювати диктатуру П. Скоропадського, однак серед її членів уже визрівали думки про передачу влади одній особі з диктаторськими повноваженнями та запровадження гетьманства (правник Парчевський).

Загалом по Україні на кінець квітня 1918 р. УНГ могла

⁴¹⁷ *Геращенко Т. С.* Українська народна громада / Т. С. Геращенко // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика / Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія. Економіка. Філософія. – К.: Видавн. Центр КДЛУ, 2000. – Вип. 4. – С. 199.

розраховувати на 1500–2000 осіб, значну частину членів якої становили вірні П. Скоропадському офіцери та козаки (колишні старшини 1-го Українського корпусу та козаки Вільного козацтва). Водночас УНГ вела активні перемови з різними правими колами (українськими самостійниками, УДХП, Радою зем'ян, Союзом землевласників) і готувалася до захоплення влади.

У Києві та по усій Україні до складу «Української народної громади» входило близько 300–400 членів та прихильників (старшини і вояки Першого Українського корпусу, старшини Школи прапорщиків та козаки Вільного козацтва, окремі цивільні діячі, окремі члени Союзу землевласників). Разом з тим, твердження, що УНГ мала у столиці потужний і численний склад не відповідає дійсності. Як згодом засвідчував начальник гетьманського Штабу Б. Стеллецький, у Києві на час перевороту організація П. Скоропадського для охорони делегатів З'їзду хліборобів задіяла 22 офіцери⁴¹⁸. Відомості ж П. Христюка, що о другій годині дня на хліборобський з'їзд, що здійснив гетьманський переворот, прибуло 500 гетьманців-офіцерів⁴¹⁹, є надто перебільшеними й неправдоподібними.

Серед провідних членів УНГ були: працівник залізниці О. Лупаков, інженер-залізничник Б. Бутенко, член Союзу земельних власників О. Вишневський, великий землевласник, полковник у відставці й лідер київських монархістів Ф. Безак (близький до німецького командування), банківський діяч А. Ржепецький, правник і економіст О. Палтов, М. Гіжицький, генерал-майор В. Дашкевич-Горбатський, полковники В. Каракуца, В. Глинський, підполковник Бенецький, капітан Богданович, осавул В. Кочубей, підпоручник Яворський-Кулібав, прапорщики Г. Лук'яненко-Лук'янов, В. Павелко, Г. Зеленецький, ротмістр О. Сахно-Устимович, наказний отаман Вільного козацтва І. Полтавець-Остриця, інж. Крига

⁴¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 80.

⁴¹⁹ Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріяли / П. Христюк. – Кн. III. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917–1920 рр. – Т. III. – Прага, 1921. – С. 4.

та інші.

Проте за Української Держави 1918 р. на чолі з гетьманом П. Скоропадським «Українська народна громада» так і не стала політичною партією, а її організаційне ядро, тією чи іншою мірою, було інкорпоровано до державно-адміністративних органів Гетьманату й УНГ як громадсько-політична структура практично припинила своє існування.

Проте, на провідне місце в ніші українських громадсько-політичних кіл право-центристського спрямування й націонал-консервативної ідеології вже претендувала й посідала *Українська демократично-хліборобська партія*.

П. Скоропадський співпрацював з хліборобами-демократами і часто обговорював з ними політичні процеси та ідеологічні погляди. Так, зокрема, він вважав, що М. Міхновський сповідував «вкрай шовіністичний український напрямок», але у соціальному сенсі «він і його партія були мені завжди до душі»⁴²⁰. Разом з тим, П. Скоропадському імпонували ідеї, що лежали в основі діяльності УДХП, за винятком, хіба що, її ультраправого націонал-консерватизму у національному питанні на противагу його тогочасним ліберальним націонал-консервативним поглядам, що також було відображено й у програмі УНГ. «Ця партія, на жаль, дуже небагаточисельна, демократична, ніяких соціалістичних крайнощів у ній нема, власність визнає, разом з тим просякнута не теоретичними гаслами, а прагне долучитися до справи. <...> В його [Міхновського] партії було також кілька осіб, з якими я любив поговорити, це брати Шемети, а потім молодий історик, Липинський, котрого я вподальшому призначив нашим [Української Держави] представником у Відні. У всіх цих людях я не любив лише їхнього крайнього українства, з цього страшна нетерпимість до всього неукраїнського, – згадував про УДХП та її провідників у своїх спогадах П. Скоропадський. – У сенсі ж програми внутрішньої політики, [ця партія] була

⁴²⁰ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський. – Київ; – Філадельфія, 1995. – С. 128.

цілком прийнятною. <...> Партія їхня називалася Українською Хліборобсько-Демократичною. Вона головним чином мала успіх у Полтавській губернії, була нечисленна, але зіграла, завдяки організаційній згуртованості, велику роль у справі повалення [Центральної] Ради. Вона першою завдала їй серйозний удар»⁴²¹.

29 квітня 1918 р. внаслідок державного перевороту П. Скоропадський перебрав владу в державі у власні руки, а делегати Всеукраїнського з'їзду хліборобів проголосили його гетьманом України. Того ж дня було опубліковано «Грамоту до всього українського народу», де гетьман заявляв, що «відкликнувся на поклик трудящих мас Українського народу і взяв на себе тимчасово всю повноту влади»⁴²². Було відновлено право приватної власності. Гетьман також повідомляв, що незабаром видасть закон про вибори до українського Сойму. Було обіцяно «забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці»⁴²³.

До скликання Сойму в Україні мали діяти «Закони про тимчасовий державний устрій України», також датовані днем перевороту⁴²⁴. У них були визначені головні напрями діяльності гетьмана у політичній сфері, організації державного управління, дані гарантії громадянських прав населення, оголошено про встановлення Української Держави замість УНР. Згідно з «Законами...», вся влада, зокрема й законодавча, зосереджувалася у руках гетьмана. Гетьман призначав отамана (голову) Ради Міністрів, затверджував склад Кабінету, мав право оголошувати амністію, військовий або надзвичайний стан, був верховним головнокомандувачем.

Сам П. Скоропадський так характеризував свою програму: «Створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію та адміністративний апарат, яких на той

⁴²¹ Там само. – С. 128–129.

⁴²² ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 27а; Державний вістник. – 1918. – № 1. – 10 травня. – С. 1.

⁴²³ Там само.

⁴²⁴ Там само.

час фактично не існувало, і за їх поміччю відбудувати порядок, опертий на право; провести необхідні політичні і соціальні реформи. Політичну реформу я уявляю собі так: ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь усіх класів суспільства в політичному житті краю. Соціальні реформи я хотів проводити в напрямі збільшення числа самостійних господарств коштом зменшення найбільших маєтків»⁴²⁵.

«Я вважав, що потрібно з першого дня взятися за аграрну реформу, за закон про земські та міські вибори, з одного боку, і за установаження Державної Варти, з іншої. <...> Погодитися на роль президента республіки на той час я вважав згубним для усієї країни, – зізнавався гетьман у спогадах, – краще було би не розпочинати усієї справи. Країна, як на мене, може бути врятована тільки диктаторською владою, тільки волею однієї людини можна повернути в нас лад, розв'язати аграрне питання й провести ті демократичні реформи, котрі необхідні країні. <...> Я достеменно не сповідую повернення до старого режиму, але за для проведення нових, більш здорових починань в нашому житті це може бути зроблене шляхом одноосібної влади, що опирається хоч на невелику силу, та усе-ж силу. Іншого шляху немає в нас і не буде довгий час»⁴²⁶.

Своєю чергою хлібороби-демократи вже наступного дня по перевороті (30 квітня 1918 р.) через своїх представників полк. М. Гоголя-Яновського та козака Марченка передали П. Скоропадському Заяву від УДХП, у якій висловили гетьманові своє бачення Української Держави. Перш за все, було зауважено на розуміння того, «що без сильної влади не може бути доброго ладу», проте одразу ж було висловлено застереження про те, що «влада ця мусить бути щиро

⁴²⁵ Гетьман Павло Скоропадський. Спомини / П. Скоропадський. – К., 1992. – С. 98.

⁴²⁶ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський. – Київ; – Філадельфія, 1995. – С. 164, 174.

народньою, демократичною, щиро українською», що вона «мусить бути сильною не тільки багнетами, але, головне, державним розумом і любов'ю усього українського народу»⁴²⁷. УДХП зазначала, що вважатиме державно-розумною таку владу, яка у своїй політиці дотримуватиметься золоті середини, взявши приклад з великих культурних держав, буде дбати про весь народ, не дасть запанувати в Державі Українській ні гологі, ані великим багатіям, а зуміє заслужити любов усіх чесних і вірних синів України.

Відтак, аби нова влада заслужила любов і признання всього народу, УДХП вимагала офіційного підтвердження у найближчому часі про те, що:

1) метою нової влади є незалежна, вільна народна Українська Держава;

2) буде скликано повноправну, вибрану усім народом Українську Державну Раду (після того, як настане спокій в країні, проте не пізніше як через шість місяців) і що виборчий закон не позбавить виборчих прав широких верств селянства і взагалі громадянства, а також, що він не буде вужчим, ніж німецький закон про вибори до Райхстагу;

3) після скликання Державної Ради нічого без згоди Ради робитися не буде;

4) тимчасові розпорядження української влади в земельній справі будуть лише такі, які не перешкоджають Державній Раді провести широку земельну реформу, спрямовану на те, аби великі маєтки були на законній підставі поділені у власність між хліборобами;

5) за будь-яких умов не буде дозволено спекуляцію землею і не буде дозволено купувати землю нікому, окрім українських селян;

⁴²⁷ Мірчук П. Українська державність 1917–1920 / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – С. 242–243.

6) в українському уряді більша частина людей буде належати до тих, хто давньою працею своєю показав свою вірність українській національно-державній ідеї, а також засвідчив своє розуміння потреб селянства і робітництва;

7) в уряді держави є місце тільки для вірних синів України і не може бути людей, які тягнуть до Росії або до Польщі;

8) в перехідний час порядок буде наводитися обережними, заснованими на ясному законі мірами.

Того ж дня через свого представника І. Полтавця-Остряницю гетьман надав відповідь хліборобам-демократам, у якій, між іншим, було зазначено: «Вірні сини України, дорогі брати мої, коли в такий мент я взяв владу у свої руки, то це для того, щоб збудувати Україну і до кінця днів своїх бути вірним сином дорогої нашої Неньки і всіма силами боронити державні і національні права українського народу. Прошу і наказ даю Вам, брати, вірно і щиро служити незалежній Українській Державі нашій. Українська Державна Рада буде скликана зараз же після того, як настане спокій на Україні. Прошу і приказ даю Вам, допомогти мені як найшвидше завести добрий законний порядок на Україні.

Думки, висловлені в заяві Вашій взагалі є мої думки. Буду дбати об тім, аби по змозі сил своїх і обставин задовольнити Ваші бажання, дорогих серцю моему селян-хліборобів. Кличу Вас всіх, не жалюючи сил і здоров'я, до енергійної праці по відбудуванні незалежної Української Держави, ладу і спокою на Україні»⁴²⁸.

Попри вищевказанні запевнення гетьмана, представники хліборобів-демократів не були інкорпоровані до владних структур Української Держави. Сам П. Скоропадський згадував, що під час пошуків членів уряду розглядалися кандидатури М. Міхновського і В. Липинського, «але обох не

⁴²⁸ Шемет С. До історії української демократичної хліборобської партії / С. Шемет // Хліборобська Україна. – Кн. 1. – Відень, 1920. – С. 71; Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917 – 1920 рр. / П. Христюк. – Т. III. – Відень, 1921. – С. 142; Мірчук П. Українська державність 1917–1920 / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – С. 243–244.

було тоді в Києві»⁴²⁹. Утім, невдовзі гетьман таки мав зустрічі з лідерами хліборобів-демократів, зокрема з М. Міхновським та С. Шеметом. «Українські» кола (Союз українських партій) навіть склали список міністрів уряду на чолі з М. Міхновським, а В. Липинський розглядався як кандидат на міністра закордонних справ. Проте П. Скоропадський запропонував М. Міхновському лише посаду бунчужного товариша гетьмана⁴³⁰, яку той після нарад з однопартійцями не прийняв, мовляв: «Я зовсім не хочу грати роль вишибайла при гетьманові... Я людина громадська і хочу разом з іншими українцями працювати в українському уряді»⁴³¹.

Відтак УДХП вирішила перейти у стан поміркованої (конструктивної) опозиції до гетьманського уряду на чолі з Ф. Лизогубом. Офіційно оформлення блоку легальних опозиційних сил було занотовано у «Меморандумі українських політичних партій» від 21 травня 1918 р., що був підписаний з боку УПСФ, УПСС, УДХП та УТП. Так, УДХП увійшла до складу опозиційно-поміркованого Українського національно-державного союзу (УНДС)⁴³², який 24 травня 1918 р. у своєму

⁴²⁹ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський. – Київ; – Філадельфія, 1995. – С. 159–160.

⁴³⁰ *Андрієвський В.* Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) / В. Андрієвський // *Визвольний шлях.* – 1974. – № 4. – С. 24; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) / Д. Дорошенко. – Мюнхен, 1969. – С. 253; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський. – Київ; – Філадельфія, 1995. – С. 137; *Шемет С.* Микола Міхновський (Посмертна згадка) / С. Шемет // *Хліборобська Україна.* – Кн. V. – Відень, 1924–1925. – С. 24; *Чикаленко Є.* Щоденник / Є. Чикаленко. – Т. II. – К., 2004. – С. 32, 51, 128.

⁴³¹ *Чикаленко Є.* Щоденник / Є. Чикаленко. – Т. II. – К., 2004. – С. 51.

⁴³² Український Національно-Державний Союз (УНДС) – координаційний центр українських центристських і правих партій (Української партії соціалістів-самостійників, Української партії соціалістів-федералістів, Української трудової партії, Української демократично-хліборобської партії) та Об'єднаної Ради залізниць України й Поштово-телеграфної спілки. УНДС був створений у середині травня 1918 р. з метою «рятувати загрожену українську державність» перед наступом росіян за гетьманської влади. У меморіалі від 24 травня 1918 р. УНДС висловив востем недовір'я урядові Ф. Лизогуба за антиукраїнську діяльність деяких міністрів та адміністрації й вимагав українізації державного апарату. УНДС поширив свої рамки лівими партіями в серпні 1918 р., перетворившись на більш радикальний Український Національний Союз (УНС).

«Меморандумі» висловив вотум недовір'я урядові Ф. Лизогуба, позаяк «добрий державний лад може завести тільки національний діловий кабінет, складений у більшості з відомих українських діячів, взагалі з осіб української орієнтації, які б мали повне довір'я широких українських мас»⁴³³.

Невдовзі, 9 червня 1918 р., у Лубнах відбувся I з'їзд УДХП на якому було прийнято чергове звернення до П. Скоропадського. Хлібороби-демократи дорікали гетьманові у недотриманні своїх попередніх обіцянок щодо заяви УДХП до нього від 30 квітня того ж року. Зокрема йшлося про те, що:

1) Закон про дозвіл купувати і продавати землю не застерігає проти земельної спекуляції;

2) на урядові посади в державні інституції покликані люди, чужі українському народові мовою, національністю, громадськими і політичними тенденціями;

3) боротьба з злочинством на місцях ведеться незаконно і без авторитетного керівництва з центру;

4) відсутність необхідних повідомлень щодо майбутньої земельної реформи, аби бідніше селянство найскорше упевнилося в тому, що його надії на краще життя здійсняться;

5) необхідно, щоби до комісій, які вироблять проекти земельного закону і реформу місцевого самоврядування, були покликані представники українських партій (у разі ж, якщо ці комісії залишилися б у вже призначеному міністерством складі з самих прихильників «старого режиму» та людей чужих українському народові, то УДХП попереджала гетьмана, що справа найважливіших для держави реформ буде «попсована»);

6) з'їзд також звертав увагу П. Скоропадського на те, що середні школи не українізуються і через те дітей з українських початкових шкіл не приймають до гімназій, а цим робиться «велика перешкода хліборобам в навчанні їх дітей»⁴³⁴.

⁴³³ Нова Рада. – 1918. – 14 травня.

⁴³⁴ Мірчук П. Українська державність 1917–1920 / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – С. 244–245.

Наступного дня (10 червня) делегація УНДС вже апелювала щодо українізації уряду самостійниками до начальника штабу німецьких військ в Україні ген. В. Гренера. Від УДХП у ній брали участь М. Міхновський, С. Шемет і В. Сочачів. «Депутація визнає гетьмана главою України, – заявив М. Міхновський, – але його кабінет міністрів не виправдовує надій українських партій»⁴³⁵. На прохання ж замінити уряд, що складається «з ворогів українського народу», В. Гренер відповів відмовою, наголосивши на незначимості персони урядовця, порівняно із готовністю Німеччини допомогти втримати самостійність України. «Ми розуміємо самостійність України інакше, ніж німецький уряд, – зауважив на те М. Міхновський. – Ми розглядаємо самостійність України з точки зору національної, а не територіальної»⁴³⁶.

Очевидно, що В. Липинський мав дещо інше бачення самостійності України, за якої територіальний принцип був не менш важливим, ніж національний, а його українсько-імперське мислення не могло погодитися з нехтуванням важливості територіально-сборницької точки усвідомлення держави на односторонню перевагу національній (тим паче, за умов історично доконаної дійсності й неможливості без громадянської війни, а відтак і небезпеки втрати державної самостійності, забезпечити суто національний її характер). Тож він поволі почав схилитися до необхідності та обов'язку зберегти самостійну Українську Державу, зберігаючи перевагу статусу кво між доконаною історичною реальністю та національно-територіального націонал-консерватизму (патріотизму) над розгойдуванням державного організму на догоду націонал-революційній та соціально-радикальній безкомпромісовості.

Розходження в лавах проводу УДХП виявились й з питання тактики політичної роботи. Так, зокрема, ввечері 13 червня комітет партії у помешканні Шеметів звітувався про підсумки

⁴³⁵ Крах германской оккупации на Украине (По материалах оккупантов). – М., 1936. – С. 28.

⁴³⁶ Там само.

відвідин В. Гренера. На цих зборах Д. Донцов висупив проти таких «паломництв», що занедбують дієву працю в провінції, чим викликав образу у деяких присутніх (вочевидь у членів делегації, а саме у М. Міхновського, С. Шемета і В. Совачіва). Д. Донцов також наполягав на необхідності започаткування видання власного партійного друкованого органу. Прикметно, що у цій суперечці на його бік пристали В. Липинський та І. Ющишин, натомість М. Міхновський та С. Шемет вважали, що «політика» робиться у Києві⁴³⁷.

Тим часом у владних і політичних колах розглядалися різні варіанти залучення В. Липинського до державотворчої праці. «Його авторитет стояв так високо у всіх українських національних партіях взагалі, що ім'я В. К. Липинського, – як засвідчував Д. Дорошенко, – незмінно фігурувало в усіх комбінаціях зложення нового складу кабінету міністрів як кандидата на пост міністра закордонних справ, від чого одначе він ухилявся з власної волі»⁴³⁸. Зрештою 21 червня 1918 р. П. Скоропадський призначив В. Липинського послом Української Держави в Австро-Угорщині⁴³⁹. 29 червня Посольство з ним на чолі відбуло з Києва до Відня⁴⁴⁰. Від'їзд В. Липинського з України послабив вагу його поглядів (не

⁴³⁷ *Донцов Д.* Рік 1918 / Д. Донцов. – К.; – Торонто, 1954. – С. 51–52.

⁴³⁸ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917 – 1923 / Д. Донцов. – Т. II. – Ужгород, 1930. – С. 151.

⁴³⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 27.

⁴⁴⁰ Увечері дня призначення В. Липинського послом до Австро-Угорщини (21 червня) на його честь у київському готелі «Метрополь» було влаштовано урочисту вечерю за участі, окрім самого Липинського, також Міхновського, братів Шеметів, Ющишина, Полетики, Залізняка, тенора Семеніва, новопризначених співробітників канцелярії віденського українського посольства та ін. Варто також зауважити, що аж до свого від'їзду зі столиці В. Липинський продовжував свої зусилля щодо світоглядно-політичної «українізації» українських поляків, зокрема з правобережної шляхти та киян. Так, останнім заходом у цьому напрямі в Києві було зібрання у помешканні Орликівського 27 червня, на якому були присутніми М. Міхновський, С. Шемет, Д. Донцов, М. Біленький, видавець столичної польської газети «Dziennik Kijowski» Й. Волошиновський, а також правобережні великі землевласники і цукрові промисловці. Йшлося про навернення польської аристократії до української національно-державної ідеї.

лише через тогочасні комунікативно-зв'язкові проблеми, а й через його фізичну відсутність у столиці) не лише у самій партії (хоча той й постійно листовно цікавився партійними справами), а й в провідних колах опозиційних кіл, серед яких дедалі потужніших впливів набували ліво-радикальні (соціал-революційні) сили та відповідні уявлення про методи досягнення своїх політичних цілей.

В. Липинський хоч і цікавився з Відня політико-партійним становищем в Україні, проте поволі втрачав на відстані й через дипломатичну зайнятість об'єктивне його бачення, як і змогу впливати на внутрішньопартійний курс УДХП. У серпні 1918 р. він ненадовго приїздив до Києва, де 13–23 серпня мав зустрічі зі гетьманом П. Скоропадським, прем'єром Ф. Лизогубом, міністром закордонних справ Д. Дорошенком, його заступником О. Палтовим, австро-угорським посланцем Й. Форгачем, болгарським послом І. Шишмановим, а також із Д. Донцовим, М. Міхновським, В. Шеметом, С. Шеметом, М. Васильком, С. Ваньковичем, М. Кушніром, В. Садовським, П. Певним, М. Шаповалом, польським редактором К. Гартлебом та іншими державними і громадсько-політичними діячами. 19 серпня В. Липинський взяв участь у нараді управи УДХП, на якій було вирішено виступити з Українського національного союзу, тон у якому задавали есери та есдеки. Тоді ж, після оприлюднення і скасування австрійцями і поляками таємного додаткового протоколу до Берестейського договору щодо Галичини, заходився наміром демісувати з австро-угорського уряду І. Буріана, що провадив супроти Української Держави т. зв. політику «прихильної нейтральності на противагу українському хаосу» (*dem ukrainischen Chaos Hegener*). В. Липинський також виношував ідею геополітичного союзу України, Німеччини, Польщі та Угорщини, до якої, за тогочасної військово-політичної ситуації, мала б відійти Галичина. Кордоном мала б стати р. Буг. Крім того В. Липинський жадав наперед ратифікації Берестейського договору, а вже тоді вважав за можливе згодитися на деякі вірогідні вимушені поступки

(з певними гарантіями) щодо частини Холмщини, зайнятої на той час австро-угорською армією⁴⁴¹. Утім, як на той час, ці проекти були практично нездійсненними.

Єдиною домінуючою особою в УДХП після від'їзду В. Липиського на дипломатичну службу до Австро-Угорщини впевнено ставав М. Міхновський (за певної ролі С. Шемета, В. Шемета та Д. Донцова), авторитет якого серед поміркованої опозиції також зміцнювався, а відтак зростали й його політичні амбіції. УДХП не пристала до нового ліво-радикального опозиційного блоку у вигляді УНС на чолі з серами та есдеками, але граючи час від часу роллю посередника поміж ним і гетьманським урядом, хлібороби-демократи прагли наростити своє значення в політикумі, а разом з цим і шанси стати урядовою партією. Тим паче, що питання сформування оновленого уряду ставало чим далі актуальнішим. Це дозволяло М. Міхновському і хліборобам-демократам постійно перебувати в колоді урядових комбінацій й висувати на порядок денний свої вимоги до принципів його сформування. Так, 1 липня 1918 р. М. Міхновський заявив львівській газеті «Діло», що в новому уряді українці мали би становити більшість у 6–7 портфелів. Того ж місяця у столичній пресі обговорювалися п'ять проектів нового кабінету міністрів (один з них очолював М. Міхновський). На нього, як на одного з претендентів на міністерське крісло, вказував й Д. Донцов у щоденниковому записі від 20 липня. Зрештою, 27 липня провід УДХП (М. Міхновський, С. Шемет, Д. Донцов) на нараді у київському клубі «Батьківщина» з лідерами катеринославської, харківської та київської партійних організацій виробляв тактику поведінки з гетьманом під час особистої з ним зустрічі, яка відбулася наступного дня й безплідно протривала 15 хвилин⁴⁴². У вересні ж УДХП остаточно вирішила не вступати до УНС (хоча й на особистому рівні контакти відбувалися), а деякі члени з її проводу (Павлюк, Криlach та

⁴⁴¹ Донцов Д. Рік 1918 / Д. Донцов. – К.; – Торонто, 1954. – С. 82–87.

⁴⁴² Чикаленко Є. Щоденник / Є. Чикаленко. – Т. II. – К., 2004. – С. 70, 73, 77.

ін.) відбули у провінцію. Наступна невдала спроба перемовин з гетьманом про новий уряд, проте вже в коаліції УДХП з УПСС, відбулася 30 вересня 1918 р. (зі П. Скоропадським зустрічався М. Міхновський). Тоді ж було узгоджено список в рамках проекту коаліційного кабінету з УНС, у якому М. Міхновському було розписано посаду міністра ісповідань, проте вже на 4 жовтня й ця спроба зазнала краху (з гетьманом зустрічалися Міхновський й Степаненко)⁴⁴³.

З іншого боку хлібороби-демократи схилили на свій бік одного з поважних діячів Союзу хліборобів-власників полтавця Коваленка через якого дізналися, що гетьман має намір створити «національно-український кабінет без русофілів». Тож 12 жовтня на нараді генеральної ради УДХП у складі (Міхновський, С. Шемет, Ющишин, Ганько, Донцов) було вирішено домагатися нової зустрічі як з гетьманом, так і представниками німецького військового командування в Україні⁴⁴⁴. Вже 14 жовтня делегація УДХП на чолі з М. Міхновським, С. Шеметом і Д. Донцовим мала аудієнцію в німецького генерального консула у Києві Е. фон Тіля, якому виклала меморандум зі своїм баченням врегулювання політичної ситуації: «Самостійна Україна на чолі з гетьманом Скоропадським, швидке скликання передпарламенту, припинення великоросійської агітації, усунення з України груп російської орієнтації, прискорення організації національно-української добровольчої армії»⁴⁴⁵. У своїй телеграмі до Міністерства закордонних справ Німеччини про цю зустріч Е. Тіль додає, що делегати запевняли його, що у разі виконання цих умов, уся українська нація стоятиме за своїх високих союзників (тобто – німців), а також подасть свій голос за залишення їхніх військ в Україні. У меморандумі ані слова не йшлося про питання землі, проте усно було зауваже-

⁴⁴³ Там само. – С. 99–100, 133; *Донцов Д.* Рік 1918 / Д. Донцов. – К.; – Торонто, 1954. – С. 103.

⁴⁴⁴ *Донцов Д.* Рік 1918 / Д. Донцов. – К.; – Торонто, 1954. – С. 105.

⁴⁴⁵ Крах германской оккупации на Украине (По материалах оккупантов). – М., 1936. – С. 141.

но, що хлібороби-демократи (на відміну від Союзу земельних власників) вважають за неминуче здійснення нагальної і докорінної аграрної реформи.

Цікаво, що після делегації УДХП Е. фон Тіля відвідала делегація УНС на чолі з В. Винниченком. Її програма реорганізації уряду (з кандидатурою на прем'єра І. Шрага) у всіх основних пунктах співпадала з пунктами меморандуму хліборобів-демократів. Того ж вечора у розмові з Е. Тілем П. Скоропадський дав згоду на реформування кабінету міністрів із двома застереженнями: замість І. Шрага на прем'єра вмовити Д. Багалія й недоторканність на посаді міністра внутрішніх справ І. Кістяковського⁴⁴⁶. Зрештою, німці узгодилися шукати компроміси щодо нового уряду між гетьманом та Українським національним союзом.

Хлібороби-демократи ж винесли з тієї розмови з Е. Тілем, що негайної земельної реформи не буде, а відбуватиметься вона поступово (в т.ч. через оподаткування латифундій) та, що кардинальної зміни складу уряду не буде (за винятком кількох тек для українських національних партій). Тож, як занотував наступного дня Д. Донцов, для них стало «ясно, що як лишиться [прем'єром] Лизогуб, то не буде України. Бо видно, в який бік «самоозначиться» Лизогуб з товаришами по виводі німецького війська з України. <...> Отже схема ясна: кабінет Лизогуба тепер спирається на німцях; коли вони підуть геть – він зіпреться на російських добровольцях. Україна незалежна – ні одним, ні другим не потрібна. <...> Перед нами лишається тепер одна дорога – опозиція»⁴⁴⁷.

Увечері того ж дня (14 жовтня) делегація УДХП мала також і зустріч зі П. Скоропадським. Д. Донцов одразу ж зауважив: «Гетьман – втілена гречність! Боюся, що не здає собі справи з ваги години»⁴⁴⁸. Попри підозру делегатів, що П. Скоропадському «нашепотіли» про Антанта проти

⁴⁴⁶ Там само. – С. 141–142.

⁴⁴⁷ Донцов Д. Рік 1918 / Д. Донцов. – К.; – Торонто, 1954. – С. 105–106.

⁴⁴⁸ Там само. – С. 107.

незалежної України і він підпав під вплив «малоросів» (О. Палтова), гетьман все ж запропонував хліборобам-демократам подати йому свій проект реорганізованого уряду. 16 жовтня список кандидатів до нового уряду від УДХП через І. Полтавця-Остряницю було передано на розгляд гетьмана, а ввечері наступного дня хлібороби-демократи взяли участь в ініційованій графом Тишкевичем нараді українських правих діячів (Тишкевич, Міхновський, Шемет, Юцишин, Донцов, Окуневський, Горват, Барановський), де обговорили поточні події в контексті неминучої поразки Німеччини у війні й становища за цих умов гетьманського режиму та Української Держави⁴⁴⁹.

18 жовтня делегація УДХП знов мала аудієнцію у гетьмана, під час якої делегати знов звернули увагу П. Скоропадського на горячкову організацію в Києві російських монархічних груп й, відповідно, на загрозу державного перевороту, а також на небезпеку з боку Антанти через її єдинонеделімовську позицію, застерігаючи гетьмана, «що не врятує він режиму, ані держави, коли не зіпреться – замість на русофільських, на прихильних режимові українських групах»⁴⁵⁰. Розмова з боку делегації хліборобів-демократів хоч і велася чемно, та вже «в тоні останньої перестороги». Делегація, принагідно, домоглася від П. Скоропадського особистого дозволу на проведення свого другого партійного з'їзду, зібрання якого прагнув заборонити міністр внутрішніх справ І. Кістяківський.

Щодо з'їзду, то хлібороби-демократи відмовили на пропозицію (через Коваленка) взяти участь у з'їзді Союзу земельних власників, проте запропонували йому перетягнути своїх колег до вхоження в УДХП, а коли не вдасться – здійснити сецесію та об'єднатися з УДХП. Крім того, попри отримання хліборобами-демократами дозволу від гетьмана на проведення свого партійного з'їзду, таку ж згоду на скасування заборони слід було домогтися ще й від німців, чого й досяг С. Шемет

⁴⁴⁹ Там само. – С. 107–108.

⁴⁵⁰ Там само. – С. 109.

25 жовтня під час особистої зустрічі з радником посольства Німеччини в Україні, німецьким тимчасовим повіреним у справах в Києві Й. фон Берхемом.

Тим часом становище в Українській Державі та навколо неї карколомно мінялося. 19 жовтня з'явилася записка дев'яти міністрів про необхідність зміни зовнішньополітичного курсу, а вже 24 жовтня було реорганізовано уряд Ф. Лизогуба, до складу якого увійшло п'ять поміркованих опозиціонерів, членів партії соціалістів-федералістів (УПСФ) О. Лотоцький, П. Стебницький, В. Леонтович, М. Славинський та А. Вязлов, а також безпартійні В. Рейнбот С. Мерінг і С. Петров. 26 жовтня оновлений кабінет Ф. Лизогуба зібрався на своє перше засідання. Хлібороби-демократи, попри усі зусилля, портфелів в Раді міністрів Української Держави так і не здобули.

На цьому тлі 26 жовтня 1918 р. розпочався II з'їзд УДХП, на якому головували М. Міхновський, С. Шемет і В. Сочачов (небіж М. Міхновського). 27 жовтня Д. Донцов виступив з рефератом на тему «Постулат державної незалежності України», який, між іншим, говорив про розгубленість, що тоді запанувала в найближчій оточенні гетьмана та яке вже тратило контроль над подіями, а також обстоював ідею антиросійського блоку від Балтики до України (з Угорщиною включно). З'їзд схвально відгукнувся про попередній курс партії та ухвалив його продовження. У своїй резолюції «Про оборону держави» партія вітала гетьманський Універсал про організацію козацтва і висловилася за те, аби на українській території було припинено формування будь-яких не національних військових частин. Постанови з'їзду мали бути представлені новому урядові, а саме про те, що УДХП виступає:

– за самостійну Українську Державу з конституційним ладом, форми державного устрою якої «визначить сам народ на першому українському Соймі, що вийде з загального, рівного, таємного і безпосереднього голосування»;

– проти федерації з Росією;

– за створення «могутньої української армії і флоту»;

– «за автокефалію і повну незалежність» Української православної церкви;

– за примусовий викуп поміщицьких земель, аби створити «численну, економічно сильну, дрібну та середню земельну власність»⁴⁵¹. Зібрання також схвалило рішення про встановлення контактів з Українським національним союзом, але не входження до його складу⁴⁵².

Утім, уряд не зважив на ці постанови, а хлібороби-демократи на початку листопада 1918 р. спробували стати посередниками у перемовинах між УНС та П. Скоропадським⁴⁵³, які однак не призвели до плідних наслідків і 14 листопада соціалісти-федералісти вийшли з уряду Ф. Лизогуба, який в підсумку розвалився.

Новий уряд було сформовано з русофільських діячів на чолі з С. Гербелем й «увінчано» на догоду Антанти гетьманською Грамотою про федерацію з «білою» Росією від 14 листопада 1918 р.⁴⁵⁴ За ніч до цього було створено Директорію і радикальна соціалістично-революційна опозиція взяла курс на підняття заздальгідь підготовуваного збройного повстання проти Гетьманату й відновлення Республіки⁴⁵⁵.

УДХП не підтримала заколот Директорії, проте коли антигетьманський переворот таки розпочався і повстанці почали розбухувати ще й соціальну революцію в країні, що загрожувала не лише громадянською війною, а й втратою державності, знов спробувала виступити примирювачем

⁴⁵¹ Шемет С. До історії української демократичної хліборобської партії / С. Шемет // Хліборобська Україна. – Кн. 1. – Відень, 1920. – С. 73–74.

⁴⁵² Донцов Д. Рік 1918 / Д. Донцов. – К.; – Торонто, 1954. – С. 112.

⁴⁵³ Стахів Є. Україна в добі Директорії / Є. Стахів. – Т. 1. – Торонто, 1962. – С. 54.

⁴⁵⁴ Дивіться: Гай-Нижник П. П. Грамота про федерацію 1918 р.: вимушений тактичний крок задля порятунку Української Держави чи завбачлива стратегія на відновлення єдиної Росії / П. П. Гай-Нижник // Гілея. – 2018. – Вип. 138 (№ 11). – Ч.3. Політичні науки. – С.40–57.

⁴⁵⁵ Гай-Нижник П. П. Повалення Гетьманату П.Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.) / П. П. Гай-Нижник // Гілея. – 2011. – Вип. 47 (№ 5). – С. 18–29; – Вип. 48 (№ 6). – С. 88–99; – Вип. 52 (Спецвипуск). – С. 5–15.

сторін. 14 листопада хлібороби-демократи запропонували зберегти Гетьманат на основі сформування компромісного національно-демократичного уряду. Вплинути на протиборні сторони мало, за задумом партійного керівництва, командування антантських військ в Одесі. З цієї метою М. Міхновським було виготовлено відповідний меморіал, у якому, зокрема, зазначалося: «Ми, українські хлібороби-демократи, що у свій час допомогли гетьману зайняти його пост, сподівалися, що він вестиме українську державницьку політику. У цих надіях ми завелися. Тепер нам відомо, що проти нього готують повстання українські соціалісти. Наша партія не є соціалістичною, навпаки: соціалізму ворожа. Але ми заявляємо, що прилучимося до повстання, якщо Антанта не вплине на гетьмана в напрямі зміни його політики на українську і державницьку»⁴⁵⁶. Ось цей, досить наївний меморандум, повезли від УДХП до Одеси С. Шемет та Є. Любарський-Письменний і, цілком очікувано, безрезультатно. Водночас у Харків до полк. П. Болбочана та його запорожців виїхав М. Міхновський, який мав намір переконати командування Запорозького корпусу не підтримувати заколотників. С. Шемет навіть стверджував, що П. Болбочан намагався примирити ворогуючі сторони⁴⁵⁷. Коли це правда, то чи не став цей епізод фатальним у його житті та причиною недовіри й смертної помсти з боку головного отамана С. Петлюри?

Тим часом хлібороби-демократи, що перебували у Києві, спробували залучити до справи замирення України німців. Як повідомляло німецьке посольство штабу 7-ї армії терміновим і таємним запитом від 9 грудня 1918 р., члени УДХП Жорж де Сегюр і Гудзенко з'явилися до посольства з метою обговорити політичне становище й висловили думку, що якщо гетьман П. Скоропадський таки рішиться сформувати національний український кабінет, то С. Петлюра та його

⁴⁵⁶ Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) / В. Андрієвський // Визвольний шлях. – 1974. – № 4. – С. 610–611.

⁴⁵⁷ Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) / С. Шемет // Хліборобська Україна. – Кн. V. – Відень, 1924–1925. – С. 26.

прибічники погодяться скласти зброю. Про доволі сумнівність таких думок їм зауважили й німці, на що хлібороби виявили готовність, за посередництва командування німецьких військ у Києві, відправитися у штаб повстанців для перемовин⁴⁵⁸. Усі ці пропозиції та спроби були, звісно ж, вже приреченими на безвихідь. 14 грудня 1918 р. Українську Державу було повалено, а гетьман П. Скоропадський зрікся влади.

Після повалення Гетьманату П. Скоропадський виїхав до Німеччини, В. Липинський залишався у Відні, Д. Донцов з В. Шеметом в останні дні Гетьманату певний час переховувався у Києві то у помешканні Шеметів, то в одного професора з колегії Галагана, так само на нелегальному становищі був і М. Міхновський... Після опанування Києва Директорією Д. Донцов мав кілька таємних зустрічей з Є. Коновальцем (таємних, позаяк, за згадкою В. Дорошенка, «його шиї домагалися ес-ери» як гетьманського «прислужника», проте Є. Коновалець став на захист хліборобів-демократів⁴⁵⁹).

20 грудня 1918 р. Д. Донцов та брати Шемети були присутніми на нараді нової республіканської влади з представниками національних партій і виголошення «Декларації» Директорії УНР, що відбулася у колишньому гетьманському палаці. Тоді ж під час полеміки з цього приводу Д. Донцов у промові від імені УДХП зазначив, що принципи, занотовані у «Декларації», не сприймаються хліборобами-демократами й закінчив свій виступ застережним звинуваченням: «Ви почали вашу революцію під жовто-блакитним прапором українським, ви провадите її тепер під червоним прапором соціалізму. Ви скінчите її під чорним прапором анархії»⁴⁶⁰. У пресі ж сухо повідомлялося, що Декларація «в принципі... була ухвалена представниками всіх

⁴⁵⁸ Крах германской оккупации на Украине (По материалах оккупантов). – М., 1936. – С. 145–146.

⁴⁵⁹ *Свобода*. – 1952. – 26 квітня.

⁴⁶⁰ Відродження. – 1918. – Ч. 218. – 24 (11) грудня. – С. 4; *Донцов Д.* Рік 1918 / Д. Донцов. – К.; – Торонто, 1954. – С. 122.

партій, окрім партії хліборобів-демократів»⁴⁶¹.

Десять отямившись від республіканського перевороту, хлібороби-демократи зібралися 22 грудня у Києві на нараду партійної генеральної управи. Було констатовано, що у провінції шириться більшовизм, прояви якого вже виявлялися навіть у столиці та її околицях, повсюдно творяться революційні комітети, а влада урядових комендантів УНР на місцях слабне.

Тож генеральна управа УДХП зажадала від Директорії:

1) необхідність найбільш інтенсивної політики для порозуміння з Антантою;

2) негайне проведення широких аграрних і соціальних реформ (при цьому самочинні виступи окремих груп або організацій в цій справі належало б карати як протидержавні злочини);

3) запровадження воєнно-польових судів проти грабництва і більшовицької агітації,

4) переформування «Інформаційного Бюро»;

5) видання ясної національної декларації політики уряду;

6) підтримання порядку і дисципліни в армії й недопущення у військах «совдепів» (Рад солдатських депутатів);

7) задля проведення планомірної боротьби з анархією, наділити головного отамана С. Петлюру якнайширшими військовими повноваженнями⁴⁶².

Того ж дня, газета «Відродження» повідомила, що «хлібороби-демократи вступили в [Український] національний союз, обравши своїми представниками: С. Шемета, В. Шемета, Івана Ющишина та доктора Дмитра Донцова»⁴⁶³.

Поясненням і доповненням такій позиції партії, вочевидь з огляду на фізичну відсутність М. Міхновського та В. Липинського, можна вважати публічне інтерв'ю Д. Донцова,

⁴⁶¹ Відродження. – 1918. – Ч. 217. – 22 (9) грудня. – С. 3.

⁴⁶² Донцов Д. Рік 1918 / Д. Донцов. – К.; – Торонто, 1954. – С. 123.

⁴⁶³ Відродження. – 1918. – Ч. 217. – 22 (9) грудня. – С. 3.

дане пресі того ж дня. У ньому він назвав ситуацію в Україні надзвичайно заплутаною, а єдиним виходом з цього є «консолідація всіх твердо-думаючих демократичних груп і невблагана боротьба з большевизмом у всіх його формах». При цьому Д. Донцов застерігав, що думати знищити таку «хворобу» запровадженням «рідного» українського більшовизму – божевільна утопія, що коштуватиме голів, перш за все, самих тих експериментаторів, позаяк у своїй агітації Коцюбинський і Ленін все будуть поза конкуренцією. Відтак уряд має позбутися дилетантів й мусив би виступити з декларацією, у якій оголосити наступний курс своєї політики: «Широка аграрна реформа, але не соціалізація – з одної сторони. Терор проти грабінництва і самочинного розв'язання земельної проблеми – з другої. Ніяких «трудових конгресів», ні совдепів в армії. Міцна дисципліна у війську. Ніяких «національно персональних» автономій»⁴⁶⁴.

Як і слід було очікувати ані Директорія, ані уряд УНР не зважили на думку хліборобів-демократів. Тож 4 січня 1919 р. М. Міхновський, Д. Донцов, С. Шемет і В. Шемет задумали план щодо встановлення в Україні міцної національної влади диктаторської форми, яка б припинила соціалізацію й мавпування більшовизму, а натомість жорстоко протистояла б «совдепії». Проте подібні плани неможливо було б втілити без залучення авторитетних військовиків. Тож погляди хліборобів-демократів спрямувалися на П. Болбочана (Запорозький корпус), з яким ще під час початку протигетьманського повстання було встановлено зв'язок, а також на Є. Коновальця (Осадний корпус, Січові стрільці).

5 січня у план було посв'ячено Є. Коновальця. Ось як оповідає у своєму щоденникові про цю зустріч Д. Донцов: «О 10-ій рано у Коновальця. З ним говорив годину. Розмова була для мене надзвичайно цікавою. Порушили ми справу, для мене найцікавішу. Можливість є і – дуже легко. План

⁴⁶⁴ Там само. – Ч. 218. – 24 (11) грудня. – С. 4.

удався б напевно. Дальше треба було відповісти на питання: як провінція, а спеціально Полтавщина? Партії? Росіяни?⁴⁶⁵

<...> Пізно увечері продовження наради з Коновальцем у мешканні Р-х. Міхновський, Шемет, я приймали Коновальця в кабінеті господині при чорній каві. Отже, над партіями можна легко перейти до порядку денного. Спірітус мовенс [рушійний дух] скрайнього (лівого) напрямку [тобто В. Винниченко – П.Г.-Н.] міг би піти геть сам. Натомість справа з військом і з місцевою адміністрацією, здавалось, найповажнішою і найменш певною. В усім, що ми почули, брєніла якась тривога. Унтертон [підтекст] був: нема з ким будувати державу. Коновальцеві вирвалося характеристичне признання: «З соціалістами держави не збудувати!» Дуже важке для нього питання – кілька війська можна б вислати на Полтавщину? Всі ми прийшли до одної думки: середина не є життєвою. Прийде або – большевизм, або – тверда рука. Обіцяв полковник обговорити все з найбільш міродатною особою [С. Петлюрою – П.Г.-Н.] і подати йому до відома наші плани. Думаю, що в суті річи аргументація Коновальця була така: для військової диктатури потрібно війська, а військо...»⁴⁶⁶. Проте з комбінації встановлення диктатури твердої руки ніч не вишло. С. Петлюра з Є. Коновальцем вирішили піти своїм, осібним шляхом.

13 січня Д. Донцов залишив Київ і вже 18-го прибув до Відня, аби зустрітися з В. Липинським. 22 січня В. Липинський, який щойно повернувся до Відня із зустрічі з Т. Масариком у Празі, врешті зустрівся з Д. Донцовим, який розповів йому про невдалий план злагодити у Києві диктаторський військовий переворот. В. Липинський прихильно поставився до таких думок, додаючи, що не боїться більшовизму, позаяк «сподівається після нього страшної і радикальної реакції. Тільки боявся, чи ця реакція вилетється в українські форми, чи в інші?»⁴⁶⁷. Зрештою Д. Донцов з В. Липинським узгодили-

⁴⁶⁵ Є. Коновалець побоювався активної опозиції соціалістичних партій в провінції, в разі переведення військового перевороту.

⁴⁶⁶ Донцов Д. Рік 1918 / Д. Донцов. – К.; – Торонто, 1954. – С. 126.

⁴⁶⁷ Там само. – С. 130.

ся з головними рисами спільного плану: на зовні домагатися визнання України, а у внутрішній політиці – або перевороту, або військової диктатури. На далі ж, за сприятливого розвитку обставин, передбачалося створення двох баз для боротьби з більшовизмом: з Галичині та з Італії – в Одесі. Проте досить скоро від таких намірів, як безперспективних, довелося відмовитися. Певний час В. Липинський мав намір виїхати до Парижу і там відродити УДХП, але й ці думки швидко розвіялися. 16 лютого Д. Донцов поїхав з Відня, В. Липинський залишився на українській дипломатичній службі в Австрії. У Києві ж тим часом їхні однопартійці хлібороби-демократи намагалися взяти участь у скликаному Директорією Трудовому конгресі, проте т. зв. група М. Міхновського – І. Луценка так і не отримала на ньому представництва.

Тим часом хлібороби-демократи на спільній нараді з Союзом хліборобів-власників, «щоб відбитися від більшовиків і зробити лад у державі», вирішили влити до війська П. Болбочана «три тисячі доброго, добірного війська, а за якийсь час і сорок тисяч»⁴⁶⁸. У перспективі було задумано зібрати для нього ще близько 40 тис. козаків. Зі свого боку М. Міхновський, прагнучи ще й залучити командувача Лівобережним фронтом Армії УНР полк. П. Болбочана до плану встановлення національної військової диктатури, вирушив до нього у Кременчук. Як свідчив В. Андрієвський, П. Болбочан шкодував, що «не був знайомий із хліборобами-демократами бодай ще в Полтаві. Якби хлібороби-демократи і такі люди, як Міхновський, тоді допомогли мені, то, я певний, що багато дечого ще можна було врятувати!»⁴⁶⁹. Проте операції не судилося здійснитися: за наказом Директорії отаман О. Волох заарештував П. Болбочана, а М. Міхновський, що захворів на тиф, був невдовзі заарештований більшовиками у лікарні.

⁴⁶⁸ Штендера Я. Засуджений до розстрілу / Я. Штендера. – Львів: Червона Калина, 1995.

⁴⁶⁹ Андрієвський В. Микола Міхновський / В. Андрієвський // Визвольний шлях (Лондон). – 1974. – Ч. 6. – С. 611.

Та якщо М. Міхновському вдалося потім вислизнути з-під арешту й навіть згодом перебратися на Кубань⁴⁷⁰, то на П. Болбочана очікував суд УНР і нагла смерть від страти з таємного наказу головного отамана С. Петлюри. Пам'ятаючи, що Є. Коновалець (як і С. Петлюра) знав про плани хліборобів-демократів зорганізувати державний військовий переворот, є цілком очевидним, що смертельна пастка для П. Болбочана була ними (С.Петлюрою та Є.Коновальцем) зрежисована заздалегідь й готувалася невідворотньо. За першої ж влучної й безпечної для себе нагоди головний отаман завдав потенційному супернику перманентний і фатальний для нього удар.

УХДП ж продовжувала політичну боротьбу. 18 травня 1919 р. хлібороби-демократи (спільно з УПСФ, УПСС і СХВ) звернулися до Ради державних секретарів ЗО УНР з проханням дозволити організувати на теренах Галичини «Волонтерський легіон Соборної України», формування якого здійснювалося б під контролем Галицької Армії (ГА). При цьому необхідною умовою для втілення цього наміру було призначення командувачем легіону П. Болбочана⁴⁷¹. За два дні ці ж партії вже запропонували урядові ЗО УНР скликати державну нараду за участю політичних сил обох частин держави з метою утворення нової спільної верховної влади, в т. ч. й єдиного для усіх президента (зі спільним дорадчим органом та з компетенцією провадити зовнішню політику й військові справи до часу скликання всеукраїнського парламенту). До часу ж реорганізації єдиної верховної влади й призначення єдиного військового командування України, усі українські

⁴⁷⁰ 1924 р. М. Міхновський повернувся до Києва, де був заарештований органами ДПУ. Відомо, що після кількох днів допитів він опинився на волі, а вже наступного дня, 3 травня 1924 р., М. Міхновського було знайдено повішеним у садку садиби В. Шемета, де він квартирував. У 1998 р. син В. Шемета Ждан вперше засвідчив, що його батько знайшов у кишені покійного записку з таким текстом: «Волію вмерти власною смертю! І сюди круть, і туди верть, однаково в черепочку смерть, як каже приказка. Перекажіть моє вітання тим, хто мене пам'ятає. Ваш Микола».

⁴⁷¹ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 1406. – Арк. 6.

війська мали б бути з'єднані під керівництвом Команди ГА⁴⁷².

Фактично ж – йшлося про пропозицію державного перевороту в УНР та узурпацію влади. Вочевидь такі ініціативи вплинули на західноукраїнську політичну верхівку, яка хоч і не прийняла у прямій дії пропозиції, проте здійснила власну превентивну реструктуризацію вищої державної влади – 9 червня 1919 р. було встановлено посаду диктатора ЗО УНР, на посаду якого було обрано Є. Петрушевича. Того ж дня з'явився наказ, в якому Болбочана (і Гавришка) було звинувачено у самовільному захопленні влади й розпочалося нове слідство, а наступного – його заарештовано зі звинуваченням у намаганні призначити головою Директорії Є. Петрушевича. 12 червня над П. Болбочаном відбувся військово-польовий суд, а вже 28 червня 1919 р. його було розстріляно на ст. Балин на Поділлі (нині – Хмельницька обл.).

У Відні ж відомості про страту П. Болбочана обурили В. Липинського, який остаточно вирішив розірвати стосунки з державною владою УНР. 26 липня 1919 р. він звернувся до міністра закордонних справ УНР В. Темницького з проханням про відставку з посади посла УНР в Австрії. У його заяві з цього приводу наголошувалося, що «взятий послідніми часами курс внутрішньої політики Директорії і Правительства Української Народньої Республіки веде Державу до загибелі», а відтак «репрезентувати таке Правительство, котрого діяльність <...> стала державним і національним злочином» він більше не може⁴⁷³.

Пізніше, 16 жовтня 1919 р., у листі до новопризначеного очільника МЗС УНР А. Ливицького В. Липинський обумовить своє лояльне ставлення до республіканської влади й співпрацю з урядом УНР тим, що у ньому ще жевріла «тверда надія, що Уряд сей, научений гірким досвідом нещасливої класової політики послідних часів Центральної Ради, не повторить

⁴⁷² Там само. – Арк. 7–7 зв.

⁴⁷³ The Political and Social ideas of Vjaceslav Lypyns'kyj // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. IX. – Num. 3/4. – December 1985. – P. 154.

старих своїх помилок, не повторить також помилок тих українських правих та поміркованих кругів, котрі, сотворивши Гетьманщину, не зуміли однак найти дороги до порозуміння з лівими українськими колами, а тим самим не зуміли піднятися до загально національної ідеології і витворити того міжкласового національного цементу, без котрого будова держави нашої абсолютно неможлива»⁴⁷⁴.

Проте саме пошуків такого компромісу та національної єдності не шукала й не прагла знайти Директорія та її уряд, що й спричинило масову еміграцію різних політичних сил з України. В. Липинський вказує, що новий республіканський режим практично вичавив у вигнання як праві, так і ліві політичні сили: «не тільки гетьманців, хліборобів-демократів, самостійників, але і соціалістів “занадто правих” і соціалістів “занадто лівих”»⁴⁷⁵. Він наголошує на створенні режимом Директорії на чолі з С. Петлюрою атмосфери, «затруєній ядом злоби, ненависті, взаємних підозр, інтриг, безпідставних обвинувачень, постійного цькування», в якій неможливо працювати ні міністрам правих, ані лівих кабінетів, через яку в еміграції вимушено опинилися й провідники політичних партій та усі ті, «хто не може працювати, не будучи певним, чи не прийдеться згинуть завтра не з рук ворога, не за Батьківщину, а від безглузлого наклепу, якогось пройдисвіта авантюриста, з каїновим п'ятном “зради”, з ім'ям “ворога народу” на собі»⁴⁷⁶. То ж посол виразно розкритикував не лише авторитаризм директоріальної влади, а й фактично вказав, що останньою краплею кінця його лояльності до УНР з огляду на потребу служити державі стали обвинувачення та розстріл П. Болбочана.

Однією ж з головних причин поразки Української революції та національного державотворення В. Липинський вважав відсутність концептуального бачення моделі Українсь-

⁴⁷⁴ Там само. – Р. 155.

⁴⁷⁵ Там само. – Р. 156.

⁴⁷⁶ Там само. – Р. 156–157.

кої Держави у рушійних, провідних політичних сил, а також «брак єдності між нашими провідниками». З огляду на це він застерігає український політикум: «І всякий повинен знати, що така сварка і брак єдності погубить нас знов, як настане наше слідуюче політичне Різдво»⁴⁷⁷.

У цей же час, влітку 1919 р., УДХП разом з іншими опозиційними партіями сформувала у Кам'янці-Подільському Український національно-державний союз (УНДС), до складу якого увійшли консервативні і праві політичні сили (соціалісти-федералісти, хлібороби-демократи, соціалісти-самостійники, селянські соціалісти, народні республіканці). На початку серпня УНДС подав С. Петлюрі програмну записку, в якій піддав різкій критиці соціалістичну політику уряду Б. Мартоса.

В останніх днях грудня 1919 р. у Кам'янці-Подільському УДХП взяла участь у кількох міжпартійних нарадах, які були пов'язані з новою ситуацією в краї й спрямовані на опозицію до політики С. Петлюри. Як наслідок таких консультацій у першій половині січня 1920 р. було утворено Кам'янецьку Національну Раду, що згодом була переіменована в Українську Національну Раду (Кам'янецька УНРада). До складу її увійшли: соціалісти-революціонери, соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники, хлібороби-демократи, демократитрудовики, народні республіканці (наддніпрянські політичні сили), а також західноукраїнські УНТП і УСДП. Її голова, есеф М. Корчинський вбачав у цій УНРаді майбутній парламент України⁴⁷⁸.

15 березня 1920 р. за участю її представників, а також представників УПСС, УДХП, УНРП та галицької УНТП у Відні відбулися організаційні збори еміграційного УНДС, а наступного дня було сформовано комітет УНДС на чолі з

⁴⁷⁷ *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування / В. Липинський. – Т. 1. – К.; – Філадельфія, 2003. – С. 415–416.

⁴⁷⁸ *Доценко О.* Літопис української революції / О. Доценко // Матеріали й документи до історії Української революції) 1917–1923. – Т. 2. – Кн. 5. – Київ–Львів, 1924.– С. 175.

М. Кривецьким. Вважаючи С. Петлюру «величезним злочинцем», самостійники-соціалісти і хлібороби-демократи намагалися домогтися невизнання УНДСом Державного центру УНР та голови Директорії УНР⁴⁷⁹. У виступі від імені УПСФ перед виробленням проекту декларації УНДС Ф. Слюсаренко пропонував скласти його таким чином, щоб ідеї Союзу об'єднали українське громадянство в Україні й за кордоном, а також запропонував внести до відповідної декларації ідею організації уряду⁴⁸⁰. Ця пропозиція викликала різкий протест з боку представника хліборобів-демократів С. Шемета, який виступив категорично проти ініціативи організації уряду в еміграції.

Тим не менш, у січні 1921 р. закордонний комітет УДХП з осідком у Тарнові таки делегував п'ять представників партії (в т.ч. й С. Шемета) до Ради Республіки – вищого законодавчого органу влади УНР⁴⁸¹. Після цього, у січні 1921 р., С. Шемет та В. Липинський підписали заяву про вихід з УДХП, позаяк заходилися над створенням нової націонал-консервативної організації монархічного спрямування – *Українського союзу хліборобів-державників (УСХД)*. 17 лютого 1921 р. Управа УДХП надіслала до УСХД свій проект щодо співпраці між обома політичними силами⁴⁸² 5 серпня того ж року С. Петлюра розпустив Раду Республіки, після чого закордонний комітет УДХП заявив про необхідність негайного об'єднання усіх емігрантських «хліборобських верств, що вже зорганізувались» (Союзу хліборобів України, Українського союзу хліборобів-державників і закордонного комітету УДХП) та потребу утворення цією консервативною коаліцією «широкої всеукраїнської класової організації»⁴⁸³. Утім, компромісу досягнути не вдалося. Переговори щодо об'єднання УДХП з новоствореним УСХД також зазнали

⁴⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 380. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 40.

⁴⁸⁰ Там само. – Арк. 19–21.

⁴⁸¹ ЦДІА у м. Львів. – Ф. 309. – Оп. 2. – Спр. 178. – Арк. 44.

⁴⁸² Там само. – Арк. 40.

⁴⁸³ Там само. – Арк. 91–93.

невдачі через несприйняття хліборобами-демократами умов розчинення своєї партії в лавах Союзу та вимоги підкорення його керівному органу та статутним і програмовим засадам⁴⁸⁴. Поступово УДХП як політична сила втратила своє становище й розчинилася в еміграційному середовищі.

Наставав новий, достеменно інший період в історії Європи загалом та України зокрема. *Розпочався й новий етап в житті В. Липинського*. Саме в цей час, навесні 1920 р. він, разом з окремими провідними діячами хліборобів-демократів та кількома своїми прихильниками, створить у Відні нову організацію – *Український союз хліборобів-державників (УСХД)*. В. Липинський не лише започаткує інший тип політичного бачення державотворчих процесів та усвідомлення їхньої взаємообумовленої тріади – особа / суспільство / нація, а й стане локомотивом для фізичного постання в еміграції інакшої течії в українському політичному практикумі – монархічного Гетьманського руху. Він оновить свою концепцію поступального консерватизму і створить новітню теорію українського націонал-консерватизму, що органічно поєднає у собі історіософські й філософські, ідеологічні й політологічні, моральні й світоглядні аспекти, проте головним стрижнем інтелектуальної спадщини В. Липинського залишатиметься питання неспинного творення сучасної української нації та здобуття й зміцнення соборної Української Держави.

Отже, наприкінці 1919 р. В. Липинський, будучи вже вільним від державної дипломатичної служби, усвідомлює, що настає новий період не лише в його житті, а й у способі існування всього українського політикуму і патріотично активного громадянства, головним завданням і метою яких знову постає сакраментальне – здобуття і відновлення Української державності. 8 листопада 1919 р. він пише статтю під назвою «Дорогі друзі», що була листовним зверненням до своїх однопартійців з УДХП. У ній автор прагне не лише відзвітуватися за час своєї дипломатичної служби на посаді

⁴⁸⁴ Там само. – Арк. 38 зв.

посла Української Держави в Австро-Угорщині (згодом – посла УНР в Австрії), а й дати відповідь на питання: якою має бути подальша партійна лінія українських консерваторів загалом і хліборобів-демократів зокрема. В. Липинський нагадує своїм однодумцям, що «без попередньої – матеріальним процесам в життю нації відповідаючої і розвиток цих процесів усвідомлюючої, але іменно духової, іменно інтелектуальної, – напруженої праці, ніяких великих, позитивних, будуючих діл в історії націй не буває»⁴⁸⁵.

В. Липинський згадує, що за минулий час до нього зверталися однодумці (хлібороби-демократи) з пропозиціями скласти новий проект партійної програми, позаяк прийнята в жовтні 1917 р. програма УДХП вже застаріла. Саме тут у його статті й відображено трансформацію розуміння В. Липинським своєї ролі й призначення в еміграції, як і головних завдань діяльності українських патріотів-державників у чужині. «Час тепер для всяких партійних програм якраз не підходящий, – пояснює він. – Цей затяжний політичний крізіс, який Україні доводиться переживати, не має в собі ніяких даних для програмової класифікації політичного життя. Політичні партії тоді тільки дають в своїх писаних програмах більше або менше точні відповіді на біжучі політичні питання, коли вони борються за владу в обставинах так званої парламентської боротьби. Ні влади одної на цілій нашій території, ні тим менше умов для парламентарної боротьби за цю владу у нас тепер немає»⁴⁸⁶. Тож, за тих умов, додавав автор, вести організовану політичну ідею, деталізовану програму, у вир величезних стихійних сил, що буяли в Україні – немає сенсу й потреби. Натомість потрібні точно і ясно означені – і на підставах більше сталих, чим партійно-політична фразеологія, оперті – головні цілі, засадничі ідейно-політичні напрями. В. Липинський накреслює їх: за Українську Державу, чи проти

⁴⁸⁵ The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyn'skyj // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. IX. – Num. 3/4, – December 1985. – P. 394.

⁴⁸⁶ Там само. – P. 395.

Української Держави, і якщо за Українську Державу – то за яку, на яких фундаментах збудовану Державу.

Тож, фактично, цим В. Липинський і визначив свою подальшу місію: створити «ідейну групування наших політичних сил <...> не в формі партій, а в формі політичних союзів чи бльоків, об'єднуючих в собі близькі по своїм матеріальним інтересам, по потребам своєї матеріальної продукції, а через те сталі і міцні, наші національні класи і групи»⁴⁸⁷. Об'єктом же цієї боротьби, зазначає він, буде довгий час не сама влада, а головним чином її тривалість і сила – душа і земля українська. Переможцем же стане той, хто зрозуміє українську індивідуальність, хто з бажаннями української нації і української землі свою державно-творчу працю міцно зв'яже у переведенні своєї політичної ідеї, на рівні з життям угрунтує державну ідеологію – якою саме повинна бути одна суверенна Українська Держава. Тому В. Липинський, зрештою, й ставить заголовок: Гетьманство чи Республіка.

В. Липинський не вірив, що українська демократія може сконсолідувати націю і побудувати незалежну державу. Він гостро критикував республіканських провідників УНР, їхнє аморфне бачення форми і моделі української державності, а також уявлення про те, що народ є здатним демократичними методами сприяти розбудові України. «Народ ніколи не буває кращий і розумніший од своїх провідників і він не в силі вирішити того, чого вони самі вирішити не можуть», – резюмував він з цього приводу⁴⁸⁸. В. Липинський, аналізуючи також і період існування Української державності у 1918 р., встановлює дві головні ознаки слабкості становлення нації, а саме: виборність і залежність від чужих держав. Тож він доходить до думки, що оптимальною моделлю державного устрою в Україні мала б стати спадкова монархія, яка уособлюється у формі дідовичного Гетьманату. Такий концепт, передусім, полягає у сфері національного політичного проводу

⁴⁸⁷ Там само.

⁴⁸⁸ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр. 251. – Арк. 43.

та його консолідації. При цьому, на думку В. Липинського, провідником в життя цієї ідеологемі може бути здатною лише міцна політична організація орденського типу.

Саме в цей час, навесні 1920 р., В. Липинський та С. Шемет разом з окремими провідними діячами хліборобів-демократів та кількома своїми прихильниками (О. Скорописом-Йолтуховським, Д. Дорошенком, М. Кочубеєм, А. Монтрезором, Л. Сідлецьким (С. Крилачем), М. Тимофіївим та іншими) створюють у Відні нову організацію – Український союз хліборобів-державників (УСХД).

Протягом літа–зими 1919 р. В. Липинський працює над Статутом та Регламентом УСХД, які були ухвалені на зборах ініціативного комітету організації 16–20 січня 1920 р. у Відні, а потім також і на зборах УСХД 16/29 грудня 1920 р.

УСХД ставив собі за завдання: а) оперти українську державотворчу політичну працю виключно на власних сталих силах Української Нації, а не на випадковій і мінливій чужій сторонній допомозі; б) утворити таку форму Держави, яка була-б вища від дотеперішніх форм державностей в Україні, більше відповідала би потребам Української Нації і тому могла б забезпечити Українській Державі не ефемерне, а тривке існування на цілий ряд поколінь. При цьому наголошувалося, що «українська нація не може існувати без власної держави», тому Союз відстоював таку форму влади, «яка б забезпечувала кожному класові максимум його культурного і економічного розвитку і гарантувала кожному класові участь в правлінню Державою пропорціональну до степені його розвитку і таку, що відповідала-б кождочасовим, все змінливим взаємовідносинам сил між поодинокими класами», а також, що забезпечувала б «право якнайширшого самоврядування поодиноким українським Землям, розмежованим на підставі природніх, історичних, економічних та географічних умов»⁴⁸⁹. Держава ця мала би за своє опертя природні і сталі угрупован-

⁴⁸⁹ Статут і Регламент Українського Союзу Хліборобів-Державників. – Відень, 1920. – С. 4.

вання людей всередині самої Нації, а саме – матеріально продуктивні, трудові класи

Передбачалося, що в майбутній гетьманській Українській Державі суспільні класи мали би автономне самоврядування, так само як і її адміністративно-територіальні одиниці – автономні Землі. При цьому землі мали включати у собі такі дрібніші територіально-адміністративні складові як: повіти, волості, селища. Усі вони складали би один суцільний і здоровий національно-державний і політично-економічний організм, персоніфікований особою незмінного і невибраного голови національної держави. Такою формою державності визнавалася «трудова монархія» на чолі з «непартійним дідичем», що органічно пов'язана з українською територією і традицією⁴⁹⁰. Монархія мусила стояти понад всіма класами і, не будучи диктатурою жодної партії чи касти, була би зацікавлена в тому, аби забезпечити кожному класові спроможність самоорганізації та якнайширшого розвитку усіх його продуктивних здібностей. Монарх, що уособлював би собою єдність і непорушний маєстат української нації та землі, мав носити титул «Гетьмана Всєї України: Правобічної, Лівобічної, Сіверської, Слобідської, Кубанської, Військ Запорозьких і Чорноморських та Великого Князя Київського, Галицького і Володимирського, Подільського, Волинського, Холмського, Берестейського, Турово-Пинського, Чернігівського і Всея Маля Русь».

З цієї титулатури відно також і обшир бачення В. Липинського та його однодумців територіальних меж та кордонів майбутньої гетьманської соборної Української Держави, що охоплювали не лише терени колишніх Гетьманату 1918 р., УНР чи держави Україна кінця ХХ – поч. ХХІ ст., а й Холмщину (нині – Польща), усю Сіверщину та усю Слобожанщину (нині – частково Російська Федерація), Берестейщину і Турово-Пінщину (нині – Білорусь), а також Кубань і Чорноморщину (нині – Російська Федерація). Крім

⁴⁹⁰ Там само. – С. 3.

того, через князівську й гетьманську титулатури, історично майбутня Українська Держава укорінювалася, успадковувалася й установлювалася не лише правонаступницею Війська Запорозького чи Гетьманщини козацьких часів, а й давньої князівсько-королівської Русі.

Самоорганізація ж хліборобського класу в Україні, наголошувалося консерваторами-державниками, можлива тільки тоді, коли він буде об'єднаний та коли усі, хто до нього органічно належить, не будуть на підставі зовнішніх випадкових прикмет з нього виділятися, а з іншого боку ті, що втратили свій органічний зв'язок з ним, зможуть без перешкод з нього вийти і пристати до того класу, з яким вони більше пов'язані. Саме тому УСХД й виразно заявив, що прагнутиме до об'єднання усіх хліборобських елементів в Україні, усуваючи усі витворені в минувшині політичні, економічні і національні перегороди між українськими хліборобами і усуваючи установи, які закріплювали цей штучний поділ хліборобського класу або задержували в ньому насильно елементи, які вже від нього відбилися.

Хто і що малися на увазі? Перш за все – скасування поділу на стани («дворянство», «козацтво» і «селянство») шляхом природної селекції поміж найкращих і найздібніших елементів цілого хліборобського класу. Ліквідація в ім'я державних інтересів маєткових різниць між великими, середніми і дрібними хліборобами шляхом земельної реформи, проведеної через органи місцевого самоврядування на підставі індивідуальної земельної власності. І, зрештою, третій формат – шляхом співпраці на рідній українській землі, усунення дотогочасних національних відмінностей (різниць), що були закладені ще з часів Руїни та царату, поміж українськими (національно свідомими) та помосковленими і спольщеними хліборобами.

При цьому органи класової хліборобської організації мусили би бути, передусім, органами господарчими, які провадили б і захищали б економічну продукцію цілого класу

і які здобували би собі вплив на адміністративне і політичне життя держави, відповідно до своєї суспільної ваги і свого становища всередині самого хліборобського класу. Виходячи з вищезазначеного, УСХД вважав, що органами класової хліборобської організації в майбутній Українській Державі мали би стати селищні, волосні, повітові та земельні Хліборобські Ради, які були би здатні перейняти на себе функцію організації економічного життя та оборони інтересів цілого об'єднаного хліборобського класу та були би спроможними (спільно з аналогічними класовими органами інших не хліборобських класів) виконувати й державні функції: як адміністративні, так і політичні.

За для цього з усіх, на той час ще роз'єднаних, частин хліборобського класу слід було виявити і виділити найбільш активні елементи, які, об'єднавшись і зорганізувавшись з власної волі, виконають свої національно-державні обов'язки й, відтак, здобудуть собі серед цілого свого класу авторитет, необхідний для його організації та об'єднання. Саме тому УСХД й ставив вже на тоді за першопочаткову свою мету винайдення таких осіб і груп, що бажали відповідальної громадської праці у цьому напрямі, які би допомагали розвитку організаторських і громадсько-творчих здібностей своїх членів і які б дали їм змогу, спільно й організовано якнайкраще виконати свої обов'язки супроти свого класу, своєї землі, своєї нації та своєї держави.

Проте, аби здійснити і втілити в життя вищевказані завдання, відповідно, створена Організація не могла спиратися на принципи «демагогічної партійности, безвідповідальности розбивання і роз'єднування», а мусила поставити себе в такі умови, які б природно сприяли зростанню її внутрішньої сили та організаційної єдності, почуття відповідальності і дисциплінованості її членів. Відтак УСХД ставив перед собою за необхідність зберігати поміж своїми членами природну єдність їхніх спільних економічних інтересів, єдність спільної хліборобської традиції та спільної хліборобської культури. І

саме з огляду на це, у Регламенті Союзу було відкинута принципи партійності, голосування, виборів тощо, позаяк вони, на думку засновників УСХД (й, зокрема, В. Липинського), вели до розвитку внутрішньоорганізаційного кар'єризму, демагогії, безвідповідальності, самопоборювання, самороз'єднування і самоослаблювання. Натомість Український союз хліборобів-державників покладав у підстави свого внутрішнього функціонування й укладу принципи селекції, стажу, добору, солідарності і дисципліни, за яких найбільш відповідальні члени УСХД, працюючи солідарно, наділялися членськими правами і збільшували права інших, менш відповідальних членів, приймаючи на увагу їхні громадські прикмети і заслуги, покладені для справи цілої Організації.

Регламент УСХД, маючи на меті втілення у життя монархічних засад державності, окреслених Статутом, визначав принципи внутрішньої побудови Союзу. В його основу, на думку В. Липинського, мав лягти моральний кодекс гетьманця, без чого неможливе функціонування організації. «Не має права зватись Гетьманцем і бути в Гетьманських рядах той, хто Українцем єсть тільки на злість Москалям або Полякам, – наголошував він. – Хотіння всею душею своєї власної Української Держави і розуміння величезної трудности здобуття цієї Держави – ось основна прикмета, що відрізняє Гетьманця від не-Гетьманця».

У своїй кадровій роботі УСХД ставив за мету підготовку фахівців для організації хліборобського класу в Україні. Завдання це вважалося би звершеним тоді, коли співробітники Союзу склали би в українській столиці законну присягу «Гетьману Всієї України і Великому Князю Всея Маля Руси», яко дідичному голові незалежної і суверенної Української Держави, проголошеному Гетьманом представниками всіх українських класів під час урочистого визнання трудової монархії яко форми української державності.

Співробітниками УСХД звалися члени Організації. Чисельність же співробітників, що не посідали власної землі

та не були пов'язані особисто з землею хліборобською працею, але що посідали хліборобську родинну традицію та хліборобську культуру, не повинно було перевищувати чверті від усієї кількості співробітників Союзу. Жінки могли бути повноправними співробітницями УСХД у тому разі, якщо вони являлися головами родини і керівниками власного хліборобського господарства. Дружини, повнолітні доньки і сестри співробітників УСХД мали право брати участь у зібраннях і в роботі Організації на правах співробітників Однодумців під відповідальністю голови родини, позаяк тільки він один вважався повноправним і відповідальним співробітником УСХД.

Загалом членство (співробітництво) в УСХД за своєю структуризацією поділялося на три степені:

1. Співробітники Присяжні (Рада присяжних);
2. Співробітники Дійсні;
3. Співробітники Однодумці.

Усі три степені знаходилися між собою у відношенні тісної залежності і дисципліни. Перехід від одної степені до другої визначався за наступними принципами: а) бажанням співробітника УСХД взяти на себе більшу відповідальність; б) його здатністю до цієї відповідальності, моральною вартістю і заслугами, покладеними для цілей Організації, про що вирішували найбільш відповідальні співробітники Союзу, тобто – Рада Присяжних.

Рада Присяжних несла повну відповідальність за усю діяльність УСХД. Вона стояла на чолі Організації й кермувала усією діяльністю Союзу. Рада Присяжних складалася з членів Ініціативної групи УСХД, що підписали Статут і Регламент та склали «Заприсяження», і могла поповнюватися безперервно новими членами зі співробітників-дійсних. Ці претенденти мали пройти певний (окреслений для кожного окремо Радою присяжних) стаж, напрацювати дійсні заслуги для цілей Організації і заявити про своє бажання увійти до складу Ради присяжних. Співробітник-дійсний приймався до Ради при-

сяжних на підставі представлення свого старшого товариша і за умов одностайної постанови усієї Ради. У разі ж, якщо після першого представлення кандидатури проти неї висловилося менше чверті усіх членів Ради, то для докладного в'яснення причин незгоди складався Суд з голови Ради і двох членів (по черзі в порядку їхніх номерів). Суд вислуховував закиди до претендента й вирішував справу. Неприйняття кандидата до членства в Раді присяжних означало продовження його стажу.

Кожний Присяжний по прийняттю до Ради мав власноручно підписати Статут і Регламент УСХД і на зібранні Ради присяжних скласти написане і підписане власною рукою «Заприсяження» у такій формі:

«Заприсяження.

Приймаю свідомо Статут і Регламент У.С.Х. Д. і кладучи під ними мій власноручний підпис, стверджую цим урочисто, що цей Статут і Регламент, у всіх своїх пунктах, вповні відповідають моему власному духові і моїй власній волі. І в знак мого власного продуманого та непорушного рішення взяти на себе всю відповідальність і всі обов'язки, які несуть супроти Рідної Української Землі, супроти Української Нації та Української Держави, супроти свого хліборобського класу та супроти самих себе Присяжні співробітники У.С.Х.Д., я (ім'я рек), вступаючи до Ради Присяжних, своєю честю і честю попередніх поколінь, що полягли в обороні Рідної Землі і в обороні своєї Незалежної та Суверенної Держави – заприсягаюсь, що:

1) Буду вірно і до кінця мого життя служити ідеї Української Трудової Монархії, побудованої на співпраці і співдружності автономних і самозорганізованих українських класів і українських Земель, об'єднаних в одну Націю і в одну Державу принципом національної та державної єдності, персоніфікованої в Особі невибираного і дідичного Гетьмана Всієї України та Великого Князя Всея Маляя Руси, бо тільки така форма державности в стані забезпечити незалежність і суверенність Української Держави та оберігти честь,

достойність і національні права всіх громадян Української Землі од чужинецьких руйнуючих впливів та від рабської залежності од чужинців.

2) Буду проводити цю ідею в життя в рядах організації УС.Х.Д., віддаючи їй всі мої сили та збільшуючи їх почуттям єдності і братерства, спільної ідеї та спільної праці. Для того буду дисципліновано виконувати всі постанови У.С.Х.Д., поступаючись, коли він того вимагатиме, моїми особистими інтересами. Буду все і скрізь піддержувати і зміцнити його авторитет, ставлячи перш за все суворі вимоги в виконуванні своїх обов'язків до самого себе, а також вимагаючи від інших співробітників якнайпильнішого виконання прийнятих ними на себе обов'язків. Буду працювати над зміцненням нашої внутрішньої єдності через взаємну пошану, братерську любов, чесні і прості взаємовідносини і піддержування рівності авторитету.

3) Буду поборювати всякі чужі форми державности на Україні, як не відповідаючі потребі ладу і спокою для моєї Рідної Української Землі, як принижуючі честь і достойність Української Нації; як виховуючі серед нас почуття погорди до самих себе, почуття нашої низчости супроти чужинців та нашої нездатності до незалежного життя і як під'юджуючі нас до взаємного винищування себе во ім'я інтересів чужих націй і чужих держав; і буду боротись зо всякими внутрішніми руйницькими течіями, що деморалізують нас систематичним розвалом релігії, моральности, національної самоповаги і національної єдності та, ослаблюючи таким чином нашу внутрішню силу, ведуть нас свідомо або несвідомо під панування чужих націй, чужих інтересів та чужих держав.

4) Не буду ні тепер, ні до кінця мого життя належати до яких би то не було політичних партій та вживати партійної політики до досягнення моїх персональних цілей і не буду без згоди Ради Присяжних брати участі в яких би то не було тайних та явних товариствах, братствах і організаціях. І це моє добровільне Заприсяження, моїм власноручним підпи-

сом скріплене, буду мати право замінити тільки Присягою всенародною, зложеною в Українській Столиці Гетьманові Всієї України і Великому Князю Всея Малия Руси, проголошеному по збудованю суверенної і незалежної Української Держави в формі Української Трудової Монархії»⁴⁹¹.

Члени Ради присяжних не мали права добровільного виходу з УСХД. За переступні вчинки член Ради присяжних міг бути виключений після суду постановою Ради. При цьому його прізвище було би опубліковане в організаційній пресі, а усі співробітники Союзу зобов'язані розірвати з ним не тільки громадські, але й особисті зносини. Уся Рада присяжних несла відповідальність за кожного свого члена, кожний член Ради ніс відповідальність за цілу Раду.

Усі постанови Ради присяжних були обов'язковими для цілого УСХД. Ухвалюватися вони мали не більшістю і не голосуванням, а згодою усієї Ради (коли ж з якого-небудь питання такої однастайності не було, воно, після того, як усі засоби примирення протилежних поглядів вичерпувалися, вирішувалися головою Ради присяжних, і це рішення вважалося безапеляційним і обов'язковим для цілої Ради). На всіх засіданнях Ради присяжних обов'язковою була присутність усіх її членів чи особисто, або ж через повні уповноваження, видані неприсутніми членами – членам присутнім (число уповноважень в руках одного члена не мало ніякого впливу на збільшення чи зменшення значення його голосу). Члени присутні зобов'язувалися про усі рішення Ради одразу ж повідомляти своїх довірительів. Засідання Ради та ухвалені на них постанови визначалися правомочними тільки тоді, коли засідання відбувалося за присутності її голови, або ж призначеного ним заступника. Співробітники-присяжні мали вносити до каси УСХД щомісячну добровільну вкладку.

Голова Ради присяжних настановлювався однодушною постановою Ради. До його обов'язків належало об'єднувати

⁴⁹¹ Хліборобська Україна (Відень). – Кн.2. – Зб. II, III, IV. – 1920-1921. – С. 264–265.

усю роботу Ради присяжних і дбати про її найбільшу продуктивність, а до обов'язку всіх членів Ради – допомагати голові якнайкраще виконувати свій. Голова Ради присяжних не обіймав жодних репрезентативних функцій. Він не президував на засіданнях Ради, які відбувалися за його присутності під головуванням членів Ради по черзі, але призначав термін, місце і характер (явні чи закриті) засідань Ради, міг перервати засідання, коли вважав це за потрібне і розв'язував своїм голосом протиріччя у поглядах між членами Ради. Він, яко голова, не міг виступати на зовні, не мав права вести переговори зі сторонніми і не міг підписувати паперів тощо як голова УСХД. Уся його робота мусила бути звернена на збільшення внутрішніх єдності та сили Організації. У разі недуги чи свого від'їзду голова Ради присяжних передавав усі свої права і обов'язки одному з членів Ради на власний вибір.

Адміністративними і судовими органами УСХД були: писар, скарбник, судді, голови відділів і т. д., що призначалися на засіданнях Ради присяжних. Термін і спосіб їх урядування окреслювався окремими інструкціями, виробленими Радою присяжних. Такі інструкції вироблялися у всіх випадках, які були точно окреслені Регламентом УСХД. Інструкції ці мали силу Регламенту, входячи складовою частиною до нього. Кожному членові Ради присяжних могли бути доручені нею або її головою окремі функції, за виконання яких він відповідав перед Радою.

Співробітником-дійсним УСХД міг стати кожний, хто бажав активно працювати для здійснення цілей Союзу і хто пройшов певний (окреслений для кожного окремо Радою присяжних) стаж в якості співробітника-однодумця. Співробітник-однодумець, що бажав бути прийнятим до числа співробітників-дійсних, складав про це письмову заяву на руки свого старшого товариша (співробітника-дійсного), який, своєю чергою, робив про це представлення в Раді присяжних. Коли це представлення Радою присяжних приймалося, то його старший товариш передавав свого кандидата під

патронат вже свого старшого товариша-присяжного, який з цього моменту переймав на себе супроти кандидата обов'язки старшого товариша. Старший товариш-присяжний мусив був: познайомити докладно кандидата в співробітники-дійсні з цілями, тактикою і внутрішнім розпорядком УСХД.; пильно перевірити щирість його бажання працювати у лавах Союзу; довідатися від його попереднього старшого товариша і перевірити самому дані про минулу громадську діяльність та індивідуальні прикмети кандидата. Старший товариш-присяжний ніс відповідальність за прийняття кандидата до числа співробітників-дійсних і по прийняттю відповідав за усю його роботу у лавах Організації до часу його вступу у Раду присяжних, або ж виходу з членства УСХД.

Новий співробітник-дійсний приймався Радою присяжних на представлення свого старшого товариша-присяжного так само, як і нові члени Ради присяжних. По прийняттю до числа співробітників-дійсних він мав обов'язок прибути на засідання Ради присяжних і, переказавши з пам'яті Статут УСХД., скласти таку, особисто ним написану і підписану Урочисту Обітницю:

«Урочиста Обітниця.

Приймаю свідомо Статут і Реглямент УС.Х.Д. і стверджую словом своєї чести, що цей Статут і Реглямент, у всіх своїх пунктах, вповні відповідають мо-йому власному духові і моїй власній волі. І в знак мого власного рішення взяти на себе всю відповідальність і всі обов'язки, які несуть супроти Рідної Української Землі, супроти Української Держави, супроти свого хліборобського класу та супроти самих себе співробітники Дійсні УС.Х.Д., я – ім'я рек – вступаючи в ряди співробітників Дійсних, урочисто обіцяю, що за весь час моєї праці і перебування в УС.Х.Д.:

1) Буду вірно служити ідеї Української Трудової Монархії, побудованої на співпраці і співдружності автономних і самозорганізованих українських класів і українських Земель, об'єднаних в одну Націю і одну Державу принципом

національної єдності, персоніфікованої в Особі невибраного і дідичного Гетьмана Всієї України і Великого Князя Всея Маля Русь, бо тільки така форма державності в стані забезпечити незалежність і суверенність Української Держави та оберігати честь, достойність і національні права всіх громадян Української Землі од чужинецьких руйнуючих впливів та від рабської залежності од чужинців.

2) Буду проводити цю ідею в життя в рядах організації УС.Х.Д., віддаючи їй всі мої сили та збільшуючи їх почуттям єдності та братерства, спільної ідеї та спільної праці. Для того буду дисципліновано виконувати всі постанови УС.Х.Д., ухвалені кермуючою ним Радою Присяжних, поступаючись, коли УС.Х.Д. того вимагатиме, моїми особистими інтересами. Буду все і скрізь піддержувати і зміцнити його авторитет, ставлячи перш за все суворі вимоги в виконуванні своїх обов'язків до самого себе, а також вимагаючи від інших співробітників якнайпильнішого виконання прийнятих ними на себе обов'язків. Буду працювати над зміцненням нашої внутрішньої єдності через взаємну пошану, братерську любов, чесні і прості взаємовідносини і піддержування дисципліни та авторитету.

3) Буду поборювати всякі чужі форми державности на Україні, як не відповідаючі потребі ладу і спокою для Моєї Рідної Української Землі: як принижуючі честь і достойність Української Нації; як виховуючі серед нас почуття погорди до самих себе, почуття нашої низчости супроти чужинців та нашої нездатности до незалежного життя і як під юджуючі нас до взаємного винищування себе во ім'я інтересів чужих націй і чужих держав. І буду боротись зо всякими внутрішніми руйнівними течіями, що деморалізують нас систематичним розвалом релігії, моральности, національної самоповаги і національної єдності та, ослаблюючи таким чином нашу внутрішню силу, ведуть нас свідомо або несвідомо під панування чужих націй, чужих інтересів та чужих держав.

4) Не буду, поки працюватиму і перебуватиму в рядах УС.Х.Д., належати до яких би то не було політичних партій і вживати партійної політики до досягнення моїх особистих цілей і не буду без згоди Ради Присяжних брати участі в яких би то не було тайних та явних товариствах, братствах і організаціях. І цю мою Урочисту Обітницю, моїм власноручним підписом скріплену, буду мати право або замінити добровільним Заприсяженням по прийняттю мене до Ради Присяжних, або анулювати її своєю заявою про вихід з УС.Х.Д.».

Співробітники-дійсні були зобов'язані або особисто, або через свого старшого товариша брати участь у всіх засіданнях Ради присяжних, окрім тих, які головою Ради присяжних оповіщувалися закритими. Співробітники-дійсні, беручи участь в засіданнях Ради присяжних, мали рівний голос з присяжними, могли бути настановлені на услякі адміністративні і судові уряди Союзу, але, не несучи повної і посмертної відповідальності за діяльність УСХД. Виступати на зовні в усіх справах УСХД вони могли тільки у порозумінні й спільно зі своїм старшим товаришем, або ж на підставі писаних уповноважень, виданих їм Радою присяжних. Співробітники-дійсні вносять до каси Організації щомісячну добровільну вкладку.

Співробітником-однодумцем УСХД міг бути кожний громадянин України, пов'язаний з хліборобською працею, традицією і культурою, що співчував цілям Союзу і бажав працювати для їх здійснення. Бажаючий бути прийнятим до числа співробітників-однодумців складав про це заяву і подавав свій короткий життєпис на руки обраного ним самим співробітника-дійсного, який з того моменту приймав на себе супроти кандидата обов'язок старшого товариша. Старший товариш був зобов'язаний докладно ознайомити кандидата з цілями УСХД, переконатись чи кандидат їх свідомо приймає і дізнатися про усю минулу громадську діяльність та індивідуальні прикмети кандидата. Старший товариш ніс відповідальність за прийняття кандидата до

числа співробітників-однодумців УСХД і мав обов'язок, після прийняття кандидата до Організації тримати його в курсі праці і діяльності Союзу. Нові співробітники-однодумці приймалися Радою присяжних на представлення своїх старших товаришів так само як і співробітники-дійсні. По прийняттю до УСХД новий співробітник-однодумець складав особисто, або через свого старшого товариша таку, власноручно ним написану і підписану Декларацію:

«Деклярація.

Приймаю свідомо Статут і Реглямент У С.Х.Д. і стверджую оцею моєю Де-клярацією, що цей Статут і Реглямент у всіх своїх пунктах вповні відповідають моему власному духові і моїй власній волі.

Обіцяю, що за весь час мого перебування в рядах співробітників Однодумців УС.Х.Д. буду дисципліновано підлягати ухвалам кермуючої ним Ради Присяжних, буду, по моїй змозі, допомагати здійсненню цілей УС.Х.Д., не буду в тім часі належати без відома і згоди Ради Присяжних до яких би то не було політичних партій, і все вищесказане моїм власноручним підписом скріплюю».

Співробітники-однодумці мали право на запрошення Ради присяжних брати участь в її засіданнях з правом дорадчого голосу. Виступати на зовні від імені УСХД вони права не мали, окрім виняткових випадків з окремої на те письмової постанови Ради присяжних. Співробітники-однодумці вносили до каси УСХД щомісяшну добровільну вкладку.

Місцеві громади УСХД організовували свою діяльність також відповідно до Регламенту Союзу. Члени УСХД, що жили у одній місцевості, могли об'єднатись в одну місцеву громаду УСХД. Коли ж в якій-небудь місцині було засновано місцеву громаду УСХД, то до неї обов'язково мали входити усі співробітники Організації, що мешкали у тій місцевості. Для виконання об'єднуючих функцій Рада присяжних призначала наказним головою місцевої громади одного зі співробітників-присяжних, або ж, якщо їх у даній місцевості

не було одного зі співробітників-дійсних, який мав зобов'язання підтримувати постійний зв'язок з Радою присяжних і щодо місцевої громади користувався тими самими правами і виконував такі ж обов'язки, що й голова Ради присяжних щодо Ради присяжних. У відношенню до Ради присяжних наказні голови місцевих громад жодними особливими правами і привілеями не користувалися.

У місцевостях же, де не жив ні один співробітник-присяжний або співробітник-дійсний і де з технічних причин зносини з Радою присяжних були неможливими, громадяни, які співчували цілям Союзу і бажали працювати для їх здійснення, мали право і обов'язок заснувати тимчасову місцеву громаду УСХД, обрати собі голову і провадити якнайенергійнішу діяльність для поширення ідей Союзу устно, письмово і власним прикладом з'єднувати однодумців для Організації, а також намагатися щонайшвидше нав'язати зносини з Радою присяжних для того, аби члени тимчасової місцевої громади могли увійти до УСХД на загальних підставах.

Одним з наріжних питань, що відразу ж постало перед засновниками УСХД, заторкуючи як ідейно-політичні засади, так й організацію українського монархізму, було питання династії. Розглядалося кілька кандидатур, основними з яких були: представник гетьманського роду П. Скоропадський та нащадок цісарського роду В. Габсбург (В. Вишиваний). Є. Чикаленко, зокрема, у своєму щоденникові занотував, що серед співзасновників УСХД на роль персоніфікатора українського монархічного руху спочатку досить активно висувалася кандидатура Вільгельма Габсбурга⁴⁹². У цьому контексті доречним буде згадати про лист до Є. Чикаленка О. Скорописа-Йолтуховського (його зятя, до речі), що був одним із співзасновників УСХД і який повідомляв йому про розгляд ними претендентів на уособлення українського державного маєстату: «Ми балакали з Грековим, і з

⁴⁹² Архів УВАН. – Ф. 86. – Щоденник.

Вишиваним, і зі Скоропадським, балакали не од нічого робити, а справді шукали творчих державних сил і перше місце на нашій трагічній безлюдді одвели ми Скоропадському. По чистій совісті, по глибокому переконанню, що це справді творча державна сила, абсолютно і наскрізь чесна людина»⁴⁹³. Тож вибір особи П. Скоропадського не був однозначним і одноставним в колі співзасновників УСХД, проте, як згодом згадував Д. Дорошенко, В. Липинський, все ж зумів переконати своє оточення, зібрати усіх членів ініціативної групи «до купи» і дійти порозуміння щодо «нашого бувшого Гетьмана, як біля особи, що вже по своєму становищу являється, так би мовити, втіленням, символом українських державницьких стремлень»⁴⁹⁴.

До П. Скоропадського з пропозицією очолити усі націонал-консервативні сили України в еміграції «на основі законних гетьманських прав для рятування погібаючої ідеї української державності» організаційна група УСХД звернулася ще наприкінці 1919 р., тобто під час вироблення та обговорення проектів статуту і регламенту Організації⁴⁹⁵. Сам П. Скоропадський майже весь 1919 р. перебував у політичних сутінках, працюючи над своїми спогадами⁴⁹⁶. При цьому на той час його погляди зазнали певних змін і були досить ліберальними, такими, що навіть давало В. Липинському привід думати, що П. Скоропадський «недосить реакційний, що він демократ». Більше того, «він не згоджується стати дідовичним гетьманом, – нарікав В. Липинський, – а нам потрібна монархія, бо після смерті гетьмана знов почнеться агітація, боротьба партій, т.е. руйнація»⁴⁹⁷.

⁴⁹³ Там само. – Листування.

⁴⁹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 29.

⁴⁹⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 373. – Арк. 67.

⁴⁹⁶ Дивіться: *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський. – Київ; – Філадельфія, 1995.

⁴⁹⁷ *Феденко П.* Влада Павла Скоропадського / П. Феденко. – Лондон; – Мюнхен, 1968. – С. 29.

Зрештою між гетьманом П. Скоропадським та представниками УСХД вдалося налагодити контакт і закріпити його обопільною угодою. 8 травня 1920 р. у Берліні таку угоду між П. Скоропадським та УСХД було підписано В. Липинським, С. Шеметом, О. Скорописом-Йолтуховським, Д. Дорошенком і А. Білопольським (з боку УСХД) та полк. Г. Зеленецьким (з боку гетьмана)⁴⁹⁸.

29 грудня 1920 р. на перших зборах УСХД, що ухвалили програмові документи Організації, В. Липинського було «наставлено одноголосно Головою Ради Присяжних, органу кермуючого гетьманською організацією, ...як автора Статуту та Регламенту і головного ініціатора відродженого на еміграції гетьманського руху»⁴⁹⁹. До першого складу Ради присяжних УСХД увійшли: Д. Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський, А. Монтрезор (з початку січня 1921 р.), С. Шемет (з 6 листопада 1921 р.)

С. Шемет, хоча й був членом Ініціативної групи по заснуванню УСХД, не увійшов до першого складу Ради присяжних і не підписав у грудні 1920 р. його Статут і Регламент, що був вироблений В. Липинським. Він не погоджувався з певними статутними твердженнями Організації, зокрема з тим, що «замість об'єднуючого, коаліційного органу всіх класово-хліборобських організацій», Союз позиціонує себе «замкнутим орденом, який бере на себе обслуговування всього руху». Крім того, він усе ще залишався одним з провідних діячів закордонного комітету УДХП з осідком у Тарнові і навіть на початку 1921 р. був обраний від партії одним з п'яти її депутатів до Ради Республіки – вищого законодавчого органу влади УНР⁵⁰⁰. Утім, вже в січні 1921 р. В. Липинський і С. Шемет написали заяву про офіційний вихід з членства в УХДП, чого, власне, від них вимагали статутні засади новоствореного ними

⁴⁹⁸ Шемет С. В. К. Липинський при громадській роботі / С. Шемет // В. Липинський як ідеолог і політик. – Ужгород, 1931. – С. 26.

⁴⁹⁹ Липинський В. Комунікат // Діло. – 1930. – 30 вересня – 9 жовтня.

⁵⁰⁰ ЦДІА у м. Львів. – Ф. 309. – Оп. 2. – Спр. 178. – Арк. 44.

ж УСХД. По цьому рішенню С. Шемет виїхав до Тарнова для переговорів з членами управи закордонної групи УДХП щодо схвалення їх до нової гетьманської ідеології.

Виходячи з такої пропозиції, 17 лютого 1921 р. Управа УДХП у Тарнові надіслала до УСХД свої пропозиції щодо можливої майбутньої співпраці⁵⁰¹. Перемовини тривали майже протягом року й лише після розпуску С. Петлюрою 5 серпня 1921 р. Ради Республіки закордонний комітет УДХП заявив про необхідність негайно об'єднати сили всіх «хліборобських верств, що вже зорганізувались» (Союзу хліборобів України, Українського союзу хліборобів-державників і закордонного комітету УДХП) й про нагальну потребу створення «широкої всеукраїнської класової організації»⁵⁰². Тим не менш закордонні провідники УДХП не знайшли точок дотику з УСХД й відмовилися увійти до його складу (зокрема, передати уповноваження своєї Управи Раді Присяжних УСХД) та визнати особу гетьмана П. Скоропадського за дідичного монарха України⁵⁰³. Після такого розриву С. Шемет припинив перемовини й 6 листопада 1921 р. підписав запряження Союзу і був кооптований до Ради присяжних УСХД.

«Завданням нашим являється збудування незалежної, міцної Української Держави, – наголошувалося у Комунікаті, написаному В. Липинським. – Завдання це будемо вважати виконаним, коли державну організацію завершимо коронаційним актом»⁵⁰⁴. Начальним вождем усіх військових сил Української Держави визнавався гетьман Павло Скоропадський. Угодою між УСХД і П.Скоропадським також передбачалося, що, «коли успіх наших оружних сил під проводом Начального Вождя і державне будівництво досягнуть такого розвитку, який уможливить завершення нашої праці коронаційним актом, ми прирікаємо вжити всіх наших

⁵⁰¹ Там само. – Арк. 40.

⁵⁰² Там само. – Арк. 91–93.

⁵⁰³ Там само. – Арк. 38 зв.

⁵⁰⁴ *Осташко Т. В'ячеслав Липинский: від посла Української Держави до УСХД / Т. Осташко // Молода нація. – 2002. – № 4. – С. 88–90.*

впливів на те, щоб Українським Монархом став Начальний Вождь наших оружних сил»⁵⁰⁵.

Було також узгоджено створити дорадчий, законодавчий і виконавчий органи. Генеральна Рада (дорадчий орган) – мала складатися з представників тих громадських груп, що визнають гетьмана П. Скоропадського начальним вождем; Рада Земель (законодавчий орган) повинна була б виробляти закони; Тимчасовий адміністративний комітет (виконавчий орган) – був своєрідним урядом Організації, який після відновлення гетьманської держави в Україні мав бути трансформований у Раду міністрів. Начальний вождь (П. Скоропадський) мав узгоджувати з Генеральною Радою питання внутрішньої та зовнішньої політики, а військово-організаційні справи – провадити цілком самостійно. Угодою також було передбачено, що до першого складу Генеральної Ради мали увійти члени ініціативної групи (засновники) УСХД.

У грудні того ж року майже всі члени групи-засновників Організації підписали її Статут і власні Заприсяження, утворивши Раду присяжних УСХД, яку очолив В. Липинський⁵⁰⁶. Протягом 1921 р. члени Ради присяжних займалися організаційно-установчою діяльністю⁵⁰⁷. У січні, травні та червні відбулися робочі засідання Ради присяжних. Формально ж П. Скоропадський вступив до УСХД на загальних підставах 6 листопада 1921 р., коли склав заприсяження «служити ідеї Української Трудової Монархії, побудованої на співпраці і співдружності автономних і самозорганізованих українських класів і українських земель, об'єднаних в одну Націю і в одну Державу»⁵⁰⁸. Тоді ж П. Скоропадський увійшов до складу Ради присяжних УСХД на рівних з її іншими членами правами. На той час він ще не позиціонувався Союзом, принаймні публічно, як маєстатний персоніфікатор монархічно-спадкового роду.

⁵⁰⁵ Там само.

⁵⁰⁶ Шемет С. В. К. Липинський при громадській роботі / С. Шемет // В. Липинський як ідеолог і політик. – Ужгород, 1931. – С. 26.

⁵⁰⁷ Там само. – С. 27.

⁵⁰⁸ Хліборобська Україна (Відень). – 1920–1921. – Кн. II, III, IV. – С. 264.

В. Липинський вважав, що обрання нового гетьмана в еміграції в якості голови української монархічної держави не є доцільним, оскільки цю державу ще належить здобути. Та усе ж, на його думку, навіть на вигнанні, поза рідним Краєм, таки мусила бути людина, що персоніфікувала би у собі ідею української трудової монархії, стала би символом чистоти самої ідеї та єдності монархічних організацій. Цю місію й мав виконувати гетьман П. Скоропадський та рід Скоропадських. Єдиною вадою діничної монархії В. Липинський вважав те, що не усі члени певного пануючого роду можуть мати відповідні до цього персональні здібності для правління. «Але ця небезпека усувається власне при конституційній, правовій (не самодержавній) монархії і тоді, коли ця група, на яку спирається монархія, добре зорганізована і вірна та віддана своїй династії», – писав він у листі до полк. О. Шаповала⁵⁰⁹. Варто зауважити, що будучи палким прихильником монархічного ладу, В. Липинський, разом з тим, рішуче відкидав абсолютистсько-монархічні режими, називаючи їх «спадковими диктатурами»⁵¹⁰. «Ми не хочемо, розуміється, старого царського самодержав'я, – наголошував він у 1925 р. з Райхенау, – цієї півазіятської демократичної деспотії, що себе в хвилини небезпеки все при допомозі юрби – погромами рятувала»⁵¹¹.

На його думку, існують «два способи персоніфікації політичних ідей: диктатура і монархія. При диктатурі персоніфікує ідею людина, яка вверх вибилася тільки за свої заслуги і здібності. При монархії ідею персоніфікує людина і рід, який має історичне, традиційне право до цієї персоніфікації. При диктатурі диктатор править самодержавно і безвідповідально; при монархії монарх (у нас він би звався гетьманом) править через призначених на це людей, які

⁵⁰⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 171–171 зв.

⁵¹⁰ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 42.

⁵¹¹ Там само.

відповідають за виконання влади перед ним і перед тими, ким вони правлять»⁵¹².

Свою концептуальну ідеологічну теорію українського монархічного націонал-консерватизму В. Липинський почав писати 1919 року у фундаментальній праці «Листи до братів-хліборобів», яка частинами (по мірі написання) друкувалася у неперіодичному органі УСХД «Хліборобська Україна», перший зшиток якого було видано Організацією у Відні в травні 1920 року.

Особливістю і позитивним елементом національного консерватизму В. Липинського була ідея політичної інтеграції як засобу творення незалежної національної держави. Нація в теорії націонал-консерватизму – це усі громадяни держави, споріднені спільними традиціями, історією, культурою, державно-етнографічною територією та суспільно-політичною організацією й державним організмом. Головна канва націоналізму В. Липинського полягала у тому, що українці відрізняються від інших народів лише своєю політичною інтеграцією на ґрунті етнокультури і національної самосвідомості. Відтак вони мусять згуртувати усі інші етнонаціональні меншини, що мешкають на теренах України, в одне національно-політичне ціле – політичну націю. Тож цілком природно, що важливе місце у його концепті українського націонал-консерватизму посідає ідеологія, тісно переплетена з традиціоналізмом, з історією української державності, політичний елітаризм (аристократизм) у поєднанні з особливою шаную до етичної культури хліборобської спільноти. Вершиною ж його ідеологічної конструкції є етнополітична еволюція суверенної української нації у соборній і самостійній Українській Державі.

Одним з новаторств В. Липинського у політичній теорії є його типологія та аналіз форм державного устрою, а саме –

⁵¹² ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 777. – Арк. 171.

три основні типи суспільно-державного ладу: «демократія», «охлократія», «класократія»⁵¹³.

За «демократії», згідно з вченням В. Липинського, державна влада або потрапляє безпосередньо до рук «багатіїв-плутократів», або ж до рук винайнятих ними політиків-професіоналів з-поміж інтелігенції, а відтак насправді усіляка демократія є «хаосом розкладу»⁵¹⁴. Як наслідок – державна влада за такого ладу стає знаряддям втілення не народних, а приватних потреб окремих осіб чи угруповань. Партиїно-політичне ж розмежування та взаємопоборювання в умовах демократії, позбавляє їхніх провідників та адептів відчуття політичної відповідальності, а необмежений демократичний індивідуалізм підриває в суспільстві основи дисципліни і правопорядку. Перебуваючи під свіжими враженнями та будучи свідком й учасником нещодавнього національного державотворення 1917–1922 рр., В. Липинський одним з прикладів такої «демократії» вбачав у вітчизняному партійно-революційному соціалістично-демократичному русі та у створеній й утраченій його провідниками Українській Народній Республіці. Сам він у ту пору вже давно сповідував консервативно-державницьку та самостійницьку ідеології й від 1918 р. (за Гетьманату) перебув на дипломатичній службі у ранзі посла Української Держави в Австро-Угорщині.

«Охлократією», тобто системою, для якої є характерним зосередження політичної й духовної влади в одних руках, В. Липинський кваліфікував такі державно-суспільні лади як: революційні диктатури, фашизм, більшовизм тощо. Що ж до духовної влади в охлократичній системі координат, то її він

⁵¹³ Дивіться: *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Відень, 1926; *Липинський В.* Покликання „Варягів“ чи організація хліборобів. – Відень, 1925; *Липинський В.* Релігія і церква в історії України. – Відень, 1925; Листування В.Липинськогою – Т. 1. – К.: Смолоскип, 2003. – 960 с.; *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Київ–Філадельфія, 1995. – 470 с.

⁵¹⁴ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Нью-Йорк: Булава, 1954. – С. 230.

розумів не лише як церковну в її звичному усвідомленні, а й як ідеологічну. Тобто як морально-ідеологічну та релігійно-духовну, яку уособлює і сповідує державно-моральний лідер (голова держави), що де-факто і де-юре представляє, інтегрує і пропагує офіційну доктрину та ідеологічні засади. У минулому уособленням «охлократії» виступали кочівники, а в новітні часи, на думку В. Липинського, її репрезентантами є декласовані елементи суспільства. Як логічний наслідок, за охлократичної держави формується й опановує владу монолітний військово-бюрократичний прошарок, який легко маніпулює юрбою⁵¹⁵.

На противагу двом вищевказаним, деструктивним для нації й суспільства типам державного устрою, В. Липинський пропонує найприйнятніший для України – «класократію», тобто форму державного устрою, яка втілює механізм врівноваження та взаємодоповнення між владою і свободою, поміж силами консерватизму і поступу (прогресу) й стержнем якого є права, «законом обмежена і законом обмежуюча» конституційна монархія. На чолі такої держави, відповідно, має бути український монарх – гетьман, влада якого є дідичною (спадковою) і є персоніфіковано легітимною як з огляду юридичного, так і з огляду історичної тяглості та ідеологічно-моральної закономірності⁵¹⁶.

Термін «класократія» вперше було вжито прихильником гетьманату й однодумцем В. Липинського М. В. Кочубеєм. Він також започаткував цю ідею та оформив її, зокрема, у соціологічній схемі класової та партійної організації тощо.

⁵¹⁵ Липинський В. Релігія і Церква в історії України / В. Липинський // Політологічні читання. – 1994. – № 1. – С. 219; Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В. Липинський. – К., Філадельфія, 1995. – С. 276.

⁵¹⁶ Липинський В. К. Національна аристократія / В. К. Липинський // Консерватизм: Антологія. – К.: Смолоскип, 1998. – С. 254–257; Липинський В. К. Листи до братів-хліборобів / В. К. Липинський // Твори у шести томах. – Т. 6. – К.: Філадельфія, 1995. – С. 16; Липинський В. К. Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 Квітня 1918 р. / В. Липинський // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 63–76.

М. Кочубей трактував класи як «природні ділянки нації», що «сформувалася завдяки спільності праці й фаху під впливом історичних подій і зв'язаних із ними завдань, які виникали на шляху державності»⁵¹⁷. Він також розвинув теорію існування органів місцевого самоврядування в українській монархічній державі, започатковану В. Липинським у Регламенті УСХД, за якою нова за своєю сутністю система рад мусила спиратись на «постепенні класові вибори»⁵¹⁸.

Відтак через «класократію» у формі діничного гетьманату (монархічний устрій держави) В. Липинський висуває альтернативу як «демократії», так і «охлократії». При цьому класократія слугує не лише засобом організації (консолідації) нації, але й методом забезпечення (а не заперечення) громадсько-суспільної свободи. Свободи економічної, культурної та політичної самодіяльності усіх суспільно-народних елементів, прошарків і класів; але свободи, що обмежувалася б (регулювалася б) авторитетом сильної і стабільної влади.

Разом з тим В. Липинський поділяв наявні у суспільстві джерела влади на три типи: сила військова («войовники»), економічна («продуценти») та інтелектуальна («інтелігенти»). Поділ цей не є статичний й непорушний, позаяк між усіма цими основними (висхідними; визначальними) типами бувають (і можливі) також і певні комбіновані типи. Серед цих комбінованих типів суспільних джерел влади ним окремо високо оцінювалися «войовники-продуценти», що набувають особливих державотворчих якостей та які осібно спроможні творити організацію класократичної влади. Тож саме тому «залишкам» старої аристократії відводилася В. Липинським велика роль, позаяк вони генетично успадкувала військовий дух і дисципліну, а інтелігенція, попри свій інтелектуальний

⁵¹⁷ Кочубей М. Думки гетьманця / М. Кочубей // Хліборобська Україна (Відень). – Кн.2. – Зб. II, III, IV. – 1920–1921. – С. 129.

⁵¹⁸ Там само. – С. 133.

потенціал, розглядалася ним лише як помічник національної аристократії.

При цьому гармонійна політична співдружність хліборобського класу як консервативної опори держави з іншими класами, на думку В. Липинського, була механізмом, що взмозі комплексно забезпечити водночас і державотворення, й організацію української нації. «Вихід з нашої анархії лежить не в «переконаваннях», а в політичній акції і в організації та зміцненні наших занадто слабких та неорганізованих, консервативних, гальмуючих національних сил. Коли хто замість розбиття хоче єдності – той мусить перш за все мати ясне і конкретне – персоніфіковане, а не фіктивне – поняття цієї єдності та мусить давати перш за все собою приклад єдності, зміцненням її в рядах своєї власної організації, – пише В. Липинський в грудні 1923 р. у своїй праці «Релігія і Церква в історії України». – Коли хто не хоче сектярства, той повинен зміцнювати силу та авторитетність своєї власної організації, а не лслаблювати її своїм поборюванням авторитетів, чи своїм власним сектярством. Коли хто не хоче рознузданої заїлости, той перш за все своєю власною діяльністю повинен давати приклад громадської дисципліни і обмежування індивідуальної анархічності своїх вчинів, пера та язика послухом авторитетам та догмам своєї організації»⁵¹⁹. І організація ця має бути консервативна, що вбере у собі традицію національну, історичне знання та інстиктивне чуття успадкованої з історії сприйняття народних мас, і саме така націонал-консервативна організація «своєю силою моральною і силою матеріальною, і тільки оцею своєю силою, зможе вона обмежити і унешкодливити руйнуючу нас своєю рознузданістю та необмеженістю – анархію»⁵²⁰.

⁵¹⁹ Липинський В. Релігія і Церква в історії України / В. Липинський. – Філадельфія, 1925. – С. 110–111.

⁵²⁰ Там само. – С. 111.

Так, наприклад, В. Липинський вважав, що метою українських консерваторів є «виграти у смертельній боротьбі національних сил з інтернаціональним капіталом». Проте українцям слід перебороти свій «первородний гріх», який полягав в ідейному хаосі в політиці і браку організаційної дисципліни, гріх «еґоцентричної анархії»⁵²¹. Так має постати національний волонтаризм, провідником якого мусить бути провідна верства суспільства, його аристократія, яка «творює в ньому вищі громадські національно-конструктивні вартости», яка «відограє в ньому ролю дріжджів, на яких пасивне етнографічне тісто того колективу росте і перетворюється в активну націю»⁵²².

У своєму листі до проф. Яворського В. Липинський, мов би додаючи до вищевказаного, твердить: «Першою умовою, необхідною для народження такої верстви провідників хліборобських мас, є усвідомлення духа й завдань хліборобства; є – як то Ви, Високошановний Пане Професоре слушно зауважили, – витворювання хліборобської ідеології, тими очевидно що зберегли органічний звязок з хліборобством і його духом. Бо доля окремих груп і народів передусім вирішується в царині духа. Хлібороби, які приймають ідеологію міщанства або фашиської чи комуністичної інтелігенції, вчиняють, як хлібороби, самогубство. В першому й другому випадках же їх доля офірних козлів в руках ріжних «народових демократій», або націоналістичних чи комуністичних орд. Тільки усвідомлення собі своєї духової окремішности і своїх власних цілей, і тільки належний вибір засобів, що ведуть до реалізації цих цілей, може спричинитися до витворення в даній країні верстви, яка буде в стані зорганізувати хліборобську масу й таким чином запевнити хліборобській ідеології перемогу серед даного народу.

⁵²¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 р / В. Липинський. – Відень, 1926. – С. 577.

⁵²² Там само. – С. 130.

При виборі засобів ділання, – зауважував В. Липинський, – представники хліборобської ідеології повинні мати завше на увазі меншу політичну здібність хліборобських мас, в порівнянні з міщанством, що посідає більшу здібність до політичної організації завдяки своєму скупченню, способові життя й продукції, і в порівнянні з т. зв. «пролетаріатом», який з натури є успособлений до сполучення в жадобі влади й здобичі громади. Ця політична нездібність, цей вроджений анархизм селянських мас, дасться опанувати й вирівняти на їх користь лише надзвичайно сильною організацією й політичною дисципліною їхніх провідників»⁵²³.

Провідники ж нації не здатні бути продукувані суспільством за принципів республіканської демократії, позаяк «народ ніколи не буває кращий і розумніший од своїх провідників і він не в силі вирішити того, чого вони самі вирішити не можуть». Так само «не надається для політичної організації хліборобських мас і диктатура, чи то дідична в формі абсолютної монархії чи то довічна, в формі того чи іншого цезаризму»⁵²⁴. Відтак, аби побороти ці вади й збудувати успішну державу, слід «возстановити Гетьманство: ось цей образ, ця ідея, в яку повинно і тепер вилитись наше хотіння держави», проте «без осілого хліборобського рицарства, як основного консервативного ядра українського – складеного з представників всіх класів – провідної верстви, нема Української Держави»⁵²⁵.

Держава ж є неодмінною умовою самовизначення і творення нації, яка являє собою «продукт оцього складного взаємовідношення держави і громадянства. Нація – це реалізація хотіння до буття нацією. Коли нема хотіння,

⁵²³ Липинський В. Універсалізм у хліборобскій ідеології (лист до проф. Яворського) / В. Липинський. – Прага, 1926. – С. 10.

⁵²⁴ Там само. – С. 11.

⁵²⁵ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 6. – Кн. 1. – Київ; – Філадельфія, 1995. – С. 24.

виявленого в формі ідеї – немає нації. <...> Нема нації, коли це хотіння і ідея єсть, але воно не реалізується в матеріальних формах держави»⁵²⁶. «Без власної Української Держави, – глибоко переконано вважав В. Липинський, – не може бути Української Нації, а без Української Нації не може бути на Українській Землі людського громадського життя»⁵²⁷. Отже, «державна», «громадянське суспільство» та «нація» є тісно взаємопов'язаними та взаємообумовлюючими у цивілізаційному поступі й саме їхня соборність є гарантом поступу, процвітання, добробуту, свободи й безпеки кожного окремого індивіда (особистості) тощо.

Усі ці теоретичні напрацювання, ідеологічні концепти та суспільно-політичні засади мусили бути органічно втілені в майбутній соборній та самостійній Українській Державі, що мала би постати у формі новітнього гетьманату – правової («законом обмеженою і законом обмежуючою») дідичної монархії.

Попри свою оригінальність і новаторство (зокрема щодо теорії еліт і класократії), ідеї В. Липинського не набули широкого визнання та політично-дієвого застосування. Вочевидь цьому сприяли їх елітарність, складність теоретично-ідеологічного викладу та контрверсійність для загального сприйняття, проте стали вагомим внеском в теорію державотворення й політологію тощо. Неординарність осмислення В. Липинським проблеми легітимізації влади у комплексі із загальносплетінням соціальної, політичної і релігійної толерантності в державі й, водночас, із націоналістично-консервативним тлумаченням суспільного самоусвідомлення стало новаторським для його часу щодо вирішення найважливіших суспільно-політичних проблем.

Головною ж метою усього життя В. Липинського було відновлення української державності, проте «Українська

⁵²⁶ Там само. – С. 387.

⁵²⁷ Там само. – С. VII.

Держава може бути здобута лиш класократією: політичною співпрацею авторитетних класових провідників, обмежених, в своїм бажанні як найбільшої для свого класу влади, послухом одному всекласовому державно-національному законowi і зберігаючій цей закон одній Гетьманській Верховній Владі»⁵²⁸.

Разом з тим В. Липинський усвідомлював, що «ідеї політичні не поширюються тому, що вони єсть найкращі *об'єктивно*. Ні один політичний пророк без зброї не перемагає. Зброєю ідеї політичної єсть не її об'єктивна вартість, а її здатність підіймати на діла тих, з чиїми *суб'єктивними* хотіннями вона тісно звязана. Утопією єсть думати, що одною тільки пропагандою можна сотворити Гетьманську Україну на тій підставі, що, мовляв, ця ідея для України як найкраща. Наша державна українська ідея Гетьманська перемаже лиш тоді, – писав він, – коли, поруч пропаганди, віддані їй будуть діла і жертви тих, для кого вона єсть символом їх існування і хто з її здійсненням вяже своє власне буття. Коли на Україні нема людей, які жити можуть лиш тоді, коли буде Україна, і не можуть жити, коли не буде України, то Україна вся єсть літературною утопією. Те саме з ідеєю Гетьманської України»⁵²⁹. Тож, розуміючи, що «нічого не варті ідеї політичні, коли нема кому їх реалізувати», а «політична теорія без організації, це тільки змарнований на друк папір і даром витрачений час», В. Липинський «більше ніж на книжний бік ідеї» присвятив часу «на закріплення її в організації в живих людях»⁵³⁰. Саме ці люди, його однодумці-монархісти та соратники-консерватори стали біля витоків організованого українського хліборобсько-державницького політичного руху, який згодом переріс у державно-політичний та теоретико-ідеологічний

⁵²⁸ Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 р. / В. Липинський. – Відень, 1926. – С. XXXVII.

⁵²⁹ Там само. – С. XXXII.

⁵³⁰ Там само. – С. XLVI.

Гетьманський рух⁵³¹.

За концепцією В. Липинського передбачалося, що влада гетьмана буде обмежуватися політичним органом – Радою Присяжних і виконавчим органом – Гетьманською Управою. Інститутові ж гетьманства мали належати консолідуючі і представницькі функції в суспільстві, тобто гетьман виступав швидше як символічна фігура, що репрезентує гетьманський рух, але не є його справжнім політичним лідером. Натомість, контролювати дії гетьмана та скеровувати їх, зміцнюючи його морально-політичний авторитет, мусила міцна гетьманська організація «орденського типу», якою В. Липинський бачив УСХД, ідеологічно і політично очолювану ним самим⁵³².

⁵³¹ Див.: *Гай-Нижник П.* Гетьманіч Данило Скоропадський (1904–1957). До історії встановлення старшинства в Гетьманському Роді та спадкоємства в українському монархічному рухові // Київська старовина. – 2002. – № 4. – С. 110–125; *Гай-Нижник П.* Бачення гетьманським рухом по Другій світовій війні становища Церкви в майбутній Українській державі // Гуманітарний seminarium. – 2003. – № 1. – С. 82–87; *Гай-Нижник П.* Гетьманський рух і Церква. До 130-річчя від дня народження гетьмана Павла Скоропадського // Людина і світ. – 2003. – № 4. – С. 10–16; *Гай-Нижник П.* Братство українських класократів-монархістів, гетьманців // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 3. – К.: Національна Академія наук України, 2004. – С. 430; *Гай-Нижник П.* Гетьманців-державників Союз // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 5. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАНУ, 2006. – С. 582; *Гай-Нижник П.* Марія та Лізавета Скоропадські: нариси до історії українського Гетьманського руху // Київська старовина. – 2006. – № 2. – С. 159–167; *Гай-Нижник П.* Остання з Гетьманського Роду – Олена Отт-Скоропадська // Література та культура Полісся. – Вип. 49. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім.М.Гоголя, 2009. – С. 92–106; *Гай-Нижник П.* Український консерватизм і Гетьманський рух у ХХ ст.: нариси історії становлення та розвитку // Гілея. – 2011. – Вип. 43 (№ 1). – С. 15–38; *Гай-Нижник П.* Монархічна Україна: яку державну модель передбачали побудувати в Україні гетьманці у другій половині ХХ століття // Гілея. – 2012. – Вип. 61 (№ 6). – С. 63–71.

⁵³² Для наукового розроблення української проблематики, а також підготовки гетьманської ідеології й кадрів майбутніх борців за українську справу П. Скоропадський узявся за організацію *Українського наукового інституту (УНІ)* у Берліні. Цей задум виник на початку 1920-х рр., але реалізувати його вдалося тільки 1926 року. Офіційним фундатором УНІ стало Українське товариство допомоги біженцям, яке очолювала дружина П. Скоропадського – Олександра. Першим директором Інституту став проф. Д. Дорошенко, який виконував ці обов'язки до 1931 року. Вже незабаром УНІ став помітним фактором громадського життя української спільноти в Німеччині.

4–8 червня 1922 р. у Райхенау (Австрія) відбулася нарада членів українських хліборобських організацій, у якій, окрім УСХД, *Союзів хліборобів України в Німеччині та Румунії* і *Групи українських хліборобів у Болгарії*, взяли участь представники *Союзу хліборобів України у Польщі*. Цю подію можна вважати визначальною для Гетьманського руху, оскільки усі ці угруповування згодилися з думкою про необхідність об'єднання українських хліборобських організацій. Для реалізації цієї мети було скликано З'їзд хліборобських організацій, який обрав головою *Центральної управи об'єднаних хліборобських та інших класових організацій* (від 1927 р. – Гетьманська управа) І. Леонтовича та секретарем – С. Шемета⁵³³. Іван Леонтович був креатурою і призначенцем П. Скоропадського⁵³⁴. Протягом подальших п'яти років головуючі змінювалися двічі: місце І. Леонтовича згодом посів Сергій Шемет, а потім Микола Кочубей, який 10 серпня 1927 р. став першим головою Гетьманської Управи (новий керівний орган, реорганізований з Центральної Управи об'єднаних хліборобських та інших класових організацій)⁵³⁵.

Спочатку членами гетьманських організацій були здебільшого емігранти з Наддніпрянщини. Починаючи від 1921 р. гетьманські організації з'являються у Німеччині, Польщі, Болгарії, Чехо-Словаччині та Румунії. 1923 р. виникає гетьманська організація *«Український Стяг»*, створена *Союзом емігрантів-монархістів із Наддніпрянської України*. У 1925 р. її очолив Й. Мельник, який того ж року організаційно оформив її в *Союз українських хліборобів у ЧСР* і став головою його управи⁵³⁶. У ЧСР також було створено *Групу гетьманців*

⁵³³ ЦДІА України у м. Львів. – Ф. 309. – Оп. 2. – Спр. 178. – Арк. 77.

⁵³⁴ *Шемет С.* Огляд українського хліборобського руху на еміграції в першій половині 1921 року / С. Шемет // *Хліборобська Україна (Відень)*. – Кн. 3. – Зб. V, VI. – 1920. – С. 174.

⁵³⁵ *Коваль Б.* Павло Скоропадський та гетьманський рух в еміграції / Б. Коваль // *Останній гетьман: ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського, 1873–1945*. – К., 1993. – С. 165–166.

⁵³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 106.

у Празі, а у Франції – *Союз українських хліборобів*. У Польщі зорганізувалася *Варшавська група УСХД*, а також групи гетьманців-емігрантів, що не були членами УСХД.

Починаючи від середини 1920-х рр. склад УСХД суттєво розширився за рахунок Січових організацій США та Канади, які прийняли гетьманську ідеологію. На початку 1924 р. законним гетьманом-монархом України П. Скоропадського визнають січові організації у США. Вже у травні 1924 р. у Торонто послідовники П. Скоропадського на чолі з головним старшиною В. Босим утворюють *Канадійську організацію січових стрільців* (офіційний дозвіл від канадської влади на поширення своїх осередків отримала у грудні 1924 р.), діяльність якої підтримувала Греко-Католицька Церква (зокрема, через єпископа Н. Будку)⁵³⁷. 2 листопада 1924 р. у Детройті (США) С. Гриневецьким та В. Босим було підписано Грамоту Злуки обох січових північноамериканських товариств з центром у Чикаго. З того часу консервативне об'єднання в Канаді прийняло назву *Січова організація українців області Канади*. Серед її провідних членів були о. А. Сарматюк, М. Возний, С. Ярема, о. Н. Дрогомирецький, І. Скалецький, С. Можевський, М. Гетьман та ін., а В. Босий став її головним обозним⁵³⁸. Керівні інструкції організація отримувала від штабу П. Скоропадського у Берліні. Гетьманці видавали свій друкований орган «Пробій»⁵³⁹. Мали гетьманці-держав-

⁵³⁷ Патарак І. Релігійний вплив на формування громадських організацій українців у Канаді до Другої світової війни / І. Патарак // Матеріали Першої міжнародної конференції з Канадознавства, 26–28 лютого 2010 р., Чернівці. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2011 – С. 224; Шарик М. З віддалі 50 літ. Боротьба за наше обличчя і волю українського народу / М. Шарик. – Кн. 1. – Торонто: накладом українського видавництва «Пробоем», 1969. – С. 212.

⁵³⁸ Січ. – 1925. – 7 березня; Бей Л. Коротка історія Української гетьманської організації Америки / Л. Бей // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія : Історія. Економіка. Філософія. – Вип. 4. – К.: видавничий центр КДЛУ, 2000. – С. 296.

⁵³⁹ Боровик М. Століття українського поселення в Канаді (1891–1991). – Монтреаль / М. Боровик. – Оттава: Українська Могилянсько-Мазепинська академія наук (УММАН), 1991. – С. 280.

ники свою сторінку й у католицькому періодичному виданні «Канадійський українець» (редактором якого певний час був В. Босий), а згодом консерватори стали видавати свій власний орган під назвою «Канадійська Січ». Як наслідок, на кінець 1926 р. у Саскачевані постає низка січових осередків. У 1927 р. обозна команда організації розташовувалася у Вінніпезі, до її складу входили такі відомі громадські діячі як: І. Ісаїв, А. Загарійчук, о. Н. Бартман, Н. Данильченко, В. Дикий, Д. Ільчишин, В. Кисілевський та ін. У 1929 р. товариство було перейменовано на *Канадійську січову організацію*. У цьому ж році стався нетривалий розрив між канадійськими та американськими націонал-консерваторами, проте вже у 1930 р. зв'язки було поновлено. Тоді ж новим керівником «Січі» став С. Можевський, а у 1932 р. – М. Гетьман⁵⁴⁰. У 1927 р. було створено *Централю гетьманських Січей*. За три роки діяльності «Січі» створили свої осередки майже по усій Канаді (так, вже на початку 1927 р. організація налічувала 21 сотню з понад 500 «козаками»). У 1934 р. «Січ» було реорганізовано у *Союз гетьманців державників Північної Америки і Канади (СГД ПАіК)*. Від 1934 р. почалося видання газети «Український робітник», що стала офіційним органом Союзу; її редактором став головний обозний СГД ПАіК М. Гетьман.

Також були засновані нові об'єднання – *Організація українських робітників-класократів у Канаді та Союз гетьманців-державників «Плуга і Меча» в Аргентині*. Гетьманські осередки з'явилися й в українських землях, що перебували у складі Речі Посполитій, зокрема у Галичині та Волині. У 1926 р. було створено *Гетьмансько-монархічну організацію галицької інтелігенції* (її статут вироблено за участю В. Липинського). У Великій Британії у 1932–1934 рр. група гетьманців видавала англійською мовою інформаційний бюлетень «Investigator».

⁵⁴⁰ Марунчак М. Г. Історія українців Канади / М. Г. Марунчак. – Т. 2. – Вінніпег: накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1991. – С. 60–62.

Від 1920 р. у Відні під редакцією В. Липинського починає видаватися неперіодичний орган УСХД «Хліборобська Україна». Протягом 1919–1926 рр. В. Липинський писав «Листи до братів-хліборобів», які частинами були опубліковані у «Хліборобській Україні», а 1926 р. вийшли окремою книжкою. У цій праці викладено основи концепції української трудової класократичної монархії. Це була зовсім нова ідеологія, бо, власне кажучи, Українська Держава 1918 року не була монархією, а перебувала в процесі становлення і могла перетворитися на будь-яку з політичних форм – диктатуру, монархію, навіть республіку. Цю ідеологію деякі історики визначають як «український аграризм». «Хліборобська ідеологія» В. Липинського передбачала мінімізацію наслідків функціонування індустріального суспільства, повернення України до традиційних цінностей та релігії як духовної основи життєдіяльності. Основним структурним елементом такого суспільства В. Липинський вважав станovo-професійні корпорації на відміну від існуючих політичних партій, які він називав «кримінальними». В. Липинський наполягав на тому, що Україна має обрати «третій тип організації громадського життя», долаючи вплив та копіювання чужого досвіду й зразків.

У 1925 р. Рада присяжних УСХД урочисто проголосила П. Скоропадського головою дідичного монаршого роду. Ідея встановлення дідичності Гетьманської Влади, теоретично оформлена В. Липинським, висунула на порядок денний юридичне зорганізування спадковості перейняття гетьманської булави в роді Скоропадських.

1925 року гетьманичу Данилові Скоропадському було поставлено запитання – чи має він прагнення в майбутньому очолити Український Гетьманський рух. Сам гетьманич з цього приводу згадував: «Коли мені сповнилося 21 рік, до мене звернулися співробітники Батька з запитом: чи можуть вони бути певні, що я згожуся після мого Батька перебрати на себе його права і обов'язки, зв'язані з Гетьманським Рухом? Через

рік я ту відповідь дав. Вона була позитивна. Це рішення запало завдяки впливові мого батька, який більше ніж хто інший навчив мене любити Україну»⁵⁴¹.

Особливо велике враження на Данила справили батьківський лист з Ваннзее від 1 квітня 1925 р., у якому П. Скоропадський давав дороговкази синові на майбутнє. У великому за змістом посланні синові гетьман, зокрема, писав: «Пам'ятай, що раз Ти приймеш на себе добровільно мої права й обов'язки, Ти мусиш дбати про те, щоб бути достойним великого завдання на себе прийнятого. Пам'ятай, що для виконання цього великого завдання, Ти мусиш придбати мудрих, чесних, відданих спільній ідеї й добре зорганізованих помічників і що таких помічників не можна враз при потребі знайти й зорганізувати, а треба їх розшукувати й готувати ціле життя. Все обдумай і розваж. Хай велич завдань не лякає Тебе»⁵⁴². Через рік гетьманич дав батькові та усім гетьманцям позитивну відповідь і погодився при належному часі очолити Гетьманський рух.

У річищі утвердження ідеї гетьманського устрою майбутньої Української Держави відбуваються структурні зміни в очолюваній П. Скоропадським організації. 10 серпня 1927 р. П. Скоропадський та В. Липинський підписали ухвалу про створення *Гетьманської Управи об'єднаних українських хліборобських та інших класових організацій*. Наказом П. Скоропадського головою Управи призначався член Ради Присяжних УСХД М. Кочубей, її членами – О. Скоропис-Йолтуховський та А. Монтрезор (обидва – члени Ради Присяжних УСХД). На цей час УСХД налічував близько 70 активних членів. Відтак Рада присяжних ставала свого роду ідеологічним центром УСХД, а Головна Управа – виконавчим, дійовим і керівним центром Гетьманського руху. Від 1929 р. Головна Управа почала видавати свій друкований бюлетень. Членами Гетьманської Управи в різні роки, окрім

⁵⁴¹ Сесь Г. Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923 / Г. Сесь. – Нью-Йорк, 1968. – С. 284–285.

⁵⁴² Батьківщина (Торонто, Канада). – 1963. – січень.

М. Кочубея, О. Скоропи-Йолтуховського та А. Монтрезора, були також В. Залозецький, О. Назарук, Б. Гомзин, гетьманич Д. Скоропадський, С. Лощенко.

За концепцією В. Липинського передбачалося, що влада гетьмана буде обмежуватися політичним органом – Радою присяжних і виконавчим органом – Гетьманською Управою. Інститутові ж гетьманства мали належати консолідуючі і представницькі функції в суспільстві, тобто гетьман виступав швидше як символічна фігура, що репрезентує Гетьманський рух, але не є його справжнім політичним лідером. Натомість, контролювати дії гетьмана та скеровувати їх, зміцнюючи його морально-політичний авторитет, мусила міцна гетьманська організація «орденського типу», якою В. Липинський бачив УСХД і яка саме з ним пов'язувала би своє ідеологічно-політичне провідництво.

І саме цей провідницький дуалізм невдовзі й призведе до конфлікту між таборами так званих «теоретиків» і «практиків» у Гетьманському русі. Вже восени 1927 р. С. Шемет виступив «проти вирівнювання іменем Гетьмана всіх гетьманців по Липинському». «Стремління зробити з Липинського Магомета, а з “Листів до братів-хліборобів” – Коран – це пересада, – наголошував С. Шемет. – Така пересада тільки відштовхує від нас реалістично настроєні елементи, котрі шукають політичного знання, а не політичної віри. Для цих елементів, до котрих причисляю я і себе, “Листи до братів-хліборобів” залишаються підручником, але не Кораном»⁵⁴³. У відповідь В. Липинський наполягав на розвиткові ідеології й звинувачував опонента у бажанні через «практичну політику» прагнення до заробляння великих грошей⁵⁴⁴. Від 1928 р. у середині гетьманського руху все більше загострюються суперечності між його окремими учасниками і починає визрівати внутрішній конфлікт. Представники УСХД в Західній Україні О. Назарук і С. Томашівський теж активно

⁵⁴³ Збірник Хліборобської України. – Т. 1. – Прага, 1931. – С. 20.

⁵⁴⁴ ЦДА України у м. Львів. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 266. – Арк. 97.

виступили проти В. Липинського. Повернувшись з Північної Америки, О. Назарук, що став редактором газети «Нова Зоря» (провідним автором якої був С. Томашівський), розпочав жорстку дворічну полеміку з В. Липинським. І. Лисяк-Рудницький підтверджував, що сварка двох діячів виникла «на ґрунті ідейно-політичних розходжень, ускладнених особистими непорозуміннями»⁵⁴⁵.

У 1930 р. конфлікт загострився настільки й вочевидь переріс в персональні образи до такої міри, що В. Липинський втягнув у нього Головну Управу УСХД. Більше того, з його подачі 8 лютого 1930 р. Головна Управа винесла рішення з надкритичним цькуванням О. Назарука, а усім членам Гетьманського руху навіть було наказано «не вважати д-ра О. Назарука за гетьманця, як людину, що порушила основні вимоги організаційної солідарності й дисципліни і причинилася до незаслуженої кривди і образи найбільш поважного провідника гетьманського руху»⁵⁴⁶. Цілком зрозуміло, що під «найбільш поважним провідником гетьманського руху» передбачався саме В. Липинський. Водночас така безапеляційність В. Липинського остаточно схилила О. Назарука до табору його опонентів й підсилила групу, що прагла усунення його в тінь практичної політики і підпорядкування загальної внутрішньоорганізаційної вертикалі та горизонталі виключно П. Скоропадському.

Від'їзд же тяжкохворого В. Липинського до Австрії (після понад однорічного перебування у Берліні) значно послабив позиції його прибічників (сповідувачів «ідеалістичної політики»), а щільне зближення адепта «практичної політики» С. Шемета зі П. Скоропадським надавало «дійовикам» переваги, але й, водночас, поглиблювало конфлікт у провідництві Гетьманським рухом. Зрештою, власна ж теоретична конструкція В. Липинського сприяла тому, що авторитет

⁵⁴⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту / І. Лисяк-Рудницький // Вячеслав Липинський. Архів. – Т. 7. Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського. – Філадельфія, 1976. – С. LXIX.

⁵⁴⁶ ЦДІА України у м. Львів. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 373. – Арк. 54.

П. Скоропадського в очах гетьманців набув значного більшого змісту, ніж уособлений символізм дідичного монархізму його роду, а відтак набував чимдальш більшого практично-ідеологічного значення і ваги в Гетьманському русі. За своєю впливовістю постать П. Скоропадського стала рівнозначною, а подекуди й вагомішою, за самого В. Липинського.

Проте останній, зрештою, й сам зрозумів, що власними розробками заклав у Статут такі обмеження, що зробили непомітним його головування у керованій ним Раді присяжних, де чисельність прихильників П. Скоропадського значно переважала кількість прибічників В. Липинського. В. Липинський, власне, сам у попередні роки доклав титанічних зусиль для глорифікації та легітимізації гетьманського роду Скоропадських та самого Павла Скоропадського й, природно, що переважна більшість українських монархістів і націонал-консерваторів почала сприймати саме його як єдиного претендента на гетьмана майбутньої дідичної трудової української монархії. Усвідомлював це й П. Скоропадський, що вочевидь з часом втомився від надмірних ідеалістично-ідеологічних обмежень й практично-дійового контролю і прагнув відігравати власну роль державно-політичного діяча.

Такий привід з'явився 1929 р., коли у січні-місяці П. Скоропадський під час своєї поїздки до Будапешту провадив переговори з угорськими урядовцями без санкції Ради присяжних⁵⁴⁷. У листі до С. Шелухіна В. Липинський писав з цього приводу, що «пан Скоропадський всю цю історію з Будапештом провів на власну руку, мене про це ні словом не повідомивши. Цим він порушив основний закон нашої конституції організаційної, яка не дозволяє Гетьману виступати особисто і єдинолично в політичних справах. Про це порушення закона, як бачите з дат, я довідався тільки в два місяці після факту»⁵⁴⁸. Тож, дізнавшись про будапештську акцію П. Скоропадського (яка потребує окремого розгляду), В. Липинський просить

⁵⁴⁷ В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 2. – К., 2010. – С. 405–406.

⁵⁴⁸ Там само. – С. 401.

у Ради присяжних «повновласті для упорядкування цього [гетьманського] руху». Натомість П. Скоропадський, повернувшись до Ванзее, своїм одноосібним рішенням від 18 грудня 1929 р. звільнив М. Кочубея, що був сподвижником В. Липинського, від обов'язків голови Гетьманської Управи. Розподіливши обов'язки між заступниками голови, а потім призначивши новим головою Гетьманської Управи свого адепта Й. Мельника, П. Скоропадський формально позбавив В. Липинського інструментів і засобів керівництва в УСХД. Практично ж його було ізольовано від будь-яких важелів впливу у Гетьманському русі у липні 1930 р., коли скликаний з ініціативи П. Скоропадського *Перший з'їзд гетьманців* фактично затвердив останнього головою Ради присяжних і констатував, що «ясновельможний Пан Гетьман з огляду на те, що реальна політична праця вимагає більш здорових нервів, пропонував В. Липинському обмежити свою компетенцію винятково справами теоретичного і ідеологічного характеру, і що В. Липинський на це не погодився»⁵⁴⁹.

У відповідь В. Липинський 18 серпня 1930 р. у листі до П. Скоропадського заявляє, що з цього дня знов «приступив до виконання своїх обов'язків голови Ради присяжних УСХД». А вже за місяць до гетьмана було надіслано відповідну постанову Ради присяжних, у якій, зокрема, зазначалося: «Зваживши, що Член Ради присяжних Гетьман Павло Скоропадський зламав складене ним дня 6.XI.1921 р. Заприсяження тим, що збунтував частину членів Ради присяжних проти голови Ради присяжних і сотворив з них партію, потрібну йому для здійснення його персональних цілей», що «своїм листом з д. 5.V/1930 р., а також ширенням відповідних змістові цього листа поголосок, намагались зробити з голови Ради присяжних «загубившого духову рівновагу руйнника», щоби знищити в такий спосіб його авторитет, умовити, щоб «він відрікся дальшої політичної праці і тим промостити дорогу Гетьману Павлу Скоропадському до перебрання у свої руки фактичного проводу гетьманським

⁵⁴⁹ Там само.

рухом»⁵⁵⁰. П. Скоропадському закидалося також невиконання статуту УСХД ще по п'яти пунктах, що «означало переміну дотеперішнього ідейного гетьманського руху в персональне підприємство Павла Петровича Скоропадського і в той спосіб загрожує гетьманській монархічній ідеї знищенням та компромітацією», а відтак, підсумовував В. Липинський, він на основі статуту заявляє про розпуск Ради присяжних і розв'язання УСХД⁵⁵¹.

Прибічники ж П. Скоропадського не забарилися зі звинуваченнями на адресу В. Липинського в «амбіціозності» та «диктаторстві» і навіть висунули сумніви у його психічному здоров'ї, що потім широко використовувалося у політико-полемічній пропаганді в еміграційних колах.

Іншою показовою відповіддю було зібрання 10 жовтня 1930 р. Ради присяжних УСХД (про розпуск якої заявив В. Липинський) у складі С. Шемета, О. Скорописа-Йолтуховського, Л. Сідлецького і графа А. Монтрезора, що обрала своїм головою Й. Мельника⁵⁵², який «належить до категорії діячів гетьманського руху, які працюють над переведенням в життя відомих вже і усталених теоретичних основ сучасного гетьманського руху»⁵⁵³. «Бюлетень Гетьманської Управи» з приводу цього обрання також зазначав, що «перехід головування в Раді Присяжних УСХД до рук Й. Мельника означає, що головна увага чоловічої організації Гетьманського руху в ближчих часах має бути скерована на

⁵⁵⁰ Збірник Хліборобської України. – Т. 1. – Прага, 1931. – С. 32.

⁵⁵¹ Там само.

⁵⁵² *Йосип Климович Мельник (1861 – ?)* – нащадок бідного хліборобського роду з Таращанського повіту на Київщині. Після закінчення Петровсько-Розумовської сільськогосподарської академії у Москві працював як учений-агроном у Селянському Земельному Банку. У 1918 р. був призначений гетьманом П. Скоропадським членом дирекції Державного Земельного Банку, а пізніше – його управляючим. Після повалення Гетьманату емігрував. Від 1924 р. викладав в Українській сільськогосподарській академії у Подєбрадах, завідував її зразковим господарством. Від 1925 р. очолював гетьманську організацію «Український Стяг», створену у 1923 р. Союзом емігрантів-монархістів з Наддніпрянської України. Член УСХД від 1927 р.

⁵⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 105–106 зв.

практичну працю переведення в життя високих і далекосяглих в своїй історичній перспективі ідеологічних засад, створених і спопуляризованих основоположниками УСХД»⁵⁵⁴.

У В. Липинського не було іншого виходу, як разом із своїми нечисленними прихильниками (В. Залозецьким, В. Кучабським, М. Кочубеем, Р. Метельським, Д. Оляничем, М. Савур-Ципріяновичем) заснувати нову організацію – *Братство українських класократів-монархістів, гетьманців*. Ідеологія Братства не відрізнялася від попередніх програмових засад УСХД. Відмінністю стало лише визначення, що питання вибору династії відкладалося до скликання Українських Установчих зборів після відродження Української Держави. Вже після смерті В. Липинського у «Збірнику Хліборобської України» було опубліковано Комунікат, у якому наголошувалося, що Братство перебирає на себе монархічні традиції В.Липинського як його духовну спадщину і «взяло на себе не тільки завдання зберігання чистоти Ідеї, якої творцем був Покійний, але й переведення її в життя класократичним методом»⁵⁵⁵. Близькою до ідейних позицій Братства залишалася група галицьких монархістів (І. Кревецький, І. Крип'якевич, Т. Коструба) та осібно Д. Дорошенко. Проте невдовзі діяльність Братства почала занепадати й воно припинило своє існування.

Що ж до прихильників П. Скоропадського, то УСХД продовжував свою діяльність. Наприкінці 1932 р. за бажанням П. Скоропадського його син Данило залишає фахову працю інженера і повністю присвячує себе українській справі⁵⁵⁶. Тим часом у Німеччині набирає силу націонал-соціалізм, гітлерівці опановують повну владу. Передбачаючи зламність моменту історії гетьман 16 травня 1933 р., у день свого 60-річчя, урочисто проголосив гетьманича Данила своїм правонаступником:

⁵⁵⁴ Там само.

⁵⁵⁵ Збірник Хліборобської України. – Т. 1. – Прага, 1931. – С. 35.

⁵⁵⁶ Дивіться: *Гай-Нижник П.* Гетьманич Данило Скоропадський (1904–1957). До історії встановлення старшинства в Гетьманському Роді та спадкоємства в українському монархічному рухові / П. Гай-Нижник // Київська старовина. – 2002. – № 4. – С. 110–125.

«Історія наказує Мені дбати, щоб започаткована Мною у 1918 році державна організація України продовжувалась далі до повного, щасливого завершення нашого національно-державного Діла. В наших українських обставинах потрібно для цього напруженої, упертої праці ряду поколінь. Тому, хоч і почуваю ще сили, енергію та порив до боротьби, то все ж таки мушу подбати про те, щоб і після Мене був забезпечений безперервний Провід нашому Ділові.

І тому в цей день шестидесятиліття Моїх уродин урочисто проголошую Свою волю:

Після Мене Провід нашого Діла і всі права і обов'язки Старшого в нашім Роді переходять до Сина Мого ДАНИЛА.

Синові Моєму Данилові заповідаю непохитно, до кінця життя, стояти на чолі Гетьманського державного Діла, а всім Гетьманцям – вірно допомагати Йому в цім»⁵⁵⁷.

Крок цей був не лише відповідний до ідеології монархічного гетьманства, а й мав важливе внутрішньоорганізаційне значення для усього Гетьманського руху. Адже саме гетьманич Данило уособлював примирення в обох таборах гетьманців ще під час розколу в УСХД. Пишучи до головного отамана гетьманських «Січей» в Америці сам В. Липинський у листі від 20 вересня 1930 р., критикуючи авторитаризм П. Скоропадського, пропонував аби зберегти єдність Руху «щоб п. Скоропадський абдикував і передав свої права сину, з тим, що Головою Гетьманської Управи при Данилі Скоропадським буде Д. Дорошенко»⁵⁵⁸. Як бачимо, через три роки після цього листа (у 1933 р.) сам гетьман, якого безумовно повідомили про його зміст, всеголосно проголосив Данила своїм наступником, але при цьому зберіг за собою провід Гетьманським рухом.

Водночас Гетьманський рух потребував нового дихання. Відтак 16 липня 1937 р. у Варшаві Рада присяжних прийняла рішення про розпуск УСХД. Такий крок пояснювався тим, що

⁵⁵⁷ Заповіт Ясновельможного Пана Гетьмана Павла // Січ (Чікаго, США). – 1933. – Ч. 24. – 24 червня.

⁵⁵⁸ Новий Шлях (США). – 1936. – 16 червня.

«УСХД в теперішніх обставинах не може по совісті виконувати добровільно прийнятих на себе обов'язків супроти різних Українських Земель, супроти Української Нації та Української Держави»⁵⁵⁹. На додаток, аби уникнути спекуляцій політичних супротивників, Головною Управою 30 вересня 1937 р. було видано спеціальний Комунікат з роз'ясненням загального стану Гетьманського руху й причин розпуску УСХД. У документі наголошувалося, що ліквідація УСХД не є ознакою розпаду консервативно-гетьманських сил, а натомість зумовлена потребою часу й усвідомленням необхідності відповідної реорганізації проводу і керівництва рухом. Заявлялося, що усі члени Ради присяжних, що оголосила про касування УСХД, залишаються монархістами-легітимістами, вірними гетьманові та його родові, а сам П. Скоропадський й надалі буде непохитно працювати над створенням української суверенної трудової монархії й вестиме у цьому напрямі Гетьманський рух⁵⁶⁰. Згодом потребу у подібних змінах було обґрунтовано в іншому офіційному документі – «Основних положеннях у справі реорганізації Гетьманського Руху»⁵⁶¹.

Замість УСХД у вересні 1937 р. гетьманський центр оголосив про створення нової організації – *Союзу гетьманців-державників (СГД)*.

Розробка нормативних документів СГД тривала упродовж липня–жовтня 1937 р. У Німеччині вироблення Статуту й Регламенту СГД було доручено спеціальній комісії Гетьманської Управи на чолі з Й. Мельником⁵⁶². Проекти Статуту і Регламенту СГД було також розіслано для розгляду до гетьманських організацій і осередків в Європі, Америці та у західноукраїнських землях, зокрема гетьманцям, що мешкали

⁵⁵⁹ ЦДІА України у м. Львів. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 373. – Арк. 117.

⁵⁶⁰ Комунікат Пресового Відділу Гетьманської Управи від 30 вересня 1937 р. – Берлін, 1937.

⁵⁶¹ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Київ; – Філадельфія, 1995. – С. 126.

⁵⁶² ЦДІА України у м. Львів. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 374. – Арк. 1–17.

поза межами Німеччини: В. Леонтовичу, П. Коваліву, Б. Гомзину, І. Гладилівичу, Т. Кострубі, М. Пасіці та іншим.

Для опрацювання програмових документів нової організації П. Скоропадський залучив й О. Назарука, який вказував, що виключні повноваження й повноту влади гетьман повинен мати у підготовчий період та під час безпосереднього державного будівництва. Саме такий принцип він пропонував закласти до Статуту СГД. Сам П. Скоропадський передбачив шкоду, яку може заподіяти повновладдя гетьмана на другому етапі державотворення: «Коли гетьмани послідуочі, вже сидючи в Києві, будуть не м'якотілі, а дійсно мужні люди, прийдеться їм добути собі повновласть для того, щоб монархію не розшарпали у перші же часи або наші сусіди з зовні, або інтернаціоналісти з середини. Але чи варто на другому етапі настоювати на повноті влади гетьмана вже тепер, як то в першому етапі?.. \...\ На мій погляд теоретично давати монархові, чи нормального типу людині, повновласть – це не є небезпечним в наші часи в тому замислі, що він буде зловживати владою. Давати власть диктаторську заздальгідь цілому рядові поколінь, в першу чергу нівечить самих монархів, яких в дитинстві діти виховуються в почутті, що вони не люди, а якісь півбоги й які завдяки цьому легко дегенерують». Відтак, можна погодитися з думкою, що у П. Скоропадського було досить тонке відчуття діалектики й динаміки влади, усвідомлення необхідності твердої волі в одних випадках і гнучкості й компромісу в інших. Саме тому закиди його опонентів стосовно прагнення ним необмеженої гетьманської влади не мали під собою достатніх підстав, оскільки свободи дій гетьман вимагав лише на початковому етапі державотворення.

Самоідентифікація Гетьманського руху, його ідеологічне обрамлення та теоретичне обґрунтування й, нарешті, організаційне оформлення відбувалися у складний міжвоєнний період. Наявність різнополярних політичних таборів у середовищі української еміграції породжувала труднощі на шляху пошуку компромісів і консолідації самостійницьких

сил. Відсутність єдиного репрезентанта української справи не дозволяла розраховувати на рівноправне й перспективне партнерство з урядами європейських країн та давало останнім можливість використовувати різні українські групи для реалізації власних геостратегічних планів.

Аби підтримати позиції й ентузіазм гетьманців та усіх українців-державників за океаном, задля популяризації свого спадкоємця й щобільшого прилучення гетьманича до керівництва монархічним рухом, П. Скоропадський доручає Данилові відвідати українські колонії у США та Канаді.

Об'їзд гетьманичем цих північноамериканських країн відбувся протягом 1937–1938 років. То була успішна подорож. Гетьманського спадкоємця урочисто й спільно вітали українці різних віросповідань, різних поглядів і різних політичних партій та організацій. Фермери Америки й Канади переїздили сотні миль, щоб побачити і привітати гетьманича, який став для них символом майбутності України та її державності. На честь гостя влаштовувалися прилюдні прийняття, пири, бенкети, концерти й академії, на які вважали за честь прийти не лише українські поселенці, а й посадники міст, представники американського й канадського війська, лідери партій та організацій⁵⁶³. Газети (у тому числі й європейські) слідували за подорожжю Данила Скоропадського, супроводжували публікації коментарями та світлинами.

Тим часом, перебуваючи на північноамериканському континенті, син П. Скоропадського гетьманич Данило зустрівся з Центральною *Союзу Гетьманців-Державників (СГД) Америки й Канади*, відвідав численні Округи СГД, зустрічався з сотниками і сотницями округ (у штатах СГД діяли Гетьманські Січі улаштовані по окремим округам, напівозброєні сотні яких склалися як окремо з чоловіків, так і з жінок). Відбулися також численні зустрічі гетьманського сина з

⁵⁶³ *Ростовець М.* Скоропадський і скоропадчуки / М. Ростовець. – Саскатун (Канада), 1938. – С. 30.

українськими «Пластунами» в Америці та Канаді. 12 вересня 1937 р. гетьманич був присутній на посвяченні літака СГД в Америці «Київ» на якому сам й здійснив перший політ. Згодом відбулися оглядини першого літака СГД в Америці «Україна» та другого під назвою «Львів». Крім того Данило зустрівся й з молодечими відділами СГД та з відділами гетьманського Червоного Хреста. Куди б не приїздив Данило у Вест-Пулман, Детройт, Чикаго чи Нью-Йорк, Торонто, Монреаль чи Оттаву всюди, у кожній міській чи провінційній Окрузі СГД, його зустрічали як державного спадкоємця і потенційного провідника України.

На бенкеті влаштованому на честь гетьманича у залі Українського Народного Дому в Едмонтоні в своїй промові до української молоді Данило Скоропадський, зокрема, сказав: «Українська визвольна боротьба є революційна. Української держави нам ніхто не дасть, мусимо її вибороти ціною власного життя і крові, бо тільки тоді вона буде тривала. Для цього треба України хотіти так, щоб боротьба за неї стала головною ціллю нашого життя. В тій боротьбі, особливо молодь наша мусить відіграти велику ролю. Боротьба та тільки тоді матиме успіх, коли будемо до неї відповідно підготовані. Підготовка повинна бути в першу чергу духовна, систематична і ясна»⁵⁶⁴. Подорож Данила відіграла неабияку ролю у справі єднання українців за океаном, зростання СГД і зміцнення його впливу серед діаспори. О. Назарук успішно засновував нові Гетьманські Січі, колишній військовий міністр УНР полк. О. Шаповал, попри організаційні справи у СГД, разом з колишнім членом Директорії УНР О. Андрієвським, що пристав до Гетьманського руху в еміграції разом з її колишнім соціалістичним діячем Ф. Швецем, став ще й організатором чотирьох гетьманських Летунських шкіл⁵⁶⁵. Гетьманичем також було досягнуто угоди

⁵⁶⁴ *Королишин М.* Гетьманські Січі в Канаді й Америці / М. Королишин // Батьківщина (Торонто, Канада). – 1991. – липень–серпень.

⁵⁶⁵ Там само.

з канадським урядом про створення військових формувань з українців у резерві армії⁵⁶⁶.

По поверненню з північноамериканської поїздки Гетьманич недовго перебував поряд з батьком у Німеччині. З приходом до влади в Німеччині націонал-соціалістів діяльність СГД ускладнилася. П. Скоропадському доводилося докладалати чимало зусиль і використовувати власний авторитет щоб уможливити подальше існування Союзу. Фактично легальні заходи Гетьманського руху в цій країні з часів нацизму провадила Українська Громада (яку майже повністю було підпорядковано впливові СГД). Політика А. Гітлера була відверто спрямована на розпалення європейської війни. Павлові Скоропадському, як досвідченому політикові і військовому, неважко було зрозуміти на які ворогуючі табори поділиться невдовзі Європа. Тому, щоби за будь-яких умов завершення вже неминучої світової війни та аби забезпечити прихильність переможців до української визвольної справи й зберегти провід Гетьманського руху по обидва боки ворогуючих сторін та улаштування його продовження після війни, гетьман приймає рішення відіслати свого сина Данила до Лондона. Тож 1939 року, під час своїх іменин, П.Скоропадський оголосив про від'їзд свого сина до Великобританії. Присутні гості пов'язували це з планами організації українського війська з емігрантів у Європі й Америці, де Данило побував незадовго перед тим. Насправді йому не ставилося за мету здійснення такої нереальної справи. Здійснено це було з метою гарантування продовження існування Гетьманського руху на випадок перемоги антигітлерівської коаліції.

⁵⁶⁶ *Бондаренко В.* Значення вільнокозацького руху у громадсько-політичному житті української діаспори і збереженні національної ідентичності / В. Бондаренко // *Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: сучасний вимір, проекція у майбутнє (у рамках Конгресу української діаспори): збірник матеріалів третьої Міжнародної науково-практичної конференції (23–25 червня 2010 р., м. Львів).* – Льв.: видавництво Львівської політехніки, 2010. – С. 163.

Тим часом світова війна наближалася до свого завершення. Турбуючися про долю повоєнного функціонування Гетьманського руху та з метою вироблення механізму керівництва ним, П. Скоропадський вручив Гетьманській Раді правові норми, які, враховуючи Заповіт від 16 травня 1933 р., регулювали б династичну традицію та оформили б ідею легітимності гетьманської влади. Члени Ради розробили проект «Норм про спадковість гетьманської влади й гетьманської булави у Вищому проводі Гетьманського руху в Українській Державі», схвалений Радою 29 вересня 1943 р. й який був затверджений П. Скоропадським 1 жовтня того ж року. На початку осені 1944 р. Управа Гетьманського руху заходила до організації засідання Гетьманської Ради, яке відбулося у грудні. 12 грудня 1944 р. у Німеччині Гетьманська Рада постановила, що в свою чергу було затверджено П. Скоропадським, під титулом *«Норми про спадковість Гетьманської Влади й Гетьманської Булави у Вищому Проводі Гетьманського Руху і в Українській Державі»*, порядок спадкового гетьманування в роді Скоропадських як по чоловічій, так і по жіночій лініях.

Документ був покликаний надати офіційного оформлення нерозривному державно-правовому зв'язку між Українською Державою 1918 року та майбутньою державною Україною. При цьому наголошувалося, що «Україна є дідичним (спадковим) монархічним Гетьманством і має назву «Українська Держава». У тексті також зазначалося, що «спадкове держання булави в гетьманському роді Скоропадських розпочинається в особі гетьмана всієї України Павла Петровича Скоропадського і гетьманська булава має передаватися в його роді на вічні часи». Згодом було здійснено декілька доповнень до «Норм...», зокрема про закріплення спадкоємності гетьманських прав також на жіночу лінію у випадках, «коли гетьман не має прямого нащадка мужьського полу».

Наприкінці війни, 16 квітня 1945 р., під час бомбардування станції Платлінг, що поблизу Мюнхена у Баварії, гетьмана було смертельно поранено. П. Скоропадський помер 26 квіт-

ня у шпиталі монастиря Меттен. Пізніше прах гетьмана було перевезено родиною до Оберсдорфу.

По смерті П. Скоропадського його вдова Олександра 29 червня 1945 р. перебрала на себе функції регента, а 14 вересня створила Регентську Раду. Тож Гетьманський рух тимчасово очолила Регентська Рада на чолі з регентом гетьманича Данила його матір'ю – гетьмановою Олександрою Скоропадською з роду Дурново, що на короткий час оселилася у м. Обераммергав у Німеччині. Згодом, 5 листопада 1948 р. розпочався новий етап розвитку Гетьманського руху. У той день Олександрою Скоропадською було складено з себе обов'язки регента Гетьманського руху і розпущено Регентську Раду. До відома всіх гетьманців, установ, прихильників Гетьманського Руху і взагалі всіх українців доводилося, що з того часу спадкові права і обов'язки гетьманської булави, а також Верховне кермо Гетьманським рухом і діло визволення України передається гетьманичу Данилові.

У «Слові» гетьманової до сина наказувалося, що гетьманич має стояти на чолі українців і носити свій титул, «аж до часу, коли Україна стане Вільною і Незалежною Державою та коли можливим буде одверте та свобідне волевиявлення цілого Українського Народу, що сам собі визначить форму державного устрою»⁵⁶⁷.

Того ж дня (5 листопада 1948 р.) Данило Скоропадський склав «Обітницю» з урочистою заявою продовжувати гетьманську справу, започатковану його батьком:

«Заявляю твердо й урочисто що, виконуючи Заповіт Покійного Батька Мого – Гетьмана Всієї України Павла – продовжуватиму Гетьманське Діло, започатковане Ним.

Так само, як і Він, завжди і по кінець життя мого служитиму найвищим національно-державним прагненням Українського Народу та Його визвольній справі.

Гідно нестиму хрест цей в глибокій вірі, що тільки Гетьманська Ідея, освячена нашою історією, спроможна дати

⁵⁶⁷ За єдність нації (США). – 1954. – Ч. 4. – С. 3–5.

внутрішню тривалу єдність і силу нашому Народові і вивести Його на твердий і щасливий шлях державного буття.

Молю Господа Бога, щоб скріпив мене в духових і фізичних силах для успішного продовжування й закінчення розпочатого Діла на добро й велич України.

Молю Господа Бога, щоб дав усім Українцям внутрішню віру, єдність і силу, щоб освятив боротьбу Українського Народу за Його законні права і дав Йому остаточну перемогу»⁵⁶⁸.

Вплив Гетьманського руху знов почав зростати. У 1951 р. в Канаді з'явилися нові часописи СГД «Наша Держава» та, згодом, «Батьківщина». Особливої поширеності набула «Батьківщина» (з 1980-х рр. місячник), яка з початком перебудови у СРСР почала з'являтися й в Україні. До 1995 р. часопис видавався М. Королишином у Торонто (вийшло 1774 чисел). Відновила свою діяльність гетьманська організація після її заборони під час Світової війни й у США (у зв'язку з гоніннями на нею, закидами у співпраці з нацистами). Спадкоємцем СГД у Сполучених Штатах стала *Українська Гетьманська Організація Америки*. Серед її лідерів були О. Біловус, М. Сіменович, П. Запорожець, М. Бояр, В. Бачинський, П. Небоженко. У 1950-х рр. коло її провідних активістів розширилося до 200–250 осіб. Зростає чисельність СГД в Австралії, Бразилії, Аргентині. Зокрема, в Австралії потужну діяльність провадили Б. Шемет та М. Лапка. Важливий поштовх до активізації гетьманських організацій та у їх ідейному спрямуванні у післявоєнному світі відіграв з'їзд СГД в грудні 1950 р., який відбувся у Німеччині. В Європі провідною газетою гетьманців став часопис «Ранок» (видався в Німеччині, згодом в Англії) та на недовгий час «Державницька Думка». У Нью-Йорку в 1950–1960-х рр. діяло гетьманське видавництво «Булава».

Слідуючи напрямом свого батька Д. Скоропадський активно брав участь у всезагальній організації емігрантського суспільно-політичного життя українців. Як результат цієї діяльності, у 1948 р. його було обрано членом Ради Союзу

⁵⁶⁸ Батьківщина (Торонто, Канада). – 1993. – лютий–березень.

Українців Британії. Гетьманич став також головою його Статутної Комісії. Від 1949 р. він стає почесним головою Союзу Українців Британії (СУБ) і перебуває на цій посаді аж до своєї смерті. Данило плідно працював не лише на засіданнях Ради та Президії СУБу, а й взагалі часто відвідував його відділи, влаштовував регулярні зустрічі з пересічними українцями. Ним провадилася надзвичайно активна праця серед британських українців. Рівночасно гетьманич діяв і як керівник та персоніфікатор світового Гетьманського руху. Осторонь його уваги не залишалася й молодь. Він очолював Комітет допомоги українським студентам (КОДУС), був членом Пласту, куреня ім. А. Пачовського. СГД прагнув до співпраці з іншими партіями і угрупованнями діаспори. Гетьманці тісно співпрацювали з Закордонними частинами ОУН (ЗЧ ОУН; Д. Скоропадський мав приятельські стосунки особисто з С. Бандерою), вважаючи за головну мету еміграції відновлення Української Соборної Самостійної Держави. 1946 року СГД увійшов до Координаційного Українського Комітету (КУК). При цьому не підтримувалося ніяких контактів з державним центром УНР в екзилі, а тому СГД й не включився у 1948 р. до системи УНРади.

Наприкінці 40-х рр. ХХ ст. Данило Скоропадський мав вже неабиякий досвід громадської і політичної діяльності та заслужений авторитет серед широкого кола українців і не лише їх, адже основним гаслом у своєму житті завжди вважав шляхетність поведінки, терпимість до інакомислячих і намагання об'єднати в загальній праці в ім'я визволення Батьківщини всі кола української еміграції. Д. Скоропадський несподівано помер 23 лютого 1957 р. за нез'ясованих обставин у Лондоні.

Смерть обох представників старого гетьманського роду припинила українську династію Скоропадських по чоловічій лінії. З того часу біля керма Гетьманського руху мусили стати представниці жіночої гілки родини Скоропадських – гетьманівни Марія та Лізавета. Після смерті брата Данила,

згідно з підписаними гетьманом П. Скоропадським «Актами про дідичність Гетьманської Влади та порядок правопереємства в нашому Роді на принципі Старшинства», гетьманівна Марія Павлівна – графиня Монтрезор, як старша дочка гетьмана, перебрала на себе обов'язки керманича Гетьманським рухом і Союзом гетьманців державників. На той час гетьманівна Марія вже мала фах лікаря-ортопеда і була відомою громадсько-політичною діячкою української діаспори.

29 квітня 1957 р. *гетьманівна Марія Павлівна Скоропадська-Монтрезор* у своєму «Зверненні до всіх розсіяних сущих українців-Державників нашої дорогої Батьківщини, Гетьманців, Прихильників Гетьманської Ідеї та Краєвих Централь Гетьманського Руху», зокрема, закликала організованих гетьманців не зражуватися тодішніми звуженими династичними можливостями роду Скоропадських, кріпити лави дисциплінованих загонів світового Гетьманського руху, виявити максимум карності, непохитності, вірності й відданості дідичній Гетьманській Ідеї. Гетьманівна заявила також, що прагнутиме «не покладаючи рук... до об'єднання всіх творчих національно-державницьких українських сил суспільно-політичного і громадського секторів національного життя в одному Всеукраїнському Національно-Визвольному Центрі, розбудованому на основі і в цілях організації найефективнішої допомоги Священній Справі визволення Українського Народу з советської неволі»⁵⁶⁹.

Саме під час її кермування українським консервативно-монархічним рухом, в Америці відбувся перший післявоєнний гетьманський конгрес. *Перший Всегетьманський Конгрес*, що тривав у Детройті (США) з 4 по 6 липня 1958 р. однодушно схвалив своєю історичною постановою: «1. Акт перебрання прав і обов'язків Старшого в Роді Скоропадських Її Світлістю Гетьманівною Марією, як первородною Дочкою Гетьмана

⁵⁶⁹ *Скоропадська-Монтрезор М.* До всіх у розсіянні сущих Українців-Державників нашої дорогої Батьківщини, Гетьманців, Прихильників Гетьманської Ідеї та Краєвид Централь Гетьманського Руху / М. Скоропадська-Монтрезор // Батьківщина (Торонто). – 1993. – Ч. 2–3.

Павла, у відповідності з правовими нормами й традицією Гетьманського Руху, становить нове свідoctво у здійснюванні засади дідичення Верховної Влади Родом Скоропадських, яку то посаду Делегати Всегетьманського Конгресу прирікають свято й невідступно оберігати, як непорушний постулат і дороговказ у своїй діяльності, в цілях перенесення в Україну для остаточного тріумфу»⁵⁷⁰.

Водночас, стурбовані хворобою гетьманівни Марії та відсутністю в гетьманському роді Скоропадських нащадків чоловічої статі, що зі смертю гетьманича Данила призвело до часткового занепаду Гетьманського руху, делегати Конгресу надалі постановили: «2. Порядок спадкового переємництва прав на Гетьманську Булаву і обов'язків Старшого в Роді Скоропадських, відповідно до т. 5 вищезгаданих “Норм про спадковість...” з дня 12-го грудня 1944 р., по Її Світлості Гетьманівні Марії шириться за принципом старшинства на Ясновельможних Гетьманівен: ЄЛИСАВЕТУ, ОЛЕНУ, ОЛЕКСАНДРУ і, за відсутністю у Неї дітей, на Гетьманівну ПРИНУ із задержанням пріорітету за нащадками чоловічої статі»⁵⁷¹.

Утім, палка патріотка і гетьманівна України, графиня Марія Скоропадська-Монтрезор, не встигла повносяжно взяти віжки правління Гетьманським рухом у свої руки. 12 лютого 1959 р. вона померла в Оберстдорфі в Баварії (Німеччина).

Після смерті Гетьманівни Марії, згідно з вже згадуваними «Актами про дідичність Гетьманської Влади та порядок правопереємства в нашому Роді на принципі Старшинства», обов'язки керманича Гетьманського руху і Союзу гетьманців державників перебрала на себе *гетьманівна Лізавета Павлівна Скоропадська-Кужім*.

У своєму зверненні «До Гетьманців організованих і неорганізованих та всіх Приятелів Гетьманського Руху»

⁵⁷⁰ Постанова Першого Все гетьманського Конгресу // Батьківщина (Торонто). – 1993. – Ч. 2–3.

⁵⁷¹ Там само.

з приводу смерті сестри і перебрання керманництва Гетьманським рухом гетьманівна Лізавета, зокрема, закликала всіх гетьманців-патріотів «ще міцніше об'єднатися, а тих, що з деяких обставин тимчасово відійшли від активної праці, знову до неї повернутись»⁵⁷². «Вважаю, що продовжувати Діло бл. п. Батька нашого, Гетьмана Павла, є обов'язком членів нашої Родини. Ці обов'язки лягають тепер на мої плечі, й я перебираю їх.

З молодих років я стояла коло свого Батька, виконуючи те, що Він мені доручав.

Може краще, ніж хто інший, я знаю, який Він був щирий Український Патріот. Любов його до Свого Народу й Віра в можливість здійснення наших мрій спонукала Його до праці.

Він вірив, що Гетьманський Рух, потрібний для нашої Батьківщини – України. І я в те вірю й кличу всіх наших Гетьманців патріотів ще міцніше, об'єднатися, а тих, що з деяких обставин тимчасово відійшли від активної праці, знову до неї повернутись» – наголосила гетьманівна Лізавета⁵⁷³.

Нею ж було затверджено (5 квітня 1959 р.) *Офіційний текст постанови в справі Спадкового переємництва прав на Гетьманську Булаву і Верховну Владу та обов'язків Старшого в Династії*, яку виробив Перший Всегетьманський Конгрес в Детройті 1958 року. Один з пунктів Постанови визначав, що надалі «порядок спадкового переємництва прав на Гетьманську Булаву і обов'язків Старшого в Роді Скоропадських... шириться за принципом старшинства на Ясновельможних Гетьманівен: ЄЛИСАВЕТУ, ОЛЕНУ, ОЛЕКСАНДРУ і, за відсутністю у Неї дітей, на Гетьманівну ІРИНУ із задержанням пріорітету за нащадками чоловічої статі»⁵⁷⁴.

⁵⁷² Скоропадська-Кужім М. До Гетьманців організованих і неорганізованих та всіх Приятелів Гетьманського Руху / М. Скоропадська-Кужім // Батьківщина (Торонто). – 1993. – Ч. 2–3.

⁵⁷³ Там само.

⁵⁷⁴ Постанова Першого Всегетьманського Конгресу // Батьківщина (Торонто). – 1993. – Ч. 2–3.

Уже в період поїздки гетьманича Данила у 1937–1938 рр. до Америки і Канади та протягом його життя в Англії Лізавета Павлівна перебрала на себе частину обов'язків по керівництву гетьманськими організаціями, що діяли в окупованих країнах Європи. Вона, як і всі діти П. Скоропадського, була відданою патріоткою своєї втраченої Батьківщини, але відчувала власну приналежність до української нації надзвичайно глибоше, з загостреним почуттям гордості й винятковості свого народу. «Як Маріка, так і Данило, – згадувала про свого брата й сестер гетьманівна Олена Отт-Скоропадська, – звичайно ж повністю відчували себе українцями, але їх національна свідомість не була такою обмеженою, як у моєї сестри Ліллі, для якої все, що не було українським, з самого початку вважалося малоцінним»⁵⁷⁵.

Утім, гетьманівна Лізавета Скоропадська померла 26 лютого 1976 р. в Оберстдорфі (Баварія, Німеччина). З її смертю Гетьманський рух став повільно занепадати.

Остання донька гетьмана П. Скоропадського *Олена Скоропадська-Отт*, що до своєї смерті 4 серпня 2014 р. мешкала у Швейцарії, не виявила прагнення активно займатися політичною діяльністю. Номінально очоливши Гетьманський рух по смерті сестри, гетьманівна Олена звернула свою увагу та зусилля передусім на зібрання і збереження документальних матеріалів про життя та діяльність своєї родини в еміграції, а також сприяння їхнього дослідження науковцями аби встановити достовірну історію політичної та громадської праці останніх представників династії Скоропадських та історії Гетьманського руху.

Проте саме під час її номінального перебування на чолі Гетьманського руху було розроблено й оновлену концепцію побудови монархічно-гетьманської Української Держави.

⁵⁷⁵ *Отт-Скоропадська О.* Спогади мого дитинства / *О. Отт-Скоропадська* // *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ. – Філадельфія, 1995. – С. 411.

Українська трудова дідична монархія – проект державного устрою України після відновлення незалежності, розроблений діячами гетьманського руху. Ідея базувалася на теоретичному вченні В. Липинського та була уніфікована у документі під назвою «Конституційні основи Української Держави в світлі програмових засад Гетьманського руху», що, по суті, став проектом конституції майбутньої, монархічної Української Держави.

У другій половині ХХ ст. гетьманці жили в умовах очікування ядерної сутички між СРСР та США, хрестового походу проти більшовизму й, внаслідок поразки Радянського Союзу у ІІІ світовій війні, здобуття Україною державності. Провідники Гетьманського руху ще з 1950-х рр. вважали, що повоєнна Україна з переважаючим консервативно-селянським населенням буде погідним плацдармом для плекання гетьманської ідеї. Тому було вирішено, що Союз гетьманців-державників (СГД) мусить відійти від орденського типу своєї самоорганізації й має «вийти на ширші суспільні води», «має всі підстави вийти ще на ширшу суспільну базу, щоби в майбутньому на рідних землях Гетьманську Ідею зробити набутком українського народу, а Гетьманський Рух масовим», і найперше – «розбудовану Гетьманську Ідеологію донести до українського загалу, зберігши її чистоту, чіткість і ясність»⁵⁷⁶.

Саме з цією метою ідеологи і правники Гетьманського руху, на основі вчення В. Липинського, почати розробляти консервативно-монархічну концепцію і модель майбутньої Української державності. Вже в листопаді–грудні 1950 р. у своєму інформаційному Бюлетені Краєва організація СГД в Німеччині, запропонувала до обговорення тези про «Державний Устрій в майбутній Українській Трудовій Монархії». 17–18 грудня 1950 р. в Авгсбурзі (Австрія) відбувся З'їзд краєвих організацій СГД Німеччини та Австрії, на який прибуло

⁵⁷⁶ Позиції, перспективи і завдання Гетьманського Руху в світлі матеріалів З'їзду СГД Німеччини і Австрії від 17–18 грудня 1950 року. – Авгсбург, 1951.

50 делегатів⁵⁷⁷. З'їзд ухвалив резолюцію під назвою «Позиції, перспективи і завдання Гетьманського Руху в світлі матеріалів З'їзду СГД Німеччини і Австрії від 17–18 грудня 1950 року», яку затвердив гетьманич Данило Скоропадський, а відтак документ був офіційно схвалений для цілого Гетьманського руху. «Ми віримо в єдино правильний метод – метод клясократичний – побудови, закріплення і розвою Української Нації і ніколи цього методу не зрадімо, – заявили учасники з'їзду СГД. – Ми цілком свідомі того, що Гетьманський Рух, щодо перспектив свого розвитку на Рідних Землях, посяде центральне місце в боротьбі за побудову Самостійної Соборної Держави і в найкоротший час буде визнаний переважною більшістю Населення»⁵⁷⁸. Для цього слід було розробити проект моделі, яка б чітко вказала, яку саме Україну прагнуть побудувати гетьманці.

Врешті, 1978 р. у Нью-Йорку в США був опублікований проект «Конституційних основ Української Держави у світлі програмових засад Гетьманського Руху»⁵⁷⁹, яким українські консерватори-монархісти оприлюднили своє бачення державної моделі майбутньої незалежної України – проект моделі, що гетьманці прагли запропонувати українському народові опісля розпаду СРСР. Вироблення цього проекту обговорювалося й готувалося фахівцями–правниками на IV, V та VI сесіях Ради Гетьманського руху. Над кінцевою ж редакцією проекту «Конституційних основ» працювали, зокрема, професор В. Гришко, радники Ю. Лінгарт та Д. Левчук. Остаточне обговорення, ухвалення та рішення оприлюднити

⁵⁷⁷ На з'їзді делегатам зачитали свої доповіді кравці начальники СГД цих країн Д. Левчук і проф. д-р І. Марченко на тему «Діяльність Краєвих Організацій СГД і організаційні завдання», а також проф. В. Гришко про «Прозиції, перспективи і завдання Гетьманського Руху».

⁵⁷⁸ Позиції, перспективи і завдання Гетьманського Руху в світлі матеріалів З'їзду СГД Німеччини і Австрії від 17–18 грудня 1950 року. – Авгсбург, 1951.

⁵⁷⁹ Конституційні основи Української Держави у світлі програмових засад Гетьманського Руху (проект). – Нью-Йорк (США): Секція публікацій матеріалів політичної думки при Президії Ради Гетьманського Руху, 1978.

проект цього документу відбулося протягом 2–4 липня 1977 р. на VII сесії Ради Гетьманського руху, яка й доручила своїй Президії «оголосити друком проект «Конституційних Основ». Оголошуючи цей проект, Президія Ради Гетьманського руху зазначала, що таким чином «дає до рук, не тільки, членів і прихильників гетьманської ідеології, але також українського суспільства – проект ідеологічно-політичного документа, що являється актом боротьби за конституційні права Української Держави»⁵⁸⁰.

У вступній передмові до видання («Історичні уза-саднення Гетьманства») секретар і член Президії Ради Гетьманського руху Б. Коваль, критикуючи капіталістичну та соціалістичну системи, зауважує, що ці ідеології прагнуть набутися ознак світових рухів, мають за мету позбутися національних меж та державних кордонів, аби здобути світової інтернаціональної (сучасною мовою – глобалістичної) влади. Відтак, перефразовуючи В. Липинського, він відзначав, що у світі йде боротьба на життя і на смерть поміж двома бігунами – інтернаціонального капіталу та соціалістичних інтернаціональних рухів з національними силами, «законів капіталу з законами землі», інтернаціональних сил із силами національними. Водночас наголошувалося, що помилково думати, що «націоналізм» є якоюсь чудотворною доктриною, яка може стати духовою зброєю проти інших універсальних, інтернаціонально-поширених теорій, позаяк він служить розвиткові свого народу лише за умови, коли той органічно випливає з досвідчень минулих років та продовжує реалізацію їх ідеалів. Націоналізм же різних народів так само різний, як різними є й самі народи. Натомість істинним українським націоналізмом є ідеологія українського гетьманського націоналізму, яку треба розглядати в перспективі історичного розвитку, а не як винахід першої чверті ХХ ст.

Сенсом новітнього (модерного) гетьманства Б. Коваль визначав потребу «позбутися минулих державнотворчих

⁵⁸⁰ Там само.

неуспіхів і поставити перед нашими очима і перед очима кожного українського покоління тверде, ясне і постійне стремління будови власної держави»⁵⁸¹. Український же монархізм постає у боротьбі за новий вигляд громадського життя, за нове формування соціально-економічного ладу в Україні і виявить кращі провідні кола людей (найкращих між хліборобами, між інтелігенцією, між робітниками, між військовиками, між вченими, між купцями і промисловцями). То, висловлюючись терміном В. Липинського, буде нова аристократія, яка виросте не на успадкованих привілеях, але в практичному житті на передових позиціях будови нового життя, в боротьбі за краще майбутнє, за повніші успіхи всіх сторін багатогранних форм життя. «Значення та сила тих провідних людей, – наголошують гетьманці, – не в наростанні нової кляси бюрократії та чиновництва, але в їх свідомій службі державним інтересам нації»⁵⁸².

Відтак під владою гетьмана, уникаючи негативного історичного досвіду першої чверті ХХ ст., відбуватиметься порякування громадського життя органічно-зродженим представництвом усіх класів громадського життя. Виходячи з цього, уся повнота влади має належати гетьманові, який відповідатиме за захист землі, за адміністрацію державою та за її добробут. При цьому влада гетьмана не є самодержавною, але є обмежена Конституцією. В основі ж українського законодавства будуть покладені дві засади – праця і власність, а розвиток громадського життя залежатиме від представництва всього населення, що порякує і визначає всі відносини на селі і в місті, на полі промислу, агрокультури та науки. Засади, основи яких виклав В. Липинський у своїй теорії «Трудової монархії».

Такою формацією гетьманці вважали українську державність, побудовану за принципами традиціоналізму, трудової монархії та класократії, проект Конституційних основ

⁵⁸¹ Там само.

⁵⁸² Там само.

якої (в світлі програмових засад Гетьманського руху)⁵⁸³ був ухвалений 2–4 липня 1977 р. Основні засади Гетьманського руху, перш за все, визначали, що українська нація не може існувати без своєї власної, незалежної і суверенної держави, а без існування української нації не може бути організованого громадського життя, ладу і спокою на Українській Землі. Виходячи з цього, СГД ставив своїм завданням «організацію тих сил, що хочуть збудувати незалежну і суверенну Українську Державу на всіх землях, заселених українською етнографічною масою», а отже й сповідував модель будування держави за етнографічно-національним принципом на основі соборності української історичної та національної території. Виходячи з вищевказаного, СГД прагнув «оперти українську державно-творчу політичну працю виключно на власних сталих силах Української Нації, а не на випадковій і змінливій чужій сторонній допомозі; утворити таку форму Держави, яка була б вища від дотеперішніх форм державности в Україні, більше відповідала потребам Української Нації і тому могла б забезпечити Українській Державі не ефемерне, а тривке існування на цілий ряд поколінь»⁵⁸⁴. Така держава мала: спиратися на природні і сталі угруповання людей всередині нації – на матеріально продуктивні, трудові класи; забезпечувати кожній класі максимум її культурного та економічного розвитку і гарантувати кожній класі участь у правлінні державою, «пропорційно до ступеня її розвитку і таку, що

⁵⁸³ Проект «Конституційних основ» був розроблений, головним чином, членами гетьманського руху, правниками, фахівцями з конституційного права Василем Гришком, Юрієм Лінгартом та Дмитром Левчуком (що був головою комісії зі створення «Конституційних основ»). Структурно документ складався з вступної частини (Основних засад Гетьманського Руху) та 7 основних розділів: Правна форма держави; Правне положення Церкви; Прерогативи Гетьмана; Суспільно-громадський устрій; Економічний та соціальний устрій; Державний устрій; Основні права й обов'язки громадян. Кожний розділ поділявся на певну різну кількість статей. Назагал документ містив 85 статей.

⁵⁸⁴ Конституційні основи Української Держави у світлі програмових засад Гетьманського Руху (проект). – Нью-Йорк (США): Секція публікацій матеріалів політичної думки при Президії Ради Гетьманського Руху, 1978.

відповідала б кожночасовим, все змінливим відносинам сил між поодинокими клясами»; надавати право якнайширшого самоврядування окремим Землям.

Адміністративно-територіальний поділ держави мав бути розмежований на автономні самоврядні Землі, що мають бути утворені на основі географічно-природних та історично-економічних підставах. Усі класи в державі також матимуть автономні самоорганізаційні (самоврядні) повноваження й будуть перебувати в єдиному суцільному і здоровому політично-економічному організмі. Разом усі класи трудового населення та самоврядно-автономні Землі об'єднуюватимуться «сталим і єдиним принципом національної і державної єдності, персоніфікованим в особі незмінного і невибираного Голови Національної Держави»⁵⁸⁵. Принцип такої Трудової монархії стоятиме понад усіма класами й виключатиме диктатуру однієї партії чи касти. Така Трудова монархія, персоніфікована в особі дідичного і незмінного монарха, й уособлюватиме принцип національної та державної єдності і сталості національної традиції та зв'язуватиме таким чином цей принцип з поняттям непорушного, єдиного для всіх і поважаного всіма «Маєстату Нації і Держави». Таким монархом має стати «Гетьман всієї України», а національно-державний розвиток мав би тісно пов'язуватися із Церквою «у сьйві Христової Науки».

Майбутня українська державність визначалася як самостійна, вільна і незалежна від будь-якої іншої країни суверенна держава у формі української Трудової монархії і мала називатися «Українська Держава» (розд. I, ст. 1). Держава мала об'єднувати усі етнографічні і «предковичні» українські землі й не визнавала б жодних укладених в минулому договорів з сусідніми державами, що обмежували суверенітет України або її територіальну цілісність (розд. I, ст. 2). На чолі Української Держави мав стояти обмежений Конституцією дідичний гетьман – нащадок покійного гетьмана П. Скоропадського. Символом і емблемою зперсоніфікованого в особі гетьмана

⁵⁸⁵ Там само.

маєстату української нації і монаршої влади була би гетьманська булава, що перебувала б у роді Скоропадських на вічні часи (розд. I, ст. 3). Повнота влади в державі мала належати народові, зперсоніфікованому в особі монарха, і здійснювалася б через гетьмана й через вищі законодавчі і судові органи (розд. I, ст. 4).

Державною мовою має бути мова українська (розд. I, ст. 5). Державним гербом став би тризуб з хрестом на рівні середнього зуба, золотою барви на синьому тлі (розд. I, ст. 6). Державний прапор складався б з полотнища верхньої половини блакитної барви, а нижньої половини – жовтої барви. В горішньому куті коло древка мав бути вміщений тризуб і в напрямі протилежно-верхнього кута – напис золотою барви: Україна (розд. I, ст. 7). Столицею Української Держави визначалося місто Київ (розд. I, ст. 8).

Правове становище Церкви обумовлювалося принципами гармонії релігійних і державних інтересів суспільства. Церкви і духовенство основних християнських віровизнань визнавалися невід'ємними чинниками культурного та державного відродження України, а держава в свою чергу – основним морально-матеріальним фактором відродження Христової Церкви. Водночас держава визнавала б свободу і нехристиянських віровизнань з їх релігійними обрядами (розд. II, ст. 1). Чин актів громадянського стану в Україні виконували б і Церква, і Держава, в залежності від вибору громадян. Правосильність церковних актів і державних була б однаковою (розд. II, ст. 2). Церковна власність (в межах закону) забезпечувалася б повністю. Також наголошувалося, що святкування неділь, дванадесятих і державних свят забезпечувалася б законами Держави (розд. II, ст. 4). Церкви мали би право на відкриття духовних нижчих, середніх і вищих шкіл й забезпечували б керівництво навчанням релігії в усій шкільній системі Української Держави (розд. II, ст. 5).

Утім, тут слід дещо пояснити щодо бачення церковного питання гетьманцями. Певною мірою воно було висловлене в

резолуції з'їзду Краєвих організацій СГД Німеччини та Австрії 17–18 грудня 1950 р. в Авгсбурзі, якою зазначалося: «СГД цілковито приймає і схвалює настанову Гетьманського Руху, що виходить з узнаний Гетьманською Державою Української Православної Автокефальної Церкви і греко-католицької на правах державних. З'їзд відкидає демо-соціалістичні проекти повного відділення церкви від держави; звеличення і відродження цих двох Українських Церков будуть досягнені тільки за допомогою Української Держави⁵⁸⁶. За нинішніх умов розколу УАПЦ Гетьманський Рух рішуче стоїть на становищі всебічного попертя Церкви, що діє на основі канонів Апостольської Православної Церкви. Ідею соборноправности, як метод церковного устрою, СГД відкидає»⁵⁸⁷.

Особа гетьмана, «як Персоніфікатора Маєстату Української Нації і Верховної Влади Українського Народу» визначалася священною і недоторканною (розд. III, ст. 1). Гетьман також вважався б «Верховним Репрезентантом Сили, Єдності і Неподільності цілої Української Нації і Землі» (розд. III, ст. 2)⁵⁸⁸. Влада гетьмана мала бути опертою на співпраці і співучасті в законодавстві та управлінні державою громадянства, організованого на підставі Конституції. Влада

⁵⁸⁶ Докладніше про позиції Гетьманського Руху щодо питання Церкви можна дивитись у моїх розвідках: «Гетьманський рух і Церква» та «Позиція Гетьманського руху після Другої світової війни щодо становища Церкви в майбутній Українській Державі» тощо [Гай-Нижник П. Гетьманський рух і Церква. До 130-річчя від дня народження гетьмана Павла Скоропадського / П. Гай-Нижник // Людина і світ. – 2003. – № 4. – С. 10–16; Гай-Нижник П. Позиція Гетьманського руху після Другої світової війни щодо становища Церкви в майбутній Українській Державі / П. Гай-Нижник // Друга міжнародна науково-практична конференція “Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Українська діаспора у світовій цивілізації”: Збірник доповідей: 18–20 червня 2008 р., м. Львів. – Льв.: Поліграфічний центр Видавництва Національного університету “Львівська політехніка”, 2008. – С. 274–281].

⁵⁸⁷ Позиції, перспективи і завдання Гетьманського Руху в світлі матеріалів З'їзду СГД Німеччини і Австрії від 17–18 грудня 1950 року. – Авгсбург, 1951.

⁵⁸⁸ Конституційні основи Української Держави у світлі програмових засад Гетьманського Руху (проект). – Нью-Йорк (США): Секція публікацій матеріалів політичної думки при Президії Ради Гетьманського Руху, 1978.

гетьмана поширювалася б на всю територію держави. Титул гетьмана мав бути таким: Його Світлість Ясновельможний Пан Гетьман Всієї України (розд. III, ст. 2).

Гетьманові мала належати обмежена Конституцією законодавча і судова влада та вся повнота влади виконавчої. Йому віддавалася й ініціатива в усіх галузях законодавства. Гетьман мав санкціонувати закони, попередньо схвалені обома законодавчими палатами, після чого ці закони набирали б чинності. У випадках непогодження гетьмана з ухвалами законодавчих палат, проект закону повертався б на повторний розгляд палат парламенту й набирив би чинності закону за умов схвалення його 2/3 персонального складу обох законодавчих палат (розд. III, ст. 3).

Гетьман мав призначати голову уряду та на подання голови затверджував би склад уряду, мав затверджувати і звільняти кожного міністра, а також приймати чи відхиляти відставку (демісію) уряду (розд. III, ст. 4).

Гетьман мав визначати (був «зверхнім керманичем») зовнішні взаємини Української Держави з іншими державами, а також приймати та акредитувати дипломатичних представників чужих держав (розд. III, ст. 5).

Він визнавався верховним командувачем усіма збройними силами держави та мав очолювати традиційне Українське Козацтво (розд. III, ст. 6). На підставі надзвичайних повноважень, наданих гетьманові порядком, передбаченим Конституцією, він мав би право оголошувати всю територію або окремі місцевості держави на військовому чи надзвичайному стані та у стані облоги (розд. III, ст. 7).

Усі судові вироки в державі повинні були б виголошуватися і виконуватися ім'ям Його Світлості Ясновельможного Пана Гетьмана Всієї України (розд. III, ст. 8). Йому також належало би право помилування засуджених, право пом'якшити кару або звільнити від кари і суду та право прощення осіб, що допустилися злочинів (право аболіції й амністії). Гетьман мав встановлювати державні відзнаки і нагороджував би ними, а

також мав визначати умови і розпорядок відзначень (розд. III, ст. 9). На вірність гетьманові мали складати в установленому законом порядку обітницю (присягу) державні урядовці, козаки, військовики та служителі Церков.

Стаття 1 розділу IV наголошувала, що «в основі суспільно-громадського устрою Української Трудової Монархії лежить винятково праця, що одна є мірилом пошани і становища громадянина в державі». Щодо суспільно-громадського устрою, то усе населення держави за принципом характеру діяльності і способу продукції планувалося зорганізувати у виробничих класах, а за ознакою фахової діяльності (професії) – у станах. Класи зі своїми станами мали творити основу суспільно-громадської структури держави. При цьому колишні «сословія» з притаманними їм правами, привілеями і перевагами в Українській Державі відкидалися. Докладне розмежування і кількість існуючих класів і станів мала визначити законодавча влада. Як приклад передбачалося визначити такі класи: хліборобства, робітничо-промислова, комунікації, інтелігенції, фінансово-купецька; стани – працівників освіти, здоров'я, суду, духівництва, – що мали творити частинно й класи інтелігенції. Класи і стани мусіли б розбудовувати свої внутрішні органи управління в межах Землі (адміністративно-територіальної одиниці), відповідно до її адміністративного поділу, за винятком класів і станів, діяльність яких виходила б за межі компетенції Землі (як, наприклад, щодо класи комунікації чи стану військовиків) (розд. IV, ст. 2). За для реалізації засади вільного волевиявлення в суспільному житті, класово-станові органи управління знизу догори мали творитися шляхом безпосередніх і посередніх (прямих і непрямих) виборів.

З метою зміцнення національно-політичного розвитку (розвитку) Української Держави, закріплення історично-державницьких традицій, національної культури та плекання лицарських чеснот серед населення мав бути відновлений, як національно-політичний фактор української державности, й стан Українського Козацтва (розд. IV, ст. 3), до якого міг би

належати кожний громадянин, що мав би заслуги і відзначався відданістю в галузі національно-державного будівництва. Водночас приналежність до іншого стану не була б перешкодою до вступу в Козацтво. Козацтво вважалося б особистою гідністю, що не успадковувалася б (розд. IV, ст. 4). Стан Українського Козацтва мав творити свої органи управління за територіальним принципом, а підпорядковувався б Великій Козацькій Раді при гетьманові. Гаслом українського козака визначалося: «Бог – Гетьман – Україна» (розд. IV, ст. 5).

Щодо економічного та соціального устрою, то в документі, зокрема, зазначалося, що «в ім'я гарантії найбільшої особистої свободи громадян у Державі і забезпечення моральної стійкості в суспільстві», вона покладе в основу економіки засаду приватної власності на землю, на знаряддя і засоби виробництва та на житлові споруди. Поруч з приватною власністю могла існувати й державна, громадська, станова і кооперативна власність. До об'єктів державної власності мали належати галузі народного господарства, перелічені в Конституції держави (розд. V, ст. 1). З цього огляду гаслом Української Трудової монархії вважався принцип: «Богом створені для людей добра мусять бути їм доступні на основі справедливості і любові».

Гетьманці вважали, що зі звільненням українських земель від комуністичної диктатури, у відновленій Українській Державі колективні сільські господарства (колгоспи) мали бути ліквідовані. Все рухоме і нерухоме майно, яким володіли колгоспи, повинно було б перейти у володіння станів хліборобської класи негайно для розподілу в індивідуальну власність хліборобів безкоштовно. Колишнім власникам мало належати переважне право на об'єкти попереднього права власності перед всіма володільцями. Норми землі на хліборобську родину опрацьовувалися б класовими хліборобськими Управліннями Земель в порозумінні з Міністерством хліборобства, в залежності від наявності земельної площі, місцевих можливостей та характеру

сільського господарства, а затверджувати мав Державний Соїм. Отже проголошувалася й реституція земельної власності (розд. V, ст. 2).

Держава залишала у своїй власності:

а) землі радгоспів, а також належний їм реманент, з метою плекання технічних культур для задоволення потреб сільського господарства та індустрії;

б) землі, що не будуть передані у приватну власність і

в) землі, що знаходяться під державними заповідниками (розд. V, ст. 4).

У гетьманській державі хліборобське господарство мало бути неподільним і, як правило, успадковуватися старшим сином або донькою (майорат). Окремий закон держави мав визначити права і порядок спадкоємства та відношення інших спадкоємців до хліборобського господарства (розд. V, ст. 5).

Колишні радянські машино-тракторні станції (МТС) зі всім належним їм реманентом, спорудами і майном мали перейти в розпорядження Міністерства хліборобства для передачі їх у володіння хліборобським станам і державним маеткам (розд. V, ст. 6).

Ріки, озера і великі ставки мали перебувати у власності держави (розд. V, ст. 7).

Так само власністю держави мали бути великі ліси, а менші і дрібні ліси могли б належати приватним особам, громадським, становим і кооперативним організаціям (розд. V, ст. 8).

Надра землі, копальні для видобутку золота, вугілля, нафти, руди та інших копалин, як основа для розвитку індустрії, також мали перебувати у державній власності, як і великі підприємства газо- і нафтовидобувної, металобробної та машинобудівельної промисловості, а також виробництва воєнних вибухових матеріалів і речовин, тобто – оборонної промисловості (розд. V, ст. 9).

Націоналізованим мало бути й виробництво міцних напоїв. Разом з тим, експлуатація подібних підприємств

і виробництв, поруч з державою, могла бути дозволена і приватним особам, трестам і об'єднанням, а також становим і кооперативним організаціям.

Власністю держави мали бути залізниці, все їх майно і споруди, поштові, телеграфні і радієві заклади, установи телефонного зв'язку, повітряний і водний флоти, проте на залізниці і водному флоті, поруч з державною власністю, було б допущено й приватну власність (розд. V, ст. 10).

Внутрішня і зовнішня торгівлі в державі мали бути передані до приватної ініціативи, за винятком торгівлі речами державного і оборонного значення, спеціальним законом перелічених.

Галузі промисловості, транспорту, усіх видів будівництва, майно у вигляді торговельних споруд, крамниць, фабрики і заводи та інші заклади національного господарства України, непередбачені Конституцією як державна чи громадська власність, мали бути передані у приватну власність та експлуатацію шляхом:

а) повернення колишнім власникам або їх нащадкам безкоштовно або з частковою доплатою державі;

б) передачі державою на пільгових засадах громадянам, що спричинилися до визволення України з-під окупації;

в) передачі державою на пільгових засадах громадянам, що зазнали матеріальної або моральної кривди в підсоветські часи;

г) передачі становим або кооперативним організаціям по справедливій ціні, сплачуваній ратами та іншим шляхом.

Фінансову політику мали здійснювати Міністерство фінансів і Державний банк (розд. V, ст. 13). Держава залишала за собою провадити:

а) емісійне право;

б) монополію зовнішніх фінансових операцій;

в) фінансово-кредитову політику всередині держави;

г) випуск державних позик;

г) державне страхування;

д) податкову політику тощо.

З дозволу уряду в державі могли діяти допоміжні спеціальні банки як класових управлінь, так і приватних об'єднань. З метою дотримання матеріальної і соціальної рівноваги серед громадянства в державі мала бути запроваджена прогресивна система оподаткування прибутків промисловців, підприємців і купців.

Кожний громадянин мав би право на працю, на вільний вибір праці і занять. Право на працю забезпечувалося б фактом безпосередньої участі трудових класів і станів населення в управлінні державою (розд. V, ст. 15). Закони, оголошуючи свободу договорів про працю, разом з тим повинні були б охороняти громадян від будь-якої експлуатації, визиску чи примусу в царині праці.

Держава запроваджувала і гарантувала: 8-годинну тривалість робочого дня для дорослих, полегшені умови праці як для молоді віком від 14 до 18 років, так і умови праці на тяжких роботах, щорічний платний відпочинок, достатній рівень заробітної платні, контроль за колективними договорами робітників і підприємців (розд. V, ст. 16).

Для нагляду за додержанням вищевказаних умов праці мала бути утворена Державна інспекція в системі Міністерства праці і соціального забезпечення. Держава зобов'язувалася гарантувати в старості і при каліцтві соціальне забезпечення, а також здійснювати опіку над дітьми-сиротами та потребуючими опіки особами (розд. V, ст. 17).

Охорона здоров'я громадян мала здійснюватися засобами: державними, громадськими і з приватної ініціативи через забезпечення населення потрібною медичною допомогою шляхом відкриття державних, громадських і приватних шпиталів і амбулаторій та вільної приватної практики лікарів. Держава також і через класові Управління мала забезпечувати населення відповідною мережею кас хворих, як сприяючих закладів щодо охорони здоров'я. Доступна кожному оплата лікарської допомоги повинна була переводитися

засобами пацієнта, касами хворих чи громадсько-державними установами. Держава через Міністерство охорони здоров'я мала забезпечувати коштами і підтримкою органи Санітарної інспекції, як профілактичні і запобіжні заклади охорони народного здоров'я. Виконання правил Санітарної інспекції забезпечувалися б всією суворістю державних законів.

Державний устрій визначався принципом: свобода – внизу, авторитет, влада і відповідальність – угорі (розд. VI, ст. 1). Адміністративно-територіально держава мала поділитися на Землі, органам яких надавалася б широка автономія в галузі економічно-господарчого і національного розвитку. Землі мали ділитися на повіти, повіти – на волості, волості – на громади (села).

Найвищим законодавчим органом українського народу мав стати Державний Сойм (Перша Палата). Він складався би з обраних представників українського народу (а не політичних партій) терміном на 4 роки. Кандидатів до Сойму мали висувати за списками Управління станів і класів та Козацькі Ради. Вибори передбачалися як: загальні, рівні, таємні і безпосередні з розподілом мандатів між класами і станами за пропорційним принципом відповідно до кількості поданих голосів (розд. VI, ст. 4). Обирати мав би право кожний громадянин незалежно від статі, раси, національності й віровизнання, що на момент виборів досяг повноліття (активне виборче право). Обраними до Державного Сойму могли би бути громадяни незалежно від статі, раси, національності і віровизнання, що на момент виборів досягли 24 років життя (пасивне виборче право). Ті, хто перебував би на військовій службі, могли б брати участь у виборах на загальних підставах. Один делегат до Державного Сойму мав обиратися на кожних 100 тисяч населення, будь-то міського чи сільського. Порядок виборів до Сойму, функції та обов'язки обраних мали бути передбаченими окремим законом (розд. VI, ст. 5).

До компетенції Державного Сойму мали би належати розгляд і схвалення державних законів, зокрема (розд. VI,

ст. 6):

- проголошення форми державного ладу;
- встановлення титулування гетьмана;
- обговорення питань, що їх поставить на вирішення Сойму гетьман;
- прийняття, зміни і доповнення до Конституції;
- зміна кордонів держави;
- ратифікація мирових договорів, міжнародних договорів та вирішення питань про вступ України до міжнародних організацій;
- обговорення політики і діяльності уряду в цілому, кожного міністра зокрема – шляхом заслуховування звітів;
- встановлення адміністративного поділу України;
- прийняття до складу Української Держави інших державних одиниць на правах автономії чи федерації;
- проголошення державних позик;
- затвердження державного бюджету;
- обговорення питань, що їх поставить на вирішення Сойму група депутатів Землі;
- обрання Генерального суду.

Рішення у Державному Соймі мало прийматися звичайною більшістю, за винятком: «Прийняття, зміни і доповнення Конституції» та у випадку повторного розгляду законопроектів на протест гетьмана, де потрібна кваліфікована більшість (двох третин голосів персонального складу Сойму). Загальні Збори Сойму мали обирати його Президію, голову («предсідника»), двох заступників голови, секретаря і членів Президії по одному від кожної Землі. Президія керувала би засіданнями Сойму під час сесій і мала виконувати поточну роботу між сесіями. Точна кількість делегатів Державного Сойму не встановлювалася, наголошувалося лише на тому, що на кожних 100 тисяч населення мав обиратися один делегат (розд. VI, ст.ст. 7–8).

Другою законодавчою Палатою мала стати Гетьманська Рада, яка б кількісно нараховувала 130–135 осіб і творилася

б з представників центральних органів і обраних шляхом загальних виборів у Землях.

При цьому представниками центральних органів вважалися б (розд. VI, ст. 10):

- а) склад Президії Державного Союму;
- б) склад Президії Великої Козацької Ради;
- в) голови Церков чи їх представники;
- г) голова Генерального суду;
- ґ) старости Земель;
- д) склад Президії Вищої Військової Ради;
- е) склад уряду: голова, його заступники і міністри;
- є) комендант Гетьманської Резиденції.

Кожна Земля до Гетьманської Ради могла би обрати трьох членів терміном на 4 роки. Президія Гетьманської Ради мала складатися з голови Гетьманської Ради (ним передбачався бути голова Великої Козацької Ради), обраних двох заступників, секретаря і трьох членів (розд. VI, ст. 11). У Гетьманській Раді рішення приймалося б звичайною більшістю голосів, за винятком (розд. VI, ст. 12): «Прийняття, зміни і доповнення Конституції» та повторного розгляду законопроектів на протест гетьмана, де потрібна кваліфікована більшість (2/3 голосів персонального складу Гетьманської Ради).

Найвищим виконавчим органом в державі мав бути уряд – Кабінет Міністрів, що ніс би безпосередню відповідальність за свою діяльність перед гетьманом. Кабінет Міністрів мав носити назву: «Уряд Його Світлости Гетьмана Всієї України» (розд. VI, ст. 13). Уряд складався би: з голови уряду – міністра президента, міністрів і державного секретаря – керуючого справами Кабінету, і який призначався би гетьманом (розд. VI, ст. 14). На чолі кожного Міністерства мусів стояти міністр, що був відповідальний перед головою уряду і перед гетьманом. Періодично голова уряду (за діяльність всього уряду), міністр (за діяльність у своїй галузі) зобов'язані були би звітуватися у Державному Союмі. Ухвали Союму по звітах повинні були б надсилатися гетьманові (розд. VI, ст. 15).

Місцеві органи державної влади мали становити Думи представників від виробничих класів і станів усього населення. Цією конституційною засадою передбачалося гарантувати «найбільш активну і ділову, безпосередню і справді демократичну участь Українського Народу в законодавстві й Управлінню Державою». Органами державної влади в селах, селищах, містах, районах великих міст, волостях, повітах і Землях мали бути відповідні Думи представників від класів і станів. Думи складалися б з класово-станових управлінь відповідного ступеня в системі адміністративного поділу Землі. Думи повинні були б створити відповідні виконавчі органи місцевої влади: сільське староство, селище, міське, районне (у великих містах), волосне, повітове і староство Землі, на чолі яких мав перебувати відповідний староста. Староства мали розбудовувати свої відділи в залежності від державно-господарської діяльності в терені компетенції староства. Місцеві Думи та їх виконавчі органи – староства повинні були б діяти і виконувати директиви вищих органів держави за принципом субординації (розд. VI, ст.ст. 16–19).

Зовнішня оборона держави покладалася на регулярне військо, морський і повітряний флоти під керівництвом Міністерства оборони (участь в обороні держави стану Українського Козацтва мав передбачати спеціальний універсал гетьмана). Усі громадяни України чоловічої статі, що досягли повноліття, були би зобов'язані до військової служби на суші, на морі й у повітрі (розд. VI, ст. 20). Тривання служби, можливість служби у війську жіноцтва, а також увільнення від неї мав передбачити окремих закон (розд. VI, ст. 21). Гаслом військовика мав стати клич: «Бог – Гетьман – Україна!» (розд. VI, ст. 22). При міністрі оборони і під його головуванням передбачалася діяльність Вищої Військової Ради, склад якої та її обсяг і діяльність опрацьовував би міністр оборони і затверджував би гетьман. При цьому гетьман завжди міг би перейняти головування у Вищій Військовій Раді на себе (розд. VI, ст. 23).

Найвищою судовою інстанцією для цілої території Української Держави ставав Генеральний суд, голову і членів якого мав обирати Державний Соєм зі списку кандидатів, виставлених класовими Управліннями інтелігенції Земель. У кожній Землі мав діяти Суд Землі, голову і членів якого обирала б Дума Землі зі списку кандидатів, виставлених класовим Управлінням інтелігенції Землі (розд. VI, ст. 25). У повітах і волостях відповідно передбачалася робота нижчих судів, обраних відповідними Думами з кандидатів, виставлених класово-становими управліннями інтелігенції (розд. VI, ст. 26). Судова мережа, судоустрій і принципи побудови судівництва передбачалося означити спеціальним законодавством. У виконанні правосудності судді мали бути незалежними і підлягати виключно законам. Судді повинні були б бути незмінними (обиралися пожиттєво), за винятком випадків, передбачених спеціальним законом (розд. VI, ст. 27).

Основні права й обов'язки громадян. Усі громадяни держави, як чоловіки, так і жінки, без різниці віри, національності та походження, визнавалися рівними перед законом (розд. VII, ст. 1).

Українське громадянство автоматично мали отримати (розд. VII, ст. 2):

а) всі особи української національності, що мешкали б в межах Української Держави і

б) всі особи інших національностей, що в історично-нормальному процесі заселили Україну.

Обидві статі громадян набували б повноліття по сповненні 18 років (розд. VII, ст. 3). Свобода віри, сумління та особиста свобода охоронялися б законом (розд. VII, ст. 4). Мешкання громадянина було б недоторканим, усім громадянам держава гарантувала би забезпечення таємниці листування і кореспонденції (розд. VII, ст. 5). У державі мала бути забезпечена свобода преси, свобода думки у слові, на письмі, в друці та в образотворчій формі за винятком: порнографічних творів; антирелігійної пропаганди; будь-якого «публічного

висловлювання неповаги до Української Нації і священної особи Гетьмана» (розд. VII, ст. 6). В гетьманській Україні без жодних обмежень за кожним громадянином мало бути забезпечено: вільний вибір праці і занять; вільне обрання місця перебування; вільний обмін продуктами власного виробництва і речами власності (розд. VII, ст. 7). Кожному громадянину гарантувалося право на безоплатну загальну освіту, а на особливе піклування держави мали отримати право видатні художники, артисти, вчені, письменники, мистецькі і культурні діячі (розд. VII, ст.ст. 8–9).

То був своєрідний теоретичний та практичний підсумок діяльності Гетьманського руху, де представники його інтелектуального ядра об'єднали ідеї В. Липинського 1920-х рр., які до того часу вже стали класикою й основою монархічної теорії українського націонал-консерватизму, з новітніми ідеологічними доробками та практичним баченнями української державності гетьманцями доби кінця 70-х – початку 80-х рр. XX ст.

Зазначені «Конституційні основи» цілком відображають програмові засади Гетьманського руху другої половини XX ст., в часі, коли майже за десять років Українська державність таки відновиться у 1991 р., проте в іншій моделі, формі правління та на інших засадах.

РОЗДІЛ 5

Ірина КРАСНОДЕМСЬКА

ДЕРЖАВНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1920–1930-ті рр.)

Після поразки національно-визвольних змагань та ліквідації УНР всі політичні партії у Наддніпрянській Україні, окрім комуністичної, були заборонені, а їх провідні діячі змушені були емігрувати за кордон, а частина були фізично знищені репресивно-каральними органами радянського тоталітарного режиму.

Інша ситуація для діяльності політичних партій у 1920–1930-х рр. склалася у Західній Україні, яка опинилася під владою Польщі. Незважаючи на окупаційний режим (приєднання у березні 1923 р. Галичини до Польщі) і, як наслідок, глибоку кризу в західноукраїнському національно-визвольному русі, у підпольській Західній Україні на той час там уже діяли 12 політичних партій, що належали до національно-державницької, ліворадикальної (або комуністичної), москвофільської і угодовської (до Польщі) течій.

Найвпливовішим політичним табором, який користувався переважачою підтримкою народних мас, був національно-державницький. У його складі сформувалися чотири ідейно-політичні напрямки. Це – національно-демократична течія, яка була провідною в українській політиці в Західній Україні, особливо в Галичині, представлена Українською народно-трудовою партією (УНТП), Закордонною групою УНТП (ЗГ УНТП). Другою за своїми впливами і значенням була народницько-соціалістична течія, яку представляла

Українська радикальна партія (УРП), Закордонна група УРП (ЗГ УРП), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР). Окремою течією українського політичного руху була соціал-демократія, яку уособлювала Українська соціал-демократична партія (УСДП), а також волинська організація Соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). На цей час УСДП повністю перейшла на комуністичні позиції. У січні 1924 р. вона була заборонена польською владою. Малопомітною в політичному житті краю була консервативна течія. Її представляла Українська християнсько-суспільна партія (УХСП)⁵⁸⁹.

Активну участь в організації національно-визвольного руху та проголошенні Західноукраїнської Народної Республіки, в розбудові її державних структур, у підготовці Акту злуки всіх українських земель в єдиній державі брала *Українська народно-демократична партія* (УНДП). На сесії УНРади у Станіславові 3 січня 1919 р. її представники, разом з іншими делегатами, доручили «Державному Секретаріатові негайно розпочати переговори з київським урядом для сфіналізування договору про злуку», а, головне, 16 січня у складі УНРади приїхали до Києва, щоб «нотифікувати злуку». Саме видатний діяч націонал-демократів Лонгин Цегельський, як Державний секретар, 22 січня на Софійському майдані від імені ЗУНР зачитав ухвалу УНРади про возз'єднання західних земель з Українською Республікою в єдину державу.

У створеному 9 листопада 1918 р. Українською Національною Радою першому коаліційному уряді 8 з 14 державних секретарів репрезентували *Національно-Демократичну партію*, зокрема його керівники – Є. Петрушевич, К. Левицький, С. Голубович та ін. Головні засади діяльності партії за умов будівництва незалежної держави, 28–29 березня 1919 р. були чітко окреслені Надзвичайним

⁵⁸⁹ Хруслов Б. Г. Політична діяльність Українського національно-демократичного об'єднання (1925–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Б. Г. Хруслов; Чернівецький державний ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2000. – С. 13.

з'їздом у Станіславіві. У програмі стверджувалося, що Українська Народна Республіка має об'єднувати всі українські землі, а суверенну владу в державі виконує увесь народ через законодавчі органи, обрані на основі загального, рівного та безпосереднього виборчого права. Програма декларувала рівність громадян перед законом безрізниці статі, народності та віросповідання, свободу слова, друку, зборів, товариств та організацій, рівноправність всіх віросповідань та їх внутрішньої самоуправи. З'їзд затвердив нову назву партії – *Українська народно-трудова партія* (УНТП). Трудовики брали активну участь у підготовці земельного закону та розробці основних принципів державного устрою ЗУНР, формуванні Сейму – законодавчого органу державної влади. Вони доклали багато зусиль, щоб на ґрунті будівництва незалежної та соборної України консолідувати політичні партії краю.

У відповідь на ухвалу Ради Послів країн Антанти від 14 березня 1923 р. про анексію Східної Галичини Польщею, УНТП розробила програму реальної політики. Суть її полягала в тому, щоб докласти максимум зусиль для консолідації українства по обох боках Ризького кордону, зміцнити його в економічному і культурно-політичному відношеннях і в такий спосіб підготуватися до того, щоб за сприятливих міжнародних обставин стати визначальним суб'єктом вирішення своєї власної долі.

На жаль, ліворадикальні українські політичні партії Східної Галичини, а також Закордонна група УНТП помилково розцінили програму реальної політики як зречення державницьких та соборницьких ідеалів, загалом як капітуляцію та угоду з окупаційною владою. Тоді УНП охопила найглибша організаційна і політична криза. В основі внутрішньопартійного протиборства було зіткнення різних політичних концепцій щодо перспектив українського національно-політичного руху. Діаметрально протилежні підходи спостерігались у ставленні до Польщі, радянської України, ролі державного еміграційного центру на чолі з Є. Петрушевичем. Концепція

боротьби проти Польщі за державність західноукраїнських земель при підтримці радянської України суперечила автономістським планам керівництва УНТП в особі В. Бачинського. Відмова від конфронтації з Польщею, пошук шляхів польсько-українського порозуміння крайового проводу УНТП не знайшли підтримки в партії і суспільстві. В кінці 1923 р. автономісти були змушені відійти від керівництва УНТП, а до проводу партії прийшли прихильники Є. Петрушевича⁵⁹⁰.

У той час у міжвоєнній Польщі система політичного терору втілювалася у воєнно-польових судах, намаганні кулями та багнетами придушити визвольний рух, виступи українського населення за національні й соціальні права та громадянську гідність. «Паціфікація і повторна паціфікація» – справжнє лихо для українського населення. Поряд із репресіями і нищенням майна нищилися українська культура, освітні товариства та установи, занепадала духовність і національна свідомість. Крайній польський націоналізм виражався у рішучих антиукраїнських діях⁵⁹¹.

Отже, неприйняття польської окупації, заперечення Польщею рішення Ради послів Антанти, боротьба проти національного поневолення, за державну незалежність і соборність України сприяли об'єднанню національно-державницьких сил. У вкрай несприятливих умовах українські політичні партії змушені були шукати можливості для відстоювання національних інтересів. З метою усунення розбіжностей в українській політиці західноукраїнських земель і консолідації націоналістичних сил українські національні угруповання, а саме Українська народна трудова партія з її обома групами, Українська партія національної роботи і Національна група Української парламентарної репрезентації зі своїми однодумцями з Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя об'єдналися в одну партію – *Українське*

⁵⁹⁰ Там само. – С. 14.

⁵⁹¹ Швагуляк М. В часи національної скорботи / Михайло Швагуляк // За вільну Україну. – 1990. – 24 жовтня.

національно-демократичне об'єднання (далі – УНДО)⁵⁹². Це було центристське ліберальне Об'єднання, яке виросла на масовій базі західноукраїнського селянства і перебувала у легальній опозиції до уряду Речі Посполитої. Крім представників сільського населення, до УНДО входили юристи, вчителі, лікарі, журналісти, представники греко-католицького духовенства. По суті, це був широкий національний рух, який намагався легальними методами відстоювати інтереси українства у міжвоєнній Польщі. Власне, у цьому полягала одна з особливостей УНДО. Члени і прихильники партії діяли в рамках організаційної мережі, яка охоплювала як низові осередки, так і районні та повітові комітети. На цьому рівні проводилася робота окружного активу та керівників центральних партійних структур. Члени партії знаходилися у постійному контакті з партійним керівництвом через регулярне скликання повітових конференцій.

УНДО виступало за конституційну демократію та незалежність України, і вважало, що досягти цього можна шляхом реформ. В ньому був представлений доволі широкий спектр поглядів від прибічників лібералів, соціальних радикалів і національних демократів⁵⁹³.

Головними програмовими засадами Об'єднання були: 1) національна єдність всього українського народу; 2) відмінний український характер Східної Галичини з Лемківщиною, Холмщини з Підляшшям і Волині з Поліссям, де українське населення є переважною більшістю, спонукає західноукраїнські землі боротися проти Польщі разом як цілість і створити єдиний національний фронт; 3) свої змагання здійснювати всіма доступними засобами боротьби, в якій не допускається чужого панування на цих землях; 4) вважати

⁵⁹² Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928) / Ігор Соляр. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – С. 51

⁵⁹³ Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939) / Михайло Швагуляк // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 79.

Радянську Україну етапом до Соборної Незалежної Української Держави; 5) вважати необхідним існування за кордоном партійного представництва західноукраїнських земель, яке в тісному зв'язку з краєм буде проводити міжнародну діяльність; 6) організувати політично, культурно й економічно українські селянські, міщанські та робітничі маси, щоби утворити з них політично свідомі, соціально міцні, економічно незалежні верстви⁵⁹⁴.

Основною метою діяльності УНДО була побудова в майбутньому самостійної соборної незалежної Української держави, а основними завданнями на шляху до здійснення найвищого ідеалу нації стали «культурне й економічне піднесення села, перехід всієї землі без викупу на власність українського селянства, здобуття торгівлі та промислу для українського міщанства, збереження дотеперішніх здобутків робітничої класи і боротьба за нові»⁵⁹⁵.

Під впливом Об'єднання знаходилося багато українських освітніх, культурних, фінансових, господарських і спортивних організацій (Ревізійний союз українських кооперативів – близько 450 тис. чоловік, Центросоюз, Дністер, «Просвіта» – 400 тис., «Сокіл» – 380 кружков, 2 тис., Луг, Рідна школа – 1075 кружков, 43 тис., Союз українок – 25 тис. членів), які вели активну видавничу діяльність. Під їхнім керівництвом виходили ряд друкованих органів, зокрема щоденна газета «Діло», тижневик «Свобода», «Господарсько-кооперативний часопис», «Кооперативна республіка» та ін.⁵⁹⁶

УНДО гуртувало майже 75% громадського активу Галичини. У другій половині 1920-х рр. воно поширило свій вплив і на Волинь, але згодом під польським тиском його

⁵⁹⁴ Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928). – С. 49–51.

⁵⁹⁵ Там само. – С. 51.

⁵⁹⁶ Дробот І. Державницька діяльність Українського національно- демократичного об'єднання (20–30-ті роки ХХ ст.) / Іван Дробот // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 8. – С. 287.

втратило. Головними діячами УНДО були Сергій Хруцький, Борис Козубський, Михайло Черкавський. Таким чином, своєю діяльністю УНДО впливало на поглиблення самосвідомості народу, його прагнень відстояти свої соціальні, політичні й освітньо-культурні права, вибороти можливість для внутрішнього розвитку і реалізувати прагнення українців до свободи і незалежності.

На його I установчому з'їзді, що відбувся 11 липня 1925 р., була прийнята політична платформа, обрано Центральний комітет у кількості 39 членів та Народний комітет (ширша управа УНДО) із 113 членів. Першим головою УНДО став Д. Левицький, його заступниками були обрані: сен. М. Черкавський, д-р О. Марітчак, о. Д. Лопатинський, Г. Тершаковець і д-р Корнило Троян; секретарем – В. Целевич, його заступником – М. Струтинський⁵⁹⁷.

На з'їзді було прийнято звернення до населення Західної України, у якому доволі широко характеризувалися напрямки діяльності УНДО: «В боротьбі за найвище право нації УНДО спиратиметься на все свідоме громадянство Західної України, і, виходячи з принципу національної єдності, – на весь український народ»⁵⁹⁸.

Націонал-демократи, що входили до складу УНДО, рішуче виступали за утворення на західноукраїнських землях спільного національного фронту шляхом об'єднання всіх українських партій. 13 травня 1926 р. відбулося засідання Народного комітету УНДО, на якому його голова Д. Левицький проаналізував положення українського народу під Польщею, окреслив внутрішні польські відносини та розглянув міжнародне становище. Головний секретар В. Целевич дав деякі пояснення до проекту програми Об'єднання, зауваживши, що в ній сформульовані основні цілі й завдання організації, вона мусить бути одна, а прийняті партійними

⁵⁹⁷ Звідомлення зі з'їзду об'єднання // Діло. – 1925. – 15 липня. – С. 2.

⁵⁹⁸ Українське національно-демократичне об'єднання до українського громадянства // Діло. – 1925. – 21 липня. – С. 1.

з'їздами постанови політично-тактичного характеру можуть змінюватися відповідно до обставин, але вони не мають суперечити основним положенням програми. Під час обговорення проекту програми виникла жвава дискусія.

Зокрема, О. Луцький, З. Пеленський повністю підтримали як політичну, так і соціальну частини програми. Д-р В. Левицький зазначив, що основними засадами Об'єднання мають бути націоналізм, соборництво і приватна власність. Б. Баранова порушила питання про участь жінок та молоді в організації й запропонувала створити в селах низку спортивних товариств.

Значна частина присутніх, зокрема М. Мельник, В. Кохан, Соломка, Матвіяс, д-р С. Галан, Г. Тершаковець та ін., підтримали положення в Програмі про передачу землі селянам без викупу. Вони зауважували, що на селі безземелля і безробіття й селяни не в змозі викупити землю, так як це призведе ще до більшого їхнього зубожіння. «Земля без викупу» – це не демагогія, а невмолима потреба життя, це не «хлополапство», а неминуха національна потреба. Іншу точку зору висловили д-р Лунів, О. Куницький, Т. Окуневський, які не погоджувалися з деякими твердженнями в політичній частині програми, в цілому не заперечували передачу землі селянам, але запропонували прибрати слова «без викупу». Критично до деяких положень Програми, що стосуються земельних, соціальних та релігійних справ, висловився отець Юрик⁵⁹⁹.

За підсумками засідання 13 травня 1926 р. і дискусій, які виникли на ньому, ЦК УНДО прийняв ряд постанов. В одній із них було проаналізовано політичне становище західноукраїнських земель, наголошувалося, що польська політика щодо українського народу здійснюється з метою повного його винищення, пригнічення просвітнього, кооперативного, національного й політичного руху. Польський уряд не дотримувався міжнародних зобов'язань, польської

⁵⁹⁹ Народний комітет. Хід нарад і дискусій // Діло. – 1926. – 16 травня.

Конституції і законів, які передбачали деякі можливості для розвитку національних меншин в польській державі. Українці були позбавлені будь-яких прав. Тому лише безкомпромісна і організована боротьба, в якій візьмуть участь найширші верстви українського населення, зможе зупинити польський наступ, а українцям – досягнути своєї мети. УНДО закликала всі політичні партії до утворення на західноукраїнських землях єдиного національного фронту з метою організації національно-визвольної боротьби.

У цій постанові також була висвітлена діяльність західноукраїнських політичних партій та показано ставлення УНДО до них. КПЗУ, радикал-соціалісти, угодовці, москвофіли своїми діями завдавали чимало шкоди загальноукраїнській національній справі. Тому керівництво партії закликала український народ до рішучої боротьби з ними⁶⁰⁰.

Критикуючи згадані вище партії, які з класових позицій намагалися вирішити українське питання в Польщі, лідери УНДО розуміли, що в боротьбі проти польських властей потрібно об'єднатися. Лише за такої умови можна було досягти успіхів у справі національного визволення, побудови соборної Української держави.

Найвищим органом УНДО був Народний з'їзд, який збирався кожних два роки. Його обирав Центральний Народний Комітет у складі 41 члена, що вибирав 10-членну екзекутиву; на місцях були повітові народні з'їзди, які обирали повітові народні комітети; у більших містах – окремі міські організації; у селах – мужі довір'я. УНДО являло собою широкий національний рух без точного реєстру членів, без членських внесків, за винятком Львова, але з виразною партійною дисципліною і взаємною лояльністю між проводом і низовими діячами, і, відповідно, мало значний державотворчий вплив.

⁶⁰⁰ Із постанов народного комітету Українського національно-демократичного об'єднання, ухвалених 13 травня 1926 року // ЦДАГО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 83.

Важливою проблемою для УНДО залишалося випрацювання політичної програми, тактики і стратегії дій. Важливість вирішення цих завдань актуалізувалася тією обставиною, що в УНДО і після його утворення продовжувалося протиборство автономістського, радянофільського, націоналістичного і центристського угруповань. Вони були продовженням тих політичних течій, які утворили Об'єднання. Лише згуртування центристсько-націоналістичних сил у керівництві УНДО дало змогу подолати опір радянофілів і автономістів. Це відкрило шлях до ідейно-політичного оформлення УНДО, яке завершилося прийняттям його програми на II з'їзді УНДО 19–20 листопада 1926 р.⁶⁰¹

На другому Народному з'їзді УНДО 19–20 листопада 1926 р., на який до Львова з'їхалися 217 делегатів з усіх повітів Галичини й деяких повітів Волині, репрезентуючи значну більшість українського населення під Польщею, було ухвалено програму партії, яка, подібно до програми колишньої Національно-Демократичної Партії, базувалася на ідеології соборності й державності, демократії і антикомунізму. Програма Об'єднання складалася з трьох розділів: політичні, економічно-суспільні та культурні справи. Порівняно з платформою УНДО та проектом, що обговорювався у квітні–травні 1926 р. на засіданнях ЦК партії, політичний розділ програми зазнав змін. Зокрема, наголосивши в ній, що метою партії є соборна незалежна демократична Українська держава, і тому вона бореться за політичне самовизначення українського народу на всіх його етнічних землях, з програми вилучено пункт про створення міжпартійної ради і порозуміння з іншими національними меншинами, а також пункт, у якому Радянська Україна вважалась етапом до незалежної Української держави.

Це, швидше за все, було зроблено з тактичних міркувань: програма, яка претендувала на платформу консолідації

⁶⁰¹ Програма Українського національно-демократичного об'єднання // Діло. – 1926. – 28 листопада. – С. 5.

всіх національно-державницьких сил, уникала найбільш гострих і дискусійних проблем. Цю функцію виконували резолюції Народного з'їзду відповідно до змін політичного життя Західної України.

На міжнародній арені УНДО вело боротьбу проти легалізації чужого панування, а у варшавському сеймі й сенаті – за виконання Польщею її міжнародних і конституційних зобов'язань. Партія закликала не визнавати ніяких міжнародних актів, що були прийняті проти волі українського народу і що призвело до насильницького поділу української території між сусідніми державами. Вона відстоювала суверенне право українців у Західній Україні на самовизначення, домагалася конституційно-парламентського устрою для українських територій, що входили до складу Польської держави, загального, рівного, пропорційного виборчого права для українців⁶⁰².

В економічній сфері УНДО виступало за передачу землі без викупу безземельним і малоземельним селянам, за перехід великих промислових підприємств (фабрик, заводів) у державну власність, участь робітників у розподілі доходів, зміну податкової системи більш прогресивною і справедливою, розвиток дрібного промислу, ремесел, торгівлі, поширення й поглиблення кооперативного руху, соціальний захист робітників і селян⁶⁰³.

У сфері культури в програмі передбачалося створення єдиної трудової української школи, національне виховання, безкоштовна освіта (дошкільна, шкільна й вища) і наука, релігійна рівноправність усіх віросповідань, їх внутрішня самоуправа, надання державної допомоги молоді⁶⁰⁴.

Голова УНДО Д. Левицький у своїй промові на з'їзді охарактеризував політичні, економічні й культурні процеси на українських землях під Польщею, Румунією й Чехо-

602 Там само.

603 Там само.

604 Там само.

Словаччиною, подав основні напрями діяльності партії, яка зводилася до вироблення її ідеології, об'єднання різних національних груп, з яких вона постала, до розбудови партійних організацій як у Галичині, так і на північно-західних українських землях; співпраці з іншими поневоленими народами тощо. Головний секретар В. Целевич висвітлив стан справ у шкільній, земельній галузях, у справі амністії для політичних в'язнів тощо. Окремо він зупинився на організаційній діяльності об'єднання, яке провело 101 велике віче, 52 повітових народних з'їздів. Аналізуючи організаційну структуру партії по окремих воєводствах і округах, В. Целевич зробив висновок, що в Тернопільському воєводстві партійні осередки є у всіх повітах, а у Львівському воєводстві в 16 повітах (немає в 4 повітах: Чесанів, Устрики, Ярослав, Ліско). Найслабше представлена партійна організація УНДО в Станиславівському воєводстві, де партійні структури є у 9 повітах, а у 6 – немає⁶⁰⁵.

Основна дискусія на цьому з'їзді зосереджувалася головним чином навколо Радянської України. Зокрема, Ф. Евин критикував в політичних резолюціях відношення до Радянської України, яка, на його думку, є суверенною державою і це має величезне значення⁶⁰⁶. Натомість З. Диденко зазначив, що Ф. Евин є угодовцем зліва і це його твердження є невірним і не зовсім відповідає дійсності. В цьому сенсі, зауважував З. Диденко, виникають питання: чи Радянська Україна, будучи «суверенною» державою, має військо? Чи має вона свою грошову систему? Чи веде самостійну економічну або закордонну політику? Чи «суверенна» держава могла б допустити створення молдавської республіки з українською більшістю або намагання створити на українській Волині польську республіку? На його думку, так не поступають із суверенними державами, ані суверенні держави не доз-

⁶⁰⁵ Народний з'їзд. II Конгрес Українського національно-демократичного об'єднання // Діло. – 1926. – 21 листопада. – С. 1.

⁶⁰⁶ Там само. – 23 листопада. – С. 1.

воляють, щоби так з ними поводитися. О. Маринович (Гійсько) згадав про роль і значення церкви і звернув увагу на деякі виступи в пресі, які можуть це значення підірвати. Він цілком приєднався до висновків попередника, заявивши, що проти будь-яких орієнтацій на сторонні сили⁶⁰⁷.

На другий день, 20 листопада, були виголошені доповіді з культурно-освітніх питань (М. Галуцинський), в яких висвітлювалися як досягнення, так і проблеми, які необхідно вирішувати в освітній, шкільній, культурній та економічній сферах (Ю. Павликовський). Відтак відбулося обговорення виголошених рефератів і резолюцій в культурно-освітніх та економічних справах. Хід дискусії показав, що учасники з'їзду надзвичайно серйозно ставилися до всіх порушених питань і рівень дискусії був дійсно високий. Особливо жвавою виявилася дискусія селян: Тершаківця з Рудеччини, Кузьміна з Озірної, Кравця з Сокальщини, Волчука з Маріямполя та ін. Усі вони говорили розумно, логічно і висловили низку слушних думок та пропозицій. Беручи участь у дискусії, Д. Паліїв мотивував потребу ухвалення резолюції в культурно-освітніх справах. О. Куницький, обговорюючи шкільну політику партії, зауважив, що школи мають бути під державною опікою, бо це важкими зусиллями виборене загальнонаціональне добро. Д-р В. Бачинський запропонував резолюцію в справі безграмотності, в якій наголошувалося на необхідності боротьби з неписьменністю, аби суттєво зменшити відсоток безграмотних. Далі доповідач зупинився на значенні і завданнях української еміграції, зокрема Українського еміграційного товариства у Львові, філії якого мали створюватися негайно у цілому краї. Він наголошував, що «ніщо не повинно діятися поза нашими плечима, ми самі повинні розвести опіку й нагляд над українськими емігрантами, а не віддавати їх на поталу ріжних п'явок»⁶⁰⁸.

⁶⁰⁷ Там само.

⁶⁰⁸ Там само. – 24 листопада. – С. 2.

Дві резолюції поставив М. Струтинський, а саме: а) у справі пресових референтів по центральних установах УНДО; б) у справі утворення Української Економічної Ради. Селянин Кравець вніс вагому поправку у справі податкової політики держави. З різних актуальних питань виступили селяни Тершаковець, Кузьмин, Мельник і Волчук. Зокрема, Мельник вказував на потребу поширення освіти, роль духовенства в культурному житті й у громадському вихованні українського народу. На його думку, всім потрібні загальна повага до себе і взаєморозуміння. «Переможемо тоді, коли поширимо у найвіддаленіших містах національну свідомість і загартуємо народний дух», – зауважував він⁶⁰⁹. Представник міщанства п. Галібей висловив незадоволення, що на з'їзді не було реферату про роль та значення міст у житті нації. Він також говорив про роль різного промислу й торгівлі, необхідність створення промислових і торговельних шкіл. «Нам потрібно якнайбільше інтелігентних, освічених ремісників і промисловців і туди слід ... спрямувати нашу молодь. Велика наша хиба – недостача солідарності, нерозуміння гасла “Свій до свого”», – зауважував він. Всі запропоновані резолюції в культурно-освітніх та економічних справах були прийняті одностайно (з деякими поправками)⁶¹⁰. У політичних умовах, що склалися, УНДО своїм обов'язком вважало насамперед захист національно-політичних, культурних та господарських інтересів і прав.

На II з'їзді виступала також і опозиція (як «права», так «ліва»). Соціалісти-революціонери створили свій клуб української соціалістично-радикальної парламентської презентації на чолі з Л. Бачинським, на думку яких потрібно було проводити т. зв. «реальну політику», домагаючись компромісу в окремих економічних і культурних питаннях, не відмовляючись від державницьких позицій. Але вони залишилися в меншості. Правда, судячи з підпільної партійної переписки діячів КПЗУ, в керівних органах УНДО

⁶⁰⁹ Там само.

⁶¹⁰ Там само. – С. 3.

обговорювалася також ідея створення «Партії реальної роботи». Однак вона не була втілена в життя. Самого В. Бачинського виключили з членів УНДО за порушення статуту партії. Окремий клуб створив і «Сельроб», яким керував М. Чучмай.

Дехто з прибічників радянофільської орієнтації за-суджували антирадянську скерованість політики УНДО та лояльність щодо Польської держави. На таку позицію «радянців» звернула увагу КПЗУ. Використовуючи Є. Петрушевича, його вплив на цю групу, комуністи намагалися послабити УНДО зсередини. Проте опозиція була нечисленною (в групі «Рада» перебувало менше десятка делегатів з'їзду, а прихильників В. Бачинського було ще менше). Тому з'їзд висловив довіру партійному керівництву і рішуче відхилив фракційну роботу в партії. Внаслідок виключення «опозиціонерів» із рядів УНДО воно стало більш одноцільним і сконсолідованим⁶¹¹.

Отже, на II Народному з'їзді УНДО були прийняті резолюції в політичних справах, у справах громадської самоуправи, культурно-освітніх, економічних, організаційних справах та додаткові резолюції про довіру до партійного проводу, проти організованої фракційності, зв'язок преси з центральними українськими установами, утворення економічної ради, еміграційні справи та подолання безграмотності⁶¹².

У виборчій кампанії 1927 р. до місцевих органів самоуправління українські партії виявили певне порозуміння і співробітництво. На місцях – у повітових центрах, містах та селах – створювалися виборчі комітети з представників як націонал-демократів, так і радикалів. Ця солідарність державницьких партій у виборах 1927 р. дала певні результати: у Станіславському воєводстві у виборах до гмінних рад українці вибороли 81,8% мандатів, у Тернопільському – 64,3%, у Волинському – 70,7%. Проявивши певну тактичну мудрість у виборах до місцевих рад, УНДО створило в окремих містах

⁶¹¹ Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928). – С. 34–35.

⁶¹² Резолюції Народного з'їзду // Діло. – 1926. – 28 листопада. – С. 5–6.

спільні блоки з представниками поляків, євреїв і отримало значну кількість мандатів. Зокрема, у Станіславському воєводстві отримали 29% (поляки – 31,2%, євреї – 39,4%).

Місцеві вибори 1927 р. продемонстрували вплив різних політичних сил серед населення Західної України. Переконливо на цих виборах перемогли націонал-демократи із своєю консолідаційною програмою у Львівському, Тернопільському та Станіславському воєводствах (для прикладу – в Тернопільському воєводстві УНДО у виборах до гмінних рад отримало 68,2%; у виборах до місцевих рад – 73,5%). Посилився вплив об'єднання на північно-західних землях, що було не менш важливим для консолідації національних сил. Так, у Волинському воєводстві у виборах до гмінних рад отримано 6,6% голосів, до міських рад – 12% голосів. Інші самостійницькі партії разом з угодовцями і комуністами не отримали і половини голосів порівняно з націонал-демократами⁶¹³.

Проте, консолідація українських політичних партій проходила дуже складно. Партійні протиріччя переважили принцип національної солідарності. Неодноразові заклики ЦК УНДО до інших політичних партій (УСРП, УСДП, Селянський союз тощо) з пропозицією створити єдиний виборчий фронт – національний блок українських політичних партій – не знайшли підтримки в них, вони усвідомлювали, що УНДО прагне очолити пропонований блок українських політичних партій, і побоювалися його гегемонії⁶¹⁴. Але, незважаючи на критику опонентів та невдачі, пов'язані із консолідаційними процесами, УНДО вдалося заручитися підтримкою Союзу української націоналістичної молоді, керівники якого 16 січня 1928 р. закликали українську молодь голосувати за УНДО, що стоїть на націоналістичній платформі, а також греко-католицького духовенства і його Української християнської

⁶¹³ Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928). – С. 36.

⁶¹⁴ Хто винен? Чому нема українського блоку? Документи переговорів з соціалістами-радикалами. Чому нема блоку з соціалістами-демократами і селянським союзом? // Діло. – 1928. – 17 січня. – С. 3–5.

організації (УХО)⁶¹⁵. 2 лютого 1928 р. УНДО опублікувало відозву до українського народу, в якій, видаючи бажане за дійсне, зазначалося: «До виборів об'єдналося Українське національно-демократичне об'єднання з усіма патріотичними організаціями Галичини, Волині, Холмщини, Полісся, Підляшшя. Всі, що ставлять інтерес загальнонародний вище інтересу вузького йдуть до виборів під блакитно-жовтим стягом Національного об'єднання»⁶¹⁶. Варто підкреслити, що українські політичні партії боролися не стільки із польськими політичними силами, скільки між собою. Так, УНДО відзначала: «Ми і тільки ми створили правдиво український національний фронт і його несемо у виборчі маси»⁶¹⁷. Отже, вибори до сейму (4 березня) і сенату (11 березня) 1928 р. стали важливим етапом діяльності об'єднання. Вони розглядалися як своєрідний референдум, що мав спростувати або підтвердити правомірність Польщі на володіння українськими територіями.

Участь у виборах взяли всі західноукраїнські партії, фракції і угруповання. Переслідуючи одну й ту ж мету – боротьбу за суверенітет українських земель в Польській державі, національне і соціальне визволення, здобуття Української держави, – українським політикам все ж не вдалося створити єдиного виборчого блоку.

Однак, незважаючи на розпорошення сил, а також перешкоди, фальсифікації в ході виборів і поліцейські репресії, українське населення Західної України продемонструвало високий рівень національної свідомості, організованості, віддавши національно-державницьким силам 2/3 своїх голосів. Загалом у польському сеймі українці здобули 46 мандатів і 11 – у сенаті. Найчисельніше тут були представлені національно-державницькі сили: УНДО, «Сельсоюз», УСРП і УПП, які разом мали 35 своїх представників у сеймі та 10 – у сенаті. Найбільшу кількість голосів (600 тис.) отримало

⁶¹⁵ Національна молодь і вибори // Діло. – 1928. – 21 січня. – С. 2.

⁶¹⁶ Український народ! // Діло. – 1928. – 2 лютого. – С. 1.

⁶¹⁷ Там само.

УНДО, яке одержало 23 мандати в сеймі і 9 – у сенаті. Проте на північно-західних українських землях ундівці не отримали жодного мандата. Двох послів до сейму в спілці з УНДО провів холмсько-волинський «Сельсоюз». 41 посол і всі сенатори були кандидатами від українських партій, опозиційних до Польської держави, п'ять українців було обрано за списком Безпартійного блоку співпраці з урядом. Більшість послів і сенаторів належали до самостійницького табору. Таким чином, незважаючи на відсутність порозуміння між українськими політичними силами, українці отримали значну кількість мандатів у сеймі. Комуністи, угодовці, москвофіли програли державницькому табору, набравши разом 387 тис. голосів.

Це був значний успіх української спільноти, якщо зважати на те, що «коли розпочалася передвиборна кампанія, на Західній Україні запанував такий терор, що йому міг би позаздрити навіть колишній царський уряд»⁶¹⁸. Підсумки виборів яскраво засвідчили негативне ставлення більшості населення західноукраїнських земель до польської влади, його прагнення до самостійного життя. Однак політичні суперечності в національно-демократичному таборі негативно вплинули на більш перспективні наслідки виборів. На Волині вибори виявили тенденцію до зменшення впливу опозиційних партій на польський уряд, зростання угодовських настроїв. Вони засвідчили глибоку колонізацію західноукраїнських земель, що знаходилися за лінією Керзона – Лемківщини, Посяння, Холмщини, Підляшшя.

Після виборів українським депутатам у польському парламенті необхідно було об'єднати зусилля для відстоювання інтересів українського народу. Завдяки погодженості дій українських депутатів від УНДО В. Забликаєвич став віце-маршалом сейму, М. Галуцинський зайняв таку ж посаду в сенаті. Один з провідників УСРП Д. Ладика був обраний

⁶¹⁸ Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928). – С. 40.

секретарем сейму. Багато українських депутатів увійшли до складу парламентських комісій.

Перед новообраними українськими послами постало питання об'єднання своїх зусиль у польському парламенті. З ініціативою створення українського клубу виступив ЦК УНДО на своєму засіданні 17 березня 1928 р. Однак через неможливість співпраці з комуністами, угодовцями та москвофілами основні зусилля націонал-демократи спрямували на залучення до співпраці послів і сенаторів з УСРП, «Сельсоюзу» і безпартійних. На переговорах 17 і 24 березня 1928 р. та спільній нараді УНДО і УСРП 26 березня ц.р. було запропоновано три варіанти співпраці: 1) утворення спільного клубу УНДО і УСРП; 2) створення союзу двох клубів із збереженням внутрішньої автономії кожного з них та свободи дій у краї; 3) погодження дій при виборах президії сейму, сенату, голів парламентських комісій. Посли від УСРП постановили утворити окремий посольський клуб. Порозуміння було досягнуто лише щодо виборів президії сейму і сенату⁶¹⁹.

Крім цього, націонал-демократам у сеймі вдалося знайти спільну мову з представниками білоруського населення у польському парламенті та утворити з ними Українсько-Білоруський клуб. З української сторони до нього ввійшли 26 послів (24 – представники УНДО, 1 – «Сельсоюз», 1 – безпартійний). В автономну білоруську групу входили 4 послы. Головою клубу було обрано Д. Левицького⁶²⁰. Зате в сенаті все ж вдалося створити Український сенатський клуб, до якого, крім членів УНДО, ввійшли представник УСРП І. Макух і два білоруси. Очолив його А. Горбачевський.

Утворення в польському сеймі Української парламентської репрезентації на чолі з головою УНДО Д. Левицьким відкривало новий етап політичної діяльності західноукраїнської націонал-демократії. У виступі 29 березня 1928 р. Д. Левицький заявив, що найвищим, святим і

⁶¹⁹ Та само.

⁶²⁰ Там само. – С. 41.

непорушним ідеалом українців є незалежна, суверенна і соборна Українська національна держава на всій українській території. «Тому всі міжнародні акти, якими споконвічні частини української землі – Східної Галичини з Лемківщиною, землі Холмщини, Волині, Підляшшя та Полісся, – признано Польщі, а саме: мирний договір у Ризі з 18 березня 1921 р. і рішення Конференції Амбасадорів у Парижі з 14 березня 1923 р., які то акти насилують право українського народу на самовизначення, уважаємо де-юре неправосильними»⁶²¹.

У своїх виступах та запитах до парламенту українські депутати виступали проти польської колонізаційної політики, закликали боротися за національні права народу. Представник у сеймі від УСРП, голова клубу цієї партії Д. Ладика, виступаючи на засіданні сейму 30 березня 1930 р., заявив, що його партія боротиметься проти будь-якого польського уряду, доки не будуть визнані права українського народу на самовизначення, а отже, побудову незалежної Української держави.

Розроблена тактика і стратегія політичної боротьби, активна участь у розбудові суспільного, культурного, освітнього та економічного життя українців спричинили значне посилення громадсько-політичних впливів УНДО на хід історії держави. Долаючи численні труднощі, несприятливі суспільні обставини, Об'єднання за короткий час зуміло довести, що воно є провідною політичною силою в краї у боротьбі за національні, демократичні, господарські та культурно-освітні права західноукраїнського населення⁶²².

Кінець 20-х років ХХ ст. став найвищим піднесенням західноукраїнської націонал-демократії за всі міжвоєнні роки. У цей час УНДО виступало ініціатором консолідації національних сил, мало вплив на політичне, громадське, культурно-освітнє й господарське життя краю. З усіх українських політичних партій саме УНДО з її специфічною суспільно-

⁶²¹ Правно-державна заява Українського Клубу, виголошена на пленарному засіданні союму дня 29 березня 1929 р. // Діло. – 1929. – 31 березня. – С. 3.

⁶²² Хруслев Б. Г. Політична діяльність Українського національно-демократичного об'єднання (1925–1939 рр.). – С. 15.

політичною еластичністю найбільш адекватно відображало громадський менталітет місцевого українського населення, тенденції його суспільних настроїв. УНДО демонструвало ідейно-політичну і організаційну єдність, що засвідчив III з'їзд партії, який відбувся 24–25 грудня 1928 р. У резолюціях, прийнятих на ньому, наголошувалося, що наступ польського уряду на українство посилюється, знищується економічна, культурно-освітня, політична сфера народу⁶²³.

З огляду на політичну ситуацію з'їзд закликав національно-державницькі сили до подолання суперечностей між політичними угрупованнями, погодження дій на всіх напрямках національного життя. Керівники УНДО пропонували представникам всіх українських партій у польському сеймі створити своє парламентське представництво для спільних дій із захисту прав українців. Тогочасні суперечки прихильників і противників компромісу з Польщею призвели до того, що західноукраїнське суспільство було поділено на два табори. Представники одного з них виступали за порозуміння з Польщею на засадах національно-територіальної автономії, а другого – за активізацію національно-визвольної боротьби за незалежну, соборну Українську державу.

Головними осередками легальної боротьби українців Галичини і Волині за свої національні права залишалися польський сейм та сенат. Посли і сенатори Українського клубу разом із парламентськими представниками інших політичних партій перебували на вістрі українського національно-визвольного руху, беручи найактивнішу участь у польсько-українському протистоянні. Вони намагалися використати кожен нагоду з метою актуалізації державно-політичних прагнень українців. Але, на жаль, їм не вдалося добитися серйозних змін у законодавстві на користь українського населення. На початку 1930-х років у Польщі спостерігалася

⁶²³ Резолюції III Народного з'їзду УНДО // Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в XX столітті. Документи і матеріали / Відп. ред. М. Кугутяк. – Т. 1. – Кн. 1 (1919–1929). – Івано-Франківськ, 2012. – С. 541–548.

тенденція до авторитаризму, обмеження діяльності демократичної опозиції. У ході боротьби з противниками режиму маршал Ю. Пілсудський достроково у серпні 1930 р. розпустив сейм і сенат. Почалися репресії проти політичних противників. Зазнавали переслідувань і лідери українських політичних партій. Тридцять українських депутатів та багато партійних функціонерів було кинуте до в'язниць. Нищились українська національна культура, освіта, церква.

Про масштаби руйнування храмів, церков і молитовних домів під керівництвом старости Веляновського у Томашівському повіті йдеться, наприклад, в «Меморіалі православних Томашівського і Замойського повітів до державної влади Речі Посполитої». З огляду на наведені в 37 пунктах цього документа факти переслідування і гноблення церкви і православного населення було висловлено прохання надіслати слідчу комісію і комісію сейму на місце сутичок і подій у Томашівському повіті і притягнути старосту Веляновського до судово-кримінальної відповідальності за руйнування і нищення православних храмів, за спричинення своєю службовою поведінкою смуту і хаосу на шкоду держави і суспільства, за образу релігійних почуттів православного населення...⁶²⁴.

Відтак антиукраїнська політика польської влади викликала опір серед частини населення, поширилися антидержавні виступи.

У відповідь розгорнулися погроми мирного населення в селах Галичини, так звана «пацифікація» (утихомирення). Українські партії, зокрема УНДО, УСРП, УСДП, 25 вересня 1930 р. виступили з заявою, в якій засудили каральні заходи уряду, протестували проти застосування властями колективної відповідальності невинного населення. Керівники політичних партій закликали українців зберігати спокій, не піддавати-

⁶²⁴ Memoriał prawosławnych pow. Tomaszowskiego i Zamojskiego do władz państwowych Rzeczpospolitej. – Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1938.memorial.php> (пол. мова).

ся зневірі, об'єднуватися в боротьбі за свої національні та соціальні права⁶²⁵.

Вибори до сейму та сенату 1930 р. проходили в надзвичайно складних політичних умовах і засвідчили зміну політичних поглядів у західноукраїнському суспільстві. УНДО, незважаючи на несприятливі суспільні обставини, залишилося провідною політичною силою у боротьбі за національні, господарські та культурно-освітні права українського народу. Об'єднаний список УСРП, УНДП і УСДП, зважаючи на численні зловживання польських властей, значно погіршив результат українських партій порівняно з попередніми виборами. Так, за твердженням І. Макуха, «українці дістали лише третину мандатів з того, що їм належалося»⁶²⁶. Ліворадикальні ж та москвофільські угруповання не здобули на цих виборах жодного мандата.

Українське парламентське представництво не зуміло протиставити ефективної політичної тактики наступу польських властей на всіх напрямках суспільного життя. Тому, за умов наростання кризи парламентсько-демократичної системи і посилення тоталітарних тенденцій, постало питання про зміну концепції національно-визвольної боротьби. Гостра опозиційна тактика послів і senatorів від УНДО та деяких інших політичних партій до польської держави та її національної політики не була результативною. Через це вже з кінця 1929 р. в політичних заявах українських легальних політиків спостерігалася певна роздвоєність. Попри загальне опозиційне ставлення до польської санаційної влади, яке й надалі постійно декларувалося, все відчутнішою ставала зміна акцентів. Промови українських парламентарів були дедалі розсудливішими та обачнішими. Основна увага в

⁶²⁵ Солідарний голос політичних партій про події в краю. Комунікат // Діло. – 1930. – 1 жовтня.

⁶²⁶ Боднар О. Макух Іван / О. Боднар // Західноукраїнська народна республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; гол. ред. Ярослав Ісаєвич; упоряд.: Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр. – Львів, 2009. – С. 183.

них зосереджувалася на повсякденних потребах українців, виконанні польською владою міжнародних зобов'язань щодо запровадження автономії, відкриття українського університету у Львові тощо⁶²⁷.

Поступовий відхід від «безплідної опозиції» спостерігався у виступах і публікаціях українських парламентарів Д. Левицького, В. Мудрого, І. Кедрина та інших. Їхні помірковані дії викликали нищівну критику українських соціалістів-радикалів і особливо нелегальних організацій, зокрема Організації українських націоналістів (ОУН)⁶²⁸.

Відтак згадувана вже «пацифікація» 1930 р. сприяла розвиткові політичної еволюції націоналістів і націонал-демократів у різних напрямках. В цей час відбулося їх розмежування. Націоналістами себе називали представники різних політичних течій, а УНДО вважалося «партією, що стоїть на націоналістичній основі»⁶²⁹. Якщо ОУН все ширше застосовувала індивідуальний терор, то УНДО більше схилилося до компромісу з урядом і, починаючи з 1931 р., вело з ним неофіційні переговори. Спочатку Є. Коновалець намагався змусити УНДО припинити контакти з польською владою, а згодом висунув концепцію, згідно з якою УНДО відводилася роль маргінальної урядової партії, що мала виторговувати в уряді поступки для українців, натомість ОУН мала посісти провідне місце в українському визвольному русі, надавши йому революційного характеру. Водночас ОУН підтримувала боротьбу націоналістів усередині УНДО за владу в партії. Наприкінці 1931 р. в УНДО утворилася опозиційна група під проводом Д. Палієва, яка звинувачувала партійний провід в опортунізмі. Провід українських націоналістів виз-

⁶²⁷ Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / відп. ред. М. Кугутяк. – Т. 1. – Кн. 2 (1929–1939). – Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2014. – С. 7.

⁶²⁸ Там само.

⁶²⁹ Зайцев О. Націоналізм і національна демократія: витоки конфлікту (1920–1930-і рр.) / Олександр Зайцев // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 71.

нав утворення групи Д. Палієва позитивним явищем і ухвалив підтримати її всіма засобами⁶³⁰.

У 1931 р. УНДО і ОУН ще координували свої дії на міжнародній арені у зв'язку з розглядом у Лізі Націй українських скарг на «пацифікацію». Однак ця діяльність не принесла помітних успіхів. У другій половині 1932 р. відбулася зміна політичної тактики УНДО⁶³¹, за яку виступили частина керівництва УНДО та Українського парламентського представництва у польському сеймі, на думку яких польсько-український конфлікт веде у безвихідь.

Трагічні події 1933 р. в Радянській Україні (голодомор, репресії, самогубства Хвильового та Скрипника) показали, що найбезпечнішим ворогом українського народу є більшовизм. У цій ситуації національні демократи почали розглядати Польщу вже не як ворога, а як потенційного союзника в боротьбі з більшовиками. Посилилася тенденція до компромісу з польською владою. Було запропоновано тимчасово усунути з арсеналу партії гасла незалежності та соборності й замінити їх вимогою національно-територіальної автономії для всіх українських земель у польській державі. Націоналісти ж вважали, що силі можна протиставляти лише силу⁶³². Союз з одним ворогом проти другого націоналісти вважали неприпустимим. У Програмі УНДО, прийнятій 1926 р., зазначалося, що як національна партія вона підпорядковує інтереси поодиноких верств, станів й окремих земель інтересам нації⁶³³. Водночас УНДО прагнуло до гармонії прав і свобод нації та особи. У майбутній Українській Державі передбачалися «конституційно-парламентарний устрій та загальне, рівне, безпосереднє, тайне і пропорційне виборче право до всіх законодавчих і самоуправних установ, ... рівність усіх громадян перед законом без різниці пола, народності

⁶³⁰ Там само. – С. 72–73.

⁶³¹ Там само. – С. 73.

⁶³² Там сам.

⁶³³ Постанова Президії УНДО і УПР про політику ОУН // Діло. – 1934. – 16 липня.

і віри», демократичні права і свободи⁶³⁴. На відміну від тоталітарної концепції ОУН УНДО бачило майбутню Україну як парламентську демократичну державу західноєвропейського зразка.

На початку 1930-х років всередині УНДО точилася гостра боротьба, яка призвела до виключення Д. Палієва у 1933 р. з лав об'єднання. Невдовзі він зі своїми прибічниками в листопаді 1933 р. створили нову партію – «Фронт національної єдності» (ФНЄ), основні програмові засади якого були близькі до ОУН, але засуджував її терористичні методи боротьби, виступав проти співпраці з польським урядом і діяв легально. Вихід націоналістів з УНДО означав остаточне розмежування націоналістичного та національно-демократичного напрямів українського визвольного руху.

Невдача переговорів між редактором «Діла» (орган УНДО) В. Мудрим і керівниками ОУН Є. Коновальцем та М. Сціборським спричинила остаточне припинення співпраці між цими двома організаціями. 13 липня 1934 р. президії УНДО і УПР у спільній постанові зазначали, що «під впливом шкідливої, безвідповідальної і безконтрольної діяльності конспіративної Організації Українських Націоналістів (ОУН) анархізується, атомізується і забагнується щораз більше внутрішнє українське життя. ... Масове самовинищування молоді, без ніякої користі для нації в теперішності та зі шкодою для неї у майбутньому, поширення провокації – ось страшні жалюгідні наслідки діяльності ОУН. Поведінка ОУН утруднює, а то й унеможлиблює конструктивну працю українських освітніх, господарських і політичних організацій, йде на руку польським екстермінаційним течіям у відношенні до українського народу і веде націю на небезпечний шлях політики катастроф. Діяльність ОУН з національного погляду позбавлена всякого політичного смислу та є в своїх наслід-

⁶³⁴ Програма Українського національно-демократичного об'єднання // Діло. – 1926. – 28 листопада.

ках шкідлива»⁶³⁵. У свою чергу ОУН звинувачувала націонал-демократів не тільки в угодовстві, а й у «свідомому чи не-свідомому інформуванні поліції»⁶³⁶. Взаємні звинувачування посилилися після того, як УНДО після 1935 р. проголосило політику нормалізації польсько-українських стосунків.

Отже, націоналізм і національна демократія з середини 1930-х років у своїх ідейних і політичних засадах мали суттєві розбіжності. Причинами повороту вправо частини українського визвольного руху були: 1) розчарування в демократичних традиціях старшого покоління, яке програло війну за незалежність; 2) незадоволення західними демократіями, що санкціонували поділ України між окупантами; 3) еволюція польської держави від парламентарної демократії до «санаційної» диктатури; 4) зростання тоталітаризму в Європі; 5) антиукраїнський терор у СРСР і репресивна політика Польщі, яким прагнули протиставити такі ж насильницькі методи⁶³⁷.

Але, незважаючи на розбіжності вказаних течій щодо ідейних засад, тактики, ментальності, поглядів на устрій майбутньої держави, на демократію і багатопартійність, спільною у них залишалася мета – самостійна, соборна Українська держава. Обидві вони визнавали пріоритет національних питань над соціальними, були неприязними до комунізму та до держав, що поділили між собою Україну. Стосовно їхньої соціальної складової, то членами в УНДО й ОУН була переважно інтелігенція (в ОУН – студентство), обидві організації підтримувала частина селянства⁶³⁸.

Важливим етапом політичної думки у боротьбі за соборну Україну на західноукраїнських землях була ідея скликання Всеукраїнського національного конгресу (ВНК) з представників усіх українських земель, що знаходились під окупацією

⁶³⁵ Постанова Президії УНДО і УПР про політику ОУН // Діло. – 1934. – 16 липня.

⁶³⁶ Зайцев О. Націоналізм і національна демократія: витоки конфлікту (1920–1930-і рр.). – С. 74.

⁶³⁷ Там само.

⁶³⁸ Там само.

сусідніх держав, та з усіх країн української еміграції. Цю ідею висунула українська політична еміграція в Чехо-Словаччині. Їх підтримала більшість українських політичних партій в Західній Україні і за кордоном. Влітку 1934 р. у Львові було утворено Тимчасовий ініціативний комітет, до якого увійшли представники від УНДО – Д. Левицький, від УСРП – М. Стахів, від УНО – О. Назарук. На Комітет покладалося завдання виробити проект платформи ВНК, яку було узгоджено після тривалих дискусій і обговорень. Відповідно до платформи у Конгресі мали право брати участь ті політичні партії та організації, які зобов'язувалися боротися за відновлення соборної, самостійної Української держави, визнавали право українського народу самому вибирати державний устрій. Кожна партія мала узгоджувати свою політику з іншими партіями – членами Конгресу⁶³⁹.

Ідея скликання ВНК викликала широку дискусію серед українства. На її підтримку виступили УНДО, УСРП, УСДП, УНО, УПСР, УРДП та ряд емігрантських організацій, а ОУН, ФНЄ та організація гетьманців, очолювана П. Скоропадським, її умов не поділяли, оскільки вважали, що скликання конгресу може зашкодити визвольному процесу. Керівники УСРП та інших партій, беручи участь у кампанії, доволі стримано поставилися до провідної ролі в ній УНДО⁶⁴⁰.

24–28 грудня 1934 р. у Львові пройшла передконгресова нарада за участю політичних сил, які схвалювали програму ВНК. На нараді було затверджено згадану платформу, створено підготовчий комітет для проведення конгресу. На думку одного із керівників УСРП І. Макуха, нарада була «врочистою маніфестацією українських поборницьких і самостійних сил на демократичній платформі»⁶⁴¹. Однак ідея скликання Всеукраїнського національного конгресу не була втілена в життя. Як уже зазначалося, в ході дискусії про необхідність

⁶³⁹ *Макух І.* На народній службі. – Детройт, 1958. – С. 444.

⁶⁴⁰ *Швагуляк М.* Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси / Михайло Швагуляк // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 80–81.

⁶⁴¹ *Макух І.* На народній службі. – Детройт, 1958. – С. 447.

скликання такого важливого консолідуючого всеукраїнського форуму виникли непорозуміння. Проти нього виступили лідери націоналістичних сил, які вважали, що скликання конгресу може завадити визвольному процесу. Не підтримали цієї ідеї і монархісти. Важливою перешкодою стала й позиція лідерів УНДО, частина з яких була схильна до порозуміння з польським урядом. Ця група в керівництві УНДО розглядала конгресовий рух і як засіб впливу на уряд, сподіваючись таким чином домогтися прискорення переговорів із ним і поступок влади на користь українців.

У 1935 р. на виборах до польського сейму і сенату в 15 виборчих округах Галичини націонал-демократи висували погоджені з польською стороною списки українських кандидатів. Виборча угода розглядалась як початок нормалізації польсько-українських стосунків (т.зв. політика «нормалізації»). Влада обіцяла надати послам УНДО кілька керівних посад у сеймі. УНДО натомість припиняло антиурядові виступи і закликала до боротьби за національно-територіальну автономію українських земель у межах Польщі, право на вільний розвиток усіх ділянок національного життя, припинення полонізації українських земель і скасування обмеження прав громадської самоуправи тощо. На виборах УНДО отримало 13 мандатів до сейму і 4 – до сенату⁶⁴².

В засадах польської національної політики після смерті Ю. Пілсудського (документ називався «Керівництво польської внутрішньої політики міжнародної ворожнечі. Тези». Січень 1936 р.) йшлося про те, що метою польської «внутрішньої етнічної політики є внутрішня фіксація Республіки в якості умови державної влади, найбільш далекоюсяжні досягнення збіжності (найменший можливий розрив) між інтересами ... окремих національностей»⁶⁴³. Щодо українського питання в

⁶⁴² Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали. – Т. 1. – Кн. 2 (1929–1939). – С. 27–28.

⁶⁴³ Wytuczne polskiej wewntrznzej polityki narodowościowej (Tezy) // Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали. – Т. 1. – Кн. 2 (1929–1939). – С. 294.

цьому документі зазначалося, що політика щодо українців у Польщі має створювати такі умови співіснування з польським народом, в яких українці могли б і хотіли б стояти на позиції політичного співробітництва в рамках польської державності і збудити інтерес до українського національного руху в радянській Україні в дусі цивілізації і західноєвропейської культури. Політика національностей щодо українців має слугувати створенню сильного ідейного українського руху⁶⁴⁴. В освітній, культурній, релігійній сферах держава має задовольняти освітні потреби українського населення в українській мові, дедалі збільшувати її вживання, розробляти українські підручники і вчення віри проводити українською мовою, – зазначалося в Засадах⁶⁴⁵.

Погоджуючись певною мірою з основними положеннями цих Зasad, лідери УНДО прийняли рішення про польсько-українське примирення і т.зв. політику «нормалізації». Але, на жаль, наслідком цього став новий період напруги у взаєминах між провідними українськими політичними силами. Одні в досягнутій угоді з польськими властями вбачали не тільки можливість розрядки напруженості, а й забезпечення українському народу національного розвитку, доступу до служби в державних органах, місцевому самоуправлінні тощо. Значні політичні сили виступали проти компромісів з польським урядом, за революційне вирішення соціальних і національних проблем українців. Зокрема, не підтримували угодовської політики УНДО соціалістичні партії УСРП і УСДП. Голова партії УСРП І. Макух зазначав, що керівництво УНДО, уклавши угоду з поляками, дало, по суті, згоду на регіоналізм і цим не тільки послабило попередню боротьбу за соборність українських земель, але й «внутрішній самостійницький фронт». Таким чином, УСРП та УСДП, звинувативши УНДО в зраді ідей соборності та незалежності, відході від виробленої та узгодженої консолідаційної платформи, вийшли з

⁶⁴⁴ Там само.

⁶⁴⁵ Там само. – С. 295–297.

Підготовчого комітету, чим було покладено край рухові за скликання ВНК.

Однак політика «нормалізації» не сприяла покращенню ситуації і не дала очікуваних результатів. У кінці 1936 р. Українське парламентське представництво у польському сеймі надіслало уряду доповідну «Криза нормалізації польсько-українських відносин», в якій доводилося, що польська влада не змінила свого ставлення до українського народу та активно продовжувала політику обмеження прав корінного населення. Польський уряд, відкинувши ідею територіальної автономії, започаткував новий курс національної політики, спрямований на посилення тиску на українців в усіх сферах життя. Це викликало відповідну реакцію українства і спонукало УНДО до активних виступів на захист прав українців. З жовтня 1936 р. до січня 1937 р. націонал-демократи організували сотні антиколонізаційних віч⁶⁴⁶.

Новий польський наступ на права українського народу викликав опозицію до поміркованої політики УНДО як в українському політичному таборі, так і в самій партії. Гостра дискусія розгорнулася на Крайовій нараді УНДО 3 липня 1937 р. Представники опозиції у складі Д. Левицького, В. Кузьмовича, С. Барана, Г. Тершаковця, Л. Куницького та інших вимагали від керівництва партії офіційно заявити про банкрутство «нормалізації», відмежуватись від політики УПР, а в сеймі та сенаті перейти до рішучої протидії. Однак керівництво партії виступило за продовження «нормалізації», посиляючись на зацікавленість українців Польщею як потенційним союзником у боротьбі проти СРСР.

Незважаючи на відсутність позитивних результатів «нормалізації», Крайова нарада УНДО опосередковано висловилася за її продовження, а також закликала польську владу «до заспокоєння висунутих УПР мінімальних потреб українського народу, а УПР до безперервної боротьби за

⁶⁴⁶ Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали. – С. 28.

реалізацію українських національних постулятів у Польщі»⁶⁴⁷. Результати голосувань, як і загальне співвідношення сил в ЦК, свідчили про те, що прихильники автономістсько-нормалізаційної політики ще мали в керівництві партії переважаючих впливів. Попри те провід УНДО не почував себе впевнено, що й спонукало його до політичного маневрування, критики дій уряду, загострення тактики УПР у сеймі та сенаті. Виступаючи в сеймі 1 грудня 1937 р., В. Мудрий констатував, що, незважаючи на три роки «нормалізації», польсько-українські стосунки погіршилися, польський уряд посилив антиукраїнський курс в усіх ділянках суспільного життя. Висловлюючи невдоволення політикою уряду, УПР вперше за роки «нормалізації» голосувала проти бюджету на 1938 р. Швидкий розвиток подій напередодні війни змушував УНДО поступово відійти від політики «нормалізації», пошуку нових державно-політичних концепцій.

Помітний вплив на еволюцію державотворчої політики націонал-демократів мав утворений 6 грудня 1937 р. у Львові Контактний комітет (КК), до складу якого увійшли представники УСРП (М. Стахів), УСДП (В. Старосольський), УНО (О. Назарук), ФНЄ, Союзу українок (М. Рудницька) та опозиції в УНДО (Д. Левицький та В. Кузьмович). Завданнями створеного Комітету були консолідація державницьких сил, координація боротьби проти польського наступу, обговорення найважливіших актуальних проблем українського національного руху, підготовка широкої угоди за участю політичних та громадських організацій тощо⁶⁴⁸. Члени Комітету по-різному оцінювали політику «нормалізації». Якщо представники соціалістичних організацій виступали проти самих засад угоди УНДО з польським урядом, то опозиціонери в УНДО заперечували лише нормалізаційну тактику В. Мудрого, не відкидаючи в принципі ідею нормалізації польсько-українських стосунків. На думку членів Контактно-

⁶⁴⁷ Там само.

⁶⁴⁸ Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. – С. 81.

го комітету провід УНДО і його політика «нормалізації» були головною перешкодою до консолідації сил⁶⁴⁹. У зв'язку з цим певні надії покладались на V з'їзд УНДО (мав відбутися в кінці грудня 1937 р.), на якому опозиція сподівалась усунути групу В. Мудрого від керівництва партією. Зауважимо, що результатом діяльності Контактного комітету у 1928–1939 рр. стало збільшення взаємної довіри між партійними лідерами й послаблення напруги у відносинах в українському суспільстві. Активне втручання Комітету в громадсько-політичне життя прискорило відмову проводу УНДО від курсу «нормалізації». На початку 1939 р. відбулася внутрішня консолідація в УНДО і, як наслідок, приєднання проводу цієї партії до Контактного комітету й перетворення його таким чином на представницький орган усіх українських легальних політичних структур. Працюючи конспіративно, учасники Комітету вдало використовували політичну пресу, щоб популяризувати ідею консолідації та практичні кроки в її реалізації. Пресове порозуміння весною 1938 р. було найвагомішим здобутком Комітету⁶⁵⁰.

Черговий V з'їзд УНДО, на якому були присутні 212 делегатів з 59 повітів краю, відбувся 4–5 січня 1938 р. Основними його завданнями стали випрацювання політичної лінії, спрямованої на консолідацію сил у партії і суспільстві, визначення ставлення до політики «нормалізації» в умовах польського наступу на українство.

Виступаючи на з'їзді, голова об'єднання В. Мудрий, висвітлюючи становище українців у Польщі, Чехо-Словаччині й СРСР, зазначив, що українство, не маючи змоги вести боротьбу на чотири фронти, було змушене «ліквідувати польський фронт і піти на політичний реалізм, т.зв. загальну нормалізацію»⁶⁵¹. На його думку, замість нереальної в той

⁶⁴⁹ Хруслов Б. Політика УНДО напередодні Другої світової війни (1938–1939 рр.) / Борис Хруслов // Галичина. – 1999. – № 3. – С. 181.

⁶⁵⁰ Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. – С. 82.

⁶⁵¹ Хруслов Б. Політика УНДО напередодні Другої світової війни (1938–1939 рр.). – С. 181.

час ідеї всеукраїнської соборності необхідно висунути гасло територіальної автономії українських земель у складі Польщі, реалізація якого мала стати справою тривалої боротьби і відповідних політичних обставин, та продовжувати політику «нормалізації» при одночасному загостренні парламентської тактики Української парламентської репрезентації (УПР) в сеймі і сенаті⁶⁵².

Опозиція опинилась на з'їзді в складній ситуації й діяла нерішуче. В. Кузьмович виступив з її програмовими засадами, які зводились до двох основних положень – загострення опозиційного курсу до польської влади, аж до відмови від політики «нормалізації», а також відокремлення УПР від керівництва УНДО. Це мало привести до зміни керівництва партії. Лідер опозиції Д. Левицький у своєму виступі зауважив, що він, в принципі, визнає потребу «нормалізації», а опозицію в партії розцінює лише як корисну критику, обмін думками. Д. Левицький вимагав загострення політичної тактики УНДО і УПР. Інший представник опозиції священник С. Онишкевич висловився за взаємний компроміс і припинення внутрішньопартійної боротьби⁶⁵³.

Більшість делегатів з'їзду вважали необхідним загострення тактики УНДО і УПР до польських властей, при цьому частина їх виступила за те, щоб офіційно політику «нормалізації» не припиняти. Така позиція була відображена і в резолюціях з'їзду. При цьому підкреслювалося, що в основі автономістсько-нормалізаційної політики є консолідація всіх державницьких сил для боротьби з «московським більшовицьким імперіялізмом». Характеризуючи важке становище українського народу в СРСР, Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, в них стверджувалося, що в «цій назриваючій боротьбі місце українського народу, з його великою історичною традицією, як старого, культурного, християнського народу Європи, є по протибольшевицькому боці. Український

⁶⁵² Там само.

⁶⁵³ Там само. – С. 182.

нарід від самого почину своїх визвольних змагань по нинішній день веде безпощадну боротьбу з большевизмом і тому й тепер під цим прапором мусять об'єднатися всі його творчі сили»⁶⁵⁴. В резолюціях з'їзду також аналізувалися причини, зміст та наслідки політики «нормалізації». Зазначалося, що «після 1935 р. у висліді «нормалізаційної» тактики настала не нормалізація життя на наших землях і не допущення українського чинника до впливу на державу на ґрунті її законів, устрою, внутрішньої і закордонної політики, отже не політична коляборація обох народів для вищих цілей, лиш навпаки – повне відсунення українського народу від цього впливу і навіть від впливу на власне зорганізоване життя на власній території. У висліді 2 і піврічної нормалізаційної практики перед українським народом станула перспектива затрати його племінної єдності і зведення його до ролі меншин на території Східної Галичини»⁶⁵⁵.

У з'їзд УНДО доручив «провідним органам Партії якнайширше закроєну оборонну акцію українського громадянства на таких підставах:

- а) змагання до міжпартійного об'єднання;
- б) якнайтісніше внутрішнє партійне об'єднання;
- в) непохитне і послідовне здійснювання засади, що весь український нарід у межах Польської Держави творить одну суцільну нерозривну органічну єдність і що ніякі посторонні спроби, щоб нас розбити на поодинокі племінні групи, ніколи не доведуть до якихсь успіхів. Тому Народній З'їзду закликає всіх українців до солідарної праці за усуненням передовсім т.зв. сокальського кордону;
- г) втягання кожного члена української нації до зорганізованої і безупинної праці на всіх відтинках життя, в оперті на засаду віри виключно у власні сили та під гаслом, що інтерес і честь нації стоять вище всього»⁶⁵⁶.

⁶⁵⁴ Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали. – Т. 1. – Кн. 2 (1929–1939). – С. 327.

⁶⁵⁵ Там само. – С. 327–330.

⁶⁵⁶ Там само. – С. 331.

Обидві групи в УНДО не відкидали можливості справжнього польсько-українського порозуміння. Зміна тактики дозволяла об'єднанню, не розриваючи офіційно відносин з владою, виступити з критикою його політики, в т.ч. і стосовно зриву «нормалізації», здійснювати організацію протестів і оборонних акцій.

Взагалі, рішення цього з'їзду мали компромісний половинчастий характер. Він і не підтримав, і не заперечив «нормалізації», наказуючи лише загострити її тактику. Позитивним наслідком з'їзду було те, що він створив умови для внутрішньопартійної консолідації, подолання внутрішнього протиробства, відновлення провідної ролі УНДО в українському суспільстві.

Поглиблення опозиційних настроїв у партії і загалом у суспільстві спонукали керівництво УНДО до більш рішучих заходів. На засіданні ЦК 7 травня 1938 р. В. Мудрий заявив, що польський наступ на українське організоване життя посилюється. У 1938 р. вийшли основні директиви щодо полонізації Холмщини, провідною думкою яких було те, що «усі сі православні Холмщини – це зручені поляки, які через утиски загарбників відійшли від польськості. ...[Проводячи] Полонізаційну акцію щодо православних, які говорять польською і подають себе за поляків, належить їх трактувати як поляків і вести роботу під кутом релігійної ревіндикації. Слід проводити її обережно та індивідуально у випадку осіб і родин, щодо яких існує певність...»⁶⁵⁷.

У стосунках до національно свідомих українців, – йдеться в Директивах, – «слід стояти на такій позиції: як Річ Посполита, так і величезна кількість її громадян якнайбільш прихильно ставиться до будівництва Української Держави, однак поза теперішніми кордонами Польщі. Впливам цієї групи українців слід усіма можливими способами перешкоджати, висміюва-

⁶⁵⁷ Podstawowe wytyczne do polonizacji Chelmszczyzny – Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1938.podstawowe.php> (пол. мова).

ти їх і не допустити проникнення відцентрових впливів, що походять зі Східної Малопольщі й Волині»⁶⁵⁸.

Від репресій і обмежень польська влада перейшла до ліквідації українських товариств і організацій. На засіданні ЦК було прийнято важливий державно-політичний документ – «Декларацію у справі положення українського народу в польській державі», яка відзначалася різким тоном і опозиційною спрямованістю. У ній, зокрема, стверджувалося, що «за 3 роки послідовно веденої нашою партією політики замирення і нормалізації відносин між українським і польським народом ця політика – без вини УНДО – не принесла визначальних позитивних наслідків. Замість нормалізації відносин українське громадянство стоїть перед фактом боєвої мобілізації та наступу польського громадянства проти українського національного життя. Безчисленні факти виявляють, що відповідальні чинники не тільки не протидіють тому протиукраїнському походові, але є часто його співучасниками»⁶⁵⁹.

ЦК УНДО домагався визнання українського народу в Польщі окремою національною особовістю – себто підметом державного права. З огляду на те, що всі українські землі в Польщі становлять політичну і господарську цілість і що «національні відносини в краї вимагають окремого упорядкування», у Декларації було зафіксовано потребу «введення на всіх тих землях територіальної автономії»⁶⁶⁰. При цьому автори Декларації згадували міжнародні зобов'язання Польщі від 14 березня 1923 р. Рішучий тон Декларації з вимогою автономії викликав занепокоєння у польських властей. Політична гострота Декларації посилювалась тією обставиною, що вона співпала з виступами судетських німців у Чехо-Словаччині. Декларація зміцнила авторитет проводу УНДО в масах. Однак

⁶⁵⁸ Там само.

⁶⁵⁹ Декларація Центрального Комітету Українського Національно-Демократичного Об'єднання у справі положення українського народу в польській державі, прийнята на засіданні дня 7 травня 1938 р. // Діло. – 1938. – 10 травня.

⁶⁶⁰ Там само.

чергові вибори до сейму і сенату в листопаді 1938 р. вкотре спричинили загострення міжпартійних відносин, посилення внутрішньопартійної боротьби. У результаті переговорів керівництва УНДО з прем'єр-міністром Польщі Ф. Славой-Складковським було досягнуто домовленості про дотримання умов виборчої угоди 1935 р. Провід УНДО підтримав резолюцію про участь у виборах. Переважною більшістю голосів (40 проти 8) ЦК підтримав пропозицію проводу об'єднання. За участь у виборах висловився також провід УНО.

Інші українські політичні партії та організації (ФНЄ, УСРП, УСДП), через дискримінаційний виборчий закон, виступили проти участі у виборах. Усе це унеможливило створення широкого виборчого блоку. Внаслідок цього спроби членів Контактного комітету створити Всеукраїнську національну раду також завершилися безрезультатно.

Політичною платформою УНДО в період передвиборної агітації стали вимоги травневої Декларації ЦК партії, зокрема ідея створення національно-територіальної автономії українських земель у складі Польщі. Напередодні виборів етнополітична обстановка в краї різко загострилася, що було спричинено складним перебігом міжнародних подій, а саме проголошенням автономії Закарпаття, намаганням Угорщини захопити українські землі і підтримка цього польським урядом.

9 грудня 1938 р. Українська парламентська репрезентація внесла на розгляд сейму «Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі», в якому планувалося створення на західноукраїнських землях автономної державно-правової одиниці під назвою «Земля Галицько-Волинська» із своїм урядом, сеймом, судовою, фінансовою системами, збройними силами та органами місцевого самоврядування. В ньому також передбачалось рівноправне використання української і польської мов у громадських, державних установах, судах. На

жаль, цей закон не був прийнятий парламентом і не вступив у силу⁶⁶¹.

Весною 1939 р. була здійснена чергова спроба польсько-українського порозуміння. 25 травня 1939 р. голова УНДО В. Мудрий і головний секретар об'єднання В. Цілевич зустрілися з прем'єр-міністром Польщі Ф. Славой-Складковським, який звинуватив українську сторону у зриві «нормалізації» та відхилив вимогу про територіальну автономію українських земель у складі Польщі. Таким чином, стало зрозумілим, що польська сторона в майбутньому не піде на поступки у вирішенні українського питання і не буде змінювати проукраїнський курс у національному питанні.

За таких обставин особливо важливою була проблема консолідації національних сил, створення єдиного політичного центру. Проте між членами Контактного комітету не було єдності думок щодо умов об'єднання, політичної платформи консолідації. Протягом березня–травня 1939 р. між УНДО і ФНЄ на шпальтах газет відбувалася дискусія стосовно засад формування національного проводу. УНДО вважало, що українські політичні партії мають співпрацювати лише на широких демократичних засадах і при вільному змаганні ідей та політичних доктрин. При цьому зазначалося, що утворення єдиного політичного проводу можливе лише «органічним шляхом як надбудова існуючої політичної зорганізованості»⁶⁶².

Інтеграційні процеси в середовищі українських політичних кіл активізувалися в кінці літа 1939 р. 26 серпня 1939 р. у Львові відбулося засідання Народного комітету УНДО за участю всіх членів ЦК, голів і секретарів повітових організацій, членів УПР, головних редакторів партійних органів. У прийнятій резолюції йшлося про об'єднання

⁶⁶¹ Projekt Ustawy konstytucyjnej Ziemi Halicko-Wołyńskiej złożony przez podpisanych posłów. Wysoki sejm uchwalić raczy załączony projekt ustawy Warszawa, dnia 3 grudnia 1938 r. // ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2035. – Арк. 1–19 (пол. мова).

⁶⁶² Хруслов Б. Політика УНДО напередодні Другої світової війни (1938–1939 рр.). – С. 187.

українського народу, створення єдиного національного проводу. Заходи УНДО, спрямовані на невідкладну організацію єдиного політичного центру, знайшли підтримку інших українських політичних партій. 31 серпня 1939 р. на засіданні представників УНДО, УСРП, УСДП, УНО і ФНЄ було вирішено створити Український національний провід, підготовлено його маніфест і установчі документи, які мали бути прийняті на Конгресі українських громадян 4 вересня 1939 р.

Провід УНДО підготував проект Конституції Українського національного проводу, в якому перед УНП ставилося завдання «сконсолідувати і скоординувати політичні та громадянські сили українського народу в Польщі», а також «порядкувати українським національним життям»⁶⁶³. Правильник устрою, організації праці та компетенції УНП визначав, що УНП буде складатися з Президії у складі 11 осіб і Головної ради, до якої входитимуть члени Президії і ще 24 члени Ради. На тих же засадах мали формуватись воеводські й повітові УНП⁶⁶⁴.

У Розділі III Правильника зазначалося, що до компетенції УНП «входять всі справи українського зорганізованого життя». Президія УНП зобов'язувалася вести всі поточні справи й виконувати ухвали Головної ради, яка, своєю чергою, була покликана виконувати «справи передані їй до рішення Президією», приймати відповідні постанови, видавати маніфести. Діяльність політичних партій обмежувалась тільки організаційною і пропагандистською справами⁶⁶⁵.

Однак втілити задумане в життя завадила розпочата Друга світова війна. Невдачі, які спіткали заснування Українського національного проводу, полягали в тому, що партійні

⁶⁶³ Проект Конституції української автономії у складі Польщі, запропонований УНДО // Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в XX столітті. Документи і матеріали. – Т. 1. – Кн. 2 (1929–1939). – С. 491.

⁶⁶⁴ Правильник устрою, організації праці та компетенції УНП (Проект) // Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в XX столітті. Документи і матеріали. – Т. 1. – Кн. 2 (1929–1939). – С. 494.

⁶⁶⁵ Там само.

інтереси в поглядах та діях політичних еліт узяли гору над спільною метою, яка за тих умов зводилась до захисту самих основ існування нації.

Таким чином, підсумовуючи вище викладене, зазначимо, що шляхом взаємних компромісів, з метою усунення розбіжностей у національному таборі УНДО створило адекватну обставинам платформу, в основі якої була концепція «опори на власні сили» у боротьбі за відродження незалежної соборної української держави, подальша розбудова національного фронту в Західній Україні. Платформа Об'єднання передбачала опозиційне ставлення до польської держави та визнання радянської України етапом до соборності та державності й сподівання на її трансформацію в незалежну національну українську державу.

Констатуючи наявність різних верств та станів в українському середовищі, ідеологи УНДО наголошували на «понадкласовості партії», яка виражає інтереси найчисельнішої суспільної категорії населення краю – селянства, Виступивши захисником інтересів всього українського селянства, УНДО у зверненні спробувало розкрити свою аграрну доктрину. Її зміст виводився з непорушності приватної власності на землю. Щодо майбутніх практичних дій, то Об'єднання стверджувало, що буде боротися за перехід землі в руки нашого селянства, особливо малоземельного і безземельного, без дальшого відшкодування⁶⁶⁶.

Гостру дискусію в партії викликало положення про передачу землі безземельним та малоземельним українським селянам без викупу викликало. Відтак офіційна програма, прийнята на II з'їзді УНДО у листопаді 1926 р., підтвердила аграрні домагання націонал-демократів: вивласнення великої земельної власності та передачу її без викупу українським малоземельним і безземельним селянам; негайне припинен-

⁶⁶⁶ Кондратюк О. К. Аграрне питання в програмах та діяльності українських політичних партій Західної України 1919–1939 рр.: автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Львів, 1997. – С. 13–14.

ня польської колонізації західноукраїнських земель; створення у сільському господарстві здорових самовистарчальних господарств. При цьому зазначалося, що кожен селянин має право на таку кількість землі, яку він у змозі, зі своєю родиною обробити. В програмі йшлося про підняття добробуту селян за рахунок підвищення врожайності господарств за допомогою проведення меліорації землі та впровадження і подальшого розвитку української кооперації. Націонал-демократи передбачали створення Головної Економічної Ради, яка б координувала діяльність економічних установ краю – Центросоюзу, Маслосоюзу, Сільського господаря та ін.⁶⁶⁷

Слід наголосити, що УНДО, виступаючи з позицій пріоритету національного над соціальним, особливу увагу зосередило на політичній частині документу, економічні ж положення (куди входила й аграрна програма) розкриті в загальних, подекуди декларативних рисах. Це зроблено з тактичних міркувань. Програма залишалася незмінною впродовж існування організації й уникала конкретизації положень з найгостріших проблем. Цю функцію виконували резолюції з'їздів УНДО відповідно до динамічних змін політичного та економічного життя⁶⁶⁸.

Поряд з УНДО, серед легальних українських партій важливе місце в українському державотворенні посідала *Українська соціалістично-радикальна партія* (УСРП) – впливова лівоцентристська партія, створена 14 лютого 1926 р. у результаті об'єднання Української радикальної партії (УРП) з Крайовим комітетом Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) Волині. Новоутворену партію очолив Л. Бачинський, заступниками були С. Жук та І. Макух, який очолив партію в 1930 р. після смерті Л. Бачинського, секретарем Секретаріату – М. Стахів⁶⁶⁹. Відомими діячами УСРП у 1920-30-х роках були І. Власовський, Л. Ганкевич, М. Ганкевич, І. Буняк,

⁶⁶⁷ Там само.

⁶⁶⁸ Там само.

⁶⁶⁹ *Красівський О. Я.* Східна Галичина і Польща: проблеми взаємовідносин. – К.: УАДУ, 1998. – С. 268.

І. Квасниця, М. Рогуцький, О. Когут, К. Стефанів, Д. Ладик та ін. У офіційному органі УРП «Громадський голос» з приводу об'єднання УПСР та УРП в одну партію зазначалося: «Плече об плече стануло українське селянство і робітництво західних українських земель в одну лаву, як цього бажали Волиняки, Галичане, Холщачи, Поліщуки, Підляшане, як цього вимагала потреба одностайного відпору ворожій навали і інтереси цілої України»⁶⁷⁰.

Представники УРП і УПСР узгодили основні положення Програми УСРП, яка була розроблена на основі програм обох партій і прийнята на установчому з'їзді. На жаль, надрукована програма була конфіскована поліцією і аж у 1927 р. було випущено брошуру «Вставайте, народє», яка була поясненням програми УСРП. Стосовно позиції партії до тогочасних українських політичних сил та можливості щодо співпраці з ними, та було підтверджена неможливість співпраці з тими українськими політичними партіями, що «стоять за капіталізм». Свою позицію соціалісти-радикали мотивували тим, що «їх крутійська політика» призводила до деморалізації народних мас, як це «показує політика УНДО»⁶⁷¹.

Програма партії складалася з 4-х частин і охоплювала всі сфери суспільного життя, поєднувала національні й соціальні питання. Національно-державна політика УСРП була спрямована на побудову самостійної, соборної української держави з республіканською формою правління («Утворення Самостійної Української Трудової Республіки і перехід всієї повноти влади в ній до рук працюючого народу»), а її провідними політичними орієнтирами стали потреба зміни існуючої політичної системи та демократизація влади.

Члени УСРП були твердо переконані в тому, що тільки в українській державі громадськість мала бачити свій ідеал. У програмі УСРП було скристалізовано філософію

⁶⁷⁰ Ми нація, а не конспірація // Громадський голос. – 1926. – 20 лютого. – С. 2.

⁶⁷¹ Постанови З'їзду Української Соціалістично-Радикальної Партії // Громадський голос. – 1926. – 6 березня. – С. 2.

всеукраїнського відродження. Соціалістами-радикалами відкидалася марксистська концепція диктатури пролетаріату і заперечувалася «большевицька диктатура партії через фальшиві совіти». Натомість УСРП обстоювала ідею формування органів влади у державі таким чином, щоб «верховна влада» належала народу, який її мав формувати шляхом «загального, рівного, таємного, пропорційного голосування», а виконавча влада в свою чергу за свою діяльність мала нести відповідальність «перед радами працюючого народу»⁶⁷².

Загалом політичні ідеї УСРП, відображені в її партійних документах, базувалися на класичних демократичних правах і свободах: свобода слова, зборів, страйків, недоторканість особи та житла, таємниця листування, рівність усіх громадян держави перед законом, виборність суддів, відміна смертної кари та довічного ув'язнення. Реалізацію політичних завдань партійні діячі нерозривно пов'язували із соціальним визволенням українського народу. У своїй програмі соціал-радикали основну увагу приділяли соціальним реформам, розвитку національного культурного життя. Реформоване законодавство мало забезпечити «розвиток творчих сил людини» та сприяти захисту «працюючих перед визиском і гнітом»⁶⁷³.

Добре усвідомлюючи значення національного питання, члени УСРП ніколи не відводили йому другорядної ролі й відстоювала право самовизначення націй і «Соборності України». «Боротися треба одночасно проти соціального і національного поневолення! Соціальне поневолення зникне, коли український працюючий люд заволодіє землею, національне тоді, коли він здобуде собі політичну волю», – йшлося в партійній програмі⁶⁷⁴.

⁶⁷² Стахів М. Проти Хвиль: Історичний розвиток українського соціалістичного руху на Західних Українських землях. – Львів, 1934. – С. 128.

⁶⁷³ Там само. – С. 128–129.

⁶⁷⁴ Вперед, народі. Пояснення програми Української Соціалістично-Радикальної Партії. – Львів: Громада, 1927. – С. 1–2.

Радикали розробили досить ґрунтовну соціально-економічну програму, зорієнтовану, в першу чергу, на розв'язання земельного питання та розвиток різних форм добровільної сільськогосподарської кооперації Велика увага приділялась підтримці українських профспілок і товариств. Соціал-радикали вважали, що землю потрібно віддати українським селянам без викупу.

Програма радикалів у культурно-освітній сфері, всупереч утискам і переслідуванням польських властей, сприяла збереженню культурних традицій українського народу. У цілому, національно-державна програма УСРП, незважаючи на певні обмеження, сприяла збереженню державницьких традицій українського національного руху, підвищенню національної свідомості в умовах польського окупаційного режиму.

З початку своєї діяльності УСРП перебувала в опозиції до польської влади. Вона трактувала Польщу як об'єкт національної боротьби українського народу, вважаючи інкорпорацію Західної України Польщею нелегітимною, і закликали українських парламентарів – членів УПР бойкотувати вибори президента країни. Зокрема, у зверненні Головної Управи партії до керівництва Української парламентарної репрезентації (УПР) у зв'язку з виборами президента Польщі у 1926 р. наголошувалося, що «Українська Парламентарна Репрезентація повинна ще раз рішуче й недвозначною відповідною заявою ствердити, що український працюючий народ без огляду на таку чи іншу внутрішню, чи зовнішню ситуацію в Польщі буде вперто добиватися всіма засобами свого соціального, національного визволення з-під панування Польщі та змагати до з'єднання цілого українського народу на всіх його етнографічних землях в Соборну, Самостійну Українську Трудову Республіку», а українські парламентарі повинні в Польських законодавчих установах оголосити заяву, що вибори президента країни були виключно

внутрішньою справою Польщі, а не Західної України, яка ніколи не визнавала й не визнає факту польського завоювання⁶⁷⁵.

На нашу думку, оцінка УСРП польської влади, її політики впродовж 20-х–30-х років ХХ ст. не зазнала особливих змін, на неї не вплинула навіть «пацифікація», що свідчить про ідеологічну стійкість і однорідність партії. Таке ставлення партії до Польщі, вочевидь, визачалися двома ідеологіями – соціалізмом і націоналізмом, які вона поєднувала, і що давало можливість їй легко пристосовуватися до будь-якої ситуації. Негативне ставлення УСРП до польської держави було визначене як фактором самої окупації, так і польською політикою супроти українців. При цьому соціалісти-радикали декларували, що «боротьба з наступом польського імперіалізму» продиктована не тільки класовими, але й національними інтересами⁶⁷⁶.

Загальні результати виборів до місцевих органів влади 1927 р. засвідчили, що соціалісти-радикали значно поступалися УНДО і за своїми впливами була другою після УНДО українською політичною партією.

Весною 1928 р. напередодні чергових виборів до парламенту Польщі між УНДО та УСРП відбулися переговори, але досягти порозуміння не вдалося. Не зумівши досягти консенсусу, соціалісти-радикали і націонал-демократи пішли на парламентські вибори 1928 р. нарізно, в коаліції з іншими політичними угрупованнями. УСРП, зокрема, боролася за місця в парламенті, об'єднавшись з соціал-демократичною групою «Вперед»⁶⁷⁷.

У ході виборчої кампанії між обома партіями спостерігалось протистояння, яке не принесло користі ні УНДО,

⁶⁷⁵ ДАВО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 32.

⁶⁷⁶ Федик І. Українська соціалістично-радикальна партія у ставленні до Польщі та її державних чинників у міжвоєнний період / Іван Федик // Наукові зошити історичного факультету. Львівського університету : зб. наук. пр. – Львів, 2011. – Вип. 12. – С. 209.

⁶⁷⁷ Зайцев О. Ю. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922 – 1939 рр.) // УІЖ. – 1993. – № 1. – С. 75.

ні УСРП, а лише послаблювало їх позиції. На сторінках своїх партійних пресових органів радикали звинуватили націонал-демократів у тому, що саме з їхньої вини не було утворено спільного українського блоку⁶⁷⁸.

Таким чином, роз'єднання українського національного політичного табору, висунення взаємних звинувачень один одному в результаті послаблювало політичні впливи обох партій. Особливо негативно міжпартійні розбіжності позначилися на ході виборчої кампанії на Волині, де позиції соціалістів-радикалів, як показали вибори до органів місцевого самоврядування 1927 р., й до того були незначними.

На виборах до сейму, що відбулися 4 березня 1928 р., УСРП спільно з соціал-демократами отримали 268677 голосів українських виборців⁶⁷⁹. На парламентських виборах 1928 р. УСРП разом з соціал-демократичною групою «Вперед» посіла друге місце серед українських політичних сил. До парламенту Польщі було обрано 8 членів партії, які утворили в сеймі Клуб Української соціалістично-радикальної репрезентації. Від соціалістів-радикалів Волині послами до сейму стали С. Жук та І. Власовський. А І. Макух був обраний сенатором польського сенату. У сенаті 9 членів УНДО, 1 соціаліст-радикал і 2 білоруси сформували спільний клуб, який очолив А. Горбачевський.

Новообрані парламентарі від УСРП відразу заявили про свою опозиційність до уряду. Їх дії не обмежувалися лише декларативними виступами про нелегітимність інкорпорації Західної України Польщею. Вже на першому засіданні новообраного сейму 27 березня 1928 р. Появу Ю. Пілсудського послали від УСРП Л. Бачинський та С. Жук зустріли антиурядовими вигуками і гаслами. В результаті засідання сейму було зірвано, а під час спроби поліції заарештувати вищеназваних послів за них заступилися інші українські парламентарі, тому конфлікт було вичерпано виведенням з залу Л. Бачинського та

⁶⁷⁸ УНДО волить і на Волині чужу буржуазію // Громадський голос. – 1928. – 20 січня. – С. 2.

⁶⁷⁹ Зайцев О. Ю. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922 – 1939 рр.). – С. 75–76.

С. Жука та виступами-протестами українських послів, які, щоб довести свою принциповість, заспівали український гімн⁶⁸⁰.

Виступаючи у сеймі 30 березня 1928 р. від імені парламентського представництва соціалістів-радикалів, посол Д. Ладика наголосив, що «Український працюючий народ, змагаючи до повної рівноправності з іншими націями цивілізованого, культурного світа буде невпинно боротись за цілковите усунення панування над ним колонізаторських центрів шляхецько-буржуазних Бухареста, Праги, Варшави та державно-капіталістичної Москви і за створення Соборної, самостійної ні від кого незалежної Української Соціалістичної Республіки»⁶⁸¹.

Отже, політична активність соціалістів-радикалів у парламенті країни, їх агітаційно-пропагандистська праця на західноукраїнських землях поступово приносили свої результати. Лави партії поповнювалися, і вже в 1928 р. УСРП налічувала 7,5 тис. осіб і мала доволі розгалужену мережу своїх організацій на західноукраїнських землях, ставши однією з найвпливовіших легальних українських політичних партій⁶⁸².

У своїй партійній програмі соціалісти-радикали задекларували широкий спектр політичних прав, окреслили свої завдання з метою розв'язання соціально-економічних проблем таким чином, щоб був дієвий механізм захисту інтересів «працюючого люду».

Ідеологія УРП-УСРП була синтезом національних (самостійність, незалежність, соборність держави), ліберально-демократичних (рівність усіх громадян перед законом, індивідуальна свобода, принципи політичного плюралізму, розподіл влади на законодавчу, виконавчу, судову, свобода

⁶⁸⁰ Федик І. Ставлення Української соціалістично-радикальної партії до польської окупації Західної України (1923-1932 рр.) // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. – Львів, 1999. – Вип. 2. – С. 174.

⁶⁸¹ Заява УСРП Репрезентації // Громадський голос. – 1928. – 7 квітня. – С. 1.

⁶⁸² Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 рр.). – Івано-Франківськ, 1993. – С. 175.

слова, поглядів, переконань, совісті, запровадження загального виборчого права), соціалістично-народницьких (забезпечення соціальних прав, створення умов для гармонійного і всебічного розвитку особистості, справедливий розподіл матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці,) ідей та відповідала тогочасним життєвим потребам українців.

УСРП не планувала боротись революційними методами, а, як вже було сказано вище, своєю стратегічною метою партія проголосила самостійну «Українську Трудову Республіку з переходом усієї повноти влади в ній до рук працюючого народу»⁶⁸³.

В аграрній частині програми соціалісти-радикали домагались того, щоб земля була передана українським трудовим малоземельним та безземельним селянам без жодного викупу. Планувалося створити народний земельний фонд для наділення малоземельних і безземельних селян. Розподіл землі мали б проводити «ради працюючого народу». Виконання далекосяжних завдань планувалося проводити після проведення розподілу великого землеволодіння. Наголошувалося на створенні «здорових селянських господарств». Для піднесення врожайності землі планувалося проведення комасації, меліорації, регуляції рік, доріг, електрофікації сіл, будівництво сільськогосподарських шкіл. Особливі надії соціалісти-радикали покладали на кооперацію, за допомогою якої обіцяли розв'язати аграрні проблеми: «Земля, праця і кооперація – це є наша програма в селянській справі!»⁶⁸⁴.

Маючи різну історію, в кінцевому підсумку політична й економічна платформи *Української соціал-демократична та Українська Соціалістично-радикальної партій* були дуже подібними, Але більш досконалішою була аграрна частина програми УСРП, яка і за суттю економічних вимог та засобами

⁶⁸³ Кондратюк О. К. Аграрне питання в програмах та діяльності українських політичних партій Західної України 1919 –1939 рр.: автореф. дис. ... канд. істор. наук . – Львів, 1997. – С. 18.

⁶⁸⁴ Там само. – С. 19.

їх реалізації відображала корінні інтереси селянства краю. У зв'язку з цим партія мала переважаючий вплив в українському селі. Наприкінці 1934 р. вона налічувала понад 20 тис. членів, а окрім цього мала розгалужену мережу молодіжних організацій «Каменярі», чисельність яких становила 10 тис. осіб. Натомість декларативність і невизначеність програмних засад УСДП, промарксистське доктринерство, особисті амбіції лідерів підривали її авторитет і зменшували вплив на західноукраїнське селянство⁶⁸⁵.

Значна роль у громадсько-політичному житті населення Східної Галичини та Західної Волині належала створеній у лютому 1919 р. *Комуністичній Партії Східної Галичини* (далі – КПСГ), яка з 1923 р. прибрала назву *Комуністична Партія Західної України* (далі – КПЗУ). На відміну від інших комуністичних партій, вона вирізнялася особливою чутливістю до національно-політичних проблем українського народу, його боротьби за державну незалежність та соборність. Певною мірою це було зумовлено тим, що творцями та більшістю її членів були діячі, які у юнацькі та молоді роки брали активну участь у національно-визвольному русі, зокрема у загонах Січових Стрільців, а деякі – і в Українській Галицькій Армії (далі – УГА). Тому її діяльність можна охарактеризувати як націонал-комуністичну. Не даремно КПЗУ періодично конфліктувала не тільки з Комуністичною Робітничою партією Польщі, до складу якої вона належала, та Комуністичною партією більшовиків України (далі – КП(б)У), особливо за часів керівництва нею Л. Кагановича, але й Виконкомом Комуністичного Інтернаціоналу, який діяв під диктовку Всесоюзної Комуністичної Партії більшовиків та особисто Й. Сталіна⁶⁸⁶.

Уже на початку 20-х рр. ХХ ст., всупереч протидії КРПП та керівництва Комуністичного Інтернаціоналу

⁶⁸⁵ Там само. – С. 19–20.

⁶⁸⁶ Панфілова Т. О. Роль політичних партій у розвитку суспільства (на матеріалах Західної України першої половини ХХ ст.) / Т. О. Панфілова // Ефективність державного управління. – 2013. – Вип. 37. – С. 102.

вона активно підтримувала український антиокупаційний національно-визвольний рух, а в листопаді 1922 р. рішуче приєдналася до бойкоту сеймових виборів і, тим самим, перешкоджала намаганням польського уряду, шляхом проведення сеймових виборів, анексувати Східну Галичину. КПЗУ послідовно відстоювала право населення Західної України на самовизначення і возз'єднання з Радянською Україною, а у середині 20-х рр. XX ст. виступила також за реалізацію програми територіальної автономії Західної України як важливого етапу забезпечення національних, соціально-політичних та культурно-освітніх потреб. Однак виконавчий комітет Комуністичного Інтернаціоналу різко засудив ці дії КПЗУ, бо вважав, що боротьба за територіальну автономію заслоняє гасло самовизначення і загалом не сприяє прискоренню реалізації кінцевої мети пролетаріату – здійсненню соціалістичної революції. Окрім того, навіть концепція возз'єднання українських земель у єдиній державі періодично переглядалась як Виконкомом Комінтерну, так і Компартією Польщі, що значно ускладнювало політичну ситуацію для КПЗУ⁶⁸⁷.

Особливу принциповість і мужність керівництво КПЗУ на чолі з О. Кріликом (Васильківим) та Р. Кузьмою (Турянським) продемонструвало наприкінці 20-х рр. XX ст., коли воно рішуче виступило проти розправи з О. Шумським, наркомом освіти, якого перший секретар ЦК КПБУ Л. Каганович звинувачував у націоналізмі, за викривлення політики українізації. На захист Шумського виступило керівництво КПЗУ. На лютнево – березневому 1927 р. пленумі ЦК КП(б)У К. Саврич (Максимович) заявив, що він не бачить принципового розходження О. Шумського з політичною лінією ЦК КП(б)У, зокрема в національному питанні, що той “не проповідував боротьбу двох культур”, тобто російської і української.

⁶⁸⁷ Там само.

Аналогічними за змістом були і виступи О. Васильківа, Р. Турянського, П. Стасюка (Тараса) та інших⁶⁸⁸.

Звичайно, за умов, коли в більшовицькій партії і в політичному житті Радянського Союзу утверджувалися принципи стовідсоткової “одностайності”, виступи представників КПЗУ розцінювалися як замах на основні засади соціалізму та політики Комуністичної Партії і за неписаними законами того часу вимагали рішучого осуду та покарання.

Пропагуючи орієнтацію на Радянську Україну, яка мала б допомогти Західній Україні визволитись з-під польської окупації та об'єднались в єдиній соціалістичній радянській державі, КПЗУ у 20-ті роки мала помітний вплив серед частини селянства і робітництва. Цьому сприяли успіхи НЕПУ в СРСР, політика українізації в радянській Україні, що стало притягаючою силою для багатьох людей в Західній Україні⁶⁸⁹.

Основою аграрної програми партії впродовж її існування було гасло конфіскації поміщицьких, монастирських і церковних земель та безкоштовної передачі її трудовому селянству. При цьому КПЗУ розглядала гасло «За землю без викупу», так само як і часткові вимоги щодо поліпшення становища селянства, лише як необхідні проміжні завдання на шляху до здійснення пролетарської революції. Щодо питання про характер аграрного ладу в Західній Україні після перемоги соціалістичної революції, то партія вважала за краще його не афішувати. Адже згідно з більшовицькою програмою, яку КПЗУ сповідувала, приватна власність на землю скасовувалась, одноосібні селянські господарства мали перетворитись у великі державні або колективні⁶⁹⁰.

І насамкінець зауважимо, що упродовж міжвоєнного періоду провідною ідеєю розвитку українського руху серед західноукраїнського політикуму була ідея консолідації

⁶⁸⁸ Там само.

⁶⁸⁹ Кондратюк О. К. Аграрне питання в програмах та діяльності українських політичних партій Західної України 1919–1939 рр.: Автореф. дис. ... кандидата історичних наук. – С. 20.

⁶⁹⁰ Там само. – С. 21.

національних політичних течій. У середині 20-х років консолідаційні процеси проходили в рамках окремих ідейно-політичних течій (створення УНДО у 1925 р., УСРП у 1926 р.). Ці ідеї виявили свою значимість під час виборчих кампаній 1928 і 1930 рр. У другій із них УНДО, УСРП, УСДП зуміли об'єднатися. Досить близькою до реалізації консолідаційна ідея була у 1934–1935 роках у руслі кампанії за скликання Всеукраїнського національного конгресу. У його роботі погодилися взяти участь УНДО, УСРП, УСДП, УНО та чотири закордонні осередки колишніх наддніпрянських партій. Хоча укладення УНДО «нормалізаційної» угоди перешкодило скликанню конгресу, партіями було розвинуто досвід політичного діалогу та співробітництва. Необхідність об'єднання національних сил краю була викликана змінами як у міжнародному становищі, так і внутрішньполітичному житті Польщі, станом українсько-польських взаємин та невдачею «нормалізаційної» політики УНДО. Поряд з тим, формат міжпартійного порозуміння уявлявся політичними партіями Західної України по-різному: а) УНДО намагалося об'єднати всі національні сили краю навколо своєї програми; б) УСРП та УСДП, тяжіючи до об'єднання лівоцентристських сил, вважали за необхідне домагатися укладення перемир'я між провідними партіями; в) ФНЄ виступав за ідеологічне та організаційне об'єднання всіх українців краю; г) УНО висувало ідею порозуміння навколо територіальної автономії Західної України в рамках Польської держави⁶⁹¹.

У міжвоєнний період в Західній Україні діяло чимало різноманітних за програмою, методами й засобами діяльності партій.

Програми політичних партій на Західній Україні щодо державної незалежності та соборності України, а також захисту соціальних, національно-політичних та культурно-

⁶⁹¹ Демчишак Р. Б. Національне питання в діяльності легальних українських політичних партій Західної України у 1935–1939 рр. (історико-політологічний аналіз): Автореф. дис... кандидата політичних наук. / Р. Б. Демчишак. – Львів, 2006. – С. 12–13.

освітніх прав українців, були по суті, подібними, але різнилися методами і засобами їх реалізації. Жваві дискусії стосовно характеру державного будівництва та національно-політичної ситуації в Радянській Україні точилися у всіх політичних партіях та культурно-освітніх організаціях Західної України. Але, незважаючи на інколи діаметрально протилежну оцінку цих процесів, загал українців, як стверджував Д. Левицький на II з'їзді УНДО 19 листопада 1926 р., був одностайним в тому, що «В долі і недолі підемо без ніяких застережень рука в руку з нашим матірним пнем з наддніпрянськими українцями...», бо «знаємо, що їх дорібок – то наш спільний дорібок, а їх політична незалежність приведе і нас до політичної незалежності»⁶⁹². Всі партії відзначалися намаганням покращити соціально-економічне та культурне становище населення краю, сприяти збереженню і утвердженню національної самосвідомості і цим стимулювали його прагнення здобути національну свободу та відновити державну незалежність і соборність України.

Зовнішньополітичні пріоритети української організованої націонал-демократії Західної України пройшли еволюцію від категоричної позиції невизнання польського панування на Західній Україні і частково радянофільських орієнтацій у 1920-х рр. до нормалізації українсько-польських стосунків на антирадянському ґрунті на засадах автономії Західної України у складі Польщі у 1930-х рр. Чинниками визначення зовнішньополітичних орієнтирів у концепціях і практичній діяльності української націонал-демократії були: реакція на широкий діапазон міжнародної політики і конфігурацію міжнародних союзів; ставлення до українського питання і становище українського народу у Польщі та СРСР; характер політичних режимів Польщі та СРСР. Політична діяльність української націонал-демократії сприяла актуалізації українського питання на міжнародному рівні.

⁶⁹² Реферат голови УНДО д-ра Д. Левицького // Діло. – 1926. – 28 листопада. – С. 3.

РОЗДІЛ 6

Ірина КРАСНОДЕМСЬКА

ФЕНОМЕН КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РОЛЬ У ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ КІНЦЯ 30-х років ХХ ст.

Свідоме українство завжди прагнуло до незалежності. Бажання до утворення власної незалежної держави є характерним для усіх націй. Проте, для української, історія боротьби якої за самостійність сповнена яскравих, але водночас трагічних сторінок. Давня слава княжих часів і досі нагадує нащадкам про те, що їх предки мали свою державність і були сильними господарями своєї землі.

У першій третині ХХ ст. українцям все ж таки вдалося відновити національну державність. Проте, через внутрішні і зовнішні чинники, вона довго не проіснувала. Але варто зазначити, що для даного періоду характерне піднесення руху за утворення власної держави. Зникнення великих імперій після Першої світової війни дало змогу створити умови для відновлення власної держави. Утворення УНР, ЗУНР та їх об'єднання (злука), існування Української Держави П. Скоропадського, діяльність українських урядів за тогочасних, важких умов, стало значним і вагомим кроком до досягнення майбутньої соборності та незалежності українських земель і єдності української нації. Вперше, ще з часів Козаччини, вдалося утворити свою власну державу, стати господарями на своїй землі. Проте, через відсутність єдиного погляду на напрям розвитку державності, та тиск зовнішніх чинників зробили неможливим подальше існування українських державних утворень.

Ще однією важливою сторінкою історії державного будівництва є утворення Карпатської України. У складних умовах національно свідомому населенню цієї невеликої території вдалося створити самобутнє незалежне державне утворення. Закарпатці показали, незважаючи на достатньо значну етнічну різнобічність даного регіону, що вони відносять себе до української нації, і прагнуть до утворення єдиної держави.

На початку 1920-х років в результаті поразки Української національно-демократичної революції 1917–1921 років західноукраїнські землі опинилися у складі трьох держав – Польщі, Румунії й Чехо-Словаччини. Зокрема значна частина Східної Галичини, Західної Волині, Західного Полісся, Холмщина і Підляшшя перебували під польською окупацією.

На той час у Польщі мешкало близько 6 млн українців, які заселяли майже третину тодішньої її території. Певний період міжнародно-правовий статус українських земель у складі Польщі не був визначений. Суть його полягала в тому, що з погляду міжнародного права і держав Антанти, влада Польщі над ними вважалася спірною. Кожна із сторін намагалася відстояти свої інтереси. Польські власті йшли шляхом поступок і обіцянок. На Паризькій мирній конференції 28 червня 1919 р. Польща зобов'язалася перед країнами Антанти гарантувати українському населенню автономію, а в польській конституції 1921 р. українцям надавалося право на рідну мову в публічному житті та навчанні в початкових школах. Крім цього, закон від 26 вересня 1922 р. надавав самоврядування трьом галицьким воєводствам: Львівському, Станіславському і Тернопільському. І хоча всі ці права і гарантії так і залишилися на папері, все ж вони стали вагомими аргументами під час остаточного вирішення долі західноукраїнських земель радою послів великих держав.

Загалом становище західних українців у складі трьох держав не було однаковим. Воно відображало особливості соціально-економічного і політичного життя панівних

націй. Варто зазначити, що Підкарпатська Русь до того, ще у складі Австро-Угорської імперії, вважалася найвідсталішим регіоном імперії⁶⁹³. На підставі Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 р. територія українського Закарпаття увійшла до складу Чехо-Словацької республіки під історичною назвою Підкарпатська Русь⁶⁹⁴. Закарпаття було визначено як автономний край із власним парламентом (сеймом), до компетенції якого входили питання освіти, мови, релігії, місцевого самоуправління. Однак влада тут належала губернатору, якого призначала Прага. Юридично входження Закарпаття до складу Чехо-Словацької республіки було оформлено в Празі підписом української делегації у складі ста чоловік на чолі з А. Волошиним⁶⁹⁵. Чехо-Словаччина не поспішала виконувати взяті на себе зобов'язання стосовно автономії Закарпаття, це питання залишалось невирішеним⁶⁹⁶.

Ще у XIX ст. права українців Карпат були обмежені в основному угорською політикою⁶⁹⁷. Про будь-які автономні права і самоврядування навіть і не йшлося. Весна народів у 1848 р. не принесла повної свободи, хоч деякий час існував «Автономний Руський Дистрикт», намісником якого був Адольф Добрянський. Після розпаду Австро-Угорщини закарпатські українці розпочали активну політичну діяльність, тоді почали з'являтися Руські Ради в Сиготі, Ужгороді, Сваляві, Хусті, Пряшові і тд. Першу Центральну Руську народну Раду було створено в Ужгороді.

⁶⁹³ Кучерук О. Карпатська Україна / О. Кучерук. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – С. 4.

⁶⁹⁴ Цубов Л. На шляху до державності (До 70-річчя проголошення незалежності Карпатської України) / Л. Цубов // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. – К., 2009. – Вип. 43. – С. 232.

⁶⁹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 204. – Арк. 36.

⁶⁹⁶ Кучерук О. Карпатська Україна. – С. 4.

⁶⁹⁷ Гай-Нижник П. П., Яремчук В. Д. На шляху до Української державності в Закарпатті (реконструкція визвольних змагань у XIX – початку XX ст.) / П. Гай-Нижник, В. Яремчук // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2008. – Т. XXII. – С. 300–319.

Приєднання Закарпаття до ЧСР сталося внаслідок збігу низки обставин, насамперед міжнародних, серед яких найважливішими були: поразка у війні і розпад Австро-Угорщини та загальноєвропейський негативізм у ставленні до Відня і Будапешта, перемога більшовицької революції в Росії, невдачі українського державотворення, а також неспроможність українських держав – ЗУНР і УНР⁶⁹⁸ – відстояти рішення українців Закарпаття про злуку з Соборною Україною і, нарешті, про Чехо-Словацька орієнтація в цьому питанні країн Антанти, особливо Франції, яка влаштувала практично всіх учасників Паризької мирної конференції і була підтримана ними з геополітичних міркувань (концепція Малої Антанти тощо)⁶⁹⁹.

Однак загалом, з урахуванням усіх тодішніх обставин, можливостей і альтернатив історичного розвитку, слід визнати, що об'єднання закарпатських русинів-українців з сусідніми слов'янськими народами – словаками і чехами – у складі новоутвореної, чи не найдемократичнішої на той час в Європі Чехо-Словацької республіки, яка до того ж обіцяла закарпатцям надати гарантовані державами-переможцями широкі автономні права (тобто закарпатські русини-українці, єдині з національних меншин ЧСР, ставали її державотворчим елементом), було єдиним реальним і водночас оптимальним варіантом, позаяк відкривало нові можливості для соціально-економічного й національно-культурного розвитку одного з найвідсталіших на початку ХХ ст. регіонів Європи)⁷⁰⁰.

Приєднанням Закарпаття до Чехо-Словацької Республіки у 1919 р. було покладено початок новому, багато в чому

⁶⁹⁸ *Гай-Нижник П.* ЗУНР – ЗО УНР: становлення органів влади і державного управління (1918–1919 рр.). – Київ, 2018. – 146 с.; *Гай-Нижник П. П.* Ідея Соборності й українське державотворення (1918–1919 рр.) // *Гілея*. – 2014. – Вип. 91 (№ 12). – С. 25–37.

⁶⁹⁹ *Віднянський С.* Проблема самовизначення і розв'язання питання про державну належність Закарпаття / *С. Віднянський* // *Історія державної служби в Україні*. – Т. 2. – К.: Ніка Центр, 2009. – С. 49–50.

⁷⁰⁰ Там само. – С. 50.

неоднозначному й суперечливому, але загалом важливому етапу в розвитку цього самобутнього українського краю.

З включенням Закарпаття до складу ЧСР перед молодого державою постало нове додаткове завдання, яке розглядалося її керівниками як сукупність політичної, адміністративної, господарської і культурної проблем приєднаного краю.

Хоч Закарпаття було приєднане до Чехо-Словаччини на основі автономії й Карпатська Русь отримала свій сейм, та протягом наступних 20 років у політичному житті регіону не відбулося вагомих зрушень. Замість конституційно узаконеного самоврядування в Закарпатті на практиці в 20-х роках ХХ ст. почалося запровадження централізованої адміністративної системи управління. На чолі стояв крайовий президент, який мав дорадчий орган «Крайове заступництво», що обирався населенням кожні шість років під час виборів до місцевих органів самоврядування. Воно складалося з 12 виборних членів і 6 яких призначали у Празі, в якому українське представництво було незначним. Воно не мало ніякої законодавчої компетенції і було повністю підконтрольне крайовому президенту, який завжди був чехом за національністю і підлягав пражському міністерству внутрішніх справ. Таким було становище українців Закарпаття аж до 1938 р.⁷⁰¹. Конституційне положення про комплектування державної служби в краї переважно місцевими фахівцями тут не дотримувалося: роздутий адміністративно-управлінський апарат Підкарпатської Русі (до 20 тис. чиновників) на 70–80% складався з чеських словацьких урядників, хоча чехи і словаки становили в середині 1930-х років усього 4,5% населення Закарпаття (близько 30 тис. осіб). Певною дискримінацією населення Закарпаття в політико-правовому сенсі була відсутність його представників у Національних зборах ЧСР, утворених на основі конституції в квітні 1920 р. Лише в березні 1924 р. закарпатці вперше взяли участь у виборах до парламенту республіки, коли обрали 9 послів (депутатів) і 5

⁷⁰¹ Росоха С. Сойм Карпатської України С. Росоха. – Вінніпег, 1949. – С. 12–13.

сенаторів, хоча за законодавством і з урахуванням кількості населення краю мали обирати відповідно 13 і 6 представників. Спостерігалися й інші порушення конституційних прав закарпатців⁷⁰².

Даючи оцінку процесу становлення й функціонування державно-політичної системи ЧСР на Закарпатті, зазначаючи його недоліки й вади, варто також відзначити і ті позитивні наслідки, що сприяли активізації суспільно-політичного руху в краї, який у ході поступових демократичних перетворень у політичній, культурній і соціальній сферах ставав дедалі вагомішим чинником загальнодержавного громадсько-політичного життя. Зміни на краще тут відбувалися, хоча й повільно, доля українців поліпшувалася, чехи дали карпатським українцям більшу міру політичної та культурної самореалізації, ніж вони будь-коли мали. Було проведено ряд реформ, більшість яких мали добрі результати. Демократичні засади чехословацької конституції створювали сприятливі умови для розгортання процесів політизації й структуризації закарпатського суспільства, зокрема, для виникнення й діяльності політичних партій, громадських об'єднань, культурно-освітніх товариств та інших інститутів і елементів громадянського суспільства, таких як багатопартійність, права людини, плюралізм тощо⁷⁰³.

Протягом усього майже двадцятирічного періоду існування Першої, домюнхенської, Чехо-Словацької Республіки тривала боротьба закарпатців за автономію. Цей рух русинів-українців був справді всенародним: у ньому брали участь практично всі політичні партії, громадські об'єднання й національно-культурні товариства Закарпаття, що виступали дедалі більш активною опозицією центральній владі. Водночас розбіжності політиків та місцевої інтелігенції у поглядах на національну приналежність закарпатців та національно-

⁷⁰² Віднянський С. Проблема самовизначення і розв'язання питання про державну належність Закарпаття. – С. 58.

⁷⁰³ Там само. – С. 58–59.

культурна ворожнеча у краї були великою перешкодою успішній боротьбі за їхні права і полегшували керівним колам ЧСР тривалий час утримувати масовий рух за автономію Закарпаття в безпечних для Праги рамках⁷⁰⁴.

Проте на початку 30-х рр. ХХ ст. ситуація тут дещо змінилася. За чехословацькою статистикою на території Підкарпатської Русі в цей час проживало 549 тис. місцевого українського населення, з якого близько 80% безпосередньо в Закарпатті і ще 15% – на Пряшівщині (у Словаччині). Крім того, в самій Празі була численна і активна українська діаспора, яка складалася з емігрантів центральної та західної України. У той час на Закарпатті діяли дві головні сили – так звані москвофіли, які ще з ХІХ ст. орієнтувалися на Росію, в союзі з мадяронами (тобто – прибічниками угорців) (лідер – А. Бродій) та український національний політичний табір (лідер – А. Волошин), який поступово брав угору в суспільному житті регіону⁷⁰⁵.

Під впливом українського національного руху закарпатське громадсько-політичне життя активізувалося. Поширення освітньої мережі, активізація просвітницьких товариств («Просвіта» та ін.), поступовий перехід до загальноукраїнського правопису, збільшення преси – все це зумовило вироблення політичного підґрунтя для подальшого посилення національно-патріотичних і державницьких сил. Одним із лідерів українського табору був греко-католицький священник Августин Волошин⁷⁰⁶.

Упродовж 20–30-х років ХХ століття українці Закарпаття пройшли важкі випробування демократією, шукали можли-

⁷⁰⁴ Віднянський С. Карпатська Україна як форма української національної державності напередодні Другої світової війни / С. Віднянський // Тези доповідей. 3-я Всеукраїнська наук. конф. Друга світова війна і доля народів України. – К., 2008. – С. 42.

⁷⁰⁵ Гай-Нижник П. П. Карпатская Украина в 1939 г. как одна из «разменных монет» Мюнхенского договора / П. П. Гай-Нижник // Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы. – СПб.: АЛЕТЕИЯ, 2011. – С. 26.

⁷⁰⁶ Кучерук О. Карпатська Україна. – С. 4.

вості власного державотворення. Двадцятирічне перебування краю в складі демократичної Чехо-Словацької Республіки створило оптимальні умови для різнобічного національно-культурного розвитку Закарпаття. Ставлення урядовців Чехо-Словаччини до Закарпаття й української проблеми загалом суттєво відрізнялося від політики щодо української ідеї інших країн Європи, перш за все Польщі. Цей факт, безперечно, сприяв у проведенні Августином Волошином чіткого українського курсу, хоча й з орієнтацією на заступництво Німеччини, а автономні уряди Закарпаття одержували всебічну підтримку з боку українців Східної Галичини, європейських країн, США і Канади, які бачили в автономній державі зародок майбутньої соборної України⁷⁰⁷.

Особливістю національно-визвольного руху було й те, що його ключові діячі мали подвійну національну ідентичність, походили із змішаних українсько-угорських сімей. Серед таких Августин Волошин, а також Андрій Бродій, брати Брацайки – Михайло і Юлій – як і десятки інших. Вони очолювали найбільш потужні національно-визвольні течії та відіграли основну роль у забезпеченні успіхів⁷⁰⁸.

Надалі вбачаємо доцільним розглянути передумови, які склалися на початку 1938 р., що дали поштовх до початку творення держави. Перш за все, варто показати місце Закарпатської Русі і бачення сусідніх країн подальшого існування краю.

Ситуація у регіоні докорінним чином змінилася в другій половині 1930-х років, коли, з одного боку, в Закарпатті відбулися радикалізація громадсько-політичного життя

⁷⁰⁷ *Вегеш М.* Карпатська Україна в контексті українського державотворення: навч. посіб. / М. Вегеш [та ін.]; Управління освіти і науки Закарпатської обласної держ. адміністрації, Закарпатський ін-т післядипломної педагогічної освіти, Ужгородський національний ун-т. Факультет суспільних наук. – Ужгород: Карпати, 2008. – С. 6–7.

⁷⁰⁸ *Держалюк М.* Карпатська Україна як феномен протистояння тоталітаризму в Європі / М. Держалюк // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Вип. 16. – С. 69–70.

навколо питань національно-культурного розвитку й реалізації автономних прав краю та зростання античеських настроїв серед місцевого населення, а з іншого боку – в Європі загострилися міжнародна обстановка й загальноєвропейська політична криза напередодні Другої світової війни⁷⁰⁹.

Криза у Чехо-Словацькій республіці, територіальні претензії з боку сусідніх держав призвели до того, що українське питання набуло міжнародного резонансу, свої інтереси тут мали Франція, Великобританія та сусідні країни – Польща, Угорщина, Німеччина. Москва дивилася на ці процеси із засторогою. Передчуваючи час змін, ворогуючі табори Закарпаття – русофіли та український табір – підписали спільну декларацію у справі української автономії, яку було вручено чеському уряду в Празі. Тоді ж було досягнуто домовленості про склад майбутнього автономного уряду, створено Національну раду Підкарпатської Русі, до якої увійшли практично всі основні політичні сили краю. Проти автономії виступила лише Комуністична партія. 5 жовтня 1939 р. подав у відставку президент ЧСР Е. Бенеш. Цим скористалися словацькі та українські автономісти⁷¹⁰.

29 вересня 1938 р. у Мюнхені відбулася міжнародна конференція за участю чотирьох провідних держав – Німеччини, Італії, Франції і Великобританії. В основу вирішення чехословацького питання було закладено етнографічний принцип. У відповідності з ним Німеччина отримувала судетські землі. Що стосується Угорщини та Польщі, то британська пропозиція полягала в тому, щоб дати можливість зацікавленим державам вирішити питання полюбовно протягом трьох місяців. Після залагодження цих питань, Німеччина та Італія виявили готовність надати Чехо-Словаччині свої гарантії для їх меж. Зауважимо, що

⁷⁰⁹ Віднянський С. Карпатська Україна як форма української національної державності напередодні Другої світової війни / С. Віднянський // Тези доповідей. 3-я Всеукраїнська наук. конф. Друга світова війна і доля народів України. – К., 2008. – С. 42.

⁷¹⁰ Кучерук О. Карпатська Україна. – С. 5.

безпосередньо питання про долю Закарпаття не розглядалося в Мюнхені, але його підтекст неприкрито вказував на потурання Угорщині.

Офіційна Варшава підтримала угорські претензії. Вся урядова польська преса виступила за анексію Закарпаття й приєднання його до Угорщини. Ще до початку Мюнхенської конференції поляки домагалися приєднання Закарпаття до Угорщини, мотивуючи це тим, що на території Карпатської України нібито є більшовицькі бази, які становлять велику небезпеку для Європи. Однак після зміни політичного курсу керівництва ЧСР такі твердження стали очевидною вигадкою. Тоді Польща змушена була вказати на справжню причину своєї підтримки експансіоністських планів Угорщини, а саме – на українську загрозу, тобто на те, що Підкарпатська Русь (Закарпаття, Карпатська Україна) є п'ємонтом для відродження української державності⁷¹¹.

У виданні «Век Нови» 11 жовтня 1938 р. викладено позиції Варшави з даного питання. «В угорських претензії до Чехо-Словаччини, – писала вона, – є одна річ великої політичної ваги – це Підкарпатська Русь. Ця країна має ключову позицію в середній і східній Європі. Польську Сілезію навіть не порівняти з нею. Ця країна позначала для чехів з'єднання з СРСР. У разі його розвалу і створення української держави, чехи зробили б негайний розворот у своїй національній політиці, провівши українізацію Русі. Замість Москви, чеські шляхи вели б до Києва. Наша Галичина опинилася б тоді між двох вогнів! ...Коли сьогодні українці висувають вимоги до самовизначення Русі, коли вони говорять про незалежність, або хоча б про автономію, – хоча ці вимоги з позиції українців логічні, то польський інтерес повинен тут поставити твердені!»⁷¹².

⁷¹¹ Гай-Нижник П. П. Карпатская Украина в 1939 г. как одна из «разменных монет» Мюнхенского договора / П. П. Гай-Нижник // Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы. – СПб.: АЛЕТЕЙЯ, 2011. – С. 29.

⁷¹² Там само. – С. 30.

Отже, внаслідок Мюнхенського диктату (вересень 1938 р.) Чехо-Словацька Республіка вимушена була задовольнити ультимативні німецькі вимоги, і зраджена союзниками країна опинилася у стані глибокої політичної кризи, із якої поспішили скористатися словацькі та закарпатські автономісти. Спочатку словаки, а слідом за ними закарпатські русини-українці проголошують автономію, і Прага змушена нарешті затвердити автономні уряди Словаччини (7 жовтня) і Підкарпатської Русі (11 жовтня). Перша Чехо-Словацька Республіка припиняє своє існування, а наступне піврічне існування урізаної з усіх боків Чехо-Словаччини увійшло в історію як період Другої республіки, побудованої на федеративних засадах⁷¹³.

8 жовтня 1938 року в Ужгороді було утворено перший «карпато-руський» уряд на чолі з А. Бродієм, що будував плани включення Підкарпатської Русі на правах автономії до складу Угорщини⁷¹⁴. Також А. Бродій отримав портфелі міністра шкільництва і міністра федерального уряду у справах Підкарпатської Русі. Міністром внутрішніх справ призначено Е. Бачинського, міністром комунікацій – Ю. Ревая, а С. Фенцика – міністром без портфеля. Державними секретарями стали І. Пещак та лідер українського табору А. Волошин⁷¹⁵. Цілий день 9 жовтня українці вели телефонні переговори з Прагою про затвердження автономного уряду для Закарпаття. У Празі ж під різними приводами тягнули час, і 10 жовтня 1938 р. радіо Праги повідомило, що Чехо-Словацька Республіка стала федерацією трьох народів – чехів, словаків і українців. Уряд Праги офіційно надав автономію і визнав автономний уряд Підкарпатської Русі. Це рішення було підтверджене

⁷¹³ Віднянський С. Карпатська Україна як форма української національної державності напередодні Другої світової війни. – С. 42–43.

⁷¹⁴ Репін І. Карпатська Україна в контексті європейської політики. Плани Е. Бенеша та позиція Москви. 1939–червень 1941 р. / І.В.Репін // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: збірник / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів: Львівська політехніка, 2008. – № 612: Держава та армія. – С. 160.

⁷¹⁵ Кучерук О. Карпатська Україна. – С. 5.

парламентом Чехо-Словаччини 22 листопада 1938 року⁷¹⁶. Тим не менш, український уряд так і не було затверджено. Як з'ясувалося, цьому чинили опір не тільки деякі чеські партії, але і лідер СРСР Й. Сталін, який особисто звернув увагу уряду ЧСР на неприпустимість надання українцям Закарпаття політичних і національних прав. Тоді 11 жовтня делегація Української національної ради телефоном висунула праязкому уряду ультиматум: якщо до 14-00 український автономний уряд не буде затверджено, вона перерве переговори. Це мало ефект, і в той же день була проголошена автономія Підкарпатської Русі⁷¹⁷.

Проіснувавши всього 15 днів (від 11 до 26 жовтня 1938 р.) автономний уряд А. Бродія провів три засідання. Основним завданням було встановлення кордонів зі Словаччиною і приєднання східнославацьких районів (Пряшівщини), які були населені українцями-русинами. Голова Ради міністрів А. Бродій повів роботу по об'єднанню всіх етнічних русинських територій від річки Попрад (Східна Словаччина) до Тиси (Угорщина) та Марамарощини (Румунія) та надання автономії в етнічних русинських кордонах⁷¹⁸.

На засіданнях уряду, крім внутрішніх організаційних проблем, обговорювалися також міжнародні питання, зокрема, про переговори зі Словаччиною щодо Пряшівщини, межах, репресії по відношенню до українських політичних груп, боротьбу з терористичними польськими і угорськими загонами, переговори з Прагою, а також співпрацю з Німеччиною. У центрі уваги були також питання кордонів, позиція з цієї проблеми Німеччини, збереження єдності країни та способи протидії територіальним претензіям Угорщини. Рішення про територіальну цілісність Підкарпатської Русі (за принципом

⁷¹⁶ *Ретін І.* Карпатська Україна в контексті європейської політики. Плани Е. Бенеша та позиція Москви. 1939-червень 1941 р. – С. 160.

⁷¹⁷ *Гай-Ньжньк П. П.* Карпатская Украина в 1939 г. как одна из «разменных монет» Мюнхенского договора. – С. 32.

⁷¹⁸ *Держалюк М.* Карпатська Україна як феномен протистояння тоталітаризму в Європі. – С. 70.

плебісциту) було передано уряду ЧСР і всім великим західним державам, що, слід зауважити, суперечило конституційним нормам ЧСР⁷¹⁹.

Однак незабаром стало відомо, що А. Бродій і його права рука в уряді С. Фенцик підпільно проводили проугорську політику, і міністри автономного уряду Підкарпатської Русі Е. Бачинський і Ю. Ревай, протестуючи проти бездіяльності спецслужб ЧСР, подали у відставку. Утім, федеральний уряд ЧСР їхню відставку не прийняв і того ж дня, 26 жовтня 1938 р., після рішення відповідних юридичних інстанцій, зняв з посади А. Бродія, якого було негайно заарештовано в Празі за державну зраду⁷²⁰.

26 жовтня 1938 року головою уряду став А. Волошин. У той час Підкарпатська Русь становила 11085 кв. км з населенням 552124 жителі, у тому числі 70,6% українців, 12,5% угорців, 12% німців, 2,5% румунів, 1,3% словаків. Новий прем'єр виношував ідею самостійної Української держави під назвою Карпатська Україна. Ця назва була введена розпорядженням уряду А. Волошина від 30 грудня 1938 р. Берлін підтримав перейменування Підкарпатської Русі в Карпатську Україну. Офіційною мовою автономії стала українська мова. Діяльність Комуністичної партії в Карпатській Україні, як і на всій території Чехо-Словаччини, була заборонена⁷²¹. Великою помилкою уряду А. Волошина було ігнорування русино- та русофільського рухів, які ще залишалися потужною і досить масовою політичною силою. Вони й склали основу опозиційної й не завжди мирної боротьби проти уряду та його діяльності⁷²².

⁷¹⁹ *Гай-Ньжжык П. П.* Карпатская Украина в 1939 г. как одна из «разменных монет» Мюнхенского договора. – С. 33–34.

⁷²⁰ Там само. – С. 33.

⁷²¹ *Репін І.* Карпатська Україна в контексті європейської політики. Плани Е. Бенеша та позиція Москви. 1939-червень 1941 р. – С. 160.

⁷²² *Сінянський К.* Карпатська Україна [Текст] / К.Сінянський // Актуальні питання історії та культури: Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів. – Суми: СумДУ, 2009. – С. 127.

Не встиг уряд А. Волошина розпочати свою діяльність, як прийшла несподівана звістка – рішенням Віденського арбітражу до Угорщини мали перейти південні райони Словаччини і Карпатської України з містами Ужгород, Мукачеве та Берегове. Терміново урядові установи було перенесено до Хуста, який став столицею Карпатської України. В уряді так зауважили про ці події: «Відторгнення споконвічних наших городів Ужгорода й Мукачева від Карпатської України – це израненность нашої Батьківщини. Але в цей важливий момент пам'ятаємо про те, що ціною цієї нашої рани досягнута українська державна самостійність. Цей важкий удар, що спіткав нас, не захитає нашої волі сповнити те велике завдання, яке поставила перед нами історія»⁷²³. У найближчому часі було завершено реформування уряду, що складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ, шкільництва і народної освіти, юстиції та комунікацій. Важливу роль у діяльності уряду відігравали державні секретарі – члени ОУН С. Росоха та І. Рогач. Тоді ж створено службу безпеки, управління поліції, відділ преси і пропаганди, засновано нову урядову щоденну газету «Нова свобода», редакцію якої очолив письменник В. Гренджа-Донський. Як зауважував міністр Юліан Ревай, одне з найважливіших питань, яке необхідно було розв'язати в найкоротший термін, – це встановлення кордонів з угорським королівством. Український уряд не хоче держави національностей, а національну державу. Невідкладними завданнями карпато-українського уряду були також проведення аграрної реформи, започаткування індустріалізації⁷²⁴. 30 грудня 1938 р. уряд А. Волошина затвердив нову назву української автономії – Карпатська Україна⁷²⁵.

Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р. завдав відчутного удару по Чехо-Словаччині та Карпатській Україні,

⁷²³ ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 39.

⁷²⁴ Там само. – Арк. 36.

⁷²⁵ Кучерук О. Карпатська Україна. – С. 6.

хоча Угорщина так і не домоглася повної окупації краю. Його наслідком було створення нового угорсько-чехо-словацького кордону. Карпатська Україна продовжувала залишатися у складі Чехо-Словаччини, що перешкоджало утворенню спільного кордону між Угорщиною і Польщею. Це викликало в Будапешті явну прохолоду стосовно Берліну⁷²⁶.

Незважаючи на те, що рівень залучення українців до влади був достатньо низьким, у даному регіоні діяло декілька політичних партій. Протягом всього періоду автономії Карпатської Русі у складі Чехо-Словаччини вагомою силою у політичному житті краю була Аграрна партія. Вона часто займала провідні позиції, на чолі партії стояв секретар-чех Заїц. Він фактично підпорядковувався лише центральному управлінню в Празі. Друкованим органом партії був тижневик «Земледільська політика». У 1934 р. українці в цій партії заснували «Українське крило Аграрної партії». Існувало ряд інших партій і посеред них виділялася Комуністична партія. Також вагомою політичною силою була Соціал-демократична партія на чолі якої стояв відомий діяч Яцько Остапчук. Виразником українства була Руська хліборобська партія під проводом Августина Волошина і братів Брайщаків. Друкованим органом був тижневик «Руська нива». У 1929 р. перейменована на Християнську народну партію, а органом став тижневик «Свобода». Варто зазначити, що це була єдина чисто українська партія. Після розпаду Чехо-Словаччини вищевказані пртії були розпущені владою Карпатської України. Проте 13 січня 1939 р. на основі попередньої угоди активних політичних діячів Закарпаття і колишніх провідників політичних партій було утворено Українське національне об'єднання (УНО). До партії увійшли: провідник – Ф. Ревай, його заступник М. Тулек, генеральний секретар А. Ворон, секретар І. Рогач, редактор В. Гренджа-Донський та ін. За

⁷²⁶ *Веґеш М.* Карпатська Україна в контексті українського державотворення: навч. посіб. – С. 52.

ідеологічну основу УНО прийняли платформу українського націоналізму⁷²⁷.

На початок 1939 р. в Карпатській Україні виходило ряд часописів. Найповажнішим була «Нова свобода», що постала з ужгородської «Свободи», редактор – В. Гренджа-Донський. Крім цього видавалася газета «Карпатська Україна» (2 рази на тиждень), «Наступ» (1 раз на тиждень з додатком «Народна воля», редактор – С. Росоха), місячник літератури і мистецтва «Говерла» (редактор – О. Ольжич), ілюстрований щомісячник драматичного мистецтва «Нова сцена» (редактори – брати Шерегіви), релігійний журнал-щомісячник «Благовісник» (редактор – от. Собола, відомий під поетичним прізвиськом Зореслав), тижневик «Нація» (редактор – др. Юськов). Влада Карпатської України видавала «Урядовий вісник», в якому друкувалися всі розпорядження та оголошення уряду, а відділ преси та пропаганди при президії влади Карпатської України – «Бюлетень Пресової Служби Карпатської України» (українською, чеською, німецькою, польською мовами)⁷²⁸.

Як тільки 10 листопада 1938 р. парламент Чехо-Словаччини затвердив автономію Словаччини та Підкарпатської Русі, українські національно-визвольні сили краю швидко консолідувалися й упродовж чотирьох місяців, 15 березня 1939 р. успішно реалізовували державницьку ідею.

24 січня 1939 р. було обрано центральний провід УНО, який очолив голова Української Народної Ради Ф. Ревай (брат міністра Ю. Ревая). А вже 27 січня проводом УНО було сформовано список кандидатів у послы (депутати) до сейму Карпатської України із 32 осіб – переважна більшість з них була членами УНО.

Серед завдань першого сейму Карпатської України на майбутнє було: 1) забезпечити самостійність Карпато-української держави в рамках федерації; 2) затвердити державну назву «Карпатська Україна»; 3) провести земельну

⁷²⁷ Росоха С. Соім Карпатської України / С. Росоха. – Вінніпер, 1949. – С. 16–25.

⁷²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 204. – Арк. 17.

реформу; 4) використовувати природні багатства краю; 5) розбудувати дерев'яний промисел; 6) зв'язати Карпатську Україну із зовнішнім світом залізницями та уможливити наплив туристів; 7) зрегулювати річки та виужити водну силу; 8) розбудувати мережу освітніх та господарських установ; 9) забезпечити найбільш вразливі верстви населення від голоду, налагодити опіку над стариками, дітьми та іншими соціально не захищеними верствами населення; 10) встановити справедливую податкову систему⁷²⁹.

На виборах до першого сейму (парламенту) Карпатської України, які відбулися 12 лютого 1939 р., була зафіксована рекордна за весь міжвоєнний період явка виборців – з 285000 виборців у голосуванні взяли участь 265002, тобто 92,6%⁷³⁰. Більшість селян після недільної літургії на заклик священників пішла на виборчі дільниці для волевиявлення. Високій явці також сприяла норма чехословацького виборчого законодавства, якою був передбачений штраф за невиконання свого громадянського обов'язку.

Згуртовані навколо єдиної партії на чолі з А. Волошиним – Українського Національного Об'єднання (УНО) – в умовах неучасті у виборах неукраїнських партій через заборону їх діяльності в краї, члени УНО здобули переконливу перемогу на виборах 12 лютого 1939 р. до крайового парламенту – сейму Карпатської України – 244922 (92,4%) голосів⁷³¹. З 32 депутатів 30 були українські русини, 1 німець, 1 румун⁷³².

У своїй книзі «Сойм Карпатської України» С. Росоха наводить слова журналіста доктора Голіяна і ними пояснює причини великого успіху УНО на виборах: «Головну роль

⁷²⁹ Там само. – Арк. 45.

⁷³⁰ Оголошення Краєвої виборчої комісії про результати виборів до першого сейму Карпатської України (12 лютого 1939 р.) // Особистий сайт П. Гай-Нижника [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1939%2802%2912.rezultaty_vyboriv.php

⁷³¹ ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп.1. – Спр. 204. – Арк. 32.

⁷³² Держалюк М. Карпатська Україна як феномен протистояння тоталітаризму в Європі. – С. 70.

відграла в цьому (у перемозі) безумовно пропаганда. Виконувана майже всіма силами українського громадянства, міста і села, прибрала в останніх передвиборчих тижнях просто фантастичний характер. Кожного дня виїздила на села вся свідома українська молодь, старша інтелігенція всіх професій, державні службовці після закінчення праці в установах, коротко – все, що думало і відчувало по-українськи. Величезні заслуги поклато вчительство, ще більші організації «Січі» на місцях»⁷³³. Таким чином, вибори до сейму Карпатської України 12 лютого 1939 р. стали важливим державотворчим чинником в процесі реалізації автономних прав краю.

Однією з найважливіших проблем в недовгій, але такій важливій і водночас трагічній історії Карпатської України було створення війська для її оборони, яке почалося з формування добровільної організації «Карпатська Січ» (повна назва – Організація народної оборони «Карпатська Січ» – ОНОКС). ОНОКС мала 10 команд (відділень) у районах, 5 постійних гарнізонів для військової підготовки, але весь час не вистачало зброї. Емблемою організації визначено Тризуб з мечем, аналогічний емблемі Організації Українських Націоналістів, і це не випадково, бо фактичними організаторами «Січі» були члени ОУН із Закарпаття та прибулі туди з Галичини й інших українських земель⁷³⁴. Саме завдяки їхньому систематичному та цілеспрямованому впливу ідеологічне виховання членів «Карпатської Січі» набуло виразно націоналістичного характеру. Усі січові відзнаки, прапор, уніформа, політичні плакати також мали виражену оунівську символіку.

В прийнятому 9 листопада 1938 р. на установчих зборах «Карпатської Січі» в Хусті був прийнятий статут організації, в якому так визначалася її головна мета: «Оборона державних і національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборонного духа в українському громадянстві... краю, поборювання протидержавної пропаганди та всестороння

⁷³³ Росоха С. Сойм Карпатської України. – Вінніпег, 1949. – С. 52.

⁷³⁴ Кучерук О. Карпатська Україна. – С. 7.

підтримка уряду Підкарпатської Русі зокрема для удержування ладу та безпеки»⁷³⁵, а засобами організації були: «закладання та керування відділами організації у життя всіх пропагандивних середників, інструкторська та вишкільна праця, різні підприємства, зв'язані з ціллю організації. Військові справи, також із зброєю, удержування своїх касарень, майданів та стрільниць, а також публічні виступи»⁷³⁶.

Згідно прийнятого статуту, членами «Карпатської Січі» могли стати громадяни Підкарпатської Русі, які досягли 18 років. Її члени поділялися на: а) дійсних (які були прийняті Командою); б) добродіїв (які надавали організації вагому моральну або матеріальну підтримку); в) почесних (які мали великі заслуги перед українським народом). Дійних членів приймала Команда, а добродіїв і почесних рада⁷³⁷.

Сама «Карпатська Січ» складалася з добровольців-січовиків. Тут можна було побачити людей зі всіх земель України – підкарпатці, наддніпрянці, галичани й буковинці. Старі й молоді. Чоловіки й жінки, – згадує у своїх споминах відомий український військовий і громадсько-політичний діяч В. Филонович⁷³⁸.

Відповідно до статуту керівними органами «Карпатської Січі» були Головна Команда і Рада. У компетенції вищих органів «Карпатської Січі» було керівництво організацією та розпорядження її майном. Керівництво січовими відділами здійснювала Головна Команда, що перебувала в Хусті. До складу Головної Команди входили Д. Климпуш – комендант (голова), І. Роман – заступник з організаційних та господарсько-фінансових справ, І. Рогач – генеральний писар та начальник секретаріату, С. Росоха – референт преси, інформації та

⁷³⁵ Статут Організації Народної Оборони Карпатська Січ // Особистий сайт П. Гай-Нижника [Електронний ресурс] Режим доступу: [http://www.hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/1938\(11\)09.karp.sich_statut.php](http://www.hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/1938(11)09.karp.sich_statut.php)

⁷³⁶ Там само.

⁷³⁷ Там само.

⁷³⁸ Филонович В. Березневі дні Карпатської України / В. Филонович. – Суми: ФОП Наталуха А. С., 2009. – С. 24.

ідеологічно-політичного виховання і зв'язковий старшина з урядом Карпатської України⁷³⁹.

Окрім Головної Команди, швидше політичного органу керівництва, було створено Генеральний військовий штаб, який складався із професійних українських військових старшин, які проходили службу в арміях Австро-Угорщини, Польщі, Чехословаччини, УНР та УГА й мали звання від чотаря до полковника включно. Штаб очолював М. Аркас, а після його смерті 13 грудня 1938 р. – фаховий військовий, теоретик військової справи, полковник М. Колодзінський⁷⁴⁰.

Гострими проблемами, які стояли перед командуванням Організації народної оборони Карпатська Січ (ОНОКС), були здобуття зброї та боєприпасів, а також поповнення старшинськими кадрами необхідними для проведення належного військового вишколу⁷⁴¹. Хоч невеликі партії зброї та амуніції завдяки зусиллям окремих крайовиків-підпільників вдалося нелегально переправити з Польщі у Закарпаття, напередодні угорського нападу відділи «Карпатської Січі» були погано озброєні та не готові до тривалого опору регулярним військам, про що піде мова дещо пізніше⁷⁴².

Головною Командою «Карпатської Січі» 21 листопада 1938 р. було видано наказ № 2 про створення дев'яти її округів в Іршаві, Великому Бережному, Перечині, Рахові, Середньому, Свалявому, Воловому, Тячеві і Хусті⁷⁴³. У кожному з названих округів до команд «Карпатської Січі» масово вливалася молодь, однак лише лічені одиниці пізніше взяли участь у боях з угорським військом. Кількість вишколених січовиків, або так

⁷³⁹ Пагіря О. Карпатська Січ: військово-формування Карпатської України: науково-популярне видання / О. Пагіря. – К.: Темпора, 2010. – С. 29.

⁷⁴⁰ Там само. – С. 32.

⁷⁴¹ Пагіря О. Роман Шухевич у Карпатській Україні (1938–1939) / О. Пагіря // Український визвольний рух: наук. зб. – Львів, 2007. – Зб. 10. – С. 178.

⁷⁴² Там само. – С. 180.

⁷⁴³ Химинець Ю. Тернистий шлях до України / Ю. Химинець. – Ужгород: «Гренада», 1996. – С. 248–249.

званих дійсних членів «Карпатської Січі», не перевищувала двох тисяч.

Рада «Карпатської Січі» складалася із членів Головної Команди і референтів (керівників секцій). Існували реферантури: а) організації та зв'язку, б) пропаганди, преси та виховання; в) інструкторсько-оборонного вишколу; г) господарсько-фінансова та місця осідку Команди⁷⁴⁴. При Головній Команді діяли адміністративний секретаріат і ревізійна комісія.

Рішення установчих зборів «Карпатської Січі» було затверджено міністром внутрішніх справ Карпатської України Ю. Реваєм 10 листопада 1938 року⁷⁴⁵.

Члени «Карпатської Січі» мали право брати участь у всіх заходах, що проводилися організацією, користуватися активними і пасивними виборчими правами, а також носити формений одяг, знаки і зброю, а їхнім обов'язком було точне дотримання приписів статуту, неухильне виконання наказів Головної Команди та дотримання карності. Члене «Карпатської Січі» міг бути виключений з її складу за невиконання службових обов'язків, антидержавну чи антиорганізаційну діяльність та в разі самовільного виходу з організації⁷⁴⁶.

Низові організації «Карпатської Січі» поділялися на відділи, діяльність яких здійснювалася в організаційному, пропагандистському, виховному, вишкільному та господарському напрямках⁷⁴⁷. Декілька відділів складали кіш. За званнями керівний склад поділявся таким чином: старший січовик, десятник, сотник і отаман. Посади, які вони займали,

⁷⁴⁴ Статут Організації Народної Оборони Карпатська Січ // Особистий сайт П. Гай-Нижника [Електронний ресурс] Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1938\(11\)09.karp.sich_statut.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1938(11)09.karp.sich_statut.php)

⁷⁴⁵ Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України: науково-популярне видання. – С. 31.

⁷⁴⁶ Статут Організації Народної Оборони Карпатська Січ // Особистий сайт П. Гай-Нижника [Електронний ресурс] Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1938\(11\)09.karp.sich_statut.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1938(11)09.karp.sich_statut.php)

⁷⁴⁷ Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. – С. 38.

були такими: гуртковий, провідник, кошовий, члени ради і комендант. Члени і посади позначалися на рукавах і головних уборах форменого одягу. Керівний склад приймав присягу у присутності коменданта⁷⁴⁸.

Члени «Карпатської Січі» були розподілені у гарнізони, де проводили вишкіл молоді. Частина січовиків несла службу в поліції або прикордонній сторожі, ведучи боротьбу з угорськими або польськими диверсійними групами.

Загальний військовий вишкіл і виховання в «Карпатській Січі» здійснювалися за таким планом: «а) Фізичне виховання (руханка і спорт); б) Стрілецькій вишкіл; в) Боевий (полевий) вишкіл; г) Впоряд (муштра); г) Служба (сторожева і внутрішня касарняна); д) Науки виховні: історія і географія (землезнання України, історія українського війська, обов'язки січовика (вояка); і) Культурно-освітна: загальноосвітня праця, гігієна, поборювання неписьменности серед січовиків; й) Військовий церемоніал»⁷⁴⁹.

Важливими етапами в організаційному становленні «Карпатської Січі» стали її з'їзди. Структуру організації та ідеологічну основу було закладено на Першому з'їзді, який відбувся 4 грудня 1938 р. в Хусті. На ньому про майбутню програму розвитку й діяльності «Карпатської Січі», її політико-ідеологічні засади доповів С. Росоха («Творім збройні сили народу»), а про військово-організаційні основи формування «Карпатської Січі» – Ю. Шпилька⁷⁵⁰.

Другий з'їзд ОНОКС відбувся 19 лютого 1939 р. в Хусті, на якому виступили С. Росоха «Ідеологічні основи «Карпатської Січі», І. Кедюлич «ОНОКС та її політичні завдання», Г. Барабаш «Військові завдання «Карпатської

⁷⁴⁸ *Стерчо П.* Молодь і відродження Карпатської України / Петро Стерчо // Шлях Молоді. – Мюнхен. – Рік II – Ч. 2–3. – С. 43.

⁷⁴⁹ *Ліпісевич П. М.* ОУН в розбудові збройних сил Карпатської України (1938–1939) / П. Ліпісевич // Науковий збірник державного університету внутрішніх справ. – Львів, 2016. – № 2. – С. 26.

⁷⁵⁰ *Пагіря О.* Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. – С. 40.

Січі» та М. Химинець «Організація жіночих відділів ОНОКС». В резолюції з'їзду зазначалося, що «Карпатська Січ» твердо стоїть на ідеологічних, програмових й організаційних принципах українського націоналістичного руху. На з'їзді було відмічено факт міжнародної актуалізації «українського питання» і проголошено, що його розв'язання можливе тільки за умови прийняття націоналістичної концепції створення у Східній Європі незалежних держав. В резолюції йшлося також про включення до державного бюджету краю видатків на розбудову ОНОКС як військового формування, зокрема на її озброєння⁷⁵¹.

1 січня 1939 р. в структурі Ради ОНОКС було сформовано Головну референтуру жіночих відділів (голова – С. Тисовська, заступник – М. Химинець). Осередки «Жіночої Січі» були створені й на місцевому рівні⁷⁵².

Участь українок у діяльності «Жіночої Січі» 1939 р. стала проявом їхньої внутрішньої активізації у національно-політичному та військовому житті Карпатської України. За короткий проміжок часу від початку січня до середини березня 1939 р. «Жіноча Січ» змогла розгорнути свою діяльність по всіх округах Карпатської України, розбудувати структуру жіночих відділів, сформувати власний однострій, провести санітарний, суспільно-політичний та розвідувальний вишколи, організувати лазарет для поранених січовиків у Хусті. Незважаючи на те, що жінки виконували у «Карпатській Січі» переважно допоміжні функції, їхня роль була незамінною та вкрай важливою для нормального функціонування військового формування Карпатської України.

Одним із напрямів діяльності ОНОКС у 1938–1939 рр. була культурно-просвітницька робота серед українського населення, зокрема участь у відзначенні національних і релігійних свят в Карпатській Україні, організація та проведення

⁷⁵¹ Там само. – С. 55, 56, 59.

⁷⁵² Наступ. – 1939. – 1 січня. – С. 4.

політичних мітингів, демонстрацій, передвиборної кампанії та видання тижневика «Наступ» (редактор С. Росоха)⁷⁵³.

Важливим напрямом діяльності відділів ОНОКС стала участь у захисті кордонів Підкарпатської Русі від нападів угорських та польських диверсійно-терористичних груп, які намагалися дестабілізувати суспільно-політичне ставище в краї, послабити владу автономного уряду А. Волошина і тим самим підготувати ґрунт для перерозподілу територій та встановлення угорсько-польського кордону в Карпатах. Січовиками було проведено ряд бойових операцій зі знешкодження цих ворожих груп⁷⁵⁴. Станом на лютий 1939 р. січовики брали участь в 22 боях з угорськими і польськими терористами, в яких були розбиті групи Йозефа Према, Ернеста Берзевітці. Загалом було полонено 24 старшини, 62 підстаршини і понад 200 рядових терористів. У м. Великому Бичкові до 25 лютого 1939 р. було ув'язнено 345 угорських терористів⁷⁵⁵.

У січні-лютому 1939 р. місцеві та окружні команди ОНОКС провели військові вишколи з січовиками у місцевих гарнізонах та домівках Січі⁷⁵⁶.

Розбудова «Карпатської Січі» вимагала значних коштів, а уряд їх не мав. А. Волошин звернувся з проханням про допомогу до громадян краю та української діаспори. Очікувана допомога незабаром почала надходити. Не ліпшими були справи з озброєнням. Керівники Карпатської Січі кілька разів зверталися до А. Волошина з проханням передати зброю «з засобів, які знаходяться при окружних урядах та окружних судах»⁷⁵⁷. Прем'єр-міністр, не маючи таких повноважень

⁷⁵³ Там само. – С. 53.

⁷⁵⁴ Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. – С. 71–76.

⁷⁵⁵ Бірчак В. Карпатська Україна. Спомини й переживання. – Ужгород: Гражда, 2007. – С. 38.

⁷⁵⁶ Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. – С. 66–70.

⁷⁵⁷ Степовий Ю. Срібна Земля в огні й бурі революція / Юрко Степовий // На чужині: Накладом ОУН, 1947. – С. 29.

і побоюючись загострення відносин із чехо-словацьким командуванням, яке різко виступало проти озброєння «Карпатської Січі», дозволу не давав. Попри невеликі поставки зброї та амуніції, які зусиллями окремих крановиків-підпільників всупереч забороні закордонного проводу ОУН нелегально переправлялися із Польщі на Закарпаття, відділи «Карпатської Січі» напередодні угорського нападу були погано озброєні та не готові до тривалого опору регулярним військам. Відсутність зброї й призвела до спроби захопити її силою, що вилилося в кровопролитні сутички 13-14 березня 1939 р. між відділами «Карпатської Січі» та чехословацьким військом.

Тоді відбулися події, які мали вагомий вплив на подальшу долю краю і свідчили про кульмінацію чехословацько-українських суперечностей. Цією ситуацією скористалася Угорщина, яка завжди бажала збільшити свою територію за рахунок закарпатських земель, і сконцентрувала свої збройні сили на кордоні з Карпатською Україною. 13 березня 1939 р. відбулися дві наради керівництва «Карпатської Січі», на яких обговорювалось питання озброєння. Внаслідок цих нарад А. Волошин підписав наказ команді чеської жандармерії видати Січі зброю. Комендант жандармів підполковник Вака видав зброю (41 рушницю та 90 револьверів). Проте, Вака категорично відмовився видати решту частину зброї, незважаючи на наказ А. Волошина. Хоча необхідно відзначити, що він не підпорядковувався прем'єр-міністру Карпатської України⁷⁵⁸. Суперечка між січовиками і жандармами завершилася стріляниною. Чеські війська вступили в Хуст, збройна боротьба тривала більше восьми годин. На вулицях Хуста з'явилися барикади, зав'язалися вуличні бої. За різними даними, у боях із чехами в Хусті в ніч з 13 на 14 березня 1939 р. полягло від 40 до 150 січових, близько 50 отримали поранення⁷⁵⁹. А. Волошин усіляко намагався уладнати конфлікт, 14 берез-

⁷⁵⁸ Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. – С. 111.

⁷⁵⁹ Там само. – С. 114.

ня 1939 р. він вислав до Берліну три телеграми, в яких просив захистити Карпатську Україну. На жаль, жодних відповідей не послідувало. Того ж дня близько 19 години угорці вручили представнику Карпатської України В. Шандору ультиматум, який уряд Волошина відхилив. А. Волошин був переконаний, що угорці вторглися на територію краю без відома Німеччини.

На той час збройні сутички мали місце не тільки в Хусті. Вирвавшись з оточення, січовики розбили жандармів у Велятині, Буштині, а також біля Іршави, Білок, Копані та Тячева⁷⁶⁰. Але тут зауважимо, що на нашу думку, напад січовиків на чеське військо був тактичною помилкою. Кровопробитні сутички 13-14 березня 1939 р. значно послабили «Карпатську Січ» і зробили неможливими її спільні дії з чеськими військами проти агресора. Фактором, який негативно вплинув на політичну ситуацію в краї, були суперечності і в самому українському таборі. Автономний уряд А. Волошина постійно відчував опозицію молодих і 25 радикальних націоналістів, які перебували в керівництві «Карпатської Січі» і вимагали рішучих дій стосовно чехів. 6 березня 1939 р. А. Гітлер прийняв рішення остаточно ліквідувати Чехословаччину, 14 березня 1939 р. Словаччина проголосила свою державну самостійність, а Чехію захопила Німеччина⁷⁶¹. Натомість 12 березня Угорщина одержала згоду Берліну на окупацію всього Закарпаття і в ніч з 13 на 14 березня розпочала свою агресію.

Згідно з розробленим планом нападу, наступ угорських військ проходив у трьох напрямках: *західному* (Ужгород – Перечин – Великий Березний – Ужок) з відгалуженням на Турянську долину (Тур'я Ремета – Порошкове), завданням якого було перерізати відступ Карпатської України та січовиків у Словаччину; *середньому, або центральному* для дій у двох напрямках (Мукачеве – Чинадієве – Свалява – Воловець) і (Мукачеве – Іршава – Білки – Довге), а також *східному* (Берегове – Севлюш – Хуст – Тячів – Солотвине –

⁷⁶⁰ Там само С. 113.

⁷⁶¹ Кучерук О. Карпатська Україна. – С. 8.

Рахів – Ясіня), головним завданням якого було подолати опір січовиків і не допустити захоплення румунськими військами східних районів Карпатської України⁷⁶². Завдяки оперативності угорської розвідки офіційний Будапешт мав досить чітку уяву про розташування чеських військових частин, технічних засобів і навіть гірських дивізій.

Угорські війська перейшли в наступ по всій демаркаційній лінії. 14 березня 1939 р. відбулися бої в селах Городне (Горонда), Страбичіве, Сільці, Іршаві, Довгому, Шугоші, Підгорби і Доманиці. Мадярпській частини в досить великій частині перейшли кордон. Менші, невеликі села, вони брали досить легко, а с. Підгорбі наткнулися на супротив січовиків, які вийшли з сел Довгого та Шугошу. Бій був важким, полягло немало січовиків, але вони боролися як справжні герої.⁷⁶³

12 чехословацька дивізія проводила оборонні бої на території Закарпаття проти наступаючих угорських військ тільки 14 березня. Увечорі цього дня генерал армії Л. Прхала видав наказ про евакуацію чехо-словацьких військових частин і державних службовців з території Підкарпатської Русі. А 15 березня 1939 р. на всіх напрямках фронту вже йшли активні бойові дії угорських військ. І одним з найважливіших був східний напрям Брегівської військової групи на Хуст, столицю Карпатської України. Планувалося чим швидше арештувати уряд, не допустити відкриття сейму, перешкодити наступ румунських військ у східних регіонах краю. Але як відомо, до цього не дійшло.

14 березня 1939 р. на спільну нараду зібралися члени уряду, Української Народної Ради, послы сейму і провід партії УНО. Того ж дня було проголошено державну незалежність Карпатської України. Наступного дня, 15 березня, сейм на чолі з А. Штефаном затвердив проголошення державної незалежності та ухвалив конституцію, яка визначала назву держави (Карпатська Україна), державний устрій

⁷⁶² Стерчо П. Молодь і відродження Карпатської України. – С. 84.

⁷⁶³ Филонович В. Березневі дні Карпатської України. – С. 33–34.

(президентська республіка), державну мову (українська). Державними символами було визнано синьо-жовтий прапор. Гімн «Ще не вмерла Україна» та герб – ведмідь у лівому червоному полі й чотири сині та жовті смуги у правому півполі і тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі⁷⁶⁴.

Президентом держави було обрано А. Волошина, який в умовах наростаючого конфлікту сподівався на допомогу Німеччини. Прем'єр-міністром обрано Ю. Ревая.

Упродовж 15–16 березня 1939 р. велися основні бої між захисниками української державності в Карпатах та її загарбниками. Особливої слави набув бій на Красному полі перед Хустом. Все почалося з того, що 14 березня 1939 р. о пів на шосту ранку в Хусті чеське військо почало роззброювати карпатських січовиків. Цим скористалися угорські війська, котрі за мовчазної згоди Німеччини почали окупацію території Карпатської України. Впродовж цілого дня відбувалося протистояння чеських жандармів, військових з українськими січовими загонами з метою заволодіння збройними запасами. Чехи намагалися при відступі зберегти зброю, натомість січовики дбали про її збереження у своєму підпорядкуванні з метою її використання для захисту від іноземців. 15 березня угорські війська рухалися через кордон Карпатської України. Коли чеські війська отримали наказ відступати, на захист виступили юні семінаристи севлюшської горожанської школи та їх учителі, інша молодь. Відступаючи від Севлюша через Королеве, Веряцю аж до Красного поля, вони на певний час стримували переважаючі сили противника. На Красному полі вдалося заволодіти ще вісьмома кулеметами, 120-ма рушницями і близько 50 тисячами набоїв. Інші залишилися на Красному полі, як на останньому захисному рубежі, для того, щоб дати можливість послам-депутатам

⁷⁶⁴ Цубов Л. На шляху до державності (До 70-річчя проголошення незалежності Карпатської України) / Л. Цубов // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. – К., 2009. – Вип. 43. – С. 236; Штефан А. Августин Волошин – президент Карпатської України. Спомини. – Торонто (Канада), 1977. – С. 94.

сейму Карпатської України прийняти важливі історичні документи стосовно незалежності краю, про що йшлося вище (створення незалежної держави «Карпатська Україна», обрано її президента – А. Волошина, призначено уряд, визначено державні атрибути). Вранці 16 березня 1939 року Королеве і Веряця були захоплені угорськими військами. Героїчна битва січовиків відбулася на Красному полі бій затягнувся. Тут вже були задіяні літаки угорської армії й легкі танкетки, котрі в декілька разів переважали військове озброєння січовиків, які після півгодинного запеклого бою змушені були відступити. Тут прийняли останній бій за свободу краю від гортіївських окупантів молоді патріоти, гімназисти-семінаристи, пластуни. Серед них: Іван Кость, Михайло Козичар, Іван Попович, Юрій Пекар, Осип Шкіряк, Іван Андрійчик, Емерих Юда, Михайло Тегза, Іван Рак, Іван Галас, Василь Вайда, Іван Біловар, Василь Небола, Олександр Блистів та інші⁷⁶⁵. Після Красного поля важкі бої велися за Хуст, яке угорці зайняли, згодом Буштинне, Нягове та інші населені пункти. Місто Севлюш кілька разів переходило з рук у руки. 18 березня у кровопролитному бою біля с. Воловець героїською смертю загинув останній командир «Карпатської Січі» полковник М. Колодзінський. Захисники Карпатської України припинили опір, однак окремі відділи Січі продовжували боротьбу в партизанських загонах у важкодоступних гірських місцевостях Карпат аж до середини травня 1939 р. Осередки партизанської боротьби січовиків проти угорської влади існували в районі Іршаві–Білок-Довгого, на Волівщині (Торунь, Скотарське, Репинне, Волове), Ряховщині (Ясіня), с. Ужок, біля Перечина та в долині міста Хуст⁷⁶⁶.

У своєму зверненні до вояків голова уряду Карпатської України подякував усім за тяжку службу, яку вони чесно виконували, за готовність покласти своє життя за нашу волю,

⁷⁶⁵ *Веґеш М.* Карпатська Україна в контексті українського державотворення: навч. посіб. – Ужгород: Карпати, 2008. – С. 93–94.

⁷⁶⁶ *Пагіря О.* Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. – С. 143–144.

за нашу рідну мову, за нашу рідну культуру і за наше право на життя... «Тим старшинам і підстаршинам, і воякам що за нашу волю в Карпатській Україні проливали свою кров, але все ж таки врятували своє життя, дякую зокрема і запевняю їх, ані наша влада, ані цілий наш народ їх не забуде й не лише словами, але й чинами виявить їм глибоку вдячність», – зазначав він⁷⁶⁷.

Рятуючись від окупації, вище керівництво Карпатської України на чолі з Президентом (А. Волошин, Ю. Ревай, А. Штефан, С. Росоха, І. Рогач, М. Долинай, С. Клочурак, Ю. Перевузнник, М. Бандусяк, В. Гренджа-Донський та інші) увечері 15 березня 1939 р. емігрувало із м. Хуста через Марамарошину, Трансильванію, Югославію до Центральної Європи. Упродовж травня 1939 р. керівники Карпатської України розпорошилися у Празі, Братиславі, Відні, Мюнхені, Берліні. А. Волошин обрав Прагу і пов'язав свою подальшу долю з Українським вільним університетом. Окремі вищі керівники Карпатської України та більшість керівників середньої й нижчої ланок залишилися у Закарпатті⁷⁶⁸.

Вважаємо доцільним навести слова посла сейму Михайла Бращайка, які він промовив із трибуни: «По тисячарічній неволі наша земля стає вільною, незалежною і проголошує перед цілим світом, що вона була, є і хоче бути УКРАЇНСЬКА! І коли б навіть нашої молодій державі не суджено було довго жити, то наш край залишиться вже назавжди український, бо нема такої сили, що могла б знищити душу, сильну волю нашого українського народу»⁷⁶⁹.

Після захоплення Закарпаття розпочалася масова хвиля терору з боку угорських військ. Загалом придушення збройного опору в Карпатській Україні і ліквідація антидержавних проявів у перші місяці окупації позначилися брутальними і масовими арештами, покаранням людей на основі наклепів і

⁷⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп.1. – Спр. 204. – Арк. 20.

⁷⁶⁸ *Держалюк М.* Карпатська Україна як феномен протистояння тоталітаризму в Європі. – С. 71–72.

⁷⁶⁹ *Гренджа-Донський В. С.* Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади. – Ужгород: ВАТ «Видавництво “Закарпаття”», 2002. – С. 230.

безпідставних доносів і навіть розстрілами. У ході виявлення небажаних політичних елементів, зачисток серед цивільного населення вістря спрямовувалося насамперед проти лідерів і прихильників української державності. Терор, розгорнутий угорськими військовими та місцевими терористичними групами проти діячів Карпатської України, особливо відзначався своєю жорстокістю і набував з кожним днем всеохоплюючого характеру. Найжорстокішого ставлення з боку угорських військових у перші дні окупації зазнали полонені карпатські січовики та їхні командири. В ході бойових дій угорські військові часто розстрілювали військовополонених січовиків без будь-якого суду і слідства.

16 березня угорські терористи розстріляли у Великому Бичкові районного коменданта Карпатської Січі поручика П. Волощука. 17 березня гонведи взяли в полон і розстріляли керівника іршавських січовиків В. Галаса. Подібна доля спіткала коменданта Волівської Січі С. Фігуру. У Тур'їх Реметах на Перечинщині було жорстоко закатовано поручика Карпатської Січі М. Виноградського. Масові розстріли полонених були зафіксовані в різних частинах Карпатської України. Зокрема збереглися згадки про розстріли у Діброві (32 осіб), Бороняві (36 осіб), Тячеві (77 осіб), Чинадієві (23 осіб), Перечині (8 осіб), Квасах (8 осіб) та інших місцевостях. Загальна кількість розстріляних, за свідченнями очевидців, могла сягати 500–600 осіб. Незважаючи на угрофільство більшості духовенства, в перші дні окупації краю гоніння зазнали також і представники місцевої греко-католицької церкви⁷⁷⁰.

Не дивлячись на демократичний і правовий характер творення Карпатської України і таку одноставну підтримку в краї українців, більшості євреїв, німців, словаків, ромів,

⁷⁷⁰ Славік Ю. В. Репресії угорського окупаційного режиму в Карпатській Україні (весна 1939 р.) / Ю. В. Славік // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород, 2014. – Вип. 2 (33). – С. 40–42 // Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuiist_2014_2_8

румунів і частини угорців⁷⁷¹, її не визнала жодна країна Європи. Незважаючи на своє недовге існування, Карпатська Україна увійшла в історію як одна з найважливіших і водночас найтрагічніших сторінок. Українство прагнуло до державності і по-суті здобуло її. Період автономії слугував певним підготовчим етапом і приніс необхідний досвід українським діячам Закарпаття. У дуже складній міжнародній ситуації все таки вдалося створити незалежний осередок українства. П'ятимісячне існування автономної Підкарпатської Русі як державного утворення у федерації з Чехією і Словаччиною та кількадедне як незалежної держави, її героїчна оборона мали велике значення для українського народу, зокрема допомогли відірваним від основного масиву українських земель закарпатським українцям остаточно усвідомити свою приналежність до українства визначило приналежність Закарпаття до України⁷⁷². А виникнувши в листопаді 1938 р. як напівмірлітарна організація, «Карпатська Січ» пройшла еволюцію до збройних сил Карпатської України в березні 1939 р. Вона виступала за суверенну та соборну державу Карпатську Україну і боролася проти будь-яких спроб посягнути на її самостійність та право українського народу самому розпоряджатися своїм життям. А причинами поразки були відсутність власної правової бази діяльності як військового формування; відсутність належного озброєння; невдачі української еміграції та ОУН у справі здобуття зброї для «Карпатської Січі» за кордоном; негативне ставлення чехословацького військового командування до проблем озброєння ОНОКС. Опір Карпатської Січі угорським військам, на нашу думку, був першою спробою опору фашизму в Європі.

Як вже було сказано вище, незважаючи на етнічну строкатість регіону, українська національна свідомість

⁷⁷¹ Держалюк М. Карпатська Україна як феномен протистояння тоталітаризму в Європі. – С. 71.

⁷⁷² Сінянський К. Карпатська Україна [Текст] / К. Сінянський // Актуальні питання історії та культури: Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів. – Суми: СумДУ, 2009. – С. 127.

існувала і продуктивно діяла. Завдяки патріотичній молоді та старшій інтелігенції вдалося сформувати фундамент у свідомості населення регіону. У надзвичайно напруженій міжнародній ситуації, на такій невеликій території вдалося здійснити вагомий крок до майбутньої державності. Феномен Карпатської України полягає в тому, що, попри відсталість цього регіону, завдяки місцевим інтелектуалам та активній допомозі галицьких націоналістів, зокрема членів ОУН, на зовнішні чинники всередині суспільства і в управлінні, ми можемо бачити атмосферу порозуміння і розуміння спільної мети. Героїчна боротьба січовиків за збереження державності показує нам всю рішучість і хоробрість у битві за світле незалежне майбутнє. Карпатська Україна відіграла вагомую роль у державотворчих процесах кінця 30-х рр. ХХ ст. Досвід, який було здобуто, на нашу думку, став путівником для майбутніх поколінь у питанні будівництва власної соборної і незалежної держави.

РОЗДІЛ 7

Павло ГАЙ-НИЖНИК

КОНЦЕПЦІЯ І МОДЕЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ПРОГРАМОВИХ ЗАСАДАХ ОУН (р): ВІД ТЕОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ НАЦІОКРАТІЇ ДО ПРАКТИКИ «ПАРАЛЕЛЬНОЇ» ДЕРЖАВНОСТІ (1941 р.)

На кінець 1939 – початок 1940 рр. процес розколу ОУН після смерті Є. Коновальця став доконаним фактом, коли 10 лютого 1940 р. було створено революційний Провід Організації⁷⁷³. На той час формальним місцем перебування Проводу ОУН та її новообраного провідника А. Мельника був Берлін, проте увесь керівний актив Організації (як то Р. Сушко, Я. Барановський, О. Бойдуник та ін.) зосереджувався у Кракові⁷⁷⁴. Там же перебував і С. Бандера, який, підтримуваний своїми прихильниками – переважно молодими людьми з Західної України, значна частина яких, як і сам С. Бандера, відбули ув'язнення в польських казематах, звинувачував офіційний Провід українських націоналістів (ПУН) у недостатній активності, «лібералізмі» та узурпації влади в ОУН старим

⁷⁷³ У різні часи та частина ОУН, що об'єдналася навколо С. Бандери та в подальшому визнавала його особу за провідника, називалася по-різному: ОУН-революціонерів (ОУН-р), ОУН самостійників-державників (ОУН с-д), ОУН (бандерівці) чи ОУН (С. Бандери) – ОУН(б). Аби уникнути плутанини чи непорозуміння, а також за для зручності читача, я називатиму цю Організацію уніфіковано – ОУН(б).

⁷⁷⁴ Архив МИД РФ. – Ф. 06. – Оп. 3. – Спр. 138. – Арк. 124.

поколінням, яке втратило вплив та авторитет у Краї тощо⁷⁷⁵. Чи було то історичною закономірністю в розвитку українського націоналістичного руху, як згодом твердили деякі дійові персонажі тих часів⁷⁷⁶, чи ні – питання нині вже риторичне й потребує окремого більш розлогого та глибокого аналізу не з огляду політично-ідеологічних симпатій чи доцільності, а з потреби історичного аналізу й встановлення об'єктивної картини тогочасних подій, їх передумов, спонук і наслідків.

Крім того, наголошувалося й на тому, що до рук «бандерівців» нібито потрапили документи польської розвідки, за якими ті встановили, що члени ПУН О. Сенік, М. Сціборський та Я. Баранівський, мовляв, були агентами розвідслужби Речі Посполитої і що А. Мельник, знаючи про це, не застосовував жодних заходів щодо них. Про ці викриття, власне, активно писала оунівська (підконтрольна цій внутрішній революційній опозиції) преса, а на опублікованих документах С. Бандера вже підписувався як провідник крайового проводу ОУН. Тож суперечки в середині Організації у досить скорому часі набули ознак агресивного протистояння й непримиренності, жоден з її провідних членів не мав, подібно до Є. Коновальця, повноцінного контролю, всеохоплюючого впливу й загальноорганізаційного авторитету, а отже – розкол ОУН практично був неминучим, надто – в часі руйнації Польської держави й в очікуванні тотального військового зіткнення між Німецьким Райхом і Радянським Союзом.

Варто також зауважити й на тому, що ще начальник 4-го Управління НКВС СРСР, старший майор державної безпеки П. Судоплатов у своїй доповідній записці заступникові начальника 3-го Управління НКВС СРСР І. Люшину повідомляв, що А. Мельник відводив Україні підпорядковану

⁷⁷⁵ ЦА ФСБ России. – Н-20944. – Т. 7. – Арк. 210–212, 218–221, 224–226; Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – К., 2009. – С. 547–552; Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы. – Т. 2. 1944–1945. – С. 919–925.

⁷⁷⁶ *Стецько Я. С.* 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України / Ярослав Стецько. – Лондон, 1967. – С. 35.

ролю щодо Німеччини, а С. Бандера, натомість, декларував необхідність встановлення зв'язку і співробітництва, з одного боку, з Великобританією, і з іншого – з Німеччиною та Італією з тим, щоби не бути «оруддям однієї з воюючих сторін»⁷⁷⁷. Це підтверджував згодом на допиті радянських спецслужб й очільник УПА–Захід О. Луцький, який свідчив, що у 1940 р., коли С. Бандера проаналізував усі матеріали, що характеризували стан роботи ОУН у західних областях України, то він надав негативну оцінку діяльності Організації в Краї. «ОУН перебуває на самому дні, – буквально заявив тоді С. Бандера, – ми маємо дуже слабкий вплив в массах, за такого становища з нами жодна держава Заходу розмовляти не буде й на будь-яку реальну підтримку з боку, чи то Німеччини, чи то Англії або Америки, ми розраховувати не можемо»⁷⁷⁸. У зв'язку з цим було прийнято рішення про необхідність ще більшої активізації роботи ОУН та організації широкої підготовки керівних її кадрів. Відтак і в цьому контенті тактики і стратегії на шляху до здобуття Української держави, бачення місця і ролі ОУН в міжнародному контексті національно-визвольної боротьби між її двома угрупованнями суттєво відрізнялися.

10 лютого 1940 р. у Кракові відбулася *конференція ОУН(р)*, на якій С. Бандеру було уповноважено керувати Центральним Проводом Організації. Відтак він не мав повноправних повноважень сформувавати на власний розсуд Центральний Провід до скликання Великого Збору, а міг лише підібрати своїх прихильників, які допомагали б йому в організаційній роботі. Тож перший Центральний Провід революційної ОУН у лютому 1940 р. набув такого складу: Степан Бандера – провідник,

⁷⁷⁷ ЦА ФСБ России. – Ф. 100. – Оп. 11. – Спр. 7. – Арк. 67–71; Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы. – Т. 1. 1939–1943. – С. 566–569.

⁷⁷⁸ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 67418. – Т. 1. – Ар/с. 208–241; ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 38. – Арк. 285–298; Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – К., 2009. – С. 509–531; Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы. – Т. 2. 1944–1945. – С. 697–712.

Дмитро Мирон – крайовий провідник західних українських земель, Роман Шухевич – референт зв'язку, Микола Леbedь – організаційний референт, Степан Ленкавський – референт пропаганди, Дмитро Грицай – військовий референт, Олекса Гасин – військовий референт, Микола Климишин – референт фінансів, Іван Равлик – референт служби безпеки, Іван Габрусевич – політичний референт, Ярослав Стецько – ідеологічний референт, Зеновій Матла – провідник в Австрії, Осип Тюшка – провідник в Німеччині. Тож 10 лютого 1940 р. є офіційною датою завершення процесу розколу ОУН, а також формальним днем народження нового етапу революційно-визвольного руху ОУН, як окремого революційно-політичного утворення, що висунуло претензію на спадщину й перспективу усієї Організації, на чолі якої стояв до 1938 р. полк. Є. Коновалець.

У своєму листі до А. Мельника від 10 серпня 1940 р. С. Бандера, зокрема, писав: «10 лютого ми покинули слова, а взялися за діло. Висунений революційний Провід ОУН на ініціативній нараді відвернувся від кліки в ПУНі та її починів і сам зачав кермувати найістотнішими частинами й галузями діяльності ОУН. Не мали ми тоді нічого того, що дає позиція офіційного Проводу, ані такої свободи в наших руках, ані тої зовнішньої позиції, що її завдяки боротьбі впродовж довгих років здобула собі ОУН, а змогу користуватися нею мав передусім офіційний Провід. Зате ми мали на своєму боці правду, чисту справу, віру і незламне рішення довести справу до успішного кінця. А передусім між нами були тільки люди чину й ми мали повне довір'я членських кадрів»⁷⁷⁹.

Тож після остаточного розходження між «мельниківцями» та «бандерівцями», новостворений революційний Провід ОУН розпочав діяти згідно з попередньо виробленим планом і, перш за все, мав повернутися в рідний Край й опанувати місцевими підрозділами Організації. Крайовий провідник

⁷⁷⁹ Українська повстанська армія: Історія Нескорених. – Льв.: ЦДВР, 2007. – С. 25.

В. Тимчій-Лопатинський з іншими членами крайового Проводу одразу ж після акції 10 лютого подалися на Батьківщину, де він разом з М. Опришком-«Медведем» і Зеною Левицькою, заскочені відділом НКВС, загинули в бою, підірвавши себе гранатами. За ними до Краю було виправлено більше груп і кількох членів революційного Проводу ОУН, які розпочали активну діяльність, згідно з наміченим планом⁷⁸⁰.

Я. Стецько, як один з провідних діячів революційної течії в ОУН, свого часу наполягав, що тогочасний розкол в Організації не був якоюсь трагедією, як і не являв собою конфлікт генерацій, але то був конфлікт концепцій⁷⁸¹. Щодо концепцій керівництва Організацією (чи, вірніше, особистим складом Проводу) та її тактикою і стратегією – тут розбіжності справді були, утім твердити про істотні на той час ідеологічні чи теоретичні розбіжності між обома частинами було би великим перебільшенням. Тим не менш, виокремившись в окремий Провід, а отже й, по факту, – в окрему організацію, розкольники з бандерівського крила, які здебільшого представляли не еміграційні кола ОУН, а крайову її частину й, все ж таки, її молоде покоління, мусили виробити власні програмово-установчі засади та офіційно їх ухвалити на своєму з'їзді. Природно, що, претендуючи на спадок усієї ОУН, ця генерація вважала її перший з'їзд (збір) й за свій та, відповідно, заперечувала легітимність і рішення другого збору, який відбувся 1939 р. під проводом А. Мельника. То ж революційний Провід ОУН (прихильників С. Бандери) розпочав підготовку до власного Великого збору, на якому були ухвалені програмові засади Організації, в тому числі й бачення моделі майбутньої Української Держави.

⁷⁸⁰ *Бандера С.* В десяту річницю створення Революційного Проводу ОУН (10.2.1940) // Сурма (Мюнхен). – 1950. – лютий–березень. – Ч. 18–19; *Бандера С.* В десяту річницю створення Революційного Проводу ОУН (10.2.1940) // Гомін України (Торонто). – 1950. – червень. – Рік III. – Ч. 21/56–23/58.

⁷⁸¹ *Стецько Я. С.* 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України / Ярослав С. Стецько. – Лондон, 1967. – С. 35.

Для скликання ж II Великого збору, що мав стати фактично установчим конгресом ОУН(р), було створено спеціальну комісію, яка здійснювала підготовку до з'їзду, затверджувала делегатів, запрошених на II Великий збір ОУН, і згодом керувала його роботою. У комісії, зокрема, працювали чотири особи: Я. Стецько, М. Турчманович («Кречет»; на той час був керівником політичної референтури Центрального Проводу), Я. Рак (тоді був провідником «юнацтва» Центрального Проводу), І. Мітрінга (працівник політичної референтури Центрального Проводу)⁷⁸².

Другий Великий збір революційної ОУН («групи» С. Бандери) відбувся 1–4 квітня 1941 р. у Кракові. У Зборі, зокрема, взяли участь: С. Бандера, М. Леbedь, Я. Стецько, М. Климишин, В. Сидор («Шелест»), Д. Мирон («Орлик»), О. Гасин («Іван Чорнота»), М. Турчманович («Кречет»), Я. Рак, І. Мітрінга, С. Ленкавський, Р. Шухевич, В. Горбовий, Д. Грицай, «Володимир» («Петрович»), Л. Ребет, О. Ребет (дружина Л. Ребета), М. Арсенич, Ю. Медвідь, «Косар» («Тарас», «Зруб»), Я. Старух («Гомін»), В. Охримович, Семчишин («Ричка»), І. Ревак, Б. Левицький, В. Чижевський («Артем»), Гнатковська (дружина М. Леbedя), «Зелена», В. Мельничук («Чумак», керівник Буковинського проводу ОУН), Я. Буссел («Галина», політреферент Волинського крайового проводу ОУН), інженер Б. Кравців, М. Лемик («Синішин»), О. Кузьмінський (військова референтура Центрального Проводу ОУН), Й. Карачевський («Свобода»), О. Луцький («Буй-Тур»), М. Тупиця («Борис Виговський», «Кангур» та інші. Загалом на зібранні були присутніми 68 управнених членів Великого збору, представників революційної ОУН з усіх українських земель (в тому числі 16 членів з підрадянської України) та еміграції. Усі делегати II Великого збору ОУН(р) працювали

⁷⁸² ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 67418. – Т. 1. – Ар/с. 208–241; ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 38. – Арк. 285–298; Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – К., 2009. – С. 509–531; Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы. – Т. 2. 1944–1945. – С. 697–712.

під спеціальними псевдонімами, затвердженими комітетом конгресу⁷⁸³.

Засідання II Великого збору відкрив інженер Кравців як найстарший серед делегатів за віком. Після цього було надано слово С. Бандері, який у своєму виступі досить критично охарактеризував стан ОУН(р), її роботу та сформовану політичну ситуацію. Після виступу С. Бандери було створено 7 секцій, кожна з яких свою роботу вела окремо. Секції були створені такі: а) політична (голова – М. Турчманович); б) військова (голова – полковник Р. Ярій (заочно), роботою цієї секції керував його заступник О. Гасин); в) виховна (голова – Л. Ребет); г) ідеологічно-програмова (голова – Я. Стецько); д) секція крайовиків (голова – «Косар»); е) пропаганди (голова – С. Ленкавський); ж) організаційна. Кожна секція опрацьовувала над властивими їй питаннями пропозиції, що згодом були заслухані на загальному засіданні Зборів і затверджені ними.

Збір ухвалив Устрій ОУН. У ньому, зокрема, зазначалося, що членом Організації «може бути кожний українець -ка по відбутті вимаганої проби, що скінчив 21 рік життя – який, як кандидат, впродовж означеного для даного терену часу, перейшов вимаганий вишкіл, виказав вимагані прикмети характеру, націоналістичний світогляд та політичне вироблення. В окремих випадках у члени Організації може бути прийнятий кандидат нижче двадцять першого року життя. Новопринятий член ОУН складає присягу, якої зміст й форму визначає окремий правильник»⁷⁸⁴. Великий збір ОУН визначався як джерело влади і верховна влада Організації. Звичайний Великий збір скликався щонайменше раз на п'ять років провідником ОУН, а надзвичайний – її Великою Радою.

⁷⁸³ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 67418. – Т. 1. – Ар/с. 208–241; ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 38. – Арк. 285–298; Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – К., 2009. – С. 509–531; Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы. – Т. 2. 1944–1945. – С. 697–712.

⁷⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 29 зв.

У повноваження Великого збору ОУН увійшло: а) ухвалення основних законів ОУН та її програми; б) установлення напрямних діяльності; в) вибирати провідника, генерального суддю і головного контролера; г) розглядати звіт діяльності провідника, Головної Ради, генерального судді і головного контролера ОУН⁷⁸⁵.

Другий Великий збір офіційно поставив крапку у понад дворічному процесі розколу ОУН, на якому прибічники С. Бандери остаточно і документально відмовилися визнати авторитет і керівну роль ПУНу й обрали свій т. зв. революційний провід, або ж, як зазначав Л. Ребет, «вірніше, голова його Ст. Бандера, який добрав собі склад Проводу»⁷⁸⁶. Збір прийняв рішення перейти від «вождизму» (як то було за провідництва Є. Коновальця й продовжувано за А. Мельника) до «демократичних» форм керівництва Організацією і майбутньою Українською самостійною державою. Отже, було заперечено диктаторські рішення I Великого збору ОУН і прийнято рішення, що провідник Організації має обиратися кожні чотири роки на скликаних спеціально для цього зборах ОУН.

На той час «колективізм» революційного Проводу, навіть на зовні, демонстративно протиставлявся «вождизму» старого проводу ОУН. Так, наприклад, характерно, що після факту розколу при зустрічах «бандерівці» вітали один одного так: один підіймав вгору правицю й казав: «Слава Україні», а інший відповідав: «Героям слава»⁷⁸⁷. «Мельниківці» ж вітали один одного також підіймаючи вгору праву руку зі словами: «Слава Україні», проте у відповідь лунало: «Вождеві слава»⁷⁸⁸. На додаток «бандерівці» створили собі новий

⁷⁸⁵ Там само. – Арк. 29 зв. – 31.

⁷⁸⁶ Ребет Л. Світла і тіні ОУН / Л.Ребет. – Мюнхен: Український самостійник, 1964. – С. 95.

⁷⁸⁷ РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Спр. 338. – Арк. 97.

⁷⁸⁸ ЦА ФСБ России. – Ф. 100. – Оп. 11. – Спр. 14. – Арк. 18–36; Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы. – Т. 2. 1944–1945. – С. 8–24.

тризуб, відмінні нагрудні знаки, символіку тощо, які були ухвалені на II Великому зборі ОУН(р). При цьому практично «революціонери» діяли і функціонували більш тоталітарно, аніж «інтелігенти» старої формації.

Головною метою Збору було затвердження революційним Проводом ОУН свого окремішнього від мельниківського ПУНу становища, утвердження ідей українського націоналізму та постанов, що стосувалися політичного, військового, економічного та соціального життя українців. Збір розглянув тогочасне становище українського народу, намітив напрями подальшої боротьби, виробив програму й устрій ОУН, схвалив в основі діяльність революційного Проводу Організації, обрав керівні органи, а також засудив діяльність «групи» А. Мельника, О. Сеніка й Я. Барановського та оголосив протизаконними і позбавленими правних наслідків постанови II З'їзду Українських Націоналістів від 27 серпня 1939 року.

Водночас від імені президії Збору було вироблено Звернення «до членів ОУН з приводу обрання Провідником ОУН С. Бандери та визначення напрямків подальшої боротьби», у якому, між іншим, доводилося до відома членам і прихильникам Організації про виключення з її лав А. Мельника та усіх, хто братиме участь у його акції («диверсії») під назвою ОУН. Таким чином революційний провід зробив спробу ультимативно узурпувати винятково у власній особі усю організаційну структуру і закликав усіх націоналістів «підпорядкуватися Проводові ОУН та стати в карні ряди революційно-визвольного руху ОУН під проводом Степана Бандери»⁷⁸⁹.

Перш за все, учасники II Великого збору ОУН(р) наголосили у своїй Постанові, що «Ідея Суверенної Соборної Української Держави стала в нашому столітті основою українського світогляду та нового політичного руху, руху націоналістичного, що у вогні боротьби проти наїзників

⁷⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 40 зв.

оформився в окрему політичну організацію – Організацію Українських Націоналістів»⁷⁹⁰. Для здійснення мети здобуття Української Держави конгрес вирішив, що ОУН повинна встановити діловий контакт і зв'язок з ворожими Радянському Союзу державами, які підтримають українських націоналістів в їх боротьбі за Незалежну Україну. Відтак, Збір виніс ухвалу, що головним ворогом ОУН є СРСР і тому усі свої сили Організація мусила зконцентрувати на боротьбі проти радянської влади.

Окремими постановами *Збір ОУН(р) узгіднив й окрему символіку Організації*. Перш за все було скасовано «звичай вживати Тризуба з мечем, як відзнаки Організації», який відтоді залишився як емблематика мельниківської ОУН⁷⁹¹.

Знаком ОУН(р) було прийнято емблему круглої форми, на якій зображувалися: «Чорний рівнораменний трикутник підставою в гору, на ньому червоний хрестомеч, на хрестомечі золотий Тризуб. Над підставою буква «О», по лівій стороні знамени трикутника буква «У», а по правім «Н» (разом – ОУН). Трикутник вміщений на золотому полі»⁷⁹².

Прапором ОУН(р) було визнано полотно «чорної й червоної краски», але їх розташування й пропорції мали бути ухвалені згодом окремою комісією⁷⁹³. Невдовзі «Директивою крайового провідника членам і прихильникам ОУН про використання національної символіки» було остаточно конкретизовано кольори бандерівців-націоналістів та символізм барв прапора: «Організаційним прапором ОУН являється прапор кольорів червоного і чорного (червоний з

⁷⁹⁰ Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. – 1955. – С. 24–47.

⁷⁹¹ Там само. – С. 44.

⁷⁹² ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр.3. – Арк. 39.

⁷⁹³ Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. – 1955. – С. 44.

гори, чорний з долини). Значіння кольорів таке: червоний – кров; чорний – земля»⁷⁹⁴.

Комісію для розробки організаційного прапора було створено ще до II Великого збору, який по факту для бандерівської (чи то – революційної) ОУН був, швидше, організаційним. Один з її членів (М. Климишин) згадував про підготовчу роботу: «В одній з розмов довідався я від мистця Едварда Козака таке: З пропагандивним відділом ОУН, якого референтом був Ст. Ленкавський, співпрацювали ще крім маляра Едварда Козака малярі: Василь Дядинюк, Роман Сеньків, Михайло Черешньовський і ще кількох, а часом приходив ще театральний мистець Микола Чирський і Лев Лепкий. Звичайно сходилися вони в цукорні о. Дубицького і о. Нарожняка, що навивалася «Полтава».

Одного дня сидів один з малярів із Е. Козаком, чекаючи на інших у «Полтаві», й виявив охоту взяти участь у конкурсі на прапор ОУН, але ще не має ідеї. Е. Козак нашкіцував злегка свій помисл і це подобалося тому маляреві, але сказав, що це не його ідея. Тоді Е. Козак упевнив його, що він не має претенсій до того, ані не хоче брати участі і в конкурсі й тому, якщо він це гарно оформить, може подавати як свій проект. Він погодився і так зробив.

Той проект прийнято і він тепер є прапором ОУН з червоночорною краскою, які визначають український чорнозем зрошений червоною кров'ю героїв-борців за волю України. Все це робилося в рамках приготувань до Великого Збору, який мав вирішити всі важливі внутрішні й зовнішні справи ОУН, щоб закінчити з тимчасовістю та утвердити правний стан»⁷⁹⁵. Саме цей проект з ініціативи референта пропаганди С. Ленкавського й було схвалено революційним проводом до затвердження на II Великому зборі Організації.

⁷⁹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 39.

⁷⁹⁵ *Климишин М.* В поході до волі. Спомини / М.Климишин. – Т. I. – Торонто, 1975. – С. 300–301.

У 1941 р. в ОУН(р) організаційного гімну ще не було. Був лише *організаційний марш* – «Зродились ми великої години»⁷⁹⁶.

Великий збір встановив також обов'язкові *організаційні свята*, а саме: Свято Соборності – 22 січня, Свято Героїв Революції – 23 травня і День боротьби – 31 серпня (всі інші річниці подій, обходжені членами Організації, визначалися «пам'ятковими днями, що не мають загальнообов'язуючого значення на всіх теренах і для всіх членів»)⁷⁹⁷.

Щодо вищезазначених свят, то, вочевидь, логіку визнання святом Дня Соборності, що відбулося вперше 22 січня 1919 р. й відоме як Акт Злуки, пояснювати немає потреби, позаяк ОУН завжди виступала за відновлення Соборної України. Нагадаю також, що 31 серпня 1919 р. спільними зусиллями Дієвої Армії та Галицької Армії об'єднані українські війська знову заволоділи Києвом, що стало для українських націоналістів символом збройної соборності та святом української зброї й перемоги, «бо це побідила Ідея одної великої нероздільної Соборної України, – одної Армії одного Проводу і Команди без різниць на Придніпрянців і Наддністріянців, Галичан, Волиняків чи Кубанців!»⁷⁹⁸. Що ж до Свята Героїв Революції, яке визначалося на 23 травня, то поясню, що саме цього дня 1938 р. радянськими спецслужбами у Роттердамі в Нідерландах було убито терористичним актом (підірвано замаскованою у цукерковій коробці бомбою) засновника Української Військової Організації (УВО) та Організації Українських Націоналістів (ОУН) Євгена Коновальця.

Додам також, що дещо пізніше були визначені й організаційні привітання. Зокрема членам революційної ОУН роз'яснювалося: «Ми маєм наше основне поздоровлення

⁷⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 52; – Спр. 37. – Арк. 39.

⁷⁹⁷ Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. – 1955. – С. 44.

⁷⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 34.

«Слава Україні», а відповідь «Героям слава», при тім праву руку енергійно підноситься на виправлення чуба, з малим відхиленням на право... Крім того маємо ми ще і інші поздоровлення як: «Добрий день», «Добрий Вечір», «Здорови були», «Гразд», «Помагайбіг», «Слава Ісусу Христу» і т. п.»⁷⁹⁹.

Звітуючи про свою попередню діяльність, Провід ОУН(р) зазначав, що Організація розширила революційну акцію на всі українські землі та повела боротьбу проти усіх наїзників, зокрема, у Західній Україні. ОУН, за поміччю широкої організаційної сітки, вела всі масові та всі одиничні протипольські, а після упадку Польщі – протимосковські акції. Разом з тим було визнано, що «основні відмінності умовин революційної праці на Східньо-Українських Землях не дали змоги досягти Організації того рода зовнішньо-політичних успіхів, які здобула ОУН з Польщею. Так само на українських землях під румунською займанщиною головна увага Організації була відведена справі творення та вкорінювання організаційної сітки»⁸⁰⁰.

На Закарпатті ж справою ОУН була боротьба за створення Української Держави, втілення в життя Акту проголошення самостійності Карпатської України у 1939 р. й, власне, безпосередня збройна оборона цієї державності від мадярських окупантів. Відтак учасники II Великого збору виснували: «Визвольно-революційну боротьбу за визволення всіх українських земель і за з'єднання їх в одну Соборну й Незалежну державу вела ОУН, спираючись на власні сили українського народу, та відкинувши в принципі орієнтацію на чужі сили, а, зокрема, на історичних ворогів України»⁸⁰¹. Другим успіхом двадцятирічної революційної боротьби УВО-ОУН проти чотирьох держав-окупантів було визнано

⁷⁹⁹ Там само. – Спр. 36. – Арк. 28.

⁸⁰⁰ Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. – 1955. – С. 24.

⁸⁰¹ Там само. – С. 25.

зорганізування реальної людської сили, готової й придатної до боротьби за цілі українського націоналізму.

Провідний осередок бандерівської ОУН усвідомлював переломність тих років й передбачав (очікував), що вони вже несуть визначальні зміни «політичного положення українського народу й започаткували далекосяжні переміни на українських землях»⁸⁰². Тож, попри потребу в самоорганізації після жорсткого розколу ОУН на прихильників А. Мельника та прибічників С. Бандери, останнім вкрай необхідно було не лише заявити про власні претензії на правонаступництво справою, ідеєю та Організацією убитого Є. Коновальця, а й виробити та оприлюднити свою політичну позицію щодо світової війни і перекроєння карти Європи, а також, звісно ж, й бачення моделі майбутньої Української Держави та її соціально-політичного ладу.

Саме про вищевказані спонуки Провід бандерівської гілки ОУН й відверто зазначив у своїх програмових постановках від 1941 року: «Упадок польської держави й румунської окупації на Західних і Південно-Західних Українських Землях і включення їх у тимчасовий склад СРСР та загорнення Закарпатської України Мадярищиною з одного боку, а з другого європейська війна наполеонського масштабу, нечувано швидка й далекосяжна зміна політичного обличчя цілого європейського континенту, а, зокрема, безпосередня близькість вирішних для долі України кінцевих днів війни – ось загальнополітичні причини, що створили невідкладну потребу скликати II Великий Збір ОУН, перевірити дотеперішні політичні позиції Організації Українських Націоналістів, вирішити й устійнити напрямні визвольної політики в обличчі грядущих подій та достосувати методи й тактику боротьби до нової, зміненої політичної ситуації».

Внутрішньо-організаційні ускладнення й довготривалий етап тимчасовості, що постав в Організації після смерти Вождя [Є. Коновальця – П.Г.-Н.], теж вимагали авторитетного

⁸⁰² Там само. – С. 26.

й остаточного вирішення... Покінчити з станом тимчасовості в Організації і з небезпекою розкладу в Організації було другим завданням II Великого Збору ОУН в 1941 р.»⁸⁰³.

Тож цілком логічним і об'єктивно вірним є твердження, що II Великий збір ОУН(р) у 1941 р. став на шляху революційної боротьби започаткуванням нового етапу дороги до тих же самих найвищих і незмінних ідей українського націоналізму. Вінцем цієї боротьби мало стати національне і соціальне визволення українців, а відтак «тільки вповні Суверенна Українська Держава може забезпечити українському народові свободне життя й повний всесторонній розвиток усіх його сил»⁸⁰⁴. Основою ж її сили та основою вільного життя всього українського народу мусив би стати «справедливий, націоналістичний суспільний лад».

Стратегічно-політичний комплекс, модель державності та план її розбудови, гасла революційної ОУН були опрацьовані Степаном Бандерою і Ярославом Стецьком, стратегічно-військове планування здійснював Роман Шухевич, комплекс пропаганди з включенням в акцію культурної еліти розробив Степан Ленкавський. Проект моделі Української Держави та засади до її практичного втілення, як і всі програмові положення ОУН(р), тобто – революційної ОУН, були спільно обговорювані, доповнені й кореговані не лише їхніми відповідальними авторами, але й усіма членам Проводу ОУН та керівниками ресортів⁸⁰⁵.

*Майбутня Українська Держава, у баченні ОУН(р) часом на весну 1941 р. мала б бути суверенною і соборною державою із владарюванням у ній українського народу*⁸⁰⁶. Шлях її

⁸⁰³ Там само. – С. 26–27.

⁸⁰⁴ Там само. – С. 27.

⁸⁰⁵ *Стецько Я. С.* 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України / Ярослав Стецько. – Лондон, 1967. – С. 50.

⁸⁰⁶ *Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. – 1955. – С. 28.*

здобуття – національна революція. Проте у випадкові, коли б чужоземна військова сила у війні проти СРСР просувалася б фронтом через українські землі й окупувала б їх, зауважувалося у травневих (1941 р.) внутрішньопартійних «Політичних вказівках» ОУН(р), що зрештою невдовзі й сталося, завданням Організації у такій ситуації було не допустити аби Україна була тільки тереном розвою чужих сил з ворожою Москвою (а потім – об'єктом іноземного заволодіння). «Навпаки, – вказувалося у тій інструкції, – власною боротьбою, будуванням власної держави власними силами та за власною ініціативою здобути собі ролю підмету і партнера, учасника війни та співтворця нового ладу на руїнах московської імперії»⁸⁰⁷. Невдовзі, після нападу Німеччини на СРСР, Актом проголошення Української Держави у Львові від 30 червня 1941 р. ОУН(р) спробує втілити цю стратегію у дійсність...

Національна символіка (прапор, герб, гімн України). Документи ОУН(р) свідчать, що націоналісти-бандерівці мали тверде бачення національної символіки України. Так, зокрема, у «Директиві крайового провідника членам і прихильникам ОУН про використання національної символіки» чітко вказувалося:

«Українським національним прапором являється прапор кольорів синьої і жовтої (синя в горі, жовта в долині), кольори і їх порядок устійнені рішенням Української Державної – Української Центральної Ради, яке зобов'язує всіх українців, коли не буде іншого вирішення Української Державної Влади в майбутньому...

Українським Національним Гербом являється Тризуб в оформленні Української Центральної Ради (Тризуб Володимира Великого)...

⁸⁰⁷ Боротьба й діяльність ОУН під час війни. Політичні вказівки (травень 1941 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. – 1955. – С. 51.

Українським національним гімном є: «Ще не вмерла Україна», «Не пора, не пора...» – це нац[іональний] марш»⁸⁰⁸.

Отже, за загальнонаціональний український символ (Герб України) II Великим збором ОУН(р) було визнано «Тризуб Володимира Великого у формі, введеної Центральною Радою»⁸⁰⁹. Окремий документ згодом додавав, що «Державним Гербом України є золотий (може бути жовтий) Тризуб Володимира Великого на блакитному тлі»⁸¹⁰. Членам Організації трактування Тризубу як державного символу пояснювалося наступним чином: «Походить Він, як вказує назва, з часів Володимира Великого, цебто з X-того століття. За часів старинної Греції Тризуб був знаком Бога моря – Посейдона. Не був отже, ознакою влади свідської, лише Божеської. Один із найславніших наших князів – Володимир Великий за Герб Української Держави прийняв власне Тризуб, як ознаку владарности і могутности»⁸¹¹.

Національним прапором було визнано блакитно-жовтий (синьо-жовтий) прапор, який має барви Державного Гербу. При цьому розташування барвових смуг обумовлювалося з огляду на державно-історичну, а не геральдичну традицію: «Згідно з правилами геральдики (науці про герби і прапори) наш прапор мусів би бути жовто-блакитним. Але історичною традицією освячений прапор з відворотним порядком барв. Має бути зверху блакитне, а в низу жовта. Такий порядок барв посвячений традицією Мазепи і традицією Визвольної боротьби в 1917 до 1923 р.р. на Великий Україні. Такий порядок барв, який освячений історичною традицією, приймаємо ми – Українськи Націоналісти»⁸¹².

⁸⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 39.

⁸⁰⁹ Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. – 1955. – С. 44.

⁸¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 28.

⁸¹¹ Там само. – Арк. 28.

⁸¹² Там само.

Ось як дещо пізніше пояснювалась кольорова гамма прапору: «Прапор українського народу є синьо-жовтого кольору. Синій колір відображає голубе українське небо, а жовтий колір – золоте гаряче українське сонце. Ці кольори віддають ясний, життєрадісний, волелюбний зміст духовости українського народу»⁸¹³.

Було визначено також і порядок розміщення прапорів та герба поряд із організаційною (партійною) символікою, а саме:

«а) на першому місці завжди український національний прапор і національний Герб – Тризуб.

б) на другому місці організаційний прапор і організаційне знамя.

в) в кімнатах на сцені і на бальконах: на лівій стороні національний прапор і національний герб, по правій організаційний прапор і знамя (коли звернутися лицем до декорації або ввійти до кімнати з дверей)...

...На всіх публічних виступах чи академіях, святах, маніфестаціях співати завжди національний гімн «Ще не вмерла Україна» і не можна його заступати маршем «Не пора, не пора» ні «Зродились ми»⁸¹⁴.

Загальнонаціональними святами визначалися всеукраїнські свята, які було устійнено на II Великому зборі ОУН(р), тобто: 22 січня – Свято Соборності і Самостійності; 23 травня – Свято Героїв Революції; 31 серпня – День Української Боротьби. «Ті свята повинні обов'язково бути відзначеними всією Українською Нацією», – наголошувалося у «Директиві»⁸¹⁵.

Крім того, згідно з «Директивою крайового провідника ОУН до провідного активу з ідеологічних питань» по усіх церквах необхідно було ввести обов'язкове відспівування молитви «Боже Великий, Творче Всесильний» на закінчення кожного богослужіння. У кожній місцевій церкві слід

⁸¹³ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 15. – Арк. 742; – Т. 16. – Арк. 104–105.

⁸¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр.3. – Арк. 39.

⁸¹⁵ Там само.

було розмістити таблицю з прізвищами, іменами, датами народження і смерті місцевих українських бойовиків, які загинули у боротьбі з окупантами, а над ними мав би бути напис «Здобудеш Українську Державу або згинеш в боротьбі за неї». На всіх могилах загиблих вмістити таблиці з написом про боротьбу за державність героїв, зняти таблички, на яких написано про жертви терору тощо і заступити їх новими – Героям за Українську Державу. Здійснити фото могил і розшукати світлини самих героїв. Здійснити облік і реєстр усіх поляглих за Україну героїв, як членів УВО і ОУН, так і не членів, усіх, що загинули з польськими та іншими окупантами (слід було виявити ім'я, прізвище, дату і місце народження, професію, організаційну посаду, місце і обставини загибелі). Обліку та опису підлягали б також усі виселені радянською владою, арештовані більшовиками і німцями, розстріляні у в'язницях і тюрмах від усіх зайшлих влад тощо. Зазначалося також, що «в кожній Українській хаті повинні бути портрети Т. Шевченка, Міхновського, Петлюри, Коновальця, Бандери. Укр[аїнський] Прапор і Герб. Крім того, на стіні виписати на картоні Декальог [українського націоналіста]. На столі прибраний вишивками Кобзар Т. Шевченка»⁸¹⁶.

Соборна Україна. ОУН(р) заявила, що й надалі поборюватиме «акцію тих польських угруповань, що змагають до відновлення польської окупації українських земель» і лише ліквідація протиукраїнських акцій з боку поляків «є передумовою унормування взаємин між українською й польською націями»⁸¹⁷. ОУН(р) боротиметься «за скріплення українського характеру тих земель засобами, залежними від умовин і політичної доцільності й прилучення їх до Української Держави, а не до польських земель», як і у Закарпатській Україні, де Організація «змагає до розбудови політичної

⁸¹⁶ Там само. – Арк. 38.

⁸¹⁷ Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. – 1955. – С. 36–37.

сили українського народу та до прилучення Закарпаття до України»⁸¹⁸.

Державно-політичний лад в Україні. Організовано державу повинно бути на основах «сильної влади» та «одної політичної організації провідного національного активу»⁸¹⁹. Не важко здогадатися, що цією однією сильною владною політичною організацією провідного національного активу мала стати саме Організація Українських Націоналістів під проводом С. Бандери.

Усі партії, окрім себе, ОУН(р) зачислила до «опортуністичних» і до політичних банкрутів, які «виявили повну нездарність керувати справами боротьби українського народу та Українською Державою». Бандерівці прямо і рішуче заявляли, що «Організація Українських Націоналістів поборює всі опортуністичні партії та емігрантські групи, зокрема дрібноміщанську групу попугчиків націоналізму А. Мельника, гетьманців, УНР, есерів, есдеків, ундистів, ФНЄ, радикалів, клерикалів і всіх інших, що розбивають одноцілий фронт боротьби українського народу та узалежнюють українську справу виключно від зовнішніх т.зв. сприятливих умовин»⁸²⁰, додаючи, що і в майбутньому будуть «поборювати українські нереволюційні, опортуністичні, масонські організації, групи й течії, розкривати їх шкідницьку роботу та демаскувати їх всюди, де вони появляться»⁸²¹.

Про прагнення ОУН(р) підпорядкувати собі увесь визвольний рух свідчили й безпосередні дії боївок Організації щодо інших українських партій, організацій чи угруповань у ті роки. Про плани ж опанувати державними структурами у майбутній суверенній Україні вказують не лише програмові постанови II Великого збору ОУН(р), а й, наприклад, її внутрішньопартійні «Політичні вказівки» (травень

⁸¹⁸ Там само.

⁸¹⁹ Там само. – С. 28.

⁸²⁰ Там само. – С. 36–37.

⁸²¹ Там само. – С. 44.

1941 р.)⁸²², в яких, зокрема зазначалося, що «передумовою здобуття неподільної влади – сильна політична й мілітарна організація по всій українській території та вироблення кадрів у керівництві державним і суспільним життям»⁸²³. Тож на звільнених частинах української землі, «не ждучи на ніщо, – наголошувалося у «Політичних вказівках», – ОУН проголошує відбудову Української Держави, встановляє владу, яка має zorganizувати державне життя в усіх ділянках та кермувати ним»⁸²⁴. Мандат на такі дії, як вважав Провід ОУН(р), Організації надавали довголітня революційно-визвольна боротьба, підняття народного зриву, державно-творча ініціатива та фактична сила.

Разом з тим, бандерівська ОУН запевняла, що не має наміру встановити власну політичну диктатуру, а «має за завдання дати ініціативу і бути авангардом у реалізації наведених цілей по змозі в цілій Україні»⁸²⁵. Відхрещувалася Організація і від того, щоби «мати монопольне становище, виключно у своїх руках держати всю ініціативу та керму у визвольній боротьбі та державному будівництві» лише «у теперішньому етапі», тобто на травень 1941 року й при початковому розвою визвольної боротьби, позаяк змушена буде скористатися силами інших чинників «на тих теренах, де ОУН не змогла б в час і вповні покермувати революційним зривом та державним будівництвом» (йшлося про Центральну й Східну Україну)⁸²⁶.

Утім, намір опанувати владою в майбутній державі все ж був, що, власне, є притаманним усім політичним (надто – революційно-політичним) організаціям і силам. «Повноту

⁸²² Боротьба й діяльність ОУН під час війни. Політичні вказівки (травень 1941 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. – 1955. – С. 48–57.

⁸²³ Там само. – С. 48.

⁸²⁴ Там само. – С. 52.

⁸²⁵ Там само. – С. 53.

⁸²⁶ Там само.

влади в Українській Державі ОУН перебере тоді у свої руки, як своєю політичною діяльністю та організацією опанує достаточну усі українські землі, у своїх рядах зорганізує найкращий, провідний актив цілої України та підготує своїх членів до кермування усіми ділянками державного життя»⁸²⁷.

Згідно з державницькою концепцією ОУН(р), на початковому етапі творення Української Держави не буде жодної організованої політичної сили, в тому числі й ОУН, із завдатками до повної відповідальності за перебрання усієї повноти державної влади виключно у свої руки, а отже – «будування державної влади на монопартійному принципі від самого початку для української державности було б шкідливе, бо не спіралось б на завершеному процесі внутрішньої кристалізації та реальному укладі сил»⁸²⁸. З іншого ж боку, такий розклад державно-політичних перспектив не міг задовольнити амбіцій провідників Організації та й суперечив її ідеологічно-світоглядним засадам. Відтак підсумок мусив би бути однозначний: «Многopартійна політична система та розподіл державної влади за міжпартійним ключем уже виказали свою шкідливість як в Україні, так теж в інших державах. Тому ОУН відкидає і поборює таку систему»⁸²⁹. Отже на практиці ОУН(р) таки прагла встановити в майбутній державній Україні власну політичну гегемонію.

З огляду на такий дисонанс фактичного становища і кінцевої політичної мети Провід ОУН(р) висунув й мав намір здійснити наступну концепцію.

Вибори Голови Української Держави мали уконституціонувати тривалу державну владу. Ці вибори мали бути оперті на організованому вияві волі цілого українського народу «у формі за ініційованого ОУН загальному виборі... по звільненні більшої частини українських земель та початковому налаштанні державного життя»⁸³⁰. На початковому етапі (до

⁸²⁷ Там само.

⁸²⁸ Там само. – С. 54.

⁸²⁹ Там само.

⁸³⁰ Там само. – С. 53.

часу завершення процесу внутрішньої кристалізації та повного охоплення націоналістичним рухом усього провідного активу цілої України) державна влада мала бути організована не за партійним принципом, а виключно з персонального огляду, на принципі авторитетності, особистих і фахових якостей. Це означало, що Головою Української Держави мусив би стати чоловік, який матиме авторитет і повне довір'я усього народу і вільно обраний цілим народом⁸³¹.

Керівні посади в уряді, за призначенням Голови держави, займали би особи, що на підставі своїх моральних вартостей і провідницьких здібностей мали авторитет і довіру народу, відзначні фаховими кваліфікаціями та організаторськими здібностями. Подібні критерії висувалися б і щодо кандидатів на посади в усьому державному апараті. Першою повноважною владою в Україні мав би бути, на думку ОУН(р), той уряд, що повстав би як провід визвольного зриву, ініціатор та керманіч відбудови Української Держави. Його зобов'язані б були визнати усі українці. Природно, що такою силою бандерівці розглядали власний Провід. До того ж ОУН(р) заявила, що у відновленій державі перебере на себе «завдання кермування українською політичною думкою, виховання і виколювання провідницьких кадрів та виховання цілого народу»⁸³².

За умови, якщо б одночасно і незалежно одне від одного виникло кілька провідних осередків визвольної боротьби та державного будівництва, то вони щонайперше мали би створити один спільний уряд. У випадку ж неможливості наразі цього здійснити, тоді обов'язки й права верховної влади як уряду Української Держави припадали б тому самостійницькому осередкові, що у збройній боротьбі та державному будівництві диспонував би себе найбільшою організаційною силою та опанував би найбільше української території.

⁸³¹ Там само. – С. 54.

⁸³² Там само. – С. 55.

При цьому Провід ОУН(р) настановляв своїх членів, що Організація відразу перебере владу у західноукраїнських землях як єдина там організована сила й боротиметься за те, щоби своїм внеском у визвольній війні та державному будівництві зайняти одразу провідне місце в усій Україні. Тим не менш у разі, якщо б у центральних і східних українських землях постав би якісь інший самостійницький центр, що з успіхом організував би визвольний зрив і будову держави, а також опанував би під свій контроль більший простір України й дійсно стоятиме на платформі повної самостійності та соборності України – тоді ОУН(р) обіцялася визнати його за центральну владу України й підпорядкувати йому опановані нею терени. Щоправда з черговим застереженням: подальше ставлення ОУН(р) до такого державного уряду залежатиме від того, як він буде виконувати свої завдання. Утім, наголошував Провід Організації, незалежно від складу уряду та позиції її членів у ньому та у державному апараті, ОУН(р) докладало би усіх зусиль, аби «ціла державна політика, організація і розвій всіх ділянок національного життя йшли по лінії програми ОУН з найкращою користю для України»⁸³³.

Національна армія. У державі мали б бути побудовані сильні національна армія і флот⁸³⁴, ядро яких становила би військова сила ОУН(р)⁸³⁵. Українська Армія змагатиме до виховання вояка-громадянина, прищеплюватиме йому під час усієї військової служби й позавійськового виховання почуття соборності, великого призначення, відповідальності, героїзму й посвяти в парі з залізною дисципліною й твердим вояцьким вишколом – злучить українців усіх земель в один національний моноліт. Українська воєнна доктрина, опираючись на аналізі духових прикмет українця, історичній традиції, геополітичних

⁸³³ Там само.

⁸³⁴ Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. – 1955. – С. 28.

⁸³⁵ Там само. – С. 37.

умов України та аналізуючи новітні воєнні засоби, мала дати Українській Армії своєрідну стратегію й організацію, що в свою чергу дало би змогу якнайкраще й найдодільніше використати усю міць і потужність української нації. «Весь порив великих ідей українського націоналізму та вся сила динаміки Української революції, – зазначалося у постановках II Великого збору ОУН(р), – знайде своє втілення в Українській революційній армії, яка повстане в боротьбі цілого озброєного народу, дасть йому силу й перемогу та понесе ідеї Української Революції – свободи народам – поза межі Рідної Землі»⁸³⁶.

Що ж до *господарського й суспільного життя*, то, перш за все, уся економіка країни та соціальна сфера були б підпорядковані плановій організації на засадах рівності усіх українців у своїх правах і обов'язках перед нацією й державою, а власником усієї землі й вод, підземних і надземних багатств, промислу й шляхів комунікації оголошувався сам Український Народ і його держава. Планувалася інтенсивна розбудова всіх галузей народного господарства, щоб воно стало основою могутності Української Держави, за принципом: «пов'язання в цілому житті вільної творчої ініціативи праці й власності громадян – ініціативою, власністю, організованістю й контролем держави – в одну нерозривну цілість»⁸³⁷. Крім того, у життя було би втілене «законне обмеження зисків, усунення всякої спекуляції та самоволі й недбальства в господарці», тобто застосована державна регуляція і контроль позичкової (кредитової) політики⁸³⁸.

В майбутній Українській Державі мав бути запроваджений також «поділ на різні заняття й фахи та відповідно до цього виробничі й професійні організації, побудовані

⁸³⁶ Там само. – С. 38.

⁸³⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 4. – Арк. 50; Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. – 1955. – С. 28–29.

⁸³⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 4. – Арк. 50.

на засаді продукційного солідаризму й рівноправності всіх працюючих»⁸³⁹ (тобто фактично – класократичний солідаризм), але при цьому відбувалося б «знищення всіх привілеїв, поділів і різниць на класи та усіх інших пережитків і пересудів»⁸⁴⁰.

Сільське господарство мало розвиватися під гаслом: «Українська земля – українським селянам»⁸⁴¹. Колгоспну систему в Українській Державі мало б бути ліквідовано, але не одразу, а поетапно й, знову ж таки, під щільним державним керівництвом. Зокрема, під час революційного зриву владу в колгоспах мали б перебрати на себе «виборні революційні комітети», а сама «перебудова большевицької невільничої господарки на вільну господарку українського народу буде відбуватися ступенево й пляново так, як це допускатиме економічний і політичний інтереси української нації, про що дбатиме Українська держава, а не самовільними, нагальними методами, які загрожували б руїною господарського життя»⁸⁴². Боротьба з колгоспною системою велася б під такими гаслами: «а) проти невільництва в колгоспах, проти економічного визиску колгоспників та проти большевицької системи оподаткування сільського господарства; б) проти диктатури в колгоспах ставлеників московсько-большевицької влади комуністів та активістів; в) за повну самоуправу та господарську свободу сільськогосподарських артілей»⁸⁴³.

Водночас ОУН(р) виступала за те, аби по знесенню

⁸³⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 4. – Арк. 50; Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. – 1955. – С. 28.

⁸⁴⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 4. – Арк. 50; Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. – 1955. – С. 30.

⁸⁴¹ Там само. – С. 28–29.

⁸⁴² Там само. – С. 33–34.

⁸⁴³ Там само. – С. 33–34.

колгоспної системи українські селяни самі зорганізували своє господарство й кермували ним, «згідно з добром працюючих і цілого українського народу», а також за право приватного землеволодіння для селян, проте «у межах трудової норми, без права на спекуляцію землею»⁸⁴⁴. Тож в Українській Державі було б запроваджено «обмежене приватне, кооперативне й спілкове право власності на господарювання землею й верстатами для тих, які на них працюють»⁸⁴⁵.

У статті «За зміст державного життя», під гаслом «Відбудова хліборобської верстви», Я. Стецько більш розлого й ґрунтовно виклав фактично офіційну *концепцію селянської (аграрної) політики в державній моделі ОУН(р)*. Такий висновок можна зробити з того, що вказану статтю було включено до Інформаційного листка для учасників Третьої Південної похідної групи ОУН(р) в часі її походу в Осередню (Центральну) Україну в липні 1941 р., вже після проголошення Акту про відновлення Української Держави, яка мала встановлювати там владно-адміністративні органи Українського Державного Правління, на чолі якого, власне, й стояв Я. Стецько. У ній, між іншим, зазначалося, що націоналізм визнає національною власністю, зокрема, землю, як вартість, що її не творить людина, а тільки працює на ній, управляє нею... Нею спекулювати ні марнотратити її не вільно. Мобільність її регулює держава, яка внеживляє своєвільне диспонування нею⁸⁴⁶.

Відповідно до концепції органічності нації, як традиційної родової єдності, впливала як засаднича форма власності: індивідуально-родове, а не колективне землеволодіння. Відповідно ж, українське хліборобство – це основна суспільна верства, яка є тривалим консерватором національної ідеї, зберігачем традиції і прихильником суворої героїчної моралі, тривалості подружжя й родинної єдності, остоем, моральним

⁸⁴⁴ Там само.

⁸⁴⁵ Там само. – С. 28–29.

⁸⁴⁶ Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 98–101.

і фізичним відродителем народу та його кормителем. «Укр[аїнська] Держ[ава], – зазначав Я. Стецько, – спиратиме відбудову хлібороб[ської] класи /верстви/ на встановлення та зміцнення середнього трудового землеволодіння, на закріпленні по введенні інд[ивідуального] родового принципу землеволодіння на захисті добра родині, до тривалого і повного забезпечення їх достосовує величину господарства»⁸⁴⁷.

Держава мала регулювати «мобільність» землі, запроваджувати верхню та нижчу межу, поза якими роздріблювати чи збільшувати господарства буде заборонено. Ключем при творенні господарств було б встановлення самодостатньої господарчої одиниці, яка могла б забезпечувати існування родини. Тож при будові нового аграрного ладу мусили б застосовуватися наступні базові принципи.

Колгоспи мали би підлягати поділові за індивідуальним родовим принципом. Це означало, що працюючі у колгоспах та інші селяни, визначені державою, одержать для індивідуального родового землеволодіння таку кількість землі, що за будь-яких незгод чи криз буде вистачаючою для забезпечення родини, її розвитку та експорту (продажу лишків, обсяг якого також мала встановлювати й регулювати держава). Аграрне перенаселення мало б регулюватися планомірною господарською політикою держави «шляхом розміщення селянських решток в інших галузях нац[іональної] продукції і творчості, пристосуванні діла неурожайних досі теренів і т.д., як теж планово веденої кольтонізації у рідше заселенні території Укр[аїнської] Держави»⁸⁴⁸.

Радгоспи частково мали бути поділені за тотожним принципом та, як і колгоспи, у більшості переорганізовані у державні чи суспільні господарства на нових засадах. Це, зокрема, стосувалося сільськогосподарських установ, агрокультурних інституцій, дослідних станцій-питомників

⁸⁴⁷ Там само. – С. 98.

⁸⁴⁸ Там само. – С. 99.

расової культури і рослин, агрономічних шкіл тощо. Керівниками державних господарств призначалися б заслужені в боях особи, які безпосередньо виявили б бажання займатися такою справою; «з огляду на потребу ділового ведення і призначення до землі держава може узгляднити в поодиноких випадках наслідне керівництво д[ержавним] г[осподарством], коли наслідники матимуть замилювання хліборобського діла»⁸⁴⁹.

За обопільною згодою кооперативи мали би можливість запросити механізовану допомогу в держави для обробки землі.

Індивідуальне право власності на землю мали би передовсім українці, а серед інших національностей – ті, що активно і лояльно співпрацюватимуть з українською владою, боронитимуть Українську Державу «та будуть етично і культурно подібні укр[аїнському] типові»⁸⁵⁰. Допущені до володіння землею особи мусили б мати (здобути) відповідні кваліфікації й повинні були б вести так хліборобську справу, аби не вдаватися до взяття земельної ренти у випадках, коли вона відіграватиме антисоціальну функцію. Чужинцям же (не громадянам Української Держави) землі на її території набути не було б дозволено.

Першість у будь-якій галузі сільського господарства мали би родини загиблих у революційній боротьбі, боях, тюрмах, інваліди війни, сім'ї вояків та усі ті, що життям чи свободою ризикували за Українську Державу⁸⁵¹. Таке ж твердження, як і в статті Я. Стецька, містилося й у вироблених в ОУН(р) напередодні німецько-радянської війни «Вказівках на перші дні організації державного життя»⁸⁵².

Хліборобська верства мала розвиватися на історично традиційних і питомо українських засадах як фізично, так і духовно, а для захисту селян та їхнього способу життя

⁸⁴⁹ Там само.

⁸⁵⁰ Там само.

⁸⁵¹ Там само. – С. 99–100.

⁸⁵² ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 35.

передбачалося виробити окреме хліборобське законодавство і судівництво.

Планувалося також, що самозорганізоване й автономне за своєю специфікою селянство розв'язуватиме свої справи та реформи за допомогою держави через представників свого професійного напрямку.

Селянин міг підлягати й вивласненню (конфіскації землі чи майна) у випадкові, коли б його діяльність оберталася б на шкоду державі, або коли він «ненормально вестиме особисте й родинне життя та за всякі проступки державного суспільного ладу»⁸⁵³. Тоді його майно переходило би до дітей-своjakів, а за їх відсутності – долю майна вирішувала б хліборобська організація за співучасті державного чинника.

Лісництво, ловецтво, рибальство, городництво, як споріднені із хліборобством, включалися до загальної політики господарської верстви. Лісові ж площі мали належати державі чи громадським інституціям. У приватній власності залишалися б площі, що були б визнані непридатними удержавленню чи муніципалізації.

Планувалося, що держава повинна буде сприяти всебічній інтенсифікації сіл, трудових індивідуальних родових господарств та пристосування їх до ринкових відносин, а також посилюватиме сільськогосподарське виробництво, підтримуватиме «здорове кооперування села, яке перетворюватиме продукти сільського господарства», надаватиме дешевий продукційний кредит та упорядковуватиме селянське землеволодіння там, де воно хаотичне. Стверджувалося також, що держава: «при порозкидуванні землі поодиноких власників переведе комасацію та дбатиме за меліорацію»; турбуватиметься про агрокультуру та агроосвіту; перейматиметься про всебічне забезпечення хліборобської продукції та експорту; сільську торгівлю й відбір продуктів сільського господарства включить

⁸⁵³ Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 100.

у загальний план підтримки хліборобського стану і політики прохарчування народу (при цьому зауважувалося, що «міські землі підлягатимуть тим самим засадам що сільські»)⁸⁵⁴.

«Хліборобство, – йшлося далі у статті Я. Стецька, – самоорганізоване за почином політичної організації ОУН, і в своєрідному розумінні, автономно влаштуючи відбудову і закріплення своєї верстви своє проф[есійне] представництво, відділювати буде нахід в Державній Раді Праці, що об'єднає репрезентантів усіх верств і професій»⁸⁵⁵. Крім того, запевнялося, що Українська держава:

– «ліквідовуючи поступенно колективістичну господарку і командний стиль життя, що його провести хоче в укр[аїнське] село Москва, несучи марксизм та соціалізм у хліборобстві, не допустить до перенесення на ріллю принципів капіталізму, рідного брата марксизму»;

– «не допустить переносити принципи конто розміну всякої якості в кількість, заміну індивід[уальної] відповідальности наявного і контрольованого зусилля людини на землі сумою абстрактно річевих зобов'язань договорних капіталіста, почин всякого діла під кутом, щоб здобути найбільшу кількість грошей, які при капіталізмі не служать єдино засобам для переведення господарських розрахунків, як у хліборобській творчості, але для доходів від анонімного капіталу»;

– «від відтинання купонів У.Д. захищатиме у хліборобстві закон землі проти закону капіталу»⁸⁵⁶.

Зрештою наголошувалося, що спадкове право щодо дідичення землі зберігатиме свою силу в Українській Державі, проте лише тоді, «коли спадкоємець власної ріллі працює виправдає одержане право власности на основі дідичення, а не житимемо з земельної ренти», а відтак мав діяти засадничий

⁸⁵⁴ Там само.

⁸⁵⁵ Там само.

⁸⁵⁶ Там само. – С. 100–101.

принцип: «право спадкове мусить бути затверджене обов'язком власної праці, щойно дає дефінітивне право власності»⁸⁵⁷.

У промисловості мав бути застосований принцип: «фабрики й заводи – українським робітникам», але при цьому відбулася б передача у державну власність (націоналізація) важкої промисловості й транспорту.

У торговельній політиці мав би бути застосований подібний підхід: «вільна торгівля нижчих ступенів» за принципом: «український хліб – українському народові, вільна ініціатива вільних людей; загальне й повне право власності на продукти своєї праці», натомість – практичне удержавлення загальної внутрішньої та зовнішньої торгівлі⁸⁵⁸.

Соціальний захист робітництва у промислових осередках ОУН(р) провадила під гаслами: за всебічну опіку держави над робітниками, за справедливу заробітну платню, за особисту свободу робітника, за самоуправу робітників у вільних професійних союзах⁸⁵⁹. Відтак у майбутній Українській Державі нею передбачалося гарантувати: законну участь робітників у кермуванні й зисках підприємств, що обумовлювалася б правилом: «за кращу працю – краща платня»; забезпечення законом найменшої платні за працю, якої б вистачало на повне утримання робітника та його рідні; забезпечення здорових умов праці в копальнях, на фабриках, верстатах та всіх місцях праці; забезпечення платних відпусток і задоволення всіх потреб щодо здоров'я й культури; загальне й повне забезпечення на старість (державна пенсія) та у випадках каліцтва й нездібності до праці всіх громадян (пенсія на інвалідність)⁸⁶⁰.

⁸⁵⁷ Там само. – С. 101.

⁸⁵⁸ Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. – 1955. – С. 28–29.

⁸⁵⁹ Там само. – С. 34.

⁸⁶⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 4. – Арк. 50.

Загалом же у державі планувалася *повна зайнятість усіх працездатних громадян*, позаяк «тільки праця й її видайність є мірилом вартості кожної одиниці та основою її суспільного становища»⁸⁶¹.

Плановій організації державною владою підлягали б *сфери народного здоров'я*, дітонародження («розросту») й «тугости української раси» шляхом: «а) загальної, обов'язкової, безплатної лікарської опіки й використання всіх здобутків лікарських наук та лічних заведень для цілого народу; б) допомоги багатодітним родинам; в) опіки й охорони матерів і дітей; г) піднесення стану народного відживлення, мешкання й рівня цілого життя; д) плекання фізичного здоров'я народу»⁸⁶².

Шкільництво мало розвиватися на базі загальної та безкоштовної освіти й особливого виховання здібнішої дітвори. Народ підлягав «перевихованню» у дусі власних традицій української історії, нового героїчного змісту української культури та через викорінення чужих розкладових впливів⁸⁶³.

Оголошувалося про *свободу сумління й релігійних культів*, проте лише таких, що не супротивні моральній силі нації й інтересам Української Держави. За рік після II Великого збору, на своїй II конференції⁸⁶⁴ в квітні 1942 р. ОУН(р) у своїй постанові вказувала, що виступає за *Українську Національну Автокефальну Церкву з патріархатом у Києві* й за повний розрив з Москвою. Водночас в релігійній політиці Організація не пов'язувала себе з жодним віросповіданням й відстоювала використання всіх форм релігійного життя для активізування

⁸⁶¹ Там само. – Арк. 50; Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [За-кордонні частини Організації Українських Націоналістів]. – 1955. – С. 28–29.

⁸⁶² Там само. – С. 29.

⁸⁶³ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 4. – Арк. 50.

⁸⁶⁴ I конференція ОУН(б) відбулася наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 р. за участі Івана Климів. На ній було прийнято рішення про перехід Організації у підпілля.

й опанування мас. При цьому поборювалися усіляке нездорове сектантство й релігійні свари⁸⁶⁵.

Державною ідеологією мав бути український націоналізм, за допомогою якого у цій новій державі ОУН(р) поборювала б комуністичний світогляд, ідеологію як інтернаціоналізму, так і ліберально-капіталістичний устрій, а також усі теорії та напрями, «що несуть ослаблення живих сил народу»⁸⁶⁶. Один з провідних діячів ОУН(р) Я. Старух у своєму «Короткому популярному викладі ідеології політики українського націоналізму» у 1941 р. писав, що революційна ОУН «має ясний образ нашої будучої держави, за яку бореться», а саме такий, що «Українська Держава побудована Організацією Українських Націоналістів буде націоналістична. Вона буде велика, сильна і незалежна. У ній не буде несправедливости, визиску, поділу на класи»⁸⁶⁷. Невід'ємною частиною цієї ідеології була й *ідея Соборності*, яку влучно відображав один з кличів ОУН(р): «Від Кавказу по Сян – буде наш Лан. Його власником український народ!»⁸⁶⁸.

Крім того ідеології ОУН(р) у 1941 р. були притаманні ксенофобія (до окремих народів, зумовлена їхньою імперською щодо українців історичною спадщиною) й антисемітизм. Так, наприклад, у зверненнях до народу ОУН(р) досить часто застосовувала гасла на кшталт: «Народе! Знай! Москва, Мадяри, Жидова – це все Твої вороги. Нищ їх»⁸⁶⁹. Антисемітизм обумовлювався ж тим, що «жиди в ССРС є

⁸⁶⁵ Постанови Другої Конференції Організації Українських Націоналістів (квітень 1942 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. – 1955. – С. 67–68.

⁸⁶⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 4. – Арк. 50; Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. – 1955. – С. 29–30, 33.

⁸⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 134.

⁸⁶⁸ Там само. – Арк. 26.

⁸⁶⁹ Там само. – Спр. 42. – Арк. 35.

найвідданішою підпорою пануючого большевицького режиму та авангардом московського імперіалізму в Україні», а відтак «Організація Українських Націоналістів поборює жидів як підпору московсько-большевицького режиму, освідомлюючи рівночасно народні маси, що Москва – це головний ворог»⁸⁷⁰. Тож основною метою ОУН(р) у контексті боротьби з комуно-більшовизмом було: розвал московської тюрми народів (СРСР); домогтися свободи усіх народів, поневолених Москвою, та їхнього права на своє власне державне життя; знищення цілої комуністичної системи.

Основні світоглядні принципи ОУН(р) у 1941 р. були: ідеалізм, волюнтаризм, ідея створення людини нового типу, месіанізм, ідея органічності нації та вищості її інтересів над усіма іншими інтересами в суспільстві. Соціально-економічні проблеми трактувалися в дусі етатистського патерналізму. Держава представлялася як головний інститут, відповідальний за розв'язання соціально-економічних проблем. Соціальну злагоду в суспільстві мала забезпечувати держава у поєднанні з корпоративно-професійними об'єднаннями.

Після затвердження рішень II Великого збору було обрано *керівний склад ОУН(р)*. Відкритим голосуванням провідником Організації було одностайно обрано Степана Бандеру⁸⁷¹, генеральним суддею – Володимира Горбового, генеральним контролером ОУН(р) – інженера Кравців з Стрия. Усі вони склали присягу Великому збору на вірність ОУН і на цьому роботі конгресу закінчилася.

Слід зауважити, що напередодні II Великого збору революційної ОУН і навіть під час його роботи, як свідчив згодом на допиті в НКДБ О. Луцький⁸⁷², він у розмові з Я. Стецьком

⁸⁷⁰ Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. – 1955. – С. 36–37.

⁸⁷¹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 40.

⁸⁷² На II Великому зборі ОУН О. Луцький був секретарем політичної і військової секцій.

і С. Ленкавським висловив пропозицію щодо того, аби усунути від керівництва Проводом як А. Мельника, так і С. Бандеру й очільником Проводу об'єднаної ОУН обрати відомого українського націоналіста-теоретика Д. Донцова. Про його пропозицію ті розповіли А. Бандері й останній у приватній бесіді з О. Луцьким висловив свою згоду відійти від керівництва Проводом у тому випадку, якщо обрання Д. Донцова призведе до воз'єднання «мельниківців» і «бандерівців» знову у єдину ОУН. Наскільки та згода була щирою – залишається питанням, якщо й до того ж сам С. Бандера задалегідь знав про ілюзорність такої комбінації. Встановити зв'язок із Д. Донцовим, який перебував десь у Румунії, очікувано не вдалося, а відтак – й залучити його до керівництва Проводом ОУН було практично неможливо. Тож і питання це на Великому зборі публічно так і не підіймалося⁸⁷³.

Було обрано також *Велику Раду ОУН*. Одразу ж зазначу, що владні повноваження провідника Організації були досить значними, проте формально (на противагу вождизму мельниківців) мали узгоджуватися з такими колегіальними органами як Провід і Велика Рада⁸⁷⁴. Утім на практиці протягом усіх подальших років Організація цілеспрямовано прагла поширювати культ С. Бандери не лише серед членів революційної ОУН, а й в УПА та в середині усього державно-визвольного руху. Це документально підтверджується сотнями документів від похідних груп, УПА й, власне, прокламацій до народу самої ОУН(р) в яких С. Бандеру часто визначали як вождя⁸⁷⁵.

⁸⁷³ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 67418. – Т. 1. – Ар/с. 208–241; ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 38. – Арк. 285–298; Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – К., 2009. – С. 509–531; Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы. – Т. 2. 1944–1945. – С. 697–712.

⁸⁷⁴ Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів. – Б.м., 1941. – С. 59–65.

⁸⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 35.

На II Великому зборі ОУН(р) було також сформовано вже не Центральний, а *Головний Провід ОУН(р)*, членами якого стали: Ярослав Стецько (заступник провідника), М. Лебедь (другий заступник провідника, очолив мобілізаційний відділ військового штабу), Дмитро Мирон («Орлик»), С. Ленкавський, Олекса Гасин («Іван Чорнота», «Лицар») як шеф військової референтури, М. Турчманович (який був радянським агентом) та заочно Р. Ярій (очільник військової референтури).

«Створення Революційного Проводу ОУН, – писав свого часу С. Бандера, – який перейняв кермо її діяльності, а опісля постановами Другого Великого Збору ОУН утвердила ідеологічний зміст і політичний напрямок революційно-визвольного руху, усунула з своїх рядів ті тенденції й елементи, які намагалися скерувати її на інші шляхи, чи накинути їй зворотно-розвитковий процес»⁸⁷⁶.

Відповідно до прийнятих програмових положень і мети, ОУН(р) готувалася до відновлення української державності й вже в червні 1941 р., невдовзі після нападу Німеччини на Радянський Союз, стала на шлях втілення цього завдання.

Водночас, з часом, після звітів похідних груп з Центральної та Східної України, провідні діячі Організації визнали необхідність певних змін у програмових засадах, зазначаючи: «Це правда, що не всі постанови II Великого Збору були безспірні. Корективи, які внесли націоналісти з ОСУЗ, допомогли до зформування спільних позицій, і не в аспекті відхилення в бік соціалізму, а якраз навпаки»⁸⁷⁷. Тож вже за два роки на Третньому Великому (надзвичайному) зборі ОУН(р)

⁸⁷⁶ Бандера С. В десяту річницю створення Революційного Проводу ОУН (10.2.1940) / Степан Бандера // Сурма (Мюнхен). – 1950. – лютий–березень. – Ч. 18–19; Бандера С. В десяту річницю створення Революційного Проводу ОУН (10.2.1940) / Степан Бандера // Гомін України (Торонто). – 1950. – червень. – Рік III. – Ч. 21/56–23/58.

⁸⁷⁷ Стецько Я. С. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України / Ярослав Стецько. – Лондон, 1967. – С. 105.

у 1943 р.⁸⁷⁸, яка з того часу офіційно була перейменована на ОУН самостійників-державників (ОУН с-д), програмові засади Організації зазнають суттєвих змін, як і трансформовано буде її бачення моделі майбутньої Української Держави.

Акт 30 червня та революційне державотворення під проводом ОУН(р) у 1941 р. як вияв національного чину та символ суверенних прагнень українського народу.

Розробляючи генеральний напрямок революційно-визвольної політики, складаючи плани дій та розробляючи директиви, ОУН(р) усвідомлювала себе єдиною силою, що на той час була готовою і спроможною рішуче виступити як політично, так і збройно, самодостатнім локомотивом національного зриву в творенні Української державності. Тож на одному з засідань Проводу Організації, з огляду на карколомність розвитку подій на теренах України, було прийнято позицію С. Бандери щодо персонально-організаційної конструкції верховного керівництва та особисто-політичних завдань ключових лідерів у Проводі ОУН. Було створено *штаб Проводу ОУН(р)*, в якому були зібрані керманічі усіх найважливіших ресортів Проводу з огляду на перспективи війни на Сході. Очолив цей штаб Я. Стецько. Усі члени штабу прямо і безпосередньо підлягали провіднику С. Бандері та шефу штабу Я. Стецьку. Першим заступником провідника ОУН(р) став Я. Стецько, другим – М. Лебедь.

Крім того Провід одноставно вирішив, що відносно державного будівництва кермування покладається на Ярослава Стецька, який: «а) перебирає відповідальність за крайове правління на ЗУЗ [західних українських землях – П.Г.-Н.], де ОУН має домінуючу позицію, залишається, як перший етап, у Львові, щоб зорганізувати державний апарат на ЗУЗ; б) як речник зорганізованого державного апарату на ЗУЗ і головний речник революційної ОУН має входити до Українського Державного Правління у Києві, тобто – *Центрального укра-*

⁸⁷⁸ Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* «Перед нами знову і знову постає реальна і жива картина майбутньої держави України» (яку державу прагла створити ОУН(б) у другій половині 1940-х та у 1950/1960-х рр.) / П. П. Гай-Нижник // Гілея. – 2015. – Вип. 95 (№ 4). – С. 71–79.

їнського суверенного уряду, створеного у Києві силами ОСУЗ [осередніх і східних українських земель – П.Г.-Н.] при активній допомозі ОУН, яка мала слабкі позиції на ОСУЗ у той час; в) з хвилиною переходу кордону з ЗОУ перебирає відповідальність за дію революційної ОУН в Україні, отримує повновасті у непередбачених ситуаціях надзвичайним порядком приймати рішення такі, як вимагатиме цього революційна рація»⁸⁷⁹.

Микола Лебедь, як другий заступник провідника ОУН(р), мав завданням тимчасово по лінії організаційній допомагати в справі організації висилки похідних груп Організації й опікуватися координацією дій революційного центру в Україні з центром у західних областях.

Степан Бандера мав тимчасово залишатися на західних окраїнах України (тобто по той бік т.зв. лінії Керзона) як політичний лідер, який давав би вказівки та інструкції усій революційній ОУН.

Саме з цієї причини на початку травня 1941 р. в середині ОУН(р) було розповсюджено (разом із рішеннями квітневого II Великого збору) «Політичні вказівки», які були свого роду інструкцією для дій за різних військово-політичних обставин та розвитку глобальних подій й, зокрема, при оголошенні національної державності в умовах тотальної війни на теренах України між європейськими імперіями-монстрами.

Передбачалося також, що більшість членів Проводу Організації піде на терени Центральної і Східної України аби підтримати ініціативу українців Києва проголосити відновлення державності у столиці, як центрального акту в контексті ідеї Соборності України. Проголошення ж Акту відновлення державності у Львові мало б стати чинниково-політичною підпорою майбутньому Акту в Києві, посилити його фактичну вагу та юридичне значення загальноукраїнського обширу.

Тоді ж, ще на початку травня 1941 р., крайовий провідник ОУН(р) І. Климів-Легенда своїм розпорядженням визначив на кожну область Українські національні революційні проводи,

⁸⁷⁹ Стецько Я. С. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України / Ярослав Стецько. – Лондон, 1967. – С. 157.

які склалися з голови обласного управління, коменданта міліції, військового коменданта, голови обласної господарської управи, керівника транспорту, народної освіти тощо. Подібний національний провід було призначено й на кожний район у західних українських землях. Усі ці уряди вже були сформовані до 20 травня 1941 року⁸⁸⁰. Тож лише-но німецька армада посунула на Радянський Союз (СРСР), ОУНівські структури були готові розпочати опановувати звільнені від комуно-більшовиків західноукраїнські терени. У свою чергу, як тільки 22 червня 1941 р. члени Українського Національного Комітету (УНК)⁸⁸¹ у Кракові дізналися про початок німецько-радянської

⁸⁸⁰ *Сергійчук В.* Акт 30 червня як символ українського самостійництва / *В.Сергійчук* // Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 4.

⁸⁸¹ *Український Національний Комітет (УНК)* мав осідок у Кракові. Впродовж короткого часу, починаючи з квітня 1941 р., щодо залучення до членства у ньому тривали перемовини серед відомих діячів української політичної еміграції у Кракові, Любліні, Празі, Брні, Берліні, Варшаві, Каліші. Було узгоджено його політичні засади й до членства в УНК увійшли відомі діячі з різних еміграційних таборів, як від ОУН(р), так і від УНРівців, Гетьманського руху, політики з західноукраїнських земель. Установчі збори УНК відбулися 22 червня 1941 р. у Кракові на яких були присутніми 86 учасників. Президію УНК було обрано у складі: ген. В. Петрів (голова), д-р В. Горбовий (заступник голови), проф. В. Андрієвський (заступник голови), адвокат д-р С. Шухевич (перший секретар), В. Мудрий (другий секретар) та ін. Генералові В. Петриву, який мав стати на чолі Комітету, німецька влада заборонила вихати з Праги на засідання. Того ж дня від імені УНК було надіслано меморіал про мету і суть створення Комітету до Гітлера, Ріббентропа та Розенберга, а наступного дня (23 червня) президія УНК вирішила повідомити німців про свою мету сформувати у Львові український уряд. Принагідно наголосу, що члени Комітету нічого не знали про майбутній Акт відновлення Української Держави від 30 червня 1941 р., а його проголошення стало цілковитою несподіванкою не лише для членів УНК, а й для деяких членів Проводу революційної ОУН. У той час С. Бандера залишався у Кракові та (за гіпотетично позитивного ставлення німців до української державності) мав намір в рамках УНК втілити в життя проголошення Української Держави у Києві й там на його базі створити коаліційний уряд й передпарламент, у Львові ж Я. Стецько мав би очолити крайове правління на західних українських землях. Загалом УНК нараховував 113 відомих українських діячів, серед яких, зокрема, були: М. Лівницький, В. Горбовий, І. Габрусевич, Р. Ярий, М. Крат, А. Макаренко, З. Мирна, В. Андрієвський, В. Петрів, В. Євтимович, М. Богун, В. Болюх, Є. Зиблікевич, Б. Іваницький, В. Островський, І. Омелянович-Павленко, Ю. Павликівський, З. Пеленський, Б. Шемет, Я. Старух, С. Шухевич, А. Яковлів, В. Янів та багато інших вчених, освітян, письменників, військовиків, громадсько-політичних достойників.

війни, спеціальна група оунівців-бандерівців рушила на схід в Україну⁸⁸².

З огляду на початок німецько-радянської війни, революційна ОУН зробила спробу довести керівництву Райху своє бачення розв'язання українського питання у спеціальному меморандумі. Його текст було вироблено оунівською комісією, яка складалася з С. Бандери, О. Гасина, І. Габрусевича, В. Стахіва, Я. Стецька та Р. Ярого і за підписом В. Стахіва вручено 23 червня 1941 р. німецькому райхсрегірунгові. У меморандумі Провід ОУН(р), зокрема, апелював до офіційного Берліну: «Мілітарна окупація є не до втримання тривало в Східній Європі. Тільки державний порядок побудований на національній засаді може гарантувати здоровий розвиток. Тільки незалежна українська держава може зберегти тривало цей новий лад... Українська суверенна держава мусить бути господарсько незалежною, щоб могла бути органічною частиною європейського господарського порядку і його доповняти... Українська суверенна міліарна потуга, яка відповідає духовій поставі України, буде гарантією німецько-українського союзу і зупинить тиск Росії на Європу... Якщо навіть німці при вмарші в Україну – очевидно – як визволителі будуть привітані, то це наставлення швидко зміниться, у випадку, коли німці не прийдуть з ціллю відновлення української держави і взагалі з того роду гаслами. Новий порядок в Європі без самостійної української держави є не до подумання... Треба ствердити, що для розв'язки української проблеми немає аналогії. З 1939 р. постало дві нові держави: Словаччина і Хорватія. Абстрагуючи від різниці у величині і кількості населення, українська проблема є далеко більшого значення, бо через її розв'язку прийдуть основні зміни в політичній і економічній структурі європейського континенту і виринають питання, які є інтернаціонального значення»⁸⁸³.

⁸⁸² *Стецько Я.* Як це було? / Ярослав Стецько // Сурма. – 1949. – Ч. 10; – Ч. 13–14.

⁸⁸³ *Стецько Я. С.* 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України / Ярослав Стецько. – Лондон, 1967. – С. 168–169.

Прямуючи до Львова, згадував Я. Стецько, починаючи від м. Ярослав, ця група (Я. Стецько, Я. Старух, І. Равлик, В. Кук, Л. Ребет, Д. Яців, І. Вітушинський, В. Хомів-Лімницький та бойовий охоронний загін СБ ОУН) в усіх населених пунктах оголошувала про відновлення державності, встановлювала місцеву владу, організовувала міліцію, цивільно-господарські уряди тощо⁸⁸⁴. Вже 29 червня група дісталася Львова і «почала робити заходи з метою скликати Національне Зібрання і виконати згадану «Політичну вказівку Проводу»⁸⁸⁵. Аналогічно діяли й інші групи.

Вранці 30 червня до Львова увійшов підрозділ Дружин Українських Націоналістів («Нахтігаль») під командуванням Р. Шухевича, в місті діяла підпільна мережа революційної ОУН та загони революційно-збройних сил ОУН(р) під командою Є. Легенди, який розповсюдив заклик включатися до безкомпромісної боротьби проти усіх можливих окупантів України.

Тим часом група Я. Стецька дібралася до Собору Святого Юра, де зустрілася з львівським провідником Організації й на спільній нараді вони дійшли висновку, що німці навряд чи допустять проголошення української державності у Києві, а відтак, закім є слушний момент, потрібно діяти централізовано у Львові. Тож було вирішено:

1) того ж дня, 30 червня 1941 р. ввечері скликати з цією метою Національні Збори революційним порядком (враховуючи зазначену громадську, політичну, культурну тощо позицію учасників);

2) негайно створити міське управління Львова й скликати на його засідання о 16-й чи 17-й годині найвидатніших громадян міста, обрати посадника міста й заприсяжити на вірність Українській Державі членів нової управи;

3) негайно за всяку ціну опанувати радіостанцією і дати їй назву ім. Є. Коновальця (на самій радіостанції вже працював

⁸⁸⁴ Стецько Я. 30 червня 1941 / Ярослав Стецько. – Торонто, 1967. – С. 175.

⁸⁸⁵ Гомін України. – 2001. – 25 червня.

студент Ю. Савицький, а захопити її покладалося на бойовиків під керівництвом Я. Старуха і Л. Ребета);

4) швидко сформована міліція (завдання покладалося на І. Равлика; крайовому провідникові ОУН(р) Є. Легенді та його бойовикам, що оперували в околицях Золочева, наказувалося негайно пробитися до міста; підрозділ Р. Шухевича було приведено до бойової готовності) повинна обсадити друкарні, державні будинки тощо й оголосити, що усі вони зайняті ОУН або ж українським урядом;

5) Я. Стецько одразу ж пішов до митрополита А. Шептицького, аби розповісти про плани відновлення державності й заручитися його авторитетною підтримкою⁸⁸⁶.

Так мав бути вчинений доконаний факт постановня державної України з якою, як сподівалося, мусила б змиритися Німеччина.

Після відвідин А. Шептицького Я. Стецько попрямував до міської ратуші де, присівши на якихось дошках, поспіхом олівцем на шматках паперу накреслив план проголошення державності, проект своєї промови та текст Акту проголошення Української Держави. Там же він зустрівся з Р. Шухевичем й вони знов обговорили намір не відкладати державний акт до прибуття до Києва, проте, в зв'язку із ворожим ставленням німців, здійснити його того вечора саме у Львові.

У «Просвіті», куди поспішив Я. Стецько, саме відбувалося творення нової міської управи, процес чого координував Я. Старух. Там Я. Стецько виступив перед присутніми. Сам він так розповідав про свою промову та позицію ОУН(р) щодо міського самоврядування у Львові: «Накресливши головні вимоги визвольної і державно-творчої дії і вказавши на непевне відношення до нас німців, я апелював до обов'язку українських патріотів брати самим зразу у руки керування життям народу. Речники громадянства висловили повну підтримку такій нашій настанові. Я підкреслив, що революційна ОУН не прагне

⁸⁸⁶ Стецько Я. С. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України / Ярослав Стецько. – Лондон, 1967. – С. 180–186.

виключної влади ані не збирається бути диктуючою силою супроти громадян, які з патріотичного обов'язку сумлінно і жертвенно беруться до діла, тому ми, себто ОУН, залишаємо свободний вибір посадника міста»⁸⁸⁷. Після цього на голову львівської міської управи було обрано професора д-ра Юрія Полянського, який склав Я. Стецьку присягу на вірність Українській Державі.

Тим часом на Національні Збори у будинок «Просвіти» почали сходитися понад сто відомих осіб, запрошених мережею ОУН(р). Деякі соратники Я. Стецька по Організації (В. Кук та інші), до речі, тоді радили йому відкласти проголошення державності на два дні, аби перевести подію урочисто у залі оперного театру з великою кількістю учасників тощо. Утім, часу на відтягування вже не було, обрахунок міг йти не лише на дні, а й на години.

Акт проголошення відновлення Української Держави було прийнято 30 червня 1941 р. Національними Зборами, що засідали у будинку львівської «Просвіти».

У цілковитій тиші о 20-й годині вечора засідання *Національних Зборів* відкрив Я. Стецько, у президії зібрання – міський голова Львова Ю. Полянський, єпископ Й. Сліпий, представник львівського проводу ОУН(р) та інші... Я. Стецько у своїй промові віддав честь загиблим за волю України героям і зазначив, що Україна стала не тільки плацдармом боротьби двох величезних воєнних потуг, але й ключовою позицією у цій війні, народ же український мусить виявляти свою власнопідметну волю до національно-державного життя і тому необхідно прокламувати відновлення державності. Тож світ мав дізнатися з державницького Акту, що українська нація не буде нічим тяглом і не буде воювати за чужі інтереси, окрім своїх власних.

Німеччину ж, яка вела війну проти більшовицької Росії (СРСР), заявив Я. Стецько, «уважатимемо нашим союзником, якщо вона визнає наше право на державну незалежність, з

⁸⁸⁷ Там само. – С. 191.

істотними ознаками суверенності. Тому творення української національно-визвольної армії – закон хвилини! Без армії немає держави! Німецьку армію трактуємо як гостей на нашій землі і ми є готові на тісну співпрацю з Німеччиною проти Росії, на базі рівноправності і визнання нашої державности»⁸⁸⁸.

Революційна ОУН закликала усіх громадян лояльних до української державності, без різниці партійно-політичних переконань, до спільної справи, а також звернулася до Національних Зборів схвалити її рішення щодо проголошення відновлення Української Держави. Надалі Я. Стецько зачитав документ проголошення Української Держави, текст якого присутні слухали підвівшись, а по завершенні декларування Акту – уся зала заспівала національний гімн.

Далі лунали привітання від представника Наддніпрянщини із закликом до соборності, від ДУН й особисто від імені Р. Шухевича виступив капелан І. Гриньох⁸⁸⁹, а від ОУН(р) – представник крайового проводу Організації. Під кінець Національних Зборів до зали прибули німці проф. Г. Кох і майор фон Айкен, які запізно мали намір відвернути проголошення відновлення української державності.

Єпископ УТКЦ Й. Сліпий, своєю чергою, у зворушливій промові передав благословення митрополита А. Шептицького, зазначивши відповідною заявою, що Церква підтримає утворене державне правління, яке на її переконання, діятиме згідно з християнськими засадами.

За цим Василь Кук зачитав Національним Зборам пропозицію Степана Бандери щодо призначення з боку революційної ОУН Ярослава Стецька на голову Українського Державного Правління. Від ОУН В. Кук також запропонував уповноважити голову Правління сформувати уряд (склад Правління) та уповноважити його правом звільняти і призначати урядовців. Усі ці пропозиції були прийняті та затверджені Національними Зборами.

⁸⁸⁸ Там само. – С. 192–193.

⁸⁸⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – П. 35. – Арк. 277.

Тут слід зазначити, що на цю посаду мав власні розрахунки ректор Українського тайного університету, професор М. Панчишин, проте попередньо надіслані до нього місцеві члени ОУН(р) поставили його перед фактом, що за рішенням С. Бандери Державне Правління (за будь-яких умов) однаково має очолити саме Я. Стецько, натомість не було заперечень аби М. Панчишин став його заступником.

Коли ж до слова зголосився представник німців Г. Кох (колишній, до речі, сотник ГА), який промовляв німецькою та українською мовами, делегати Зборів почули негативне ставлення як до самого Акту державності, так і до будь-яких державних конструкцій, в тому числі й щодо самих Національних Зборів. Йому на противагу І. Вітушинський висловив привітання німецькій армії, проте як гостям на українській землі, й наголосив, що лише спільними зусиллями (Української Держави, її війська, й Німеччини та її армії) вдасться, в єдиному зусиллі з іншими повсталими поневоленими Москвою народами, розвалити і перемогти більшовицьку імперію.

У своєму заключному слові Я. Стецько запропонував від імені Національних Зборів висловити привітання усьому українському народові з приводу історичного Акту проголошення Української Держави та подив до його мужності і героїчної боротьби, а водночас через Й. Сліпого передати привітання митрополитові А. Шептицькому і вітати Ієрархії обох наших Церков. Надалі щойно обраний голова Українського Державного Правління (УДП), зауваживши, що перед українцями стоять великі зусилля і великі перепони, позаяк українська державність – найбільша проблема світу, виголосив найперші завдання Державного Правління. Я. Стецько так, зокрема, згадував про це: «Взяти у свої руки адміністрацію, господарське життя, культурно-освітнє, а понад усе організувати армію і міліцію. Ми встановлятимемо в усій Україні такі порядки, які відповідають українській духовості і нашому соціальному і культурному ідеалові.

Наше соціяльне реформаторство, наша соціально-політична революція встановлятиме такий лад, якого прагне наш народ; респектуючи його волю – наше Правління докладе усіх зусиль, щоб через відповідні парляментарні інституції усі верстви народу могли свої бажання висловлювати і співвирішувати основні проблеми національного буття»⁸⁹⁰. Промовець запевнив, що революційна ОУН за всяких умов стоятиме на сторожі інтересів нації, а як буде необхідно – проти усіх, хто не буде респектувати суверенітету нації. Бажаючи приязних взаємин з Німеччиною, воєнного союзу проти Росії між Україною та Німеччиною, Я. Стецько висловив сподівання на спільну перемогу над російськими загарбниками, додаючи, що для усіх українців завжди понад усе стоятиме добро Суверенної Соборної Української Держави.

Національні Збори закінчилися співанням «Не пора, не пора»... Одразу по їх закінченню Я. Стецько передав відповідні ухвалені документи про проголошення української державності Я. Старуху і Л. Ребету для негайного оприлюднення їх по радіо. Текст Акту проголошення Української Держави того ж вечора на львівській радіостанції зачитав для громадськості її диктор студент Юліан Савицький⁸⁹¹. На ранок 1 липня 1941 р. голова УДП віддав наказ виготовити дві печатки з написами «Українська Держава» та «Українське Державне Правління».

Варто зауважити ще й на тому, що не усі члени Проводу ОУН(р) знали про намір проголосити відновлення Української Держави у Львові 30 червня 1941 р., як не знали про таке рішення й члени Українського Національного Комітету (УНК) у Кракові. Я. Стецько стверджував, що таке рішення було прийнято ним особисто (напевно, що все ж таки з попередньої згоди окремих провідних діячів вищезгаданої революційної групи ОУН й, власне, самого С. Бандери). Ось

⁸⁹⁰ *Стецько Я. С.* 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України / Ярослав Стецько. – Лондон, 1967. – С. 197.

⁸⁹¹ *Мірчук П.* Акт відновлення Української Державности 30 червня 1941 року (його генеза та політичне й історичне значення) / П. Мірчук. – Мюнхен, 1953. – С. 30.

як пояснював такий оберт подій сам Я. Стецько: «Нашого рішення проголошувати у Львові державність ми не могли подавати до відома УНК ще й з цієї причини, що в нас було рішення проголошувати відновлення державности у Києві, а не у Львові. Але в наслідок розвитку подій сталося це у Львові, як вислід мого персонального рішення, коли я зорієнтувався, що немає іншої можливості після заяви Гітлера 22 червня 1941 р. з нагоди кампанії на Сході... Провід ОУН уже був на колесах, у поході, була війна. Рішати мали ті, що мали відвагу рішати і мали повновласті ОУН для цього. Проголошення відновлення державности у Львові було не лише заскоченням для УНК, але і для деяких членів Проводу ОУН»⁸⁹².

Актом проголошення Української Держави від 30 червня 1941 р., що був прийнятий понеділкового дня у Львові Національними Зборами українців, проголошувалося, що «Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує створення Української Держави, за яку покладали свої голови цілі покоління найкращих синів України»⁸⁹³. Актом було заманіфестовано: «На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України – Києві»⁸⁹⁴.

Українську державність підтримала Українська Церква, як греко-католицька в особах митрополита А. Шептицького та архієпископа Й. Сліпого, так і православна. У своєму пастирському листі від 1 липня 1941 р. митрополит УГКЦ Андрей виголошував: «З волі Всемогучого й Всемилосердного Бога в Тройці Єдиного зачалася нова епоха в житті Державної Соборної Самостійної України...

Установленій владі віддаємо належний послух. Узнаємо

⁸⁹² *Стецько Я. С.* 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України / Ярослав Стецько. – Лондон, 1967. – С. 152.

⁸⁹³ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 3; Акт проголошення Української Держави // Самостійна Україна (м. Станіславів). – 1941. – Ч. 3. – 10 липня. – С. 1.

⁸⁹⁴ Там само.

Головою Державного Правління України пана Ярослава Стецька.

Від Уряду ним покликаного до життя очікуємо мудро-го, справедливого проводу та заряджень, які узгляднили б потреби й добро всіх замешкаючих наш край громадян, без огляду на те, до якого віросповідання, народности й суспільної верстви належать. Бог нехай благословить усі Твої праці Український Народе, і нехай дасть усім нашим Провідникам Святу Мудрість з Неба»⁸⁹⁵.

6 липня 1941 р. державність підтримав листом православний єпископ Станіславський Григорій Хомишин, а 10 липня 1941 р. з Луцька пастирським листом єпископ Православної Церкви Полікарп (згодом став митрополитом) виявив свою солідарність з державотворчим Актом 30 червня. «...Любі мої діти! Велике Боже милосердя і справедливість приближилися до нас. Довгі роки терпів наш многострадальний нарід наруги і знуцання над святою гідністю, – промовлялося у пастирському листі єпископа Луцького Полікарпа. – ...Оце на наших очах справедливість Божа сповнилася: Один Бог, одна нація і спільна краща будучність.

Сповнилась наша відвічна мрія. У городі князя Льва з радіовисильні несеться над нашими горами, нивами, ланами, над нашою так густо зрошеною кров'ю землею радісна вістка: проголошено Самостійну Українську Державу. Разом з українським народом радіє і наша многострадальна Церква. Відроджена у вільній українській державі – Українська вільна Православна Церква буде з народом одною нерозривною цілістю...

...Любити Бога, любити батьківщину – це найбільша чеснота. Служба батьківщині – найбільший обов'язок.

⁸⁹⁵ Мірчук П. Акт відновлення Української Державности 30 червня 1941 року (його генеза та політичне й історичне значення) / П. Мірчук. – Мюнхен, 1953. – С. 33.

Нехай Господь милосердний допомагає Тобі, народе мій, і Тобі, Уряде наш, будувати Самостійну Українську Державу, а моя молитва за вас перед Престолом Всевишнього буде за вами.

В цей великий час всі українці мусять об'єднатись, всі мусять працювати спільно, бо в єдності сила і ту єдність мусимо показати на ділі.

Не треба нам партій, не треба нам боротьби між собою. Всі мусимо об'єднатися при нашій Святій Православній Церкві, при нашому Урядові, при нашому Національному Проводові.

Признаю на весь Український Нарід і його державний уряд всемогуче Боже благословенство»⁸⁹⁶.

Акт проголошення Української Держави⁸⁹⁷ викликав повсюдне схвалення серед української людності у містах, містечках і селах, особливо – в західних областях. Численні народні зібрання своїми рішеннями підтримували проголошення державної самостійності України, а також висловлювали сподівання у підтримці державницьких зусиль українців з боку Німеччини.

Водночас, відштовхуючись від тогочасної військово-політичної дійсності, передбаченою й вказаною вищенаведеними травневими (від 1941 р.) «Політичними вказівками» ОУН(р), від імені провідника Національних Зборів Я. Стецька, запевнила цитатою з Акту проголошення Української Держави, що «відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації», а «Українська Національна Революційна Армія, що твориться на українській землі, боротиметься далі спільно з Союзною Німецькою

⁸⁹⁶ Там само. – С. 34–35.

⁸⁹⁷ Початково цей документ називався саме «Актом проголошення Української Держави», лише через нетривалий час згодом його титулку було переіменовано на «Акт відновлення Української Держави».

Армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Державу і новий лад у цілому світі»⁸⁹⁸.

Головою *Українського Державного Правління (УДП)* у Львові став Ярослав Стецько, першим заступником голови УДП – Лев Ребет, другим заступником голови УДП і міністром народного здоров'я – М. Панчишин, тимчасовим головою УДП на виїмковий час – Володимир Горбовий. Членами УДП: І. Климів (як краєвий провідник ОУН), М. Росяк (начальник канцелярії УДП), Б. Дзерович (заступник у справах юстиції), К. Паньківський (заступник члена УДП у справах адміністрації), В. Лисий (адміністрація), О. Барвінський (заступник у справах народного здоров'я), М. Лебець (безпека), Біленький (заступник у справах народної освіти), І. Крип'якевич (народна освіта, але прийняти посаду відмовився), М. Мостовий (заступник у справах народної освіти і виховання), генерал В. Петрів (військові справи), О. Гасин (перший заступник з військових справ), Р. Шухевич (другий заступник з військових справ), Е. Храпливий (ресорт рільництва), В. Стахів (ресорт заграничних справ), Ю. Федусевич (ресорт судівництва), Головка (ресорт пропаганди), Костишин (ресорт пошти), І. Ольховий (ресорт фінансів), В. Радзикович (ресорт народної освіти і віросповідань), Я. Старух (заступник в справі пропаганди), Позиченюк (заступник в справах пропаганди), Пекарський (заступник у справах народної освіти і віросповідань), Ю. Павликовський (торгівля і промисл), Д. Яців (заступник у справах народного господарства), Р. Ільницький (заступник у справах народного господарства), Х. Лебідь-Юрчик (заступник у справах фінансів), Осінчук (заступник з народного здоров'я), Б. Іваницький (заступник у справах рільництва), Т. Мороз (ресорт комунікації), А. Пясецький (заступник у справах рільництва та керманіч відділу), В. Солонинка (заступник

⁸⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 3; Акт проголошення Української Держави // Самостійна Україна (м. Станіславів). – 1941. – Ч. 3. – 10 липня. – С. 1.

начальника канцелярії УДП і начальник канцелярії зв'язку з ОУН), І. Грабар (директор Ревізійного союзу кооператив), Р. Раковський (директор Центрального союзу українських промислових кооператив), І. Мартюк (директор Центрального союзу українських сільсько-господарських кооператив), О. Сербин (директор Споживчої кооперативи), І. Ольховий (директор Центрального Українського банку) та інші⁸⁹⁹.

Представниками Українського Державного Правління за кордоном (як заступники голови УДП) стали: В. Горбовий (терен Великої Німеччини; в рамках Українського Національного Комітету), Г. Барабаш (Румунія), Л. Мосендз (Словаччина), Ріко-Ярій (Японія), Івахнюк (Хорватія), В. Стахів (Німеччина)⁹⁰⁰.

Оперативність таких призначень і готовність кадрового багажу була зумовлена тим, що ОУН(р), керуючись метою відновлення державності, виробляла для свого активу не лише ідеологічно-теоретичні конструкції, цілеспрямовано формувала і вишколювала не тільки бойові загони, як основу власної національно-революційної армії, а й ретельно працювала над підбором і підготовкою цілої обойми кадрово-націоналістичної адміністрації, яка за історичної нагоди, за допомоги мобільних й міцних боївків, рішуче і впевнено перебиратиме на себе владні повноваження на місцях. Бандерівський Провід розумів, що жорстока війна між Німеччиною та СРСР є лише питанням часу й готував Організацію також і до такого розвитку подій як на практичному, так і на теоретичному рівнях. Важливим також було і те, що на час початку німецько-радянської війни бандерівська Організація налічувала вже до 20 тисяч заприсяжених членів⁹⁰¹.

⁸⁹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 13.

⁹⁰⁰ Там само. – Арк. 4.

⁹⁰¹ Сватко Я. Ідея та місія ОУН. До 80-річчя від створення / Ярослав Сватко // Гомін України. – 2009. – № 35. – Р. LXI. – С. 5.

Відтак уряд був з партійно-політичного боку коаліційним, до якого увійшли представники ОУН(р), ФНС⁹⁰², УНДО, соціалістів та безпартійні. Засадничо ж контроль над державним українським правлінням неофіційно тримала революційна (бандерівська) ОУН. Лідер державного центру УНР А. Лівицький, запрошення якому вступити до уряду привіз спеціальний уповноважений І. Равлик, дипломатично відмовився, мовляв, «не з принципових причин, але з огляду на неясну політичну ситуацію»⁹⁰³. Мельниківській гілці ОУН, звісно ж, пропозицій вступити до уряду надіслано не було (перемовини під патронатом А. Шептицького призвели до чергового ультимативного розриву).

Роль передпарламенту мала виконувати *Українська Національна Рада* на чолі з Костем Левицьким (почесним головою також був митрополит УГКЦ Андрей).

«Наш реалістичний підхід, – згадував Я. Стецько, – був такий: розбудова кадрів, зорганізування і вишкіл Похідних Груп на ЗОУ [західних окраїнах України – П.Г.-Н.] з проєкцією доповнення їх на ЗУЗ [західних українських землях – П.Г.-Н.], після залишення означеної частини на ЗУЗ і включення нового елемента з ЗУЗ, який уже ознайомився частинно з підросійською дійсністю на ЗУЗ в 1939–1941 рр. і міг мати кращий підхід до ОСУЗ [осередньо-східні українські землі – П.Г.-Н.], розбудова мережі ОУН і мобілізація активу України для можливого за означених умов повстання чи повстанчих

⁹⁰² *Фронт Національної Єдності (ФНС)* – українська фашистська організація, очолювана Д. Паліївим. Свого часу Д. Паліїв вийшов з УВО, оскільки не поділяв радикалізму цієї організації, але не зміг знайти себе і в УНДО, бо вважав цю структуру «зам'якою». В ідейно-політичних поглядах члени ФНС були близькими до польського «Обузу народово-радикального» (ОНР). Керівництво ОУН побоювалося зміцнення ФНС, тож прагло дискредитувати його провідників, або ж розколоти цю організацію чи підпорядкувати й інкорпорувати її членів в ОУН під приводом єдиної боротьби за державність. Утім, ФНС виявився не досить міцною структурою і за час II світової війни припинив своє існування.

⁹⁰³ *Мірчук П.* Акт відновлення Української Державности 30 червня 1941 року (його генеза та політичне й історичне значення) / П. Мірчук. – Мюнхен, 1953. – С. 35.

збройних дій. Для всенародного задокументування волі до державної незалежності уже зразу після того, як розпочалася німецько-російська війна, проголошувати відновлення української державності не тільки центрально, але й локально, де тільки є для цього можливість. Водночас перебирати всю владу на місцях у свої руки, творити державну адміністрацію, охоплювати господарське, культурне, церковне і всяке інше многогранне життя державно зрілого народу. Створення центрального українського уряду і проголошення центрально відновлення української державності, очевидно в Києві!»⁹⁰⁴.

Політично Я. Стецько мав намір об'єднати коаліційний уряд та Раду Сеньйорів з Українським Національним Комітетом з Кракова і залучити в історично-традиційному відношенні екзильний уряд УНР та репрезентанта Української Держави 1918 р. гетьмана П. Скоропадського, до яких як голова Українського Державного Правління, звернувся з окремими листами де прохав А. Лівіцького і П. Скоропадського підтримати відновлення державності для збереження тяглості державної традиції й запрошував до співпраці. «Формуючи УДП, я покликав більшість не-членів революційної ОУН до Уряду, теж до Ради Сеньйорів і з нашої власної ініціативи більшість не-членів ОУН, – згадував Я. Стецько. – Якраз протилежні до монопартійних засад факти юридичного значення ми творили у той час і це з виразної моєї ініціативи, без жодного спротиву з боку інших членів Проводу. Це правда, ми прагнули мати сильну виконавчу владу, тим більше, що це був час війни, але водночас ми не елімінували інших українців від співвирішної співучасті у творенні нового життя в Україні.

Правда також, – зауважував він, – що в той час я мав формальне право, дане мені Національними Зборами, покликати і звільняти членів Уряду, яке давало гарантію майже неможливості зробити диверсію ворогові із середини, але, з іншого боку, є теж правдою, що процес

⁹⁰⁴ *Стецько Я. С.* 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України / Ярослав Стецько. – Лондон, 1967. – С. 52.

розкладання відповідальности поширився на ширше коло, на інституції різного, іншого виду. Включаючи їх у великий процес будівництва обмежувало значення і впливи ОУН, якщо глибше аналізувати соціологічні процеси взагалі. І Митрополит Шептицький і Єпископ Полікарп і президент Кость Левицький і ген. Всеволод Петров і пов'язання з президентом УНР А. Лівіцьким і гетьманом Скоропадським – у тому чи іншому відношенні, у тому чи іншому засягу, це все було самообмежування ОУН. І не ця чи інша формула була вирішальною, але фактична інтерпретація її в житті, фактична дія у зв'язку з нею»⁹⁰⁵.

Організація місцевого державного правління.

Передбачаючи вибух німецько-радянської війни й готуючись відродити Українську Державу, ОУН(б) видрукувала «Вказівки на перші дні організації державного життя». В них, за для забезпечення безпеки та порядку на місцях, державним службовцям різних гілок влади та усім керівникам місцевої влади наказувалося на час перехідного воєнного стану зберігати вже існуючі тогочасні форми суспільного ладу⁹⁰⁶.

По усій Західній Україні на місцях тривало самоорганізування місцевих українських урядів. Ось як, наприклад, виглядала хронологія шляху до Львова й ланцюга проголошень української державності однією з таких похідних груп ОУН(р). Кордон група перейшла 27 червня біля Динова й того ж дня в с. Воля Володжська було проголошено самостійність Української Держави, переобрано управу колгоспу й створено міліцію. Наступного дня у Бірчі здійснено підготовчі заходи до створення районної та міської управ. 29 червня самостійність України похідна група урочисто проголосила у с. Війську Добромільського району, де також було переобрано управу і створено міліцію.

Наступного дня (30 червня 1941 р.) похідна група прибула до Добромилі й розпочала підготовчу роботу до організації

⁹⁰⁵ Там само. – С. 208–209.

⁹⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 33.

української влади. 1 липня о 19.00 в присутності представників німецького війська на маніфестації було проголошено Акт самостійності. Не маючи розпоряджень з вище, окупаційна влада міста розгублено сприймала перебрання цивільної влади українцями (ввечері того дня на урочисте прийняття для німецьких старшин навіть прибуло 2 генерали і близько 30 штабних офіцерів). Оунівська група покинула місто в ніч, залишивши др. Логуша, який і перевів заходи для остаточної організації міської та районної управ. Тож до міської управи увійшли: лікар Кушнір (голова), Муліцький (заступник голови), Осадчук (референт просвіти), Кармановський (референт фінансів), Павлюк (референт санітарної служби), О. Мудрий (референт руху населення). До складу районної управи увійшли: Г. Турко (голова), Шатинський (заступник голови), Двудіт (організаційний референт), інженер Гузь (господарчий референт), Бахівський (шкільний референт), Дуркот (фінансовий референт), др. Кушнір (референт здоров'я). На посади ж інших відділів було вирішено призначити комісарів від ОУН(р). Вже наступного дня відбулася відправа управи міста і району, а 4 липня було реорганізовано міліцію (командантом став член ОУП Манько). 6 липня похідна група прибула на маніфестацію до Самбора, а 7 липня 1941 р. виїхала до Львова⁹⁰⁷.

Станом на середину–кінець липня 1941 р. українську державність було проголошено на усіх українських землях, звільнених від радянської окупації, а саме у всіх західноукраїнських областях, в Житомирській та частинах Кам'янець-Подільської і Київської областей.

На той час Станіславську обл. майже повністю окупували угорські війська, які проголошенню Української Держави перешкод не чинили. Румунські війська, що захопили Чернівецьку обл. й частину деяких галицьких повітів

⁹⁰⁷ Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 48–49.

(Заліщики, Снятин), жорстоко придушували усі спроби відродити українську державність.

В інших областях, що були зайняті німецькими і подекуди словацькими військами, перешкод проголошенню української державності не було, проте згодом німці почали вимагати відкликання Акту проголошення Української Держави та розгорнули репресії проти діячів Українського Державного Правління й членів ОУН(р).

Отже після проголошення Української Держави у Львові 30 червня 1941 р., на виконання наказу ОУН(р), протягом менш як за місяць українську державну місцеву (сільську й міську) адміністрацію було організовано в Станіславській, Тернопільській, Львівській, Дрогобицькій, Рівненській, Луцькій, Житомирській областях і частково в Київській. Тобто у цих регіонах було охоплено усі села, містечка й міста, а також створено українські районні управи. Обласні управи було налагоджено й запрацювали у Станіславові, Тернополі, Львові, Житомирі, Рівному та Луцьку. У стадії організації перебували обласні управи в Дрогобичі⁹⁰⁸, Вінниці та Кам'янці-Подільському⁹⁰⁹. Фактично затвердженими німецькими військовими чинниками були обласні управи Тернополя, Станіславів, Луцька й Житомира, які працювали у порозумінні з окупаційною військовою владою. У Рівному та Львові на той час налагодити зв'язок з німецькою військовою адміністрацією не вдалося, проте практичні контакти було встановлено з округами й районами. Окремі групи були надіслані для організації місцевої державної влади на Пінцину та Берестейщину, Буковину і Закарпаття, до Центральної та Південно-Східної України, у Крим. Окружні управи було зорганізовано на терені майже усіх західних областей, а округи у більшості покривалися за давніми повітами.

Варто зауважити й на тому, що при призначенні українських державних управ усіх ступенів і рівнів в ОУН(р)

⁹⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 75–75 зв.

⁹⁰⁹ Там само. – Арк. 56.

засадничо намагалися керувалися принципом фаховості. Тож часто бувало, що до складу управ входили люди, які в минулому виявляли більшу чи меншу політичну діяльність (зокрема окремі члени УНДО, радикали, члени ФНЄ) й які, однак, мали беззастережно визнати авторитет проводу ОУН(р) і лояльно виконувати усі директиви її місцевих проводів, а також публічно виступати як прибічники бан-дерівської ОУН⁹¹⁰.

Голови Обласних управ, як вказував Я. Стецько, були у повноважності «змінювати склад членів Управи, пропонуючи зміни на затвердження» голові Українського Державного Правління⁹¹¹. Голови місцевих урядів складали присяженні на вірність Українській Державі. Так, наприклад, прямо перед відкриттям Народних Зборів 30 червня 1941 р. у будинку «Просвіти» таку присягу перед Я. Стецьком здійснили Ю. Полянський як новопризначений посадник міського управління Львова та інші члени вибраного Проводом ОУН(р) міського управління⁹¹².

Головами обласних управ стали (липень 1941 р.): Львівської – др. О. Марітчак, Тернопільської – В. Охримович (ОУН(р), Станіславівської – інж. Семянчук (колишній член ФНЄ), Волинської – А. Марченко (ОУН(р), Рівненської – Карнаухов (адвокат, прихильник ОУН(р), Р. Волошин (заступник голови), Житомирської – І. Луцюк.

Власне, у Львові станом на середину липня 1941 р. обласну управу було сформовано у наступному складі: др. О. Марітчак (голова), мгр. Спольський (заступник голови), адвокат з Чорткова, колишній радикал др. Росляк (загально адміністративний референт), інж. Девосер (земельний референт), інж. Бачинський (референт промислу), дир. Квасниця (референт торгівлі), Кульчицький (референт комунального господарства), др. Гриньовський

⁹¹⁰ Там само. – Арк. 8–12.

⁹¹¹ Там само. – Спр. 28. – Арк. 2; – Спр. 21. – Арк. 20.

⁹¹² *Стецько Я.* 30 червня 1941 / Я. Стецько. – Торонто, 1967. – С. 192.

(референт суспільної опіки), мгр. Стець (референт фінансів), інж. Рижевський (референт шляхів), М. Кульчицький (референт заготівель)⁹¹³.

Персональний склад, наприклад, Луцької обласної управи, що сформувалася 10 липня 1941 р., мав таких членів: А. Марченко (голова), Андрійшин (заступник голови), П. Ерастів (начальник канцелярії), Є. Тиравський (начальник адміністративного відділу), А. Кох (начальник господарчого відділу), Б. Білецький (начальник відділу освіти), А. Омельчук (начальник відділу здоров'я і суспільної опіки), Ю. Критюк (начальник відділу лісів), В. Поліщук (начальник відділу шляхів), Волощак (начальник відділу податків), Ю. Кох (референт пропаганди), Ф. Юревич (референт безпеки)⁹¹⁴. Саме цей склад був затверджений Я. Стецьком у Берліні 5 серпня 1941 р.⁹¹⁵

29 липня 1941 р. під патронатом обласної езекутиви ОУН(р) було створено Кам'янець-Подільську обласну управу, до складу якої увійшли: М. Козак, Д. Притуляк, О. Лисяк, Т. Охримович, М. Фриз, О. Голубяк, Б. Лотоцький, Б. Цуприк, М. Побережник, В. Біланюк, Л. Сваричевський. Закладено було й обласну народну міліцію з 14 чоловіків (передбачалося довести її склад до 100 озброєних осіб), яку очолили: В. Зброжик (обласний командант), Карасевич (заступник команданта), К. Роснецький (секретар), Я. Щегрин (муштровий референт). Крім того, при міській управі Кам'янця-Подільського мала бути організована охоронна сторожа у складі 20 осіб⁹¹⁶.

5 серпня 1941 р. у Берліні Я. Стецько затвердив склади окружних управ: Житомирщини⁹¹⁷ (голова – О. Яценюк⁹¹⁸; обласною управою керував І. Луцюк⁹¹⁹), Рівненщини (голова

⁹¹³ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 8–12.

⁹¹⁴ Там само. – Спр. 28. – Арк. 1.

⁹¹⁵ Там само. – Арк. 2.

⁹¹⁶ Там само. – Спр. 15. – Арк. 54–55.

⁹¹⁷ Там само. – Арк. 6.

⁹¹⁸ ДАЖО. – Ф. 1151. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1.

⁹¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 6 зв.

– Г. Карнаухів), Володимирщини (голова – С. Черниш), Ковельщини (голова – Підгірський), Горохівщини (голова – Н. Димич), Дубенщини (голова – О. Сацюк). Посадниками міст було призначено: інженера Єрмолаєва (м. Луцьк), Бульбу (м. Рівне), І. Бартківа (м. Володимир-Волинський), доктора Пирогова (м. Ковель), Трачука (м. Горохів), В. Бурку (м. Дубно)⁹²⁰.

Обласні державні управи поділялися на окружні, окружні управи – на районні (повітові), районні управи – на сільські. Так, наприклад, Дрогобицьку область організаційно було поділено на три округи: Стрийську, Самбірську і Перемишльську. До Стрийської округи належало 6 районів: Дрогобич, Сколе, Стрий, Миколаїв, Жидачів, Ходорів. До Самбірської округи належало також 6 районів: Устрики-Долішні, Старий Самбір, Турка, Самбір, Рудки, Хирів. До Перемишльської округи належало 4 райони: Бірча, Добромиль, Перемишль, Мостиська⁹²¹.

Районна управа складалася з таких осіб: голова управи, заступник голови, секретар. При районній управі діяли відділи: адміністративний, господарчий, освітній, суспільної опіки і здоров'я, технічний – на чолі яких стояли відповідні референти, що підлягали особисто голові управи.

Сільські управи діяли у складі: голови, заступника голови і секретаря. При сільських управах існували відділи: господарчий, шляховий (дороговий), освіти й виховання, суспільної опіки і здоров'я з відповідними керівниками.

Порядок у районі мала підтримувати Народна міліція на чолі з комендантом, що підпорядковувався повітовій Команді міліції. По селах організовувалися станиці Народної міліції, підпорядковані районному командантові Народної міліції⁹²². Подекуди, як наприклад, у Краснянському районі, його голова О. Галиш своїм Обіжником № 1 від 3 липня 1941 р.,

⁹²⁰ Там само. – Спр. 21. – Арк. 20.

⁹²¹ Там само. – Спр. 15. – Арк. 75–75 зв.

⁹²² Там само. – Арк. 52; – Спр. 27. – Арк. 1–2.

повідомляючи про творення молодої Української Держави, між іншим, наказував сільським головам району «творити по селах Відділи Народньої Оборони /Січові Стрільці/» до якої мали належати «люди від 35-ть літ в гору»⁹²³.

Перші заходи, звісно ж, були установчого характеру. Ось як, наприклад, організовувалися районні управи на Рівненщині та в чому мали полягати їх перші заходи з налагодження української державної влади (станом на 19 липня 1941 р.). Перш за все, районні управи до встановленої дати (в цьому випадкові – до 3 серпня) мали подати до окружної управи персональний склад районних та сільських управ із переліком керівників усіх відділів (за встановленою формою). Адміністративний відділ повинен був провести реєстрацію усіх фахівців і підготувати кадри працівників для обтяження місцевих урядів та підприємств. Підготовка мусила проводитися шляхом улаштування курсів під проводом людей, що вже працювали у даній галузі. Також потрібно було провести перепис людей за національною приналежністю (відповідно до форми опису, яка додавалася). Усім працівникам управи відділ мав видати належні посвідчення. На адміністративний відділ покладалося також завдання полегшити повернення біженців до місць їхнього попереднього мешкання.

Господарчий відділ мав: 1) зібрати, інвентаризувати та забезпечити майно та устаткування державних й громадських установ і підприємств, призначаючи до цього певних людей та, в разі потреби, скористатися допомогою міліції; 2) забезпечити збір врожаю, організовуючи, за потреби, робітничі дружини, які могли за винагороду працювати в одноосібних чи колективних господарствах (колишніх колгоспах і радгоспах); 3) намітити й негайно представити окружній управі кандидатів на комісарів радгоспів (колгоспів) та підприємств; 4) забезпечити, аби земля і маєтки лишалися у користуванні тих, що працювали

⁹²³ ДАЛО. – Ф. р-87. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.46.

на них перед німецько-радянською війною; 5) безвласницькі господарства віддати в користування відповідним родинам; 6) організувати постачання німецької армії за відповідними рахунками (у випадкові не пред'явлення таких, належало списувати відповідні акти за підписом свідків); 7) обрахувати статистику господарств: кількість засіяної та незасіяної землі (за можливості за родом плодів), кількість наявного живого інвентаря, порівняно з його станом до Німецько-польської війни; 8) усталити запаси збіжжя, паші й живого інвентаря, подаючи продажу спроможні села.

Освітній відділ мав завданням: 1) забезпечити шкільні будинки та майно, інвентаризуючи їх; 2) подбати про господарче забезпечення школи з метою її запрацювання; 3) організувати культурно-освітнє життя села.

Відділ суспільної опіки і здоров'я повинен був: 1) забезпечити та провести інвентаризацію медичних пунктів (лікарень, амбулаторій, санаторій, пологових будинків («родильних хат»), залишивши їх у попередніх приміщеннях, й подати відомості про стан, у якому вони знаходилися; 2) подати до окружної управи список лікарів, фельдшерів та іншого медичного персоналу, який був у даному районі із зазначенням усіх національностей та становища; 3) скласти списки родин, що потерпіли під час воєнних дій та виділити їм одноразову допомогу; 4) опікуватися українцями зі східних земель, що попередніми своїми переконаннями виявили себе як національно-свідомий елемент.

На технічний відділ покладалося: 1) полагодити дороги, мости в районі та скласти відповідний звіт про їхній стан чи знищення внаслідок воєнних дій; 2) розібрати ушкоджені будинки, яким загрожувало руйнування, причому матеріал здатний до вжитку належало відповідно використовувати; 3) вживати до праці на публічних роботах жидів без винагороди, забезпечивши їх харчуванням; 4) на роздоріжжях, установах, підприємствах, санітарних пунктах, кооперативах та крамницях вивісити орієнтаційні таблиці двома мовами:

українською та німецькою; 5) на установах вивісити національний прапор та тризуб⁹²⁴.

У сільській місцевості завдання влади були загальноподібними. Для прикладу, ось які першочергові розпорядження у перших числах липня 1941 р. віддавав голова Радехівської окружної управи о.Мурович своїм Обіжником № 1 головам сільських управ щодо організації адміністративного та господарського життя. Сільським управам приписувалося: 1) здійснити інвентаризацію усього громадського чи державного майна, що знаходилося на селі – склади, млини, горальні тощо (реманент належало описати у двох примірниках, один з яких до 10 липня передати до господарського відділу окружної управи); 2) організувати охорону цього майна від розносу; 3) призначити гаєвих, які мали охороняти ліси (державні та колишні панські, приватні ж ліси, що були відібрані більшовиками, поверталися до тогочасних власників), усіякий вируб лісів і вивіз заготовленої деревини заборонялися до подальшого розпорядження окружної управи (наголошувалося, що будь-яке самовільне привласнення громадського чи державного майна буде карано воєнним законом); 4) голови сільських управ, секретарі та уповноважені колгоспів мали 9 липня о 9.00 ранку (за німецьким часом) з'явитися до Радехова на нараду для одержання інструкцій в справах адміністративних і господарських⁹²⁵.

Як можна побачити із витягу з протоколу № 1 зборів голів і секретарів громад, які відбулися в Лопатині 23 липня 1941 р., обов'язки голови і секретаря сільських управ мали певне регламентування. Так, у протоколі зазначалося, що голова і секретар «мають всі справи полагоджувати совісно і точно», а з прохачами чи відвідувачами питання «залагоджувати по змозі на місці у себе, а не відсилати до району, де не знаючи докладно цих людей і їх обставин уряд не має даних до позитивного полагодження» (до району визначалося передавати справи,

⁹²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 1–2.

⁹²⁵ Там само. – Спр. 15. – Арк. 91–92.

які не змога було вирішити на місці, але «з точними і достаточними матеріалами» й за прибуття не лише зацікавлених осіб, а й самого сільського голови)⁹²⁶. Голова управи був її господарем і представником, йому підпорядковувалися секретар, усі члени комісії управи та громадські працівники, а також народна міліція. Щодо графіку роботи, то години присутності голови і секретаря в управі визначалися від 7 до 11 ранку та від 14 до 17 години дня, а в разі, коли вони виїздили у справах з села, то в канцелярії сільської управи мусив був би присутнім заступник голови. Голова управи був відповідальним за порядок та усі справи на селі. При кожній сільській управі слід було обрати комісії у чисельності: земельну (на 20 хат – 1 член), шляхову (4–6 осіб), санітарну (3–4 особи), суспільної опіки (3–5 осіб), роз'ємну (3–5 осіб), таксаторну (3–4 особи), ревізійну (5 осіб), господарчу (її мав очолювати голова сільської управи, а членами – усі завідувачі комісій). При селах мало бути закладено: читальні, вогневу сторожу, кооперативу, молочарню. Крім того, слід було обрати й завідуючих промислових установ, як державних, так і кооперативних, а також нічну варту, денних чергових, польових, гаєвих, дорожника, працівників читальні.

У кожній канцелярії урядування мало провадитися й реєструватися у книгах: протокольна, реєстр засвідчень, касова, інвентарна, статистична, мешканців чужих околиць (для східних областей), бідних мешканців, мельдункова, мешканців шкід воєнних, протоколів громадських, реєстр адміністративних покарань.

Щодо господарських справ необхідно було: скласти список споживчих матеріалів в державних і кооперативних установах; забезпечити державне майно (дерево в лісі), інвентар колишніх колгоспів від крадіжок і нищення, як і майно осіб, вивезених більшовиками; подати письмово чи існував ще в селі колгосп, який його обшир, причини і час ліквідації; скликати сільські земельні комісії, половину всього збору (без огляду на приналежність поля) належало забезпечити для

⁹²⁶ Там само. – Арк. 67.

держави; віддати землю колгоспу колишнім власникам (окрім фільварків тощо), а також біднякам села; землю вивезених (депортованих) людей віддати їхнім родинам; малоземельні жиди, які особисто працювали на ріллі, могли зібрати 50% врожаю, інша частина належала урядові села; по жнивях усі землі мусили бути приготовлені до управи і засівів під загрозою конфіскації майна і вивезення до робітничих таборів⁹²⁷.

Сільським управам, як можна побачити з розпорядження вищезгадуваної Радехівської окружної управи до сільських голів, наказувалося провести у своїх селах реєстрацію фахових людей (агрономів, лісничих, машиністів, столярів, кравців, шевців, трактористів, охочих до праці в бюро та ін.), поділити їх за національностями і передати цей список до окружної управи до 10 липня 1941 р. Відділам шляхів визначалося негайно організувати «шальварковим порядком» поладження пошкоджених чи зруйнованих мостів і доріг.

У сфері кооперації сільські управи зобов'язувалися також провести: а) вибори управи селищного кооперативу, яка негайно мала здійснити інвентаризацію наявних цінностей; б) налагодити продаж та купівлю товарів (за марки і карбованці у співвідношенні 1 марка = 10 крб.); в) акти інвентаризації матеріальних цінностей й усі гроші пересилати до Кооперативного союзу в Радехові.

У сфері освітній та виховній визначалося: 1) учителям-українцям негайно розгорнути культурно-освітню роботу серед шкільної дітвори та дорослих; 2) організувати читання з історії українського народу (спеціально звернути увагу на визвольні змагання та перешкоди у творенні Української держави); 3) роз'яснити тогочасне становище українського народу та його перспективи на майбутнє; 4) відновити існування колишніх читалень «Просвіти» та усіх інших культурно-освітніх і господарських товариств й розпочати функціонування відповідно до їхніх статутів; 5) усі домівки привести до культурного вигляду (де не було приміщень слід

⁹²⁷ Там само. – Арк. 67–69.

було підібрати певну хату у порозумінні з головою сільської управи); 6) за додатковою інформацією звертатися до виховно-освітнього відділу радехівської окружної управи.

Відділам лікарським сільських управ наказувалося наступне: 1) подбати, аби місцеві аптечки були забезпечені, а лікарський інвентар віддати під опіку лікарів відповідно місцевих амбулаторій; 2) про кожне евентуальне пошесне занедужання доносити голові лікарського відділу окружної управи⁹²⁸. У деяких місцевостях, як наприклад у Лопатинському районі, встановлювалися лікарські оплати: за амбулаторні візити – 5 крб., за вихід на дім – 10 крб., за лікування в шпиталі – 15 крб., за лікування бідних селян мала сплачувати громада⁹²⁹.

Кожна сільська управа Радехівщини, крім того, мусила подбати, щоб кожного дня громада постачала у райцентр 5 літрів молока, 5 бохонців хліба, пів копи яєць, за можливості кілька кілограмів м'яса.

Щодо правопорядку, то окружна управа наказувала головам сільських управ перевірити чи в часі військових дій не було пограбовано чогось з приватного майна. У випадку виявлення подібного міліції мав бути відданий наказ розшукати пограбоване майно і повернути власникам. Командантам станиць доручалося простежити чи були і які саме чужинці на території їхніх сіл й подати відомості про них до окружної управи, а небезпечних для держави заарештувати на місці (самочинних судів не дозволялося).

Якщо ж у якомусь селі ще не було сільських управ, доручалося негайно такі створити у складі 8-ми членів з людей, відданих українській державній справі⁹³⁰.

Водночас, місцеві адміністрації мусили також й доводити до відома населення позицію ОУН(р) щодо своєї політики на селі. При цьому реалії життя вносили до неї певні корективи: так, наприклад, якщо у постановах II Великого

⁹²⁸ Там само. – Арк. 91–92.

⁹²⁹ Там само. – Арк. 67–69.

⁹³⁰ Там само. – Арк. 91–92.

(надзвичайного) збору ОУН (квітень 1941 р.) передбачалася ліквідація колгоспної системи, то вже у «Вказівках на перші дні організації державного життя»⁹³¹, виданих Проводом Організації напередодні німецько-радянської війни, як і в статті Я. Стецька «За зміст державного життя», під гаслом «Відбудова хліборобської верстви» (яку було включено до Інформаційного листка для учасників похідних груп ОУН(б)⁹³²), зазначалося на поступовій (поетапній, ступневій) реорганізації колгоспів і радгоспів. Нерідко така відмінність призводила й до різного підходу місцевих проводів до вирішення колгоспної проблеми, коли в одній місцевості, керуючись рішеннями II Великого збору ОУН(б), колгоспи касувалися, а в інших – тимчасово зберігалися, коли місцева влада брала до відома вищевказані «Вказівки» чи «Інформаційні листки» з цього приводу.

Так, у закликіві українського революційного проводу Стрийського району на Львівщині до сільських революційних проводів і громадян Стрийщини від 18 липня 1941 р. наказувалося: «Державні господарства (радгоспи) вести, як і досі. Колгоспи працюють нормально. Людей, що самовільно залишають працю в радгоспах і колгоспах, передавати Районовому проводові для покарання за саботаж»⁹³³. Натомість, ось як пояснювала позицію ОУН(б) в аграрному питанні у статті «Наша сила в нас самих» газета «Воля Покуття» від 31 липня 1941 р.: «Колгоспи і радгоспи, що є штучними на нашому ґрунті й тому наскрізь шкідливими, будуть ступенево в державному будівництві скасовані»⁹³⁴. При цьому роз'яснювалося, що лише приватна власність є органічною

⁹³¹ Вказівки на перші дні організації державного життя // ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 34 зв. – 35.

⁹³² Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 98–101.

⁹³³ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. – Львів; –Київ, 2001. – С. 274.

⁹³⁴ Наша сила в нас самих. Як ставиться ОУН до земельного питання в Україні? // Воля Покуття. – 1941. – 31 липня; Наша сила в нас самих. Як ставиться ОУН до земельного питання в Україні? // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. – Львів; –Київ, 2001. – С. 211.

для господарювання в українському селі, а відтак за доцільне буде створення потужного середнього трудового господарства як основи розвитку аграрного сектора. Розмір же земельного наділу, що буде наданий після скасування колгоспної системи, залежатиме від можливостей конкретної родини обробляти виділену ділянку землі. Невдовзі ж, 3 вересня 1941 р. Провід південних українських земель видав інструкцію, у якій передбачалися колегіальний розподіл землі шляхом обрання спеціальних комітетів та її приватизація⁹³⁵.

Від перших же днів проголошення відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. місцеві українські органи влади поволі ставали на шлях налагодження основ державного економічного ладу не лише в аграрному секторі, а в інших галузях народного господарства. Так, вже 3 липня 1941 р. повітовий провід ОУН(р) у Калуші (Станіславщина) своєю постановою, оголошуючи про запровадження воєнного стану у повіті, повідомляв про дозвіл приватної торгівлі з заувагою, що, аби не допустити спекулятивного зростання цін за умов воєнного стану, їхнє державне регулювання було єдино можливим виходом⁹³⁶.

Торгівлю можна було провадити як за готівкові гроші, так і шляхом прямого обміну товарів. Утім, невдовзі стало зрозуміло, що бартер негативно впливає та грошовий обіг, тож цей міжрахунковий спосіб довелося заборонити. Вето було накладено й на кредитування, натомість – у деяких регіонах (як, наприклад, у Кам'янці-Струмиловій на Львівщині) навіть визначалося співвідношення (курс) грошових одиниць у районі (в обігу, до речі, продовжували перебувати радянські рублі й почали з'являтися німецькі марки). Так місцевий районний провід ОУН намагався налагодити грошовий обіг й, водночас, обмежити гіперінфляційні процеси. Підсумки не забарилися й вже 13 липня 1941 р. місцевий податковий уряд в особі керівни-

⁹³⁵ Щур Ю. Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях / Ю. Щур. – Запоріжжя, 2006. – С. 51.

⁹³⁶ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. – Львів; –Київ, 2001. – С. 246.

ка податкової інспекції звітував своєму повітовому керівництву (повітовій управі) про те, що в його розпорядженні є наявними кошти, повідомляв, що найближчого часу планується обкласти податком пивоварню в м. Бузьку й, навіть, нарікав на відсутність подальших наказів, позаяк його підлеглі цілком налагодили службу та готові виконувати свої обов'язки⁹³⁷.

Поволі, попри військове становище, довоєнний перебіг господарського життя почав відновлюватися. Так, наприклад, у повідомленні щодо господарського та громадського життя Галичини від 10 липня 1941 р. зазначалося: «У Львові відновили свою працю всі центральні українські установи, зокрема Ревізійний союз українських кооперативів та Центросоюз. Покликано до життя промислової кооперації. Міська споживча кооперація відновлює свою діяльність на базі Маслосоюзу»⁹³⁸. Налагоджувалися не лише торговельні відносини, а й починали відкриватися крамниці та нові магазини, про що, наприклад, йшлося у звіті від 4 серпня 1941 р. Бережанського (Тернопільщина) торговельно-промислового відділу місцевій районній управі⁹³⁹. Відтак поступово почала відновлюватися й банківська діяльність, зокрема у сфері кооперації. Так, Український кооперативний банк в Бережанах у своєму звітові Українському державному правлінню у Львові повідомляв про створення Фонду віднови державного життя на рахунок якого цією банківською установою було переведено суму у 45 тис. 900 руб. 75 коп.⁹⁴⁰

Проте існувала й інша, паралельна, дійсність, що руйнувала не лише перші паростки сталості суспільно-господарського ладу у підконтрольних українським місцевим органам влади місцинах, а й заперечувала саме утвердження Української Держави у її зародку – факт німецької військово-адміністративної окупації (чи союзницькими гітлерівцям

⁹³⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 87.

⁹³⁸ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. – Львів–Київ, 2001. – С. 257.

⁹³⁹ Там само. – С. 337.

⁹⁴⁰ Там само. – С. 276.

військами) українських земель та цілковите заперечення права українців на власну державність політичною верхівкою німецького Райху (власне, особисто А. Гітлером), союзницьких до Берліну сусідніх режимів в Братиславі, Будапешті та Бухаресті. Додаткової дестабілізації додавав й польський саботаж і терор, а підризна політично-пропагандивна протидія поляків, що, попри втрату державності внаслідок німецької агресії, так і не змогли позбутися ворожого ставлення до державотворчих прагнень українців, завдавала підступних ударів з середини та у спину щойно проголошеній державі українців та їхній національно-визвольній боротьбі.

Тим часом у зв'язку з тим, що 1 серпня 1941 р. Галичину було включено німцями до Генеральної губернії, по краю прокотилася хвиля народних протестів і зборів підписів на підтримку ОУН та Українського Державного Правління⁹⁴¹, зокрема у Зборівському повіті народні зібрання відбулися у 71 населеному пункті, в Олієві (900 підписів), Озірній (1045 підписів), Великій Плавучій (536 підписів), Букачівцях (534 підписи), Білоголовах (596 підписів), Годові (615 підписів), Кудинівцях (509 підписів), Лопушанах (575 підписів), Перепельниках (575 підписів), Манаєві (576 підписів), Ярославичах (426 підписів) тощо⁹⁴².

Слід зауважити, що нормальному функціонуванню українських управ усіх ступенів великі перешкоди все ж таки чинилися з боку німецьких і мадярських військових чинників (ортс- і штадткомендатур). Часто траплялися випадки, коли, незважаючи на існування місцевих (сільських чи містечкових) українських управ, німецькі й мадярські військові коменданти уповноважували організовувати місцеву державну адміністрацію (до міліції включно) польські елементи, особливо це траплялося на терені Тернопільської області. Німецька військова влада також досить часто втручалася у господарські відносини української адміністрації, надто у

⁹⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 3.

⁹⁴² Там само. – Арк. 3–4.

справу налагодження промисловості, сільського господарства й торгівлі, створюючи таким чином хаос та занепокоєння серед українського населення.

Крім того, на керівні посади в економічному житті німці прагли виставити польських господарників, поширювали чутки про повернення польських дідичів на націоналізовані земельні посілости та колишніх власників до націоналізованих промислових чи торговельних підприємств. Траплялися випадки, коли польські дідичі одержували від різного роду німецьких військових комендантів певні конкретно не окреслені уповноваження про передачу їм їхніх колишніх маєтків. Щоправда з тих уповноважених ніхто так і не відважувався заявитися до села аби спробувати перебрати до своїх рук керівництво тими маєтками. Подекуди німецькі військові чинники, без порозуміння з українською державною адміністрацією чи місцевим проводом ОУН(р), змінювали встановлене українською місцевою управою керівництво підприємств на польських зверхників, що були заангажовані на протиукраїнську роботу (як, наприклад, щодо цукроварні у Ходорові, де німецька військова влада накинула на керівника польського офіцера, що був активним членом польської підпільної організації).

Утім, найбільший безлад створювався в питанні організації й в роботі міліції через те, що у кожному районі, окрузі та області німецькі військові власті по різному ставилися до цієї справи. Особливо щодо проблеми озброєння міліції та її компетенції щодо прав арештовувати, здійснювати обшуки, вести слідство тощо. В одних районах міліції дозволялося носити зброю, в інших – заборонялося, тож у більшості районів українська народна міліція діяла обеззброєно. Українській міліції також суворо заборонялося здійснювати арешти, що створювало ненормальний стан й спонукало ворожі до українців чинники ставати до організації збройної антиукраїнської боротьби з кривавими наслідками (як, скажімо, у с. Мелна чи у повіті Рогатин). Відтак українська міліція

була неспроможною вести ефективну війну з диверсійними більшовицькими загонами у деяких районах й у лісистих теренах. Відновлювали свою діяльність й польські підпільні організації, які влаштовували вишкільні курси, військові вправи, використовуючи для цього колишніх польських старшин, що прибували в українські місцевості услід за угорськими військами. Траплялися випадки, коли українська міліція викривала зброю у польського населення, проте у відповідь з подачі польських поміщицьких кіл мадярські військові підрозділи роззброювали українську міліцію (як це було, наприклад, у с. Ходачків, у повіті Тернопіль)⁹⁴³. 1 серпня у Винниках на тютюновій фабриці українська міліція викрила польську терористичну організацію та антиукраїнські листівки, у Гишках та у Вирнях поляки поздирали з урядових будівель українські прапори, після чого вчинили замах на українського міліціонера. І усе це творилося при покритті гестапо, яке навіть прилюдно побивало українську міліцію (як то було 6 серпня у Винниках)⁹⁴⁴.

На терені Станіславської області від українських державних управ мадяри вимагали складення їм присяги вірності, на що отримали категоричну відмову. Населення ж українське беззастережно ставало на бік організованих ОУН державних адміністрацій. Мадяри окупували усю Гуцульщину та Підгір'я аж по Дністер. На цих теренах угорські війська (у яких було багато поляків, що зголосилися до угорської армії після 1939 р.) забороняли зображення тризубу під загрозою репресій (арештів і розстрілів), по селах тривало цілковите роззброєння української міліції, практикувалося побиття селян тощо⁹⁴⁵.

Щоправда тривало й протистояння мельниківської та бандерівської організацій. Так, бандерівці, збуривши людей, вигнали представників ОУН(м) із зали під час зібрання робітників у Львові, а у Рогатинському повіті бойовики

⁹⁴³ Там само. – Спр. 15. – Арк. 8–12.

⁹⁴⁴ Там само. – Арк. 50.

⁹⁴⁵ Там само. – Арк. 74.

бандерівської ОУН ліквідували організаційну мережу мельниківців та створену ними районну управу⁹⁴⁶. У відповідь на центральних теренах України мельниківці за допомогою СД та гестапо роззброювали бандерівців, перебирали провід міліцією й змушували підписувати заяви з відмовою співпрацювати з бандерівцями тощо⁹⁴⁷.

Певні тертя виникли в українських сільських управ і з УГКЦ, позаяк у деяких районах західних областей священики намагалися відібрати у селян церковні землі, які були конфісковані й передані селянам радянською владою, що, звісно ж, викликало у сільського населення невдоволення. Цьому сприяло й послання митрополита А. Шептицького від 10 липня 1941 р. про організацію парохії й громади. У тому посланні голова УГКЦ закликав духівництво організувати місцеві адміністрації, надаючи священикам право силою своєї влади встановлювати по громадах війтів та призначати начальників міліції. Крім того, А. Шептицький закликав духівництво обійняти усі ерекціональні ґрунти та маєтки, організувати школи й укладати з учителями службові договори. Митрополит також наказав святенництву підготувати німецькі прапори й декорувати ними парафіяльні будинки та закликав населення до послуху німецькій владі та майбутній цивільній владі тощо. Усе це входило у суперечливість з сільськими управами вже організованими ОУН(р) під егідою УДП.

Загалом же, як доповідав С. Бандері І. Климів-Легенда, з 200 районів Буковини, Галичини і Волині оунівці перебрали владу у 187 районах, тобто у 3 тисячах 300 населених пунктах.

1 липня 1941 р. факт проголошення відновлення Української Держави 30 червня було визнано Українським Національним Комітетом⁹⁴⁸. Невдовзі, вже 3 липня 1941 р. у Кракові відбувся допит С. Бандери державним підсекретарем Кундтом з приводу Акту 30 червня. Того ж дня, 3 липня 1941 р.

⁹⁴⁶ Там само. – Арк. 8–12.

⁹⁴⁷ Там само. – Спр. 14. – Арк. 11; – Арк. 10.

⁹⁴⁸ Бюлетень Українського Національного Комітету. – 1941. – ч. 1.

(як і листами від 4, 5 і 6 липня), Я. Стецько як голова УДП офіційно звернувся до канцлера Німеччини з повідомленням про Акт проголошення відновлення Української Держави й запропонував співробітництво між Україною і Німецькою імперією як союзними державами⁹⁴⁹. Вказуючи на Акт відновлення державності, після певного історичного екскурсу (зокрема й акцентуючи на визнання України Німеччиною за Берестейським договором у 1918 р.) Я. Стецько відверто зізнався А. Гітлеру, що «безпосереднім виразником ідей цього акта та наших політичних прагнень була і є Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери», а також доводив до відома фюрера, що «опираючись на повний суверенітет своєї влади, українська держава приєднується до нового Європейського порядку»⁹⁵⁰. Проте 5 липня у Кракові на німецький допит до шефа уряду генеральної губернії Бюглера було викликано С. Бандеру та членів президії УНК (окрім відсутнього В. Петріва, що перебував у Празі), де їм було оголошено про негативне ставлення німців як до діяльності УНК, так і до Акту проголошення відновлення Української Держави. Після вищезгаданої розмови гестапо взяло С. Бандеру під домашній арешт й згодом відправило до тюрми у Берлін на Принцрегентенштрассе. 7 липня 1941 р. гестапо заарештувало й В. Горбового та полк. В. Євтимовича (гетьманця, керівника екзекутиви УНК). 8 липня 1941 р. проф. Андрієвському було повідомлено про заборону діяльності УНК.

Тим часом на Я. Стецька було здійснено замах. З свого боку Я. Стецько як голова Українського Державного Правління 7 липня 1941 р. надіслав до німецького Міністерства закордонних справ заяву з черговим обумовленням дій ОУН(р) та обґрунтуванні нагальності у відновленні Української державності, в тому числі й з огляду на інтереси самої Німеччини. Ось, зокрема, що з цього приводу писав голова

⁹⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 378. – Арк. 20–27.

⁹⁵⁰ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Упорядкування і передмова В. Косика. – Т. 1. – Льв.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – С. 95–96.

УДП, сподіваючись на ознайомлення з його заявою верхівки націонал-соціалістичного Райху (переклад з німецької): «Як голова українського уряду, і як заступник вождя Організації Українських Націоналістів, що протягом усього часу боролася за утворення Української Держави, розглядаю цей факт, з української точки зору, як єдину правильну і вигідну для інтересів Великої Німеччини справу.

Ця точка зору надає можливості дійти згоди з німецькими органами влади, позаяк між відновленням Української Держави та прагненням Великої Німеччини створити Європу на нових засадах не тільки не зустрічає заперечень, але навпаки, на моє найглибше переконання, зустрічає цілковиту згоду.

Створений мною уряд, – наголошував Я. Стецько, – відповідає бажанням української громадськості. Зі збільшенням [кількості] областей, звільнених від московської окупації, буде розповсюджуватися й вплив нашого правління на решту української території. Склад створеного мною уряду буде піддано змінам і доповненням у відповідності з потребами і волевиявленням населення. Як український націоналіст я не можу погодитися з партикулярними розділеними інтересами та розділеними внутрішньодержавними правліннями. У випадкові, якщо в Києві буде створено український уряд, то останній буде приєднано до одного з центральних правлінь об'єднаної української держави.

Далі я роз'яснюю як заступник вождя ОУН – Степана БАНДЕРИ та як голова українського уряду, що стверджую точку зору тісної спільної праці і спаяного союзу з Великою Німецькою Державою, що здійснить наше звільнення з рабства. Ми розуміємо це, цінуємо і добре знаємо, що це має вирішальне значення для подальшого перебігу історії та зростаючих всебічних відносин між Німеччиною та українським народом. Тим більше, будучи революційними борцями, ми знаємо, що жертви героїчної німецької армії, котра сьогодні на далеких полях України, борючись проти нашого спільного ворога,

поставила на карту своє життя, варті помсти.

Вищенаведені рушійні причини й найчесніші переконання українського націоналіста зобов'язують мене зберігати цю політичну лінію та продовжувати розпочату діяльність.

З цієї причини, – наголошував Я. Стецько, – я не можу у цей вирішальний історичний для мого народу зворотній пункт, діяти не інакше, як у повній гармонії з моїм національним обов'язком і не можу відмовитися від розпочатої діяльності.

З іншого боку – я не хочу ані затьм'ярувати необхідні українському народові дружні зв'язки, ані послаблювати допомогу Великої Німеччини у боротьбі проти Москви, й пропоную з висловленою повагою свої послуги»⁹⁵¹.

Утім, попри цей та попередні подібного роду листи і заяви, 9 липня 1941 р. голову Українського Державного Правління було заарештовано німцями і переправлено до столиці Райху.

Згодом, у 1948 р. С. Бандера щодо тактики німців зауважував: «З весною 1941 року, напередодні вибуху німецько-советської війни стали очевидними гітлерівські пляни супроти України: підманути туманними кличами й обіцянками, запрягти до свого імперіялістичного воза, а потім зробити з України терен колонізації, господарської експлуатації і джерело невільничої робочої сили. Спершу, на час війни, Берлін плянував грати на облуду – з одного боку, обіцяти державність, а з другого – викручуватись воєнними обставинами, українською невідготованістю і т. п. Одним із головних аргументів гітлерівської облудної політики був закид, що українці невідготовані, необ'єднані, розсварені, нема з ким говорити і т. п. А при тому була ставка на розігривання одних проти одних, не допускаючи до порозуміння»⁹⁵².

16 липня на нараді у А. Гітлера, де також були присутніми райхслайтер А. Розенберг, райхсміністр Г. Ляммерс, фельдмаршал В. Кейтель, райхсмаршал Г. Герінг та М. Борман.

⁹⁵¹ ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. 9079. – Т. 3. – Арк. 176, 177.

⁹⁵² Бандера С. Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном // Бандера С. Перспективи української революції. – Мюнхен, 1978. – С. 85.

Серед запрошених був і райхсляйтер А. Розенберг, який ще 20 червня 1941 р. на нараді у А. Гітлера пропонував поділити європейську частину СРСР на чотири райхскомісаріати, з наданням кожному різних зовнішніх форм: протекторат Балтенланд (Прибалтику), національну державу Україна (мала зайняти територію в 1,1 млн кв. км з населенням в 60 млн осіб), федеративну державу Кавказ і позбавлену національних окраїн Московію. Утім усі намагання А. Розенберга схилити фюрера і керівництво Райху до відновлення української державності (хай і з певними обмеженнями) не мали успіху, його план було відкинуто, а сам А. Розенберг 17 липня 1941 р. був призначений на посаду міністра у справах окупованих територій на Сході.

Більше того, на нараді 16 липня 1941 р. А. Гітлер заявив, що територіями Райху мали стати Балтенланд, Генеральне губернаторство, «староавстрійська» Галичина, а також Крим разом із тилом (тобто територією на північ від Криму)⁹⁵³. Райхсфюреру СС Г. Гімлеру А. Гітлер наказав розробити план «Ост», спрямований на знелюднення територій, що підлягали включенню в кордони Великонімеччини⁹⁵⁴. Уже в липні 1941 р. Г. Гімлер представив фюреру перший варіант цього плану з двома фазами його реалізації. У другій, розрахованій на 30 років фазі передбачалося виселити в Сибір або знищити майже всіх поляків, 75% білорусів, 65% українців Галичини тощо, а всього – від 30 до 45 млн осіб. Другий (доопрацьований) варіант під назвою «Генеральний план «Ост». Правові,

⁹⁵³ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т. 1. – Льв.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – С. 176–177.

⁹⁵⁴ Райхсфюрер СС Г. Гімлер в «Деяких міркуваннях зі стосунків з чужинецькими народами Сходу» зазначав: «При стосунках з чужинецькими народами Сходу ми маємо настільки, наскільки це можливо, визнавати право існування окремих народностей й піклуватися про них, тобто поряд з поляками і жидами виділяти українців, білорусів, гуралів, лемків і кашубів. Якщо будуть виявлені ще які-небудь малі народи, то й вони. [...] Досить скоро, я так уявляю, що за 4–5 років, стане, до прикладу, невідомим поняття «кашуби», позаяк вже більше не існує такого народу. [...] Так само, нехай і в більш триваліший перспективі, на наших територіях може зникнути саме поняття про такі народи, як українці, гуралі або лемки».

економічні і просторові принципи облаштування на Сході» був представлений 28 травня 1942 р. у Берліні-Далемі оберфюрером СС професором доктором Конрадом Мейером⁹⁵⁵.

Тож у Берліні перемогла безапеляційна позиція: «Мова йде про самовільний вчинок відомої честолюбивої та активної групи Бандери. Інценізований ними у Львові акт, з нашої точки зору, не має жодного державоправного значення»⁹⁵⁶. На цій нараді А. Гітлер також остаточно висловив свої погляди: «Не повинно бути й мови про те, щоб дозволити створення якоїсь військової сили на захід від Уралу, навіть якщо для цього нам треба буде воювати сто років. Усі спадкоємці фюрера повинні знати, що безпека Рейху буде гарантована тільки тоді, коли на захід від Уралу не буде жодної іноземної армії. Німеччина бере на себе захист цього простору від можливої небезпеки. Незмінним повинен залишатися тільки такий принцип: ніколи не дозволяти, щоб хтось інший, окрім німців, носив зброю. Це надзвичайно важливо. Навіть якщо потім нам видасться зручним притягнути підкорені іноземні народи до військової допомоги, то це було б помилкою!»⁹⁵⁷.

Німці однозначно висунули вимогу відкликати Акт 30 червня. На це політична служба ОУН(р) твердо заявила, що проголошення відновлення української державності у Львові вже стало історичним фактом і стане однією з славних традицій і свят українського народу. «Проголошення відновлення української державності без створення уряду стало б порожньою декларацією. Український уряд – це доказ існування Української держави. Українська державність була проголошена не лише у Львові; – наголошувала ОУН(р), –

⁹⁵⁵ Generalplan Ost. Rechtliche, wirtschaftliche und räumliche Grundlagen des Ostaufbaus (Vorgelegt von SS-Oberführer Professor Dr. Konrad Meyer, Berlin-Dahlem, 28. Mai 1942) // Bundesarchiv. – R. 149. – AN^o 157a. – Seit. 1–100. – Art. 1.

⁹⁵⁶ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т. 1. – С. 206.

⁹⁵⁷ Проблема ОУН-УПА. Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА: Основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 24–25.

державна влада створювалась усюди в країні, де лише було ліквідовано московський режим, в деяких місцевостях навіть раніше, ніж у Львові. Це підтверджує прагнення українського народу до власного державного суверенітету»⁹⁵⁸. Було також зауважено, що «хоча ОУН і створила уряд, її членами зайняті лише і деякі урядові пости, більшість керівників виконавчих структур не члени ОУН, а фахівці, або відомі українські політичні особистості. Уряд має підтримку таких авторитетів, як митрополит уніатської Церкви граф Шептицький, архієпископ православної Церкви Полікарп, колишній президент Національної ради Зах[ідної] України д-р Кость Левицький та ін.»⁹⁵⁹.

Водночас ОУН(р) запропонувала німцям компромісну схему принципу організації функціонування української влади на час до визволення усієї України, чи хоча б Києва. Тож до часу визнання нової держави Німеччиною передбачалося, що український уряд скличе у західних землях *Українську крайову раду* для співпраці з німецькими військовими установами у Львові. Крайова рада була б підзвітна голові українського уряду, що тимчасово існував би лише для української громадськості. Відтак, до визнання УДП, німецьким військовим установам пропонувалося співпрацювати з Крайовою радою, тим паче, що українські установи нижчого рівня, такі як обласні і районні адміністрації тощо, уже були створені й функціонували майже по усій західноукраїнській території. Крайова рада повинна б була будуватися за фаховим принципом із відділеннями: управління, міліції, господарства, охорони здоров'я тощо, а її компетенція мала б поширитися на усі західні терени. Члени ж уряду (УДП), що були визначені на чолі окремих ресортів, могли б виконувати відповідні обов'язки і в Крайовій раді.

Такий компроміс, на думку ОУН(р), з одного боку, міг заспокоїти українців, з іншого – не суперечив би «вичікувальній

⁹⁵⁸ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т. 1. – С. 213–215.

⁹⁵⁹ Там само. – С. 213–215.

позиції Німеччини» щодо розвитку подій в Радянській Україні та в Києві. При цьому націоналісти припускали, що Берлін остаточно може «пізніше визнати український уряд, замість сьогодні його касувати, особливо тоді, коли розвиток в Східній Україні лише підтвердить нашу сьогоднішню позицію»⁹⁶⁰. Питання ж державної самостійності України не підлягало дискусії, до того ж як вважали в ОУН(р), «для обох сторін».

Натомість представники німецької влади на початку серпня 1941 р. висунули Проводові ОУН(р) три вимоги, однією з яких було розв'язання українського уряду (УДП), сформованого 30 червня⁹⁶¹. У відповідь оунівці відмовилися виконати саме цю умову, мотивуючи тим, що ОУН(р) не має легального права розпускати уряд, позаяк це є прерогативою Українських Національних Зборів⁹⁶². «Характерно, – згадував Я. Стецько, – що у часі переговорів, ведених у Берліні 1941, серпень, делегати німецького уряду пропонували нам переміну УДП [Українського Державного Правління – П.Г.-Н.] на якийсь Ляндрат чи Байрат при німецькій владі, що якраз відповідало концепції Гіббелса⁹⁶³ його «шем-гаверементс». Очевидно, це було нами у принципі відкинуто»⁹⁶⁴.

Тим часом похідні групи ОУН(р) опановували українські Закарпаття, Берестейщину і Пінщину, а головне – просувалися поза р. Збруч, через Проскурівщину, Житомирщину, Вінниччину, на Київ, а далі – на схід і південь України.

Провід Організації кинув у політичний бій з головним завданням створювати місцеві українські управи та організувати збройну боротьбу близько п'яти тисяч (5000) найкращих активістів. *Похідні групи* були поділені на три основні частини.

Перша – Північна (близько 2500 осіб) була зосереджена

⁹⁶⁰ Там само. – С. 216–217.

⁹⁶¹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 1.

⁹⁶² Там само. – Арк. 10.

⁹⁶³ *Goebbels J. Diaries 1942–43* / Dr. Joseph Goebbels. – New-York, 1948. – P. 225.

⁹⁶⁴ *Стецько Я. С. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України* / Ярослав Стецько. – Лондон, 1967. – С. 119.

перед вимаршем понад Бугом й мала за мету прибути до столиці країни – Києва. Її провідниками були М. Климишин (заарештований німцями у Житомирі), потім Д. Мирон-Орлик (убитий в Києві 25 липня 1942 р.), опісля – П. Сак-Могила. З провідних членів ОУН(р) у Києві, між інших, перебували В. Сидор-Шелест, Д. Маївський-Тарас і М. Прокоп. У столиці група «Північ» видавала нелегальну газету «За Самостійну Україну» та журнал «Молода Україна», які виготовлялися у підпільній друкарні ОУН ім. М. Хвильового⁹⁶⁵.

Друга група – Середня, або «Центр» (близько 1500 осіб), провідником якої був бойовик М. Лемик-Сенишин, який 1933 р. здійснив атентат на радянського консула у Львові. Група була зосереджена на захід від Сяну, в Перемишлі та Ярославщині, звідкіля рушила на схід й мала за призначення пробитися до Харкова, проте це їй не вдалося (значну її частину розгромили німці; М. Лемика разом із п'ятьма іншими членами групи стратило гестапо в жовтні 1941 р. у Миргороді). Частина групи дісталася Сумів, де створила підпільну організацію⁹⁶⁶.

Третя група – Південна (близько 1000 осіб) виступила з Сяноччини під проводом М. Річки, якого згодом заступив З. Матла у напрямкові на південний схід із центром в Одесі⁹⁶⁷. Група «Південь» пройшла через Дніпропетровщину аж у Донбас і Крим, охопивши підпільною мережею Одеську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську, Сталінську області й заклавши осередки в Криму (до Криму було спрямовано шість загонів у складі по шість оунівців в кожному; відомо, що одного підпільника німці заарештували у Симферополі; у вересні кілька оунівців було страчено у Джанкої⁹⁶⁸, а, наприклад, І. Осадчука гестапо схопило у Євпаторії й згодом переправило до Львова, де в

⁹⁶⁵ Там само. – С. 76.

⁹⁶⁶ Вісті Інформативної Служби ОУН. – 1942. – Ч. 7–9.

⁹⁶⁷ Стецько Я. С. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України / Ярослав Стецько. – Лондон, 1967. – С. 76.

⁹⁶⁸ *Armstrong John A. Ukrainian Nationalism / John A. Armstrong.* – Englewood, Colorado, 1990. – С. 97.

грудні 1941 р. він був розстріляний в тюрмі при вул. Лонцького). Окремі представники ОУН(р), зокрема З. Ломацький, «Тимко», В. Барка, д-р Голубінка, І. Дубас, дісталися й Кубані⁹⁶⁹.

Там, у центральних і південно-східних областях, їх очікували інші умови, інакша, ніж у підпольській Україні, трансформована комуністичним терором, народна свідомість. Заляканість людей вражала прибулих оунівців. Так, наприклад, 13 липня 1941 р. в Інформаційному листку для учасників Південної похідної групи ОУН(р) застережливо повідомлялося про цілковиту інертність українського населення на південний схід від Збруча: «Міліції не організують. Ждуть на наказ («Як нам скажуть, то зробимо», а хто має дати цей наказ, не знають). Управи не організують, рівно ж ждуть на наказ. Своїх думок не висказують. По дуже довгій розмові старші розговорюються, при цьому тужать за царськими часами, мовляв, добре було жити. З молоддю немає прямо з ким говорити. Найбільше розмовляють жінки і від них можна дістати найбільше інформацій. До жидів чують ненависть, але немає ніякої там реакції. Брак ініціативи місцевого населення. Не є радо бачений в нім[ецькій] влад[і]. Тому дозволили навіть (перший випадок) перекладникам піти «в народ», організувати міліцію, самоуправу, пропаганду на терені Проскурівщини. Для налагодження цих справ віддають 10 авт до диспозиції. Одинокі тільки кинулися на розбирання колгоспного майна (живий інвентар і машини), бере той, хто може. В розмовах висловлюють свою байдужість у відношенні до цього: чи буде колгосп, чи ні. Про харчі дещо тяжче. Населення дає його, але рівно ж не з власної ініціативи. (Треба наказувати). Це може змінитися у відношенні до пох[ідних] груп, з огляду на працю, яку вони дають. Справа підвод буде теж відай не легкою. Загально можна схарактеризувати населення так (на основі заподаних інформацій) цілковита інертність, брак віри в зміну

⁹⁶⁹ *Стецько Я. С.* 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України / Ярослав Стецько. – Лондон, 1967. – С. 112.

перестрашення, призвичаєння все робити на наказ згори)»⁹⁷⁰.

Не менш пригнічені відомості надходили й з Житомирщини (звіт від 17 липня 1941 р. з м. Житомира): «Загал населення зубожілий, не мають що їсти, брак зовсім хліба. Люди обдерті, босі, хати обірвані, опущені, почорнілі, тини поламани, церкви порозбивані або замінені у шпихліри. Сумний – опущений зовнішній вигляд українських сіл. [...] Бражіння загальне – це одна велика руїна. [...] Не вірять у Самостійність, бо не бажа[ю]ть її і тому уважають, що німці завоювали Україну і що тепер буде тільки трохи життя, так як було – більш не буде. Зовсім брак молоді, так є у селах і так у містах. Богато молоді є дійсними комсомольцями, що вірять в ком[уністичну] ідею. Комуністи мали ідею, мали сильну пропаганду і це дуже багато. Німці не мають ні одного, ні другого. [...] Нині треба людей будити не зі сну, а зі страху... Народ в основі своїй зовсім здоровий і здібний до державного життя. Брак головно інтелігенції, вона була чужа переважно, наша ж знищена, вивезена. Місто було чуже, таким і осталося»⁹⁷¹.

З огляду на такі обставини провід Організації підготував спеціальну інструкцію для селян, в якій було відображено програмові засади ОУН(р) та ставлення Організації до колгоспів та розподілу землі⁹⁷². Третя похідна група ОУН(р), що вийшла з Проскурова до Центральної України, мала при собі «Інформативний листок» (від 18 липня 1941 р.) в якому містився витяг з праці Я. Стецька «За зміст державного життя» з роз'ясненнями щодо гасел державного життя та концепції розв'язання земельного питання⁹⁷³. Похідні групи не лише везли з собою національну символіку, портрети С. Бандери, листівки, агітки й відбитки програмових постанов II Велико-

⁹⁷⁰ Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 71–72.

⁹⁷¹ Там само. – С. 86–87.

⁹⁷² ДАВО. – Ф.Р-1021. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 62.

⁹⁷³ Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 97.

го збору ОУН(р), накладу яких однаково катастрофічно не вистачало, а й намагалися організувати їхній друк безпосередньо в місцях постою у Центральній та Східній Україні.

Це очевидно мало певну користь, позаяк чим далі, звіти похідних груп ставали оптимістичнішими, проте лише частково. Ось що повідомляла одна з похідних груп ОУН(р) на Київ: «По сусідніх селах ми зробили збори у колгоспах, перевибрали власти. Люди вже приступили до праці. Люди тут на Київщині дуже гарні, свідомість національна дуже глибока. Всі горнутья до нас надсподівано. Правда – страшно бідні й через цю біду сварятья за кожне поліно і за кожну курку. Нас годують, чим можуть, хоча самі мало мають і тому мусимо користати з допомоги німецьких військових кухонь. Відшукали ми вже тут й підпільників – ще бувших Петлюрівців. Гарні люди, працюємо над ними.

Всі хочуть Самостійної України, але без колгоспів. Нема ні одного, що хотів би остати в колгоспах. [...] Національний ґрунт – несподівано добрий. Кращий, чим у богатях околицях Галичини, більше відсталих»⁹⁷⁴.

Разом з тим виявлялися й певні складнощі не лише економічного характеру, а й суспільно-політичного. Дійсність підрадянської України була суперечливою, пригніченою страхом й неоднозначною.

Відтак похідними групами, зокрема на Житомирщині, було зроблено такі висновки: «До вирішення економічного питання Українським Урядом, не вільно переводити [у] господарці жадних змін. Колгоспи лишаються як переходові, усі спільно мусять приступити до збору збіжжя і опісля поділять його поміж усі громадяни села. До цього часу Уряд Укр[аїни] видасть потрібні розпорядки. Самовільно ділити колгоспів не вільно. У містах усі держ[авні] склепи перебирає Місь[ке] Управління і пускає в рух наразі як власність міста,

⁹⁷⁴ Там само. – С. 76–77.

наставляючи своїх урядовців»⁹⁷⁵.

Так, у звіті командування Північної похідної групи про становище в Житомирській області від 21 липня 1941 р. окрім констатації того, що у місцевого населення «національна свідомість пририта, зокрема, по містах, ніякого політичного вироблення», окрім як в поодиноких людей з СВУ й інших різних підпільних організацій, звучали й певні застереження. «Ми на правду є одинокою найсильнішою політичною організацією. – зауважувалося у звіті, – Одначе мусимо уважно поставитися до місцевих революціонерів і ставити на місцевому елементі. Ми можемо бути помічною силою, ініціативним та організуючим чинником, не сміємо перегонювати... Самими гаслами і пропагандою не здобудемо народ, якщо він не буде мати хліба, праці і не буде впорядковане життя. Одначе треба двигнути народ і поставити перед ним велику ціль: Самостійність і власну владу!

Уважаю, що не дуже то зручно так нагально наживуватися зовні з фірмою ОУН і іменем провідника. При роботі їм виказати, хто ми і за що боремося.

...Зараз є ми у Київщині і ждемо тільки нагоди якнайскоріше вдертись з першими стрілами у Київ.

Текст [проголошення] Української Державности ми змінили в дусі відновлення, бо Українська Держава існувала, тільки уряд був нам ворожий. Не розв'язавши справи державности в засаді, не бачу можливости практичної діяльности нашого уряду. Силою забороняють. Це буде наш історичний акт. Ми його зробимо, спопуляризуємо і скапіталізуємо та переходимо до поставлення нашої Організації та роботи, розчисленої на довгі роки»⁹⁷⁶.

По прибутті до Центральної і Східної України похідних груп, частина членів яких були наддніпрянцями-емігрантами, там організувалася місцева влада, а народові доносилися оунівська концепція державно-політичного ладу та суспіль-

⁹⁷⁵ Там само. – С. 87.

⁹⁷⁶ Там само. – С. 114–115.

но-господарських відносин в майбутній Україні, створювалися обласні та окружні управи. У відповідь німецька окупаційна влада, як доповідало більшовицьке підпілля, у вересні 1941 р. «відкриває справжнє полювання на українських націоналістів»⁹⁷⁷.

Звітуючи про стан справ у Центральній Україні, провідник похідної групи ОУН(р), що рухалася через Житомир на Київ, повідомляв наприкінці липня 1941 р., що «відношення німців є абсолютно вороже проти того, щоби на теренах східних і осередніх земель діяли в якийсь спосіб члени організації», примусово змінювали призначених оунівцями голів місцевих управ чи комендантів міліції, забороняли писати на привітальних брамах написи, такі як, наприклад, «Хай живе організація ОУН, Степан Бандера, Самостійна Україна» тощо, «відтак заборонюють писати навіть «Вільна Україна», а кажуть писати «Звільнена»⁹⁷⁸.

Один з членів похідної групи «Південь», наддніпрянець С. Глід, згадував після звільнення з німецького концтабору, що на Кіровоградщині оунівці поширювали підручники з історії України, твори Д. Донцова й іншу націоналістичну літературу, Постанови II Великого збору ОУН(р), Акт проголошення Української Держави, відозви і летючки та точно виконували опрацьовані плани та інструкції Проводу ОУН(р) щодо налагодження української державної влади й націоналістичного підпілля. Українську Державу урочисто проголошувалося про містах і селах на мітингах і маніфестаціях із українськими прапорами, транспарантами і кличами. «Здається, – згадував підпільник, – остання така відкрита й масова маніфестація на осередніх землях України відбулася в містечку Вовкове на Кіровоградщині, в ній брали участь українці майже з усього району. Після того вже не було можливості відкрито вести підготовчу революційно-визвольну роботу серед населення, бо німці посилили безоглядний терор проти українського

⁹⁷⁷ ДАЖО. – Ф. 1376. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 47.

⁹⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 45–47.

населення, а тому всі члени Похідних груп і інші провідні члени ОУН змушені були піти в підпілля і звідти продовжувати свою роботу»⁹⁷⁹.

Водночас, перебуваючи у складі похідних груп, їхні очільники й пропагандисти чекали на більші відомості та вказівки від УДП та проводу Організації про долю своїх національно-революційних і державних очільників, про становище не лише Українського Державного Правління, а й Української Держави. Так, у звіті з під Києва провідника Міка про ситуацію в Північній похідній групі від 20 липня 1941 р. він висловлював загальне питання: «Чекаємо нетерпеливо на інформації, що діється у Львові й у Кракові. Що є зі Стецьком і Львівським Урядом»⁹⁸⁰.

Тим часом 20 серпня 1941 р. німцями було утворено райхскомісаріат «Україна». На початку вересня 1941 р. з наказу начальника німецької військової розвідки і контррозвідки В. Канаріса, Абвер розірвав офіційну співпрацю з ОУН(р)⁹⁸¹. 15 вересня поліція безпеки і СД райхскомісаріату «Україна» рапортувала в Берлін: «Діяльність західноукраїнської групи Бандери стає все більш шкідливою в інших районах України. Там пропагують національні політичні ідеї, для яких раніше не було практично жодного сприятливого підґрунтя. Ці ідеї становлять гостру небезпеку для німецьких інтересів сьогодні і в майбутньому»⁹⁸². Цього ж дня всі поліцейські органи Райху (поліція безпеки, СД, гестапо, таємна польова поліція, Абвер) провели перші масові арешти членів ОУН(б) на окупованій території України та в інших країнах. 16 вересня 1941 р. С. Бандеру, Я. Стецька, інших провідних діячів УДП та

⁹⁷⁹ Глід С. Фрагменти життя і мук / Степан Глід. – Лондон: СУБ, 1955. – С. 18.

⁹⁸⁰ Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 111.

⁹⁸¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні : Збірник документів / В. Косик. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – С. 117.

⁹⁸² Проблема ОУН-УПА. Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА: Основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 26.

ОУН(р), які до того перебували під «домашнім арештом» у Берліні, було заарештовано до концтабору Заксенгаузен. Двох братів С. Бандери поляки-капо (фольксдойче) забили до смерті у концтаборі в Аушвіці⁹⁸³. У ті ж вересневі дні в столиці Німеччини арештові було піддано й інших знаних членів ОУН(р) І. Габрусевича, О. Тюшку, В. Стахіва, Н. Процика, Ю. Хименця, О. Антоновича. Масові арешти відбулися у Кракові, Львові й по усій Західній Україні. У наступні два роки німцями було заарештовано й убито 80% керівного складу бандерівської ОУН⁹⁸⁴.

Опинившись у становищі відкритого антиукраїнського повороту політики офіційного Берліну й репресій з боку німецької окупаційної військової влади, провід Організації скликав 19 вересня 1941 р. *I конференцію ОУН(р)*, що відбулася у с. Сороки поблизу Львова. Її делегатами були лідери Організації, котрі тоді ще перебували на свободі – М. Лебедь, М. Прокоп, Д. Мирон (Орлик), І. Климів, І. Павлик, І. Ребак, В. Кук, М. Степаняк. Тоді ж фактичне керівництво Організацією перебрав на себе М. Лебедь, що зосередив значну увагу й зусилля на створенні Служби безпеки ОУН⁹⁸⁵. Було вирішено працювати у двох рівноцінних напрямках: користуватися усіма нагодами легальної роботи в культурних, політичних, адміністративних структурах окупаційної влади і одночасно перевести основну частину організаційних кадрів на нелегальне становище, готуючись таким чином до тривалої боротьби з Третім Райхом.

Учасники конференції постановили (як згадував М. Лебедь):

⁹⁸³ Вітошинський Б. Українсько-польські взаємини в німецьких тюрмах і концтаборах // В боротьбі за українську державу. – Вінніпег, 1990. – С. 160–162; Віттоняк О. Про Авшвіц і як загинув Василь Бандера // В боротьбі за українську державу. – Вінніпег, 1990. – С. 301, 305–306

⁹⁸⁴ Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945. – Warszawa, 1972. – Р. 247; Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. – Т. 2. – Львів, 1997. – С. 79–97.

⁹⁸⁵ Панченко О. Микола Лебедь: життя діяльність і державно-правові погляди. – Полтава, 2001. – С. 67.

«а) перебрати адміністрацію на низах у свої руки та продовжувати започатковану Українським Урядом працю;

б) перекинути якнайбільше провідних одиниць за Збруч на цілість земель України, щоб продовжувати працю, що її започаткував Український Уряд на Західних Землях; розподіл колгоспів і радгоспів, ховання майна перед грабежами і безпека українського населення перед сподіваним голодом, захоплення друкарень і випуск преси, широка пропаганда ідеї і гасел визвольної боротьби, протисовєтська і протинімецька пропаганда, акти проголошення відбудови Української держави в містах і селах та маніфестації народу (останній акт проголошення відбувся в місті Василькові – 30 км від Києва);

в) боротьба з голодом. Німці стягали рештки врятованого збіжжя, і зима та весна рр. [19]41–42 принесли також на Західні Землі, зокрема в підгірських теренах, голод. У малих підкарпатських селах бувало щоденно по 14 похоронів людей, що вмирали голодовою смертю;

г) освідомно-роз'яснювальна акція проти масових вивозів на роботи до Німеччини, а в дальшому організація пасивного спротиву (втеча в часі т. зв. лапанок);

д) акція проти надмірного стягання контингентів і пропаганда за вмілим захованням майна;

е) пропагандивно-роз'яснювальна підготовка до активної боротьби з німецьким окупантом, розкриття німецьких плянів поневолення і колонізації України. Одночасно така ж акція проти нових намагань большевизації українських теренів, що її проводили наслані Москвою в Україну агенти та партизанські диверсійні групи;

є) збір та магазинування зброї;

ж) вишкіл нових провідних кадрів для визвольної боротьби вже майже на всіх українських землях із членів підбольшевицької окупації та охоплення ними щораз дальших і глибших теренів;

з) поширити наші програмові і політичні постанови та методику і тактику боротьби в зв'язку з охопленням

цілості українського терену і народу та з його політичними національними і соціальними надбаннями, щоб у народі, що був досі розділений окупаційними кордонами, довести до програмового погодження політики й тактики, думки й чину»⁹⁸⁶.

Отже, на конференції було вирішено продовжувати збройну боротьбу за українську державність, проте тепер вже не лише проти комуністичного Радянського Союзу, а й проти нацистської Німеччини.

У листопаді 1941 р. перед Абвером було покладено завдання придушити увесь український націоналістичний рух⁹⁸⁷. 25 листопада німецькі спецслужби поширили секретну інструкцію такого змісту: «Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у райхскомісаріаті «Україна», мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники»⁹⁸⁸. Загалом було схоплено близько 2 тисяч націоналістів-бандерівців, частину з яких кинуту до концтаборів (Заксенгаузен, Освенцім), львівських та інших місцевих тюрем, сотні було повішено і розстріляно. Масових облав зазнали осередки в Центральній та Східній Україні. До 1943 року майже повністю були розгромлені мережі ОУН(р) у Німеччині, Австрії, Чехії. Так німецькими окупантами практично було знищено процес відновлення Української Держави й взято курс не лише на недопущення її відродження, а й фактично на ліквідацію ОУН(р). Про це свідчать й німецькі документи, в одному з яких (Einsatzkommando der Sicherheitspolizei und des SD) від 25 листопада 1941 р. усім підрозділам у Києві, Дніпропетровську, Рівному, Миколаєві, Житомирі, Вінниці

⁹⁸⁶ Лебедь М. УПА / Микола Лебедь. – Мюнхен, 1946. – С. 17–18.

⁹⁸⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні : Збірник документів / В. Косик. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – С. 117.

⁹⁸⁸ Проблема ОУН-УПА. Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА: Основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 26.

визначалося: «Стверджено безспірно, що Бандера-Бевеґунґ готує повстання в Райхскомісаріаті з остаточною метою створити незалежну Україну. Усі функціонарії Бандера-Бевеґунґ мусять бути негайно ув'язнені і після детального допиту мають бути зліквідовані як пюндрівники. Протоколи допитів негайно переслати до Айнзацкомандо Ц/5. Цей лист після ознайомлення керівниками команд знищити!»⁹⁸⁹.

Згодом голова Українського Державного Правління Я. Стецько так пояснював спонуки вичікувальної позиції політичного проводу ОУН(р) і самого С. Бандери щодо становища в якому опинилися як уся Організація та її вожді, так і власне справа створення Української Держави та збройної боротьби за неї проти нацистської Німеччини.

«Ситуація вичікування на доконані факти і створення доконаних фактів – мусіли знаменувати нашу політичну стратегію, – пояснював Я. Стецько. – Це була єдино правильна розв'язка за всяких умов, себто – або Німеччина змінить концепцію Гітлера колоніальної політики, або буде її продовжувати. Доки Німеччина не декларувала себе ворогом України виразно і ясно, не тільки заявами в писаннях Гітлера, але становищем уряду, доки Німеччина не виповіла нам війни фактично, не було доцільно нам – за тодішніх умов – виповідати її декларативно, коли ще не було прямих, доконаних нею фактів. Це тимбільше, що монолітним не було становище німецьких провідних кіл. Навіть у партії були протилежні до Гітлера концепції, нпр. Розенберґа, який не поділяв колоніальної політики Гітлера, не заперечував права України на незалежність і навіть уявляв собі союз Лондону – Берліну – Києва. В «Оберкомандо дес. Геерес», фельдмаршал Бравхіч, в «Оберкомандо дер Вермахт», адмірал Канаріс, не поділяли концепції Гітлера війни на Сході Європи, як колоніальної. Натомість фельдмаршал Кайтель і генерал Йодль притакували Гітлерові. Значить, як у самій партії,

⁹⁸⁹ *Harris W. R. Tyranny on Trial: The Evidence at Nuremberg / W. R. Harris. – Dallas: Southern Methodist University Press, 1954. – P. 184.*

так і у війську не було одної політичної лінії, не було її в поодиноких міністерствах, у тому й в міністерстві закордонних справ, де було дві концепції аналогічно, як у Вермахті. Це теж оправдувало тактику вичікування з нашого боку і творення dokonаних фактів. Рефлексом іншої думки до становища Гітлера була згода німецьких кіл на створення легіону – Дружин Українських Націоналістів і їх запряження не на Райх і Гітлера, але на вірність Українській Державі. У нашій політичній стратегії це входило як чинник на випадок зміни настанови Гітлера, а у випадку незміни ми враховували перехід цього вишколеного військового з'єднання в підпілля, згл[ядно] як кадр майбутньої Повстанської Армії, тому й очолив цю військову частину найкращий військовий політик, якого мала ОУН, Роман Шухевич. Він мав вирішити долю цієї військової частини у відповідному моменті – перехід в анти німецьку повстанську боротьбу, чи розбудову нормальної армії; якщо б Німеччина змінила свою політику, тоді – очевидно – наш Уряд уже визначував би напрямні дальшої розбудови армії. Роман Шухевич для цієї мети теж був призначений першим віцеміністром військових справ.

Наше вичікування з відкриттям збройного протинімецького фронту було мотивоване необхідністю заіснування виразного ворожого становища Німеччини до нашої держави. Заки мала розгорітися українсько-німецька війна, усе мусліо бути випробуване до кінця, бо це було за серйозне і за вагітне в наслідках рішення, яке прийняти не вільно було без ясної ворожої постави німців»⁹⁹⁰.

У свою чергу, попри невдачу в кінцевому підсумкові спробу ОУН(р) відновити українську державність, й оцінюючи Акт проголошення Української Держави, його наслідки та подальший розвиток революційно-визвольної боротьби, Я. Стецько писав: «Три клясичні складники держави – територія, населення, власна влада, – хоча короткий час – були

⁹⁹⁰ Стецько Я. С. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України / Ярослав Стецько. – Лондон, 1967. – С. 28–29.

реальною дійсністю. І нарешті, якщо б ми уважали політично доцільним у той час, то безумовно Дружини Українських Націоналістів під командуванням тоді сотника Романа Шухевича і майора Побігушого-Рена були б збройно станули в захист Акту 30 червня 1941 р. і відновленої української державности, а зокрема готові в околицях Львова і Золочева повстанці ОУН під командуванням очайдушного Євгена Легенди були б тим радше виступили збройно до бою проти німців. Але українська національна рація цього цього тоді не вимагала. Ми мали ширші, далекосяжні пляни. Вони стали дійсністю, коли заправлені в боях вояки Шухевича співтворили Українську Повстанську Армію і збройно продовжували дещо пізніше політично розпочату 30 червня 1941 р. двофронтову війну України – проти Німеччини і Росії»⁹⁹¹.

Свою чергою Д. Донцов, щодо спроби відновити державність України у 1941 р., цілком справедливо зауважував: «Акт скінчився хвилиною невдачею. Але яскраве проголошення гасла державности – не автономії, не федерації, не союзу з Москвою, а твердо проголошена воля нових «лицарів абсурду» йти «проти всіх», проти всяких «обставин», – ось що запалило душі воїнів УПА, ось що двигнуло їх до чину проти двох великих держав, що займали Україну! ...Акт 30 червня був чином, який голосно заявив, що Україна не зрікається свого повного права панувати на своїй Землі, ні своєї Правди, не зважаючи на жертви. *Contra spem spero!* Це було вогненне слово що робить чин»⁹⁹².

Зрештою С. Бандера оцінював Акт проголошення відновлення державності так: «30 червня 1941 р. ОУН бере на себе ініціативу й головну відповідальність, щоб засвідчити й реалізувати волю української нації відбудувати суверенну Українську Державу, бути самостійним господарем на своїй землі і тільки на тій плятформі встановляти своє

⁹⁹¹ Там само. – С. 19.

⁹⁹² *Донцов Д.* Вступне слово / Дмитро Донцов // *Стецько Я. С.* 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України. – Лондон, 1967. – С. 11.

відношення, свої взаємини з іншими народами – приязні чи ворожі, – залежно від того, як вони ставляться до державної самостійності й суверенності народу. Проголошення 30.6.1941 р. віднови Української Держави Народними Зборами у Львові, створення Тимчасового Державного Правління, проведення в літку того року народнього плебісциту на всіх звільнених від большевицької окупації українських землях, створення української державної і самоврядної адміністрації і відбудова самостійного українського життя на всіх ділянках – усе це були акти, довершені власною суверенною волею і силами українського народу, без уваги на становище гітлерівського режиму, проти його волі, бажань і плянів. ОУН була ініціатором й організатором тих політичних актів, вона взяла на себе відповідальність за них у свідомості, що до того зобов'язує її роля в сучасних визвольних змаганнях України, визнання такої її ролі і довір'я від українського народу і в переконанні, що такий категоричний вияв волі української нації в той час правильний і остаточний перед власною історією, перед цілим світом і перед Німеччиною, війська якої займали українські землі»⁹⁹³.

У цьому контексті можна визнати, що проголошення відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. було не лише історичною подією, що втілила у собі національні прагнення й надії українського народу після поразки державно-визвольної боротьби 1917–1922 рр. і ліквідації самостійності Карпатської України у 1939 р., а й стало духовним стимулом для бійців УПА та на довгі покоління натхненною силою для українців у їхньому шляху до побудови Української Самостійної Соборної Держави.

⁹⁹³ Бандера С. В десяту річницю створення Революційного Проводу ОУН (10.2.1940) // Сурма (Мюнхен). – 1950. – лютий–березень. – Ч. 18–19; Бандера С. В десяту річницю створення Революційного Проводу ОУН (10.2.1940) // Гомін України (Торонто). – 1950. – червень. – Рік III. – Ч. 21/56–23/58.

РОЗДІЛ 8

Павло ГАЙ-НИЖНИК

МОДЕЛЬ МАЙБУТНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ПРОГРАМОВИХ ТА ІДЕОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ОУН(б) (1940-ві – пол. 1960-х рр.)

Після придушення німецькими окупантами проголошеної 30 червня 1941 р. Української Держави й початку терору та репресій проти націоналістів-революціонерів, з початку 1942 р. перед бандерівською ОУН постало нагальне питання зміни свого ставлення до нацистського Райху та перегляду тактики й стратегії щодо боротьби за державність. Водночас настав час й аналізу власної державотворчої теорії та ідеологічних засад з огляду на досвід практики розбудови Української Держави протягом 1941 р. та відомостей і спостережень від похідних груп про народні настрої й сприйняття програмових постанов ОУН населенням Осередньої (Центральної) та Південно-Східної України.

У квітні 1942 р., на своїй II конференції, ОУН(р) ще раз зазначила, що вважає «рішуче непридатним для нового українського життя систему капіталістичну, тоталітарну, комуністичну, націонал-соціалістичну, бо українська держава, яка має вирости з питомо українських прагнень у формі української націократії (панування нації на своїй землі), є прогресивнішою за всі інші системи», додаючи, що «свою історичну місію на Сході Європи Україна виконає, взявши до уваги конкретні особливості її минулого й

сучасного, зсинтезувавши все природньо-прогресивне, на що спромоглися українці в минулому»⁹⁹⁴.

Конференція також висунула вимогу готуватися до збройної боротьби «в слухний час», коли Радянський Союз буде розбитий, а Німеччина виснажитья. У тому, що СРСР зазнає поразки у війні з Німеччиною керівництво ОУН(р) не мало сумнівів аж до кінця 1942 р., а відтак на порядок денний навіть не висувалася перспектива вироблення форми та рівня взаємин з Об'єднаними Націями, що вели війну з нацистським Райхом.

У відповідності з рішеннями II конференції осередки ОУН(б) розпочали підготовчі заходи для розгортання власних збройних сил. Ця робота з різним ступенем інтенсивності велася як в Галичині, так і на Волині та в Поліссі, де вже існували збройні підрозділи «Поліської Січі» Т. Боровця-Бульби⁹⁹⁵. Зокрема, командири радянських партизанських загонів доповідали Українському штабу партизанського руху (УППР), що з початку 1942 р. у Рівненській області почали виникати загони націоналістів чисельністю від 50 до 300 бійців. Ці загони, за повідомленнями, займалися в основному вишколом і заготівлею продовольства. Щоб не бути поміченими німцями, вони часто маскувалися під радянських

⁹⁹⁴ Постанови Другої Конференції Організації Українських Націоналістів (квітень 1942 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. – 1955. – С. 63.

⁹⁹⁵ Як зазначалося у «Звіті робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА», в документах нацистської поліції безпеки і СД, які кожні два тижні надходили до Берліну із окупованих східних областей, на зламі 1941 і 1942 рр. з'явилася рубрика «український рух опору». Його складовими частинами німецькі експерти називали ОУН(б) і ОУН(м), а також загони отамана Т. Бульби-Боровця, котрий політично пов'язував себе з Державним центром УНР. Найбільш активними учасниками руху опору визнавалися бойовики ОУН(б) і бульбівці. З числа членів ОУН(м) до учасників руху опору можна віднести тільки тих, хто гуртувався навколо О. Ольжича (голова ПУН А. Мельник та його найближче оточення залишалися фактично на пронімецьких позиціях).

партизанів⁹⁹⁶. Протинімецька діяльність боївок ОУН навесні і влітку 1942 р. виявлялася переважно в актах пасивного опору і саботажу дій німецької сторони – проти здавання населенням продовольчого «контингенту», виїзду населення в Німеччину на роботи⁹⁹⁷.

Тим часом на військовій конференції проводу ОУН(б), що відбулася у Львові на початку грудня 1942 р., розгорілася запальна дискусія щодо тактики і стратегії повстанського руху в умовах окупації. Зокрема, «урядуючий» провідник М. Лебедь був противником негайного повстання проти окупаційної адміністрації, але визнав необхідність приступити до створення власних збройних сил⁹⁹⁸. Разом з тим, М. Лебедь не міг визначитися у питаннях коли починати воєнні дії й проти кого. Відтак, після палких суперечок, було вирішено створювати військові з'єднання, в яких члени ОУН(б) мали б посісти командні посади. Фактично – це було офіційним відправним терміном з боку ОУН(б) щодо створення УПА,

⁹⁹⁶ Проблема ОУН-УПА. Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА: Основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 27.

⁹⁹⁷ Впродовж квітня–травня 1942 р. німці завдали ударів по підпільних структурах ОУН(б) на Волині–Поліссі. Проте націоналісти демонстрували дивовижну здатність відновлювати зруйновані структури і поповнювати свої лави новими людьми. За німецькими оцінками, основні сили ОУН(б) влітку 1942 р. розміщувалися в двох основних центрах: генеральному комісаріаті «Волинь–Полісся» (крайовий провід ОУН на північно-західних українських землях (ПЗУЗ) на чолі з Д. Клячківським) і на північно-східних українських землях (ПСУЗ) з центром у Києві. Останній після загибелі Д. Мирона очолював А. Сак. Активно виявляв себе Дніпропетровський підпільний центр на чолі з В. Куком.

⁹⁹⁸ Для порівняння нагадаю: після нападу Німеччини на СРСР головне командування «Союзу збройної боротьби» (від 1942 р. – Армія Крайова) видало наказ, за яким всі поляки на окупованих територіях зобов'язувалися дотримуватися нейтралітету щодо обох воюючих сторін, не допомагати жодній з них, а натомість «стояти зі зброєю при нозі»; керівник сербських націоналістів Д. Михайлович уникав збройної боротьби з італійськими і німецькими окупаційними військами, аби зберегти сили для боротьби з хорватами і партизанами Й. Броз Тіто; лідер китайських комуністів Мао Цзедун уникав відкритих боїв з японцями з метою заощадити сили і ресурси для боротьби з військами націоналістів під командуванням Чан Кайші.

хоча низові структурні бойові загони Організації вже вели повстанську боротьбу з німецькими окупантами протягом усього 1942 року.

З огляду на розбіжність поглядів у керівництві ОУН(р) щодо збройного чину 17–21 лютого 1943 р. у с. Терезежі поблизу м. Олеська (Львівщина) відбулася *III конференція бандерівської ОУН, яка тоді вже називалася Організація Українських Націоналістів Самостійників Державників (ОУН СД)*. У ній взяли участь: М. Лебедь (Максим Рубан), Р. Шухевич (Тур), В. Охримович (Бард), М. Прокоп (Гармаш, Володимир), Д. Маївський (Косар, Тарас), З. Матла (Дніпровий), Р. Кравчук (Петро), М. Степаняк (Сергій). Виконувача обов'язків провідника ОУН Миколу Лебеда було зміщено, а його місце зайняв тріумвірат у складі Зиновія Матли, Дмитра Маївського та Романа Шухевича. Як і попередня, ця конференція не стосувалася польського питання.

Частина делегатів, переконана у близькій поразці Німеччини, висловлювалася за те, аби якнайшвидше розпочати боротьбу з німцями. Зокрема крайовий провідник ОУН на ЗУЗ Михайло Степаняк запропонував почати повстання проти німців і вибити їх з України до приходу Червоної армії, створити національний уряд і домогтися його визнання західними союзниками СРСР. Однак, з іншого боку, делегати (крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківський і військовий референт проводу ОУН Р. Шухевич) вказували на необхідність боротьби ОУН з комуністами (радянськими партизанами) та поляками⁹⁹⁹. Боротьба ж проти німців, на їхню думку, мала б носити характер самооборони народу. У зізнаннях М. Степаняка, які стосуються постанов III Конференції, йдеться про таке: «...Пізніше під впливом Романа Шухевича політика ОУН у питанні збройної боротьби відійшла від постанов конференції і пішла у напрямку, який в практиці застосовував на Волині командувач УПА Клим Савур, тобто боротьби проти червоних (радянських) партизанів і

⁹⁹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 1–4.

поляків»¹⁰⁰⁰. Тур (Р. Шухевич) піддав критиці позицію Леміша (В. Кука), котрий підтримував точку зору М. Степаняка щодо загальноукраїнського збройного зриву проти німців, в тому числі й в Галичині. На цій III-й конференції ОУН, власне, й були остаточно вирішені питання створення УПА і визначені головні вороги українського визвольного руху – нацисти і більшовики¹⁰⁰¹. Невдовзі наприкінці квітня 1943 р., на терміново скликаному засіданні Проводу Організації, Р. Шухевичу та його прибічникам вдалося усунути М. Лебеда з очільництва в ОУН¹⁰⁰².

Світоглядно ж відчутних змін не відбулося і провідництво Організації й надалі сповідувало націократичний принцип будівництва державності. Один з провідних ідеологів бандерівської ОУН Д. Мирон стверджував, що націократія принципово відрізняється від демократії тим, що надає рівних умов і можливостей для усіх громадян займати найвищі громадські й державні посади, а також впливати і брати участь в управлінні державою, незважаючи на соціальне походження чи матеріальні статки людини. Тож, на думку Д. Мирона, націократія відкидає й унеможливує право вирішувати долю держави «анонімною масою», яка керується не інтересами нації, а лише прагненнями окремих партійних угруповань (як за «демократії»). Натомість націократія визначає місце особи в суспільстві та державі не за партійною приналежністю, а відповідно до громадсько-моральної оцінки та прав громадянина, за критеріями розумової чи фізичної праці людини¹⁰⁰³. Відтак за умов безкласового суспільства

¹⁰⁰⁰ Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ / С. Кокін. – К., 2000.

¹⁰⁰¹ Радянські підпілники і партизани в роки війни датували утворення Української Повстанської Армії весною 1943 р., проте українській емігрантській літературі утвердилася інша дата – осінь 1942 р., яка є історично правдивою й підтверджується архівними документами.

¹⁰⁰² Motyka G. Lachów usunąć! / G. Motyka // Gazeta Wyborcza. – 2002. – 13–14 kwietnia. – С. 2; Панченко О. Микола Лебедь: життя діяльність і державно-правові погляди. – Полтава, 2001. – С. 69.

¹⁰⁰³ Орлик М. Ідея і Чин України / М. Орлик. – К., 2001. – С. 114.

й мала б (теоретично) відійти у минуле партійна система, яка була виразником класового протистояння, а суспільно-громадським виразником в державі стане станово-професійне представництво¹⁰⁰⁴. При цьому єдиною політичною й морально-національною силою (практично) мала залишитися саме ОУН. Людина ж у цій націократичній «колективістичній теорії суспільства», як цілком слушно зазначав В. Маркус, мала другорядну вартість¹⁰⁰⁵.

Тим не менш, той же Д. Мирон зауважував, що після диктатури в Україні буде «націократичний республіканський устрій», побудований на засадах: єдиної, сильної, авторитетної державної влади, а не механічно розділеної; верховного керівництва глави держави, що координує та символізує єдність народу; тривкої виконавчої влади, покликаної главою держави й перед ним відповідальної, а контрольованої представниками народу (мабуть парламентом); представництва всіх працюючих верств у державних законодавчих органах; організації та селекції національно-державного керівництва усіх верств; однієї світоглядно-політичної організації; незалежності судочинства від адміністративної і виконавчої влади, лише формального його підпорядкування главі держави (причому суди повинні виносити вироки в ім'я нації й глави держави). Тож, з огляду на вищевказане, цілком можна погодитися з думкою В. Трохимовича, що «в проєкті Д. Мирона ми бачимо не лише риси авторитарного політичного режиму, але також ознаки республіканської президентської форми правління з поділом влади на три гілки та місцевим самоврядуванням»¹⁰⁰⁶. На думку В. Трохимовича, таким чином Д. Мироном пропонувалася,

¹⁰⁰⁴ Сагайда І. Великі питання / І. Сагайда. – Регензбург, 1947. – С. 97, 132.

¹⁰⁰⁵ Маркус В. Півстоліття ОУН (1929–1979) / В. Маркус // Сучасність. – 1979. – Ч. 4. – С. 46.

¹⁰⁰⁶ Трофимович В. Державотворчі ідеї проводу ОУН в Україні (1940–1950) / Володимир Трофимович // Український визвольний рух. – Зб. 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. – Льв.: Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – С. 302.

по суті, «обмежено-республіканська» президентська форма правління у поєднанні з «націократичним» політичним режимом. «Таким чином, – цілком небезпідставно виснує дослідник, – державний механізм, що його пропонували бандерівці на початку радянсько-німецької війни, мав усі ознаки авторитарного на рівні структури та функцій. Подібний корпоративний суспільний устрій існував під час правління Б. Муссоліні в Італії і, як відомо, не виправдав себе»¹⁰⁰⁷.

Натомість у серпні 1943 р. модель політичного укладу майбутньої Української Держави в програмових засадах бандерівської ОУН зазнала кардинальних змін, а поштовхом й спонукою до цього стали доповіді похідних груп з Великої України. На той час, у травні 1943 р. до керівництва головним проводом ОУН(б) прийшов Роман Шухевич, а Організація змінила додаток до назви з «революційної» на «самостійників-державників», тобто ОУН(р) стала ОУН(с.-д.).

25 серпня 1943 р. на Тернопільщині у с. Слобода Золота Козівського району завершився *Третій (надзвичайний) Великий збір ОУН (С. Бандери)*, який затвердив свої рішення як програмні постанови Організації. Збір тривав з 21 по 25 серпня 1943 р. На ньому було обрано новий склад керівництва Організацією. Центральний Провід очолило Бюро Проводу, а саме: Р. Шухевич, Д. Маївський та Р. Волошин. М. Лебедь посів посаду шефа закордонної референтури й виїхав до Західної Європи. На Волині й Поліссі рух продовжив очолювати Д. Клячківський (Клим Савур), в Галиччині – Р. Кравчук, в Центральній та Східній Україні – В. Кук. Службу безпеки вів М. Арсенич, а пропаганду провадив М. Прокоп¹⁰⁰⁸.

Зауважу, що після певних суперечок, Великим збором було затверджено лінію Романа Шухевича / Дмитра Клячківського на створення повстанських формувань (УПА) і відкрити збройну боротьбу проти «двох окупантів-

¹⁰⁰⁷ Там само.

¹⁰⁰⁸ З програмних постанов III Надзвичайного Великого Збору ОУН (С. Бандери) 21–25 серпня 1943 р. // ОУН і УПА в 1943 році: Документи. – К., 2008. – С. 212–224.

імперіалістів» – III Райху і СРСР. Становище Р. Шухевича в керівному середовищі визвольного руху значно зміцнилося. Йому вдалося подолати спротив М. Лебеда та М. Степаняка, котрі виступали проти активізації дій УПА на антибільшовицькому фронті, вважаючи, що це «призведе до масового знищення українського народу»¹⁰⁰⁹, і накреслити заходи щодо подальшої розбудови структур і запілля повстанської армії, підвищення її боєздатності. Р. Шухевич (Тур) зумів також переконати учасників Великого збору у необхідності демократизації політичних та ідеологічних засад ОУН, зробити їх зрозумілими і прийнятними для самостійницьких елементів Наддніпрянської України. Крім того, обійнявши посади голови Бюро Проводу ОУН і головного командира УПА, Р. Шухевич (що узяв нове псевдо – Тарас Чупринка) запобіг намірам Д. Клячківського (Клима Савура) та деяких волинських діячів поставити УПА вище ОУН, оголосити УПА «найвищою і єдино-суверенною владою на звільнених землях України»¹⁰¹⁰.

Від попереднього (Другого) збору (1941 р.) минуло лише два роки, які стали «особливою епохою» в історії ОУН. За цей невеличкий період відбулися кардинальні зміни не лише в долі світу, європейських країн, а й в боротьбі українського народу. Не вдалося уникнути й численних жертв, зокрема й знакових для ОУН Д. Мирона-Андрія, І. Климів-Легенди, М. Лемика, С. Шерстюка, Щепанівського та багатьох інших патріотів, а провідники Організації (С. Бандера, Я. Стецько та ін.) утримувалися у німецьких концтаборах...

Сама ОУН(б) у цій кривавій круговерті також зазнала змін і, в першу чергу, переосмислення засобів, тактики і стратегії, усвідомила потребу донесення до народу оновленого, більш чіткого трактування Організацією основних засад

¹⁰⁰⁹ Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941–1944 рр.) / Володимир Дзьобак. – К.: Видавничий дім «Інфоцентр», 2005. – С. 67.

¹⁰¹⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. Волинь і Полісся. УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали. – К.; – Торонто, 1999. – С. 4–5, 19–21.

власного бачення майбутньої Української Держави. «Нічим не замаскована гітлерівська програма поневолення та brutальна колоніальна практика, – відмічалось на Зборі, – поставила зразу цілий український народ в дуже важке становище. Нова дійсність заставила всю масу, та кожну одиницю зокрема, задуматись над своїм положенням»¹⁰¹¹. При цьому провідники ОУН(б) розуміли й те, що сам факт існування СРСР та Червоної Армії становив реальну небезпеку повернення в Україну облудливої комуністичної пропаганди та більшовицького режиму, який «переслідуючи немовби лише окремі прошарки народу, [...] створює для решти народу фікцію мирного і спокійного життя та забріхану перспективу щастя й добробуту на майбутнє»¹⁰¹². Тож донесення державницької ідеології до широких мас стало для ОУН(б) не менш важливим завданням, ніж організація збройної боротьби з окупантами.

У попередні роки війни ситуацію ускладнював факт того, що Україна стала ареною запеклих боїв двох величезних за міццю військових машин та пропагандистської ескалації потужних окупаційно-імперських структур, що стало істотною перепоною для поширення української державницької ідеології. Провід ОУН(б) усвідомлював цю проблему: «Приймати в таких умовах програму української державної самостійності, це означало, за словами Міхновського, вірити «всупереч логіці фактів». Здається, що ні один поневолений народ не мав у своїй історії такої важкої і складної ситуації»¹⁰¹³. Тож у ті важкі роки суцільної бійні гігантів, репресій та розстрілів ОУН(б) вела не лише диверсійну боротьбу з окупантами, а й намагалася відстояти моральні позиції української національної революції, тобто готувала ідеологічний ґрунт та передумови для державницької агітації та пропагандистської роботи, а також поширення своєї організаційної мережі, яка на серпень 1943 р. (час скликання III Надзвичайного Великого

¹⁰¹¹ Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 21–25 серпня 1943 р. – Б.м., 1943. – С. 3.

¹⁰¹² Там само. – С. 3–4.

¹⁰¹³ Там само. – С. 4.

збору) покрила практично усю територію України. Цей факт підтверджували й радянські спецслужби. Так, наприклад, у спецповідомленні наркома держбезпеки УРСР С. Савченка «Про діяльність бандерівського підпілля на території УРСР і Німеччини» від 24 травня 1943 р. вказувалося: «Встановлено, що ОУН розповсюдила свою діяльність по усій окупованій території України. У всі області УРСР ОУН направляє своїх емісарів, створює підпільні організації, центри і легіони, закладає склади зброї, боєприпасів і типографії, готує необхідні кадри для збройної боротьби»¹⁰¹⁴.

Зайняті взаємопоборюванням Німеччина та СРСР й тимчасовий відкат фронту за межі УРСР дозволили націоналістичному підпіллю накопичити сили, поширити свою присутність по усьому терені країни, а на Волині й Поліссі зосередити сили, готові виступити до активної військової дії. Крім того, на цей час ОУН(б) використало попередні роки для боротьби з конкурентами по націоналістичному підпіллю (одні з них піддавалися терору й знищенню, інші – примушувалися до співпраці на засадах підпорядкування загальному керівництву бандерівської течії ОУН), тож на той час ОУН(б) здебільшого встановило свою гегемонію на теренах національно-визвольного підпілля.

Виходячи з вищевказаного й зваживши на власні сили та на радянсько-німецький клінч на сході, у лютому 1943 р. провід ОУН(б) на своїй *III Конференції*, розглянув усі ці та інші військово-політичні обставини й вирішив, що настав сприятливий час для військової дії. Українська Повстанська Армія (УПА) вперше виступила потужними збройними загонами на Волині й Поліссі...

Тим часом весна 1943 р. виявила Проводу ОУН(б) нові тенденції у світовому горнілі: на сході Європи німецька та радянська імперіалістичні армії дійшли апогею протистояння і взаємонищення; стало зрозуміло, що поразки Вермахту

¹⁰¹⁴ Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959). – Т. 1. – К., 2009. – С. 159–160.

сповіщають про неминучу майбутню катастрофу Райху; водночас в тому, що Червона Армія не змогла розвинути швидкого і масованого наступу після провалу німецького Східного фронту на його південній смузі, оунівці побачили ознаку того, що «ані Червона Армія, ані господарські тили СРСР не мали тоді сили для серйозніших військових дій»¹⁰¹⁵, а отже війна розхитала обидва імперські організми.

Між тим у липні 1943 р. діяльність збройних загонів УПА охопила вже 12 областей Правобережної України, в Галичині виступили збройні сили Української Народної Самооборони (УНС), було покладено початок формуванню кадрових армійських частин. Усією Україною почалися ширитися відомості про загальнонаціональну визвольну війну та про УПА.

З цього приводу ОУН(б) визнавав: «Факт цей вніс колосальні зміни в політичну боротьбу українського народу. Вона вступила в нову, вищу фазу. Крім радикальної зміни в тактиці, життя висунуло потребу зміни в самій організаційній структурі та в програмі ОУН»¹⁰¹⁶.

Нова дійсність і розвиток військово-політичного становища в перебігу II світової війни, зокрема й на українських теренах, не могли залишитися не поміченими й політичним керівництвом ОУН(б), а отже й не спонукати її бойовий провід до вироблення нової тактики і стратегії національно-визвольної боротьби, а політичний – до аналізу своїх попередніх позицій та поглядів і вироблення власної моделі державного устрою України, яку Організація мала б запропонувати українському народові за нових умов.

Про причини й необхідність трансформації старих ідей і прийняття нової програми один з провідних діячів ОУН(б) Л. Шанковський згадував наступне: «Виявилось, що багато з цих ідей не сприймаються українськими народними масами на

¹⁰¹⁵ Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 21–25 серпня 1943 р. – Б.м., 1943. – С. 7.

¹⁰¹⁶ Там само. – С. 9.

Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емлях]. Українські народні маси відкидали, наприклад, рішуче провідницьку систему, бо досить вже мали провідницьких систем. Вони відкидали всякі моно партійні системи, заявляючись рішуче за демократичний устрій і за парляментарну систему, в якій могли б себе проявити різні політичні партії. Деякі світоглядно-філософські засади західньоукраїнського націоналізму були тим масам просто осоружні, головнo все те, що стосувалося до теорії т. зв. волюнтаристичного націоналізму з його аморальністю, макеявелізмом, виключністю й жадобою влади ініціативної меншости. Українські народні маси були за етичні принципи в політиці, за високу громадсько-політичну мораль, за толерантність і гуманність. Коли мова була за самостійну Україну, українські народні маси на Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емлях] не сприймали цієї ідеї абстрактно, але дуже інтересувались її конкретним змістом. Вони бажали знати, яка буде «самостійна Україна», який її державний і політичний устрій, як у цій самостійній Україні розв'язуватимуться соціальні проблеми, який в ній буде лад... У зустрічі з широкими українськими масами на Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емлях], в щоденній важкій підпільній діяльності, західньоукраїнські націоналісти почали перевіряти те все, що було непридатне у новій дійсності... Таким чином, у новому поборницькому підпіллі творився і зростав новий ідейно-політичний зміст українського націоналізму. Остаточнo цей зміст стверджено в постановах III-го Надзвичайного Великого Збору Українських Націоналістів, що відбувся в серпні 1943 року. В цьому зборі брали вже участь численні представники з Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емель], що мали значний, часто вирішальний голос у його рішеннях»¹⁰¹⁷.

Саме з цих причин та умов, що кардинально змінилися з часу початку світової війни, у серпні 1943 р. ОУН

¹⁰¹⁷ Шанковський Л. Похідні групи ОУН. – Мюнхен: Український самостійник, 1959. – С. 21–22.

С. Бандери зібрала свій *Третій Великий (надзвичайний) збір*, який «розглянув минулу боротьбу і розробив плани на майбутнє»¹⁰¹⁸. Збір тривав на Тернопільщині з 21 по 25 серпня та його учасники усвідомлювали доленосність і переломність історичного моменту, коли «німецько-більшовицька війна докорінно змінила політичні відносини в Україні і створила нову ситуацію у політичному світі»¹⁰¹⁹.

Варто зауважити й на тому, що ОУН(б) визначало тогочасну глобальну бійню не як світову війну, а як Другу імперіалістичну війну, яка 1943 року вступила у свою критичну фазу. Таким чином націоналісти засвідчили, що усвідомлюють справжні цілі обох протиборчих таборів й критично ставляться до національно-визвольної риторики офіційної пропаганди як з боку Москви чи Берліна, так і з боку Лондона чи Парижа тощо. З огляду на це, Провід ОУН(б) передбачав, що людство перебуває «напередодні великої години національних революцій, які покладуть край злочинницьким війнам імперіалістів і зітруть з лиця землі тюрми народів – імперії»¹⁰²⁰. Що ж до ситуації на східному європейському фронті та становища і перспектив українців у протистоянні головних воюючих імперіалістичних держав (Німеччини та Радянського Союзу), то Великий збір ОУН(б) у своїй постанові однозначно вказав, що не плекає ілюзій щодо цілей ані А. Гітлера, ані Й. Сталіна, заявляючи: «У нових відносинах наш народ, наша земля з її багатствами стали метою обох воюючих імперіалістів і територією найзапекліших воєнних подій. Розраховуючи на власні сили, український народ боровся і бореться надалі проти двох сильних та жорстоких нападників»¹⁰²¹.

Відтак, зазначалося провідниками ОУН(б), «у міру того, як зростає українська сила, перед нами знову і знову постає

¹⁰¹⁸ Bundesarchiv-Militärarchiv (BArch-MA) in Freiburg im Breisgau. – Ф. RW 5. – Спр. 464. – Арк. 53.

¹⁰¹⁹ Там само.

¹⁰²⁰ Там само. – Арк. 53–54.

¹⁰²¹ Там само.

реальна і жива картина майбутньої держави України»¹⁰²², а отже цілком природно, що Організація за нових умов боротьби, яка очевидно, мала завершитися здобуттям державності, мусила висловитися й донести до своїх членів, прихильників і до всього українського народу власне бачення її державної моделі. Тож саме вироблені III Надзвичайним Великим збором програмні рішення ОУН(б) більше, ніж до того часу, як зазначалося у самих програмових постановах, уточнювали «суспільний лад нової України», яку планували побудувати націоналісти бандерівської течії після закінчення світової війни та краху імперських Німеччини та СРСР.

Тож, перш за все, єдиним ладом, «який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання у цілому світі», була система вільних народів у власних самостійних державах та усунення національного поневолення та експлуатації одного народу іншим¹⁰²³. Саме тому, зазначалося у рішеннях Зборів, ОУН «бореться проти імперіалістів та імперій, бо в них пануючий народ культурно, політично та економічно використовує інші народи», зокрема проти Радянського Союзу і німецької нової Європи¹⁰²⁴. При цьому наголошувалося, що боротьба ця є світоглядною та ідеологічною, тобто не лише проти безпосередньо імперських державних утворень, а й проти «інтернаціоналістичних і фашистських програм та політичних концепцій, оскільки вони є загарбницьким інструментом політики імперіалістів», а отже й проти російського комунізму і німецького націонал-соціалізму¹⁰²⁵. Виходячи з вищевказаного, ОУН(б) наголошувала, що усвідомлювала прихований сенс тих, хто заявляє про «звільнення» чи «брання під опіку» інших народів, бо за лукавими словами приховується огидний зміст – гноблення, насильство, пограбування.

Тож ОУН(б) відкрито заявила, що боротиметься проти російсько-більшовицьких та німецьких загарбників до

¹⁰²² Там само.

¹⁰²³ Там само.

¹⁰²⁴ Там само.

¹⁰²⁵ Там само.

того часу, поки не звільнить Україну від усіх «захисників і визволителів», доки не буде збудовано Українську Самостійну Соборну Державу.

У такій Українській Державі, «у якій зможуть вільно, багато і культурно жити та розвиватися селяни, робітники та інтелігенція» й у якій не буде «поміщиків, капіталістів і більшовицьких комісарів, службовців НКВС і партійних паразитів»¹⁰²⁶. В Українській Державі уряд вважатиме інтереси народу за свій найвищий обов'язок. «Не маючи загарбницьких цілей та поневолених чужих територій і пригноблених народів у власній державі, – зазначалося у програмових постановах Третього Надзвичайного Великого збору ОУН(б), – уряд України не затрачатиме часу, енергії і коштів на створення апарату гноблення», а натомість «спрямуватиме всі економічні ресурси та людську енергію на утворення нового державного справедливого соціального ладу, а також на економічну розбудову країни і культурний розвиток народу»¹⁰²⁷.

Новий державний лад та нова соціальна система у відновленій Українській Самостійній Соборній Державі мали б базуватимуться на наступних основоположних принципах та засадах.

Сільське господарство. Перш за все планувалося знищення «експлуаторсько-кріпацької системи в організації сільського господарства», тобто – примусового колгоспного способу життя. При цьому ОУН(б) наголошувало, що вихідним принципом своєї позиції щодо селянського питання та його базовим постулатом є те, що «земля є власністю народу»¹⁰²⁸. З огляду на це ОУН(б) виступатиме за безкоштовну передачу селянам західноукраїнських областей земельних володінь поміщиків, монастирів і церков. Загалом же український

¹⁰²⁶ Там само.

¹⁰²⁷ Там само.

¹⁰²⁸ Там само.

уряд (тобто державний уряд, створений на базі ОУН) не буде нав'язувати селянам ніякі форми землекористування¹⁰²⁹.

Тут, гадаю, варто доповнити зазначене роз'ясненням, зокрема щодо здавна наболілого для українського народу земельного питання, яке у програмових положеннях III Великого (надзвичайного) збору ОУН було викладено хоч і однозначно, проте надто узагальнюючими тезами. Утім, бачення цієї сфери державного будівництва керівництвом ОУН(б) напередодні III Великого збору було оприлюднено 15 липня 1943 р. К. Савуром (Д. Клячківський) у його «Розпорядженні в справі землеволодіння» від імені Головного командування УПА як найвищої й водночас суверенної влади на звільнених землях України¹⁰³⁰. Ось його основні засади:

– усі землі з їхніми водами, надземними та підземними багатствами України ставали власністю українського народу;

– на усіх звільнених від німецьких і радянських окупантів землях «принципово» скасовувалася колгоспна система, а натомість впроваджувалася приватна селянська власність;

– усі землі колишніх землевласників (фільварків) і землі колишніх польських колоністів мали перейти у власність українських селян;

– розподіл колгоспів і радгоспів, фільварків і господарств колишніх польських колоністів, приватну власність між єдиноосібниками, безземельними й малоземельними господарствами мусіло б здійснюватися місцевою цивільною управою, затвердженою УПА, та земельними комісіями, що мали бути обрані загальними зборами;

– нормою наділу для єдиноосібних приватних господарств могла бути така кількість землі, яка, з одного боку, давала би можливість вести самозабезпечене господарство, а з іншого – аби наділ міг би оброблятися силами цієї родини;

¹⁰²⁹ Там само.

¹⁰³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 1, 14; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 48. Арк. 1.

– якщо більша частина колгоспників не забажала би розділу колгоспу на приватні одноосібні господарства, то їм залишалося б колгоспне господарювання на артільних засадах (такий колгосп ставав би також і винятковою власністю його членів);

– машинно-тракторні станції (МТС) планувалося перетворити на загальну власність певного району, котрий обслуговувався б на артільних засадах;

– приватні землі селян української та інших національностей, що загинули під час військових дій, або ж були закатовані більшовиками, німцями чи поляками, віддавалися б у спадок їхнім родичам до 4-го покоління, а коли б таких не було – найбільш бідним селянам тієї місцевості;

– земля, як найбільше багатство українського народу, не мусила б порожніти, а мала оброблятися й засіватися (слідкувати за цим були зобов'язані господарські управи);

– усі ліси та води оголошувалися складовими спільної власності українського народу, користування ними мала встановлювати громадська управа, а господарство провадити Дирекція лісів¹⁰³¹.

У цілому у цій сфері народного господарства, відповідно до «Розпорядження про впровадження приватної власності на землю, наділення нею українських селян та спільну власність над лісами і водою», було однозначно підсумовувано, що: а) «касується засадничо колгоспна система, запроваджена більшовиками, і впроваджується приватна селянська власність»; й б) «всі землі бувших власників землі (фільварків) і землі польських колоністів переходять на власність українських селян»¹⁰³². З огляду на вищевказане «Розпорядження» й відповідно до наказу головнокомандуючого УПА К. Савура, до 30 серпня 1943 р. усі сільськогосподарські землі мали б бути розділені, зорані та засіяні. Зазначу принагідно, що наказ цей частково вдалося втілити у життя на підконтрольних

¹⁰³¹ Там само.

¹⁰³² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – Київ–Торонто, 1999. – С. 4–5.

УПА теренах (нині є відомими анкетні листки власників наділів, опис ділянок та кількості наданої землі селянинові та її призначення тощо), проте через плин фронту та каральні рейди окупантів закріпити на довготривалий час цю земельну реформу не вдалося.

Промисловість і робітнича політика. Важка промисловість мала стати національно-державною, а дрібна – кооперативно-громадською власністю. При цьому робітники братимуть участь у керівництві заводами, а принцип управління буде «фаховий». У державі передбачалося встановлення загального 8-годинного робочого дня. Понаднормова ж праця могла б бути виключно добровільною, «як і кожна праця взагалі», а робітник у такому разі мав би отримувати за нею окрему платню. Загалом же оплата праці робітників прибуткових підприємств повинна бути справедливою, тобто такою, якої вистачатиме «для забезпечення матеріяльних та духових потреб цілої його сім'ї»¹⁰³³. При річних підрахунках доходів підприємств кожен робітник мав би отримувати: на кооперативних підприємствах – дивіденди (річна частка чистого доходу, що йому належить), на національно-державних підприємствах – премію. У державі буде оголошено свободу праці, вільний вільний вибір професії і місця роботи, свободу робітничих спілок, скасовано так звану стаханівську систему, соціалістичні змагання та відмінено підвищення норм та інших видів експлуатації працюючих.

Ремісництво також мало отримати вільний вибір, а ремісники – право добровільного об'єднування у великі майстерні (артілі) та право вийти з майстерні (артілі) й індивідуально виконувати ремісничу діяльність і вільно розпоряджатися своїми доходами (заробітками).

У гендерній та сімейній політиці ОУН(б) виступала за «повну рівність жінки з чоловіком в усіх громадянських правах і обов'язках, за вільний доступ жінки до всіх шкіл, до всіх професій, за першочергове право жінки на фізично

¹⁰³³ Bundesarchiv-Militärarchiv (BArch-MA) in Freiburg im Breisgau. – Ф. RW 5. – Спр. 464. – Арк. 53–54.

легшу роботу, щоб жінка не шукала заробітку на праці в шахтах, рудниках та інших тяжких промислах і в наслідок цього не руйнувала свого здоров'я. За державну охорону материнства»¹⁰³⁴. Батько родини, окрім звичайної загальної винагороди за виконану роботу, мав би одержувати надбавку на утримання своєї дружини та неповнолітніх дітей. Лише за таких обставин, зауважувалося III Великим збором, жінка зможе виконувати важливий, почесний і відповідальний обов'язок матері та виховательки молодого покоління.

Освітні засади та молодіжна політика. ОУН(б) прагнула, аби в новоствореній Українській Державі було обов'язкове відвідування дітьми середньої школи. При цьому піднесення освіти й культури широких народних мас передбачалося шляхом розширення мережі шкіл, видавництв, бібліотек, музеїв, кінотеатрів, театрів тощо. Водночас мала бути більш розгалужена система вищої та середньої спеціальної освіти, постійно збільшуватися кількість висококваліфікованих кадрів у всіх сферах життя. В Українській Державі мав бути забезпечений вільний доступ молоді до усіх вищих навчальних закладів, а студенти – стипендією, матеріальною допомогою, житлом та засобами навчання. Державою мав гарантуватися всебічний гармонійний розвиток молодого покоління (моральний, духовний і фізичний) та «вільний доступ до всіх наукових і культурних надбань людства»¹⁰³⁵.

Працююча інтелігенція повинна користуватися державною пошаною й отримати такі моральні умови праці, щоб інтелігент, «будучи цілком спокійний про завтрашній день та про долю сім'ї, міг віддатися культурно-творчій праці, мав потрібні умовини для праці над собою, постійно збагачував свої знання та підвищував свій розумово-культурний рівень»¹⁰³⁶.

Охорона здоров'я та соціальне страхування. Згідно з планами ОУН(б) в майбутній Українській Державі мало б бути

¹⁰³⁴ Там само. – Арк. 54.

¹⁰³⁵ Там само.

¹⁰³⁶ Там само.

запроваджено повне страхування старості всіх працюючих, а також страхування від хвороби і нещасного випадку (каліцтва). Серед основних заходів з охорони здоров'я пропонувалися: розширення мережі лікарень, санаторіїв, будинків відпочинку, а також збільшення різновидів лікарських професій. Працюючі мали отримати право на безоплатне користування всім обладнанням з охорони здоров'я. Для дітей і молоді передбачався особливий державний захист, збільшення чисельності дитячих садків, санаторіїв, таборів відпочинку та спортивних організацій. Усі діти та молодь повинні були б бути охоплені державними закладами опіки та виховання.

ОУН(б) бачила майбутню державу Україна без офіційного насадження *світоглядних доктрин і догм*. У державі мала б бути гарантована свобода друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду, а також вільне віросповідання і відправлення релігійних обрядів (вільне визнання і виконання культур), які не суперечать загальній (громадській) моралі¹⁰³⁷. У новій державі також буде втілено принцип «відокремлення церковних організацій від держави»¹⁰³⁸. Націоналісти-бандерівці виступали «за культурні взаємини з другими народами, за право виїзду громадян за кордон для навчання, лікування та пізнання життя й культурних надбань других народів»¹⁰³⁹, а також за повне право національних меншин плекати власну національну культуру.

Нову звільнену країну ОУН(б) бачило як державу рівності усіх громадян України незалежно від їх національності у всіх державних правах та обов'язках, з гарантованим правом на працю, заробіток і відпочинок. Державу, в якій пануватиме вільна культура, героїчна високодуховна мораль, загальна солідарність, дружба, дисципліна та згідність¹⁰⁴⁰.

¹⁰³⁷ Там само. – Арк. 55.

¹⁰³⁸ Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 21–25 серпня 1943 р. – Б.м., 1943. – С. 17.

¹⁰³⁹ Bundesarchiv-Militärarchiv (BArch-MA) in Freiburg im Breisgau. – Ф. RW 5. – Спр. 464. – Арк. 55.

¹⁰⁴⁰ Там само.

Принагідно зауважу, що це програмне бачення майбутніх засад Української Самостійної Соборної Держави практично без змін стало наріжним каменем агітаційної літератури та пропаганди й Української Повстанської Армії, політичний та воєнний провід в якій на той час вже був зосереджений в руках політичного і бойового проводу ОУН(б).

Так, наприклад, у листівці «За що бореться Українська Повстанська Армія», що була видрукована у липні 1943 р. Головною командою УПА, йшлося про прагнення побудувати у Вільній Україні «справедливий лад і порядок», а також наголошувалося, що повстанці воюють за суспільство «без панів, поміщиків, капіталістів та большевицьких комісарів», а також проти «німецького та московського імперіалістичних наїзників українського народу» та проти воєн і поневолення народів¹⁰⁴¹. В іншій агітці, що була видана під назвою «Хто ми і чого хочемо» зазначалося, що УПА прагне, аби «український селянин міг вповні користуватися плодами своєї землі і праці» на засадах забезпечення «приватної середньої власності», а також щоби «наших заводів не могли собі наймати та експлуатувати силу і здібності українського робітника капіталісти, ані чужі держави, але щоб сам робітник в першу чергу міг користуватися плодами своєї тяжкої праці»¹⁰⁴².

У пропагандистсько-інформаційній брошурі «За что ведёт борьбу Украинская Повстанческая Армия (УПА)?», виданій у вересні 1944 р. російською мовою у Києві під гаслом «Смерть гитлеровско-сталинским оккупантам!» мета боротьби УПА цілковито збігалася з програмними постановами серпневого (1943 р.) Третього (надзвичайного) Великого збору ОУН(б)¹⁰⁴³. Утім, у цьому нема нічого дивного, адже на той час ОУН(б) вже зуміла захопити провід в УПА (якими методами та засобами – питання окремого аналізу) й сама Організація відверто

¹⁰⁴¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 1. – Київ–Торонто, 1995. – С. 3–4.

¹⁰⁴² ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 358. – Арк. 10.

¹⁰⁴³ За что ведёт борьбу Украинская Повстанческая Армия (УПА)? – К., 1944.

безапеляційно визначала, що саме ОУН є єдиний («одинокий») «керівник революційно-визвольної боротьби»¹⁰⁴⁴.

Тож щодо політичної програми, III Великий (надзвичайний) збір ОУН(б) мав розв'язати «три основні питання ідеологічної натури – питання нації, суспільності і держави»¹⁰⁴⁵. Нація є найвищою органікою людської спільноти й саме тому в основу політичного ладу було покладено національний принцип. Тривким і справедливим може бути той лад, що базується не на доктринерських тезах, а на одвічних законах життя, а отже «система вільних народів і самостійних держав – це одинока і найкраща розв'язка питання порядку в світі». Українська Держава в моделі, запропонованій нації ОУН(б) мала бути унітарною, соборною державою, в якій усі громадяни, незалежно від національної приналежності та віросповідання, були б рівними перед законом та мали б рівні права.

Водночас той проект державної моделі засвідчив не лише відкинення націоналістами-бандерівцями комуно-радянських принципів господарчої організації суспільства, а й заперечення капіталістичного шляху розвитку економічних взаємин; натомість визнавалася як колективна, так і індивідуальна власність, а загалом в державі домінантною мала б стати національно-державна власність у промисловості (великий бізнес), кооперативно-колективна для середнього бізнесу та усі види власності й організації справи для малого бізнесу, ремісництва та селянського господарства.

Вищезазначене свідчить, що в економіці провідні діячі ОУН(б) були прихильниками помірковано-соціалістичних господарчих теорій, декларації яких сприяли також загальне захоплення на той час ідеями соціальної рівності та побудови безкласового суспільства, а свобода господарчої ініціативи обмежувалася б вимогами соціальної справедливості, суспільної рівноваги та державного планування тощо.

¹⁰⁴⁴ Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 21–25 серпня 1943 р. – Б.м., 1943. – С. 12, 22.

¹⁰⁴⁵ Там само. – С. 9.

Принагідно зауважу, що соціалістичну спрямованість соціально-економічної програми ОУН(б) було помічено й радянською розвідкою (зокрема її фронтовими політичними управліннями). Так, наприклад, начальник політуправління I Українського фронту генерал-майор С. Шатілов повідомляв, між іншим, у цілком таємному політдонесенні від 8 березня 1944 р. «про діяльність українських націоналістів у західних районах України», що III Надзвичайний з'їзд ОУН у серпні 1943 р. прийняв програму Організації, де «демагогічно викладаються деякі соціалістичні принципи й рішучо відкидається радянська система та створені нею державні, політичні, господарські і культурні форми управління»¹⁰⁴⁶.

Ось як визначав свою позицію у цій сфері сам провід ОУН(б) у 1943 році: «Історичну еволюцію нації в монолітну суспільність хоче ОУН прискіпити шляхом знищення всіх економічних і соціальних нерівностей. Вважаємо, що в сучасну історичну добу є всі дані для побудови такого економічного ладу, який дасть рівні шанси праці, заробітку всім громадянам. Знищуючи всі форми експлуатації кляси клясою, створимо в Україні справедливий суспільний лад.

Тільки при такому суспільному ладі буде запорука, що державна влада не стане на службі одній клясі, буде організуючим, плануючим і керуючим органом цілого народу.

Ідеалом нової суспільності є вільна одиниця. Вільний почин людини буде основною рушійною силою суспільного життя. Але цей вільний почин може йти тільки в суспільному напрямі і не сміє в жодному разі йти по лінії шкурницьких інтересів та в результаті вести до визиску інших «вільних» людей, подібно як це буває в умовах капіталізму»¹⁰⁴⁷.

Прикметно, що попри присутність згадок про виробничо-професійний поділ, безкласове суспільство та домінацію-мету – здобуття Української Держави, від серпня 1943 р. (після

¹⁰⁴⁶ ЦА МО РФ. – Ф. 32. – Оп. 11289. – Спр. 587. – Арк. 198–211.

¹⁰⁴⁷ Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в дні 21–25 серпня 1943 р. – Б.м., 1943. – С. 10.

III Великого збору ОУН) у теорії держави бандерівської ОУН з'являються виразні консервативні та ліберально-демократичні дефініції. Так, зокрема, з'явилася теза, що «ідеалом нової суспільності є вільна людина», а соціально-політичний лад майбутньої держави визначався вже не як «націократія», а як «новий лад».

У програмових засадах бачення ОУН(б) моделі майбутньої Української Самостійної Соборної Держави від 1943 р. відсутніми були питання конституціоналізму, парламентаризму, виборчої та політичної систем, адміністративної та судової організації влади тощо, проте слід зважувати на буремність часу (коли та за яких умов готувалися прийняті Великим збором постанови) й зауважити на тому, що керівництво ОУН(б) прагло у той конкретний історичний період визначитися й донести до народного загалу своє бачення держави та суспільно-господарчого ладу в ній саме з тих нагальних питань, які найбільше викликали зацікавленість людності і були затребувані на відповіді тогочасними широкими народними масами.

Значення державотворчих та світоглядних постанов III Великого (надзвичайного) збору для поширення впливу та історії розвитку ОУН(б) важко переоцінити. Зміни у програмі та нові акценти у баченні засад побудови Української Самостійної Соборної Держави були зумовлені не лише внутрішньо українськими та зовнішніми військово-політичними обставинами, але й необхідні були самій Організації Українських Націоналістів бандерівського крила, яка набирала нових сил, яка почала активно опановувати центральні та східні українські землі й яка життєво потребувала оновленої ідеології та оновленого державобачення за нових умов на тепер вже загальноукраїнському (загальнонародному) обширі своєї діяльності.

Разом з тим, хоча бандерівська ОУН, як єдиний («одинокий») «керівник революційно-визвольної боротьби», що жорстоко оберігала своє становище гегемона, тим не менш

1943 р. її Провід, вочевидь прагнучи спростувати закиди інших партій та організацій у намірах узурпувати не лише керівництво в УПА та у національно-визвольному спротиві, а й встановити диктатуру у майбутній державі, заявив, що «ОУН не бореться за Україну для себе, вона не бореться за владу на Україні ані за форму влади», додаючи, що «про владу і її форму буде рішати сам нарід і його найкращі представники»¹⁰⁴⁸.

Щодо спроб випробувати певні суспільно-політичні та фінансово-господарчі засади державного життя в умовах недержавного державництва, або, іншими словами, в координатах підпільної держави поміж лецатами тотальної війни усіх проти усіх, то керівництво УПА (її політичний авангард з лав ОУН) використало досвід будівництва паралельної держави в державі у 1941 р. і застосувало подібну ж практику за нових військово-політичних умов. Зокрема, 1 вересня 1943 р. Головне командування УПА видало «Розпорядження про встановлення адміністрації на терені України», у якому наказувалося організувати на підвладних теренах адміністративний апарат та встановити власний політичний устрій¹⁰⁴⁹. Місцева влада формувалася за фабулою структурної мережі ОУН(б) під щільним контролем комендантів військових округ УПА і за принципом периферійної системи адміністративної організації Української Держави 1941 р. Так, згідно з однією з інструкцій від жовтня 1943 р. (коменданта УПА військової округи «Турів» Я. Кармалюка) місцева влада розподілялася на референтури (відділи), як от: господарчо-рільничу, фінансову, промислово-торговельну тощо, що опікувалися відповідною сферою життя¹⁰⁵⁰. Фінансова референтура, як видно, приміром, з інструкції її референта «Остапа» від 10 вересня 1943 р. мала не лише провадити власні товарно-грошові операції, а й «опанувати всі підприємства, які

¹⁰⁴⁸ Там само. – С. 12, 22.

¹⁰⁴⁹ Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років) / Г. Стародубець. – Тернопіль, 2006. – С. 51.

¹⁰⁵⁰ Там само. – С. 56.

розпоряджають фінансами (Українські банки, Союзні приватні купці)»¹⁰⁵¹.

Господарча референтура мала п'ять основних завдань: «1) проведення обліку наявного в заплілі рухомого і нерухомого майна; 2) залучення до роботи якомога ширшого кола фахівців різних ремісничих професій; 3) організація жнивної кампанії, що включала не тільки збір, але і правильне збереження (складування) зібраного врожаю; 4) пошук джерел фінансування господарської діяльності; 5) створення умов для забезпечення повноцінного функціонування господарського механізму, в першу чергу «урухомлення» (запуску) тих господарських об'єктів, продукція яких була вкрай необхідною: млинів, майстерень, дрібних підприємств тощо»¹⁰⁵².

Відтак за досить короткий час українське підпілля сформувало не лише розгалужену, потужну і мобільну воєнну силу, а й не менш ефективну адміністративно-господарчу систему цивільної влади. «Як на диво в державі була створена держава: були школи, створені підпіллям проводом уряди, по селах станиці, підрайони, округи, в селах були впроваджені електрика (Хрінники і інші села) і сотні безстрашно гуляли... – записав 1 серпня 1944 р. у своєму щоденникові повстанець О. Повшук, – Ставки збіжжя, молока, м'яса і інше селяни платили повстанцям, селянин знав тільки повстанців (провід)»¹⁰⁵³. Проте, з осені 1944 р. й аж по 1945 р. суспільно-владна та господарська системи ОУН(р), що успішно функціонували під патронатом УПА¹⁰⁵⁴ з осені 1943 р. по осінь 1944 р. поступо почали втрачати ефективність і поступово занепадали з пропорційністю опанування теренів України окупаційною Червоною Армією та з розгортанням

¹⁰⁵¹ ГДА СБУ. – Ф. 57. – Спр. 376. – Т. 29. – Арк. 418.

¹⁰⁵² *Стародубець Г.* Українське повстанське заплілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років) / Г. Стародубець. – Тернопіль, 2006. – С. 182.

¹⁰⁵³ ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 344. – Арк. 24.

¹⁰⁵⁴ У листопаді 1943 р. Д. Клячківський (Клим Савур) подав у відставку. З цього часу в українському повстанському русі політичне і військове лідерство зосередилося в руках Р. Шухевича (Тараса Чупринки).

суцільного терору радянськими внутрішніми військами НКВС. Відтак, за умов насильницького насадження більшовицької адміністрації, примусового впровадження комуністичних принципів ведення господарчої діяльності, депортацій, зачисток, каральних експедицій тощо навіть підпільне практичне чи часткове втілення програмових засад ОУН(б) щодо економічних взаємин видавалися вже не дієвими, а запровадження її моделі суцільно-політичного ладу стало й зовсім неможливим.

Варто також пам'ятати, що й самі творці програмових постанов усвідомлювали невичерпність та незакінченість проекту від ОУН(б) щодо запропонованої моделі майбутньої Української Держави. «Постанови ці – це здобуток нашої політичної теорії і практики останніх двох років. Вони являються конкретним оформленням ідеї майбутньої української держави. Життя і дальша боротьба принесуть нові здобутки, вони дадуть можливість оформити програму ще більш чітко й детально»¹⁰⁵⁵.

Певні уточнення й доповнення були задекларовані вже за рік, у липні 1944 р., у *Відозві ОУН(р) до українського народу* у зв'язку зі створенням 10–15 липня 1944 р. *Української Головної Визвольної Ради (УГВР)*¹⁰⁵⁶, що являла собою певного роду еміграційний багатопартійний український національно-

¹⁰⁵⁵ Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 21–25 серпня 1943 р. – Б.м., 1943. – С. 10–11.

¹⁰⁵⁶ Восени 1943 р. у середовищі головного командування УПА виникла ідея створення представницького органу, покликаного здійснювати політичне керівництво визвольною боротьбою в Україні. Після пророблення великої підготовчої роботи у першій половині липня 1944 р. неподалік від Самбора на території, захищеній УПА, відбувся установчий великий збір *Української Головної Визвольної Ради (УГВР)*. Головою президії УГВР став К. Осмак, членами президії – І. Вовчук, І. Гриньох, В. Мудрий. Головою Генерального секретаріату (уряду) УГВР став Р. Шухевич, його членами – Р. Волошин, М. Лебець та ін. Формально УПА було підпорядковано УГВР. Представники ОУН(м) відмовилися увійти до УГВР, оскільки ОУН(б) зберігала фактичний контроль над Повстанською армією. На установчому великому зборі УГВР обговорювалося й питання про ставлення до Німеччини, відповідь на яке загалом зводилася до того, що «політично зв'язуватися сьогодні з Німеччиною неможливо».

визвольний передпарламент, найвпливовіше представництво в якому мала саме бандерівська ОУН. У відозві, зокрема, заявлялося, що ОУН(б) бореться за Українську Державу, в якій був би дійсно «народний демократичний устрій» і справедливий соціальний лад, а також такий політичний лад, котрий забезпечував би владу за народом «шляхом справжніх вільних виборів до усіх державних органів влади від найвищих до нижчих», який гарантував би усі права та свободи людини і громадянина без різниці раси, національності, релігії та політичних переконань¹⁰⁵⁷. Далі у Відозві проголошувалися вищенаведені тези, прийняті 21–25 серпня 1943 р. на III Великому (надзвичайному) зборі ОУН й подавався заклик до народу підкорятися справжньому українському парламентові та урядові – УГВР тощо.

Ці ж постулати було підтверджено й у *Декларації Проводу ОУН(р.-б.)*, видану в травні 1945 р. у зв'язку із закінченням Другої світової війни. Щодо основ державного будівництва було, зокрема, зазначено, що: революційна боротьба продовжується в загальному фронті пригнічених народів; державне будівництво опиратиметься на революційні національні сили; прогресивна програма державної моделі, що є синтезом усіх здорових соціальних надбань минулого та тогодня, сміливо вказує народові шляхи нового змісту державного життя і нового типу безкласового суспільства, яке, як наголошувалося, є метою соціальної перебудови й найбільш прогресивним шляхом. У Декларації, зокрема, зазначалося, що за час «шістнадцятирічної визвольно-революційної боротьби оформилися й утвердилися, зокрема в другій світовій війні, вартості, що для українського народу стали єдино незалежними правдами», а саме: «прогресивна програма, що синтезує всі здорові соціальні надбання минулого й сучасного та сміло накреслює органічні для народу напрямні в побудові нового змісту державного життя та нового безкласового

¹⁰⁵⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 35. – Арк. 208–215.

суспільства»¹⁰⁵⁸. Тож, попри внутрішню дискусію, ОУН продовжувала залишатися на позиціях побудови безкласового суспільства, надто – Провід, що керував Організацією в українських землях.

Тим не менш, повоєнне життя змушувало вносити певні корективи як щодо діяльності революційно-визвольного підпілля в Україні, так і щодо окремих ідеологічних засад діяльності ОУН. У листі «Другу Шухевичу («Туру») і друзям» від 18 листопада 1945 р. С. Бандера¹⁰⁵⁹, після ґрунтовного аналізу міжнародної ситуації та становища Організації й загального антибільшовицького фронту, закликав побратимів у Краї боротися, перш за все, за душу людини, за маси, за доступ і вплив на них, не дати себе вирвати з життя мас, не вийти з життя у «безпечний ліс», позаяк там політична, а далі – остаточна смерть. Він підкреслював, що політичний зміст – це душа і золото нашої революції. Виходячи з вищезазначеного, С. Бандера¹⁰⁶⁰ вказав на необхідності розпочати підготовку до скликання нового Великого збору Організації, на якому варто було б внести певні зміни чи доповнення до політичної та соціальної програми тощо¹⁰⁶¹. Цю свою думку С. Бандера

¹⁰⁵⁸ ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. 27314. – Т. 2. – Арк. 370–386; ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955: Збірка документів. – Б.м., 1955. – С. 123.

¹⁰⁵⁹ У лютому 1945 р. на нараді Проводу ОУН в Україні С. Бандера, разом із Р. Шухевичем та Я. Стецьком, був обраний до Бюро Проводу ОУН. Цей вибір підтвердила конференція Закордонних Частин ОУН у 1947 році. С. Бандера в загальному займався розробленням стратегічних напрямків діяльності Організації, його два заступники – Я. Стецько та С. Ленкавський – відповідали за зовнішню та внутрішню політику, Р. Шухевич очолював УПА та збройну боротьбу проти радянських і польських окупантів України.

¹⁰⁶⁰ На початку лютого 1945 р. біля м. Бережани Тернопільської обл. відбулася нарада членів головного проводу ОУН(б), на якій постало питання про перспективи дальшої боротьби (присутні: Р. Шухевич, М. Арсенич, Я. Бусел, Д. Грицай, П. Дужий, Р. Кравчук, В. Кук, Д. Маївський). Нарада відмовилася задовольнити прохання С. Бандери організувати його перехід в Україну, він залишився політичним лідером ОУН та її представником в еміграції. Головним було рішення продовжити боротьбу, сподіваючись на допомогу країн Заходу.

¹⁰⁶¹ ГДА СЗРУ. – Спр. 10876. – Т. 1. – Арк. 154–163.

продовжив й у листі від 20 грудня 1945 р. до членів Проводу ОУН в Україні щодо проведення IV Великого збору Організації на якому, між інших, слід було б устійнити загальну програму четвертих зборів¹⁰⁶².

Більше того, 1946 року провідник *Закордонних частин ОУН (ЗЧ ОУН)* С. Бандера своєю статтею під назвою «До проблеми політичної консолідації» надав ще більшого поштовху до «демократизації» (принаймні декларативної) позиції Організації щодо її бачення партійно-політичної системи в майбутній Українській Державі. Так, зокрема, С. Бандера з цього приводу писав: «В державній організації народу повинна бути політична диференціація і вільний розвиток політичних угруповань та здорова конкуренція між ними. Самі ж державні органи, виконуючи свої функції, повинні стояти на понадпартійних позиціях. В суверенній Українській державі потрібно гарантувати можливість для існування і розвитку політичних угруповань»¹⁰⁶³.

Так, наприклад, у вступному розділі своєї праці «До засад нашої визвольної політики» С. Бандера наприкінці 1946 р. щодо укладу позитивних ідей і вартостей українського націоналізму, визначав їх наступними тезами:

- ідея волі, самобутности та свобідного розвитку народів;
- ідея гідности й пошанування людини, її вільного розвитку, власної ініціативи, творчого та достойного самовключення в гармонійний уклад збірного національного і суспільного життя;
- ідея соціальної справедливости;
- ідея рівности та братерства всіх людей в народі;
- ідея позитивної, творчої ролі держави, яка має обороняти, організувати і сприяти вільному життю і розвит-

¹⁰⁶² ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079 (т. Херсон). – Арк. 23–27.

¹⁰⁶³ Бандера С. До проблем політичної консолідації / Степан Бандера // Перспективи Української Революції: Збірка творів. – Дрогобич, 1998. – С. 28.

кові культурного поступу та господарського добробуту народу й людини;

- ідея спрямування діяльності та зусилля держави й організованої в ній народної спільноти на творення, закінчення і помноження позитивних вартостей, які збагачують і підносять рівень життя народу та одиниці в усіх царинах, помножують їхній творчий вклад у скарбницю вселюдського поступу й культури;

- пошанування різnorodности змісту і форм життя та багатства культур різних народів, ідея толеранції супроти чужих і відмінних культурних та соціальних вартостей і систем, поруч з прив'язанням до свого, та плекання своїх вартостей;

- співжиття вільних народів і мирні взаємини їхніх незалежних держав, без уваги на різницю суспільних і політичних систем;

- ідея свободи творчої ініціативи одиниці й вільної діяльності, яка не загрожує і не шкодить співгромадянам і народів;

- ідея свободи релігії, сумління, думки і слова, вільної духово-культурної і мистецької творчості;

- віра в людину, її шляхетні, позитивні прикмети і пориви, її суспільницький інстинкт, плекання і піднесення тих добрих сторінок людської природи;

- ідея природної гармонії, рівноваги і співгри поміж духовими і матеріяльними елементами в житті й розвитку людства;

- те з української минувшини, що зберегло свою вартість та актуальність, що відповідає сучасному станові і розвиткові знання та поступу¹⁰⁶⁴.

¹⁰⁶⁴ Бандера С. До засад нашої визвольної політики / Степан Бандера // Визвольна політика. – 1946. – листопад–грудень; Степан Бандера про суть, зміст і процес української революції / Степан Бандера // Гомін України. – 2009. – № 35. – Р. LXI. – С. 5.

Разом з тим, повертаючись до питання тактики і стратегії прихильників бандерівського напрямку ОУН, необхідно враховувати й те, що сам С. Бандера, як і Я. Стецько, перебуваючи від 1941 року і майже до кінця війни в ізоляції від еволюційних процесів в Організації, не зіткнулися особисто з тією дійсністю на українських землях й не брали участі у «демократизаційному» III Великому (надзвичайному) зборі ОУН 1943 року. Вони повернулися до активної політично-організаційної діяльності під її завершення, у терени Західної Європи (власне організаційний політичний центр за кордоном оформився в Мюнхені) й фактично постали вже перед доконаним фактом демократичних змін як у програмових засадах ОУН та в її новій моделі бачення української державності, так і в західноєвропейському політичному просторі, який «демократизували» країни-переможці.

Тож цитований вище вислів С. Бандери про «політичну диференціацію і вільний розвиток політичних угруповань та здорову конкуренцію між ними» слід трактувати не однозначно, а з огляду на той статус-кво, що склався на той час в самій ОУН, на нові зовнішньо- і внутрішньополітичні обставини та з огляду на доконаний факт процесу «демократизації» концепції ОУН, що відбувся за час його ув'язнення, з чим він не міг не рахуватися.

Усі ж домагання С. Бандери скликати черговий IV Великий збір ОУН не мали успіху (в тому числі й через заперечення членів Проводу в Україні). Відтак С. Бандера та його прихильники почали розвивати теорію так званої подвійної програмовості ОУН, коли одна програма («демократичний націоналізм») мала би бути призначена для сторонніх очей (зовнішнього, показового вжитку) й могла б змінюватися залежно від міжнародної кон'юнктури та пропагандистських потреб, а інша (прихована й повернута до концепції авторитарної націократії 1941 р.) – для вірних і надійних членів ОУН.

Власне С. Бандеру обурювало те, що демократична засадничість і програмові зміни, як він сам зазначав, «ставиться не як допоміжні, тактичні прийоми для підсилення, чи відтяження головного нашого фронту, – але навпаки, як основну концепцію визвольної революції. Отже це вже не проблеми політичної тактики на окремих відтинках, в роботі серед деяких середовищ, а тільки питання власної, основної програми. Мовляв, нам треба саме такі основні положення прийняти за головні лінії й на них будувати все. Відповідно до того треба відкинути до тогочасні, «пережиті вже» засади українського націоналізму, викоренити їх у власних рядах, змінити свою ідеологію й програму...

...На попертя такої сугестії її речники намагаються представити як програмові позиції революційного руху в Україні такі поодинокі прийоми політичної тактики й пропаганди, якими Організація на рідних землях послуговується в своїй роботі серед ворожого, чи напівворожого середовища, напр., супроти москалів, советської армії, серед комунізованих елементів, большевицької адміністрації і т. п., тобто такі тактично-пропагандивні прийоми, які мають завдання демобілізувати й паралізувати вороже середовище, відтягати від ворога різні елементи.

...Процес збирання, плекання, формування й вирощування власної сили визвольної революції мусить відбуватися на правильних засадах українського революційного націоналізму, на його ідеологічних, програмових істинах. Тому супроти власних рядів, перед українським народом мусять бути належно поширювані й висвітлені наші цілі, наша ідеологія й програма, наша визвольна концепція в цілій своїй суті, повністю. Наші основні засади, – наголошував С. Бандера, – мусять бути не тільки збережені й розвиті, але й з'ясовані у власному середовищі в повній чистоті, без жадних викривлень під впливом різних тактичних міркувань. Тільки

на такій основі, в такому дусі можна формувати ряди борців за визволення, які не піддадуться жадним атакам ворога»¹⁰⁶⁵.

Критикуючи оунівських «демократів» С. Бандера називав їх «кон'юнктуристами», які від 1945 р. намагалися втягнути українську самостійницьку політику в таку ж саму гру в демократію, яка відбувається на міжнародному форумі, й у якій СССР грає одну з перших скрипок. Демократичні зміни в програмі Організації та в її моделі майбутньої Української Держави, на його думку, були «плитким наслідуванням» і бажанням «уподібнитися до зовнішнього світу, до актуальної моди», позаяк «ця демократичність суспільно-політичного устрою у власній державі, має часто характер порожніх голослівних деклярацій, уподібнень, а не в одному – демагогії»¹⁰⁶⁶.

У цьому контексті твердження С. Бандери входили у певне протиріччя з думками Р. Шухевича, який на той час в Україні командував УПА й керував національно-визвольною боротьбою. Так, наприклад, у липні 1948 р. Р. Шухевич як голова Генерального секретаріату УГВР у своєму інтерв'ю висловився щодо цього питання так: «Гарантією справжньої демократичності майбутнього ладу в українській державі є, в першу чергу, щиро народний характер українського руху, його безприкладна ідейність. Український визвольно-революційний рух зродився з надр українського народу, діє в ім'я інтересів українського народу – його найвища мета. Далі реальною гарантією демократичності майбутніх форм правління в Україні є саме існування УГВР. УГВР побудована на чисто демократичних принципах та заступає демократичні погляди.

ОУН, що визнає і підтримує УГВР, стоїть також на демократичних позиціях. УГВРаді підпорядковується Українсь-

¹⁰⁶⁵ Бандера С. Українська національна революція, а не тільки проти режимний резистанс / Степан Бандера // Український Самостійник. – 1950. – 29 січня.

¹⁰⁶⁶ Там само. – 19 лютого.

ка Повстанча Армія. Одним з найважливіших завдань УГВР, – акцентував Р. Шухевич, – є забезпечити переведення вільних і демократичних виборів до перших Українських Установчих Зборів у вільній Українській Державі. Доки існуватиме УГВР, доки український народ всеціло підтримуватиме УГВР, доти вільна Україна правитиметься демократичним способом. У скликаних УГВРадю перших Установчих Зборах український народ буде мати змогу вільно визначити дальші форми свого внутрідержавного устрою»¹⁰⁶⁷.

В еміграції ж та діаспорі бандерівські структури визнавали програмові засади, вироблені на Великих зборах і конференціях Організації. Так, у лютому 1946 р. у Мюнхені було створено Закордонні частини ОУН (ЗЧ ОУН) на чолі з С. Бандерою, а також із Я. Стецьком, С. Ленкавським, М. Лебедем (на початку діяльності) та Л. Ребетом (на початку діяльності, до розколу в лавах ЗЧ ОУН). Це була наймасовіша українська емігрантська структура чисельністю у понад 5 тисяч осіб¹⁰⁶⁸. У 1948 р. ЗЧ ОУН скликала Конференцію, на якій визнала свою підпорядкованість Проводу та провідникові (тобто – Р. Шухевичу) ОУН(б) в Україні¹⁰⁶⁹. Однією з дочірніх структур ЗЧ ОУН у США стала створена 1946 р. *Організація оборони чотирьох свобод України (ООЧСУ)* на чолі з Є. Ляховичем, що був особисто наближений до С. Бандери. Основні засади теоретичної програми Організації склали чотири цілком ліберально-демократичні тези, запозичені з Декларації президента США Ф. Рузвельта – базових постулатів Атлантичної хартії, а саме: свобода слова, свобода совісті, свобода від страху, свобода від злиднів¹⁰⁷⁰. Не менш демократичною була

¹⁰⁶⁷ Шухевич Р. Демократія і український визвольний рух / Роман Шухевич // Сучасна Україна. – 1951.

¹⁰⁶⁸ Маркус В. Українські політичні партії на еміграції в 1945–1955 роках (II) / В. Макусъ // Сучасність (Мюнхен). – 1984. – Ч. 10. – С. 68.

¹⁰⁶⁹ Бондаренко К., Киричук Ю. Генерал / К. Бондаренко, Ю. Киричук. – Львів, 1997. – С. 11.

¹⁰⁷⁰ Історія ООЧСУ. – Нью-Йорк, 1977. – С. 5–16.

політична платформа й іншої бандерівської структури¹⁰⁷¹ у Північній Америці – *Ліги визволення України (ЛВУ)*, що була заснована 1 травня 1949 р. у Канаді¹⁰⁷².

Певною мірою уточнення щодо бачення бандерівською ОУН засад і основ майбутньої Української держави можна також побачити й в агітаційній брошурі референта пропаганди окружного проводу ОУН(б) Дрогобиччини В. Рамзенка (Я. Богдана) «Чому ми за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД)», написану в червні 1949 року. В. Рамзенко не був провідним ідеологом Організації, а отже оперував офіційними ідеологічними, світоглядними та державотворчими постулатами і баченнями ОУН(б).

Найперше роз'яснювалося гасло «Україна для українців!». Зокрема зазначалося, що «національна держава як організація обіймає один, звичайно цілий, народ», який цю організацію й створює сам для себе, а отже ОУН(б) виступає проти багатонаціональних держав-імперій¹⁰⁷³. А це означало, що усі установи держави мали б бути тільки українські: «Парлямент – найвище народне представництво і найвища народна влада – має складатися з українців, і то таких, що їм найбільше лежить на серці лише добро цілого українського народу»; «міністрами мають бути також українців і такі самі, як посли до парламенту»; армія має складатися з українців,

¹⁰⁷¹ Окрім *Організації оборони чотирьох свобод України (ООЧСУ)* та *Ліги визволення України (ЛВУ)* до емігрантсько-діаспорної структурної мережі бандерівської ОУН (власне ЗЧ ОУН) належали також Ліга українських політичних в'язнів (ЛУПВ) та Спілка української молоді (СУМ). *Ліга українських політичних в'язнів (ЛУПВ)*, заснована 1 липня 1945 р. у Мюнхені, була громадською структурою ЗЧ ОУН і прагла стати єдиним виразником інтересів українських політв'язнів. Надто – коли йшлося про розподіл допомоги з міжнародних чи німецьких економічних фондів, зокрема у справі грошових відшкодувань для жертв нацистського режиму. *Спілку української молоді (СУМ)* було створено 4 вересня 1946 р. в Авсбургу з ініціативи ЗЧ ОУН. 1948 року Спілка налічувала 6 тис. 330 членів, а її осередки згодом виникли, окрім Німеччини, ще й в Англії, Канаді, Парагваї, Аргентині, Бразилії, Франції, Іспанії, Швеції.

¹⁰⁷² Нарис історії ЛВУ. – Торонто, 1984. – С. 18.

¹⁰⁷³ *Рамзенко В.* Чому ми за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД) / В. Рамзенко. – К.; – Льв.: Друкарня ОУН ім. полк. Шелеста, 1951. – С. 2.

як, власне й суди, прокуратура, учительство та, загалом, українці мають займати усі ділянки державного життя¹⁰⁷⁴. При цьому зауважувалося, що «в українській державі напевно будуть національні меншості (росіяни, поляки і ін.)», яким забезпечуватиметься рівні з українцями права та обов'язки «тільки під умовою, що вони не будуть діяти на шкоду українському народові і його державі»¹⁰⁷⁵.

Соборництво Української Держави полягало з вихідного правила: її кордони повинні «розтягатися на всі українські етнографічні землі, тобто всі ці землі, що на них від віків суцільною масою живе український народ» (у т. ч. українські регіони, що були прилучені до Польщі, Румунії, Білоруської РСР, Російської РФСР, зокрема й Лемківщина, певні райони Курщини, Кубань, Крим тощо – «на своїй землі від Дону аж поза Сян»)¹⁰⁷⁶.

Українська держава не могла входити до міждержавних союзів (спілок), тобто мусила б дотримуватися нейтрального статусу («українському народові не можна входити у ніякі союзи – федерації»). Така позиція обумовлювалася побоюванням потрапити під вплив чи підпорядкування більш потужніших держав-сусідів тощо, а відтак усі контакти з іншими народами і державами могли розглядатися лише на підставі як «рівні з рівними»¹⁰⁷⁷.

Найнагальнішими перетвореннями у найближчій перспективі по відновленню української державності передбачалися: державна власність на велику промисловість, кооперативно-громадська – «на промисловість дрібнішу» і приватна – на дрібну торгівлю («це забезпечить український народ перед витворенням у його середині кляси капіталістів»)¹⁰⁷⁸. Як і в програмі III Великого (надзвичайного) збору ОУН(б), планувалися: участь робітників в управлінні підприємствами;

¹⁰⁷⁴ Там само. – С. 4.

¹⁰⁷⁵ Там само. – С. 5.

¹⁰⁷⁶ Там само. – С. 7–8, 13, 15.

¹⁰⁷⁷ Там само. – С. 6–7.

¹⁰⁷⁸ Там само. – С. 26–27.

вільна праця і вільний вибір праці; знищення усіляких видів експлуатації (в т.ч. стаханівщини, соцзмагань тощо); достойна зарплатня, свобода профспілок; знищення колгоспного ладу (розподіл колгоспів); безкоштовна передача землі у власність селянам у формі одноосібних трудових господарств (з обмеженням обсягу землі в одних руках при одноосібній системі господарювання аби «не допустити до витворення експлуататорських груп») тощо¹⁰⁷⁹.

Рівночасно підтверджувалося плани здійснення широкої, справжньої демократії і суспільної справедливості, вільних виборів, свободи преси, слова, зборів, громадських і політичних організацій, незалежних народних судів, вільного виїзду за кордон та забезпечення прав національним меншинам¹⁰⁸⁰.

Провід ОУН на українських землях продовжував також й сповідувати принцип побудови в майбутній державі безкласового суспільства. Таке бачення соціального ладу в майбутній Українській Державі в жовтні 1949 р. у своєму «Роз'ясненні» щодо деяких ідеологічних, програмових і політичних питань ще раз підтвердив керований Р. Шухевичем Провід ОУН на українських землях. У листі до ЗЧ ОУН з приводу тамішнього внутрішньоорганізаційного конфлікту, зокрема, зазначалося, що у питанні соціального ладу в Українській Державі Провід ОУН в Україні стоїть на становищі безкласового суспільства. У документі пояснювалося: «Під безкласовим суспільством ми розуміємо суспільство без визискувачів і визискуваних, суспільство вільних неексплуатованих селян, робітників і трудової інтелігенції»¹⁰⁸¹. У листі з України також посилялося на досвід, який показав, що «експлуататорські класи можуть творитися як на ґрунті приватної власности, так і на ґрунті усупільнення знарядь і засобів виробництва, якщо відсутня політична демократія;

¹⁰⁷⁹ Там само. – С. 26–27.

¹⁰⁸⁰ Там само. – С. 27.

¹⁰⁸¹ Роз'яснення Проводу ОУН на Українських Землях що-до деяких ідеологічних, програмових і політичних питань // Український Самостійник. – 1950. – Ч. 45.

якщо при владі стоїть не народ, а одна тоталітарна партія». Тож керівництво Проводу ОУН на українських землях доводило до закордонного Проводу Організації, що воно виступатиме як проти повернення до капіталізму в Україні, так і за цілковите знищення радянської («більшовицької») експлуаторської системи в організації промисловості, транспорту, банків та колгоспно-кріпацької системи у сільському господарстві. «Наше безкласове суспільство, – відзначалося у листі з України, – хочемо будувати на суспільній і трудовій власності на знаряддя і засоби виробництва, з одного боку, та політичній демократії, з другого боку, що виключить можливість творення експлуаторських кляс капіталістичного чи большевицького типів»¹⁰⁸².

Що ж до перегляду програми Організації за нових умов та дійсності, то С. Бандера вказував: «ІІІ Н[адзвичайний] В[еликий] З[бір] ОУН відбувався на У[країнських] З[емлях], в умовинах підпілля. Очевидно, не кожний В. Збір повинен переглядати програму ОУН, але він дає можливість і нагоду, коли вирінає потреба. [...] Зайво писати про те, що програмові й політичні питання вимагають необхідного перегляду і нових вирішень. Це, що останні обов'язуючі рішення в тій матерії походять ще з [19]43 р., є великою слабкістю Організації. ІІІ Н[адзвичайний] В[еликий] З[бір] відбувався в цілком іншій світовій ситуації, ніж тепер, положення на У[країнських] З[емлях] було цілком інше, інший розклад фронтів нашої боротьби. Які б то не були досконалі Постанови ІІІ Збору, то все ж таки на них дуже сильна відпечатать тої дійсности, якої вже немає, а те, що сьогодні домінує там, не могло бути відбите з такими наголосами, як це потрібне тепер. Теж думка Організації за той час не в одному питанні поглибилась, поширилась. А найважливіше те, що сучасна боротьба й загальна ситуація серед якої діємо, видвигнула нові проблеми, маємо проти себе деякі нові сили й течії.

¹⁰⁸² Там само.

...Програмові постанови з III Н[адзвичайного] В[еликого] З[бору] ОУН на тепер вже не сповняють тої ролі в такій мірі, як це потрібне. Хоча б тому, що в них є багато такого, що вже стало анахронізмом і акценти в них вже не цьогочасні, поминаючи питання самого змісту деяких положень. Довкруги програмових постанов III Н[адзвичайного] В[еликого] З[бору] створилась нездорова атмосфера, невластиве трактування. Найконечніші поправки приходиться робити у формі інтерпретацій, доповнень і уточнень. Таким чином, попадаємо в стиль англійського консерватизму, де нічого не змінюють тільки «доповнюють і уточнюють». Цей стиль не до лиця ОУН»¹⁰⁸³. При цьому С. Бандера визнав, що в Організації склалася нездорова ситуація, коли частина її членів сприймають постанови III Надзвичайного Великого збору 1943 р. як догму, вимагаючи чіткого їх дотримання, що, власне, відповідало Статуту ОУН.

Голос С. Бандери в Україні почуто і враховано було лише частково. IV Великих зборів ОУН, як він того вимагав, так і не було скликано, проте окремі уточнення й доповнення щодо тактики і стратегії боротьби були внесені на *Конференції Проводу ОУН на українських землях* в червні 1946 р.¹⁰⁸⁴, а потім на ще одній *Конференції у 1950 р.* було внесено певні правки

¹⁰⁸³ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 41. – Арк. 389–422.

¹⁰⁸⁴ На конференції, що відбулася в червні 1946 р. у с. Бишки Козівського району, було вирішено перейти від повстанської до підпільної тактики боротьби, основою якої повинна була стати політично-пропагандистська діяльність. Відділи УПА мали бути розчленовані на самостійні підвідділи з 11–50 осіб. При переході на підпільну тактику боротьби ОУН і УПА фактично об'єднувались в одну організацію – збройне підпілля ОУН-УПА. Пізніше, згідно з рішенням УГВР, головний командир УПА Р. Шухевич 3 вересня 1949 р. видав наказ, згідно з яким всі повстанські відділи і штаби припиняли свою діяльність як бойові одиниці та органи управління. Особовий склад відділів і штабів вливався в підпільні структури ОУН(б). 5 березня 1950 р. голова генерального секретаріату УГВР, голова проводу ОУН в Україні і головнокомандувач УПА Роман Шухевич загинув, оточений оперативниками спецпідрозділів УМДБ. 23 травня 1954 р. був схоплений останній голова генерального секретаріату УГВР, голова проводу ОУН в Україні і головнокомандувач УПА Василь Кук (Коваль, Леміш).

до програмових засад щодо політичних, державно-устроєвих і соціальних питань¹⁰⁸⁵.

При цьому необхідно згадати й про такий документ як *крайова «Резолюція членів ОУН»* з надзвичайного зібрання, що відбулося 20 травня 1949 р., в якій Організація чи не вперше відмовляється від монархічності. Засвідчивши, що хоча ОУН й відіграла найбільшу роль у національно-визвольній боротьбі, «Резолюція» вказувала, що вона (ОУН) тим не менш не вважає себе за привілейованого чинника політичного процесу та не претендує на право єдиного представника волі української людності, а отже – не прагне встановлення своєї монополії в майбутній незалежній Україні¹⁰⁸⁶. Тобто бандерівська ОУН(с-д) скасовувала власний постулат, що вона є єдиним законним репрезентатором інтересів місцевого українського населення, відмовлялася від свого монопольного становища на території України і фактично оголосила про перехід Організації на демократичну платформу¹⁰⁸⁷. У цьому, безумовно, відчувся вплив не лише керівників і учасників похідних груп з підрадянської України та потреби в пропагандивних важелях проти більшовицької диктатури, але й зваження Проводу ОУН(с-д) на державно-політичну «кон'юнктуру» поствоєнної Європи.

Власне, сам провідник ОУН С. Бандера мусив таки піддатися вимогам та впливу нової дійсності та вимог часу й, очевидно, поступово відбув трансформації окремих засад власного ідеологічного світогляду (чи щиро, чи вимушено-показово як тактик-революційного руху через навколишні обставини як всередині Організації, так і в Європі). Так, щодо особистого бачення форми та устрою Української Самостійної

¹⁰⁸⁵ Сурма. – 1950. – № 25. – листопад.

¹⁰⁸⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 4. – Арк. 142–153.

¹⁰⁸⁷ Про уточнення і доповнення до програмових постанов Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН (червень, 1950) // ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференції та інших документів з боротьби 1929–1955: Збірка документів. – Б.м., 1955. – С. 142–153.

Соборної Держави у травні 1950 р. в одному з інтерв'ю на запитання який державний лад має намір встановити ОУН, він відповів, що: ОУН домагається встановлення демократичного ладу і соціальної справедливості («до народоправства (демократії) і соціальної справедливості»); в Українській Державі сам український народ повинен вирішувати вільним волевиявленням питання державного та суспільного ладу; держава має встановити вільний розвиток усіх галузей життя – релігії, культури, господарської діяльності; вона забезпечить всебічну особисту свободу і справедливість для усіх для усіх громадян України; свободу індивідуальної та об'єднаної діяльності у всіх громадсько-політичних, господарських, культурних та інших галузях життя¹⁰⁸⁸.

«Демократизаційну» позицію Р. Шухевича, своєю чергою, підтвердила у червні 1950 р. Конференція Організації на українських землях, яка в *«Уточненнях і доповненнях до програмових постанов Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН»* задекларувала, що «дух Програмових постанов [III Надзвичайного Великого збору 1943 р.] виразно показував, що ОУН бореться за демократичний лад в майбутній Українській Соборній Державі, а цілий ряд пунктів Програмових постанов, зокрема пункт 10, визначували конкретні засади майбутнього демократичного ладу»¹⁰⁸⁹.

Так, термін *«новий лад»* від 1943 р. замінив собою *«націократію»*. Більше того, у матеріалах конференції ОУН(с-д) від 1950 р., що мали назву *«Уточнення і доповнення до програмових постанов Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН»*, майбутній соціально-політичний устрій державної України вже визначався не як *«новий лад»*, а як *«демократичний лад»*, який, на противагу твердженням ОУН

¹⁰⁸⁸ Інтерв'ю Провідника ОУН Степана Бандери // Гомін України. – 1950. – № 19 (54). – 20 травня. – С. 4; Шлях перемоги. – 1950. – Ч. 15.

¹⁰⁸⁹ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955: Збірка документів. – Б.м., 1955. – С. 123.

ще дворічної давнини, гарантуватиме «свободу політичних і громадських організацій»¹⁰⁹⁰.

«Конференція ОУН на Українських Землях, – наголошувалося в «Уточненнях і доповненнях до програмових постанов», – ясно уточнила, що ОУН бореться за демократичний устрій в Українській Самостійній Соборній Державі. До визначених вже III-ім Н[адзвичайним] В[еликим] З[бором] ОУН демократичних засад майбутнього ладу в Українській Самостійній Соборній Державі Конференція ОУН на Українських Землях внесла доповнення про свободу політичних і програмових організацій»¹⁰⁹¹.

Пізніше, восени 1954 р., в інтерв'ю журналістові німецької радіостанції в Кельні Гоппе С. Бандера підтвердить ці принципи, сказавши, що метою ОУН є «відновлення Самостійної Української Держави в національних етнографічних кордонах з демократичною системою урядування, яка гарантувала б всім громадянам України демократичні свободи в усіх ділянках життя, а головню в ділянці духового, культурного, політичного і соціального буття»¹⁰⁹².

Основи державного ладу УССД, вироблені 1943 року, залишалися ключовими у програмі та ідеології ОУН(б) аж до 1968 року. Питання їхнього перегляду і коригування за нових умов час від часу поставало від закінчення світової війни. У листі до голови («Леміша») та членів Проводу ОУН в Україні навесні 1951 р. С. Бандера з цього приводу пояснював: «Великий Збір встановляє обов'язкові ідеологічні, програмові й політичні засади, які нормують становище, діяльність і

¹⁰⁹⁰ Про уточнення і доповнення до програмових постанов Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН (червень 1950 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955: Збірка документів. – Б.м., 1955. – С. 99–112.

¹⁰⁹¹ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955: Збірка документів. – Б.м., 1955. – С. 123.

¹⁰⁹² Інтерв'ю німецької радіостанції в Кельні зі Степаном Бандерою // Шлях Перемоги. – 1954. – ЧЧ. 43, 44; Інтерв'ю німецької радіовисильні зі Степаном Бандерою з 1954 р. // Гомін України (Торонто). – 1955. – Ч. 1–2 (294–295). – 7 січня.

політику цілої Організації, всіх її клітин і членів. Великий Збір може переглядати і змінити попередньо устійнені засади й формули, кожна концепція, проект таких ревізій, змін чи доповнень, виринаючи в Організації, має відразу русло і перспективу вирішення – видвигнення на Великому Зборі ОУН. В міжчасі, поміж В[еликими] зборами обов'язуючі постанови в програмових і політичних питаннях дають рямці, в яких замикаються вияв думки Організації назовні. Все, що поза ті рямці переходить, може мати характер тільки внутрішньої дискусії»¹⁰⁹³.

Утім, не варто сприймати вищевказані декларування демократизації державницької моделі ОУН беззастережно у прямому розумінні. Після Другої світової війни в ОУН(б) почали виникати різного роду групи, що набули політичного досвіду перебуваючи як у загарбаній націонал-соціалістами України, так і під час її окупації комуністами-більшовиками, й які почали виробляти власне бачення потреби побудови майбутнього соціально-політичного ладу на демократичних засадах та власне розуміння ступеня й наповнення такої демократизації. Виникли так звані «ревізійністичний» та «реформістичний» рухи¹⁰⁹⁴. У керівництві ОУН(б) навіть з'явилася опозиція, що зрештою призвело до розколу в Організації, коли група опозиціонерів на чолі з Л. Ребетом створила власну ОУН(з) (її ще називали ОУН-двійкарі).

Тож під тиском суспільно-політичної думки в Україні щодо монопартійності й націократичної диктатури (коли ОУН в Краї та УПА вели збройну й ідеологічну боротьбу з радянським військово-окупаційним режимом) та з факту вимушеного перебування в еміграції майже усього політичного проводу Організації (що був оформлений у Закордонні частини ОУН –

¹⁰⁹³ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 41. – Арк. 389–422.

¹⁰⁹⁴ Кричевський Р. Організація Українських Націоналістів в Україні – Організація Українських Націоналістів закордоном і ЗЧ ОУН. Причинок до історії українського націоналістичного руху / Роман Кричевський. – Нью-Йорк; – Торонто, 1962. – С. 10.

ЗЧ ОУН), в країнах Європи, де перемогу здобули демократичні держави-альянти, ОУН(с-д) вже не могла демонстративно позбутися програмових «демократичних» декларацій та настанов. Тим не менш члени Організації вважали, що надання свободи утворення та діяльності політичних партій не мусить означати їхньої появи у великій кількості, що засвідчує про «нездорове» суспільно-політичне становище у державі й призводить до державної руїни через партійну боротьбу та постійну зміну урядів. Тож, як зазначалося у документі під назвою *«До питань стратегії і тактики української революції»*, діяльність політичних партій мусіла б мати певні межі, які обумовлювалися б «національними інтересами»¹⁰⁹⁵.

Відтак, попри певні демократичні процедури ведення партійного життя і засад формування представницьких органів, забезпечення прав і свобод громадян, бандерівська ОУН все ж таки заперечувала європейську демократію. В ОУН кінця 1940-х – 1960-х рр. вважалося, що саме держава має право (і повинна) втручатися у політичне життя суспільства, виправляючи і стримуючи його стихійний розвій, коригуючи зміст та спрямовуючи його у належному напрямкові, що й можна визначити як новосформовану концепцію державної моделі *«демократичного націоналізму»*, яка прийшла на зміну «націократії».

Тож знову нові умови життя та діяльності вимагали від ОУН(б) нових змін та корегувань. Тим не менш, настанови й проект моделі майбутньої Української Самостійної Соборної Держави, вироблені на III Великому (надзвичайному) зборі ОУН(б) майже на два десятиліття стали стержневими в державницькій ідеології Організації Українських Націоналістів (революційної) під проводом С. Бандери. Вони були визначальними, світоглядними та державотворчими основами ідеології бандерівської ОУН аж до її IV Великого збору, що відбувся 1968 р. і вніс деякі корективи та доповнення до ідеологічних засад, встановлених III Великим (надзвичайним)

¹⁰⁹⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 7. – Арк. 26.

збором 1943 р. (із корегуваннями на конференції Проводу ОУН на українських землях у червні 1946 р., а потім у 1950 р.)¹⁰⁹⁶.

Коли ж у 60-х рр. ХХ ст. зродився дисидентський рух, то Організація мала надію на новий революційно-визвольний зрив у СРСР загалом й в УРСР зокрема. У цей т. зв. революційний період здобуття і початкового закріплення Української Держави з ініціативи та в оперті на політичне керівництво зриву та його збройні сили було б створено *Українське Революційно-Державне Правління (УДП)* та *Територіальні Управління* – свого роду тимчасовий воєнно-політичний уряд, якому залежала би уся повнота влади «до закінчення визвольної війни проти Росії і проти всіх інших можливих агресорів України»¹⁰⁹⁷.

Передбачалося, що УДП видасть розпорядження, у якому узаконить попередні («доосновні») зміни тогочасного окупаційного державно-політичного, соціально-економічного та культурно-церковного ладу. Зміни ці впроваджуватимуться в життя безпосередньо з хвилини перебрання влади, твореної знизу на місцях. Територіальні Управління, в свою чергу, створюватимуться з обраних чи покликаних громадян-патріотів та з перевірених у революційно-підпільній і збройній боротьбі членів революційно-визвольної організації й гарантуватимуть знищення російської (радянської) системи влади через встановлення українського ладу і порядку на звільнених теренах. Головне командування революційно-збройних сил буде призначене УДП або ж створене в перебігу революційної боротьби і затверджене УДП. УДП також мало б докласти усіх можливих зусиль, аби революційний зрив не був локалізований на Україні, а охопив решту поневолених народів. Крім того, УДП мусило б передбачати різного роду ворожі диверсії й у зародку придушувати створення будь-яких

¹⁰⁹⁶ Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). – Другий том. – Б.м., 1972. – С. 3.

¹⁰⁹⁷ Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). – Перший том. Постанови. – Б.м.: Видання Організації Українських Націоналістів (ОУН), 1969. – С. 133.

російських антирежимних формацій, що своєю метою ставили б збереження російської імперії навіть в іншому вигляді.

Тим часом Територіальні Управління зосередили б свою увагу на всебічному зміцненні антиросійського, протиокупаційного фронту та можливих чужоземних інтервенцій, на забезпеченні фронтових потреб і усього необхідного для населення сіл і міст. Підпорядковуючись УДП, Територіальні Управління мали також зконцентруватися й на своєму основному завданні – повносяжному перебранні влади на звільнених теренах й негайного запровадження «програми-змісту державності» в усіх ділянках життя, але перш за все – заходам, що зміцнювали б протиросійський збройно-визвольний фронт. Вони також розпоряджалися б усім громадським майном, окрім того, яке мало б бути розподілене поміж громадянами у приватну власність.

УДП, зі свого боку, мало залучати до державно-творчої співпраці усіх мешканців України, без різниці національності, які визнали б українську владу, долучилися б до боротьби за державність і до державного будівництва згідно до принципів, проголошених Українським Державним Правлінням. Лояльним до антиокупаційної революційно-визвольної боротьби національним меншинам України УДП гарантувало би права рівні з українцями. Натомість до тих жителів України, без різниці національності, які противилися б її державній незалежності, мали б бути застосовані «суворі революційні закони»¹⁰⁹⁸.

Новий правопорядок видання законів і декретів, до часу поки національна Конституанта України не виробить нові кодекси українського правосуддя, встановлюватиме УДПравління. До поки УДП не видасть нових законів, місцеві українські суди, обрані чи покликані, виконуватимуть судівництво відповідно до існуючих на той час революційних законів. При цьому, за умови активного і позитивного ставлення до революційно-збройної визвольної боротьби України, буде

¹⁰⁹⁸ Там само. – С. 133–135.

гарантовано свободу слова, преси, культурної творчості, зібрань та асоціацій. УДП покликане буде гарантувати правопорядок, свободу громадян, особисту безпеку і недоторканість майна в рамках законів воєнного стану. Усіляка ж діяльність, що може розкладати націю у її боротьбі за незалежність, буде суворо заборонена і карана згідно з революційними законами¹⁰⁹⁹.

Скасуванню підлягав і радянський державно- і господацько-адміністративний поділ України на усіх рівнях. Новий *адміністративний поділ* мало встановити УДП. До території України мали бути включені усі її етнографічні території, які на той час перебували як в межах, так і поза межами УРСР, з огляду інтересів території і цілісності нації¹¹⁰⁰. Цим ОУН підтвердила своє ж твердження те, що визнає етнографічний принцип побудови держав і тому відкидала будь-чії претензії на етнографічні українські землі¹¹⁰¹.

Українське Державне Правління, як речник суверенітету нації, мало увійти (в тому числі й за допомоги української еміграції) у дипломатичні взаємини з державами, що визнають незалежність України і повинне буде встановити з ними всебічні вільні взаємини. УДП також буде готове визнати й надати підтримку революційно-державним правлінням народів, які повстануть проти Росії¹¹⁰².

Вільні вибори до Національної Конституанти мали би відбутися після вигнання з України усіх окупантів, закріплення української влади і ліквідації внутрішньої російської та іншої антидержавної диверсії. Обрана Національна Конституанта повинна була виробити Конституцію держави, яка мала би бути передана на всенародне голосування (тобто затверджена всеукраїнським плебісцитом-референдумом). Після цього УДПравління передасть свою владу *Правлінню*, яке буде створене на основі Конституції Української Держави.

¹⁰⁹⁹ Там само. – С. 136–137.

¹¹⁰⁰ Там само. – С. 142–143.

¹¹⁰¹ Там само. – С. 133.

¹¹⁰² Там само. – С. 143.

Зі свого боку ОУН обіцяла за будь-яких обставин захищати свою державно-політичну концепцію ладу в Українській Державі як у перехідний період, так і під час виборів до Національної Конституанти та при всенародному голосуванні¹¹⁰³.

Джерелом влади мав бути народ-суверен, державно-політичний народоправний лад побудований на авторитеті влади, що походить з прямого представництва народу, забезпечуючи його участь в керуванні державою.

Основний Закон (Конституцію), який би схвалила Національна Конституанта України, мав нормувати державне, політичне, суспільне, соціальне та економічне життя держави й творити основи правопорядку. Передбачався також і класичний триподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову. Місцеві органи влади (сільські, міські, обласні або крайові) будувалися б на основі самоврядування з метою створення передумов для вияву державно-творчої ініціативи громадян. Державна адміністрація формувалася б на основі професійної кваліфікації, а не за принципом політично-партійної приналежності.

Найвищим органом законодавчої влади мав стати *Парламент*, який складався би з двох палат. Представники до першої Палати обиралися б безпосереднім, прямим і таємним голосуванням усіх громадян держави. До другої Палати мали входити заслужені державно-політичні і військові діячі, представники Церков, культурних і наукових установ, профспілкових організацій і виробничих верств. Я. Стецько (псевдо – Є. Орловський) вважав тоді, до речі, що до другої Палати парламенту мали б входити посмертно усі колишні прем'єри, головнокомандувачі, голови великих політичних організацій, колишні їх голови, голови міст та парламенту, аби зберегти їхній досвід і континуїтет. «Єдино маса не може завжди рішати, хто є державно-політично необхідний. –

¹¹⁰³ Там само.

апелював він. – Це власне є наслідок фальшивої теорії Руссо. Це мусить бути скореговане»¹¹⁰⁴.

Голову держави передбачалося обирати загальним прямим голосуванням. Він мав бути найвищим представником влади в державі з правом відклику до народу у випадках, передбачених Основним Законом, і Головнокомандувачем Збройних Сил, а також призначатиме членів Найвищого Суду¹¹⁰⁵. Додам до цього, що титулування голови держави не було визначено, але, скажімо, один з співавторів цієї концепції державної моделі Я. Стецько (Є. Орловський) вважав, що потрібно було б відновляти козацькі традиції, але у змодернізованій формі¹¹⁰⁶ (тож у трактуванні вже відчувався вплив націонал-консерватизму).

Виконавчу владу мав би здійснювати Голова уряду і Рада міністрів. *Голову уряду* призначатиме Голова держави. Голова уряду мав формувати *Раду міністрів* і пропонувати його на затвердження першій Палаті Парламенту. Уряд був би відповідальним перед Парламентом і Головою держави. Рада міністрів творила б та організовувала б політична сила, що здобула на виборах більшість, яку вимагатиме Основний Закон і виборче право. Представники політичних сил, які опинилися б у меншості, мали виконувати роль опозиції. *Органи самоуправління* повинні були творитися шляхом прямих виборів і складали б сільські, міські та обласні (або крайові) ради та їхні виконавчі органи.

Правосуддя в майбутній Українській Державі (за версією ОУН-р) повинно би здійснюватися згідно із духом

¹¹⁰⁴ Орловський Є. Листи до однодумців про українське правосуддя // Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). – Другий том. Доповіді й статті. – Б.м.: Видання Організації Українських Націоналістів (ОУН), 1972. – С. 74.

¹¹⁰⁵ Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). – Перший том. – С. 145.

¹¹⁰⁶ Орловський Є. Листи до однодумців про українське правосуддя // Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). – Другий том. Доповіді й статті. – Б.м.: Видання Організації Українських Націоналістів (ОУН), 1972. – С. 74.

традиційної української правовості, відповідно до української правосвідомості та Основного Закону. Суд і Прокуратура мали стояти на сторожі правопорядку в державі. Правосуддя здійснювалося б Найвищим Судом, сформованим Головою держави. Суди мали бути незалежним і підлягати виключно законам. Інтерпретація Основного Закону належала би до Найвищого Конституційного суду. Головного прокурора мав призначати Державний уряд.

Модель майбутньої Української держави, розроблена ідеологами й провідниками ОУН(б) й прийнята на її IV Великому зборі 1968 р., стала базовою для державницького бачення та ідеологічних засад Організації на довгих майже чверть століття аж до часів початку розвалу СРСР та відновлення Україною своєї незалежності¹¹⁰⁷, а «запорукою миру і справедливості у світі є організація світу на принципі національних держав»¹¹⁰⁸. Відтак природнім було й те, що українські націоналісти визнавали (і визнають дотепер) Українську національну державу за єдину форму організації нації, яка забезпечує найкращі умови для всебічного розвитку її духовних і фізичних сил, яка гарантує нації суверенну владу, котра впливає з найглибших почуттів і прагнень народу, що хоче бути господарем на власній землі та творити на ній свою владу.

Цілком очевидно, що ця державна модель була сконструйована тоді у своїй фундаментальній (основоположній) формі, а натомість термінологія, певні деталі та окремі нюанси мали би ще обговорюватися й очікували своєї конкретизації

¹¹⁰⁷ Усі подальші теоретико-ідеологічні постанови та засади ОУН(б) чи її провідництва в еміграції були безпосередньо базовані на відповідних Постановах IV Великого збору, як і, зокрема, робота й рішення V-го (осінь 1974 р. [П'ятий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріали й постанови. – Б.м.: Видання Організації Українських Націоналістів (ОУН), 1975. – С. VI–VII, 149]) та VI-го (осінь 1981 р. [Маніфест Організації Українських Націоналістів. – Лондон, 1981. – С. 15]) Великих зборів ОУН.

¹¹⁰⁸ Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). – Перший том. – С. 107, 109.

(вочевидь з огляду на практичні уроки й фактичну дійсність під час та в процесі безпосереднього втілення її в життя вже безпосередньо в Україні).

РОЗДІЛ 9

Павло ГАЙ-НИЖНИК

УРДП: ПРОГРАМОВІ ЗАСАДИ ТА СВІТОГЛЯДНІ ІДЕЇ (др. пол. 1940-х – 1960-ті рр.)

До молодосліджених проблем історичного минулого України належать питання національного державотворення та утвердження демократичних цінностей в контексті теоретичних моделей побудови державного ладу та вироблення національної суспільно-політичної ідеології. Процес розбудови сучасної Української держави фактично відбувався не на ґрунті національно-історичних традицій українського народу, а на засадах радянського адміністративного підходу. Вважаю, що процес відновлення і утвердження державної незалежності України мав розпочатися у першу чергу з дослідження передумов, причин, основних чинників, конкретних історичних обставин формування демократичних цінностей в українській державній і народоправній традиціях, крізь призму осмислення державно-політичного досвіду і надбання теоретичних і практичних розробок попередніх поколінь, з усіма їхніми здобутками та недоліками. Наукове осмислення цих традицій актуалізувалося ще й тому, що шлях до української державності є й невичерпним джерелом повчального досвіду. На жаль, вивчення цього досвіду не стало об'єктом уважного розгляду в державотворчій практиці. Зокрема, не було достатньо скрупульозно вивчено різноманітні ідеологічно-засадничі напрацювання української діаспори, в тому числі як із числа окремих мислителів, так і політичних партій та організацій тощо.

Тим часом велику роботу з розробки державної моделі, вироблення суспільного ідеалу та утвердження демократичних цінностей в майбутній Українській державі здійснила, поміж інших, й одна з найбільших за кордоном партій – Українська революційно-демократична партія (1997–2010 рр.).

Початок процесу зародження УРДП було покладено у 1945 р. *Іваном Багряним*. Проте говорити саме про заснування того року Української революційно-демократичної партії було б не лише перебільшенням, а й цілком помилково. Насправді І. Багрянний мав намір створити дещо іншу партійну організацію й дещо з іншою назвою та з іншими, аніж будуть офіційно прийняті згодом, програмними засадами. У 1945 р. ним було вироблено «Соціально-політичну (Конституційну) програму Української демократично-республіканської партії (УДРП)»¹¹⁰⁹. Самої партії, звісно ж, іще не було, проте цей партійно-політичний проект (УДРП) І. Багряного став прообразом і колискою для майбутньої УРДП.

Тож за першим статутом і проектом програми, а також згідно з її першим маніфестом «*Наші позиції*» (автор – І. Багрянний), партія називалася «Українська демократично-республіканська партія – УДРП». Ця назва означала, що це є партія боротьби за самостійну соборну державу у формі Української Демократичної Республіки, – пояснювалося з цього приводу у декларації Х з'їзду УРДП, а прототипом для її засновників була тоді й лишилася на далі Українська Народна Республіка (УНР) 1918–1920 рр. Згодом же, як зазначалося в резолюції, «саме революційні методи боротьби за українську самостійну державність було взято для окреслення характеру нашої партії в її назві – Українська Революційно-демократична Партія (УРДП)»¹¹¹⁰.

¹¹⁰⁹ *Багрянний І.* Соціально-політична (Конституційна) програма Української демократично-республіканської партії (УДРП) / Іван Багрянний // Українська революційно-демократична партія (УРДП–УДРП): збірник матеріалів і документів. – Чикаго; – Київ: Фондація імені Івана Багряного, 1997. – С. 640–660.

¹¹¹⁰ *Череватенко Л.* Я повернуся до своєї Вітчизни / Леонід Череватенко // УкрЛіб: Бібліотека Української Літератури [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrlib.com.ua/krstat/printout.php?id=11>

Проте вважати 1945 р. (час написання І. Багряним Соціально-політичної (Конституційної) програми УДРП) роком заснування УРДП було б помилковим. І справа не лише у різних назвах партії (попередньої й остаточно усталеної), а насамперед, щонайменше, у двох більш ґрунтовних аспектах, а саме: теоретичне витворення програми політичної організації не означає факту її практичного створення; згадувана програма УДРП так і не була визнана, власне, за програмові засади УРДП.

Некоректним є також трактувати постання УРДП й 1946 роком, позаяк у цьому році лиш була сформована ініціативна група, й знову ж таки не УРДП, а УДРП. У своїй «Декларації», яка мала виразно ліве забарвлення, політичний актив ініціативної групи зазначив, що Друга світова війна, «яка виникла із змагання трьох імперіалістичних систем за панування над світом, закінчилася тим, що одна з них – фашистська система держав осі розгромлена і вибула із цього змагання»¹¹¹¹. Тож, вказували члени ініціативної групи УДРП, по війні залишилися дві системи – «московський імперіалізм тоталітарного більшовизму та блок демократично-капіталістичних потуг, які продовжують змагання далі за панування над світом»¹¹¹². Автори «Декларації» констатували, що війна ця не принесла позитивної розв'язки найпекучішої проблеми людства – визволення поневолених народів, а так звана УРСР є формою колоніального панування московського імперіалізму над Україною.

Відтак члени політичного активу ініціативної групи заявили, що вважають вимогою часу створення «політичної революційної організації українського народу, яка б зуміла на зміну сучасному хаосові в українському політичному житті створити досконалу революційно-визвольну концепцію, здатну мобілізувати і повести український народ до успішного

¹¹¹¹ Декларація політичного активу ініціативної групи УДРП // Українська революційно-демократична партія (УРДП–УДРП): збірник матеріалів і документів. – Чикаго; – Київ: Фондація імені Івана Багряного, 1997. – С. 661.

¹¹¹² Там само.

завершення його боротьби»¹¹¹³. Кінцевою метою такої політичної організації мало би стати відродження Української Держави, в якій «має бути встановлений державно-політичний лад на основі широкої демократичної свободи суспільних взаємин і свободи людини без різниці расової, національної та релігійної»¹¹¹⁴. Основною силою української національно-визвольної революції мали би стати робітництво, селянство і трудова інтелігенція. При цьому окремо зауважувалося, що Україна може бути незалежною тільки як країна індустріальна, з належністю головних галузей промисловості суверенному українському народові. У державі мав би бути встановлений демократичний лад й забезпечено право робітництва на участь в управлінні та співволодінні національною промисловістю та право селян на участь у ліквідації більшовицької колгоспної системи і передачі йому землі у приватну власність з вільним вибором форм господарювання. Крім того, автори «Декларації» зазначили, що, виходячи з того, що ліквідація «більшовицької державно-капіталістичної системи» і встановлення демократичного ладу викличе вільний ринок і відродження приватного господарства, держава передбачає «необхідність планування та регулювання народного господарства й обміну та необхідність охорони трудових господарств»¹¹¹⁵. Наслідком же цієї боротьби мали би стати повне оволодіння українськими трудящими масами всіх ділянок національного життя та створення ладу соціальної справедливості.

Саме політичний актив цієї ініціативної групи сформує організаційне бюро, яке випрацює проект програми та підготує скликання установчого з'їзду політичної партії, остаточну назву та статут якої буде усійнено тим з'їздом. Невдовзі було здійснено усю підготовчу роботу щодо заснування партії й,

¹¹¹³ Там само. – С. 662.

¹¹¹⁴ Там само.

¹¹¹⁵ Там само.

зрештою, підготовлено проведення *Першого (установчого) з'їзду* Української революційно-демократичної партії (УРДП).

Навколо І. Багряного згуртувалися такі авторитетні діячі еміграції, як Г. Костюк, С. Підгайний, І. Майстренко, Б. Левицький, І. Дубинець та інші¹¹¹⁶. Її основу склали емігранти з підрадянської України, виховані в основному на ідеях українського відродження 1920-их років, а також частково колишні члени ОУН (послідовники І. Мітрінґи).

Свій *перший офіційний партійний з'їзд УРДП* провела 1947 р. у Регенсбурзі у Західній Німеччині¹¹¹⁷. На з'їзді *Г. Костюк*, якого було обрано першим керівником партії, виголосив доповідь на тему «Визвольно-революційні рухи та УРДП»¹¹¹⁸. До першого складу *Центрального комітету УРДП* входило четверо галичан з колишньої Української народно-демократичної партії часів війни, проте загалом партія охоплювала лише нову наддніпрянську еміграцію¹¹¹⁹. Серед активних діячів УРДП були І. Багрянний, Г. Костюк, К. Дацько, І. Майстренко, Б. Левицький, С. Підгайний, І. Дубинець, М. Воскобійник, П. Маляр, П. Шинкар, А. Лисий, П. Майсюра, О. Коновал, М. Степаненко та інші¹¹²⁰.

¹¹¹⁶ *Багряна Г.* «І довго ти будеш плакати за мною» [Спогади дружини І. Багряного] / Г. Багряна // Дніпро. – 1992. – № 10–12. – С. 176; *Багряна Г.* «І довго ти будеш плакати за мною» / Г. Багряна // На сторожі (Мюнхен). – 1948. – Ч. 1–2. – С. 29; *Багряна Г.* «І довго ти будеш плакати за мною» / Г. Багряна // Нові дні (Торонто). – 1957. – грудень. – С. 21; *Дзюба І.* Громадянська снага і політична прозорливість / Іван Дзюба // Багрянний І. Публіцистика. – К., 1996. – С. 8.

¹¹¹⁷ Програмові засади, затверджені І з'їздом УРДП 1947. – Новий Ульм, 1948.

¹¹¹⁸ *Костюк Г.* На магістралях доби: статті на суспільно-політичні теми / Г. Костюк. – Торонто, Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1983. – 293 с.

¹¹¹⁹ *Маркусь В.* Українські політичні партії на еміграції в 1945–1955 роках (II) / В. Маркусь // Сучасність (Мюнхен). – 1984. – Ч. 10. – С. 76; *Кокін С. А.* Анований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного Архіву СБУ. – Вип. І. Анований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944–1953) / С. А. Кокін. – К., 2000. – С. 90.

¹¹²⁰ 50 років УДРП: від державно-визвольних ідей Івана Багряного до демократично-конституційної сучасності. Доповідь голови УДРП Михайла Воскобійника до 50-літнього ювілею УДРП й «Українських вістей». – Детройт, 1995. – С. 3.

Утім, слід зазначити на тому, що до 1948 р. відбувався процес так званої партійної ферментації. У 1948 р. Г. Костюк, М. Стиранка, І. Майстренко, Р. Паладійчук та Б. Лівіцький (т. зв. «ліва група») перейшли на соціалістичні позиції, зокрема у земельному питанні, й створили навколо місячника «Вперед» «ліву» УРДП¹¹²¹. Ця «ліва» УРДП стала свого роду сумішшю західноєвропейської соціал-демократії, троцькізму та націонал-комунізму, а І. Майстренко захопився тітоїзмом¹¹²². В одній з програмних статей він, зокрема, писав про боротьбу за розмежування в свідомості мас більшовизму, за сполучення правдивої політичної демократії і здобутків революції, не заперечуючи самого соціалізму¹¹²³. М. Стиранка, у свою чергу, зауважував, що «тільки така проти більшовицька акція матиме успіх, що яскраво відділяє від більшовизму ідеї, якими він послуговується у своїй пропаганді, що містять в собі правильні прогресивні гасла і відповідні реформи»¹¹²⁴.

Прихильники І. Майстренка та М. Стиранки згодом створили власну партію під назвою УРДП «Вперед»¹¹²⁵. Ця нова партія поступово почала міняти своє ідеологічне обличчя з демократичного соціалізму на націонал-комунізм. Тож члени партії вороже зустріли появу антикомуністичних праць М. Джіласа¹¹²⁶, а І. Майстренко навіть прирівняв Й. Сталіна до святого рівноапостольного князя Володимира, зазначаючи, що сталінська суцільна колективізація в СРСР є рівною за

¹¹²¹ Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади / Григорій Костюк. – Едмонтон; Торонто, 1987. – Кн. 1. – 743 с.; Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади / Григорій Костюк. – Едмонтон; Торонто, 1998. – Кн. 2. – 609 с.

¹¹²² Квітковський Д. Боротьба за українську ідею / Д. Квітковський. – Детройт; Нью-Йорк; Торонто, 1993. – С. 219–220.

¹¹²³ Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні / Іван Майстренко. – Едмонтон, 1985. – С. 391.

¹¹²⁴ Визвольна політика (Мюнхен). – 1949. – Ч. 20. – С. 32.

¹¹²⁵ Здалека про близьке. – Львів: Меморіал, 1992. – С. 7; Шемердяк В. Думки з течії // Самостійна Україна. – 1951. – Ч. 10. – С. 11; Українська журналістика в іменах / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 30.

¹¹²⁶ Лучишин І. Український націонал-комунізм на еміграції / І. Лучишин. – Мюнхен, 1963. – С. 8.

значенням до Володимирової християнізації Русі¹¹²⁷. Натомість у 1948 р. до УРДП перейшли члени ЗЧ ОУН А. Рябишенко та В. Гришко (молодший). Згодом відійшов від УРДП Т. Бульба-Боровець, члени організації якого (УНГ) здебільшого були багрянівцями¹¹²⁸.

Після розколу у 1948 р. партію очолив І. Багрянний – блискучий публіцист, здібний художник і карикатурист, талановитий промовець та ідеолог. Переважна більшість партійців залишилися в УРДП І. Багряного й, відтак, «революційно-демократичний» рух усе ж таки представляв він та його політична сила. У тому числі й в Українській Національній Раді – еміграційному передпарламенті при Державному Центрі УНР (І. Багрянний довгий час був головою УНРади, а також віцепрезидентом ДЦ УНР). І. Багрянний вважав, що при здобутті Україною незалежності вона за всяку ціну мала б уникнути громадянської війни, а «до наймогутніших засобів усунення такої війни належить ідея УНР, як форми співдії й консолідації всіх українських політичних партій на еміграції»¹¹²⁹. Єдиним же і справжнім репрезентантом українського народу в еміграції як цілості, представником законного уряду УНР, на його думку, й була Українська Національна Рада як справжній екзильний передпарламент¹¹³⁰.

Кристалізація структури УРДП як політичної організації відбулася в процесі її *II партійного з'їзду*, який було зібрано 15–16 травня 1948 р. І. Багрянний із доповіддю «Комунізм, фашизм, капіталізм, соціалізм і ми» викрив, зокрема, злочинну сутність сталінсько-радянського режиму, «царство абсолютного поневолення особи», «тоталітарної диктатури», «перетворення

¹¹²⁷ Нові дні. – 1951. – травень. – С. 20.

¹¹²⁸ Багрянний І. Публіцистика / Іван Багрянний. – К., 1996. – С. 303–304; Бульба-Боровець Т. Причини мого розходження з УРДП / Тарас Бульба-Боровець // Самостійна Україна. – 1952. – Ч. 6. – С. 30–31.

¹¹²⁹ Політичні принципи І. П. Багряного / Іван Багрянний; упор. К. Гіммельрейх. – Мельборн, 1968. – С. 18.

¹¹³⁰ Багрянний І. Боротьба проти московського імперіялізму й Українська Національна Рада. Доповідь виголошена в Англії. Запитання та відповіді / Іван Багрянний. – Новий Ульм: Вид-во «Українські вісті», 1954. – С. 62.

людини в раба»¹¹³¹. На ньому ж були скореговані та затверджені й «Програмові засади» УРДП.

У своїх перших програмових засадах партія одразу ж виразно заявила про стан національного і соціального поневолення й колоніального визиску, в якому опинився український народ у більшовицькій тоталітарній системі СРСР. Сама ця система кваліфікувалася як явище глибоко реакційне, тому що виявилася великим гальмом на шляху здійснення ідеї національного і соціального розкріпачення, українська нація в ній позбавлена елементарних умов національно-державного існування, а «кожна людина» зокрема позбавлена всіх людських прав і свобод.

Український визвольний рух, на думку ідеологів УРДП, мав би успіх, якщо б поставив перед собою велику мету – самостійну народоправну Україну – та зумів би змобілізувати навколо неї не тільки усі фізичні й духовні сили українського народу, а й симпатії та реальну підтримку всього «передового, змагаючого до соціальної справедливості людства»¹¹³². Виборення національної свободи і незалежності для української нації в цілому УРДП ставила першою передумовою для її існування та історичного розвитку.

Українська Самостійна Соборна Держава, за програмовими засадами, мала бути відновлена «шляхом революційної боротьби» на чолі з «широко розгорненою, закоріненою глибоко в народних масах політичною організацією, свідомою своїх завдань і здібною організувати й очолити всенародну планову визвольну акцію та повести трудящі маси міста і села до перемоги»¹¹³³. У майбутній незалежній соборній державі

¹¹³¹ Багрянний І. Публіцистика / Іван Багрянний. – К., 1996. – С. 93.

¹¹³² Програмові засади УРДП (Скореговані й затверджені II з'їздом УРДП 15–16 травня 1948 р.) // Українська революційно-демократична партія (УРДП–УДРП): збірник матеріалів і документів. – Чикаго; – Київ: Фондація імені Івана Багряного, 1997. – С. 670–671.

¹¹³³ Програмові засади УРДП (Скореговані й затверджені II з'їздом УРДП 15–16 травня 1948 р.) // Українська революційно-демократична партія (УРДП–УДРП): збірник матеріалів і документів. – Чикаго; – Київ: Фондація імені Івана Багряного, 1997. – С. 670–671.

мали бути дотримані «великі принципи соціальної упорядкованості, національної і людської свободи та справжньої демократії» із «справедливим соціальним устроєм», забезпечені «усі демократичні свободи», ліквідовані більшовицькою диктатурою¹¹³⁴.

Крім того стверджувалося, що УРДП стоїть на позиціях відновлення *політичних й особистих свобод, свободи слова, преси, зборів та економічної незалежності людини й громадянина*. Усі громадяни майбутньої Української Держави, незалежно від національного походження, віровизнання й політичних переконань, мали бути рівними перед законом і користуватися всіма правами людини і громадянина. Ці права мали б бути гарантовані в майбутній Конституції. *Соціально-політичний устрій* в Українській Державі «не може бути накинений будь-ким згори», а мав бути остаточно вирішений всенародним, «на демократичній основі проведеним, плебісцитом»¹¹³⁵. Уся *господарська і політична системи*, запроваджені на українських землях комуністичною більшовицькою диктатурою мали бути ліквідовані як антинародні. Державні банки, шляхи сполучення, важка промисловість, надра, копальні та ліси державного значення мали стати «власністю нації». Промислові заклади та підприємства недержавного значення «передаються у власність господарсько незалежним муніципалітетам, сільським громадам, кооперативам та вільним робітничим виробничим товариствам»¹¹³⁶. Громадянам Української держави надавалася «воля розвитку приватних підприємств в межах діючих законів». А от «державно-капіталістична» колгоспна і радгоспна системи мали бути ліквідовані. Уся земля і майно мали перейти у «власність селянству» з вільним вибором форм землекористування і господарювання, існуючі МТС зі всім майном передані у «власність не залежній від

¹¹³⁴ Там само.

¹¹³⁵ Там само.

¹¹³⁶ Там само.

держави сільськогосподарській кооперації». Для піднесення культурного рівня сільського господарства в цілому мали б організуватися «спеціальні сільськогосподарські станції, племінні господарства та різні науково-агрономічні заклади на земельних фондах держави»¹¹³⁷.

Продаж і купівля землі в майбутній самостійній народоправній Україні «в засаді виключається», проте можуть бути допущені в «окремих випадках, передбачених спеціальним законом». Більшовицьку систему торгівлі в усіх її формах мало бути також ліквідовано. Основною формою внутрішньої торгівлі мала б стати незалежна від держави кооперація. Утім, допускалося існування й приватної торгівлі. Зовнішня ж торгівля «провадиться за регулюванням і контролем відповідних державних органів»¹¹³⁸. За всіма громадянами Української держави забезпечувалося «законом» право «приватної трудової власності» як на засоби виробництва, так і на всі матеріальні надбання, повна свобода професійних спілок, вільний вибір професії, місця праці та свобода трудової ініціативи, «повна свобода» совісті, віровизнання та релігійних переконань (державна мала «стояти на засаді» цілковитого невтручання, визнання і толерантності Церкви), на безкоштовну початкову, середню і вищу освіту. Непрацевдатні, хворі, старі та діти-сироти мали б забезпечуватися зі спеціальних фондів держави. Крім того, в програмових засадах УРДП забезпечувався вільний розвиток і діяльність технічних, наукових, мистецьких, спортивних та інших культурних товариств та закладів.

Насамкінець стверджувалося, що «Самостійна Українська держава і справедливий народоправський устрій в ній є для Української революційно-демократичної партії найперший засіб всебічного духовного, національного і соціального розкріпачення досі визискуваного українського

¹¹³⁷ Там само.

¹¹³⁸ Там само.

народу, піднесення його національно-культурного рівня та забезпечення найвищого матеріального добробуту»¹¹³⁹.

Провід УРДП вважав, що головним рушієм національно-визвольного процесу мали виступати свідомі державотворчі кадри, виховані в *Русі Опору* проти тоталітарного ладу в УРСР. Відтак партія оголосила більшовикам (ВКП(б)) «бій за українські кадри»¹¹⁴⁰, тобто за комсомольський та український партійний актив. «Першоджерелом і початком нашої історії є епоха великого українського відродження 20-их років, епоха бурі і натиску, епоха українського ренесансу. Там наші ідейно-політичні і навіть фізичні коріння. Там зродилася наша ідея... В боротьбі проти більшовизму і проти фашизму... Проблема успішності боротьби за українську справу, це проблема включення цих кадрів у політичний актив нації, у велику революційну визвольну акцію»¹¹⁴¹. Тож кадровим джерелом для партії в Європі стали все ж таки наддніпрянці-емігранти, що виїхали з України у міжвоєнний період, під час та після Другої світової війни.

Окрім Європи, партійні (або близькі до них) структури виникли й в інших країнах світу. У США було створено ідейно близьке до УРДП *Об'єднання українців революційно-демократичних переконань (ОУРДП)*; організацію не назвали партією, аби мати змогу легально діяти в межах законів та конституції США). В Австралії під вплив поглядів І. Багряного частково потрапило й місцеве *Об'єднання українців*¹¹⁴². Прихильником УРДП був отаман Т. Бульба-Боровець, який від 1949 р. став очільником *Української національної гвардії*

¹¹³⁹ Там само.

¹¹⁴⁰ Гаврильченко О. Штрихи до літературного портрета Івана Багряного / О. Гаврильченко, А. Коваленко // Багряний І. Сад гетсиманський. – К., 1992. – С. 14.

¹¹⁴¹ Наші позиції. – 1948. – Ч. 1. – С. 25.

¹¹⁴² Літопис УПА. – Торонто, 1987. – Т. 15. – С. 15; Енциклопедія українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1966. – Т. 5. – С. 1801.

(УНГ)¹¹⁴³. Партія також організувала в США *Демократичне об'єднання колишніх репресованих українців совітським режимом (ДОБРУС)* з центром у Нью-Йорку, а в Канаді – *Союз українських жертв російського терору (СУЖЕРО)* із постійним осідком у Торонто¹¹⁴⁴.

У 1946–1954 рр. осередки УРДП провадили активну боротьбу з Американським Комітетом Визволення Народів СРСР, який не визнавав окремішність українського народу від Росії й був підпорядкований Російському КЦАБ¹¹⁴⁵. Йшлося, між іншим, і про можливість улаштування окремого українського радіомовлення під зверхністю екзильного уряду УНР. Зрештою, ця справа завершилася визнанням незалежності українського радіо (української редакції Радіо «Свобода») й Інституту вивчення СРСР окремо від російських еміграційних впливів.

УРДП займала ліво-центристську позицію в еміграційному партійному середовищі й була здебільшого наддніпрянської орієнтації. Сам І. Багрянний з цього приводу стверджував: «Якщо розглядати всю сукупність українських політичних партій, то ми сидимо на лівому крилі, але не в соціалістичному секторі»¹¹⁴⁶. Партія, як і ОУН(м), посідала друге місце за чисельністю після ЗЧ ОУН, які нараховували понад 5 тис. осіб¹¹⁴⁷. Так само лише ці три еміграційні партії

¹¹⁴³ *Гладков Т. ...Все равно конец будет / Т. Гладков, Б. Стекляр // Со щитом и мечом. – Львов, 1988. – С. 194; Українські вісті (Париж). – 1961. – 16 квітня.*

¹¹⁴⁴ *Енциклопедія українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1970. – Т. 6. – С. 2190–2191.*

¹¹⁴⁵ *50 років УДРП: від державно-визвольних ідей Івана Багряного до демократично-конституційної сучасності. Доповідь голови УДРП Михайла Воскобійника до 50-літнього ювілею УДРП й «Українських вістей». – Детройт, 1995. – С. 6–7.*

¹¹⁴⁶ *Політичні принципи І. П. Багряного / Іван Багрянний; упор. К. Гіммельрейх. – Мельборн, 1968. – С. 6.*

¹¹⁴⁷ *Маркусь В. Українські політичні партії на еміграції в 1945–1955 роках (II) / В. Маркусь // Сучасність (Мюнхен). – 1984. – Ч. 10. – С. 68.*

спромоглися створити свої партійні апарати, в УРДП він складався з 5–7 партпрацівників¹¹⁴⁸.

У своїх програмових засадах УРДП визначала себе як «партія трудового народу, яка першим і головним своїм завданням ставить виборення національної свободи і незалежності для української нації в цілому, як першої передумови для її існування та історичного розвитку»¹¹⁴⁹. При цьому головний ідеолог партії амбіційно заявляв про прагнення його політичної сили синтезувати все, що витримало пробу життя з усіх філософських напрямків і систем¹¹⁵⁰ й, більше того, І. Багрянний протиставляв УРДП «плачучому, деклямуючому, співаючому інтелігентсько-націоналістичному непорозумінню» як залізну організацію, що ставить ставку не на війну, а на революцію в СРСР¹¹⁵¹. Варто зауважити, що уся пафосність таких тверджень була зумовлена не стільки правдивим становищем справ як у самій партії, так і в еміграційному політичному середовищі, скільки публіцистично-письменницьким розмахом та політичними амбіціями І. Багряного.

Вистачало у такій «революційній» концепції І. Багряного й протиріч, позаяк революцію він ототожнював з реставрацією. «Революція в СРСР піде шляхом реставрації і піде тільки цим шляхом, – стверджував ідейний лідер УРДП. – Це буде реставрація від сталінського соціалізму. Це буде реставрація людських свобод і людських прав, аж до права на приватну ініціативу. Аж до реставрації права людини вибрати добровільно між соціалізмом, комунізмом, капіталізмом і любою іншою господарською системою»¹¹⁵². Вистачало цих протиріч як у світоглядних переконаннях інших ідеологів УРДП, так і в програмових засадах партії.

¹¹⁴⁸ Там само. – С. 69.

¹¹⁴⁹ Політичні принципи І. П. Багряного / Іван Багрянний; упор. К. Гіммельрейх. – Мельборн, 1968. – С. 9.

¹¹⁵⁰ Там само.

¹¹⁵¹ Там само. – С. 14.

¹¹⁵² Там само. – С. 16.

Програма УРДП передбачала боротьбу проти радянського режиму і створення Української Держави, яка б «прос-тяглася від Карпатських гір і закарпатських схилів аж до Дону і від Білоруси до Чорного моря»¹¹⁵³.

Партійними теоретичними та ідеологічними рупорами були друковані «Українські вісті», «Наші позиції», «Ми ще повернемося!», «Український Прометей» а також, публіцистичні видання і доробки самого І. Багряного. На противагу націоналістичним організаціям, партія не висувала за гасло вимогу національної держави, а натомість висунула власне: «За демократичний лад в Україні». І. Багрянний різко критикував програмові засади і політичні методи ОУН, в тому числі й під час Другої світової війни, зазначаючи, що «політичний рівень тих людей був зовсім не відповідний до східноукраїнських умов і вимог. Страшний брак обізнаності зі Сходом поглиблював прірву»¹¹⁵⁴.

Так, у 1949 р. І. Багрянний заперечив ефективність партизанської боротьби проти радянської влади, вважаючи, що «реальних успіхів вона не може дати, а коштує надміру великих жертв серед населення у виступі паціфікацій та військового терору ворога. Партизанка ради партизанки без широкої революційної акції в цілому обсязі, а значить і без найменших виглядів на перемогу є зайвою розтратою національної енергії»¹¹⁵⁵.

Більше того, апелюючи до українського радянського людського потенціалу й окремих форм суспільної та державної організації, партія ототожнювала себе з історичною спадщиною УНР й навіть з необхідністю вивчати досвід державницької теорії гетьманця-консерватора В. Липинського. Цим провід УРДП викликав суттєві нарікання, звинувачення й ревності як з боку «старих уенерівців», так і з боку ідеологів

¹¹⁵³ *Багрянний І.* Боротьба проти московського імперіялізму й Українська Національна Рада. Доповідь виголошена в Англії. Запитання та відповіді / Іван Багрянний. – Новий Ульм: Вид-во «Українські вісті», 1954. – С. 86.

¹¹⁵⁴ *Багрянний І.* Публіцистика / Іван Багрянний. – К., 1996. – С. 18.

¹¹⁵⁵ Там само. – С. 138.

Гетьманського руху. Проте, найбільш жорстких нападок революційні демократи зазнали з боку бандерівської ОУН, після того як на своєму III з'їзді зазіхнули також і на приналежність до націоналістичної ідеології. На ньому УРДП проголосила, що її ідея української революційної демократії – це тогочасне конкретне втілення українського визвольного революційного націоналізму. Натомість монополізатори українського націоналізму (неприховано йшлося про ОУН) не були демократами і були ворогами демократії¹¹⁵⁶.

Тож не дивно, що серед усього спектра еміграційних партій та організацій найбільш агресивно й вороже до УРДП та особисто до І. Багряного ставилися бандерівські ЗЧ ОУН, закидаючи їй відсутність національної свідомості та націонал-комунізм (і навіть фашизм). Самого ж І. Багряного оунівці звинувачували також у тому, що він прагне не побудови самостійної держави, а демократії. Яскравим виявом таких звинувачень, зокрема, служить антибагрянівська публіцистика С. Бандери під назвою «Українська національна революція, а не лише протирежимний резистанс»¹¹⁵⁷. Зрештою, І. Багряному вказували покинути політику й віддатися літературній праці. Доходило до відкритих погроз і залякування. Так, лідер УРДП неодноразово отримував підкинуті записки з погрозою: «Коли будеш і далі так писати, розпоремо тобі живіт і твоїй жінці»; у його помешканні неодноразово вибивали вікна й навіть вчинили напад з побиттям у Новому Ульмі¹¹⁵⁸.

Проте І. Багрянний залишався на власних позиціях і не покинув політичної діяльності та продовжував пропагувати

¹¹⁵⁶ Гришко В. І. До питання про світогляд і ідеологію УРДП / В. І. Гришко // Резолюції та окремі доповіді IV-го з'їзду Української революційно-демократичної партії. – Б.м.: Вид-во ЦК УРДП, «Наші позиції», 1955. – С. 16–17.

¹¹⁵⁷ Бондаренко К. Націоналізм / Кость Бондаренко // Нова хвиля (Львів). – 1997. – № 1. – С. 13.

¹¹⁵⁸ Шемердяк В. Думки з течії // Самостійна Україна. – 1951. – Ч. 10. – С. 12; Багряна Г. «І довго ти будеш плакати за мною» [Спогади дружини І. Багряного] / Г. Багряна // Дніпро. – 1992. – № 10–12. – С. 178.

свої ідеї. Він проголошував, що «носієм української національної ідеї є нині не каста, не клас чи якась спеціальна група, а український народ», а завданням партії вважав – стояти на ґрунті цієї ширшої народної правди: «Це завдання ми завжди маємо на оці, і в ім'я його здійснення можемо витерпіти які завгодно нападки й провокаційну шамотню супроти нас усіх тих, хто жахається слова «марксизм», «матеріалізм»... і готує розправу кулею і шибеницею»¹¹⁵⁹. Що ж до «касти», це був цілком очевидний закид в бік ОУН, як і в твердженні, що «націоналізм», як певне наповнення змістом національної ідеї слід відмежовувати від певних його носіїв (касти), від певного національного й соціального середовища, оскільки він зовсім не вичерпує поняття національна ідейність»¹¹⁶⁰. При цьому І. Багрянний наголошував, що носієм національної ідеї є цілий український народ (українське селянство, робітництво й українська робітничо-селянська інтелігенція).

У січні 1953 р. у Західній Німеччині відбулася *крайова партійна конференція*, яка намітила посилення діяльності УРДП у громадському секторі й фактично розпочала підготовку до проведення чергового з'їзду партії. У цьому контексті відбулися збори й інших організаційних структур. Так, 17–18 грудня 1954 р. було проведено *континентальну (Північна Америка) конференцію* УРДП, на якій з доповідями виступили В. Гришко, С. Підгайний, М. Воскобійник та М. Дальний. 26–27 лютого 1955 р. у Торонто свій з'їзд відбула *партійна організація УРДП Канади*, на якій було підведено підсумки п'ятирічної діяльності партії в цій країні й заслухано звіт генерального секретаря ЦК партії І. Багряного до IV з'їзду УРДП¹¹⁶¹.

¹¹⁵⁹ Наші позиції. – 1948. – Ч. 1. – С. 27–28.

¹¹⁶⁰ Багрянний І. Національна ідея і «націоналізм» / Іван Багрянний // Багрянний І. Публіцистика: доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе. – К., 1996. – С. 59.

¹¹⁶¹ Резолюції та окремі доповіді IV-го з'їзду Української революційно-демократичної партії. – Б.м.: Наші позиції, 1955. – С. 78.

12–13 березня 1955 р. у Новому Ульмі у Західній Німеччині відбувся *IV з'їзд УРДП*¹¹⁶². На з'їзді із доповіддю «З приводу нашої програми та світогляду» виступив генеральний секретар партії І. Багрянний¹¹⁶³. Член ЦК УРДП, керівник ідеологічного та пропагандивного сектору В. Гришко доповів на тему «До питання про світогляд і ідеологію УРДП». Серед доповідей інших провідних діячів партії варто відзначити виступи С. Підгайного («Громадський сектор діяльності УРДП»), М. Дального («За ким піде українська молодь?»), Ф. Пігіди («УРДП й УНРада») та Б. Осадчука («Міжнародна ситуація і наші завдання в ділянці зовнішньої політики»), а також промови в рамках дискусії І. Лихового, Ф. Гаєнка, А. Ромашки та інших.

У своїй резолюції УРДП заявила, що партія «незмінно і твердо стоїть на засадах боротьби за звільнення України від московського окупанта; за повну національну свободу й соціальне розкріпачення українського народу; за цілковиту ліквідацію комуністичної системи як в економіці, політиці, так і в духовості; за цілковите відокремлення України від Росії та за створення й розбудову Суверенної й ні від кого незалежної Соборної Української Держави на демократичній основі, в формі демократичної Народньої Республіки»¹¹⁶⁴. У боротьбі за таку державність партія не орієнтувалася на жодну окупацію чи війну за новий перерозподіл світу, а лише на повалення антинародної комуністичної системи силами визвольних революційних рухів та за підтримки і співдії вільного світу. При цьому провідники партії висловлювали побоювання з приводу тогочасної тенденції на Заході щодо «мирного співжиття» з СРСР.

У внутрішньому українському партійному житті УРДП підтвердила свою політику щодо консолідації українських

¹¹⁶² Там само. – С. І.

¹¹⁶³ *Багрянний І.* З приводу нашої програми та світогляду / Іван Багрянний // Наші позиції. – 1955. – Ч. 1/23. – С. 60–63.

¹¹⁶⁴ Резолюції та окремі доповіді IV-го з'їзду Української революційно-демократичної партії. – Б.м.: Наші позиції, 1955. – С. III.

політичних сил навколо єдиного політичного центру – Української Національної Ради, а відтак й скріпити роль і авторитет Державного Центру УНР в екзилі. Партія заявила, що й надалі сприятиме розвитку діяльності таких громадських організацій, як ДОБРУС, ДОУС, ОДУМ, СУЖЕРО, ЛСП тощо, до становлення яких мала безпосереднє відношення, а також у творенні й розбудові профспілкового руху, різних українсько-чужинецьких товариств, жіночих організацій. З'їзд також схвалив діяльність УРДП у *Ліберальному Інтернаціоналі* та налагодження співпраці з Американським Комітетом визволення від більшовизму (АКВБ), українським відділом радіо «Визволення» незалежно від його російської редакції, а також у справі створення т. зв. «Паризького блоку» – міжнаціонального політичного центру революційно-демократичних партій та рухів народів СРСР тощо¹¹⁶⁵.

На з'їзді І. Багрянний розпочав свою доповідь цитатою з програмових засад партії про те, що «УРДП відкидає всяке теоретичне доктринерство й виключність будь-якого філософського вчення й об'єднує всі ті елементи, які стоять на таких основних програмових засадах...», з чого виснував, що «ми політична партія, а не світоглядна секта»¹¹⁶⁶. Як провідний ідеолог партії він наголосив, що як справжня політична партія в царині світоглядній УРДП стоїть за синтезу усіх сучасних світоглядних шукань і напрямків. Відтак «партія синтези», на переконання І. Багряного, мала увібрати в себе усі філософські напрями й духовні позитиви, що витримали випробування часом, а в основі цієї синтези лягали засади християнської моралі й етики. При цьому в основу усього все ж ставилася людина. Партія мала сповідувати й засади права кожної людини й кожної нації на свободу, рівність, людське життя, а також зневажати людиноненависництво й расизм,

¹¹⁶⁵ Там само. – С. XII–XIII.

¹¹⁶⁶ *Багрянний І.* З приводу нашої програми та світогляду / Іван Багрянний // Наші позиції. – 1955. – Ч. 1/23. – С. 60.

виявляти нестерпність до усялякого рабства, соціального та національного приниження й експлуатування людини.

І. Багрянний вважав короткі, фактично тезові «Програмові засади» УРДП вичерпними як політично, так і соціально й такими, що «абсолютно вичерпують політичну програму для найбільшої політичної партії», й відтак цей документ він назвав великим¹¹⁶⁷. На закиди ж щодо їх стислості партійний лідер зухвало зауважив, що десять заповідей християнства ще коротші!

Щодо світоглядних позицій, то партія, якщо послуговатися словами В. Гришка, розглядала їх у контексті двох моністичних, тобто одноцільних філософських систем: ідеалізму й матеріалізму. При цьому він наголошував: «Властивою базою існування політичної партії демократичного напрямку є не та чи інша філософія, а та чи інша суспільно-політична проблематика конкретного народу в конкретній ситуації. Партія демократичного напрямку – це група людей об'єднаних спільною політичною програмою, а не зобов'язуючою їх філософією. Поєднання партії з філософією – це перетворення партії у своєрідну релігійну секту чи фанатичний орден»¹¹⁶⁸. УРДП ж не будувалася як філософська секта чи орден. Відтак, зважаючи на поєднання ідеалізму Гегеля й матеріалізму Маркса, В. Гришко все ж наполягав на відмові партії від чітко означених ідеологічних «ізмів», позаяк, на його думку, «партія є тільки кристалізаційним осередком організації хаотично існуючих думок і настроїв певних мас», а відтак «тільки така партія є справжнім реальним знаряддям у боротьбі тих мас за здійснення своїх прагнень»¹¹⁶⁹. Тож ідеологія УРДП поставала не з якоїсь теоретичної філософсько-світоглядної схеми, а з практичного досвіду життя сучасних їй поколінь української нації. Досвідом цим для нації був так званий побудований в

¹¹⁶⁷ Там само. – С. 61–62.

¹¹⁶⁸ *Гришко В. І.* До питання про світогляд і ідеологію УРДП / В. І. Гришко // Резолюції та окремі доповіді IV-го з'їзду Української революційно-демократичної партії. – Б.м.: Вид-во ЦК УРДП, «Наші позиції», 1955. – С. 6.

¹¹⁶⁹ Там само. – С. 6–7.

СРСР соціалізм, а отже, специфіка, піонерство й місія УРДП полягала в тому, аби бути виразником і організуючим осередком ідеологічної кристалізації хаотичних думок і настроїв людей і ненависників «здійсненого соціалізму». Тобто підготовки до боротьби тих сил, що народилися всередині самої системи, чи навіть більше – народилися від тієї самої системи (радянської), «стаючи її запереченням не з зовні, а з самого її нутра», і саме ці елементи й мали б виробити нове покоління і нове бачення розвитку народу й країни.

Виходячи зі сказаного вище, В. Гришко підсумував, що єдиною і основною ідеєю УРДП була демократія як «єдино мислимий і єдино бажаний нашим народам сьогодні й нашим поколінням зокрема ідеал суспільного ладу для України сьогодні» і насамперед тому, що демократія є протилежністю пануючому на той час в УРСР ладові «здійсненого соціалізму»¹¹⁷⁰. Разом з цим ідеолог УРДП зауважував, що його однопартійці не є прихильниками капіталізму й що західна ліберально-капіталістична демократія перебувала у стані перманентної кризи своєї недосконалості, й тому демократія революційних демократів має бути іншою, новою, позбавленою тих недоліків, які вона має у західному світі з її застарілими соціально-класовими протиріччями.

При цьому партія прагла використати позитив соціальних перетворень, що сталися від 1917 р. під час остаточного прощання з капіталізмом, але водночас визнавала існування в майбутній самостійній Україні приватної власності. Зокрема, така позиція вважалася аксіомою, коли йшлося про селянську трудову приватну власність на землю і на продукти своєї праці. Разом з тим революційні демократи не збиралися відкидати удержавлення промисловості, її державне планування або ж кооперацію в промисловості та торгівлі чи інші форми організації господарського життя, що вже прижилися за радянського соціалізму, тощо. Водночас партія стояла за ліквідацію колгоспної системи. Отже, узагальнював В. Гришко,

¹¹⁷⁰ Там само. – С. 10.

революційні демократи «не є принципові ліквідатори певних вигідних нашому народові форм усупільнення, хоч би це й дійсно були соціалістичні форми господарства, – так само, як ми не є принципові реставратори капіталізму»¹¹⁷¹.

Інший ідеолог УРДП С. Підгайний, у свою чергу, наголосив, що партія «стоїть за революційне знесення колгоспної системи» та за розкріпачення робітників фабрик і заводів¹¹⁷².

УРДП розглядала демократію насамперед як свободу людської індивідуальності, а отже, й свободу господарської діяльності та господарського змагання. «В ситуації, в якій є сьогодні наш народ, – наголошував В. Гришко, – запровадження демократії означає не тільки свободу приватної власності і приватного змагання на полі господарської діяльності, але і свободу також для розвитку усупільнених форм господарства й їх змагання з приватними формами»¹¹⁷³. Ідеолог УРДП відверто заявив, що конкретно історичною формою демократичної держави для партії є УНР, проте, на відміну від «старих уенерівців», об'єктом діяльності партії стали «українські покоління підсоветської формації». При цьому, прагнучи виробити так звану «синтезу української державницької думки і творення нової української демократичної держави», І. Багрянний закликав своїх однопартійців вивчати державницьку концепцію В. Липинського¹¹⁷⁴. Йшлося, власне, про розуміння традиціоналізму та патріотизму, зокрема у вихованні молоді, коли малося на увазі багрянівське твердження, що основою будь-якої національної молодіжної організації має бути «не

¹¹⁷¹ Там само. – С. 12.

¹¹⁷² Підгайний С. О. Громадський сектор діяльності УРДП (Письмове слово Члена ЦК УРДП С. О. Підгайного до делегатів Четвертого з'їзду УРДП) / С. О. Підгайний // Резолюції та окремі доповіді IV-го з'їзду Української революційно-демократичної партії. – Б.м.: Наші позиції, 1955. – С. 23–24.

¹¹⁷³ Гришко В. І. До питання про світогляд і ідеологію УРДП / В. І. Гришко // Резолюції та окремі доповіді IV-го з'їзду Української революційно-демократичної партії. – Б.м.: Вид-во ЦК УРДП, «Наші позиції», 1955. – С. 13.

¹¹⁷⁴ Там само. – С. 14–15.

націоналістичний шовінізм, а український територіальний патріотизм, про який так твердив наш славний соціолог В. Липинський»¹¹⁷⁵.

Відтак, резюмував С. Підгайний, УРДП вбачалася його однопартійцями як «нова і ще незнана в історії України політична сила», як синтеза цілої визвольної боротьби української нації, позаяк «дотеперішній український визвольний політичний рух мав на собі печать доктринерства або був п'ятим колесом до соціалістичного комуністичного чи фашистівського воза»¹¹⁷⁶. Більше того, ця партійна синтеза, на його думку, «має на довгі віки покласти підвалини розвитку, свободи і торжества української нації в світі»¹¹⁷⁷.

З'їзд не виробив нової редакції програми партії. Як значав на ньому І. Багрянний, програмові засади УРДП мали залишатися незмінними: «І тим більше ми не маємо потреби щось у нашій політичній програмі міняти, що вона не тільки витримала іспит, а ще й стала взірцем для інших політичних новопосталих партій і рухів»¹¹⁷⁸. Крім того, лідер УРДП пафосно додав, що під впливом їхньої політичної програми «багато чого зревизували в себе і багато чого запозичили, зіпхнуті з власних позицій нашою програмою й нашою ідеологією» й старі деякі партії¹¹⁷⁹. Як приклад, ним були вказані, зокрема, бандерівська ОУН(р) та Селянська партія – СЗСУ.

По закінченні з'їзду, наприкінці квітня 1955 р. у Західній Німеччині при ЦК УРДП було створено Спеціальну Комісію для побороення диверсій і провокацій радянського т. зв. «Комітету за возвращеніє на Родіну», а вже в перших днях травня з метою

¹¹⁷⁵ *Багрянний І.* До проблем молоді / Іван Багрянний // Багрянний І. Публіцистика: доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе. – К., 1996. – С. 145.

¹¹⁷⁶ *Підгайний С. О.* Громадський сектор діяльності УРДП (Письмове слово Члена ЦК УРДП С. О. Підгайного до делегатів Четвертого з'їзду УРДП) / С. О. Підгайний // Резолюції та окремі доповіді IV-го з'їзду Української революційно-демократичної партії. – Б.м.: Наші позиції, 1955. – С. 22–23.

¹¹⁷⁷ Там само.

¹¹⁷⁸ *Багрянний І.* З приводу нашої програми та світогляду / Іван Багрянний // Наші позиції. – 1955. – Ч. 1/23. – С. 62.

¹¹⁷⁹ Там само. – С. 62–63.

пропагандивного протистояння цій структурі видано перше число партійного бюлетеня «Ми ще повернемося!»¹¹⁸⁰.

Потім у Великій Британії 28–29 травня 1955 р. відбулася *VI крайова конференція УРДП в Англії*, на якій було прийнято низку практичних рішень місцевого характеру, обговорено питання ідеології й обрано новий Крайовий комітет тощо. 14 серпня 1955 р. свою *II крайову конференцію провела УРДП Франції*. Варто також згадати й про ротацію представника партії в керівному органі УНРади. На початку червня 1955 р. через стан здоров'я склав свої повноваження член президії й заступник голови УНРади І. Багрянний, якого за рішенням Секретаріату ЦК УРДП в УНРаді змінив *М. Воскобійник*¹¹⁸¹.

Після смерті І. Багряного у 1963 р. тільки на *VI з'їзді партії*, що відбувся в грудні 1970 р., розглядалися програмові засади партії. Та й то практично стрижневу частину Програми УРДП 1970 р. становили «Програмові засади», оформлені її II з'їздом у 1948 р. Різниця полягала хіба що у тому, як справедливо зазначав один з тогочасних партійців, що «тільки їх більш конкретизовано й уточнено, а в зв'язку з цим також поширено та уяскравлено – без жодної зміни в самій їхній суті»¹¹⁸². У подальші роки програма партії суттєво не переглядалася.

Отже, УРДП на чолі з І. Багряним позиціонувала себе в еміграційному партійному середовищі як партія нового типу, що прагла органічно поєднати ліпші здобутки як соціалістичного ладу, так і капіталістичного, як силу універсальної політичної ідеології, партію «національної трудової аристократії» – проводиря цілої української нації. Фактично УРДП займала лівоцентристську позицію.

Програма УРДП передбачала боротьбу проти радянського режиму і створення Української Держави, яка б «простяглася

¹¹⁸⁰ Резолюції та окремі доповіді IV-го з'їзду Української революційно-демократичної партії. – Б.м.: Наші позиції, 1955. – С. 78–79.

¹¹⁸¹ Там само. – С. 78–80.

¹¹⁸² *Гривас І.* Політичне шарлатанство «фіктивників» та справжній зміст Програми УРДП / Іван Гривас. – Новий Ульм: Вид-во «Українські вісті», 1978. – С. 7.

від Карпатських гір і закарпатських схилів аж до Дону і від Білоруси до Чорного моря»¹¹⁸³. У боротьбі за таку державність партія не орієнтувалася на жодну окупацію чи війну за новий перерозподіл світу, а лише на повалення антинародної комуністичної системи силами визвольних революційних рухів в самій Україні та за підтримки і співдії вільного світу. Єдиною і основною ідеєю суспільного устрою УРДП вважала демократію як «єдино мислимий і єдино бажаний нашим народам сьогодні й нашим поколінням зокрема ідеал суспільного ладу для України сьогодні»¹¹⁸⁴. Разом з цим, партійці УРДП не були прихильниками капіталізму, вважали, що західна ліберально-капіталістична демократія перебувала у стані перманентної кризи й тому демократія революційних демократів повинна бути іншою, новою, позбавленою тих недоліків, які вона має у західному світі з її застарілими соціально-класовими протиріччями.

¹¹⁸³ Багрянний І. Боротьба проти московського імперіялізму й Українська Національна Рада. Доповідь виголошена в Англії. Запитання та відповіді / Іван Багрянний. – Новий Ульм: Вид-во «Українські вісті», 1954. – С. 86.

¹¹⁸⁴ Гришко В. І. До питання про світогляд і ідеологію УРДП / В. І. Гришко // Резолюції та окремі доповіді IV-го з'їзду Української революційно-демократичної партії. – Б.м.: Вид-во ЦК УРДП, «Наші позиції», 1955. – С. 10.

РОЗДІЛ 10

Тетяна ШЕВЧЕНКО

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗАСАДИ МАЙБУТНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Вперше історія дисидентського руху почала висвітлюватися в українських еміграційних медіа – на сторінках газет та журналів, інформаційних бюлетенів, в ефірах радіопередач україномовних редакцій «Голосу Америки» і «Свободи». Вони публікували та озвучували твори самвидаву, подавали літературознавчі огляди, хронологічну та публіцистичну інформацію про дисидентський рух в УРСР, діяльність окремих дисидентів та їхнє переслідування владою¹¹⁸⁵. З початку 1970-х років з'явилися перші наукові розвідки, присвячені дисидентському руху в Україні – Дж. Бьорча «The Ukrainian Nationalist Movement in the U.S.S.R. Since 1956» (Лондон, 1971), Кеннета Фармера «Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy» (Гаага, 1980), Ярослава Білоцерковця «Soviet Ukrainian Dissent: A Study of Political Alienation» (б.м., 1988) та ін.¹¹⁸⁶

Одним із перших досліджень у незалежній Україні, присвячених українським дисидентам, стала монографія Г. Касьянова «Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору

¹¹⁸⁵ Огляд джерел з історії становлення та діяльності дисидентського руху див., напр., в: *Данилюк Ю. З., Бажан О. Г.* Опозиція в Україні: друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст. – К.: Рідний край, 2000. – С. 4–8; *Касьянов Г.* Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. – К.: Либідь, 1995. – С. 6.

¹¹⁸⁶ Детальніше огляд зарубіжної історіографії дисидентського руху в Україні подано в: *Данилюк Ю. З., Бажан О. Г.* Опозиція в Україні... – С. 9–15; *Касьянов Г.* Незгодні... – С. 6–8.

1960 – 80-х років» (Київ, 1995). Спираючись на архівні матеріали та свідчення учасників руху, автор показує процес зародження дисидентства, його протистояння між дисидентами та радянською владою. Г. Касьянов підкреслює радянську генезу руху опору української інтелігенції, який виріс із радянської системи, спирався на її ідейні засади, юридичні норми і прецеденти. Діяльність УРСС («справа юристів») Г. Касьянов розглядає в контексті пошуків нових форм і методів політичного опору радянській системі на Західній Україні, які б дозволили діяти проти системи у рамках неї самої без використання ідеології ОУН. При цьому як у випадку ОУН, так і у випадку групи Лук'яненка, спільною метою було досягнення незалежності України¹¹⁸⁷. А. Русначенко, автор монографії «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років» (Київ, 1998), бачить у дисидентстві логічне завершення руху опору, що тривав від часів УНР і націонал-комунізму, та був продовжений інтегральним націоналізмом. Ю. Данилюк та О. Бажан у монографії «Опозиція в Україні: друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.» (Київ, 2000) пишуть про зростання напруження в усіх прошарках українського суспільства наприкінці 1950-х – у 1980-х рр., викликане насамперед політикою русифікації, зневагою до національних, історичних, культурних традицій українського народу. Цей період позначений формуванням сил, здатних «до активної боротьби за духовне відродження Батьківщини, її ствердження як незалежної держави»¹¹⁸⁸.

Політична програма Української Робітничо-Селянської Спілки під керівництвом Левка Лук'яненка (1959 р.)

Одним із яскравих проявів опору радянській системі та боротьби за незалежність стала діяльність на Західній Україні наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Української Робітничо-Селянської Спілки (УРСС) під керівництвом

¹¹⁸⁷ Касьянов Г. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. – С. 35.

¹¹⁸⁸ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні... – С. 41.

Левка Лук'яненко. Фундатором УРСС був виходець з Північно-східної України, комуніст, штатний пропагандист Радехівського районного комітету КПУ *Левко Лук'яненко* (нар. 1928 р.). Л. Лук'яненко, випускник юридичного факультету Московського держуніверситету, з вересня 1958 р. працював штатним пропагандистом Радехівського райкому партії (Львівська обл.). У 1958 р. Л. Лук'яненко разом із кількома західними українцями – партійним працівником Степаном Віруном та завідуючим сільським клубом Василем Луцьківим – створили підпільну групу з умовною назвою УРСС¹¹⁸⁹.

З метою пошуків нових симпатиків у середині 1959 р. Л. Лук'яненко перейшов працювати до Глинянського району Львівської області, де перевівся з райкому партії до адвокатури. Тут він познайомився з Іваном Кандибою, завідувачем районної юридичної консультації. За прикладом Л. Лук'яненка, Кандиба перейшов працювати до адвокатури м. Перемишляни Львівської області, щоб знаходити нових однодумців¹¹⁹⁰. У грудні 1958 р. Верховна Рада СРСР значно розширила права адвокатів, схваливши нове Основи законодавства про судоустрій, Основи кримінального законодавства, Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік. Вочевидь, це стало додатковою причиною переходу до адвокатури Л. Лук'яненка та І. Кандиби.

Пізніше Львівське обласне управління КГБ повідомляло, що до антирадянської діяльності УРСС було залучено близько 30 осіб¹¹⁹¹. Цифра видається сучасним дослідникам перебільшеною, оскільки з діяльністю Спілки, її програмовими документами були ознайомлені переважно друзі, родичі чи добрі знайомі організаторів¹¹⁹². Натомість до ядра активних діячів належали лише три особи – Лук'яненко, Кандиба і Вірун, які працювали у Львівській області. При цьому у примітках до розширеного проекту програми УРСС згадуєть-

¹¹⁸⁹ *Лук'яненко Л.* Сповідь у камері смертників. – К., 1991. – С. 21.

¹¹⁹⁰ Там само. – К., 1991. – С. 22.

¹¹⁹¹ *Касьянов Г.* Незгодні... – С. 35.

¹¹⁹² Там само. – С. 35.

ся про існування якоїсь «лівобережної групи», за дорученням якої у другій половині 1959 р. було написано цей проект¹¹⁹³.

Попри «відлигу», організатори УРСС були свідомі, що з огляду на характер діяльності та можливості радянських репресивних органів умови для проведення агітації і пропаганди були несприятливі, не кажучи вже про створення розгалуженої організації¹¹⁹⁴. На нашу думку, була ще одна додаткова складність у проведенні агітаційної роботи – приналежність провідних членів Спілки – Лук'яненка і Кандиби – до системи радянського правосуддя, яке не викликало у співгромадян довіри. Г. Касьянов назвав Лук'яненка і Кандибу «представниками радянського державного істеблішменту»¹¹⁹⁵. Ця точка зору є дуже контроверсійною з огляду на цілковите відчуження радянського населення від правосуддя і закону та на те, що юристи не належали до престижного соціального прошарку в СРСР. Сучасні російські дослідники радянського права прямо пишуть про «відсутність поваги до закону, загальне презирство до юристів, характерне для всього радянського періоду»¹¹⁹⁶. При цьому адвокатура, яка формально належала до громадських організацій, фактично була частиною партійно-державної структури¹¹⁹⁷.

Август Рубанов, один із провідних радянських фахівців у з цивільного права, охарактеризував місце радянських юристів у суспільстві: «Глибока своєрідність Радянського Союзу полягала в тому, що в ньому існувало відчуження населення від системи правосуддя, і, отже, відповідне соціальне ставлення до професійних юристів. Це ставлення бере початок в історії Росії. Хотілось би підкреслити, що воно було притаманне широким

¹¹⁹³ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні.

¹¹⁹⁴ Касьянов Г. Незгодні... – С. 35.

¹¹⁹⁵ Там само. – С. 36.

¹¹⁹⁶ Соломатин Е. Н. Отечественная адвокатура в условиях формирования административно-командной системы Советского общества // Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки. – 2009. – № 2-2. – С. 283.

¹¹⁹⁷ Там само. – С. 287.

масам населення, а не лише вищим, освіченим прошаркам [...].

Можливо я помиляюсь, але мені здається, що це пояснювалось насамперед тим, що в тисячолітній історії Росії здійснення правосуддя було завжди функцією самодержавства, причому в останні два століття російський самодержець був також центральною фігурою в церковному житті [...].

Події у нашій країні, які розгорнулися в ХХ столітті, досить серйозно поглибили відчуження населення від правосуддя, закону і, відповідно, від юристів як представників професії. Достатньо згадати про великий терор 30-х рр. ХХ ст., численні показові судові процеси, ГУЛАГ і все, що його супроводжувало. Всі ці заходи були спрямовані на те, щоб залякати населення країни. Простежувалась також тенденція припинити можливі контакти з навколишнім світом [...].

Підсумовуючи, слід зауважити, що в Радянському Союзі особи, які професійно давали поради іншим особам та представляли їх у судах, зовсім не були престижним соціальним прошарком. Якщо можна так висловитися, вони існували у путах тоталітарного політичного та економічного устрою»¹¹⁹⁸.

Організатори УРСС позитивно ставились до збройної боротьби українського націоналістичного підпілля, для Л. Лук'яненка «Бандера був справжній національний герой»¹¹⁹⁹. Проте самі вони планували діяти ненасильницькими, по можливості легальними методами, у досягненні головної мети – незалежності України. У свої спогадах за Л. Лук'яненко пояснював:

«Перехід до агітації витікав не з ненависті до зброї, а з ясного розуміння неможливості її: з історії-бо знаємо, що після поразки народу у всенародній боротьбі та широкому масовому русі наступає період суму і розчарувань завдовжки в ціле покоління [...]. Славне покоління бандерівців виконало свою історичну місію і більше від нього чекати нічого не можна

¹¹⁹⁸ Несколько вопросов Августу Рубанову // Человек и его время: Жизнь и работа Августа Рубанова / сост. и отв. ред. О. А. Хазова. – М.: Wolters Kluwer, 2006. – С. 112–113.

¹¹⁹⁹ Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників... – С. 122.

було. Завдання ж діячів проміжкових стадій, коли попередній масовий рух зазнав поразки і видохся, а до нового масового руху ще далеко, в тому й полягає, щоб боротися супроти апатії, зневіри [...]. Завдання ж полягає в підготовці народу до нового масового руху за національну свободу. Для такої праці потрібні не скоростріл з багнетом, а натхненне слово в перемогу добра над злом, свободи над рабством, залежних, колоніальних народів над імперією»¹²⁰⁰. Головним для засновників УРСС було підтримати процес розвитку національно-визвольного руху, не дати йому згаснути після розгрому УПА¹²⁰¹. З цією метою й планувалося створення партії, яка за сприятливих обставин мала стати легальною¹²⁰².

7 листопада 1960 р. у львівському помешканні І. Кандиби відбулась нарада засновників Спілки, присвячена опрацюванню програмних засад УРСС. Окрім уже названих чотирьох засновників УРСС, був там був присутній агент КГБ – слухач Львівської обласної партшколи М. Ващук. Під час зустрічі 7 листопада 1960 р. обговорювану програму було вирішено пом'якшити через її гостроту. На наступній зустрічі, 22 січня 1961 р., Л. Лук'яненко мав представити проект іншої, поміркованішої програми, яка фігурувала у матеріалах слідства під назвою «нотатки»¹²⁰³.

Теоретична основа проекту програми. На пропозицію Л. Лук'яненка за основу проекту програми було взято радянський варіант марксизму. У 5 пункті проекту програми зазначалось: «УРСС стоїть на ґрунті міжнародного комунізму і поділяє теорію революційного марксизму-ленінізму [...]. Марксизм-ленінізм як наука про закони розвитку природи і суспільства, про революцію експлуатованих мас і національне визволення, про перемогу соціалізму і будівництво комунізму є ідейною зброєю УРСС. Вивчення і оволодіння цією зброєю є одним із важливіших завдань кожного члена УРСС, бо

¹²⁰⁰ Там само. – С. 22–23.

¹²⁰¹ Касьянов Г. Незгодні... – С. 35.

¹²⁰² Там само.

¹²⁰³ Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. – К., 1991. – С. 22, 113.

знання марксизму-ленінізму вказують на бездонне провалля між сучасною радянською дійсністю і тими ідеалами, за які боролися пролетарі усіх країн із їх вождями: Марксом, Енгельсом і Леніним [...]»¹²⁰⁴.

Автор програми пояснював свій вибір, по-перше, позитивним світоглядним значенням теорії марксизму-ленінізму «у класичному вигляді»; по-друге, відмінністю цієї теорії від практичної діяльності КПРС; по-третє, популярністю марксизму серед колоніальних народів світу, на моральну підтримку яких розраховували спілчани; по-четверте, група планувала залучити до своїх лав людей з вищою освітою, з-поміж яких, мовляв, марксизм-ленінізм був настільки сильно вкорінений, що іншої теоретичної бази вони не сприйняли б¹²⁰⁵.

Головним опонентом обраної теоретичної бази виступив Іван Кандиба, який заявив, що марксизм-ленінізм «остогид народів».¹²⁰⁶ Хоча учасники наради загалом погодилися із І. Кандибою, реальної альтернативи марксизму-ленінізму висунуто не було. Отже, Л. Лук'яненко залишив за УРСС марксизм-ленінізм як теоретичну основу, наполягаючи на позитивному значенні його «справжнього змісту» та суперечності з діяльністю КПРС:

«В руках теперішнього керівництва марксизм-ленінізм служить засобом удосконалення методів і форм експлуатації народів, скринєю цитат, з якої в залежності від потреб виймаються то одні, то другі цитати, для прикриття політики, яка насправді є виразом матеріальних інтересів правлячої касты [...]. Ми [...] повинні постійно вивчати теорію марксизму-

¹²⁰⁴ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні!... – С. 14. Цитування даного фрагменту документу Г. Касьяновим містить додаткову деталь, відсутню у книжці Л. Лук'яненка, – характерний для радянської риторики епітет «геніальний» перед «вождями»: «із їх геніальними вождями». Касьянов Г. Незгодні... – С. 37.

¹²⁰⁵ Там само.

¹²⁰⁶ Цит. з усного інтерв'ю І. Кандиби Г. Касьянову за: Касьянов Г. Незгодні... – С. 37.

ленінізму і доносити її справжній зміст до народу, розкривати лицемірство і брехливість бюрократичного керівництва, показувати на конкретних прикладах, з одного боку, суперечності між практичною діяльністю КППРС і її власними гаслами, а з іншого – суперечності між практичною діяльністю КППРС і головними ідеями марксизму-ленінізму»¹²⁰⁷.

На думку Г. Касьянова, подібний підхід перегукувався з ревізіоністськими течіями в комуністичних партіях Західної Європи та соцтабору, які не підважували марксизм-ленінізм у «чистому вигляді», але визнавали його «викривлення» при втіленні у реальне життя¹²⁰⁸. А в українській традиції був продовженням проєктів української соціалістів початку ХХ ст. та націонал-комуністів 1920-х рр.¹²⁰⁹ Аналогічну точку зору має А. Русначенко¹²¹⁰. Ю. Данилюк та О. Бажан обмежились констатацією приналежності УРСС до організацій націонал-комуністичного спрямування¹²¹¹.

Сам же Л. Лук'яненко вважав політичну платформу УРСС проміжною ланкою «поміж двох етапів наших визвольних змагань: до УРСС всі прояви боротьби ідуть в основному під гаслами збройної боротьби. Навіть ті групи, що зброї не мали, розглядали її як головне знаряддя своєї тактики. Вони були відлунням минулого етапу боротьби. УРСС – новий етап»¹²¹².

На наш погляд, вибір марксизму-ленінізму міг бути насамперед пов'язаний, по-перше, з марксистськими поглядами самого Л. Лук'яненка, а по-друге, із його незнанням у таких самих деталях інших теоретичних вчень. Натомість мало ймовірним нам видається пояснення Г. Касьяновим вибору марксизму-ленінізму неможливістю легальної діяльності Спілки на підставі немарксистських вчень. Адже фундаторам

¹²⁰⁷ Цит. за: Касьянов Г. Незгодні... – С. 37–38.

¹²⁰⁸ Там само. – С. 38.

¹²⁰⁹ Там само. – С. 38–39.

¹²¹⁰ Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998.

¹²¹¹ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні... – С. 120–121.

¹²¹² Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників... – С. 22.

УРСС було добре відомо, що будь-яка діяльність, скерована на критику існуючої радянської дійсності – а тим більше, партійної практики, – не схвалена наперед радянськими чи партійними органами, спецслужбами тощо, означала автоматичне протиставлення себе радянській державі та її репресивному апаратові.

Шляхи реалізації програми. Пропозиція В. Луцьківа піти шляхом організації збройного підпілля була однозначно відкинута всіма учасниками наради 7 листопада 1960 р. Натомість було погоджено використовувати мирні, конституційні методи, що знайшло своє відображення в проєкті програми партії¹²¹³.

В умовному вступі до Програми констатувалось, що Радянський Союз, як і Російська імперія, не можуть дати українському народові щастя – матеріальну забезпеченість та політичну свободу:

«Українська економіка по-старому залишається колоніальною, понад 40-мільйонний український народ не має жодних політичних свобод і по-старому лишається рабом бюрократичного російського або зрусифікованого чиновництва»¹²¹⁴.

Такий стан названо причиною розгортання нового етапу боротьби за самостійність України найбільш свідомих робітників і селян, об'єднаних у розрізнені гуртки, які «розпорошені по всій Україні і не мають зв'язків між собою»¹²¹⁵.

Метою діяльності УРСС проголошувалась боротьба «за таку самостійну Україну, яка, високо забезпечуючи матеріальні й духовні потреби своїх громадян на ґрунті незалежної економіки, розвивалася б у напрямку до комунізму, по-друге, у якій би всі громадяни дійсно користувалися б політичними свободами і визначали напрямок економічного і політичного розвитку України»¹²¹⁶.

¹²¹³ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! – К., 1994. – С. 11.

¹²¹⁴ Там само. – С. 10.

¹²¹⁵ Там само.

¹²¹⁶ Там само. – С. 11.

Перед українцями як колоніально гнобленим народом програма поставила два завдання: *соціальне та національне визволення*. Втім, перше завдання, «втілення від власних експлуататорів», вже вважалось розв'язане «пролетарськими революціями». Друге, «повалення колоніального гніту та завоювання національної незалежності», ще мало бути вирішене¹²¹⁷.

При цьому погляд фундаторів УРСС на духовний стан українського народу та його протестний потенціал, висловлений вже у першому пункті програми, був дуже оптимістичний: «Природньо, що століття соціального гніту і колоніального рабства не пройшли дарма: змінився український народ, але прагнення його до національної свободи, до державної незалежності, до виведення України на шляхи самостійної внутрішньої і зовнішньої політики не потухло, а, навпаки, з кожним десятиріччям зміцнюється, оволодіваючи думками все ширшого кола людей різних класів і верств українського суспільства»¹²¹⁸.

Цю думку розвиває шостий пункт програми, який дає оцінку тогочасного становища України в СРСР та пояснює тактику боротьби УРСС: «Ідея створення самостійної України зі своєю міцною економікою і високорозвиненою національною культурою здавна охоплює світлі голови нашої нації, а скривджений український люд завжди жадав і, при нагоді, відчайдушно воював за самостійність, з якою він пов'язує всі свої надії на кращу долю. Вся історія України свідчить про те, що прагнення до самостійності розвивається все ширше, боротьба стає все запеклішою [...]»¹²¹⁹.

Фундатори УРСС не мали сумніву, що «день, коли український народ піднесе руку для вирішення цього питання, буде днем виходу України зі складу СРСР»¹²²⁰. При чому таким відповідним днем вони вважали день теперішній, коли «по

¹²¹⁷ Там само. – С. 12.

¹²¹⁸ Там само.

¹²¹⁹ Там само. – С. 14.

¹²²⁰ Там само. – С. 20.

всій Україні зростає розуміння того, що головною причиною всіх наших матеріальних нестатків і злиднів, головною причиною політичного безправ'я народу є одне: відсутність національної незалежності. Все швидше розливаються хвилі обурення з приводу того, що на всій земній кулі ми, українці, один і єдиний понад 40-мільйонний народ, що досі ще терпить колоніальне ярмо [...]»¹²²¹.

Тактика політичної боротьби. Шостий пункт програми УРСС, спираючись на марксистське розуміння розвитку продуктивних сил та його наслідків для суспільно-політичного життя, а також на критику політики радянського партійного керівництва і бюрократичного чиновництва, накреслив два етапи боротьби за самостійність. *Перший* – «боротьба за демократичні свободи, за політичні права» разом з іншими народами СРСР: «Всі народи Радянського Союзу стогнуть під ярмом рабської неволі. Це ярмо вже старе, і український народ разом з іншими радянськими народами скоро розіб'є його на тріски»¹²²². «[...] Перш ніж ставити питання про вихід України із Союзу, неминуче повинно бути поставлене завдання завоювання демократичних свобод – не паперових прав на демократичні свободи, які ми маємо по Конституції, – а реальної можливості користуватися демократичними правами і свободами»¹²²³. Одинадцятий пункт програми розширював це завдання, передбачаючи боротьбу за демократизацію суспільно-політичного життя загалом у СРСР¹²²⁴.

Найближчим же завданням УРСС названо «викривати перед робітниками і селянами непримиренну протилежність їхніх інтересів інтересам бюрократичного чиновництва і примушувати керівництво робити поступки у бік розширення демократичних свобод народу»¹²²⁵.

Іншими словами завдання УРСС було сформульовано у

¹²²¹ Там само. – С. 24.

¹²²² Там само. – С. 14.

¹²²³ Там само. – С. 11.

¹²²⁴ Там само. – С. 25.

¹²²⁵ Там само. – С. 16.

восьмому пункті програми, який характеризував колоніальне становище України у складі СРСР з економічної та політичної точки зору: «УРСС ставить своїм завданням виявити перед робітниками і селянами непримиренність інтересів української нації сучасному становищу України, з'ясувати народові історичне значення, характер і умови виходу України зі складу Союзу СРС, який він має вчинити.

Якщо ти, робітнику України, не хочеш, щоб тебе грабували і обдурювали витонченою соціальною демагогією, ставай під прапор боротьби за вихід України зі складу Союзу, який тепер підняла УРСС!»¹²²⁶.

У дев'ятому пункті програми одним із нагальних завдань названо боротьбу «проти брехливої пропаганди, яка, трактуючи проблему відмирання націй і національних мов як справу недалекого майбутнього¹²²⁷, прагне тим самим знецінити саму ідею самостійної України і таким чином відвернути маси від національної визвольної боротьби»¹²²⁸.

В контексті проголошених цінностей інтернаціоналізму УРСС закликала «боротися проти авторитарності, яка завжди несе в собі готовність новим темним мороком спуститися на людей малих національностей»¹²²⁹.

Зокрема, у боротьбі з розвитком авторитарності, коли «диктатуру пролетаріату було замінено диктатурою партії», пропонувалось змінити порядок обрання кандидатів у депутати; вести відкриту радіотрансляцію всіх засідань усіх рад депутатів; впровадити регулярну підзвітність депутатів виборцям, а в разі невиконання депутатами їхніх обов'язків – відкликати їх та обирати нових; скасувати помісячну зарплату депутатам; допускати можливість арешту чи притягнення до кримінальної відповідальності депутатів УРСР лише за згодою

¹²²⁶ Там само. – С. 18.

¹²²⁷ Питання об'єднання націй та мов програма УРСС розглядала в іншому контексті – перемоги соціалізму у світовому масштабі (*Лук'яненко Л.* Не дам загинуть Україні!... – С. 23–24).

¹²²⁸ *Лук'яненко Л.* Не дам загинуть Україні!... – С. 24.

¹²²⁹ Там само. – С. 25.

Верховної Ради; надати громадянам можливість звертатися до депутатів усіх рівнів та органів державного управління зі скаргами¹²³⁰.

Для ліквідації партійної диктатури та незалежнення судово-слідчих органів від партійних організацій пропонувалося дотримуватися демократичних норм Конституції; обирати кандидатів у судді не партійним керівництвом, але народом; скасувати посади партійної номенклатури; не обирати суддів і прокурорів з-поміж членів комуністичної партії; скасувати виключне судочинство для членів компартії, яке дозволяло віддавати їх під суд лише після виключення з партії; встановити відкритий розгляд усіх політичних кримінальних справ у судах; заборонити відбувати за межами України покарання громадянам УРСР¹²³¹.

До цього ж етапу належала боротьба за надання національного характеру складу армії на території України та зміну терміну військової служби:

«1) всі українці в умовах мирного часу проходили військову службу на території України;

2) справою честі і національної гордості українського солдата є завдання охорони української землі. Тому на сухопутних кордонах України повинен стояти український солдат, на морських – український матрос, в повітрі над Україною повинен бути український пілот;

3) республіканська армія повинна мати національний командний склад, який би здійснював навчання солдат українською мовою;

4) термін служби повинен бути скорочений до такого, який є дійсно необхідний для оволодіння даною військовою спеціальністю»¹²³².

З огляду на відсутність у Радянському Союзі політичних свобод УРСР вимагала «повної свободи слова, ніякою цензурою

¹²³⁰ Там само. – С. 26.

¹²³¹ Там само. – С. 26–27.

¹²³² Там само. – С. 19.

необмеженої свободи друку», «скасування ізоляції громадян України від зовнішнього світу, ліквідації пашпортів та надання права на еміграцію»¹²³³.

З огляду на нерівноправне становище української мови та культури в УРСР Спілка пропонувала насамперед матеріально забезпечити їхній розвиток: укомплектувати навчальні заклади та бібліотеки літературою з усіх галузей знань українською мовою, наповнити репертуар театрів національним змістом, українізувати кіно тощо. Перед собою ж УРСР ставить завдання протистояти русифікації, «виявляти перед українськими трудівниками міста і села, що національна мова і культура мають величезну вагу [...] як фактори, що об'єднують націю, як фактори, на ґрунті яких виховується любов до свого народу, до своєї Батьківщини [...]; виявляти перед трудовим народом України, що прагнення бюрократії відтіснити українську мову в село, прагнення стерти й почуття національної гордості, мають під собою матеріальні підвалини. Знищення почуття національної гордості означає знищення одного з найбільших чинників, що рухають людей на боротьбу проти колоніального стану своєї Батьківщини. Знищити почуття національної гордості – значить зробити ще один крок на шляху заволодіння багатствами України». Тому УРСР підтримуватиме всі акції протесту, спрямовані на боротьбу за «зростання й розширення української літератури, культури й мистецтва» та зняття цензури з усіх напрямків літератури¹²³⁴.

З огляду на нещадну експлуатацію робітників та їхнє усунення від керівництва промисловістю УРСР вимагав надання права і можливості трудовим колективам обирати і скидати своє керівництво; встановити законом державне регулювання зарплатні на підставі тарифів профспілок, затверджених робітниками; значно підвищити зарплатню всім робітникам фізичної праці; скасувати посередні податки та податок на прибуток; скасувати надурочні роботи та суворо

¹²³³ Там само. – С. 21.

¹²³⁴ Там само. – С. 28.

дотримуватись режиму трудового дня; заборонити нічну працю на підприємствах за виключенням тих, де це неможливо зробити з технічних причин; вести облік вакантних посад на територіях рад, реєструвати безробітних та допомагати їм знайти роботу; надати право громадянам подавати в суд на чиновників без попередніх скарг¹²³⁵. Це був чи не перший заклик кінця 1950-х – початку 1960-х рр. до всіх громадян саме словом через усенародну дискусію, через фахове обговорення державних проблем змінювати докорінно тоталітарне суспільство¹²³⁶.

Головною умовою поліпшення життя українських селян програма УРСС називала вихід України зі складу СРСР. До цього часу Спілка поставила собі за завдання боротися за приведення у відповідність цін на сільськогосподарську продукцію до цін на промислові товари; припинення тиску на селян з боку партійних і державних органів у справі обрання керівництва, обрання напрямку розвитку господарств і розподілу продукції; скасування обмеження свободи пересування селян; скасування мінімуму трудоднів і запровадження права на працю, а не обов'язку; поширення на селян повного обсягу законодавства про працю та соціальне забезпечення, насамперед у сфері охорони жіночої праці¹²³⁷.

Другий етап боротьби – «боротьба за вихід України з Союзу і утворення самостійної держави» через проведення загальноукраїнського референдуму «бути Україні у складі Союзу, чи вийти з нього і утворити самостійну державу [...]». Якщо більшість народу буде за те, щоб Україна входила до складу Союзу, УРСС припинить свою боротьбу за самостійність, якщо ж народ захоче її – визнайте його волю»¹²³⁸. При цьому програма УРСС посилалась на 14 статтю Конституції УРСР, яка зберігала за республікою право виходу із Союзу, а отже, і право

¹²³⁵ Там само. – С. 30–31.

¹²³⁶ *Обертас О.* Український самвидав. Літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). – К.: Смолоскип, 2010. – С. 97.

¹²³⁷ *Лук'яненко Л.* Не дам загинуть Україні!... – С. 31–32.

¹²³⁸ Там само. – С. 15, 20.

агітації і пропаганди за здійснення цієї статті, наприклад, писати, зберігати і розповсюджувати літературу, яка закликає до виходу України з СРСР¹²³⁹.

Ідейні засади УРСС – марксизм-ленінізм – визначає п'ятий пункт програми¹²⁴⁰: «УРСС стоїть на ґрунті міжнародного комунізму і поділяє теорію революційного марксизму-ленінізму.

У сучасний період не може бути переможним український національно-визвольний рух без керівництва з боку партії, озброєної знанням марксизму-ленінізму.

Марксизм-ленінізм, як наука про закони розвитку природи і суспільства, про революцію експлуатованих мас і національне визволення, про перемогу соціалізму і будівництва комунізму є ідейною зброєю УРСС»¹²⁴¹.

Тут же було пояснено причину звертання до марксизму-ленінізму: «Вивчення і оволодіння цією зброєю є одним із важливіших завдань кожного члена УРСС, бо знання марксизму-ленінізму вказують на безодне провалля між сучасною радянською дійсністю і тими ідеалами, за які боролися пролетарі усіх країн з їх вождями: Марксом, Енгельсом і Леніним, знання марксизму-ленінізму допомагають зрозуміти, яка саме самостійна Україна нам потрібна і як легше її досягти»¹²⁴².

УРСС стверджувала, що сучасне радянське керівництво відійшло від марксистсько-ленінського вчення і перекурило його¹²⁴³.

Шляхи досягнення мети програма Спілки визначала так: «[...] тільки конституційні: пропаганда і агітація. Від

¹²³⁹ Там само. – С. 33.

¹²⁴⁰ Про вкоріненість марксизму-ленінізму також серед російських інтелектуалів-антисталіністів доби «відлиги» див.: Zubok V. Zhivago's children. The last Russian intelligentsia. – The Belknap Press of Harvard University Press, 2009. – Р. 154-160.

¹²⁴¹ Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні!... – С. 14.

¹²⁴² Там само. – С. 14.

¹²⁴³ Там само. – С. 21.

пропаганди і агітації в підпіллі ми йдемо до організації найбільш свідомих представників маси в партію, а через партію пропаганда і агітація серед широкої маси до її об'єднання у національному масштабі»¹²⁴⁴.

Водночас УРСС оголосила, що вона не може боротися за здійснення своєї мети конституційними засобами за умов, коли Конституція стала фікцією, в країні панує примус і сваволя, а з політичними опонентами просто розправляються. Тому Спілка ставить перед своїми членами завдання вдосконалювати конспірацію. У разі провалу – якнайширше інформувати населення про суть справи, доводячи, що заарештований товариш не порушив Кримінальний кодекс УРСР і не винив злочину, а репресивні дії державних органів базуються лише на силі, а не на Кримінальному кодексі¹²⁴⁵.

Характеристика соціально-політичної історії України. Наступні після вступу пункти 1–4 програми містили екскурс у соціально-політичну історію України від часу ліквідації Запорозької Січі до сьогодення. Екскурс ілюстрував тезу: «Як на заході, так і на сході України колонізатори намагалися ліквідувати українців як людей окремої нації. Особливо широко ці колонізаторські заходи проводяться російським урядом [...]»¹²⁴⁶. При цьому констатувався колоніальний статус України в СРСР, а російські більшовики були піддані гострій критиці за «великодержавницькі шовіністичні пережитки»¹²⁴⁷.

Говорячи про «мирні засоби утримання українського народу в ярмі» російськими царями через приховування та перекручення української історії та заборону української літератури, фундатори УРСС підкреслили особливу роль знання історії для консолідації українського народу в єдину націю: «Знання народом своєї історії є одним із факторів, які забезпечують згуртованість різних елементів суспільства, своєрідним соціальним цементом, який спаює націю у єдину

¹²⁴⁴ Там само. – С. 33–34.

¹²⁴⁵ Там само. – С. 34.

¹²⁴⁶ Там само. – С. 11.

¹²⁴⁷ Там само. – С. 12.

монолітну силу перед загрозою зовнішнього ворога»¹²⁴⁸.

Характеристику радянського періоду історії містить сьомий пункт програми, який демонстрував еволюцію радянської держави «від демократичного правління до тоталітарності». Характеристика явно ідеалізує ленінський період правління, який називає демократичним, недооцінюючи роль терору як засобу управління державою та вважаючи обмеження демократичних свобод лише тимчасовим засобом боротьби із контрреволюцією, поширеним на представників «експлуататорських класів»¹²⁴⁹. Об'єктивніше творці програми підшли до аналізу сталінського періоду, зародження якого пов'язали з формуванням «багатошаблевої драбини партійно-радянської бюрократії», на яку спиралась влада Сталіна¹²⁵⁰. Відповідно, обмеження демократичних свобод, зокрема свободи слова і друку, у СРСР пов'язувалось з наступом на них партійної бюрократії, яка до того ж «безпідставно присвоїла собі право відступати від імені всього народу» і «боїться справжньої демократії, боїться втратити владу, бо не впевнена в справжності свого авторитету серед народу»¹²⁵¹. У національному питанні партійне керівництво СРСР звинувачувалось у визнанні лише на папері засад марксизму-ленінізму, які вимагали розв'язання національного питання «не з точки зору інтересів сусідньої або іншої якоїсь нації чи групи націй, а народом саме цієї нації»¹²⁵².

П'ятнадцятий пункт програми аналізував досягнення радянської промисловості і пояснював високі темпи розвитку соціалістичної економіки «надмірною експлуатацією трудящого народу» «високопоставленим радянським чиновництвом», а «радянська форма державного капіталізму» повністю усунула робітника від керівництва промисловим

¹²⁴⁸ Там само. – С. 11–12.

¹²⁴⁹ Там само. – С. 15–16.

¹²⁵⁰ Там само. – С. 16.

¹²⁵¹ Там само.

¹²⁵² Там само. – С. 20.

підприємством і стримує розвиток продуктивних сил¹²⁵³. Профспілки ж, покликані захищати працівників від експлуатації, керовані комуністами та стоять на боці партійно-державного чиновництва¹²⁵⁴.

Розвиток *сільського господарства* в Україні за останні сорок років характеризував шістнадцятий пункт програми. Стан українського селянства він визначив як «суцільне бідуння», згадавши голодомори 1933 і 1947 років як «чорні дні розплати голодною смертю за свою не згуртованість і недостатню рішучість у боротьбі за національну незалежність»¹²⁵⁵. Колективізацію УРСР назвала найдосконалішою формою експлуатації мільйонів селянства, методи її проведення – терористичними. Хоча «в революції селянство воювало за землю», тепер воно перетворилось на «придаток державної (партійної) землі» і її зовсім не має¹²⁵⁶. Програма УРСР визнавала колгоспи «прогресивною формою господарювання на селі», але вважала становище селян невільницьким, оскільки вони не є власниками землі і виробленої ними продукції, і засуджувала позбавлення селян права залишати колгоспи та встановлення мінімуму трудоднів, оскільки це перетворило селян у кріпаків¹²⁵⁷. Додатковим фактором страждань селянства програма називала нераціональне ведення сільського господарства і вивезення більшості сільськогосподарської продукції за межі України¹²⁵⁸.

Окрему увагу було приділено актуальній *тематичі національно-визвольній боротьбі народів Азії та Африки* та радянського досвіду. Підкреслювалось, що «розвиток диктатури партійної верхівки на противагу диктатурі пролетаріату і знищення політичних свобод в СРСР справили дуже негативний вплив на міжнародний пролетарський рух

¹²⁵³ Там само. – С. 29.

¹²⁵⁴ Там само.

¹²⁵⁵ Там само. – С. 31.

¹²⁵⁶ Там само.

¹²⁵⁷ Там само. – С. 31–32.

¹²⁵⁸ Там само. – С. 32.

і національно-визвольну боротьбу», радянська національна політика була піддана жорсткій критиці: «Коли ж ідеал колоніальних народів – радянська федерація – на практиці виявилась новою, більш досконалою формою колоніалізму, формою, яка забезпечує центральному російському керівництву управління економікою і політикою не тільки кожної радянської республіки зокрема і всіх разом, але й дає можливість найжорстокіше придушувати найменші прояви сепаратизму, коли центральне керівництво, позбавивши народ свободи, почало забороняти національних письменників, істориків та інших діячів культури, засилати і замучувати їх лише за те, що вони зверталися до героїчного минулого свого народу, до національних традицій, словом, за те, що вони в якійсь мірі могли сприяти зростанню національної свідомості, – тоді колоніальні народи відсахнулися від такої форми державних союзів»¹²⁵⁹.

Свою боротьбу за «національну свободу і незалежність» УРСР називав «прямим продовженням боротьби Маркса, Енгельса, Леніна проти колоніалізму, продовженням боротьби мільйонів колоніальних народів на своє національне визволення»¹²⁶⁰.

Успіхи ж антиколоніальної боротьби УРСР бачив «як один із шляхів розширення свободи й демократії, що безпосередньо сприятиме успіхам цієї боротьби за національну свободу і в Україні»¹²⁶¹. Тим більше, що фундатори спілки вважали, що «перша половина ХХ століття підготувала умови створення самостійної України»: «у роки революції були знищені експлуататорські класи і завойована, бодай, юридично, вільна Україна», внаслідок Другої світової війни було об'єднано всі українські землі¹²⁶².

Соціально-економічна сфера та соціальне питання.
Політичне питання утворення самостійної української держа-

¹²⁵⁹ Там само. – С. 13.

¹²⁶⁰ Там само. – С. 33.

¹²⁶¹ Там само. – С. 13.

¹²⁶² Там само. – С. 24.

ви програма УРСС невід'ємно пов'язувала з нагальним соціальним питанням – тогочасного життєвого рівня українського народу: «[...] Лише при наявності самостійної української держави український народ зможе повністю використовувати для себе багатства своєї землі. Ніякий розвиток демократії не може допустити велику різницю між життєвими рівнями різних частин однієї і тієї ж держави. Тому ніколи Україна у складі Союзу не розвиватиметься темпами, які відповідали б її можливостям, і тому ніколи у складі Союзу українці не житимуть відповідно до своїх багатств»¹²⁶³.

Восьмий, найрозлогіший пункт програми, містив детальний аналіз *поточного економічного становища* України в СРСР, яке оцінювалось як колоніальне з огляду на неможливість використовувати українцями «багатства своєї землі і праці на свій розсуд». ¹²⁶⁴ Причини такого становища програма УРСС розглядала в національній площині російсько-українського протистояння – російського державного керівництва та українського народу: «Тільки українцям російськими владоможцями заборонено вимагати, аби багатствами України розпоряджалися самі українці. Таку вимогу вони й українське партійно-радянське чиновництво називають націоналістичною [...]»¹²⁶⁵.

Використовуючи статистичні дані, творці програми УРСС доводили зниження темпів розвитку української промисловості та зробили висновок, що три чверті виробленої в Україні продукції відправляється за її межі, що суперечить радянській риторичі про дружбу між народами СРСР. Така ситуація отримала гостру оцінку: «Цей грабіж українського народу мовою партійної пропаганди називається дружбою соціалістичних націй, зразком інтернаціональних відносин [...]. Ми, члени УРСС, стоїмо за дружбу українського народу як з російським, так і іншими народами, але ми проти

¹²⁶³ Там само. – С. 15.

¹²⁶⁴ Там само. – С. 17.

¹²⁶⁵ Там само.

того, щоб гаслами дружби прикривали грабіж України. Ми вважаємо: щира дружба можлива лише між рівноправними, тому завоювання Україною самостійності буде якісно новим етапом у розвитку і зміцненні дружби між українським і іншими народами. На цьому новому етапі дружба не буде отьмарюватися сумним обличчям поневоленого українця [...]»¹²⁶⁶.

Причину «грабіжницького розвитку української економіки» фундатори УРСС бачили в «економічній і політичній суті союзної держави»: в Україні, яка має вищий рівень промисловості і культури землеробства, союзне керівництво відбирає її багатства у величезних розмірах, пришвидшуючи розвиток промисловості в інших місцях, та не допускає розвитку української економіки та піднесення надто високими темпами життєвого рівня українців, щоб не допустити, «щоб у складі однієї союзної держави український народ жив значно краще, ніж народи інших республік»¹²⁶⁷. Відповідно робить висновок про колоніальний статус України у складі СРСР: «У щорічному вивезенні до 3/4 національного багатства нашого народу за межі України у полягає колоніальний характер економічної політики союзного керівництва»¹²⁶⁸. Відповідно, вихід України зі складу СРСР при збереженні темпів розвитку «тільки за рахунок промисловості зразу ж забезпечить, приблизно, у чотири рази швидший розвиток продуктивних сил» або «дасть можливість збільшити заробітну плату робітникам України у чотири рази»¹²⁶⁹.

Національно-політична сфера. У ній УРСС проголошувало себе партією інтернаціоналістів, націоналізм же тлумачило в марксистсько-ленінському розумінні к ідеологію і політику, яка розпалює «національну ворожнечу і расову ненависть» і покликана «зміцнювати панування і привілеї однієї нації за рахунок пригнічення іншої». Відповідно,

¹²⁶⁶ Там само.

¹²⁶⁷ Там само.

¹²⁶⁸ Там само. – С. 18.

¹²⁶⁹ Там само.

члени УРСС мали вести «найрішучішу боротьбу з проявами націоналістичної ідеології»¹²⁷⁰.

Питання колоніального статусу України у складі СРСР розглядалось засновниками УРСС у національно-політичному ракурсі, де позбавлення українського населення політичних прав тлумачилось як складова частина «системи заходів союзного керівництва, що забезпечують утримання України у складі Союзу»¹²⁷¹. Радянська ж національна політика – як «шовіністична колонізаторська політика великоросійського союзного керівництва, яка в особливо непривабливій формі проявила всю свою жорстоку суть у засланні до східних районів Союзу цілих народів, у ліквідації їх державності, у висланні тисяч невинних людей з України»¹²⁷².

Восьмий пункт програми тлумачив колоніальне становище України як *відсутність самостійної внутрішньої і зовнішньої політики*, національну нерівноправність¹²⁷³. Зокрема пояснювалось, що ця політика визначається не народом, а компартією України, яка є одним із загонів КПРС, і проводить її політику. А «оскільки КПРС є партією російської республіки, остільки українські комуністи проводять на Україні російську політику»¹²⁷⁴. Таким чином програма УРСС підняла *питання єдності і поділу українського суспільства на «народ» та «українських комуністів»*: «В українському суспільстві зараз немає ворогуючих класів. У ньому є, з одного боку, партійно-радянське чиновництво, а з другого – багатомільйонний трудовий український народ. Матеріальною опорою влади чиновництва є контррозвідка, міліція, суд, прокуратура, в'язниці, армія, величезний пропагандистський апарат [...]»¹²⁷⁵.

Мотивацію українських комуністів, які виконували

¹²⁷⁰ Там само. – С. 24–25, 33.

¹²⁷¹ Там само. – С. 20.

¹²⁷² Там само. – С. 25.

¹²⁷³ Там само. – С. 18.

¹²⁷⁴ Там само. – С. 18–19.

¹²⁷⁵ Там само. – С. 24.

роль колоніальної адміністрації, УРСС пояснювала так: «Це вони мусять робити тому, що в умовах бюрократично-централістичної партійної диктатури, на якій би посаді не працював трудівник, він не має жодної політичної самостійності [...]. Він може хвалити ідеї й заходи тих, що стоять вище нього, але будь-яка критика їх завжди обертається проти самого критика. Українські комуністи свої власні інтереси ставлять вище інтересів української нації, тому страх втратити посаду, яку вони одержали з рук партії, примушує переважну більшість із них проводити в життя рішення ЦК КПРС незалежного від того, ідуть вони на користь українському народові, чи спрямовані на посилення експлуатації його»¹²⁷⁶.

Більше того, комуністична еліта УРСР служить не лише за страх, але й за совість: «Щоб проросійська (вона навіть не хоче балакати українською мовою) адміністрація сумлінніше служила союзному керівництву, її добре оплачують, її нагороджують, з її середовища висувують до загальносоюзного керівництва»¹²⁷⁷.

Ще один прояв колоніальної політики в національній сфері – *російський характер та русифікаторський вплив армії*. Зокрема, програма УРСС гостро критикувала неможливість українцям служити на території України, присутність в Україні військових частин, які складаються з представників різних національностей, оскільки таке військо «здатне стріляти в народ [...], воно посилює владу чиновництва, міліції та контррозвідки». Сама ж армія, «як велетенський русифікаторський млин, протягом трьох років згладжує, знищує у солдата все національне»¹²⁷⁸. Відповідно, перед українцями ставилось завдання боротися за проходження ними військової служби на території України, український національний склад армії в Україні та скорочення термінів служби у війську¹²⁷⁹.

¹²⁷⁶ Не дам загинуть Україні!... – С. 19.

¹²⁷⁷ Там само.

¹²⁷⁸ Там само.

¹²⁷⁹ Там само.

Програма констатувала неможливість розв'язати українське національне питання в СРСР з позиції інтересів української нації через *відсутність свободи друку і слова*, що зокрема, призвело до локалізації національно-визвольної боротьби «за межами переважно західних областей України і тим самим у величезній мірі ослабили весь національно-визвольний рух»¹²⁸⁰. УРСС висловила свою *підтримку боротьби Української повстанської армії*, яку назвала «національною боротьбою», «боротьбою за вихід України зі складу СРСР», яке радянське керівництво оголосило «бандитизмом», перекрутило визвольний зміст боротьби УПА, втлумачило «в голови українців Східної, особливо Лівобережної України, зовсім невірне уявлення про цю боротьбу» та локалізувало її переважно у межах Західної України, послабивши таким чином національно-визвольний рух¹²⁸¹.

Величезною несправедливістю УРСС називає *ізоляцію українського та інших народів СРСР від зовнішнього світу* – неможливість поїхати за кордон, слухати закордонні передачі та купувати книги та пресу капіталістичних країн, постійний контроль листування із закордоном¹²⁸². Ізоляції сприяє ліквідація всіх свобод усередині країни, тотальна пропаганда і партійна цензура. Зокрема, «заборона вивчення соціально-політичних наук, історії України з не комуністичних джерел, заборона сотень патріотичних творів дореволюційних і післяреволюційних письменників і істориків», позбавлення українців національної свідомості та перетворення їх на космополітів¹²⁸³, поширення ідеї про неможливість самостійної України як обороздатної держави¹²⁸⁴.

Окрему увагу у програмі було приділено полеміці з ідеєю радянського керівництва про *відмирання та злиття націй та національних мов* як недалекого майбутнього, яка назива-

¹²⁸⁰ Там само. – С. 20.

¹²⁸¹ Там само.

¹²⁸² Там само. – С. 21.

¹²⁸³ Там само.

¹²⁸⁴ Там само. – С. 22.

валась «безсовісним обдурюванням людей» і якій протиставлялась теза «справжнього» марксизму-ленінізму про таку можливість лише після перемоги соціалізму в усіх країнах світу¹²⁸⁵.

З огляду на оголошену позицію інтернаціоналізму в національному питанні УРСР оголошувало боротьбу за самостійну Україну «разом з громадянами інших національностей, що населяють Україну». Запорукою такої підтримки мало стати матеріальне заохочення, «оскільки незалежна українська держава забезпечить незрівнянно вищий життєвий рівень, ніж це може бути забезпечено в межах Союзу, для всіх громадян республіки»¹²⁸⁶.

Чотирнадцятий пункт програми констатував *нерівноправне становище української мови та культури в УРСР*, де панує російська мова у вузах, технічна і спеціальна література друкуються майже виключно російською, як і вісімдесят відсотків дитячої літератури, а «кіно, театр, радіо на Україні у великій мірі служить засобами розповсюдження неукраїнської культури»¹²⁸⁷.

Політична програма Української Гельсінської Спілки (УГС).

Одним із яскравих проявів українського національного опору радянській системі була діяльність УГС на чолі з поетом *Миколою Руденком*, утвореної у Києві 1976 р. після розгрому та занепаду хвилі руху опору у першій половині 1970-х років. Спілка утворилася під назвою Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, або Українська Гельсінська група (УГГ), під впливом підписання СРСР у серпні 1975 р. Гельсінських угод – Заключного акту Наради безпеки і співробітництва в Європі, який у гуманітарній сфері передбачав дотримання прав людини та головних свобод, зокрема, свободи пересування, контактів, інформації,

¹²⁸⁵ Там само. – С. 23–24.

¹²⁸⁶ Там само. – С. 24.

¹²⁸⁷ Там само. – С. 27–28.

культури, освіти, права на працю та медичне обслуговування, рівноправ'я та право народів розпоряджатися своєю долею, визначати свій зовнішньо- та внутрішньополітичний статус.

УГС поставила собі за мету ознайомити широкі кола громадськості з Загальною декларацією прав людини¹²⁸⁸, сприяти виконанню гуманітарних статей Гельсінських угод, домагатися, щоб Україна була представлена як суверенна європейська держава і член ООН на міжнародних нарадах, де обговорюватимуться підсумки виконання Гельсінських угод, акредитування в Україні представників зарубіжних медіа. Головним завданням Група проголосила «ознайомлення урядів-країн учасниць і світової громадськості з фактами порушень на терені України Загальної Декларації Прав Людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською Народою»¹²⁸⁹. Засновниками Групи були Олесь Бердник, Петро Григоренко (представник УГС у Москві), Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Микола Руденко, Ніна Строката, Олекса Тихий. УГС не ставила перед собою жодних політичних цілей, підкреслюючи лише гуманітарно-правовий напрямок своєї діяльності¹²⁹⁰.

Звернення УГС до країн-учасниць Белградської наради (1977 р.). У Зверненні до країн-учасниць Белградської наради влітку 1977 р. учасники Групи підтвердили свою позицію: «Ми не робимо підпілля – і це вказує, що ми не збираємось повалити радянський лад»¹²⁹¹.

Водночас в окремому розділі Звернення, «Державність», УГС відзначила прагнення українського народу до державності, яку він не зумів відстояти, внаслідок чого Україна «стала колонією жорстокої, безжалісної імперії», а державність

¹²⁸⁸ Прийнята і проголошена Генеральною асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р.

¹²⁸⁹ Український правозахисний рух. Документи й матеріали київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод / упор. О. Зінкевич. – Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1978. – С. 12.

¹²⁹⁰ Український правозахисний рух... – С. 13, 17.

¹²⁹¹ Там само. – С. 20.

України у складі СРСР була названа «паперовим міражем»¹²⁹². На відміну від програми УРСС, Звернення УГС не містило вимоги створення незалежної української держави: «Ми не ставимо питання про «відділення України. Нам нема від кого відділятися [...]. Поруч – народи-брати. Від кого ж нам відділятися? Навпаки, ми ставимо питання про приєднання – приєднання України, Росії, Грузії, Латвії та інших братерських націй до єдиного духу людства»¹²⁹³.

Відповідно, УГС висловлювала підтримку існуючому СРСР, який мав би у майбутньому трансформуватися: «Ми за спілку, яка називається Союзом Радянських Соціалістичних Республік, а згодом трансформується у Братерство Вільних Народів Землі»¹²⁹⁴.

Таке братерство народів члени УГС не вважали справою далекого майбутнього, пропонуючи вже того самого року ліквідувати смертну кару, засудити на рівні ООН війни, в найближчі роки ліквідувати армії і «створити всепланетне братство народів на основі Об'єднаних націй»¹²⁹⁵.

У розділі «Людина. Її права» Звернення у завуальованій формі гостро критикував СРСР та його політику щодо прав людини: «[...] Порушення права націй на самовизначення, на суверенне духовне життя, а також порушення права людини на суверенне волевиявлення, – порушення космічного права. Державна структура, винна в такому порушенні – є ворогом всього людства і підлягає нещадному історичному вироківі – викреслення із скрижалів грядущого, всесвітня ганьба і прокляття»¹²⁹⁶.

Маніфест Українського правозахисного руху Олеся Бердника (1977 р.). Маніфест було написано письменником-фантастом *Олесем Бердником* від імені УГС, але не узгоджено

¹²⁹² Там само. – С. 21, 22.

¹²⁹³ Там само. – С. 23.

¹²⁹⁴ Там само.

¹²⁹⁵ Там само. – С. 27.

¹²⁹⁶ Там само. – С. 26.

з іншими учасниками Групи¹²⁹⁷. Документ був присвячений прийняттю 7 жовтня 1977 р. Верховною Радою СРСР нової радянської Конституції. Її проект було підготовано ще 1964 р., але після відставки М. Хрущова було розпочато доопрацювання тексту Конституції для узгодження тези Програми КПРС про швидке настання комунізму та реального стану справ у СРСР. Тоді було винайдено формулювання: в СРСР побудоване «розвинене соціалістичне суспільство» і «загальнонародну державу» (див. Преамбулу Конституції), а метою є побудова «бекласового комуністичного суспільства» (ст. 1).

На відміну від оптимістичних оцінок УРСС, Маніфест УГС містив нищівну характеристику сучасного стану українського народу: «Йдеться про вражаючий історичний феномен деградації цілого народу під пресом бюрократичних узурпаторів: масове відречення від рідної мови, посилення дітей до російських шкіл, зневага до рідної культури і літератури, а відтак – цинізм і збайдужіння до духовних проблем, масовий алкоголізм, культ речей і споживацької ідеології, підкупність, сексуальне розтління юного покоління»¹²⁹⁸.

Радянська «бюрократична структура суспільства, створена ще Сталіним, інерція котрої ще досі не подолана», проголошувалася узурпатором привілеїв і прав народовладдя. Більше того, це «бюрократичний дракон не має за душею жодних цінностей – всі його аргументи зводяться до здоровенної довбні каральних органів»¹²⁹⁹. Тут автор маніфесту вдався до фольклорного образу Коцюя, порівнюючи з ним бюрократичну систему¹³⁰⁰.

Документ проголошував схвальне ставлення до нової Конституції, але водночас критикував її як створену «на основі буржуазного права, яке передбачає гегемонію держави в житті суспільства і превалювання цієї держави над особою». Замість цього пропонувалося «передбачити примат особи і

¹²⁹⁷ Там само. – С. 47.

¹²⁹⁸ Там само. – С. 38.

¹²⁹⁹ Там само.

¹³⁰⁰ Там само. – С. 38–39.

другорядність держави, бо практично особа – єдина реальність і цінність буття і єдина цінність права». Державі ж відводилася роль лише «гаранта свободи і суверенності особи та народів, які входять до складу СРСР»¹³⁰¹. Тобто «не держава дарує те інше право громадянинові, а лише захищає природне право людини: право на працю, право на пізнання, право на житло, право на всебічну творчість і саморозкриття»¹³⁰². Відповідно, пропонувалося «ліквідувати пункт про централізацію, про обов'язковість рішень вищестоячих організацій для нижчестоячих», відібрати у держави право власності на землю та передати його колективним господарствам, які користуються землею; промисловість – передати «робітничим громадам, інженерним асоціаціям, кооперативним фірмам, індивідуальним ініціаторам» без права експлуатації чужої праці; видавництва, ЗМІ, школи, вузи – передати творчим асоціаціям. Державі ж – «доки вона існує» – відводилась роль «лише охоронця природних прав народних творчих об'єднань» та «допомагати в координації загальносуспільних зусиль»¹³⁰³. Наприклад, пропонувалося створити над державою, у кожній союзній республіці та загальні для всього СРСР, ради координації (екологічну, економічну, енергетичну, демографічну, космічну тощо), до складу яких би входили найавторитетніші представники відповідних галузей, котрі визначали би стан справ у даних сферах та давали би відповіді рекомендації для розвитку галузей¹³⁰⁴.

Комуністичній партії Маніфест відводив роль морально-го судді без права примусу: «Партія повинна мати лише моральну владу, яка ґрунтується на переконливості й науковості, але не на імперативі насилля й примусу»¹³⁰⁵. Це положення різко відрізнялося від затвердженого 6 ст. Конституції керівного положення КПРС в радянському суспільстві, яке передбачало,

¹³⁰¹ Там само. – С. 39.

¹³⁰² Там само. – С. 43.

¹³⁰³ Там само. – С. 40.

¹³⁰⁴ Там само. – С. 40–42.

¹³⁰⁵ Там само. – С. 40.

що КПРС є «керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних, державних і громадських організацій».

У національній сфері на Конституцію та інші законодавчі акти О. Бердник покладав обов'язок ствердження національних прав людини і громадянина – вони «повинні недвозначно визначити вічність нації як основи буття сучасної, земної людини, повну духовну суверенність нації понад інтересами держави (тимчасовість якої слід завжди підкреслювати), нерозривність культури з нацією», саму ж «націю та її прояви в сфері культури треба всебічно оберігати, як корінь людської культури взагалі»¹³⁰⁶. Ідею про асиміляцію того чи іншого народу пропонувалось визначити як злочинну, а зближення народів розумілось як «відсутність антагонізму і духовне братерство в сфері творчості і пізнання»¹³⁰⁷.

Автор Маніфесту вимагав розширити права націй та доповнити Конституцію впровадженням п'ятнадцяти національних мов, за кількістю союзних республік, національних військових формувань та шкіл рідною мовою для дітей представників національних менш (наводився приклад мільйонів українців у Російській Федерації та Казахстані, які не мають жодної школи з українською мовою викладання)¹³⁰⁸. Також ставилося питання про розширення суверенітету союзних республік, наприклад, вступу до ООН разом з СРСР, Україною та Білорусією, інших республік, зокрема РФ. Більше того, Маніфест пропонував право виходу з Союзу тієї чи іншої нації «обумовити конкретним механізмом такого можливого виходу» та «ввести в закон вказівку про недопустимість переслідування за ідею виходу»¹³⁰⁹.

Громадянство О. Бердник пропонував визначати за принципом відчуття духовної приналежності – «приналежності до духу певної нації землі, з яким творчо з'єднана людина».

¹³⁰⁶ Там само. – С. 42.

¹³⁰⁷ Там само. – С. 43.

¹³⁰⁸ Там само. – С. 42.

¹³⁰⁹ Там само. – С. 43–44.

Кожній людині надати право рідну країну та повертатися туди без дозволу держави¹³¹⁰.

Маніфест вимагав проведення чесних виборів, а не затвердження одного заздалегідь підготованого кандидата, постійної зміни керівних кадрів, заборону використовувати каральні органи для розправи над інакодумцями та опозиціонерами, передачу «народним комісіям контролю» значної кількості повноважень «гігантського карального апарату держави», ліквідувати «бюрократично-номенклатурну касту»¹³¹¹. Пропонувались також заходи з «лібералізації каральної структури»: повна ліквідація судів, за виключенням товариських; ліквідація прокуратури, чії функції має перейняти народний контроль; ліквідація в'язниць, функції яких виконуватимуть адміністративні поселення; ліквідація вищої міри покарання; припинення контролю над духовним життям народу з боку органів держбезпеки¹³¹².

Для вирішення питань «поглиблення прав і суверенітету націй і народів, які входять до Союзу», пропонувалося скликати надзвичайний з'їзд республік, а також побудувати нову столицю СРСР, яка б «рівноцінно виконувала обов'язки столиці всього братерства»¹³¹³. Завершувався Маніфест підсумком про необхідність утвердження і захисту прав людини та «об'єднання світу понад всякими ідеологіями», припинення ідеологічної боротьби¹³¹⁴.

Історична доля України. Лист українських політв'язнів. Спроба узагальнення (1978 р.). Авторами Листа були політв'язні Олекса Тихий та Василь Романюк, які висловлювали надію на здобуття Україною незалежності «при моральній підтримці інших народів СРСР, у тому числі і російського, народів демократичних країн і ООН» та зайняття нею «належного місця в колі великих демократичних країн

¹³¹⁰ Там само. – С. 43.

¹³¹¹ Там само. – С. 44–45.

¹³¹² Там само. – С. 45.

¹³¹³ Там само.

¹³¹⁴ Там само. – С. 46.

світу»¹³¹⁵. Адже «українці повинні б, накінець, мати право свobodно жити на рідній землі, користуватися рідною мовою, обстоювати національні традиції, побільшувати усю духовну спадщину, одержану від предків, захищати від осквернення свої національні святощі»¹³¹⁶.

Майбутню незалежну Україну автори листа бачили як демократичну національну державу – «національною за суттю, змістом і формою культури державою», – яка живе «в мирі і дружбі з усіма державами планети», а її громадяни мали би право вільно пересуватись світом та приймати в себе громадян інших країн¹³¹⁷.

Себе автори називали демократами, а вищими принципами співжиття проголошували Декларацію прав людини ООН: «Ми – демократи. Для нас вищими принципами громадського і національного співжиття є Загальна декларація прав людини ООН, пакти і документи ООН про суверенність і незалежність націй і народів»¹³¹⁸.

Лист розпочинався характеристикою українського дисидентського руху 1960–1970-х рр., який постав «внаслідок посиленого натиску на національну культуру і повороту до сталінських методів боротьби з інакодумцями – беззаконня, репресії, безрозсудна жорстокість, повна погорда до громадської думки, як всередині країни, так і в цілому світі»¹³¹⁹. Автори Листа виступили з гострою критикою радянської політики загалом та національної зокрема: «Ми відмежуємося від політики КПРС у національному питанні, трактуванні поняття демократії, так званих теорії розвитку національних літератур, мистецтва, науки, освіти»¹³²⁰. «Московський шовінізм виправдовує проведення духовного геноциду проти нашої нації марксизмом-ленінізмом – найпотворнішою і найбільше

¹³¹⁵ Там само. – С. 51.

¹³¹⁶ Там само. – С. 50.

¹³¹⁷ Там само. – С. 54.

¹³¹⁸ Там само. – С. 50–51.

¹³¹⁹ Там само. – С. 50.

¹³²⁰ Там само. – С. 51.

реакційної ідеї сучасності»¹³²¹.

Окремий розділ Листа було названо «Історична доля України», написаний з метою спростування тези радянської історичної науки про те, що «Україна постійно живе тільки завдяки Росії під гаслом «навіки разом» з Росією»¹³²². Тут ішлося про Україну як про країну з тисячолітньою історією, відомою як могутня Київська Русь. Характеризуючи різні періоди української історії, автори Листа, всупереч традиційним тезам російської та радянської історіографії, литовський період оцінили позитивно: «У складі литовської держави українці не були пригнобленим народом, свobodно господарювали на своїй землі, множилися і свobodно розвивали свій дух і свою культуру. Українська літературна мова була офіційною державною мовою того часу»¹³²³.

Російський період української історії було також оцінено всупереч пануючим радянським догмам – різко негативно. Олекса Тихий та Василь Романюк писали про постійні порушення московським урядом березневих статей, підписаних Хмельницьким, про їхнє повне ігнорування Петром I та перетворення України в одну із провінцій Російської імперії, а разом із тим – узалежнення української Православної Церкви від Московського патріарха, заборону української мови в Церкві та науці¹³²⁴. УНР була названа «незалежною соборною українською державою», а входження України до складу СРСР 1922 р. на правах «суверенної національної держави» було порушено більшовицькою партією на чолі зі Сталіним через ліквідацію «всіх суверенних автономних прав України»¹³²⁵.

Український народ автори Листа характеризували позитивно: «Українці – один з найбільше свobodолюбних, демократичних за своїм життєвим укладом, трудолюбних і миролюбних народів світу. Понад 300 років трагічна

¹³²¹ Там само. – С. 50.

¹³²² Там само. – С. 51–54.

¹³²³ Там само. – С. 52.

¹³²⁴ Там само. – С. 52–53.

¹³²⁵ Там само. – С. 53.

доля його в умовах поділу між міцними сусідами [...] при інтенсивних намаганнях асиміляції, не знищила прихованих українцем мови, віри, традицій, прагнення до незалежності й демократії»¹³²⁶.

Наприкінці Листа у розділі «Можливі форми опору» його О. Тихий та В. Романюк навели низку прикладів поведінки українки/-ця, необхідної «для рятування від духовного і культурного знищення». Зокрема, такими прикладами були: вживання лише української мови вдома та поза ним, віддати дітей лише до україномовних шкіл та вимагати їхнього відкриття, відмова від навчання в російськомовних навчальних закладах, не відвідувати російськомовних культурних закладів, не слухати і не дивитися російськомовних радіо-та телепрограм, відмова від служби в армії поза межами України, не виїжджати на роботу за межі України, відстоювати суверенітет України¹³²⁷.

Лист українських політв'язнів завершувався проголошенням тактики боротьби УРСС: «Не треба порушувати законів. Вистачить користуватися законами, які проголосила Конституція СРСР, і цим робити корисне для українського народу діло відродження, розквіту і волі України»¹³²⁸.

Звернення українського національного визвольного руху в справі української самостійності (1979 р.). Влітку 1979 р. 18 видатних українських політв'язнів підписали складене Левком Лук'яненком та відредаговане Іваном Гелем у Мордовській в'язниці звернення («Звернення українського національного визвольного руху в справі української самостійності») до ООН з проханням поставити українське питання на порядок нарад цієї організації, уповноважуючи президента Світового конгресу вільних українців (СКВУ) вжити всіх заходів, необхідних для виходу України зі складу СРСР. Зокрема, Звернення підписали, окрім Л. Лук'яненка

¹³²⁶ Там само. – С. 53–54.

¹³²⁷ Там само. – С. 54–55.

¹³²⁸ Там само. – С. 59.

та І. Геля, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Василь Овсієнко, Василь Романюк, Петро Рубан, Микола Руденко, Олекса Тихий, Юрій Шухевич, Олесь Бердник¹³²⁹.

Звернення, написане у яскравому національному дусі, гостро критикувало російських комуністів, «передовий загін російських шовіністів», які створення УНР сприйняли як «зухвалий замах на їхнє національне життя, добробуту, на їхню національну мету», розбили армію УНР та перетворили Україну на російську колонію. «Україна опинилася в складі Росії не в результаті доброї волі українського народу, а внаслідок збройної перемоги Росії над Україною, і це призвело в наступному до фізичного винищення національно свідомої інтелігенції, усіх українських політичних партій та заможніших прошарків населення»¹³³⁰.

У Зверненні Росія та російська комуністична влада називаються окупантами, яким закидали знищення української школи, бібліотечну цензуру, привласнення голосу українців, знищення українських державних органів, профспілок, організацій українських діячів культури та частково їх самих, знищення українського духовенства та насадження Російської православної церкви, створення окупаційної адміністрації в Україні, якій було підпорядковано все українське національне життя, розташування російських військових гарнізонів та розгалуженої мережі партфункціонерів і таємних агентів по всій території України¹³³¹. Окремо автори Звернення згадали організований радянською державою Голодомор, який винищив одну п'яту частину нації, та репресії проти української інтелігенції.

Як і програма УРСС, Звернення містило позитивну оцінку діяльності УПА на Західній Україні, хоча прямо її не називала: «П'ята (західна) частина нації жила у вільніших умовах. Вона організувала підпільний національно-визвольний рух, що в

¹³²⁹ Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. – К.: Софія-А, 2007. – С. 127.

¹³³⁰ Там само. – С. 123.

¹³³¹ Там само. – С. 123–124.

період другої світової війни діяв проти одного окупанта, а після війни впродовж десятка років – проти нового»¹³³².

Попри твердження про появу в Україні у 1960-х роках нової генерації борців за незалежність¹³³³, на відміну від програми УРСС, у Зверненні Л. Лук'яненко вже не висловлював оптимістичного погляду на протестний потенціал українського нації, яку описував у песимістичних тонах: «Ми давно вже німі. Вже третє сторіччя українці німі»; «Нас 50 мільйонів, та ми найнещасніша нація»; «діти слабкого і численного народу»¹³³⁴.

Натомість у Зверненні присутня позитивна характеристика української політичної еміграції, яка «волала до всього вільного світу про брутальність окупантів і геноцид»¹³³⁵, і представникові якої доручалось поставити на порядок денний ООН питання про вихід України зі складу СРСР.

Документ наводив основні факти, які характеризували колоніальне становище України у складі СРСР та колонізаторську політику Москви щодо України, починаючи від часу збройної інтервенції та нав'язання Україні договору про утворення СРСР 30 грудня 1922 року¹³³⁶. Зокрема, йшлося про позбавлення України політичного суверенітету: вона не має своїх органів державної влади (наявні ж виконують «волю ЦК КПРС єдиної Росії»), своєї армії, зовнішньої політики, не визначає характер свого економічного розвитку, не розпоряджається своїми природними ресурсами, не має своєї фінансової системи і валюти, не провадить зовнішньої торгівлі, не визначає свій соціальний і культурний розвиток, ізоляція українців від зовнішнього світу¹³³⁷.

Автори Звернення дорікали світовій спільноті за байдужість до долі українського народу: «[...] Здається, що зі

¹³³² Там само. – С. 124.

¹³³³ Там само.

¹³³⁴ Там само. – С. 123.

¹³³⁵ Там само. – С. 124.

¹³³⁶ Там само. – С. 125.

¹³³⁷ Там само. – С. 125–127.

страху перед всесвітньою катастрофою народи демократичних держав ладні заплющити очі на колосальну трагедію українського народу та багатьох інших народів, що під фанфари космічних досягнень зазнають не баченої ще ніде і ніколи національної руйнації»¹³³⁸. «Ми самі пробували вирватись із загребущих лабет загарбників, а інші члени всесвітньої сім'ї народів байдуже дивилися на наше лихо»¹³³⁹. «[...] Держави-члени ООН потурають московським імперіалістам, допустивши до ООН делегацію від України, що представляє окупаційну адміністрацію, а не український народ»¹³⁴⁰.

Втім, автори вирішили звернутися до ООН як об'єднання державних націй, покликаного «виводити колоніальні і народи з політичного небуття»: «З цим бажанням і просимо: не дайте загинути! Зареєструйте Україну як російську колонію і допоможіть звільнитися від накиненої окупації»¹³⁴¹.

Остання частина Звернення декларує головну мету українського руху: «Мета нашого руху – вихід України зі складу т. зв. СРСР і створення незалежної української держави»¹³⁴². Далі – просить, спираючись на декларацію ООН про надання колоніальним народами і країнам незалежності, включити до порядку денного Генеральної асамблеї ООН «українське питання як невідкладну проблему» та «вжити всіх заходів для прискорення звільнення України від російської окупації»¹³⁴³.

На відміну від програми УРСС, Звернення не містило жодних згадок про марксистсько-ленінську ідеологію, зокрема, як про придатну для майбутньої незалежної української держави. Можна припустити, що такою ідеологією автори Звернення бачать демократію, яка протиставлялась радянському централізмові: «Особливістю сучасної дійсності є поділ на дві принципово протилежні системи – відкритий

¹³³⁸ Там само. – С. 123.

¹³³⁹ Там само.

¹³⁴⁰ Там само. – С. 126.

¹³⁴¹ Там само. – С. 123.

¹³⁴² Там само. – С. 127.

¹³⁴³ Там само. – С. 122.

світ вільного підприємництва та демократичних свобод і обгороджений колючим дротом світ інтегральної централізованої регламентації економічного, політичного і всього духовного життя»¹³⁴⁴.

Заява Українського патріотичного руху (1980 р.). «Деколонізація СРСР – єдиний гарант миру в усьому світі». За свідченням Надії Світличної та Світлани Кириченко, автором Заяви був *Василь Стус*¹³⁴⁵. Заява містила заклик проведення в УРСР референдуму «у відкритих демократичних умовах під контролем спостережної комісії з ООН» про вихід України зі складу Радянського Союзу. Майбутня вільна Україна гарантуватиме «всі права народам, що населяють Україну: росіянам і полякам, євреям і татарам, румунам і угорцям», а всі люди, котрі населяють Україну, отримають «якнайширші політичні, економічні й соціальні права. Всі права національних меншин і різних релігійних асоціацій будуть додержані беззастережно»¹³⁴⁶.

Вільну Україну Заява розглядала як гаранта захисту західних країн від радянської комуністичної експансії та каталізатор звільнення інших народів СРСР від колоніального гноблення: «Вільна Україна могла б стати надійним захистом і Заходів від комуністичної експансії, оздоровила б усередині політичну обстановку в країнах, що є західними сусідами України, допомогла б усім народам, що перебувають у складі СРСР, домогтися гідного національного існування»¹³⁴⁷.

Заява мала яскравий антикомуністичний характер, радянський режим характеризувався як окупаційний та колоніальний, який здійснює практику національного геноциду, а СРСР – як «військово-поліційну державу з широки-

¹³⁴⁴ Там само. – С. 127.

¹³⁴⁵ Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 3: Документи і матеріали. 10 грудня 1978 – 11 березня 1988 / Упорядник В. В. Овсієнко. – Х.: Фоліо, 2001. <http://library.khpg.org/index.php?id=1180344009>

¹³⁴⁶ Там само.

¹³⁴⁷ Там само.

ми імперіалістичними намірами», державу-жандарма, який «погрожує всій планеті війною і насильством». Порівнюючи демографічні втрати українського народу, завдані йому радянським та нацистським режимами, починаючи від Голодомору 1933 р., В. Стус робить висновок: «[...] Усе це призвело до того, що український народ скоротився наполовину: до фізичного винищення 10–15 мільйонів українців слід додати різке зниження природного приросту населення. Це вдвічі, а то й утричі більше від того, що завдав нашому народові німецький фашизм»¹³⁴⁸.

Василь Стус дав нищівну характеристику ролі української радянської інтелігенції в суспільстві: «Регулярні адміністративні кампанії по фізичному й духовному винищенню української інтелігенції призвели до того, що сьогодні між нашим народом і його духовним наставником виросла прірва: сама духовно-виховна місія нашої інтелігенції, розтрачена після кожної репресивної акції, перестала бути для цієї інтелігенції дійовим імперативом. Більше того, перебуваючи в умовах постійної сваволі з боку влади, ця інтелігенція, особливо творча, опустилася до рівня чиновного класу, що допомагає владі в будь-якій справі. Наші письменники в більшості перетворилися на нахлібників, блазнів, що розважають партійно-державну еліту [...]. Сьогодні ця інтелігенція благословляє терор — добровільно чи з примусу, вголос чи мовчки, рабською старанністю чи за голосом смертельного переляку»¹³⁴⁹.

* * *

Діяльність УРСС стала новим етапом боротьби за незалежність України, учасники якого декларували свою приналежність до радянської системи, визнавали її легітимність, використовували її ідеологію марксизм-ленінізм та діяли на основі її законодавства. Пізніше, у 1960-х – 1980-х роках, цим шляхом пішла більшість учасників українського руху опору в СРСР. Натомість автори Листа українських політв'яз-

¹³⁴⁸ Там само.

¹³⁴⁹ Там само.

нів 1978 р., Олекса Тихий та Василь Романюк, хоча й виступали за вихід України зі складу СРСР, називали марксизм-ленінізм найпотворнішою найреакційнішою ідеєю сучасності.

На відміну від програми УРСС та інших програмних документів дисидентського руху, Звернення УГС до країн-учасниць Белградської наради (1977 р.) не містило вимоги створення незалежної української держави, навпаки, висловлювало підтримку існуючому СРСР, який мав би у майбутньому трансформуватися у Братерство Вільних Народів Землі. А Маніфест Українського правозахисного руху Олеся Бердника (1977 р.), віддаючи Комуністичній партії роль морального судді, вимагав розширити права народів СРСР та суверенітет союзних республік, пропонував розробити конкретні механізми їхнього виходу зі складу з Союзу та не допускати переслідування за поширення ідеї такого виходу. Після схвалення СРСР Гельсінських угод ті програмні документи українського руху опору, які бачили Україну в майбутньому незалежною, посилялись на Декларацію прав людини та на підставі неї проголошували незалежну українську державу національною, демократичною, яка мирно співіснує з іншими країнами.

Статус України у складі СРСР програмні документи УРСС, УГС та інших наведених нами дисидентських груп односторонньо тлумачили як колоніальний, становище українців – як безправне, наводячи численні докази російської радянської політики у національно-культурній, політичній та соціальній сферах життя України, аналізуючи історичну та актуальну колонізаторську політику Москви щодо України. Більше того, документи кінця 1970-х – початку 1980-х років (Звернення українського національного визвольного руху в справі української самостійності 1979 р. та Заява Українського патріотичного руху 1980 р.) називали комуністичну владу окупаційною, а сам СРСР – імперіалістичною поліцейською державою.

Всі без винятку розглянуті нами документи містили

звернення до міжнародної спільноти та посилення на анти-колоніальну боротьбу народів світу. Конкретні кроки у напрямку залучення міжнародної спільноти до деколонізації України у складі СРСР здійснили представники УГС, які інформували світову громадськість про порушення прав людини в Україні. Більше того, дорікаючи державам-членам ООН потуранням московським імперіалістам та байдужості до долі України, 1979 р. вони виступили з проханням до ООН, уповноважуючи президента Світового конгресу вільних українців вжити всіх заходів, необхідних для виходу України зі складу СРСР. Заява Українського патріотичного руху (1980 р.) закликала до проведення під наглядом спостережної комісії ООН провести в УРСР референдум про вихід України зі складу Союзу. Незалежну українську державу Василь Стус, автор Заяви, вважав також гарантом захисту західних країн від радянської комуністичної експансії та каталізатором звільнення інших народів СРСР від колоніального гноблення.

УРСС продовжила традицію української національно-визвольної боротьби та оголосила про свою підтримку боротьбі УПА за незалежність України, засудила збройне придушення радянською державою українського підпілля в Західній Україні. Як і програма УРСС, Звернення українського національного визвольного руху в справі української самостійності (1979 р.), містило позитивну оцінку діяльності УПА на Західній Україні та прямо її не називала.

Програма УРСС (1959 р.) та Лист українських політв'язнів (1978 р.) містили позитивні характеристики сучасного стану українського народу, волелюбного та прагнучого свободи. На відміну від оптимістичних оцінок УРСС, Маніфест Українського правозахисного руху Олесь Бердника (1977 р.) та Звернення українського національного визвольного руху в справі української самостійності (1979 р.) містили нищівну характеристику сучасного стану українського народу, описуючи його духовну та національну деградацію, нездатність до опору і протесту. Програма УРСС гостро кри-

тикувала комуністичну еліту Української РСР як слухняну колоніальну адміністрацію Москви. Василь Стус пішов далі, критикуючи у Заяві Українського патріотичного руху (1980 р.) також українську радянську інтелігенцію, яка добровільно чи примусово підтримує і благословляє радянський терор.

Для об'єднання всього українського народу навколо боротьби за ідею державної самостійності УРСР та інші представники українського руху опору планували, зокрема, залучити на свій бік представників інших національностей, які проживають в Україні, та боротися за загальну демократизацію державного устрою в СРСР. Заклик УРСР до всіх громадян через усенародне обговорення державних проблем докорінно змінювати тоталітарне суспільство був чи не першим такого роду наприкінці 1950-х – початку 1960-х років. Аналогічні надії на участь чи моральну підтримку інших народів СРСР в антиколоніальній боротьбі України містили пізніші документи учасників руху опору.

РОЗДІЛ 11

Павло ГАЙ-НИЖНИК

ВИНИКНЕННЯ ПЕРШИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УРСР, УТВОРЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ПОЗИЦІЯ ЩОДО СОЮЗНОГО ДОГОВОРУ (1989–1991 рр.)

З початком перебудови та політики гласності в СРСР (після квітневого 1985 р. пленуму ЦК КПРС у та лютого 1986 р. XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу), які започаткували генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов та його соратники з молодого крила партії (М. Рижков, О. Яковлев, Е. Шеварнадзе) з метою модернізації деградуючого організму Радянського Союзу та оптимізації його соціалістичного ладу¹³⁵⁰, в державі розпочалися перші ознаки послаблення тотального ідеологічного контролю, а згодом й поживлення національних рухів, які в умовах зростаючої політичної та соціально-економічної кризи чимдалі були неспроможними стримувати компартійні та державні органи.

Позиції самої КПРС послаблювала й боротьба за владу в середині партії між так званими «демократами» та «консерваторами». У країні почали ширитися перші неурядові історико-просвітницькі товариства та організації (як то – «Меморіал»), які поширювали відомості про політичні репресії в СРСР та злочини Комуністичної партії. З'явилися опозиційні до КПРС політичні партії і рухи ліберального, національно-патріотичного та соціал-демократичного спрямування, зокрема у РРСФР постали «Демократичний союз» (перша

¹³⁵⁰ «Перебудова»: двадцять років по тому // День. – 2005. – № 73. – 23 квітня.

опозиційна партія в СРСР, заснована 8 травня 1988 р.), Демократична партія Росії, Ліберально-демократична партія (1989 р.), національно-патріотичний фронт «Пам'ять» (що виник ще у 1987 р.), Соціал-демократична партія Росії та ін. У жовтні 1988 р. в Естонії, Латвії та Литві відбулися установчі з'їзди Народних фронтів (найвідоміший з них – литовський «Саюдіс»)¹³⁵¹, які налагодили тісні зв'язки дисидентським рухом в Україні й фактично очолили національно-визвольні та опозиційні рухи не лише у Прибалтиці, а й стали дороговказом політичної боротьби для інших національних республік Союзу РСР, а надто – для національно-демократичних і патріотичних сил в УРСР.

В Україні, де визвольна боротьба в тій чи іншій формі практично не припинялася протягом усього ХХ ст. (після придушення збройної боротьби УПА, в УРСР у 1960-х рр. виник так званий *Український національний фронт*, а хрущовська відлига призвела до поширення загальнодемократичного ліберального руху (дисидентства), що започаткувався навколо журналу «Український вісник» та *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод*, що відома також як *Українська гельсінська група – УГГ*), також ширяться та набирають потуги протестні настрої, багатотисячні мітинги збираються у Львові, Києві, Харкові та інших містах, відбувається політизація суспільства. Вищезгадану УГГ, яка ще від 9 листопада 1976 р. об'єднала у своєму колі український правозахисний рух, у липні 1988 р. було перейменовано на *Українську гельсінську спілку (УГС)*, лідерами якої були Б. Горинь, М. Горинь, В. Чорновіл та ін.¹³⁵²

У 1989 р. виникла *Українська християнсько-демократична партія (УХДП)*, що була заснована 13 січня 1989 р. на Установчому з'їзді у Львові як український Християнсько-

¹³⁵¹ Одним із підмурівків незалежності України стала горбачовська «перестройка» // Україна молода. – 2005. – № 75. – 23 квітня.

¹³⁵² Литвин В. Правозахисний рух в Україні, його засади та перспективи / В. Литвин // Невічність демократії. – К., 1994.

демократичний фронт, а 21–22 квітня 1990 р. (на своєму II з'їзді) перейменована в УКХДП.

11–12 лютого 1989 р. на Установчій конференції у Києві, участь в якій приймав й автор цих рядків, було започатковано *Товариство української мови імені Т. Г. Шевченка (ТУМ)*. Товариство створювалося як всеукраїнська громадська спілка, що об'єднувала регіональні організації та гуртки з метою відродження і утвердження української мови у державному, громадському та культурному житті країни та популяризації її серед українців за кордоном та серед інших народів¹³⁵³.

Влітку 1989 р. як правонаступниця *Української демократичної спілки (УДС)* у Ризі була створена *Українська народно-демократична ліга (УНДЛ)*. Крім того, від 1987 р. по 1989 р. в УРСР утворилося понад 125 громадсько-політичних клубів, груп та об'єднань¹³⁵⁴.

У цей час на травневому 1989 р. Пленумі ЦК КПУ було розглянуто питання про завдання партійних організацій щодо посилення партійно-політичної роботи й постановлено звернути увагу на необхідність давати відсіч екстремістам і демагогам, переконливо викривати справжню мету угруповань антирадянського та націоналістичного спрямування.

Навесні 1990 р. виникають *Українська національна партія (УНП)* на чолі з Г. Приходьком, *Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна Самостійність України» (ДСУ)* на чолі з І. Кандибою, *Українська християнсько-демократична партія (УХДП; голова – В. Січко)*, *Українська народно-демократична партія (УНДП)* на чолі з Є. Чернишовим та А. Киреевим). У травні 1990 р. розпочала свою діяльність *Соціал-демократична партія України (СДПУ)*. 30 червня 1990 р. Ю. Шухевичем було створено добровільне об'єднання партій і громадських організацій націоналістичного спрямування

¹³⁵³ На III позачерговій конференції 12 жовтня 1991 р. ТУМ було реорганізоване у Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка.

¹³⁵⁴ Білоус А. Політичні об'єднання України / А. Білоус. – К., 1993.

під назвою *Українська міжпартійна асамблея (УМА)*¹³⁵⁵. 30 вересня 1990 р. з ініціативи групи активістів *Всеукраїнської екологічної асоціації «Зелений світ»* на Установчому з'їзді у Києві було засновано *Партію зелених України (ПЗУ)*¹³⁵⁶. 1 грудня 1990 р. членами об'єднання ліберально налаштованих комуністів «Демплатформа в КПРС» була створена *Партія демократичного відродження України (ПДВУ)*, до лав якої відразу вступило кілька народних депутатів Верховної Ради УРСР (В. Гриньов, О. Ємець, В. Мещеряков, Т. Стецьків та В. Філенко, якого було обрано головою ПДВУ). У 1990 р. утворилися також *Українська ліберально-демократична спілка (УЛДС)* і *Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ)*. Згодом УЛДС приєдналася до *Партії демократичного відродження України (ПДВУ)*. У вересні 1990 р. у Дніпропетровську відбувся перший з'їзд *Народної партії України (НПУ)*, а також у Донецьку з'явилася *Ліберальна партія України (ЛПУ)*; голова – І. Маркулов)¹³⁵⁷.

1990 р. у містах Харкові, Дніпропетровську, Києві та Житомирі існували відділення загальносоюзної *Конфедерації анархо-синдикалістів (КАС)*, центральний керівний орган якої знаходився у Москві. У травні 1990 р. у Харкові була створена *Конфедерація анархістів України (КАУ)*, куди, крім анархо-синдикалістів, ввійшли також представники інших течій анархізму, зокрема анархо-комуністи, анархо-індивідуалісти тощо. У Сімферополі виникло відділення Демократичної партії Росії. У Дніпропетровську сформувалося місцеве відділення закордонної антикомуністичної організації

¹³⁵⁵ 8 вересня 1991 р. УМА було перейменовано в Українську національну асамблею (УНА).

¹³⁵⁶ 24 травня 1991 р. Партія зелених України була офіційно зареєстрована Міністерством юстиції України. Протягом 1990–1992 рр. лідером ПЗУ був лікар, письменник, відомий громадський діяч Ю. Шербак.

¹³⁵⁷ *Томенко М.* Становлення багатопартійності / М. Томенко // Політична думка. – 1994. – № 1; Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф. М. Рудича. – К., 2002.

Народно-Трудового Союзу російських федералістів (НТС)¹³⁵⁸.

Проте найвагомішою подією в УРСР того часу стала поява Народного Руху України, який на той час об'єднав у своїх лавах не лише громадян різного віку та фаху, але й численні новоутворювані організації, групи та партії, які протиставляли себе диктатурі КПРС. 16 лютого 1989 р. у газеті «Літературна Україна» було опубліковано проект Програми *Народного Руху України за перебудову (НРУ)*, який набув великого резонансу у суспільно-політичному житті Республіки¹³⁵⁹. Організаційно НРУ за перебудову оформився на Установчому з'їзді у Києві 7–10 вересня 1989 р., на якому було обговорено усі спектри політичного, соціально-економічного, міжетнічного життя в Республіці, розглянуто знакові для українського народу події історичного минулого та перспективи майбутнього державотворчого життя, ухвалено Програму і Статут, а також обрано керівні органи НРУ (головою організації було обрано І. Драча)¹³⁶⁰. У Статуті головною метою своєї діяльності НРУ визначав «побудову в Україні демократичного й гуманного суспільства, в якому буде досягнуто справжнього народовладдя, добробуту народу і умов для гідного життя людини, відродження та всебічного розвитку української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки і перетворення республіки у дійсно суверен-

¹³⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2767. – Арк. 161–162.

¹³⁵⁹ Витоки організаційної праці щодо створення НРУ сягають жовтня 1988 р., коли на екологічному семінарі у Спільці письменників України, письменник Ф. Бурлачка у своєму виступі вкотре висловив думку щодо створення Народного фронту України на зразок аналогічних неформальних об'єднань, які виникли в Прибалтиці та інших регіонах СРСР [ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 20–27]. Невдовзі при партійному комітеті (КПРС) Спільки письменників України сформувалася ініціативна група сприяння перебудові. Водночас подібна група виникла й в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, і незабаром на партійних зборах в цьому Інституті було прийнято рішення про об'єднання обох груп та розробку документів по створенню Народного фронту України. Організаційну роботу очолили І. Драч та В. Брюховецький. Згодом була досягнута домовленість про те, що нове громадське об'єднання буде мати назву Народний рух України (НРУ).

¹³⁶⁰ ДАЧО. – Ф.Р-8842. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 3–4.

ну Українську державу»¹³⁶¹. Досить в скорому часі НРУ став найпотужнішою політичною опозиційною силою в УРСР і вже 9 лютого 1990 р. його Статут було зареєстровано Постановою Ради міністрів УРСР¹³⁶².

Цьому сприяв не лише тиск з боку українського громадянства, але й загальні події в Радянському Союзі. В СРСР розпочинаються відцентрові процеси, які в республіках супроводжуються насиллям і кровопролиттям. У листопаді 1988 р. у столиці Азербайджану Баку, на фоні міжнаціональних зіткнень у Карабаху, проходить 700-тисячний мітинг, Естонія приймає Декларацію про суверенітет і проголошує верховенство республіканських законів над союзними, у грузинському Тбілісі біля Будинку уряду починають голодування студенти. 9 квітня 1989 р. у Тбілісі, радянський ОМОН саперними лопатками розганяє демонстрацію і вбиває при цьому 20 безневинних людей. 21 травня у Москві, в Лужниках, проходить мітинг за участі приблизно 200 тис. людей. 27 травня 1989 р. подібний мітинг відбувається у Ленінграді. На початку червня розпочинаються міжнаціональні сутички в Узбекистані, в яких гинуть більше 100 турків-месхетинців. У липні 1989 р. в Абхазії відбуваються збройні сутички між грузинами та абхазцями, а в листопаді у Кишиневі (Молдова) демонстрації перетворюються на масові безлади. 19 січня 1990 р. під час введення військ у Баку гинуть 125 осіб. У відповідь на проголошення 11 березня парламентом Литви незалежності республіки, 23 березня у Вільнюс було введено радянські війська і танки, Москва розпочала економічну блокаду республіки. 12 червня Верховна Рада РРФСР також проголошує суверенітет Росії, після чого починається «парад суверенітетів» інших республік¹³⁶³.

¹³⁶¹ ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 48–48 зв.; ДАЧО. – Ф.Р-8842. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1.

¹³⁶² ДАЧО. – Ф.Р-8842. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1.

¹³⁶³ Одним із підмурівків незалежності України стала горбачовська «перестройка» // Україна молода. – 2005. – № 75. – 23 квітня.

За таких умов й під тиском демократичної громадськості на лютневому 1990 р. Пленумі ЦК КПРС компартійне керівництво було змушене виключити 6-ту статтю з тексту Конституції СРСР, яка була внесена до неї у 1977 р. (а невдовзі – й до Конституції УРСР). У ній наголошувалося, що «керівною і направляючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і суспільних організацій є Комуністична партія Радянського Союзу»¹³⁶⁴. Остаточне рішення про скасування 6-ї статті Конституції СРСР ухвалив III позачерговий з'їзд народних депутатів СРСР (11–15 березня 1990 р.). У вересні 1990 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила Постанову «Про порядок реєстрації громадських об'єднань», що створило відповідну юридичну базу для існування багатопартійності в Республіці.

Тоді ж, у 1990 р., на фоні посилення національно-визвольного руху практично по всій території Радянського Союзу, у Кремлі, де владу все ще утримували комуністи, виникла ідея укладання нового Союзного договору, який мав реформувати і зберегти СРСР на засадах розширення політичних та економічних прав союзних республік і замінити договір про створення СРСР, ухвалений ще 30 грудня 1922 р. І з'їздом Рад СРСР у Москві. Розробка, пропаганда і підготовка до втілення в життя цього нового Союзного договору тривали протягом усього 1990 року.

У цей же час після березневих виборів 1990 р. до Верховної Ради УРСР в її складі утворилася опозиція національно-демократичних і державницьких сил у формі Народної Ради на чолі з І. Юхновським. Прокомуністична ж більшість народних депутатів об'єдналася в депутатську групу «За Радянську Україну» або так звану «групу 239» (за кількістю депутатів). Тоді ж, виборчий процес загострив протиріччя як у націонал-демократичному таборі взагалі, так і у лавах НРУ зокрема, які почали простежуватися вже наприкінці 1989 – початку

¹³⁶⁴ Кукушкин Ю. С., Чистяков О. И. Очерк истории Советской Конституции / Ю. С. Кукушкин. – М.: Политиздат, 1987.

1990 рр. у поглядах не лише на тактику і стратегію політичної боротьби, а й на ідеологічному та концептуальному ґрунті державного будівництва¹³⁶⁵.

Так, на початку березня 1989 р. у «Літературній Україні» було опубліковано звернення і проект Статуту *Української селянської демократичної партії*, серед засновників якої був відомий діяч НРУ І. Юхновський. 8 березня 1990 р., у проміжку між першим та другим турами виборів до Верховної Ради УРСР, на шпальтах тієї ж «Літературної України» з'явилася заява «До членів Руху та до всіх громадян України» (відома також як «звернення 23-х»)¹³⁶⁶. Автори звернення закликали «негайно провести позачерговий з'їзд НРУ, на якому виробити концепцію Руху та його діяльності як політичної партії»¹³⁶⁷. Однак, вже наприкінці березня ІV сесія Великої Ради Руху, що відбулася у Хусті, відхилила ідею перетворення НРУ на партію. У відповідь І. Драч і Д. Павличко заявили про намір створити *Демократичну партію України*¹³⁶⁸.

З того часу фактично розпочався тривалий процес дроблення Народного Руху України. У практичній площині він почав втілюватися вже за місяць, коли на Установчому з'їзді у Києві 29–30 квітня 1990 р. було створено *Українську республіканську партію (УРП)* на чолі з Л. Лук'яненком (зареєстрована Міністерством юстиції УРСР 5 листопада 1990 р.)¹³⁶⁹, хоча й основу партії склали члени УГС. На той час УРП налічувала у своїх лавах 2,3 тис. членів. Одним із своїх головних завдань українські республіканці вважали здобуття Україною незалежності.

¹³⁶⁵ *Гарань О. В.* Від створення Руху до багатопартійності / О. В. Гарань. – К., 1992.

¹³⁶⁶ Заяву підписали І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський, П. Кислий, С. Головатий, В. Дончик, С. Конєв, Л. Скорик, Л. Лук'яненко та М. Горинь.

¹³⁶⁷ Літературна Україна. – 1990. – 8 березня.

¹³⁶⁸ *Гарань О. В.* Убити Дракона (з історії Руху та нових політичних партій України) / О. В. Гарань. – К., 1993. – С. 89.

¹³⁶⁹ Установчий з'їзд Української Республіканської Партії. – К.: Вид-во «РУХінформ», 1990; ЦДАГО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.

Практично паралельно з оформленням УРП відбувала-ся організація й іншої партії, основу якої склали рухівці. 14 травня 1990 р. у Києві відбулося засідання ініціативної групи зі створення *Демократичної партії України (ДемПУ)*, де було схвалено, доповнено і допрацьовано текст «Маніфесту Демократичної партії України», який був написаний Ю. Бадзьом і під яким підписалося 86 осіб (з них – 31 народний депутат Верховних Рад УРСР і СРСР). 31 травня 1990 р. «Маніфест Демократичної партії України» з'явився в «Літературній Україні»¹³⁷⁰. У документі детально обґрунтовувалася необхідність незалежності України і він майже одночасно був надрукований в еміграційній пресі¹³⁷¹. Автором «Маніфесту» був В. Бадзьо, якого 22 вересня 1990 р. на спільному засіданні підготовчого комітету і уповноважених від областей у Теробовлі (Тернопільська обл.) було обрано головою Демократичної партії України. Тоді ж було ухвалено й проект Статуту партії, а цю дату було оголошено днем заснування ДемПУ. Один з тогочасних лідерів ДемПУ Д. Павличко виначав мету та завдання новоствореної партії так: «Ми хочемо поставити за ідеологічну основу нової партії бажання Тараса Шевченка та його колег створити партію в формі Кирило-Мефодіївського братства, ми хочемо взяти на озброєння радикалізм Івана Франка і соціал-демократизм Лесі Українки. Ми хочемо взяти у свою програму і своє національне мислення, державні програми Михайла Драгоманова і Михайла Павлика, Володимира Винниченка і Михайла Грушевського... Ми будемо шукати в діяльності кожної партії, у тому числі і Комуністичної партії України, добрих намірів і добрих мотивів»¹³⁷².

¹³⁷⁰ [Юрій Бадзьо]. Маніфест Демократичної партії України // Літературна Україна. – 1990. – 31 травня.

¹³⁷¹ Бадзьо Ю. Маніфест Демократичної партії України / Ю. Бадзьо // Сучасність (Мюнхен). – 1990. – № 7–8. – С. 140–160.

¹³⁷² Вісник Руху. – 1990. – № 4. – Част. 2.

Партія готувалася до скликання установчого з'їзду. Оргкомітет (його очолював Д. Павличко, а згодом – Ю. Бадзьо) складався з осіб, що належали до національно поміркованої частини Руху й Спілки письменників (І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський, В. Дончик, Ю. Цеков, М. Швайка)¹³⁷³. Провідним теоретиком партії став Ю. Бадзьо¹³⁷⁴.

Установчий з'їзд українських демократів відбувся у Києві 15–16 грудня 1990 р. На той час у партії налічувалося 2,7 тис. членів, у Верховній Раді УРСР вона мала 25 народних депутатів. З'їзд затвердив Програмові принципи і Статут партії, обрав керівні органи. У статуті зазначалося, що у своїй діяльності партія виходить з пріоритету прав людини, виступає за необхідність формування правової держави, поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Ідеологією було проголошено «соціальну демократію»: «Побудову економіки вільного підприємництва партія пов'язує з проблемами соціального становища та національно-державного самоутвердження українського народу, тому вона виступає за соціальну ринкову економіку й ґрунтує свою економічну політику на теоретичних засадах сучасної соціальної демократії, яка намагається узгодити інтереси праці та капіталу й у низці країн утворила систему, що успішно поєднує стимулюючу роль приватної власності й підприємництва з доцільним державним регулюванням розподілу результатів виробництва та з соціальною захищеністю населення від негативних проявів вільного ринку»¹³⁷⁵.

ДепПУ також прагла домогтися відродження і вільного розвитку культури українського народу, всіх національностей та етнічних груп, які мешкають на території України. Особливо

¹³⁷³ Бадзьо Ю. Демократична партія України / Ю. Бадзьо // Політологічні читання. – 1994. – № 1. – С. 267.

¹³⁷⁴ Ю. Бадзьо був відомий тим, що ще у 1989 р. склав проект програми *Української партії демократичного соціалізму та державної незалежності*.

¹³⁷⁵ Бадзьо Ю. Демократична партія України / Ю. Бадзьо // Політологічні читання. – 1994. – № 1. – С. 267.

наголошувалося, що здійснення цих завдань можливе лише в умовах державної незалежності України. Партія виступила за повну незалежність України й висловилася категорично проти підписання нового Союзного договору (він оцінювався як крок назад навіть порівняно з договором 1922 р.). На з'їзді було виголошено вимогу щодо виходу КПУ зі складу КПРС і таким чином вона мала б позбутися тоталітаризму в ідеології та практиці, майно ж КПУ повинно б підпасти під націоналізацію. Головою Національної Ради ДемПУ було затверджено Ю. Бадзя¹³⁷⁶. 28 червня 1991 р. ДемПУ була зареєстрована Міністерством юстиції УРСР. На момент реєстрації партія налічувала 3015 членів¹³⁷⁷.

1989–1990 рр. породили в Україні близько 20 політичних партій та близько 10 партійних організацій, керівні органи яких знаходилися поза межами України. Найчисельнішим серед них був *Народний Рух України*, який, однак у той час не являв собою політичної партії. Крім того, як повідомляв у своєму інформаційному матеріалі ідеологічний відділ ЦК КПУ щодо деяких тенденцій у розвитку громадсько-політичних формувань в УРСР від 20 серпня 1990 р., серед політизованих формувань республіканського масштабу НРУ, як і раніше, належало визначальне місце. Його осередки було створено у кожній області, у багатьох містах та районах, а також – у частині трудових колективів. Усього, за інформацією обкомів КПУ, чисельність активістів та прихильників НРУ влітку 1990 р. сягнула 110 тисяч, хоча саме керівництво Народного Руху України стверджувало про значно більше членство – 450 тис. осіб. Водночас, аналітики КПУ зауважували, що «фактично всіма справами у керівництві Руху заправляють представники

¹³⁷⁶ Базів В. А. Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія / В. А. Базів. – Л.: Світ, 1999; Гарань О. В. Убити Дракона (з історії Руху та нових політичних партій України) / О. В. Гарань. – К., 1993.

¹³⁷⁷ Політичний компас виборця 2002: Демократична партія України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://party.civicua.org/door34439.htm>.

Української республіканської партії»¹³⁷⁸. Комуністи також відмітили, що попри те, що популярність НРУ має тенденцію до зростання, в певних регіонах між керівниками осередків виникали ідеологічні розбіжності та боротьба за лідерство. Так, наприклад, у Черкаській обласній організації це призвело до відмежування значної частини членів НРУ від активістів «деструктивного ґатунку», а група членів Руху, яка вийшла з Харківської регіональної організації, створила Народно-демократичний фронт. Внаслідок боротьби за лідерство розкололися організації НРУ в Дніпродзержинську, Кривому Розі та деяких інших містах.

25–28 жовтня 1990 р. на *II Всеукраїнських зборах Руху*¹³⁷⁹ було внесено принципи зміни у програму організації¹³⁸⁰. На зборах були заслухані доповідь голови НРУ І. Драча «Про політичну ситуацію на Україні і завдання Руху», 11 співдоповідей та 6 звітів. В їхньому обговоренні взяли участь понад 90 осіб, у т. ч. більше 20 гостей з-за кордону, серед яких 11 персон з

¹³⁷⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2767. – Арк. 161–162.

¹³⁷⁹ За даними ЦК КПУ загалом на проведення зборів було витрачено понад 100 тис. крб. (з них внесок товариства «Знання» – 10 тис. крб.). На зборах у перший день були присутніми 2 тис. 125 делегатів (усього обрано – 2 тис. 294 осіб). Основна кількість делегатів (56,7%) була з Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської областей та м. Києва. Найчисленніша делегація прибула з Львівської області – 21,4% учасників зборів. З присутніх на зборах учасниками першого з'їзду Руху були 445 чоловік. Абсолютна більшість делегатів – українці (95%), росіяни – менше 4%. За соціальним станом переважна більшість учасників зборів (68%) були інженерно-технічними працівниками, службовцями, науковою та творчою інтелігенцією. Вони представляли більш як 40 різних політичних та громадських організацій республіки. Найчисленніші з них на зборах були ТУМ ім. Т. Шевченка (25,3%) і УРП (12,6%). Делегатами зборів були 418 народних депутатів різних рівнів, у т. ч. 5 – СРСР, 18 – УРСР, 117 – обласних, 215 – міських та 108 – районних Рад. Гостями – представники посольств США та Канади в Москві, консульств Болгарії, Німеччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Франції, Чехо-Словаччини у Києві, громадсько-політичних організацій з усіх республік СРСР та ряду зарубіжних країн, численна діаспора. Вітальну телеграму зборам надіслав Л. Валенса, яку зачитав депутат польського сейму В. Мокрий [ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2768. – Арк. 107–112].

¹³⁸⁰ ДАЧО. – Ф.Р-8842. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 8–9.

США. На відміну від Першого з'їзду НРУ, збори мали яскраво виражене антикомуністичне спрямування. На них Рух відверто і остаточно оформився як антикомуністична, опозиційна до КПРС організація. Головна увага у доповідях, звітах та виступах була зосереджена на таких питаннях: неприйняття Союзного договору, повна незалежність України, створення української національної армії, міжрелігійні справи, звинувачення КПРС і КПУ у «війні проти власного народу», тотальна критика центру і його керівництва. У виступах неодноразово пропонувалося оголосити КПРС та КПУ злочинними організаціями¹³⁸¹.

У зверненні «До українського народу, до всіх добрих людей в Україні і поза Україною суцєю» керівництво НРУ заявило, що «головний висновок, який зробив Рух за нетривалий, але бурхливий період свого життя й мирної боротьби – потрібна не перебудова, а повний демонтаж тоталітарної системи». Провідники НРУ нарешті усвідомили, що партійно-номенклатурне керівництво України діє у «відповідності з настановами й примхами найвищої всесоюзної влади. Легко нині оперуючи словами “суверенітет” і “самостійність”, так само, як учора словами “перебудова” й “гласність”, лідери КПУ та їх підручні у Верховній Раді й уряді республіки також наступають на демократичні завоювання, ладні повернути історичний процес наших днів на стару колію примусу й насильства»¹³⁸². При цьому НРУ зробив висновок, що «виживання народу перебуває в прямій залежності від того, буде чи не буде Україна незалежною державою»¹³⁸³. Відтак у Програмі НРУ вже зникли згадки про «соціалізм» й було заборонено перебування у лавах організації членам партій, керівні органи яких знаходилися поза межами України, введено вимогу «націоналізації награвованого міністерствами майна», повернення цінностей, що належать Україні.

У Статуті НРУ було виключено 10 статей і до 15-ти внесе-

¹³⁸¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2768. – Арк. 107–112.

¹³⁸² Там само. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 26–26 зв.

¹³⁸³ Там само.

но зміни. З назви організації вилучено словосполучення «за перебудову». По-новому було сформульовано й мету Руху: відновлення державної незалежності України, створення парламентськими методами демократичної держави. Передбачено асоціативне членство в Русі, об'єднання в ньому всіх опозиційних до КПРС організацій на терені України, виконання Рухом функцій загальнонаціональної опозиції. Створено нову ланку керівництва Рухом – Політраду, а також перейменовано Президію Руху в Центральний Провід (за зразком ОУН)¹³⁸⁴. Найближчою метою визначалися позачергові вибори до Рад народних депутатів усіх рівнів на демократичній, багатопартійній основі, а кінцевою метою – «побудова суверенної демократичної Української Держави»¹³⁸⁵. Головою НРУ було переобрано І. Драча.

Інша ухвала Других Великих зборів НРУ безпосередньо стосувалася «Союзного договору»¹³⁸⁶, в якій він називався небезпечними передсмертними конвульсіями. В Ухвалі, зокрема, зазначалося: «Цей захід має на меті збереження імперської економічної влади в умовах ринку у вигляді московських концернів.

Союзний договір, що готується в Москві, – це “договір” про подальший вивіз з України хліба, м'яса, цукру, руди, кам'яного вугілля, металу за “дерев'яні рублі”, які в дедалі більшій кількості друкують у центрі.

Відмова від Союзного договору – необхідна умова перетворення України в суб'єкт міжнародного права. Тільки будучи незалежною державою, Україна може подолати

¹³⁸⁴ Там само. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2768. – Арк. 107–112.

¹³⁸⁵ Там само. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 26–26 зв.

¹³⁸⁶ 15 жовтня 1990 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла Звернення, яке було схвалене Верховною Радою, та Постанову Верховної Ради УРСР № 604 від 17 жовтня 1990 р., в яких було однозначно заявлено, що Україна може стати учасником Союзного договору лише після прийняття нової Конституції України, яка законодавчо закріпить принципи міждержавних стосунків України як незалежної держави.

колоніальну структуру своєї економіки, здійснити перехід до ринкових відносин. Спроба при переході до ринку створити єдиний ринок на 1/6 світу при тій різноманітності умов і традицій, що є в імперії, приречена на провал. Тільки відмова від Союзного договору забезпечить в Україні міжнаціональний мир, звільнить Росію від “обов’язку” захищати цілісність імперії, тим самим скерувавши її потенціал на розв’язання своїх внутрішніх проблем. Тільки відмова від Союзного договору може здійснити демілітаризацію життя, конверсію військової промисловості, перетворення імперської армії, яка тримає в тривозі весь світ, в армії суверенних держав, обов’язком яких буде тільки захист власної території.

Ми виступаємо проти Союзного договору, бо він є гарантом подальшого існування всевладдя КПСС, замінюючи собою 6 статтю брежньєвської конституції»¹³⁸⁷.

1 грудня 1990 р. Велика Рада НРУ у своїй ухвалі про політичну ситуацію в Україні закликала створити у Верховній Раді УРСР опозиційну комуністичному режимові *Народну Раду* та звернулася до народних депутатів СРСР від України виступити проти прийняття нового Союзного договору. Велика Рада НРУ також закликала своїх активістів та громадян вдатися до масових акцій непокори і вимагати звільнення з ув’язнення С. Хмари, а також ухвалила доручення, зокрема, Політичній Раді Руху та Секретаріатові скоординувати з демократичними структурами сусідніх Республік плани протидії прийняттю Союзного договору. Краєвим організаціям рекомендувалося залучати всі антиімперські сили на всіх територіальних рівнях і на виробництві до протидії наступові реакції та прийняттю Союзного договору, створюючи з цією метою координаційні комітети (комітети національної згоди), посилити роботу у трудових колективах, профспілках, страйкових комітетах тощо. Опозиції у Верховній Раді УРСР – Народній Раді

¹³⁸⁷ ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 22 зв.–23.

рекомендувалося створити альтернативний парламент в межах Верховної Ради з власною структурою та апаратом¹³⁸⁸.

У новий 1991 р. Радянський Союз увійшов в атмосфері крайньої напруги та з пролиттям крові. Радянський комуністичний режим вдався до застосування зброї до прибалтійських країн, які прагли вийти зі складу СРСР. 12 січня 1991 р. під час штурму радянськими військами Вільнюського телецентру загинуло 14 осіб. Вже 15 січня Центральний Провід НРУ звертається до громадян України з приводу подій у Литві. У ньому Голова НРУ І. Драч висловлює протест проти спроби військового перевороту, спрямованого на повалення конституційної влади суверенної Литовської Республіки, й запитує своїх співгромадян: «Чи не станеться таке в Україні, тому що наша Верховна Рада прийняла Декларацію про суверенітет¹³⁸⁹ і прагне його?»¹³⁹⁰. Й далі, у відповідь, від імені Центрального Проводу НРУ закликав «всіх людей доброї волі в Україні»: надавати допомогу для Литви вкрай необхідними медикаментами, перев'язочними матеріалами, донорською кров'ю; проводити мітинги підтримки законного уряду Литви в містах та селах, на виробництві, в установах; збирати підписи під зверненням солідарності з Литвою; надсилати телеграми підтримки до Верховної Ради Литви та телеграми протесту до М. Горбачова, Міністерства оборони СРСР та МВС СРСР; вчиняти страйки на підприємствах союзного підпорядкування; до пікетування установ КПРС, оскільки генеральний секретар її стоїть на ворожих Литві позиціях; подавати адреси тих людей, котрі готові прийняти евакуйованих з Литви дітей та жінок¹³⁹¹. Утім, наступна кров пролилася у Латвії. Попри масові протести, 20 січня 1991 р. під час штурму ризьким ОМОНОм МВС Латвії

¹³⁸⁸ Там само. – Спр. 96. – Арк. 1.

¹³⁸⁹ 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України – П.Г.-Н.

¹³⁹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 10–11.

¹³⁹¹ Там само.

загинуло п'ятеро людей.

Вже наступного дня (21 січня) голова Політради НРУ М. Горинь надсилає до Конгресу США лист з проханням надати підтримку демократичним силам так званого соціалістичного табору і не стримувати процесу розпаду СРСР. Зокрема, М. Горинь зазначав, що «події в республіках Балтії засвідчують, що шлях України до здобуття незалежності є надзвичайно важким. Народ України не убезпечений від використання проімперськими силами крайніх, навіть військових, заходів, спрямованих на збереження тоталітарної та унітарної структури СРСР¹³⁹².

[...] Поважаючи вашу послідовну відданість демократичним принципам, виражаючи надію, що Конгрес США з розумінням віднесеться до наших проблем і будуватиме свої подальші відносини з ССРСР з врахуванням змін, що відбулися в позиції Кремлівського керівництва, та своїми діями не стримувати об'єктивні процеси розпаду останньої в світі тоталітарної комуністичної імперії, що принесла багато горя десяткам народів»¹³⁹³.

19 лютого 1991 р. Б. Єльцин висуває вимогу відставки Президента СРСР М. Горбачова. У безрези в Росії розпочинається двомісячний страйк шахтарів з вимогою відставки президента. 7 березня було розпущено Президентську Раду СРСР, а на її місце приходить Рада безпеки, до якої входять лише комуністи-консерватори.

Тим часом наближався час проведення референдуму щодо збереження СРСР. Зміст питання, що виносилося на голосування 17 березня 1991 р. і яке було затверджене Верховною Радою СРСР 16 січня 1991 р., був таким: «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверен-

¹³⁹² 25 січня 1991 р. з'явився указ про спільне патрулювання міст військами МВС та Радянської Армії – П.Г.-Н.

¹³⁹³ ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 3.

них республік¹³⁹⁴, у якій повною мірою гарантуються права та свободи людини будь-якої національності?»¹³⁹⁵. Проведений 14 березня референдум про збереження СРСР бойкотують шість республік.

При цьому виникло питання про законність проведення всесоюзного референдуму в Республіці після того як Україною було прийнято Декларацію про державний суверенітет (16 липня 1990 р.). Зокрема наголошувалося на тому, що він є зверненням до народу поза участі верховних органів влади Республіки, до того ж в УРСР не було закону про референдум. Критики зазнавала також і двозначність питання

¹³⁹⁴ На IV з'їзді народних депутатів СРСР М. Горбачов виступив з ініціативою прийняття постанови про проведення референдуму щодо майбутнього СРСР. 24 грудня 1990 р. З'їзд прийняв дві постанови про проведення референдуму СРСР: перша передбачала проведення референдуму про приватну власність на землю; друга – про проведення загальносоюзного референдуму з питання збереження оновленого СРСР як федерації рівноправних суверенних соціалістичних республік, оскільки «збереження єдності союзних держав становить важливу проблему державного життя, що зачіпає інтереси кожної людини, всього суспільства Радянського Союзу» [Постановление Верховного Совета СССР «Об организации и мерах по обеспечению проведения референдума СССР по вопросу о сохранении СРСР» // Известия. – 1991. – 19 января. – С. 3]. 27 грудня 1990 р. з'їздом народних депутатів СРСР було прийнято Закон СРСР «Про всенародне голосування (Референдум СРСР)» [Закон СССР «О всенародном голосовании (референдум СССР)» // Ведомости Съезда народных депутатов и Верховного Совета СССР. – 1990. – № 1. – С. 10]. При цьому Закон забороняв вносити на референдум питання щодо кордонів СРСР та кордонів республік, зміни статусу та територіальної цілісності республік, автономних областей та автономних округів (ст. 4). Статтею 8-ю передбачалися республіканські та місцеві референдуми, порядок проведення яких визначався законами СРСР та законами республік. Вища юридична сила законів СРСР щодо республіканських, належність права призначення референдуму СРСР з'їзду народних депутатів СРСР та Верховній Раді СРСР, попри закріплення за вищими органами державної влади республік права на ініціативу проведення всесоюзного референдуму (ст. 9), ставила перепону для здобуття державного суверенітету республіками, позаяк вони вступали в суперечність із «законом про невихід» (ст. 2). Водночас Громадянам СРСР надавалося («в необхідних випадках» (ст. 3) право започаткування референдуму на окремій території (ст. 9).

¹³⁹⁵ Постановление Верховного Совета СССР «Об организации и мерах по обеспечению проведения референдума СССР по вопросу о сохранении СРСР» // Известия. – 1991. – 19 января. – С. 3.

у бюлетені, зокрема відсутність юридичного змісту у таких формулюваннях, як «оновлена федерація», «повною мірою» тощо¹³⁹⁶. Утім, прокомуністична більшість у Верховній Раді України цілковито підтримала проведення всесоюзного референдуму в УРСР. Одначе були й пропозиції взагалі відмовитися від його проведення або ж провести власний референдум з приводу утворення незалежної Української Держави (Д. Павличко, М. Горинь) чи провести паралельно із всесоюзним республіканське опитування (Л. Лук'яненко)¹³⁹⁷. В. Яворівський пропонував включити у бюлетень третє питання – про «суверенну, вільну, незалежну демократичну Україну»¹³⁹⁸. Проте усі ці думки не знайшли істотної підтримки у Верховній Раді УРСР.

Свою чергою УМА закликала бойкотувати референдум. Більшість же опозиційних політичних сил (Народна Рада, НРУ, ДемПУ, ПДВУ та ін.) створили спеціальний комітет «Референдум – суверенна Україна»¹³⁹⁹. Вони агітували громадян висловитися на підтримку республіканського бюлетеня та дати негативну відповідь на запитання союзного. УРП та Львівська крайова організація НРУ закликали відповісти «ні» на обидва запитання та підтримати рішучим «так» окремий «галицький бюлетень», що був покликаний з'ясувати ставлення до повносяжної незалежності України¹⁴⁰⁰.

28 лютого 1991 р. у своїй ухвалі щодо Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р. стосовно збереження СРСР Центральний Провід НРУ назвав його антиконституційним і закликав голосувати проти усіх питань, занесених у бюлетень. Разом з тим, у зв'язку з проведенням одночасно з союзним

¹³⁹⁶ *Бойко О.* Еволюція суспільних поглядів та процесів: від ідеї оновленого Союзу до проголошення незалежності України (січень-серпень 1991 р.) / *О. Бойко // Людина і політика.* – 2001. – № 4. – С. 41–44.

¹³⁹⁷ Там само. – С. 40.

¹³⁹⁸ *Вибір, але який? // Голос України.* – 1991. – 21 лютого. – С. 2.

¹³⁹⁹ *Діак І.* Україна – Росія (історія та сучасність) / *І. Діак.* – К., 2001. – С. 142.

¹⁴⁰⁰ Т. зв. «галицький бюлетень» стосувався лише мешканців Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей.

референдумом республіканського плебісциту, Рух закликав до активної участі в ньому, пояснивши таку позицію тим, що «формулювання питання у бюлетені республіканського опитування є кроком на шляху до української державності, хоч і не відповідає повною мірою нашим цілям і завданням»¹⁴⁰¹. При цьому зазначалося, що враховуючи такі фактори, що в основу зв'язків України з іншими державами покладено Декларацію про державний суверенітет, а також, що формулювання «Союз Суверенних Держав» фактично заперечує існування єдиної держави СРСР (тобто «благословляє» її демонтаж) та зважаючи на можливість загальнонародної підтримки Декларації про державний суверенітет напередодні прийняття Конституції України, НРУ вважав «необхідним дати на запропоноване запитання ствердну відповідь»¹⁴⁰². Таким чином, на думку керівництва Руху, підтримка цього формулювання мала започаткувати перехідний період від колоніального поневолення України до незалежної Української Держави.

У визначений для референдуму день (17 березня 1991 р.) на території України участь у голосуванні взяли 83,5% тих, хто був внесений до списків. На питання всесоюзного референдуму відповіли «так» 70,2%, «ні» – 28%¹⁴⁰³. Питання республіканського бюлетеня в Україні підтримали 80,2%, 18% громадян відповіли «ні»¹⁴⁰⁴. 88,3% мешканців трьох західних областей висловились на користь української незалежності¹⁴⁰⁵.

¹⁴⁰¹ ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 17–18.

¹⁴⁰² Там само.

¹⁴⁰³ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 120. – Арк. 4.

¹⁴⁰⁴ Там само.

¹⁴⁰⁵ Усі європейські (крім Білорусі й України) та закавказькі (окрім Азербайджану) республіки відмовилися від референдуму. Парламент Литви вирішив замінити його опитуванням, а 9 лютого 1991 р. було проведено «виборчу консультацію», під час якої 90,4% учасників висловилися за незалежну демократичну республіку. Подібний захід у Латвії, що відбувся 3 березня, 1991 р. показав підтримку самостійності на рівні 73,6%. На організованому того ж таки дня референдумі в Естонії, участь у якому взяли тільки «правонаступні громадяни» (нащадки тих, хто мав естонський паспорт до моменту окупації Радянським Союзом), 78% також висловилися за цілковиту незалежність країни.

Трохи більше за тиждень після опитування (26 березня 1991 р.), Центральний Провід НРУ оприлюднив заяву з приводу підсумків союзного референдуму і республіканського опитування стосовно нового Союзного договору та Декларації про державний суверенітет України. У досить об'ємному документі, зазначалося, що проведене 17 березня 1991 р. всенародне опитування населення засвідчило прагнення українців до побудови власної суверенної національної держави, позаяк народ України (понад 2/3 всіх, хто мав право голосу) сказав «так» Декларації про державний суверенітет України, яка проголошує «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах»¹⁴⁰⁶. Відповідно до цього Верховна Рада УРСР, говорилося далі в заяві, повинна була сконцентрувати свою увагу на розробці Конституції України і прийнятті правових актів, що забезпечили б виконавчій владі можливість створення і повноцінного функціонування інституцій, необхідних для суверенної держави, а отже й умов, за яких «Україна отримає дійсну можливість увійти в Союз держав як повноправний суб'єкт»¹⁴⁰⁷. Остання фраза викликає певне здивування, адже на своїх II Великих Зборах НРУ заявляло про своє остаточне і незаперечне рішення щодо заперечення Союзного договору у будь-якій формі.

Водночас Рух назвав необґрунтованою позицію керівництва КПУ, яке намагалося подати підсумки референдуму як благословення на збереження існуючого СРСР, додаючи, що голоси 58,9% населення України, яке дало ствердну відповідь на питання союзного референдуму, було наслідком відсутності правового тлумачення суті поставленого питання. До того ж, воно було винесене на голосування всупереч вищим законодавчим актам як СРСР, так і УРСР, внаслідок чого підсумки союзного референдуму не могли мати чинності в

¹⁴⁰⁶ ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 35 зв.–36 зв.

¹⁴⁰⁷ Там само.

Україні. У заяві також критикувалися порушення та маніпуляції, які були допущені під час агітації та голосування з боку керівництва КПУ (зокрема КПУ (С. Гуренка, В. Острожинського, А. Корнієнка, Б. Олійника, А. Савченка, Ю. Єльченка та ін.)¹⁴⁰⁸.

Тим часом 1 квітня 1991 р. було розпущено Варшавський договір – військовий союз соціалістичних країн. На усьому ж терені СРСР економічне становище дедалі погіршувалося, а соціально-політична ситуація чим далі загострювалася. Державу захлинули демонстрації, страйки, злочинність та злидні. З цього приводу 15 квітня 1991 р. НРУ у своїй заяві до Верховної Ради УРСР зазначав, що «дестабілізуюча антинародна політика центральних органів влади СРСР наближається до критичної межі людської терпимості», а бездіяльність вищих органів влади України «по забезпеченню суверенітету своєї держави і захисту українського народу від сваволі імперських структур і гальмування переходу економіки республіки до ринку стає нетерпимою»¹⁴⁰⁹.

Рух пропонує Верховній Раді УРСР не зволікаючи запровадити індексацію прибутків населення, компенсувати втрати громадянам України адекватно підвищенню роздрібних цін, надати Декларації про державний суверенітет України сили Конституційного Закону, розглянути Концепцію Конституції України (до прийняття якої не брати участі в розгляданні ніяких договорів, що могли б обмежити державний суверенітет). Крім того, пропонувалося невідкладно прийняти низку першочергових законів, а саме: про референдум, про політичні партії та організації, про вибори народних депутатів України на багатопартійних засадах, про громадянство України, про проходження військової служби громадянами України, а також націоналізувати майно КПРС та ВЛКСМ на території України й негайно звільнити з ув'язнення народного

¹⁴⁰⁸ Там само.

¹⁴⁰⁹ Там само. – Арк. 37–37зв.

депутата УРСР С. Хмару та інших політичних в'язнів із зняттям з них усіх обвинувачень¹⁴¹⁰.

У цей час, 21 квітня 1991 р., комуністична група народних депутатів СРСР «Союз» висунула вимогу запровадження на всій території Радянського Союзу надзвичайного стану терміном на півроку. На цьому фоні 23 квітня президент СРСР М. Горбачов провів у своїй замиській резиденції в Ново-Огарьово зустріч з головами дев'яти союзних республік (в переговорах не брали участь керівники Литви, Латвії, Естонії, Грузії, Вірменії та Молдови). Там було досягнуто принципової згоди щодо розробки тексту Союзного договору, проте й виявилися суттєві розбіжності, зокрема, про співвідношення повноважень між республіками та центром. Подальша робота над текстом Союзного договору отримала назву «Ново-Огарьовський процес».

7 червня 1991 р. НРУ опублікував заяву з приводу участі представників України в підготовчому процесі щодо підписання нового Союзного договору. Рух нагадував про Звернення Президії Верховної Ради УРСР, яке було схвалене Верховною Радою 15 жовтня 1990 р., та Постанову Верховної Ради УРСР № 604 від 17 жовтня 1990 р., де було однозначно заявлено, що Україна може стати учасником Союзного договору лише після прийняття нової Конституції України, яка законодавчо закріпить принципи міждержавних стосунків України як незалежної держави. Відтак, заявив НРУ, до прийняття нової Конституції, представники вищих державних органів влади України могли брати участь у розробці проекту Союзного договору хіба що лише як спостерігачі. Керівники Руху нагадували й про те, що переважна більшість виборців України (понад 80%) проголосувала не за членство України в оновленій Федерації, а за її статус як незалежної держави в Союзі Суверенних Держав на підставі Декларації про державний суверенітет України. «Виходячи з цього, – наголошувалося у заяві, – участь вищих посадових осіб – голови Верховної

¹⁴¹⁰ Там само.

Ради Л. Кравчука та члена Президії Верховної Ради М. Шульги в розробці проекту Союзного Договору суперечить постанові Верховної Ради України і слід розцінювати виключно як їхню приватну ініціативу, яка не має юридичних наслідків для України»¹⁴¹¹.

З огляду на вищезазначене та «враховуючи реальну загрозу втягнення України в нове імперське утворення – оновлену Федерацію ССРСР», Центральний Провід НРУ звернувся до усіх народних депутатів України з пропозицією розглянути на найближчому сесійному засіданні Верховної Ради питання про незаконність участі представників України в Підготовчому комітеті по завершенню роботи над проектом нового Союзного договору, «тим більше, що цим комітетом розглядається не проект Договору про Союз суверенних держав, а проект договору про Союз ССР, як оновлену федерацію»¹⁴¹².

Звертаючись до народних депутатів УРСР – членів парламентської опозиції, Народної Ради, керівництво Руху запропонувало їм провести найближчим часом спільну нараду з представниками всіх опозиційних політичних партій та громадських організацій, на якій слід було б розглянути перспективи діяльності всієї опозиції за тогочасних умов, виробити спільну програму дій, що була б спрямована на недопущення втягнення України до оновленої федерації.

Урядові ж УРСР НРУ пропонував терміново розробити програму заходів на випадок застосування проти Республіки будь-яких засобів політичного, економічного та військового тиску і подати її на затвердження Верховній Раді України до кінця червня 1991 р. Передчуваючи наелектризованість політичної ситуації, рухівці апелюють і до парламентів та урядів усіх зарубіжних країн з проханням усвідомити історичну неминучість розпаду комуністичної тоталітарної імперії (СРСР), правову нечинність для України нового Союзного договору (якщо він суперечитиме Декларації про державний

¹⁴¹¹ Там само. – Спр. 114. – Арк. 13–14.

¹⁴¹² Там само.

суверенітет України і буде підписаний до прийняття нової української Конституції) й, з огляду на це, не підтримувати імперські амбіції Кремля, сприяти мирному процесові самовизначення народів шляхом відновлення та утворення ними своїх національних незалежних держав.

У тій же заяві НРУ закликав народ України виявити політичну і громадянську зрілість, рішуче виступити єдиним фронтом «проти чергової спроби підступно надати видимості законності колоніальному становищу України»¹⁴¹³. При цьому керівництво Руху зауважувало, що не підписання Україною Союзного договору зовсім не означало б її самоізоляції. Після прийняття нової Конституції, наголошувалося в заяві НРУ, «Україна, як суб'єкт міжнародного права, може підписати з новим Союзом ССР, як федеративною державою, міждержавний договір чи кілька окремих договорів»¹⁴¹⁴. Застосування усіх вищенаведених заходів, на думку Центрального Проводу Руху, дозволило б втілити у життя цілі та принципи Декларації про державний суверенітет України мирним, цивілізованим шляхом.

Тим часом проект Союзного договору був готовий вже 17 червня 1991 р., а в серпні його було опубліковано у пресі. Згідно з ним, союзні республіки ставали самостійними суб'єктами міжнародного права, їх повноваження були суттєво розширені, вони могли вільно входити і виходити зі складу СРСР, а центр у Москві перетворювався з керуючого в координуючий. Реально в руках союзного керівництва залишалися б лише питання оборони, фінансової політики, внутрішніх справ, частково – податкової і соціальної політики. Нова назва об'єднання держав звучала як «Союз Радянських Суверенних Республік» (відтак аббревіатура зберігала стару назву держави, при чому як російською (СССР), так і українською (СРСР) мовами. Підписання ж Союзного договору було призначено на 20 серпня 1991 р.

¹⁴¹³ Там само.

¹⁴¹⁴ Там само.

Утім, до підписання нового Союзного договору й, відповідно, утворення оновленого СРСР справа так і не дійшла. У переддень до призначеної дати, 19 серпня 1991 р., у Москві зчинилася спроба державного перевороту – так званого путчу ГКЧП. Того дня, ізолювавши М. Горбачова в Криму, заколотники заявили, що владу в державі перебирає на себе створений ними Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС; рос. – ГКЧП), до складу якого ввійшли вісім осіб: О. Бакланов – перший заступник голови Ради оборони СРСР, В. Крючков – голова КДБ СРСР, В. Павлов – прем'єр-міністр СРСР, Б. Пуго – міністр внутрішніх справ СРСР, В. Стародубцев – голова Селянської спілки СРСР, О. Тізяков – президент Асоціації державних підприємств і об'єктів промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку СРСР, Д. Язов – міністр оборони СРСР, Г. Янаєв – віце-президент СРСР. Путч було придушено протягом трьох днів, після чого контроль над усіма силовими структурами перейшов до президента Росії Б. Єльцина, а президент СРСР М. Горбачов фактично втратив верховну виконавчу владу.

24 серпня 1991 р. Україна проголосила себе незалежною самостійною державою, а Біловезькі домовленості від 8 грудня 1991 р. між президентами Б. Єльциним (Росія), Л. Кравчуком (Україна) та С. Шушкевичем (Білорусія) юридично ліквідували СРСР¹⁴¹⁵.

¹⁴¹⁵ Вже за два дні після розпаду СРСР, 10 грудня 1991 р. новобраний президент України Л. Кравчук підписав угоду про створення Союзу Незалежних Держав (СНД), але в подальшому Україна так і не ратифікувала статут цієї організації, залишившись в статусі держави-спостерігача й лише беручи участь у зустрічах голів держав-членів СНД, керівників урядів та інших відомств.

РОЗДІЛ 12

Денис ТОЛОЧКО

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ТОТАЛІТАРНОЇ ДОБИ ТА ВПЛИВ ПОСТТОТАЛІТАРНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ НА СОЦІОКУЛЬТУРНУ АДАПТАЦІЮ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Основні тенденції розвитку суспільного та політичного життя України в умовах більшовицького тоталітаризму.

Політика СРСР у сфері соціального забезпечення з середини 1950-х рр., до певної міри випереджала та іноді збігалася із тенденціями суспільно-політичного життя Західних країн. Однак суттєва різниця між Заходом та СРСР полягала у виникненні нових тенденцій, що чітко фіксується на прикладі соціального захисту громадян. В країнах Заходу соціально орієнтована економіка, розширення соціальної допомоги різним категоріям людей, встановлення пенсійного віку було результатом потужної роботи діяльності профспілок, політичних партій і центрів громадянського руху. В СРСР, запровадження таких соціальних гарантій, як оплачувана відпустка по догляду за дитиною, встановлення пенсійного віку, було ініціативою КППС під гаслом «турботи про трудящих». З одного боку, така політика справляла позитивне враження на міжнародному рівні, а з іншого – безкоштовна освіта та медицина, схиляли суспільство до лояльності, покори та прихильності до комуністичної партії.

Принцип лояльності до режиму визначав рівень демократичного, національного та державного розвитку в УРСР. Тому гарантовані соціалістичною демократією та Конституцією УРСР права (право на вільне самовизначення, право на працю та відпочинок, право на охорону здоров'я, право на житло, право на безкоштовну освіту тощо), а також такі демократичні інститути як свобода слова, друку, зборів, мітингів, вуличних демонстрацій залишалися номінальними¹⁴¹⁶. Фактично лише лояльні до режиму особи мали певні привілеї. Політичні репресії, особливості повсякденного життя та досягнення в різних сферах, на переконання французького філософа Філіпа де Лара, слід розглядати як складові цілісного й унікального політичного явища, яким власне був радянський тоталітаризм¹⁴¹⁷.

Політика «десталінізації» не змінила суспільно-політичну систему, але дозволила Комуністичній партії зберегти та утримати владу в союзних республіках. Відповідно, основні тенденції розвитку суспільно-політичної системи після смерті Й. Сталіна залишалися характерними для його режиму: арешти політичних конкурентів; виснаження людських та природних ресурсів; невизнання помилок в управлінні державою; непорушний зв'язок між лояльністю та національністю, створення атмосфери страху та безпорадності.

У червні 1953 р. М. Хрущов організував арешт Л. Берії. У лютому 1955 р. він позбувся колишнього союзника Л. Берії – глави радянського уряду Г. Маленкова. У червні 1957 р. М. Хрущов розгромив опозицію колишніх помічників

¹⁴¹⁶ Глава 6 Основні права, свободи і обов'язки громадян Української РСР // Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420>

¹⁴¹⁷ *Philip de Lara* Нормальне життя // Український тиждень. № 18 (390) від 7 травня 2015. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Columns/50/135829>

Й. Сталіна – В. Молотова й Л. Кагановича, а в березні став головою і Комуністичної партії, і радянського уряду¹⁴¹⁸.

Оскільки заарештованих помічників Й. Сталіна звинувачували у використанні службового становища, здійсненні тяжких злочинів з метою винищення чесних, відданих справі Комуністичної партії та Радянській владі кадрів, в Радянському Союзі розпочався процес реабілітації репресованих осіб¹⁴¹⁹. Лише Український КДБ і прокуратура Української Республіки переглянули близько 1 млн. справ жертв політичного терору, реабілітувавши майже 300 тисяч осіб. Завершення більшовицького терору, звільнення деяких категорій політичних в'язнів та публікація творів, що викривали злочини тоталітарного режиму (у тому числі творів О. Солженіцина, в'язня ГУЛАГу в 1945–1953 рр.), створили атмосферу відносно свободи, відому під назвою «хрущовська відлига».

Визначальною ознакою суспільно-політичного життя України стала поява нового покоління інтелігенції. Процес його інтелектуального й творчого становлення припав на другу половину 1950-х – початок 1960 років, тобто на період найбільшої свободи, найменшої заангажованості в рамках радянської системи. Характерною рисою нового покоління, яке ввійшло в історію під назвою «шістдесятників», було нестримне бажання висловлюватись вголос та відстоювати свої переконання. Свідомість нового покоління, на думку О. Обертаса, меншою мірою було отруєне радянським ідеологічним «монотеїзмом», генетичним страхом попередників. У системі цінностей шістдесятників з'явилися несподівані для радянського морального кодексу індивідуалізм, культ свободи самовираження, скептицизм, гуманізм

¹⁴¹⁸ *Плохій С.* Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. – Харків, 2016. – С. 382.

¹⁴¹⁹ *Шаповал Ю.* Десталінізація, реабілітації та амністії невинно засуджених // *Енциклопедія Історії України.* Т. 2: Г – Д. – С. 368-370.

без сурогатних домішок класового підходу, загальнолюдський характер культурних смаків.¹⁴²⁰

Відлига в Україні також була відзначена поверненням до суспільного життя письменників та митців, чиї твори були заборонені в часи великого терору та пізнього сталінізму. Серед них був найвідоміший український кінорежисер О. Довженко. Знову повернулися до активної творчості поети М. Рильський та В. Сосюра, яких переслідували в 1940–1950-х рр. Вони спромоглися виростити молоде покоління, яке поступово відмовилось від принципу партійності й класового підходу, що проявилось у творчості поетів, письменників, митців. Провідними фігурами нової української літератури, що підривала засади насадженого владою «соцреалізму», були М. Вінграновський, І. Драч, В. Коротич, Л. Костенко, В. Стус¹⁴²¹.

У наступників Й. Сталіна так само домінувало сприйняття України як геополітичного ресурсу, а її населення – знаряддя обробки землі. Для Й. Сталіна Україна була необхідною умовою й доказом успішності соціалізму. Навіть після колективізації, голоду та терору – вона годувала та захищала Радянську Росію й загалом Радянський Союз. Продукти з України були важливою складовою для захисту цілісності Радянського Союзу. Зокрема, з метою сприяння відновленню економіки Кримського півострова, яка занепадала після депортації кримських татар і залежала від постачання ресурсів з материкової України, у 1954 р. М. Хрущов ініціював передачу Криму до складу України. У 1950–1960-ті рр. на Дніпрі було споруджено три нові гідроелектростанції, що створили гігантські штучні озера, затопивши сільськогосподарські угіддя та прилеглі шахти й назавжди змінивши екологію регіону. Це стало причиною знищення матеріальної та духовної спадщини українських сіл, які потрапили у зону

¹⁴²⁰ *Обертас О.* Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). – К., 2010. – С. 41; *Плохій С.* Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. – Харків, 2016. – С. 387.

¹⁴²¹ *Плохій С.* Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. – Харків, 2016. – С. 387.

затоплення. Україна була включена в атомні та космічні проекти, що було обумовлено політичним суперництвом між СРСР та США за світове панування, відомого ще як «холодна війна»¹⁴²².

М. Хрущов, так само як і Й. Сталін, не міг визнати, що причиною падіння рівня життя та економічних показників була внутрішня політика та невдалі спроби реформувати сільське господарство. Дефіцит товарів та високі ціни на сільськогосподарську продукцію викликали в суспільстві обурення та невдоволення економічною політикою. В результаті політики десталінізації та «відлиги», населення отримало можливість відкрито висловлювати своє незадоволення рівнем життя. В Україні збільшилась кількість публічних виступів, погроз на адресу комуністів, колгоспного активу, працівників радапарату, страйків, невиходів на роботу. У відповідь політичне керівництво країни вдалось до згортання процесів десталінізації і застосувало випробувані раніше методи тиску на українське суспільство. Політичне рішення було прийнято на XX з'їзді (наприкінці 1956 р.) та оприлюднене у формі листа ЦК КПРС від 19 грудня «Про посилення політичної роботи партійних організацій у масах та припинення вилазок антирадянських, ворожих елементів». Метою політичних репресій (1956 р.) було зупинити хвилю опозиційних настроїв, прагнення повернути контроль над усіма сферами життя суспільства¹⁴²³.

На початку 1960-х рр. масово повертались на території західних областей України раніше засуджені учасники ОУН та УПА, а також депортовані у другій половині 1940 – на початку 1950-х рр. на спецпоселення члени сімей учасників національно-визвольного руху (більше 121 тис. осіб). Серед опозиційно налаштованого населення були також невдоволені рівнем матеріального забезпечення, подорожанням продуктів,

¹⁴²² Там само. – С. 388.

¹⁴²³ Бажан О. Протестні акції населення Української РСР у другій половині 1950 – на початку 1960-х рр.: причини, інструментарій, діапазон // З Архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2 (40/41). – 2013. – С. 181-185

відсутністю споживчих товарів, переглядом системи оплати праці, норм та розцінок на виробничі операції¹⁴²⁴.

Молоде покоління 1960-х рр. (народжені впродовж 1940–1946 рр.) прийшло на зміну поколінню, яке пережило Голодомор, «Великий терор» та Другу Світову війну. Попри те, що нове покоління виховувалось в умовах антирелігійної компанії, воно інтуїтивно прагнуло збагатити своє духовне життя організовуючи напівлегальні літературні вечори та збори, вивчаючи історію, рідну мову, тощо.¹⁴²⁵ У 1964 р. органами держбезпеки було виявлено 145 авторів та розповсюджувачів листівок (з них 76 осіб були віком до 18 років, 41 особа – від 18 до 30 років). Таким чином, 80% встановлених осіб, які займалися виготовленням та розповсюдженням листівок, становила молодь¹⁴²⁶.

У жовтні 1964 р. члени внутрішнього оточення М. Хрущова, у тому числі його українські висуванці Л. Брежнев та М. Підгорний, відсторонили його від влади в результаті перевороту. Його організатори боялись, що М. Хрущов, так само як свого часу Й. Сталін, звинуватить їх в економічних труднощах і відсторонить від влади¹⁴²⁷.

Після змови проти М. Хрущова, Л. Брежнев як вихованець сталінської системи, згорнув курс на демократизацію та повернувся до репресивної моделі управління. Така тенденція розвитку негативно позначилась на категорії освічених, політично активних людей, в яких вбачали загрозу для існуючої політичної системи. Хвиля арештів 1965 р. та посилення політичних репресій на початку 1970-х, що варіювались від профілактичних бесід, стеження, обшуків,

¹⁴²⁴ Там само. – С. 187.

¹⁴²⁵ *Ващенко В.* Інтелектуальний ресурс концепту генерація або дещо про нову аналітичну структуру української історіографії ХХ ст. // Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22-23 травня 2013 р. – К., 2015. – С. 131-160

¹⁴²⁶ *Бажан О.* Протестні акції населення Української РСР // З Архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2 (40/41). – 2013. – С. 190

¹⁴²⁷ *Плохій С.* Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. – Харків, 2016. – С. 390.

звільнення з роботи до позбавлення волі з утриманням у виправно-трудовах колоніях суворого режиму та примусового лікування в психіатричних лікарнях спеціального типу, мали на меті залякати суспільство та придушити можливі масові політичні протести ще у зародку.

Симптоматичною реакцією на кризу суспільно-політичної системи був самвидав. Першим в УРСР позацензурним журналом був «Український вісник», ініціатором видання якого був В. Чорновіл¹⁴²⁸. Критика окремих осіб, органів, установ, видавці розглядали не як антирадянську діяльність, а як гарантоване статтею 124 Конституції Української РСР (1937 р.) право на свободу слова, свободу друку, свободу зборів і мітингів. Зокрема, у статті 9 глави 10 «Політична система» Конституції УРСР зазначено, що «Основним напрямом розвитку політичної системи радянського суспільства є подальше розгортання соціалістичної демократії: дедалі ширша участь громадян в управлінні справами держави і суспільства...»¹⁴²⁹.

28 червня 1971 р. ЦК КПРС ухвалив таємну постанову «Про заходи з протидії нелегальному розповсюдженню антирадянської та інших політично шкідливих матеріалів». У жовтні 1972 р. в доповідній записці КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ... зазначалось, що «За даними радіоперехоплення пройшла передача 6-го номера «Українського вісника». Шостий випуск підготували у березні 1972 р. Є. Пронюк та В. Лісовий¹⁴³⁰. За іншою версією на випуск шостого числа

¹⁴²⁸ Колеснік Ю. Українські нелегальні організації, неформальна преса і самвидав у контексті національно-визвольного руху України другої половини ХХ століття // Молода нація. – № 2 (43) – 2007. – С. 143.

¹⁴²⁹ Стаття 124. Розділ X «Основні права й обов'язки громадян» // Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30 січня 1937 р. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420>

¹⁴³⁰ Із доповідної записки КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про політичну ситуацію в республіці напередодні 50-річчя утворення СРСР від 26 жовтня 1972 р. // Політичні протести й інакодумство в Україні (1960 – 1990): Документи і матеріали. – К., 2013. – С. 314.

журналу наважились М. Косів і Я. Кендзьор, щоб заплутати слідство, адже редактор В. Чорновіл, перебував у слідчому ізоляторі¹⁴³¹. У другій половині 1970-х рр. опозиційно налаштована група скористалась можливістю, щоб привернути увагу світу до злочинів радянської влади та порушила питання дотримання прав людини в Україні¹⁴³².

Суспільно-політичні настрої українського суспільства відображені в переліку питань, які ставились співробітникам органів КДБ на лекціях щодо підвищення «політичної пильності». Серед широкого спектру питань, які хвилювали суспільство і які не боялись ставити слухачі перед офіційними лекторами, було – Чому не опубліковано праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і М. Брайчевського «Возз'єднання чи приєднання?»¹⁴³³ Відповідь на це питання або була стриманою, або ігнорувалась лектором, але більш показовими були дії органів КДБ. За працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написану ще 1965 р. І. Дзюба був засуджений до п'яти років виправних робіт і п'яти років заслання. З інститутів Академії наук УРСР було звільнено не лише М. Брайчевського, а й десятки інших істориків та літературознавців. Більше того їхні науковий та творчий доробок заборонялось друкувати.

З перших днів більшовиків при владі, українська історична наука опинилась під тиском цензури, в результаті чого були сфальсифіковані не лише окремі факти, але й переписано хід історії через призму історичного матеріалізму. Показовим прикладом радянської цензури була невдала спроба у 1972 р. відродити видання щорічника «Київська

¹⁴³¹ Колеснік Ю. Українські нелегальні організації, неформальна преса і самвидав у контексті національно-визвольного руху України другої половини ХХ століття // Молода нація. – № 2 (43) – 2007. – С. 143.

¹⁴³² В'язні сумління. Український правозахисний рух 1970-80-х рр.: фотодокументальна виставка. – К., 2016.

¹⁴³³ Повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про питання, які використовують інакодумцями для поширення антирадянської й національно-визвольної ідеології від 2 грудня 1969 р. / Політичні протести й інакодумство в Україні (1960 – 1990): Документи і матеріали. – К., 2013. – С. 255.

старовина». Матеріали до першого номера, а саме частину тексту праці М. Берлінського, присвяченої історії міста Києва, передмову та коментарі, підготував М. Брайчевський. Відповідальним редактором щорічника був П. Толочко. Лише через 20 років, в передмові до праці М. Берлінського, яку опублікували у першому номері відродженого журналу «Київська старовина» у 1992 р., П. Толочко згадує про цей радянський досвід: «На жаль повної публікації не відбулося. І не з нашої вини. Саме в цей час на Україні затіяли чергову кампанію боротьби з українським націоналізмом. З великими труднощами нам вдалося врятувати перший випуск «Київської старовини» з працею М. Берлінського – ціною вилучення М. Брайчевського зі складу редколегії і його прізвища з передмови до першої частини»¹⁴³⁴. Другий випуск щорічника був розсипаний, а саме видання ліквідоване, як таке, що «відроджує буржуазно-націоналістичні концепції». Але на цьому інцидент з щорічником не було вичерпано, про що свідчать спогади М. Брайчевського та текст таємної постанови Президії Академії наук УРСР опублікованих у 1997 р. на сторінках журналу «Український історик». Зокрема, у пунктах 3 та 4 постанови зазначено, що «За безвідповідальне ставлення до підготовки і рецензування рукопису щорічника, порушення службової дисципліни, що виявилось в невиконанні вказівок про вилучення матеріалів і прізвища М. Брайчевського з верстки щорічника...» відповідальному редактору щорічника П. Толочку оголосили сувору догану, а заступнику директора Інституту археології АН УРСР з наукової роботи В. Барану – догану.¹⁴³⁵

Про системні проблеми та напругу в суспільстві керівництво УРСР добре знало з документів, які ретельно

¹⁴³⁴ *Берлінський М.* История города Киева. Передмова, публікація та коментарі П. Толочка // Київська старовина. – №1 (292) січень-лютий. – 1992. – С. 82.

¹⁴³⁵ *Брайчевський М.* Як президія Академії наук розправлялася з непокірливим істориком // Український історик. – Ч. 1–4. – 1997. – С. 217–221; *Яремчук В.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009. – С. 401–402.

збирали та аналізували органи КДБ. Зокрема, в анонімних листівках містились вимоги реформувати виборчу систему шляхом внесення змін до конституції, обмеження кількості термінів переобрання та відкритого висунення кандидатури на керівні посади, а також усунення тиску адміністрації на виборців¹⁴³⁶.

Зі статистичної точки зору кількість активних учасників протестного руху була відносно невеликою (близько 100–200 осіб). Проте значно більше людей були незадоволеними умовами життя та поділяли ідеї «шістдесятників», свідченням чого стало таке явище як самвидав. Звичайно не менше було незадоволених їх діями громадян (сексоти), свідченням чого є доноси. Умовний поділ у суспільстві проходив між лояльними до пануючого політичного режиму та «опозицією». Звичайно, що була й група людей, які не писали доносів, а також не поширювали твори самвидав, через байдужість до громадських справ, нейтральність щодо політичних питань тощо. Таких байдужих людей у суспільстві на думку дослідників було найбільше. Зокрема, Х. Арендт переконана, що ізольованість та брак нормальних соціальних відносин посприяли появі та поширенню тоталітаризму¹⁴³⁷.

Впродовж радянського періоду непорушним залишався зв'язок між лояльністю та національністю. Радянські внутрішні паспорти містили графу національної приналежності, отже кожен радянський громадянин мав офіційний запис про свою національність. Принципове значення національної приналежності також відображена в інформаційних повідомленнях КДБ УРСР до ЦК КПУ, в яких після прізвища, ініціалів та року народження вказувалась національність. Наприклад, Радченко А. А., 1900 року народження, українець. І лише після

¹⁴³⁶ Анонімний документ про виборчу систему в СРСР 5 серпня 1974 р. // Політичні протести й інакюдство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали. – К., 2013. – С. 363–364.

¹⁴³⁷ Арендт Х. Джерела тоталітаризму. – К., 2002. – С. 191–192.

національності було зазначено чи є ця особа членом КПРС та інші персональні дані¹⁴³⁸.

Ще одним атрибутом суспільно-політичної системи в тоталітарну добу був страх, який мав обоюсторонній характер і спричинив значні жертви, насамперед, серед освіченої верстви населення. Через постійний адміністративний тиск українське суспільство було залякане. Але й керівництво Радянського союзу також відчувало страх перед політичною дестабілізацією та появою опозиційно налаштованих людей. Саме тому, кожен новий лідер боявся визнати масові жертви радянського комунізму. Навіть за умов «десталінізації» масштаби злочинів тоталітарної доби ретельно приховувались. Так, 8 січня 1971 р. Л. Танюк, який очолював «Клуб творчої молоді», звернувся з листом до членів політбюро ЦК КПРС, а також до секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, у якому вказав, що у Биківні вірогідно поховано багато відомих людей. Офіційної відповіді він не отримав, а незабаром членів «Клубу творчої молоді» А. Горську було знайдено вбитою, В. Симоненка побили міліціонери, від отриманих травм він помер. Лише у 1980-х рр., після роботи кількох урядових комісій, у висновках яких зазначалось, що у Биківнянському лісі поховані жертви німецько-фашистських окупантів, і тільки завдяки міжнародним учасникам останньої комісії, було визнано на рівні вищого політичного керівництва, що у Биківні поховані жертви політичних репресій 1937–1940 рр.¹⁴³⁹

Наслідки панування тоталітарної системи в Україні позначились на ментальності українського суспільства. «Нова історична спільність людей – радянський народ» це не просто громадяни з прокомуністичними поглядами, а залякані та безпорадні заручники тоталітарного режиму. Адже кожного

¹⁴³⁸ З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КПУ про вилучення «ворожих» матеріалів у А. Радченка від 27 серпня 1980 р. // Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали. – К., 2013. – С. 419.

¹⁴³⁹ Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили». Історичний огляд. Режим доступу: http://ua.bykivnya.org/page/storichniy_oglyad

могли викликати на допит в НКВС, звинуватити у шпигунстві, терористичній, антирадянській діяльності, поширенні націоналістичних ідей. Попри те, що тоталітарна доба завершилась, радянський історичний досвід щодня впливає на прийняття рішень пересічних українців.

Посттоталітарна ментальність та її вплив на соціокультурну адаптацію українського суспільства.

Спільний історичний досвід об'єднував усі категорії радянських людей, тобто представники того чи іншого покоління зростали в подібних умовах, їх спосіб життя, погляди та дії мали вписуватись в стандарти, які встановила Комуністична партія. Відповідно, будь-яке відхилення від стандартів сприймалось як загроза існуючому режиму. Власне, аналіз цих «відхилень» допомагає розкрити особливості радянського історичного досвіду та його вплив на соціокультурну адаптацію українського суспільства в умовах «перебудови» та проголошення незалежності.

Більшість дослідників до успадкованих елементів посттоталітарної ментальності зараховують: патерналізм; конформізм; партикуляризм; атомізованість; декларативний егалітаризм; комплекс меншовартості (або пострадянський «синдром»); подвійні соціальні інститути; компартійну номенклатуру; «шароварщину»; масовий правовий нігілізм, що пояснюється розривом між законом і справедливістю; корупцію, що стала своєрідним механізмом адаптації¹⁴⁴⁰. Але чи усі ці елементи є суто посттоталітарними? Бо повертаючись до ключового елементу, а саме історичного досвіду, з середини 1950-х рр. в соціальній політиці СРСР відбувались зміни, які збігались з соціально-політичними перетвореннями на Заході. Тобто необхідно розмежувати, які елементи є загальними для індустріальних суспільств. Зокрема, атомізованість і корупція були властиві й Заходу. Відповідно важливо з'ясувати, які

¹⁴⁴⁰ Проблемі подолання посттоталітарного спадку був присвячений круглий стіл на тему «Феномен посттоталітарної ментальності: повертаючись до Чеслава Мілоша, Вацлава Гавела, Івана Дзюби», який відбувся 24 травня 2012 року у Львові.

саме успадковані цінності, норми поведінки, переконання є посттоталітарними, а не постіндустріальними?

Аналізуючи особливості формування менталітету мешканців шахтарських міст Н. Кузіна зазначила, що «Опинившись у нових для себе умовах, вони не могли більше відтворювати свій звичний, традиційний спосіб життя, але й стати повноцінними городянами також не зуміли. Значною мірою це сталося через недорозвиненість міської інфраструктури, периферійне розташування міст. В шахтарських містах Донбасу виникло своєрідне поєднання сільських та міських елементів, що виявилось у формуванні так званої «напівміської культури»¹⁴⁴¹. Особливості менталітету мешканців шахтарських міст, на думку Н. Кузіної, «визначились обмеженістю урбаністичних впливів та наявністю сталих сільських традицій у міському середовищі. Зі зміцненням комунікативних зв'язків з іншими адміністративними центрами, розвитком міської інфраструктури, змінами у складі населення більшого поширення набувають міські традиції. Проте остаточно утвердитись та витіснити сільські елементи вони не змогли»¹⁴⁴².

Варто зазначити, що особливості формування менталітету мешканців шахтарських міст, полягають не в обмеженості урбаністичних впливів та наявністю сталих сільських традицій, адже аналогічні процеси відбулись в поселеннях шахтарів в інших розвинених країнах Європи і були характерним явищем індустріального суспільства. Ключовою особливістю формування менталітету були соціалістичні змагання та стаханівських рух, з яких власне сформувались ментальні риси, на які звернула увагу Н. Кузіна «відчуття територіальної єдності, згуртованості, колективізму. Наявність трудових традицій, які сформувались за життя кількох поколінь гірників, сприяли формуванню почуття гордості, належності до почесної

¹⁴⁴¹ Кузіна Н. Соціальні проблеми шахтарських міст Донбасу (1950-1980-ті роки). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Донецьк, 2009. – С. 14.

¹⁴⁴² Там само. – С. 16.

професії». В умовах загальної кризи, що склалась наприкінці 1980-х рр., Н. Кузіна акцентує увагу на психологічному стані городян, у яких «виникає песимізм, страх перед майбутнім, втрата надії на позитивні зміни. Це призвело до різних соціальних девіацій, сприяло маргіналізації суспільства»¹⁴⁴³. Але варто додати, що коли почали закривати шахти, масовим явищем став нелегальний видобуток вугілля у «копанках». Таким чином населення шахтарських міст адаптувалось в умовах кризи.

Ключем або кодом до розуміння посттоталітарного в ментальності є історичний досвід, що позначився на особливостях соціокультурної адаптації українського суспільства в умовах перебудови та після проголошення незалежності.

Для українців 1985–1986 рр. стали часовим порубіжжям між радянським та пострадянським історичним досвідом. В березні 1985 р. новим лідером Радянського Союзу став М. Горбачов. Його реформи сприяли вивільненню соціальної ініціативи, яка тривалий час зазнавала тиску тоталітарної ідеології. Другою подією, що прискорила трансформаційні процеси стала аварія на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р. Є. Сверстюк слушно зауважив, що «з чорнобильським вибухом наче уневажнилися ті служби, що несли варту. Смерть заглянула у вічі не тільки засудженим, а всім у великій зоні. «Перебудова» перестала бути черговою партійною грою, відколи з'явилася свобода слова. Падіння цензури повело до падіння Берлінського муру й імперії закам'янілого зла»¹⁴⁴⁴. Отже політика М. Горбачова та Чорнобильська трагедія поклали початок перетворень в українському суспільстві, насамперед, на ментальному рівні.

Перехід від радянського тоталітаризму до утвердження демократичних цінностей в Україні полягав не лише у

¹⁴⁴³ Там само. – С. 15.

¹⁴⁴⁴ *Сверстюк Є. О.* На полі чести: У 2 кн. – Кн. I: Невже то я? / Упорядник Олексій Сінченко. – К., 2015. – С. 228, 229

запровадженні багатопартійності та ринкової економіки, а й подоланні радянських звичок та стереотипів на рівні свідомості, переоцінці радянського історичного досвіду. Вплив посттоталітарної ментальності на соціокультурну адаптацію українського суспільства перешкоджав впровадженню реформ, спрямованих на утвердження демократичних свобод, а також реалізації державної політики, спрямованої на зміцнення національної єдності та консолідації українського суспільства.

Американські дослідники Д. Аджемонглу та Д. Робінсон наголошують на тому, що для успішного демократичного перетворення суспільство має зробити вибір на користь інклюзивних політичних та економічних інститутів, які стимулюватимуть економічний розвиток. У випадку пострадянських країн політичні й економічні інститути були вельми екстрактивними, а ринки – суворо обмеженими. Як наслідок, занепад радянської економіки, що завершився колапсом у 1980-х і економіка повністю впала у 1990-х¹⁴⁴⁵. Керівникам Радянського Союзу слід було скасувати екстрактивні економічні інститути, але такий підхід загрожував би їхній політичній владі. Справді, коли М. Горбачов після 1987 р. почав відходити від екстрактивних інститутів, влада комуністичної партії луснула, а з нею – і Радянський Союз. Досвід СРСР, на думку американських дослідників, яскраво демонструє, що розвиток забезпечений екстрактивними інститутами нестійкий, оскільки ці інститути не заохочують до творчої деструкції, а отже є тимчасовим¹⁴⁴⁶.

Варто додати, що через монополію Комуністичної партії та практику централізованого прийняття рішень, в більшості пострадянських країн був відсутній досвід необхідний для демократичних перетворень. На мапі базових цінностей і орієнтацій американського вченого Р. Інглгарта Україна та

¹⁴⁴⁵ Аджемонглу, Дарон; Робінсон, Джеймс. Чому нації занепадають. – К., 2016. – С. 85.

¹⁴⁴⁶ Там само. – С. 133–134.

інші пострадянські країни розташовані в зоні виживання¹⁴⁴⁷ (Додаток 1).

*Додаток 1. Мапа базових цінностей і орієнтацій
Інглгарта¹⁴⁴⁸.*

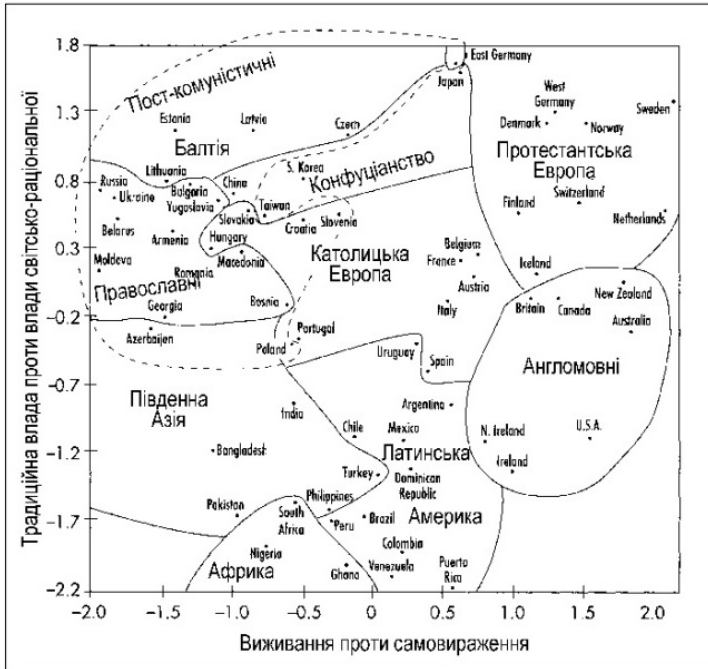

Рис. 1 Розміщення шістдесяти п'яти суспільств за двома параметрами міжкультурної варіації.

Примітка: шкала на кожній вісі вказує на факторний бал країни в даному параметрі.

Джерело: дані наступних країн взяті з Дослідження світових цінностей 1995-1998 років: Сполучені Штати Америки, Австралія, Нова Зеландія, Китай, Японія, Тайвань, Південна Корея, Туреччина, Бангладеш, Індія, Пакистан, Філіппіни, Вірменія, Азербайджан, Грузія, Велика Британія, Східна Німеччина, Західна Німеччина, Швейцарія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Еспанія, Росія, Україна, Білорусь, Естонія, Латвія, Литва, Молдова, Польща, Болгарія, Боснія, Словенія, Хорватія, Югославія, Македонія, Нігерія, Південна Африка, Гана, Аргентина, Бразилія, Чилі, Колумбія, Домініканська Республіка, Мексика, Перу, Пуерто-Ріко, Уругвай, Венесуела. Дані Канади, Франції, Італії, Португалії, Нідерландів, Бельгії, Данії, Ісландії, Північної Ірландії, Австрії, Угорщини, Чеської Республіки, Словаччини та Румунії взяті з Дослідження світових цінностей 1990 року. Позиція Колумбії та Пакистану визначена за неповними даними.

Всіх їх об'єднує те, що в них вкрай несприятливі для самовираження соціокультурні умови. В результаті розпаду Радянського Союзу де-юре було ліквідовано: монополію

¹⁴⁴⁷ Інглгарт Р. Культура і демократія // «І»: Незалежний культурологічний часопис. – Ч. 53: Культура має значення. – 2008. – С. 72–87.

¹⁴⁴⁸ Там само.

державної власності; інститут однопартійності; комуністичну партію та комуністичну ідеологію; цензуру. Де-факто збережено: державну власність на великі підприємства; привілеї для правлячої еліти; державний контроль в соціальній сфері (освіта, наука, культура, охорона здоров'я тощо). Частково це пояснює причину незначних успіхів України на шляху ринкової економіки та демократії¹⁴⁴⁹.

В українському суспільстві зберігся запит на продукування такого радянського явища як шароварщина, оскільки не відбулось модернізації у сфері української культури та мистецтва. Через низьку якість український етнічний продукт поступається в конкуренції західним явищам масової культури, а також шкодить іміджу України.¹⁴⁵⁰

Слід відзначити, що на думку О. Коляструк, чинником живучості «homo soveticus» стала непослідовність і незавершеність політичної і економічної модернізації за час незалежності. Колишні представники компартійної номенклатури, не могли модернізувати країну, бо вони не мали необхідного досвіду для реформування.¹⁴⁵¹ Більше того, причиною незавершеності перетворень, на думку Є. Головахи, був страх, як управлінської еліти перед можливістю втратити звичні важелі управління, так і «мовчазної більшості»

¹⁴⁴⁹ *Толочко Д.* Соціокультурна адаптація українського суспільства в умовах пострадянських трансформацій // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць. – Вип. 6. – Херсон, 2017. – С. 353.

¹⁴⁵⁰ *Гримич М.* Шароварщина: емансипаційний та маніпулятивний ефекти // Радянськість: спроба діагностики кризь призму повсякденності: зб. матеріалів II Всеукр. Наук.-теорет. Семінару, 7–8 квітня 2016 р., м. Вінниця. – Вінниця, 2017. – С. 35–36.

¹⁴⁵¹ *Коляструк О.* (Пост)радянська повсякденність українського соціуму: між травмою, ностальгією і сподіванням // Радянськість: спроба діагностики кризь призму повсякденності: зб. матеріалів II Всеукр. Наук.-теорет. Семінару, 7–8 квітня 2016 р., м. Вінниця. – Вінниця, 2017. – С. 48–49; *Лозинський О.* Корупційний «кет ман» як рудимент пост тоталітаризму // Феномен посттоталітарної ментальності: повертаючись до Чеслава Мілоша, Вацлава Гавела, Івана Дзюби. Збірник статей круглого столу. – Львів, 2012. – С. 38–48.

перед радикальними змінами та соціальним хаосом.¹⁴⁵² Аналізуючи цю ситуацію Є. Головаха звернув увагу на те, що лише в пострадянських країнах (за винятком країн Балтії) в усіх поколіннях громадян відсутній досвід життя в умовах політичної демократії та ринкової економіки.¹⁴⁵³ Варто додати, що після 1991 р. чотири покоління українців мають пострадянську ментальність, що проявляється у соціальній відносинах, нормах поведінки та стереотипах колективної свідомості. Відповідно вплив посттоталітарної ментальності на соціокультурної адаптації українського суспільства частково пояснює генераційний підхід¹⁴⁵⁴.

Старше покоління українців, на долю яких припало найбільше випробувань, а отже мали необхідний досвід виживання в екстремальних умовах, у 1990-х рр. пристосувались до складних соціально-економічних умов. Щодо молодшого покоління, то радянське індустріальне виробництво перетворило його на «людей» праці (пролетаріат), гвинтики в індустріальній машині позбавлених елементарних життєвих можливостей. Ця генерація не знала великого терору, а її формування припало на період демократизації суспільно-політичного життя (т. з. «відлиги»). Наступні покоління українців, діти та онуки старшого покоління, зростали в умовах коли свобода вибору, свобода слова, свобода віросповідання стали доступними¹⁴⁵⁵.

Узагальнивши характерні особливості формування чотирьох поколінь українців, за критерієм набутого історично-

¹⁴⁵² Головаха Е., Панина Н. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» // Социология: теория, методы, маркетинг. – № 3. – 2006. – С. 40.

¹⁴⁵³ Головаха Е., Панина Н. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов // Социология: теория, методы, маркетинг. – № 4. – 2001. – С. 5–22.

¹⁴⁵⁴ Теоретичне обґрунтування застосування генераційного підходу в історіописанні належить Х. Ортегу-і-Гассету у праці «Тема нашого доби» (1923 р.).

¹⁴⁵⁵ Толочко Д. Соціокультурна адаптація українського суспільства в умовах пострадянських трансформацій // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць. – Вип. 6. – Херсон, 2017. – С. 355.

го досвіду, можна виділити дві умовні групи. До першої групи, належать два покоління, які пройшли повний радянський цикл виховання (жовтень – піонер – комсомолец – член компартії). Ця група, у дослідженні В. Ващенка, називається «І радянська генерація». Дослідник зараховує до цієї генерації усіх, хто народився у 1914–1920-му рр. Політичним репрезентантом цієї генерації на вищих щаблях влади СРСР був Ю. Андропов (1914 р. н.). Представники цього покоління, на думку В. Ващенка, відіграли вирішальну роль в утвердженні репресивного механізму управління суспільством та усунення конкурентів «старшої» генерації¹⁴⁵⁶. Також в першій групі можна виділити підгрупу, в якій представники покоління, що мали «імперський» історичний досвід, а у 1920-х рр. вступали до комсомолу. До другої генераційної групи можна віднести покоління, представники якого народились у 1931–1939-х рр. Політичним репрезентантом цієї генерації був М. Горбачов (1931 р. н.), на його формування припали 1951–1956 рр. – тобто смерть Й. Сталін та події ХХ з'їзду КПРС. Також в окрему групу слід виділити покоління, яке зазнало часткового впливу радянської виховної моделі. Насамперед, представники покоління, яких прийняли у піонери або жовтєнтя до 1989 р.¹⁴⁵⁷

Утвердженню демократичних цінностей в Україні, після проголошення незалежності, на переконання С. Плохія, сприяло її регіональне розмаїття. «Індустріалізований схід став оплотом відродження Комуністичної партії. Західна Україна, що була під владою Австрії та Польщі, посилювала до парламенту депутатів, які поповнювали лави націонал-демократичного Руху на чолі з колишнім в'язнем ГУЛАГу

¹⁴⁵⁶ Ващенко В. Інтелектуальний ресурс концепту генерація або дещо про нову аналітичну структуру української історіографії ХХ ст. // Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р. – К., 2015. – С. 157–159.

¹⁴⁵⁷ Толочко Д. Соціокультурна адаптація українського суспільства в умовах пострадянських трансформацій // Південь України: етніоісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць. – Вип. 6. – Херсон, 2017. – С. 355.

В. Чорноволом».¹⁴⁵⁸ Таким чином, історичний досвід, галузева спрямованість різних регіонів України та особливості процесів урбанізації в умовах стрімкого індустріального розвитку позначились на особливостях соціокультурної адаптації українського суспільства.

Радянська влада активно використовувала риторику «інакшості» як інструмент для маніпуляції і розпалювання ворожнечі. Для створення конфліктних ситуацій на рівні повсякденних практик та комунікації, насамперед, використовувались історико-культурні особливості розвитку регіонів. Аргументом на підтримку положення про негативний вплив посттоталітарної ментальності та радянських стереотипів є результати 4 хвиль соціологічних опитувань «Львів – Донецьк: порівняльний аналіз ієрархії громадянських лояльностей та групових ідентичностей» за 1994, 1999, 2004, 2010 рр. Частина респондентів м. Донецьку поділяє гасло націоналістів «Україна для українців», водночас заперечує, що вони націоналісти¹⁴⁵⁹. Також, результати соціологічних досліджень ставлять під сумнів положення про принципові розбіжності у баченні українцями Західної та Східної України моделі розвитку держави.

Вплив посттоталітарної ментальності позначився на особливостях соціокультурної адаптації українського суспільства, а саме:

- тотальний контроль, адміністративний та психологічний тиск поглибили суспільно-політичну кризу в Україні. Ще до проголошення незалежності, українському суспільству бракувало досвіду впровадження демократичних реформ, а радянські стереотипи мислення та звички, зокрема патерналізм, гальмували модернізаційні процеси в Україні;
- негативною тенденцією розвитку була залежність від радянського історичного досвіду низки професій, насам-

¹⁴⁵⁸ *Плохій С.* Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. – Харків, 2016. – С. 421.

¹⁴⁵⁹ *Судин Д.* Український націоналізм в Донецьку: між реальними настановами та віртуальними ідентичностями // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. – Випуск 3/4 (23/24) – 2014 – С. 111–122.

перед, яким гарантувалася державна підтримка (вчитель, військовий, лікар тощо), що частково пояснює причину нарікань українського суспільства на їх адресу та зниження рівня престижу в умовах пострадянських перетворень;

- недотримання народними обранцями передвиборчих обіцянок, а також факти зловживань та паплюження Законів України, зокрема порушення фундаментального принципу демократії, що всі рівні перед законом, власне, є логічним продовженням популізму радянської номенклатури, а також джерелом недовіри українського суспільства до представників влади;

- у радянських умовах соціальні інститути формувались за принципом централізованої вертикалі, тобто організації одного рівня спілкувались через посередництво організації вищої ланки, відповідно бракувало довіри між громадянами, через що, у пострадянських умовах, сформувались неефективні соціальні інститути, зокрема тривалий час не було громадянського суспільства;

- на перехідному етапі в українському суспільстві з'явився феномен подвійної інституціоналізації, поява якого була обумовлена збереженням старих соціальних інститутів, радянських норм поведінки («подвійної моралі»);

- відсутність усвідомлення керівництвом держави важливості реформування культурної сфери, плекання такого радянського явища як «шароварщина», яка в умовах глобалізації, не могла скласти конкуренцію зарубіжним (зокрема російським) аналогам, призвело до маргіналізації української культури та мистецтва.

Інституціоналізація нових соціальних та політичних інститутів не пододала вплив радянського історичного досвіду на вибір механізмів соціокультурної адаптації українського суспільства. Зміна поколінь поступово знівелює тягар посттоталітарного спадку. Лише покоління ментально вільне від радянських стереотипів зможе побудувати Українську державу на демократичних засадах.

Наукове видання

*Павло Гай-Нижник
Сергій Губський, Андрій Іванець,
Ірина Краснодемська, Денис Толочко,
Тетяна Швидченко, Тетяна Шевченко*

**УКРАЇНА ХХ СТ.: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ МОДЕЛІ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ (ДЕРЖАВНИЦЬКА
ІДЕОЛОГІЯ ТА ПРОГРАМНІ ЗАСАДИ
ПРОВІДНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ОБ'ЄДНАНЬ)**

Колективна монографія

Упорядник і науковий редактор Павло Гай-Нижник

Україна ХХ ст.: суспільно-політичні моделі національної держави (державницька ідеологія та програмні засади провідних українських політичних партій і громадсько-політичних об'єднань) / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.: П. П. Гай-Нижник, С. І. Губський, А. В. Іванець, І. Й. Краснодемська, Д. В. Толочко, Т. М. Швидченко, Т. М. Шевченко. – К., 2018. – 705 с.

В авторській редакції

Комп'ютерна верстка та макетування – Ольга Гай-Нижник